

TÜRK MİTOLOJİSİ

(Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)

II. Cilt

Prof. Dr. BAHAEDDİN ÖGEL

TÜRK TARİH KURUMU

(8) 0-1

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I
VII. Dizi – Sa. 102^a

TÜRK MİTOLOJİSİ

(Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)

II. Cilt

Prof. Dr. BAHAEDDİN ÖGEL

Hasan Bey
TABRİZ

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ – A N K A R A

1995

c-12

TÜRK MİTOLOJİSİ
II

ISBN 975-16-0114-2 Tk.
ISBN 975-16-0704-3

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

1. BÖLÜM: TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA OĞUZ DESTANI

Oğuz Han'ın Doğuşu, s. 1. Türk Destanlarında Mitolojik Doğumlar, s. 4. Doğusunda, Oğuz Han'ın Yüzü ve Rengi, s. 6. Oğuz Han'ın Annesinin Memesini Alması, s. 8. Oğuz Han'ın Doğunca Konuşması s. 10. Oğuz Han'ın Çabuk Büyümesi, s. 11. Tek Oğul ve Değerli Oğul, s. 13. Oğuz Han'ın Ad alması, s. 13. Doğan Doğmaz Yemek İsteme, s. 15. Tanrıdan Bir Ad İsteme, s. 15. Yiğitlerin Sembolleri, s. 16. Oğuz Han'ın Bir Canavar Öldürmesi, s. 17. Oğuz Han'ın Ağzının Ateş Gibi Olması, s. 18. Oğuz Destanında, "İrmaklar ve Adalar", s. 20. Oğuz Han'ın İkinci Hatunu ve Yer Ruhu, s. 21. Oğuz Destanında Altın ve Gümüş Evler, s. 22. Oğuz Han'ın Vezirinin Büyük Rüyası, s. 23. Oğuz Destanında Baba-Oğul Rekabeti, Türk Halk Edebiyatı, s. 24. Oğuz Destanındaki "Demir Ev" Hakkında, s. 26. Oğuz Destanındaki "Buz Dağı", s. 30. Ekler: Kazılık Dağı ve Üzerine Söylenmiş Ağıtlar, s. 33. Kazıgurt Dağı, s. 35. Kuzey Türklerinde, Dede Korkut'taki "Salur Kazan", s. 35.

2. BÖLÜM: TOPKAPI SARAYI'NDAKİ "OĞUZ DESTANI" PARÇASI, s. 37

(Dede Korkut ile Karşılaştırma)

Topkapı Sarayındaki Oğuz Destanından Bir Parça. Oğuz'a Alkış, s. 41. Osmanoğlu İçin Tanıtma s. 42. Osmanoğlu İçin Alkış, Dua, s. 43. I. Ozanlar İçin Alkış, s. 44. II. Salur-Kazan İçin Alkış, s. 45. III. Kara Küne Beg İçin Alkış, s. 46. IV. Alp-Oruz Beg İçin Alkış, s. 47. V. Yağrınç Oğlu Yazır Beg İçin, s. 48. VI. Bügdüz Emen Beg İçin, s. 48. VII. Adı Okunamayan Bir Alp İçin, s. 48. VIII. Basat Beg veya Urulmuş Han İçin, s. 49. IX. Beğ Beyrek İçin, s. 50. X. Kanlı Koca Oğlu Kan-Turalı Beg İçin, s. 51. XI. Deli Dumrul veya Tuğrul Sultan İçin, s. 51. XII. Deli Dundar Beğ İçin, s. 51. XIII. Alp Rüstem İçin, s. 52. XIV. Engşe Koca Oğlu Okçü Kozan (?) İçin, s. 53. XV. Salur Kazan Hakkında Eski Bir Destan Parçası, s. 53. Ekler: Uzunköprü Oğuz-Nâmesi Hakkında, s. 55. Reşideddin'i Oğuz Destanı İle Karşılaştırma, s. 56.

3. BÖLÜM: ALP ER TONGA EFSANESİ, s. 57

(*Türk Mitolojisinin Tanrıdağları Çevresi*)

Türklere İnan Kùltürlerinin Giriş, s. 57. Tanrıdağları'ndaki Türkler ve Mitolojik Çevreleri, s. 58. Türkler ve İnan Mitolojisindeki "Efrasyab", s. 58. Yazılı "Alp Er Tonga Destanı" Var mıydı? s. 59. "Alp Er Tonga", Bir Kişi Adı mı, Yoksa Ünvan mı?, s. 60. Türk ve İnan Ülkelerinin Sınırları, s. 61. Türkler ve Batı Türkistan'ın Eski ve Yeni Halkı, s. 62. Efrasyab ile Nuh Peygamber'in Soy Kütükleri, s. 62. Ekler: Türk Mitolojisinde "Bars" veya Kaplan, s. 63.

4. BÖLÜM: TEPEGÖZ HAKKINDA, s. 65

Orta Asya'da ve Anadolu'da Tepegöz, s. 65. Tepegöz Hikâyesinin Bazı Motifleri, s. 66. Dede Korkut'taki "Tepegöz" ve Bir Ortaasya Destanı, s. 68. Tepegöz İçin Diğer Örnekler, s. 69.

5. BÖLÜM: DELİ DUMRUL HAKKINDA, s. 71

Deli Dumrul mu; Tuğrul Sultan mı? s. 71.

6. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE "KELOĞLAN", s. 77

(*En Eski Türk Kökenleri*)

Türklere "Kel" ve Kellik "Anlayışı, s. 77. Kelliğin Çeşitleri, s. 78. "Daz, Kel Atlar" ve Diğer Hayvanlar, s. 79. İnsanların Kelliği, s. 80. Eski Ortaasya Tarihinde "Kel ve Dazlak Atalar", s. 81. İslâmiyet ve Saç Kesme, s. 82. Mitolojik Bazı Keloğlan Motifleri, s. 82

7. BÖLÜM: TÜRKLERDE HIZIR ANLAYIŞI. s. 89

(*Gök Sakallı Koca'dan, İslamiyetteki Hızır'a*)

Türk Kocaları ile Hızır'ın Adı ve Tanıtımları, s. 89. Eski Türk İlahî Kocaları, s. 89. Türklerde Hızır'ın Atı, Giyimi ve Asâsı, s. 92. Hızır'ın Medet ve Dilekte Yardımları, s. 93. Hızır'ın Yol-
daş ve Kılavuz Olması, s. 96. Çocuklara Ad Veren Türk Kocaları ve Hızır, s. 96. Hızır'ın Ateşe ve Işığa Gelmesi, s. 99.

8. BÖLÜM: GEYİK VE TÜRKLER, s. 101.

(*Yeni notlar ve belgeler*)

Efsanelerde ve Türk Halk Edebiyatında Geyik, s. 101. Türk Gelenekleri ile Destanlarında Geyik, s. 102. Alageyik ve Bozgeyik Üzerine, s. 106. Derviş ve Şamanların Ervahı, Geyik, s. 108.

9. BÖLÜM: KURT VE TÜRKLER, s. 111*(Yeni notlar ve belgeler)*

Türk Halk Edebiyatında ve Devlet Mitolojisinde Kurt, s. 111. Türk ve Moğol Mitolojisinde Kurt, s. 111. Türk Halk Geleneğinde, Çingiz Han ve "Gök Kurt", s. 113. Çingiz Han'ın Diğer Türk Mitoloji Motifleriyle Görünüşü, s. 114. Türk Gelenekleri ile Destanlarında Kurt, s. 115. Kurdun Adı Hakkında, s. 117. Kutadgu Bilig'de Kurt ve "Gök Börü", s. 119. Dede Korkut Kitabında "Kurt" İle İlgili Sözler, s. 122. Destanlardaki Mitolojik Köpekler Hakkında, s. 123. Manevî Bir Varlık Olarak Kurt, s. 124. Ekler: Türklerde Totemizm Kaybolmuştu, s. 126.

10. BÖLÜM: DOĞAN VE KARTAL, s. 127

Türk Gelenekleri ile Destanlarında Doğan, s. 127. Kartal Soyundan Gelen Türkler, s. 131. "Tuğrul" veya "Toğrul" Kuşu Efsanesi, s. 131. Ekler: "Çift Başlı Kartal" ve Soyuları, s. 132.

11. BÖLÜM: DON DEĞİŞTİRME, s. 133

Türk Gelenekleri ve Destanlarında Don Değiştirme, s. 133. Don Değişmesi, "Eş" ve "Ervah", s. 136. Âdem Donu, İnsan Donu, s. 137. İnsanın İnsan Donuna Girmesi, s. 139. Çeşitli Yeni Notlar ve Katkıları, s. 142.

12. BÖLÜM: GÖK VE TÜRKLER, s. 145

Göğü ve Yeri Yaratan Yüce Tanrı, s. 145. Türklere Göre Yer ile Gök Bölünmez Bir Bütün, s. 146. Türklerde Tanrı ile Gök; Birbirinin İçinde, s. 149. Göğün Yüceliği, s. 151. Göğün Rengi, s. 151. Gök Uzaydan Ayrı mıydı? s. 153. Gök Çıkırtığı ve Felek, s. 155. Müslüman Türklere Göre Felek, s. 158. Türkler ve Sonsuz Feza, s. 160. Gök Kubbesi, Türklerin Bir Çadırı Gibi, s. 161. Göğün Katları, s. 162. Göğün Katları ve Devlet Anlayışı (Belgeler ve Okumalar), s. 163. Halı ve Kilim (Tahta ve Göğe Çıkma Törenlerinde), s. 166. Göğe Dua, s. 167. Göğün Yönleri ve Renkleri, s. 167.

13. BÖLÜM: GÖĞÜN DİREĞİ, s. 169

Türklerde Göğün Direği, "Çadır Direği" gibi, s. 169. Gökteki Varlıklar ve "Göğün Direği", s. 170. Dünya Kutup Yıldızının Çevresinde Dönüyor, s. 172. Göğün Direği ve Çift Başlı

Kartallar, s. 173. Çadır Direkleri ve Göğün Direği, s. 174. Ağaçlara Bez Bağlama ve Bayrak Geleneği, s. 175. Türk Halk Destanlarında Göğün Direği, s. 175. Ortaasya Şehirlerinde Görülen "Gök Direkleri", s. 177. Anadolu ve Azerî Edebiyatında "İl Davağı", s. 177. Gök Direkleri ve Çift Başlı Kartallar, (Türk Halk Destanlarına Göre), s. 178. Göğün Direği İle İlgili Diğer Anlayışlar, s. 180. Ekler: Göğün Direği Hakkında Yeni Vesikalar, s. 182. Demir Kazık ve Kutup Yıldızı, s. 182.

14. BÖLÜM: KUTUP YILDIZI, s. 183

Pir Sultan Abdal'da "Kutup" Anlayışı, s. 185.

15. BÖLÜM: GÜNEŞ, s. 187

Türk Gelenekleri ile Destanlarında Güneş, s. 191. Ekler: Güneşle İlgili Bazı Deyimler Hakkında, s. 194. Güneş Seyundan Gelen Hanlar, s. 194.

16. BÖLÜM: AY, s. 197

Ay'dan Türeyen Türk Soyları, s. 200. Mısır Türk Sultanlığında "Ay-Atam" Efsanesi, s. 200. Çingiz Han'ın Atasının "Ay Işığı" ile Gebe Kalması, s. 201. Türk Gelenekleri ile Destanlarında "Ay", s. 202. Ekler: Ay Hakkında Bazı Belgeler ve Notlar, s. 204.

17. BÖLÜM: YILDIZLAR, s. 205

Burçlar Hakkında Notlar, s. 207. Küçük Ayı Burcu, s. 207. Büyük Ayı Burcu, s. 208. Terazi Burcu, s. 210. Ülker Burcu, s. 212. Zühre Yıldızı, s. 213. Ekler: Sabah Yıldızları Veya Sabahla Birlikte Kaybolan Yıldızlar, s. 215. Gökteki Yıldızlar ve Burçlar, s. 216. Bazı Yıldızlar ve İnanışlar, s. 217.

18. BÖLÜM: SAMANYOLU, s. 219

Samanyolu: Ordu Yolu, s. 220.

19. BÖLÜM: SERAP VE TÜRKLER, s. 223

20. BÖLÜM: EBEKUŞAĞI, s. 227

Altay Şamanlarına Göre Ebekuşağı, s. 230. Ekler: Deyimler, İnanışlar ve Ebekuşağı, s. 230. Gök ile İlgili İnanışlar, Anlayışlar ve Deyimler, s. 231. Tanrı ve Tek Tanrı ile İlgili Yeni Belgeler, s. 234.

21. BÖLÜM: DÜNYA, s. 237

Dünya "Zamâne" ve Kahpe Felek, s. 238. Dünyanın Sahibi Türk Hakanı (Acuncı), s. 240. "Acun" Maddi Dünya Anlamına, s. 240.

22. BÖLÜM: DÜNYANIN ŞEKLİ, s. 243

Dünya, Türk Devletleri Gibi, Dört Köşeli, s. 243. Gök, Yer, Yeraltı Dünyası ve Ana Dünya, s. 244. Dünya'nın Taş Kuşağı, s. 245. Dünya'nın "Alçak" ve "Yüksek" Yanı Diye İkiye Bölünmesi, s. 246. Türk Başkenti, Dünya'nın Orta Yeri, s. 246. Dünya ve Devlet Düzeninde, "Zaman Birimleri", s. 247. Dünya, Yedi, Dokuz ve Oniki Bölge, s. 247. Dünya, Neyin Üzerinde Duruyor? s. 248. Ekler: Dünya Hakkında Bazı Notlar (En Eski Türk Anlayışı ile) s. 250.

23. BÖLÜM: DÜNYANIN GÖBEĞİ, s. 251**24. BÖLÜM: YER VE YERALTI, s. 255**

Yer İle Gök Birlikte Yaratıldı, s. 257. Yeryüzü ve Yer Kabuğu, s. 258. Türkler ve "Yerin Rengi", s. 259. Yeraltı Dünyası, s. 262. Göğün Katları ve Yerin Katları, s. 264. Bazı Yer Ruhları, s. 264. Ekler: Yer Hakkında Bazı Belgeler ve Notlar, s. 265.

25. BÖLÜM: TABİAT OLAYLARI VE TÜRKLER, s. 267

Bulutlar, Yağmurlar ve Kar, s. 267. Yıldırımlar, s. 273. Türkler ve Yağmurlar, s. 273. Türkler ve Kar Yağışları, s. 275. Ekler: Deyimler İnanışlar ve Bulutlar (Belgeler ve Notlar) s. 276. Yağmur ve Kar Hakkında Notlar, s. 277.

26. BÖLÜM: YILDIRIM VE ŞİMŞEK, s. 279

Yıldırımın Yeniden Göğe Çıkarılma Töreni, s. 284. Gök Gürlemesi ve Arslan Kükremesi, s. 289. Yıldırım ve Şimşekle İlgili Türkçe Deyimler, s. 292. Ekler: Deyimler, İnanışlar ve Yıldırım (Belgeler ve Notlar), s. 295. Deyimler İnanışlar ve Gök Gürlemeleri (Belgeler ve Notlar), s. 296.

27. BÖLÜM: RÜZGÂRLAR VE TÜRKLER, s. 299

Rüzgârı, Tek ve Yüce Tanrı'nın Estirmesi, s. 303. Yönlere Göre, İyi ve Kötü Rüzgârlar, s. 304. Rüzgârlar ve Çeşitleri, s. 307. Ekler: İnanışlar, Deyimler ve Rüzgârlar (Belgeler ve Notlar), s. 310.

28. BÖLÜM: SU VE SULAR (*Türk Gelenekleri ile Destanlarında*), s. 315
 Akarsular, s. 315. Arı ve İyi Sular, s. 316. Su İçme, s. 316. Irmaklar, s. 317. "Su" Sözü ve Su Anlayışları, s. 317. "Su" Eski Manası ve Anlayışları, s. 318. Göktürklerde "Su ve Sular", s. 321. Kanın, Su Gibi Akması, s.324. Türklerin En Eski Su Kültü ve Anadolu, s. 326. Türklerin Din ve İnanışlarında Su ve Sular, s. 327. "Su" İle İlgili Eski Türk Atasözleri, s. 331. Kutadgu Bilig'e Göre Su ve Sular, s. 333. Dede Korkut'ta Su ve Sular, s. 342.
29. BÖLÜM: KUTLU VE MUKADDES PINARLAR İLE KAYNAKLAR, s. 357
 Su Kaynakları ve Yeraltı Ruhları, s. 357. Kutlu Pınarlar ve Kaynaklar, s. 358. Oğuzların "Pınar" Deyişleri, s. 360. Toroslarda Ünlü Yayla Pınarları, s. 361. "Bulak", Pınar ve Kaynak, s. 363
30. BÖLÜM: BÜYÜK TÜRK İLLERİNİN-ULU IRMAKLARI, s. 367
 I. Göktürk Çağı Irmakları, s. 367. II. Ulu Türk Irmakları (II. yüzyılda), s. 370. III. Kutadgu Bilig'de "Ulu Irmak" Anlayışı, s. 375. IV. Dede Korkut'ta Çaylar ve Irmaklar", s. 377.
31. BÖLÜM: DÜNYANIN ULU IRMAĞI, s. 381
 (*Türk ve Dünya Kozmogonisinde*)
 Türklerde, "Irmak Hanları", s. 383. Destanlarda Ulu Irmaklar, s. 384. Türklerin Çay ve Irmaklar Hakkındaki Bazı Bilgileri, s. 388.
32. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE DENİZ VE OKYANUS, s. 395
 II. Yüzyılda Söylenmiş Deniz Hakkındaki Sözler ve Düşünceler, s. 395. Kutadgu Bilig'de Deniz ve Denizle İlgili İnanışlar, s. 396. Dede Korkut'ta Deniz ve Denizle İlgili Anlayışlar, s. 399. Türk Destanlarında Büyük Denizler, s. 401. Diğer Motifler, s. 402. Türklerde Ulu Deniz ve Okyanus Anlayışı, s. 404.
33. BÖLÜM: GÖLLER VE SAZLIKLAR, s. 407
 Türk Düşünce ve İnanışlarında Göller, s. 407. Hakanlık Unvanları ve Göller, s. 407. Türklerin "Göl" Anlayışı, s. 408. Kaynaklardaki Başlıca Büyük Göller, s. 410. Göller Üzerine Atasözleri, s. 411. Göller İçin Şiirler ve Duygular, s. 412. Savaş Şarkıları ve Göller, s. 413. Göller ile Ördekler ve Kazlar, s. 414. Göller

ve Kazlar, s. 415. Göller ve Ördekler, s. 416. Sazlıklar ve Bataklıklar, s. 418. Kamış ve Kamışlık, s. 421.

34. BÖLÜM: DAĞLAR, s. 423

(*Türk Düşünce ve Geleneğinde*)

Kutlu Dağlar ve Düşünceler (Kutadgu Bilig ve Kaşgarlı Mahmud'a Göre) s. 425. XI. Yüzyıl Türk Halk Atasözlerinde Dağlar, s. 428. Dağların Kutlu Özellikleri, s. 430. Kaf Dağı ve Türklerin "Demir Dağ", s. 437. Dağlarla Konuşma, Öğme ve Medet Dilenme, s. 438. Dede Korkut Kitabında Kişileşen Kutlulaşan "Gökçe Dağlar", s. 441. Dede Korkut'ta Dağlar İçin Söylenen Tanıtmalar, s. 442. Dağlara Dua, Beddua ve Yemin, s. 449. Dede Korkut'ta Ala ve Kara Dağlara Kişilik Verme, s. 451. Dede Korkut'ta Kara Dağlar: Yaylalar ve İl Yayıma, s. 453. Dede Korkut'ta Ordu ve Savaşta Ala ve Kara Dağlar, s. 454. Ala ve Kara Dağlarda Sancak, Otağ, Asker ve Talim, s. 455. Dağlar Üzerine Destanlardan Notlar, s. 456. Ekler: Anadolu'daki Dağlar ve İnanışlar Hakkında Bazı Notlar, s. 458. Dünyanın Ortadağı (Türk ve Dünya Kozmogonisinde), s. 459. Türklere Göre Dünya Dağı, s. 459. Kutlu Demir Dağlar, s. 462. Dağların Kişileştirilmesi, s. 462. Kutlu Dağlarda Yapılan Törenler, s. 463. "Yer Kuşağı" Olan Dağlar s. 464.

35. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE AĞAÇ, s. 465

Ağaçlara Paçavra Bağlama ve Bayrak, s. 472. Bazı Kutlu Ağaçlar, s. 472. Dünya Ağacı, s. 480. Gök Ağaçları, s. 482. Ana ve Ata Ağaç, s. 484. Ağaçların Renkleri ve Özellikleri, s. 487. Türklerde Ağaç ve Orman Kültü, s. 489. Dede Korkut'ta Ağaç, s. 490. Kutadgu Bilig'de Ağaç, s. 493.

36. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE ATEŞ, s. 495

Bir Ateş Duası ve Yorumu, s. 497. Göktürklerde; "Ateşi Bulan Ata", s. 500. Yakut ve Altay Destanlarında Ateşin Keşfi, s. 501. Aile Ateşi, Müsterek Ateş, s. 502. Yemekleri "Ateşte Pişiren" ve "Çiğ Yiyen Türkler", s. 503. Evin Ocağı ve Aile Birliği, s. 503. Aile Ocağı, s. 508. Aile Ocağı ve "Proto-Türk İnanışları", s. 509. Gelinler ve Ocak, s. 511. "Üç Ateş" ve "Üç Ocak", s. 513. "Aile Sofrası ve Ocak", s. 514. "Doğum" ve Ateş Ruhları, s. 514. Ocak ve "Al Karısı", s. 515. Al Bayrak ve Ateşin Al Rengi, s. 516. "Ocağın Sahibi, s. 516. Ateş Ruhunun "Bayrağı" ve "Atı", s. 518. "Ate-

ge Saygısızlık” ve “Günâh” Anlayışı, s. 519. “Oda Vurmak”, “Oda Yakmak”, “Od Düşme”, s. 521. “Oda Girme”, Gerdeğe Girme, s. 521. Ateşle Temizleme, s. 522. Ölülere Yakma Geleneği, s. 522. Ay, Güneş, Yıldız ve Ateş, s. 523. Çakmak ve Ateş, s. 524. Ateşli Göz; Ağız ve Don, s. 525. Törenlerde Ateş Yakma, s. 527. Ateş, Kurbanı Göğe mi Götürüyordu, s. 529. Ulu-Ateş (Uluğ-Ot) ve Normal Ateş, s. 530.

37. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE DESTANLARINDA BAZI HAYVANLAR, s. 533

Türklerin İnanış ve Destanlarında “Ayı”, s. 533. Türk Destanlarında Balık, s. 534. Bars, Yolbars, Tonga ve Kaplan, s. 535. Türk Mitolojisinde Boğa ve İnek, s. 536. Türk Destanlarında, Mitolojisinde ve İnanışlarında “Deve” s. 538. “Domuz”, Türk Geleneklerinde Kötü Bir Ruh, s. 541. “Eşek”, Türklerce Hoş Görülmüyor, s. 541. Fil ve Türkler, s. 542. “Kediler” Türk Destanlarında Görülmüyor, s. 543. Türk Mitolojisinde ve Destanlarında, “Koyun” ile “Koç”, s. 544. Türk Destanlarında Sıçan (Sıçgan) veya Fare, s. 545.

38. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE DESTANLARDA KUŞLAR, s. 547

Dış Kültürlerden Gelen Bazı Kuş Motifleri ve Benzeşmeleri, s. 547. Mitolojik Bazı Kuş Motifleri, s. 548. Güvercin ve Türkler, s. 550. Göçebe Kazlar ve Türk Destanları, s. 551. Kuğu ve Türkler, s. 552. Kutlu Leylek ve Türkler, s. 553. Serçeler ve Küçük Kuşlar, s. 553. Turnalar, s. 553. Bildircin ve Ağaçkakan Hakkında Yeni Notlar, s. 554. Kuş Donuna Girme, s. 554.

39. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE DEVLER VE EJDERHALAR, s. 561 (Proto-Türk Tiplerinden Anadolu'ya)

Türk Kavimlerinde ve Mitolojisinde “Devler”, s. 561. Türk İnanışlarındaki Devlerin Özellikleri, s. 564. Ekler: Türk Destanlarında Devler ve Dev Tipleri Hakkında Notlar, s. 565. Türk Kavimlerinde ve Mitolojisinde Ejderhalar, s. 566. Türkçe Deyimlerde Ejderha, s. 566. Altay ve Kuzey Türk Destanlarında Ejderha, s. 568.

40. BÖLÜM: RÜYÂLAR VE TÜRK MİTOLOJİSİ, s. 571

Göktürklerde Rüyâ ve Rüyâ Yorumu, s. 571. Dede Korkut'ta Rüyâ ve Rüyâ Yorumları, s. 573. Kutadgu Bilig'de Rüyâ Yorumu, s. 576. Türk Destanlarında Bazı “Rüyâ” Tipleri, s. 577.

41. BÖLÜM: TÜRK MİTOLOJİSİNDE BAZI MOTİFLER, s. 583

Türklerin Kader Anlayışı, s. 583. Türk Mitolojisinde Kan, s. 584. Kazan ve Türk Mitolojisi, s. 585. Türk Destanlarında "Tarak", s. 585. Türk Mitolojisinde "Uyku", s. 586. Türk Mitolojisinde ve Yiğitlik Destanlarında Ölüp-Dirilme, s. 586.

KISALTMALAR, s. 589

BİBLİYOGRAFYA, s. 591

GENEL DİZİN, s. 597

ÖNSÖZ

Türk Mitolojisi adlı eserimizin birinci cildi 1971 de yayınlanmıştı. Türk mitolojisinin motiflerini içinde toplayacak olan ikinci cild için ise, geniş bir metin taraması yapmak gerekiyordu. Bunun için ikinci cildin hazırlanması gecikmiştir.

1. Kitabımızın birinci cildinde daha çok eski Türk efsaneleri ile destanlarının, metin halinde tercümeleri ile değerlendirme ve karşılaştırılmalarına ağırlık verilmişti. Bütün vesikalar, bir araya getirilmek istenmişti. İkinci cildimizde de bu metinlere, yeni katkılar yapılmıştır.

2. Birinci cildimizde sunulan metinler, daha çok "devlet destanları"dır. Bu destanlar, "Büyük Türk devletleri"nin, hiç olmazsa koruyuculuğu altında yazılmış veya anlatılma yolu ile günümüze kadar gelmişlerdir.

İkinci cildimizde ise, bu devlet destanlarının, halk arasındaki kalıntıları ile izleri ve kökleri üzerinde durulmuştur. Halktan gelmeyen veya halka dayanmayan devlet destanlarının değerleri, daha azalmış olur. Eğer devlet mitolojisinin motifleri, halk destanları ile masalları içinde yaşamış ise, konunun boyutları, çok daha büyük ve görkemli olacaktır.

Millî destanlarımızı, bir kaç metin içinde sıkışıp kalmaktan kurtarıp, halka indirmeğe çalıştık. Bunun için de, çok geniş bir metin taraması gerekti.

3. Dünya mitolojileri üzerinde yazılmış klasik kitaplarda "kozmoğoni", yani Gök ile Yeryüzü varlıkları üzerindeki inanış ve düşünceler de, söz konusu edilmiştir. Geniş ve derin bir tarih temeline dayanan Türk düşüncesinde, bu konuda da bol hol bilgi vardır. Türk tarihinin gelişmesi içinden, halka inierek, bu konular üzerinde de durulmuştur.

4. Büyük devlet hayatı yaşamış Türkler ile dağlar, vadiler, hatta tundralar arasında sıkışıp kalmış Türkler arasında, bazı gelişme ve değişmeler olmuştur. Bunları, önemle göz önünde tutmak gerekmiştir.

Ancak her konuda A n a d o l u , başlıca çıkış ve dönüş noktamız olmuştur.

P r o t o - T ü r k düşüncenin derinliklerine inip, en eski izlerini arama, başlıca amacımız haline gelmiştir. Bunun için de, dış kültür tesirlerini ayıklamak gerekmiştir. Bunun yanında, Altaylar gibi soyutlanmış Türk bölgelerinde, sonradan girmiş hurafeler de ayıklanmıştır. Çünkü Türk düşüncesi, gerçekçi çizgiden, pek ayrılmamıştır.

Okuyucularımız bu cildimizde, istedikleri materyali geniş olarak bulacaklardır. Ayrıca, sayıları bir kaç düzineyi geçen kaynakları, yeniden tarama zahmetine de, katlanmış olmayacaklardır.

Türkiyat Enstitüsü'ndeki Katanof'un Rusça kitap koleksiyonunu, Türkiye'mize kazandıranları, burada rahmet ve minnetle anmak istiyoruz. Çünkü böyle bir kaynak hazinesi, dünyada pek az ülkede bulunmaktadır.

1988 Şubat, Ankara-Sıhhiye

1. BÖLÜM

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA OĞUZ DESTANI

Yukarıda da sık sık belirttiğimiz gibi 'Oğuz destanı' Türklerin kurdukları büyük devletlere ve *Cihân imparatorlu k'larına* ait bir destandır. Belki binlerce yıl ve üç kıta üzerinde, Türk kavimleri ile Türk ozanlarının, akıl ve duygularında yaşamıştır. Bugün, bize kadar gelmiş olan *Oğuz destanları*, tam bir mitoloji değildir. Belki bazı semboller ile bazı şeyler anlatılmak istenmiştir. "*Türk töresi'nin kuruluşu*", 'Oğuz' destanlarının ana konusudur. Türk milleti ile Türk devletinin *düzeni* ile *disiplini*, 'Oğuz' destanı ile anlatılmıştır.

Proto-Türk mitoloji motifleri: Bunlar elbette ki 'Oğuz' destanı'nın iskelet ve çerçevesini oluşturuyordu. *Yüksek devlet düşüncesi* ile *büyük devlet düzeni*, Türkleri hayâl dünyasından ayırıyordu. Mitoloji, semboller ile, gerçek bir hayat ve düşünce düzenine dönüşüyordu. Bununla beraber *Proto-Türk düşünceler ile mitoloji motifleri*, büsbütün ortadan kayboluyorlardı.

Türk halk bilgisi ve halk edebiyatı, her şeyimizin temelini oluşturur. Türk devletleri, gelimli ve gidimlidir. Var olan ve kaybolmayan, Türk kavmi ve halk bilgisidir. Bugün kaybolmuş veya sembol halinde kalmış *Proto-Türk düşüncelerin*, kökleri ile açıklamalarını, ancak Türk halk bilgisinde bulabiliriz. Diğer kitaplarımızda görüldüğü gibi, bu konulardaki *çıkış noktamız*, 'Anadolu'dur. Ondan sonra da dünyadaki Türklerin, halk bilgilerinin tarayacağız ve halkın içinde gezineceğiz.

●OĞUZ HAN'IN DOĞUŞU

Anadolu masalllarında da büyük kişilerin doğuşu, normal bir doğumla olmayordu. *9 ay ile 9 gün*, normal insanların doğumu ile ilgili bir süredir. 'Hunlar' çağında 'Sienpi' kavimlerinin başkanı, "*Tanşihuai, 10 ayda doğmuştur*". Bunlar üzerinde, "*Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*" adlı eserimizde durmuştuk¹. 'Ortaasya' Türk halk edebiyatında ve *Manas destanında*, "*12 ay ana kar-*

¹ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, s.419.

nında kalan” yiğitler de vardır. Böylece ana karnında, iyice olgunlaşmış oluyorlardı.

“Annesinin karnını yırtarak doğan” yiğit, ‘Kuzey - Türk’ kültürü çevrelerinin, ‘Ak-Köbök’ adlı bir masalında görülüyordu². Bu motif, tam bir mitoloji idi. Çok kuzeylerde oturan, ‘balıkçı Türk’ masallarının, trajik bir motifidir. Konuya, böyle bir halk abartması ile girişmiş oluyoruz.

O ğ u z H a n ’ ı n d ü n y a y a g e l i ş i

‘Ebülğazi Bahadır Han’ tarafından “Oğuz Han’ın geligi” sözü ile anlatılıyordu. Bu gibi insan üstü doğuşlar, büyük bir devlet kurmak için olduğu kadar; büyük bir öçün alınması için de, olurdu. Bir ‘Kuzey Türk’ masalında, şöyle deniyordu: “Bir Han’ın iki oğlunu, bir dev (K a r a c a), yutuyor. Bundan sonra Han’ın küçük oğlu insan üstü bir doğuşla (tokuşla) doğuyor. Dev veya kötü ruh K a r a c a ’yı öldürerek, kardeşlerinin öcünü alıyor³.

D o ğ u ş , b i r h a n l ı k b e l g e s i

‘D o ğ u ş l u ’ sözü Türklerde, ünlü yiğitler için söylenmiş bir deyimdir. ‘Ortaasya’ Türk halk edebiyatında, bu deyiş ve anlayışı, çok görüyoruz. Kişilerin, doğuştan gelen üstünlükleri herhalde bir ‘T a n r ı v e r g i s i ’ idi. Bir kimse, han oğlu veya soylu olabilirdi de, d o ğ u ş l u olmayabilirdi. Nitekim ‘Göktürk’ yazıtlarında şöyle diyorlardı:

1) “...Küçükler, büyükler gibi yaratılmadığı için, (kılınmaduk için), bilgisiz ve kötü kağan olmuşlar..” Görülüyor ki ‘Tanrı’ kılmadıkça, kişiler yetenekli ve iyi olamıyorlardı. Böylece doğuşla üstünlük, o kişinin bir ‘H a n o l m a b e l g e s i ’ olarak da kabul ediliyordu. Bu anlayışı, ‘Ortaasya’daki Türk masalları ile dualarında, çok görüyoruz⁴:

2) “...‘Er - Targın’ın Allah’dan (Aldadan) başka akrabası (tuuskan), yok⁵.

D o ğ u m i ç i n d u a e t m e v e h â c e t d i l e m e

Bu geleneğin en görkemli örneğini, ‘Dede Korkut’ kitabında, ‘Dirse Han’ın, “bir batman oğul için”, yaptığı, hâcet toyunda, görüyoruz. “Bir ağzı dualı”nın yardımını diliyor; “açı doyuruyor, çıplığı giydiriyor, borçluyu borcun-

² R a d l o f , P r o b e n . . . , IV, s. 45/56. Bu eserin sahife numaralarından birincisi, metin; ikincisi ise, tercümesine ait cildin, sahifesi ile ilgilidir.

³ P r o b e n . . . , III, s. 156/195.

⁴ P r o b e n . . . , IV, s. 135/172: “Mîrâz doğduğu zaman, henüz doğmamış kısraklar (suu biyeler) bes-tirdim (kurban ettim)! Süt anneleri (analıklar), yağdırdım! A l i ’ye benzer oğlum!.. Mollalar sağdırdım! Kur’an okuttum..”

⁵ Türklerde kurban olarak, erkek hayvanlar kesilirdi. Özellikle Oğuz geleneğinde.

dan kurtarıyor". Erkek hayvanlar kestiriyor, tepe gibi et yığıdırıyor... Erkek hayvanlar hem k u r b a n olarak kesiliyor ve hem de içme yemede, yeniyordu.

D u d a r - k ı z destanında doğum, sürüleri koruyan en iyi atın, k u r b a n olarak kesilmesi ile, gerçekleşiyordu⁶. A t s ü r ü l e r i n e her zaman çobanlar bakmazlardı. Bazı seçkin atlar, at sürülerini idare eder ve korurlardı. Bu atlar hakkında 'Çingiz Han' çağında yazılmış, bazı 'Çince gezi raporlarında', oldukça geniş bilgi bulunur. Bu tür kurban geleneği, P r o t o - T ü r k kültürünün, izleridir.

H ı z ı r ' ın duası ile doğum

Bu konuya gelmişken, 'Türklerde' Hızır anlayışı üzerinde de biraz duralım. Ortaasya 'Kırgız' Türkleri, 'Hızır'a, "Kıdır" derler. Çocuğu olmayan bir Han için, H ı z ı r dua ediyor ve böylece T a n r ı bir çocuk veriyor. 'Hızır'ın yaptığı duaların, bazı metinleri de, elimizde bulunmaktadır. Bunlar arasında, N o g a y destanı'ndaki 'Hızır'ın duası üzerinde, önemle durmak gerekir⁷.

"Türk - İslam sentezi ile 'Hızır' anlayışı Türklerde, eski 'Türk' düşüncesi ile bezenmiştir. Bu kitabımızda, "Türklerde H ı z ı r anlayışı" ile ilgili, ayrı bir bölümümüz vardır. Müslüman olmayan Türklerde de, "kayın ağacından inip", insanlara yardım eden "G ö k s a k a l l ı ihtiyarlar" görüyoruz. Müslüman olmayan 'Altay' Türklerinde, "kayın ağacından inen G ö k s a k a l l ı bir ihtiyar, yeni doğan ç o c u ğ a , a d veriyordu"..."

'Altın Taycı' masalında, "A k İ h t i y a r , yeni doğan çocuğun, adını koyuyordu..."⁸. 'Anadolu' masallarındaki benzer motifleri, ad koyma ile ilgili bölümümüzde vereceğiz. İ s l a m sentezi, 'Hızır' için, çeşitli tipler yaratmıştır. Nitekim 'Radlof, "eşeğe binen, beyaz sarıklı bir ihtiyarın, Halife Hz. Ö m e r ' e benzediğini" söylemekten, kendisini alamamıştır¹⁰.

Elma ve elma ağacı ile doğum

'Anadolu' masallarında, "B i r a k i h t i y a r ı n v e y a d e r v i ş i n k e s i p v e r d i ğ i e l m a y ı karıkoca; kabuklarını da atları yiyor. Böylece karı kocanın çocukları, atlarının da k o n u ş a n b i r t a y ı doğuyor". Bu motif benim Harputlu annemin masalında vardır.

⁶ Proben, III, s. 310/373. D u d a r - K ı z masalı.

⁷ Proben, III, s. 171/210. K ı r g ı z T ü r k l e r i n i n m a s a l l a r ı n d a "Kıdır", yani H ı z ı r , "bazan eşeğe binmiş, elinde bir asâ tutan, beyaz sarıklı Hz. Ö m e r olarak görünüyor: R a d l o f , a . e s e r , III, s. 210 (terc.), n.1.

⁸ Proben, I, s. 355: Bu destan, çok mitolojiktir.

⁹ Proben, III, s. 366/372.

¹⁰ Proben, III, s. 160. Krşl. Not, 7.

'Manas'ın babası çocuğu olmayan karısından, "el ma ağacının altında oynamadı" diye şikâyet ediyordu. Bizim buradaki konumuz, bu değildi.

TÜRK DESTANLARINDA MİTOLOJİK DOĞUMLAR

1. Annesinin karnını yırtarak doğma: *Ak-Köbök*, yani "Ak - Köpük" destanı, 'Kuzey' Türkleri tarafından çeşitli varyantlarla söylenir. 'Batı' Türkleri, mitolojik çağı çoktan aşmışlardır. Dış tesirlerden soyutlanmış 'Kuzey - Türk' destanlarında ise, mitolojik motifler, henüz kaybolmamıştır:

'... *Ak Köpük*'ün doğma zamanı gelmiştir. Herkes toplandı. *Ak-Köpük*, annesinin (ine-) karnında, şöyle söylenip durdu:

"- *Ben bu yolla (yolunğnanğ) doğmayacağım! Ben, annemin karnının her yanını yırtarak (yırta) doğacağım!*" Bunun üzerine yengeleleri (yinge), "Biz onu, altın beşiğe koyup, Köpük'e bakacağız!..." diye (ninni) söylediler. Annesi (inezi) karnındaki oğluna şöyle dedi:

"- *Balam! Sen Tanrının yarattığı yolla* ' çıkmazsan (*Kuday yaratgan yolunğ*), benim rızam (*ruzam*) yoktur!" Bunun üzerine *Ak-Köpük*, Tanrının yarattığı yolla çıkıp, doğdu.

"*Hemen ayağa kalktı (turdu). Babasının (adazınğ) kılıcını saçına bağladı. Çıplak olarak (yalangaç) göle, balık tutmağa gitti*"...

'Balıkçı Kuzey' Türklerinde, *Proto-Türk* mitolojisi motifleriyle İslamiyet veya gelişmişlik, karşı karşıya geliyorlardı. "Tanrı'nın yarattığı yol", onların söyleyişiyle, "Kuday yaratkan yol", normal bir doğum olarak kabul ediliyordu. 'Anne - oğul' anlaşması, burada da görülüyordu.

2. Şarkı söylerken doğma "Bir şehirde *Al-Butuk* adlı bir beyvardı. Onun bir oğlu oldu ve adını *Ak - Köpük* koydular. Annesinin karnında şöyle konuşmuştu.

' *Ben doğacağım! Ben doğacağım! Doğunca, belimi bağlıyacağım! Suyun.. en derinliklerine ineceğim! vücudumu, (boyum), yıkayacağım!*

"*Ben, doğmak istiyorum, doğmak istiyorum! Bu dünyayı göreceğim! Gümüş gibi yengelerimin, ağzını burnunu öpeceğim!*

"*Oraya oturun, analıklar! Yan yana oturun, analıklar!*

"*Bunun üzerine oradaki kadınlar kaçtılar. Bundan sonra Ak - Köpük doğdu. Dışarı çıkıp, derin sulara girip, yıkandı*"¹².

¹¹ Proben, IV, s. 45/56: Balıkçı Kuzey Türklerinde ait bir destandır.

¹² Proben, IV, s. 142/182: Ak-köpük destanı.

Yine 'Balıkçı' Türklerin, aynı masalından başka bir varyant görülüyor. Burada da, "kahramanlık şarkısı" ile bir doğum görülüyor.

3. Kurban ile hâcet dileme ve ak sakallı ihtiyarın duası: Yine 'Kuzey' Türklerinden, Orta ve 'Batı - Türk' motiflerini içinde toplayan, bir diğer doğum olayını gözden geçirelim:

"Kendisi, 90 yaşında; karısı da 80 yaşında iki ihtiyar varmış. Adam (amışka), karısına şöyle dedi:

"-Ey 'h a t u n' (paşılık), bizim çocuğumuz yok. Yalnızca bir ineğimiz (sıyr) var. Bu teki ne ğ i m i z i k e s i p (soyıp), kişilerin çağınp, dualarını alalım!.... İhtiyar, bozkıra doğru gitti. ve Ak s a k a l l ı bir yaşlıya rastladı. Bu Ak s a k a l l ı yaşlıyı, (ak sakallu amışka), davet etti ve eve getirdi. 'Ak Sakallı'ya:

"- Benim oğlum yok. D u a k ı l ı p, T a n r ı d a n d i l e, (Kudaydan sorup, duğa kıl)" dedi. Ak s a k a l l ı yaşlı, "Alla akper", deyip, dua kıldı. Evden çıkarken, "ey ihtiyar, T a n r ı s a n a b i r o ğ u l v e r e c e k", dedi... Bir yıl sonra T a n r ı, b i r o ğ u l v e r d i"¹³.

'Ath Türklerin', gelişmiş düşünceleri, bu masalda kendisini göstermektedir. Bundan öncekiler ise balıkçı Türklerdi, ●ğul, biraz büyüdükten sonra, "kementle tay tutmağa gidiyordu"... "Uçan atlar" ile 'keloğlan' motifi de, bu gelişmiş destanda görülüyordu.

4. Aydan ve güneşten olan doğum: 'Manas' destanında, böyle anlatışlar, belki de mecâz ve benzetme yolu ile söyleniyorlardı. 'Manas'ın yiğitlerin in doğumu, diğer ölümlü kişilerinkilere benzemiyordu. "Ay ve güneşin, b i r i n d e n v a r o l a n k u l!" Deniyor ve bu doğuma, "bir azizin duası, bir ruhun nefesi" gibi tanıtımlar da katılıyordu¹⁴.

"...Bir yıl sonra karısı (paşlık), gebe (kursaklu) oldu. Kocasına: "-Belim ağrıyıp duruyor. Sen bana ebe (inelikçi) ol!" Kocası, yatağa yattı. Bir oğlan (er pala) dünyaya geldi. Ay gibi, ağzı vardı! Güneş gibi, gözleri vardı..."

Bu benzetme, daha gelişmiş Türk kavimlerinde görülüyordu.

"Akıllı doğan", "aptal doğan", "yiğit doğan", "doğuşlu": 'Yiğitlerin doğumu' ile ilgili diğer örnekler, bu eserimizin, I. Cildinde verilmiştir. "Akıllı doğan", "aptal doğan", "yiğit doğan" veya "doğuşlu" deyimleri de bize gösteriyor ki, insanlar özlerini doğuşla ahyıyorlardı. 'Göktürk yazıtlarında' da

¹³ Proben, IV, s. 71/89: İçinde Proto-Türk destan motifleri çoktur.

¹⁴ A. J a n n, Makaleler, s. 119.

¹⁵ Proben, IV, s. 71/89. Altın Sayın Süme destanında.

bu anlayış görülüyordu: “Küçükler, büyükleri gibi yaratılmadığı (kılınmaduk) için, kötü kağan, bilgisiz kağan, olmuşlardı!...”

Manas Han'ın doğuşu

“Kim baksa bu oğlana, eti apak, tüy sanki! Görürse sanırdı ki, kemdiği bakır, sanki!” Manas Han'ın doğumunu, birinci cildimizde, böyle yorumlamıştık¹⁶. Doğan yiğidin rengi ve fizyonomisi üzerinde, az sonra duracağız.

“... Kanlı elini gören, herkes şaşırmış idi! Bir kara kan parçası, sağ avcunda, var idi! Bir koyun bağı kadar, bir kan tutar idi!...” ‘Kan tutarak doğma’ da, bizi burada ilgilendirmemektedir. Çünkü Türk mitolojisinde, çok geç olarak görülür. Ayrıca ‘Oğuz’ destanlarında da yoktur¹⁷. ‘Alman - Bet’in doğuşu da, ‘Manas’ destanının önemli bir bölümüdür:

“..Yer, yer olanda! Su, su olanda!...”

“Kara - Han’ın bu oğlu, doğunca sağ salâmet! Ona ad vermişlerdi, ‘Kaplan doğan’” Alman Bet.

“Bütün enbiyaların sözüyle doğmuş idi! Bütün evliyalaların duasıyla, olmuştu! Bütün kutsal yerlerin takdisiyle, doğmuştu! Ardıçlı mezraların, ruhlarıyla doğmuştu!

“Alman-Bet doğduğunda:

“Kara dağlar korkudan, basılmış, alçalmıştı! Büyük sular korkudan, çay olmuş azalmıştı¹⁸...”

‘Dede Korkut’ kitabı’ndaki, “bir ağzı dualının duası ile doğuş”, burada da kendisini göstermektedir. Bu anlayışa, diğer ‘Türk’ masallarında, ‘Gök sakallı, ak sakallı, Hızır’ın yardımcıları da, katılıyordu.

DOĞUŞUNDA, OĞUZ HAN’IN YÜZÜ VE RENGİ

“... (Oğuz Han doğduğunda), yüzü gök, ağzı ateş kızılı, gözleri al, saçları ise, kara idi!...” ‘Uygur yazısı ile yazılmış ‘Oğuz’ destanında böyle söyleniyordu. İkinci ‘Göktürk’ Kağanı, ‘Mohan Kağan’ için de Çin kaynakları, “yüzü kıp kızıl, gözleri cam gibi idi”, diyorlardı. Bu biraz da ‘Çin’ Tanrıları ile kahramanlarına benzetilerek, söylenmiş olabilirdi. Biz yine fazla yorum yapmadan, ‘Oğuz Han’ın, bu tanıtımları ile ilgili, paralel metinler bularak, sunmağa çalışacağız:

¹⁶ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 506.

¹⁷ Aynı eser, I, s. 500.

¹⁸ *Türk Mitolojisi*, I, s. 304.

1) "Altı kat kürk giyiniyordu. Gözleri ateşli göğsü ise, alevli idi"¹⁹!..."

2) Gözümün (harağımın) ateşi (odu) olasin²⁰! Çor Türkleri: Kozun odu, (Gözün ateşi²¹).

3) Ağzı ateşli: "... Er-Töştük'ün annesi, Dudar Kız'ın, erkek kılığına girmiş bir kız olduğunu öğrenince, "uf" dedi. Ağzından ateş çıktı. Ev yanmağa başladı²²..."

4) Yüreği ateşli: "... Mangus Batır'ın kalbini, yüreğini suya atınca, su kaynamağa başladı... Bu yiğidin sırtına vurunca da, ateş çıkıyordu²³..."

5) Ateş dumanlı nefes: "... Ana-Solım, şöyle dedi: ' - O görünüp duran dumanı (tüdünnü) gördün mü? O, yedi yüz devin (yilbegen), nefesidir (tınığı)', dedi²⁴..."

6) Etin nuru, göz: "... Etin nuru, ışığı (yarığı), gözdür! Gözün, arı (aru), pâk olursa, vücudun (etin) da, nurlu ve ışıklı olur²⁵..."

Doğan çocuklar için yapılan, diğer tanıtımlar

1) "... Ay ve gün borklü": 'Ebülğazi Bahadır Han' tarafından yapılan bu tanıtma, çok anlamlıdır²⁶.

2) "... (doğan çocuğun): Ağzı, ay; yüzü ise, gün gibiydi²⁷..." Oldukça gelişmiş ve İslâmiyetin tesirlerini görmüş bu masal üzerinde, yukarıda durmuştuk.

3) "... Burnu, gümüş şekilli doğan Ak-Köpük²⁸!..." Bu destan, balıkçı 'Kuzey' Türklerine aittir.

4) "... (Doğan çocuğun): "Başı, altından, Kıçtı ise, gümüşten idi²⁹..." Bu tanıtma, 'Manas' destanının bir bölümü olan, 'Er - Töştük' destanında görülmüyordu.

¹⁹ Proben, I, s. 15. Destan çok mitolojiktir.

²⁰ Radlof, Wörterbuch, I, s. 1098.

²¹ Aynı eser. a. yer: (Çor Türk ağzı).

²² Radlof, Proben, III, s. 315/318: Er-Töştük destanı.

²³ Proben, IV, s. 54/67: Ak-Köbök destanı, kuşeydeki Terene Kargat Türklerine ait.

²⁴ Proben, s. 74/94. Baraba-Om Kuzey Türk destanı.

²⁵ Radlof, Wörterbuch, III, s. 121.

²⁶ Şecere-i Terâkime, Kouonov yayını, s. 13.

²⁷ Radlof, Proben, IV, s. 71/90: Altın Sayın Süme destanı, Baraba-Om Kuzey Türkleri.

Proto-Türk destan motifleri çoktur.

²⁸ Proben, IV, s. 143/181.

²⁹ Proben, III, s. 316/381. Gelişmiş bir Türk destanıdır.

5) “... *G ö ğ s ü , altın; s ı r t ı , g ü m ü ş*” olarak doğan çocuk³⁰. Bu motif, ‘Altay - Türk’ destanlarında görülüyor.

6) “... *E t i , ap ak tü y gibi; k e m i ğ i , bakır gibi...*” ‘Manas Han’ doğarken, böyle idi³¹.

7) **Manas Han**’ın doğuşu: “*A k r e b (çayan) gözlü Er Manas! ... Kaşları çatık, çatık; göz üstü büyük idi! G ö z l e r i , kızıl kızıl; y ü z ü d e , göm-gök idi!*”

8) **Büyük aşık kemikli! Yakup-Bay**’ın öz oğlu! **Âsil doğan Er Manas**³²...’ Yüzü (öngü), boz (sas), gök idi. Bunlar ‘Oğuz’ destanlarını tamamlayan ve teyid eden tanıtımlardır.

9) **Yarısı altın, yarısı gümüş çocuk**: “... *A k - H a n , ağzından ateş çıkan bir çocuk görüyor... Çocuğun yarısı altın ve yarısı da gümüştü.. Ağzından çıkan ateşle, bulutlar yanıyor*³³...”

10) **Omuzu demir**: “...*Yiğidin, omuzu demir ve sırtı altınmış. Demirden yapılmış bir sarayda oturuyormuş... S ü t d e n i z i ’ ni geçerek, öbür yakaya gitmiş*³⁴...”

11) **At nalı ve b a c a k şekilli yerlerin destanları**: Bu çok mitolojik ‘Kuzey - Türk’ destanında, çeşitli kutlu yerler, *at nalı* ile *bacaklara* benzetiliyordu. *At nalı*, ‘At kültürü’ nün bir izidir³⁵...

12) **Yiğid ve köprücük kemiğinin sertleşmesi**: “... (*Manas* destanının bölümlerinde), *Er - Kök çö*’ nün karısı, oğluna: “ - Köprücük kemiğinin sertleşmeden, sakın savaşa gitme”, diyor³⁶...”

13) **Kemiklerden dağların oluşması**: “...*Yiğid düşmanı gü r e ş l e yeniyor... Sonra savaşa başlıyor. (Ölenlerin) kemiklerinden, dağlar oluşuyor... Ka n , ırmaklar (tengiz) gibi akıyor*³⁷...”

OĞUZ HAN’IN ANNESİNİN MEMESİNİ ALMASI

“*Ata kadrini bilmeyen, ana sütü emmeyen!*” Yarı M ü s l ü m a n , yarı ş a m a n ‘Kırgız’ baksıları, kötü insanları, iyilerden böyle ayırıyorlardı. Bunun için, insanın insan olabilmesi için, annesinin hiç olmazsa ilk sütünü, “avuz”, yani “ağız” ını emmesi gereklidir. Bu konu ile ilgili örnekleri, sıralayalım:

³⁰ Radlof, Proben, I, 59/61: Destan, çok mitolojiktir.

³¹ B. Ögel, Türk Mitolojisi, I, s. 498.

³² Türk Mitolojisi, I, s. 500.

³³ Schiefner, Heldensagen der minusinskische Tataren, s. 2-6.

³⁴ Proben, I, 272/295: Destan çok mitolojiktir.

³⁵ Proben, I, s. 170/189: Çok mitolojik bir Altay destanı.

³⁶ Proben, III, s. 93/118 *Manas* destanının bölümlerinden, gelişmiş bir destandır.

³⁷ Proben I, s. 272/292. Destan, göklerde ve göklerdeki okyanuslarda geçer.

1) “Herkes (cemagat), kendi canında eş (deng) yaşar! Belsize, bel verir! Çocukları da, eşit verir (teng bergen)! (Herhalde çocuklar da eşit doğarlar, demek istiyordu)... Güne karşı, başını tarayan! Baba (ata) kaderini bilmeyen! Ana sütü emmeyen³⁸!..”

Bir insanın insan olabilmesi için, ana sütü emmesi gerekiyordu. Bizde, “helâl süt emme”, dendiği gibi.

2) “Anasının göğsünden, avuzunu içip, bundan sonra içmedi! Çiğ et, yemek (aş) ve içki (sürme) diledi!..”: (Oğuz Kağan destanı: Bang-Rahmeti). ‘Uygur’ yazısı ile yazılmış, İslâmiyetten önceki ‘Türk’ düşüncesine ait bir metindir.

3) ‘Atalarda’ durum değişiyor: ‘Tay (kulun), kırk kısırağı emip, gezdi...’ Bu ‘Altay’ Türk sözünden de anlaşılıyor ki taylar, anneleri ile diğer kısıraklar arasında pek ayırım göstermiyorlardı³⁹.

Ancak ‘Radlof, ‘Annesinin memesini bir ay emmedi (emçegin emmen), ancak bir ay sonra emdi’”, gibi destan parçaları da veriyordu⁴⁰.

Müslüman Türklerin Oğuz destanlarında

4) “Konuşarak, doğanım ben soyumu kirletmem!” Deyip, ‘Er Targın meme emiyordu⁴¹. Bu, eski ‘Kırgız’ destanlarında görülen, değişik bir düşüncedir.

5) ‘Ebülğazi Bahadır Han’ a göre: “...Üç gece gündüz, anasını emmedi. Her gece (Oğuz Han), annesinin düşüne girip, şöyle dedi:

“ - Ey Ana! Müslüman ol! Eğer olmazsan, senin memeni emmem!” Anası, oğluna kıyamadı. Ta n r ı ’nın birliğine iman getirdi⁴²...” Bu, bir Türkmen anlayışıdır.

6) ‘Farsça Oğuz destanı’ içinde ise, konu İran edebiyatı ile süslenmiştir. Konu, ana çizgileri ile şöyledir:

“1) K a r a - H a n ’ın padişahlığa lâıyk bir oğlu dünyaya geldi. - 2) Üç gün ve üç gece annesinin sütünü emmedi. - 3) Annesinin rüyasına girip, şöyle dedi: “Eğer sütü emmemi istiyorsan, biricik Ta n r ı ’yı ikrar ve itiraf et”. - 4) Annesi, gizli olarak Ta n r ı ’ya iman etti. Elini göğze kaldırıp, dua etti ve şöyle dedi:

³⁸ Radlof, Proben, III, s. 49/64. Yarı Müslüman, yarı Şaman, b a k e s i ’ların duasında (baksanınğ sözü).

³⁹ Radlof, Wörterbuch, I, s. 945.

⁴⁰ Radlof, Wörterbuch, I, s. 946: Sa gay Türkçesinde.

⁴¹ Radlof, Proben, III, s. 134/171.

⁴² Şecere-i Türki, Desmainsons yayını, s. 13.

“-Ey T a n r ı m ! Bari ben biçare kulunun sütünü, bu çocuğun zevkine uydurup, tatlı kıl!” O ğ u z , o anda annesinin göğsüne yapışıp, emmeğe başladı⁴³...”

‘Doğu Türkleri’, türkçe olarak bu olayı daha güzel anlatıyorlardı:

7) “... O ğ u z doğduktan sonra ü ç g ü n m e m e e m m e d i (emük emmedi). Annesinin südü ise, hiç damlamadı (südi tammadı). Ancak annesi Müslüman olduktan sonra, O ğ u z süt istedi (tiledi). Annesi de, oğlunun başını silip, okşayarak, ona süt verdi (emüzdü)⁴⁴...”

Bir yıl sonra oğlan büyüdü, (oğlan ulug boldı)...

8) “..Yeni doğan çocuk, (yani S a y ı n B a t u r) , annesinin verdiği memeyi emmedi: (Emçek berse emmedi). Et verdiler, yemedi. Belki annesinin yaşlılığı, onun hoşuna gitmedi... N o g a y halkı düşündü (kengeşip), üç günde bir kısrak kestirdi. Böylece (doğan çocuğu) doyurdular⁴⁵...”

Bu ‘Nogay’ destanları, çeşitli yerlerden, çeşitli destan motifleri alınarak oluşturulmuştur. ‘Sayın Batur’ da, ‘Hızır’ın yardımı ile doğmuştur.

OĞUZ HAN’IN DOĞUNCA KONUŞMASI

“Ana karnında konuşma” üzerinde yukarıda da durmuştuk. Dış dünya ve hatta daha Güneyindeki Türklerin tesirlerinden bile uzak olan, *b a l ı k - ç ı K u z e y* Türklerinde bu mitoloji motifi görülüyordu. Bunlar, *Proto-Türk* motifler olmaları bakımından, ayrı bir değer taşırlar. A k - K ö p ü k , önce “An.nesinin karnını yırtarak dünyaya gelmek istiyordu” Ancak annesi, karnındaki oğluna, “ ‘ T a n r ı ’ n ın yarattığı yolu, (Kuday yaratgan col)”, tavsiye ediyor. Aynı destanın bir diğer değişik söylenişinde ise A k - K ö p ü k , dünyaya gelirken kahramanlık şarkıları söylemeğe başlıyor. Bunlar, tam bir mitolojidir.

O ğ u z H a n , U y g u r destanında, annesinin sütünden bir ağız aldıktan sonra, konuşmuştur. M ü s l ü m a n T ü r k destanlarında ise O ğ u z H a n , annesinin memesini almamış ve ilk önce, annesinin M ü s l ü m a n olmasını, istemişti. Yani annesinin sütünü içmeden konuşmağa başlanıyordu. Bizce, annenin ilk sütünü, ağzını aldıktan sonra konuşma, Türk Mitolojisine daha uygun düşen bir anlayıştır. İslamiyetin tesirlerinin az görüldüğü bazı Ortaasya ve A l t a y destanlarında ise, “çocuğun koşarak doğması”, daha bir anlayışa dayanıyordu.

⁴³ Z. V. Toğan, (Farsça) *Oğuz destanı*, s. 17.

⁴⁴ *Uzun-Köprü Oğuz-nâme’si*, 3/8, 19/22.

⁴⁵ *Proben*, III, s. 134/171. Bu *Kırgıs* destanında, Hızır’ın duaları vardır.

Annesinden güzel konuşarak hatip doğma

1) Yiğit M u r a d ı m , şöyle diyordu: “ - Güzel söz söyleyen (sözlü) insanları, ben konuşturmam. Çünkü ben, anamdan güzel konuşan hatip (çeçen) olarak doğan bir Beyim! Avı ardından çeken, bir arslana benzerim!

“Atları geri çeker, her yarışta yenerim! İşim kime yararsa, ona hizmet ederim!

“Ramazan ayında, ayın tam onbeşinde, perşembe gününün cuma akşamında, dolunaylı ayla güneşin kavşağında, soyu bütün bir asılden, dünyaya böyle gelmişim⁴⁶...”

2) “Ben, konuşarak doğanım! Ben soyumu körletmem!...” Tok t a m ı ş ve M u r a d ı m destanında, *Muradım*, böyle söylüyordu. “Güzel konuşma” ve “hatip olma”, özellikle Kuzey-Türk destanlarında, bir üstünlük olarak kabul ediliyordu. Belki bu anlayışın içinde, o z a n l ı k da vardı. M u r a d ı m destanında, güzel konuşanlar için, çoğu zaman “çeçen” deniliyordu. Bunun yanında, G ö k t ü r k ve U y g u r çağından kalma, güzel konuşanlar için, “ayguç” da deniliyordu. Bu söz, “ayıtmak”, yani s ö y l e m e k kökünden geliyordu. Eski Türklerde “ayguç”, v e z i r v e ya öğüdçü manasında da söyleniyordu.

3) *Ak-Köpük doğar doğmaz, (süt annelerine), oturun analıklar (inelikler) deyince, analıkların hepsi korkudan kaçıp, suya düşüyorlar⁴⁷...*

“88 baltadan kendisine bir kılıç yaptıran” *Ak-Köpük destanı*, Oğuz destanı gibi ata destanlarının, *proto-tiplerinden* birisi olsa gerektir.

OĞUZ HAN'IN ÇABUK BÜYÜMESİ

Bu motif, hemen hemen bütün Türk destanlarının, birleşik bir özü gibidir. A n a d o l u masallarında da yiğitler çok çabuk büyürler. Zaman zaman İ r a n edebiyatının şalına bürünen F a r s ç a Oğuz Destanı, Oğuz Han'ın çocukluğunu hızla geçer. Yalnızca, “bir yaşında konuştuğunu”, söyler. Ancak büyük devlet hayatı yaşamış olan Türklerde, *erlik çağı*, önemli bir yer tutar. Kuzey Türk destanları, gelişmiş Türklerin masallarının, bir çeşit *Proto-Türk* masal motiflerini içlerinde toplarlar. Bunlar, dış tesirlerden uzaktırlar.

Oğuz Han'ın, “sosyal bir kişiliği” vardı. Han babalı, oymaklı ve milletli, devleti olan bir yiğid ve aynı zamanda “ulu bir ata” idi. Bir Dünya

⁴⁶ Radlof, *Proben*, IV, 134/161: *Muradım* destanı.

⁴⁷ *Proben*, IV, s. 143/181: İçinde *Proto-Türk* destan motifleri bulunan, bir Kuzey-Türk balığı destanıdır.

Devleti kurmuştu. Kuzey - Türk masallarında ise böyle yiğidler, "yalnız yiğidler" dir ve yalnız başlarına gezerler. Günlük hayattan uzak, tam bir mitoloji dünyası içinde gezerler. Şimdi, bu motifler hakkında birer örnek verecek, konuyu biraz daha pekiştirelim:

1) "... Ak - Kü kü l adlı yiğid doğunca, bir günde bir yaşında oluyor. Yedi günde ise, yedi yaşında bir çocuk olmuş. Bundan sonra da ata binerek, silah kullanmağa başladı⁴⁰..."

Bu destan dünyasında erlik yaşı, 7 yaşında başlatılıyordu.

2) "... Sayın Batur, bir yaşına gelende, bilekli bir bey oldu! İki yaşına gelende, (güçte) bütün il ile (elimnen) denk (teng) oldu! Üç yaşına gelende, erkenden atına bindi! Akşama kadar, atından inmedi! Çağrılmadıkça, aşını yemedi! Dört yaşına gelende, kara çamdan (karağöy) mızrağını (neyze) attı⁴¹..."

Bu destandan, yiğidin her yaşta neler yaptığından söz açılır. Ancak 6 yaş, erlik yaşı gibi görünüyordu.

3) "... Yalnız (yani tek oğlu olarak) doğmuş Er - M a n a s , 10 yaşında ok atmış; öndördünde ... H a n olmuş⁴²..."

4) "... K a r a c a adlı bir dev, bir adamın iki oğlunu yutar. Küçük oğlu, bir günde bir yaş büyür ve devden kardeşlerinin öcünü almağa gider⁴³..."

Bu masal üzerinde, aşağıda yeniden duracağız. Bu, kuzeylerdeki İğim Türklerinin bir masalıdır.

5) "... Düşman, yeni doğmuş bir çocuğu öldürmek istiyor. Fakat Kılıç kesmiyor. Böylece kurtulan çocuk, y e d i yaşında, ata binmeğe başlıyor⁴⁴..." Bu A l t a y masalında, en ufak bir İslâmiyet izi yoktur. G ö k t ü r k l e r i n , türeyiş efsanesine benzemektedir.

6) 6 yaşında güreşe başlama: Bu K u z e y - T ü r k mitolojik destanlarında savaşlar, ilk önce g ü r e ş ile başlıyordu. "6 yaşında dev vb. ile güreş", deniyordu⁴⁵..."

7) 7 yaş, erginlik: "... A l t ı n - H a n 'ın oğlu, 7 yaşına gelirse, onunla başa çıkılmaz. Çünkü o, 7 günlük iken ata biniyordu⁴⁶..." A l t ı n H a n , 105 yaşında idi.

⁴⁰ Proben, IV, s. 89/109. Dış tesirlerin as girdiği, Turalı boyuna ait bir Kuzey Türk destanıdır.

⁴¹ Proben, III, s. 178/210: Sayın - Batur, bir Kırgız boyu destanıdır.

⁴² A. İnan, Makaleler, s. 119.

⁴³ Radlof, Proben, IV, s. 188/233. Algazar destanından.

⁴⁴ Proben, I, s. 349 (terc.). Destan çok mitolojiktir.

⁴⁵ Proben, I, s. 309/332. 6 yaş, yabancı bir tesir gibi görünmektedir. Çin veya Budist tesiri.

⁴⁶ Proben, I, s. 349/373. Altın Han destanı, göklerde geçer. Çok mitolojiktir.

Kuzeydeki Türk destanlarında, böyle çabuk büyüyen çocuklar, *Tanrı'dan ad istiyorlar. Tanrı da onlara ad ile at veriyor*": Ancak bunlar, Oğuz Han gibi sosyal bir kişi veya hakan değillerdi. Yalnız başlarına gezen ve zaman zaman sihirli bir güce sahip olan "*yalnız yığıdler*" idiler. Bunun üzerinde, önemle durmak gereklidir.

TEK OĞUL VE DEĞERLİ OĞUL

Türk destanları ile mitolojik masallarında, büyük yiğitler, yaygın olarak, babalarının tek oğlu idiler. Oğuz Kağanda, babasının tek oğlu idi. Diğer kardeşlerinin adları görülüyordu. Metede, babasının tek oğlu gibi görünmektedir. Manas destanında, Manas Han için, şöyle söyleniyordu:

"..Yalnız doğmuş Er-Manas, on yaşında ok atmış, ondördünde... Han olmuş⁵⁵..."

OĞUZ HAN'IN AD ALMASI

Türklerde çocuklara ad koymak için, büyük törenler yapılır ve komşu beyler de çağrılırdı. Yeni doğmuş veya erlik çağına girmiş çocuklar için yapılan *ad verme törenleri* ile ilgili, elimizde bir çok belge vardır. Ancak bizim buradaki konumuz, Oğuz destanı'dır. *İran edebiyatı*:^a bürünmüş Farsça Oğuz destanı içinde, şöyle deniliyordu:

1) ..Çocuğun, (yani Oğuz Han'ın), bir yıl sonra, *Tipki İsa Peygamber gibi dili açılmış ve konuşmağa başlıyarak, şöyle demişti:*

" - Ben bir otağda doğduğum için, adımı Oğuz koymak gerekir!" demiş. Oğuz, çocukluğunda ve büyüme çağında, *erğın oluncaya kadar, Tanrı'yı anıp, ona şükrederdi*⁵⁶..."

Z. V. Togan Hocamız, "Oğuz" sözünü, İdil ve Volga ağızlarına bakarak, "Ogur" okumuşlardır. Bu Kuzey Türklerinde, "Oğuz" sözü bulunmadığı gibi, Oğuz destanı geleneği de, yoktur.

2) Uzunköprü, Oğuz destanı ise, şöyle diyordu: "*... Kara Han, oğlu Oğuz'a ad vermek için büyük bir ziyafet çekti (aş tarttı). Herkes, boğazına kadar yediler*". Bu sırada, "*oğul, öz adını, atadı*"! Oğlanın böyle konuşup, kendi adını vermesine, *herkes şaşırды (tangladı)*⁵⁷..." Görülüyordu ki, Uzunköprü destanı, Farsça Oğuz destanı'nın tesiri altında idi.

⁵⁵ A. İnan, *Mahaleler*, s. 119.

⁵⁶ Z. V. Togan, *Oğuz destanı, (farsçadan)*, s. 18.

⁵⁷ *Uzun-Köprü Oğuz destanı*, s. 98

3) "Çocuğa, 4 yaşında, büyük bir törenle, ad konuyor. ...100 at, armağan veriliyor.." Bu çok mitolojik destan da, ad koyma töreni, ayrıntıları ile anlatılıyor⁵⁵.

Ak sakallı yaşlıların, ad vermesi

1) A n a d o l u masallarında da bu tür ad verme, çok yaygındır. Örnek olarak H a r p u t l u annemin bir masalında şöyle deniliyordu: "...Bir çocuğa ad bulunamıyor ve ona "adı bellisiz" (adsız?), deniliyor. Bir ad koymak için büyük bir toplantı yapılıyor. Bu sırada pos giymiş ve postun tüylerine de çingiraklar takmış bir derviş çıka geliyor ve şöyle diyor:

" - Ali dost, veli dost! eller giyer, birer post! Biz giyeriz ikişer post!" De-yip, oğlanın adını koyuyor ve kayboluyor.

2) K o r k u t - A t a , yani D e d e K o r k u t , büyük Türkmen hakanları-nın adlarını, kendisi koymuştu: "... B a y a t boyundan K o r k u t "Bu çocuğun adı T u m a n olsun"; dedi. Yani s i s demektir. Divandaki büyükler ise, " T u m a n , karanlık demektir. Bu, padişahlara yaraşır bir ad değildir; bun-dan iyi bir ad koymak gerekir"; dediler. Bunun üzerine K o r k u t , şöyle dedi:

"-Gerçi tuman (duman, sis) olunca, hava karanlık olur. Ama otlar için yararlı olan nemi bırakır. Bu çocuğun babasının ölümü ile halkın gönlü pas-lanmış, ortalığı duman kaplamış ve karanlık olmuştur. Güneş doğup, dünya-ya tazelik getirecek, herkesin işi iyileşecektir. Bunun için bu adı koyduk⁵⁶..."

Türkmenlerin Ş e c e r e s i , bu ad koyma olayını, çok daha güzel bir türkçe ile anlatmıştır: "... (K o r k u t A t a) , azıcık (azğana) bir dumanı, ben bu oğlanın küçüklüğüne benzetiyorum! Onun büyüklüğünü de, (duman ve sis-ten) sonra çıkan, güneşe benzetiyorum⁵⁷..."

3) K u z e y - T ü r k destanlarında da, " A k S a k a l l ı bir ihtiyarın or-taya çıkıp, oğlanın adını verip; sonra da kaybolduğu"; sık sık görülür. Müs-lüman olmayan A l t a y Türklerinde ise zaman zaman, " G ö k S a k a l l ı bir ihüyar, çocukların adlarını koyuyordu⁵⁸" Bu motifler üzerinde pek çok ör-nek verdiğimizden, konuyu uzatmıyacağız.

4) "...Büyük yiğitlerin adları da, büyük törenle verilir. Birden bire beli-ren A k - b o z a t l ı ve A k - S a k a l l ı erenler veya peygamberler tarafından ad verilir⁵⁹..." (Müslüman olmayan şamanist Türklerdeki a d v e r m e gelenek-

⁵⁵ P r o b e n , I, s. 271/297. Destan, göklerdeki Ateş denizi, Ak-deniz, Kara-deniz gibi, mitolojik motif-ler içinde geçer.

⁵⁶ Z. V. T o g a n , Oğuz destanı, (farsça Reşideddin'den s. 55 ve devamı).

⁵⁷ B. Ö g e l , Türk Mitolojisi, I, s. 235.

⁵⁸ P r o b e n , I, s. 355. "Gök sakallı" bu eski Türk ilâhî yaşlıları, sonradan "Ak sakallı", H i z i r 'a dönmüşlerdir.

⁵⁹ A. İ n a n , Makaleler, s. 119. Burada "Ak sakallı" yaşlılara "Ak-boz atlı" taatınması da eklenir.

leri ile ad veren Ak-Sakallı yaşlılar için bk. A. İnan Şamanizm, s. 174-175). Ad verme dualarını da, bu değerli kaynağımızda, bulabileceğiz.

DOĞAR DOĞMAZ, YEMEK İSTEME

Bunu, büyük devlet mitolojisinde, yalnızca Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz destanı içinde görüyoruz. Ancak annesinin ilk sütünü, avuzunu, emdikten sonra, yani insanlığını duyduktan sonra istemişti:

1) "...Annesinin memesinden ağız, (yani ilk sütünü içtikten sonra), çiğ et ile yemek (aş) ve şarap (sürme) istedi..." Uygur yazısı ile yazılmış bu Oğuz destanı içinde, "çiğ eti" niçin istediği, pek anlaşılmıyordu. Türk destanlarında, ünlü yiğitler, yaygın olarak çok yemek yiyorlar.

2. "...Kara-Kükül'ün annesi, oğluna on koyun ile üç sığır pişiriyor. Oğlan, hepsini yiyor ve kemiklerini de, burnundan tükürüyordu⁶³..." Bu, bir Kuzey-Türk destanıdır.

3) "...Sayın-Batur doğunca, üç günde bir kısrak kesildi. Çocuk bu kısrığı yiyerek üç gün doydu⁶⁴..." Oğuz Han gibi, doğunca annesinin memesini emmiyor.

TANRIDAN BİR AD İSTEME

Oğuz destanında ki gibi, büyük devletler kurmuş ve imparatorluklara sahip olmuş Türklerde, artık bu mitolojik motifler kalmamıştı. Oğuz ve Mete, hanlık sahibi idiler. Ancak Türk destanlarında, özellikle Kuzey Türklende, "ad ile at" arasında, yakın bir ilişki vardır:

1) Ünlü Alın-Taycı destanının çeşitli varyantlarında: "...Ak Han'ın oğlu Alın-Taycı, ad aldıktan sonra, atını da sabahleyin kapısının önünde, Tanrı'dan verilmiş olarak buluyor". Bu motif, çok yaygındır. Sosyal ve devlet gücü sahip olmayan bu Kuzey-Türk yiğitleri, güçlerini ya Tanrıdan veya beylerden buluyorlardı.

2) "...Kan-Şentey, Ciren adlı konuşan atı kardeşlerinden alıyor. Annesinden de ad istiyor". Ad verme duaları: "...Elin, kolun, seninle olsun, balam! Kaburgada çentik; omurganda kırık olmasın! Kan-Şentey adlı, bir bahadır ol! Atulan tüfek (multık), sana işlemesin! Vurulan kılıç (kalış) seni kesmesin! Yoldaşın, Kıdır Aleyhisselâm (kalay asalam) Peygamber olsun! Hazreti Ali Peygamber, kuvvetini versin⁶⁵!..."

⁶³ Radlof, Proben, IV, s. 85/100. Bu destan içinde, Proto-Türk motifleri toplar.

⁶⁴ Proben, III, s. 178/217. Bu destan, dışı daha çok açılmış, bir Kırgız boyu destanıdır. Ancak ana Türk motifleri, kaybolmamıştır.

⁶⁵ Proben, III, s. 257/303 vd. Kan-Şentey destanında, henüz oturmamış lâlâni tesirler yoktur.

YİĞİTLERİN SEMBOLLERİ

Oğuz Destanı, bir imparatorluk destanıdır. Bunun için halk destanlarında görülen küçük ayrıntıları, *Oğuz destanı* içinde görme, mümkün değildir. Bunun yanında, *Dede Korkut* kitabında, bu sembolleri görmek mümkündür. *Manas* destanında, av kuşu ile köpek de bu sembollere katılabilir. Biz burada, bu kadar ayrıntılara inecek değiliz. *Proto-Türk* mitolojinin en ilkel örneklerinden, bazı şeyler sunarak, konuyu biraz olsun genişletmeğe çalışacağız:

1) **Yiğitlerin beşiği**, zaman zaman Kuzey-Türk destanlarında oldukça geniş olarak anlatılmıştır. *Doğuş ve beşik*, birbirini tamamlayan iki sembol gibi idiler: “... *Muradım doğduğu zaman beşiği, ünlü oymacı ve boyacılara süsletirildi. Kara atlas ile kemahlara belendi. Üşümesin diye, en değerli kürklere sarıldı*⁶⁶...”

2) **Yiğitlerin kılıçları**: Kuzey-Türk masallarında, kılıç motifine pek rastlanmıyor. *Kılıç ustaları*, ancak sihirli destan kişileri olarak görülüyorlardı. Bir İmparatorluk destanı olan, *Farışa Oğuz Destanı*’nda şöyle deniyordu:

“... *Ali Han, oğlunun beline bir kılıç bağlayıp, “adın Kılıç Arslan olsun” dedi... Bir kaç yıl geçtikten sonra Kılıç Arslan bülûğ çağını geçirip, delikanlı oldu*⁶⁷...”:

3. **Kuşak ve kemer**: Türk hakanları ile beylerinin belli başlı bir sembolüdür: “⁶⁸... *Ak-Köpük adlı yiğit, annesinin karnında konuşuyor: “Doğunca belimi (kuşak ile) boğacağım!”* Kuzeydeki bu balıkçı Türklerin, altın veya kayış kemerlerden, haberleri yoktur. Kemer, Türk devletlerinde hakanlık sembolüdür.

4) **Yiğid ve çizme**, yanyana görülen iki semboldür: “... *Karakökü adlı yiğit, 14 yaşına kadar uyudu. Ondan sonra uyanıp kalktı. Kulan kula atını eğerledi. Sahtiyan çizmesini (saktiyan itigin) giydi. Kılıcını kuşandı. Süngüsü nün sürütüp, atına bindi*⁶⁹...”

“... *İdege Bey, Küçüklüğünde, çizmenin içinde taşındığı için bu adı almıştı*...”: Bunun üzerinde, çeşitli yerlerde durduk.

⁶⁶ *Proben*, IV, s. 136/174. *Muradım* destanından.

⁶⁷ Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, (Reşideddin’den, farışa), s. 71.

⁶⁸ *Proben*, IV, s. 143/183. *Tepkeç-Aul-Tarık Türkleri*.

⁶⁹ *Proben*, IV, s. 85/110. *Turalı, Yanğa-Aul Türkleri*.

“... *Muradım*’ın babası, oğlunun hanlığa lâyık doğduğunu göstermek için, hakandan bir ayakkabı (*kebiç*) istiyor⁷⁰...” Bu *Kuzey* destanları, *Oğuz* destanına göre çok geride kalıyorlardı ve ayrıntılara iniyorlardı. Ancak bunların derlenmeleri de, önemlidir.

OĞUZ HAN’IN BİR CANAVAR ÖLDÜRMEŞİ

Bir gencin, ‘‘erlik’’ çağına girmesi

“Uygur yazısı ile yazılmış *Oğuz Kağan* destanı içinde, *Oğuz* bir canavar öldürüyor ve böylece *erlik* veya *ergenlik* çağına girmiş oluyordu. Bu arada bir yiğidin, genç veya çocuk çağda savaşa gitmesi de, söz konusudur. Şimdi biz yine *Proto-Türk* mitolojisinin alt katlarına inip, *Kuzey-Türk* masallarından örnekler verelim. Bu motifler, *Anadolu* masallarında da, yok değildir:

1) “..*Ormanda yaşayan, Karaca adlı kötü bir ruh, bir babanın iki oğlunu yutuyor. Babanın bir oğlu daha, olağan üstü bir doğuşla doğuyor. Oğlan, bir günde bir yaş büyüyor. İki günde, iki yaşına geliyor. Altıncı günde, altı yaşında oluyor*”. (Bu kesimdeki veya *İşim* ırmağı ağzındaki *Türklerde*, 6 ve 60 sayıları, kutludur).

“*Altıncı günde, yayını koluna aldı. Yola çıktı bir canavar veya yaban hayvanı (anğ⁷¹) ile karşılaştı. Hayvana ok attı. Anne ve babasına haber verdi. ..Hayvanı kesip, soydular Ak sakallılar ile mollaları çağırdılar. Kur’an okuttular (katım kuça). Yemek verdiler. Yiğit, böylece er oldu⁷² (yiğit er boldı)...*”

2) “..*Yakup oğlu Er-Manas! Yalnız doğmuş Er-Manas! On yaşında ok atmış! Ondördüne basınca, ordu devirip Han olmuş⁷³...*”

3) “..*70 yaşında bir adamla, 40 yaşında bir kadının, bir oğlu oluyor. Oğlan, bir günde bir yaşında; iki günde, iki yaşında... yedi günde de, 7 yaşında oluyor. (Kuzey Turalı boyunda, kutlu sayı, 7 oluyor). Kula renkte bir atı, altı batman bir eğeri vardı. Kolanını altı yerden bağlardı.*

“*Demirciye, altı batmanlık bir Kılıç ile bir mızrak yaptırdı. Yola çıktı, sahralarda kondu, ayılar ve arslanlar ile arkadaş oldu.... Annesi, 14 koyun ve üç ineğin etini pişirdi, hepsini yedi, kemiklerini de burnundan tükürdü.*

⁷⁰ Radlof, *Proben*, IV, s. 136/174: “... Ya benim tayım (kulunum)! Hanlığa layık (hanğa layık) doğdun diye! Hakandan, ayakkabı (kebiç) diledim (surattım)! Belyiğe layık (büge layık) doğdun diye! Sona yoldaş (nuger) verdirdim!...”

⁷¹ *Oğuz* destanı içinde bu canavar için “yanğa” deniyor. Altay veya *Kuzey-Türk* destanlarında ise bu yaban hayvanı, “anğ” sözüyle anılıyor.

⁷² *Proben*, IV, s. 188/233: *Algazor* destanı. *İşim* tasmağı *Türkleri*.

⁷³ A. İnan, *Makaleler*, s. 119.

14 yaşına kadar uyudu ve ondan sonra uyanıp, yola koyuldu⁷⁴...” Er-lik yaşı, burada 14 yaş olarak kabul ediliyor.

OĞUZ HAN'IN AĞZININ ATEŞ GİBİ OLMASI

1) Kara gözleri, Ç o l p a n yıldızı gibi parlak: ‘... K ü l - Ç o r o ’nun kara gözleri, ç o l p a n yıldızı gibi (çolpondoy) idi! İki yanağı dopdoluydu! İki omuzu (iki uni), iki kişinin, butları gibiydi⁷⁵...’

2) Ağzından ateş çıkan çocuk: ‘A k - H a n ile karısı A l t ı n A r ı g ’ın çocukları yok.. Halkı ve sığırları çok. At, giysi ve hayvanlarını halka veriyor. Otağ ve malını dağıtıyor. Bir oğul armağan ediyor.. A k - H a n , ağzından ateş çıkan, çıplak bir çocuk görüyor. Çocuk, “oğlun olayım”, diyor. Han, (belki de korkudan) kabul etmiyor.. Çocuk, T a n r ı beni, senin oğlun olayım diye gönderdi, diyor. A k - H a n da:

“- Gökle yer yaratıldığında, ben de vardım, diyor.. Ancak sonunda, çocuğu alıyor.. Çocuğun ağzındaki ateşden, b u l u t l a r y a n ı y o r ! Y e r , d ü m - d ü z o l u y o r . . . Ç o c u ğ u n , y a r ı s ı a l t ı n ; y a r ı s ı , g ü m ü ş ! . . . A v l a r ı , h a l k a d a ğ ı t ı y o r . . . ”

Oğlanın avı ve mağaraya girişi: ‘...Üç yaşındaki çocuğun ‘ ‘ a l p a t ı ’ ’, şu siyah tilkiyi avla diyor... Kayada, bir kapı açılıyor ve çocuk atı ile bir m e - ğ a r a y a g i r i y o r . M a ğ a r a d a , a r s l a n , a y ı v e 13 k ı z v a r m ı ş . K ı z l a r , k u r t d o n u n a g i r i y o r l a r ⁷⁶...’

Bu gerçekten muhteşem, Kuzey Ye n i s e y - T ü r k destanında herkes, a t - l a r b i l e , İ l â h ı g ö k k i ş i l e r i i d i l e r . A n a d o l u ’ d a k i G e y i k h i k â y e l e r i i ç i n d e o l d u ğ u g i b i , m a ğ a r a y a d a g i r i l i y o r . F a k a t b u d e s t a n ç o k P r o t o - T ü r k v e m i t o l o j i k t i r . Ç o c u k i ç i n , h â c e t d i l e m e v e s a d a k a d a v a r d ı r .

3) K e r e m i n ağzından ateş çıkması: K e r e m i l e A s l ı h i k â y e s i n d e d e , “ağzdan ateş çıkması” ile ilgili bir motif görülmektedir. Ancak insanlığın müşterek düşünceleri ile universal eğilimlerini de, göz önünde tutmak gerekir.

4) Ateş donuna girme: ‘Bir yiğidin, iki çocuğu oluyor. Karısı, çocukları ateşe atıp yakıyor... Yiğit, kayın annesinin (belki de a t e ş t a n r ı ç a s ı i d i) y a n ı n a g i t t i ğ i z a m a n , ç o c u k l a r ı n a t e ş y o l u i l e b ü y ü k a n n e l e r i n i n y a n ı n a g e l - d i k l e r i n i g ö r ü y o r ⁷⁷...’

⁷⁴ P r o b e n , IV, s. 805/109: Kara Kükül destanı. Turalı boyu.

⁷⁵ S c h i e f n e r , H e l d e n s a g e n d e r m i n u s i n k i s c h e r T a t a r e n , s. 32-6. Çok mitolojik destanlardır. Göklerde geçerler.

⁷⁶ S c h i e f n e r , H e l d e n s a g e n d e r M i n u s i n k i e b e T a t a r e n , S. 2-7.

⁷⁷ P r o b e n , IV, s. 123/161: Bilgin çocuk (oğulan bala). ‘İnsanların, a t e ş l e b i r y e r d e n d i ğ e r y e r e t a ş ı m a s ı n ı ’ , y a n ı s ı c a b u d e s t a n d a b u l a b i l i y o r u s .

Burada, benzer örnekler verdik Oğuz Han'ın ağzının ateş gibi olması, bir benzetme ve mecâzıdır. Biz bunun mitolojik kökenlerine inmek istedik. Ayrıca, Türk mitoloji motifleri arasında da gezinmiş olduk.

Canavar öldürme ile 'erliği' tanıma

1) Diken ile er biçme: ‘... *Tuman Han*'ın oğlu.. *Ya v l ı*, doğuştan *İsil* (toğuşlu) ve alp bir çocuktur. Su kıyısında.. yiğitlerle vuruştun.. *Dikeni* tuttuğu gibi kökünden çıkardı ve karşısındaki yiğidin boynuna vurdu. Vurur vurmaz, yiğidin boynu kırıldı ve öldü. ...*Köl-Erki*, *Korkut* gibi büyükler oturup, konuştular:

“- *Bu oğlanın adına şimdiye kadar, Ya v l ı* denirdi. Şimdi artık ona, *Kanlı-Ya v l ı* demek, gerek!⁷⁸...” *Erlik* çağını gösterince, yeni bir ‘*erlik-adı*’ konuluyordu.

2) *Kandökme*, aç doyurma...: ‘... *Ters Uzamış* derler idi, *Oğuz*'da bir yiğit vardı. Şöyle dedi:

“*Mere! Uşun Koca Oğlu! Bu oturan beğler, her biri oturduğu yeri, kılıcı ile, et meği (ekmeği) ile alıpdur! Mere sen, baş mı kestir? Kan mı döktün? Aç mı doyurdun? Yalınçak mı (çıplak mı), donatdın?*...” Gelişmiş *Oğuzlar* içinde *erlik* anlayışı, daha da genişliyor.

3) *Oğuz*'ün canavar öldürmesi: *Uygur* yazılı *Oğuz* destanında, *Oğuz*'ün gençliğinde veya “*erlik çağında*”, korkunç bir canavarı öldürmesine, geniş bir yer verilmektedir. Destanda, *kat* veya *kiet* adı verilen bu canavar hakkında, *İ. cildimizde* yeterince durmuştuk. Burada, *Radlof*'ün *Sözlüğünde* bulduğumuz bir notuda, bilgilerimize katalım⁸⁰: ‘*Kat-Efsanelerde bir hayvan, gergedan: Çince(?)* Bu konu üzerinde, daha fazla durmayacağız.

4) *Altı yaşında erlik*: *Kuzey-Türk* destanları içinde yiğitler *her gün bir yaş* büyüyorlar. *6 ve 7 yaşında*, *erlik'e* kavuşuyorlar: ‘... *Altı yaşında* *erlik* aldı, çıktı. Bir *ya-ban* *hayvanına* (*q nğ*) rastladı. *Hayvanı* vurdu. *Annesi ile babasına*, “*ben bir şey atıp, vurdum. Ancak ne olduğunu bilmiyorum*”, dedi. *Annesi ile babası*, bunun bir *anğ* olduğunu gördüler. *Aksakallılar* ile molları çağırıp, *hep birlikte dua (katımkuç)* ettiler⁸¹...” Bu *İşim* suyu kıyılarındaki, bir *Kuzey-Türk* destanıdır. Konuyu, uzatmışalım.

⁷⁸ *Türkmenlerin şeceresi: (Şecere-i Terâkime)*, bk. *Türk Mitolojisi*, I, s. 239.

⁷⁹ *Dede Korkut* kitabı, 254.

⁸⁰ *Radlof, Wörterbuch*, II, s. 273.

⁸¹ *Radlof, Proben*, IV, s. 188/233. Burada *katim*”, *hâtim* okuma demektir. “*Kuç*”nın manasını bulamadık.

OĞUZ DESTANINDA, "IRMAKLAR VE ADALAR"

İrmak adaları: Oğuz Han, ikinci hatununu, *iki ırmak arasındaki* bir adada, *ağaç kovuğu*'nun içinde bulmuştu. İt - Barak veya Kıl - Barak adlı kavimle savaşırken ise, yine bir adaya çekilerek, savunma zorunda kalmıştı. I. cildimizde de geniş olarak belirtmeğe çalıştığımız gibi *adacıklar*, eski Türklerin düşüncelerinde önemli bir yer tutuyorlardı. Türk halk edebiyatından derlediğimiz bir kaç örneği, burada sunmayı, yararlı görüyoruz. Bunlar bir çeşit, *Proto-Türk* ve *mitolojik* örneklerdir:

1) Farsça Oğuz destanı'nda: " . . . Oğuz Han, Kıl - Barak kavmine karşı savaşırken, gemi ve sal yapıtırıp, iki su arasında çekiliyor. Kıl - Barak kavminin kadınları, Oğuz erkeklerini çok beğeniyorlar ve onlarla birlikte, adaya geliyorlar⁸² . . ."

2) "... Bir hakanın 3 oğlu varmış. En küçük oğlu, 24 dil ve 24 hüner biliyor. Yollarını şaşırıyorlar, 24 günde, 24 atlarını da yiyorlar. 24 yoldaş imişler. Bir delta yakasına (yaka) geliyorlar. Bir sal yapıp, (sal çabıp), suya düşüyorlar. Bir fırtına (yel kayun) çıktı. Hepsini boğuldu. Han'ın oğlu, bir ağaca yapışıp (bir ağaçka yabışb), bir adaya (otrau) çıktı. Adada bir kava kve kavağın üzerinde de bir kartal (kara-kuş) yuvası vardı⁸³ . . ." Mitoloji, burada kendisini gösteriyordu. Han'ın küçük oğlu adaya düşmekle, ya göğe çıkmış veya yerin altına inmişti. Kava k ağacı, *Tirek* veya *terek*, bir " Dün - ya ağacı " gibi idi.

Sal veya gemi yapma: Yukarıda Oğuz Han'ın, Kıl - Barak akınında *sal yapıp*, adaya nasıl gittiği üzerinde durmuştuk. Uyгур yazısı ile yazılmış Oğuz destanı içinde de, bir Oğuz beyi'nin, *sal* veya bir *kayık* yaptığı görülüyor. Oğuz Han, buna sevinmişti: (*Sevinç attı küldi*). Bu *sal* veya *kayık* bir *ağaç kovuğu* da olabilirdi. Çünkü bu kayığı yapan beye, Oğuz Han, Kıpçak yani "ağaç kovuğu" adını verdi. Anlaşıldığına göre Türkler veya Türklerin Oğuz kesimi, *büyük ırmakları geçmede*, tecrübe sahibi idiler. Nitekim, Farsça Oğuz destanı içinde, şöyle deniliyordu:

" . . . Biz, geldiğimiz yerlerden, kaç tane derya (büyük ırmak) geçmişişiz. Sizin derya ve sularınızın, askerimin gözünde, bir değeri yoktur. Atı, sal yerine ve kırba cıda kürek yerine kullanılır ve sizin ülkenizi alt üst ederler⁸⁴ . . ."

⁸² Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, (Reşideddin'den s. 25 vd.)

⁸³ Radlof, *Proben*, IV, s. 90/116. Burada Anka kuşunun yerini, *kartal* (karakuş) almıştır.

⁸⁴ Z. V. Togan, aynı eser, s. 37.

Büyük ırmakları geçme

Eski Türklerin anayurtlarında, denizler yoktu. Türkler, ırmaklara "deniz", *tengiz* derlerdi. Okyanus içinde, G ü n e y kültürlerinden gelen, *taluy* sözü kullanılırdı. G ö k t ü r k devletinin ilk ataları, " *B a t ı d e n i z i* "nin kıyısında idiler. Ç i n g i z H a n 'ın ilk ve ulu ataları olan *G ö k K u r t* ile *A l a G e y i k* de, "denizi geçerek", gelmişlerdir. R o d l o f 'un Proben'inin I. cildinde, *Ak-Deniz* ve *Kara-deniz*'i geçen yiğitlerden söz açılır. Bu O k y a n u s motifi, bizi burada ilgilendirmiyor. Destan geleneğine uygun bir su geçmeyi, aşağıda kısa olarak veriyoruz:

"... *K u z u - K ö r p ö ş*, atını eğerledi, nalladı (taga kaktı). Bir derya kıyısına (yakasına) geldi. Deryanın öbür yanına, bir günde çıktı.. Orada, *K a r a - H a n 'ın* oğlunun davarları vardı⁸⁵..." Burada, D ü n y a ağacı, (*Bay-Terek*) de vardı.

OĞUZ HAN'IN İKİNCİ HATUNU VE YER RUHU

Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz destanında şöyle deniliyordu: "... *O ğ u z H a n*, bir gölün ortasında, bir ağaç gördü. Ağacın kovuğunda (kabuçağında) ise, bir kız oturuyordu..." O ğ u z bu kızla evlendi. Gök, Dağ ve Deniz adlı oğulları, bu kızdan oldu. Bu konuya "*Türklerde ağaç k ü l t ü*" dolayısıyla, sık sık dokunmuştuk. Ağaç ile dev ve kızı, A n a d o l u masallarında da görülüyor.

1) "... (*A l g a z a r*), babasının gitme dediği ağaca doğru gitti. G ö ğ e d i k i l e n büyük bir e v (tengriğe tirelme) gördü. Yiğit bacadan baktı. Yaşlı dev okunu yonarken çıkan rüzgâr, evin kapısını açtı. Kılıcını yere vurdu, yedi kat kesti. Ağaca vurdu, ağacın 6 katını kesti.... Eşikte oturan, kız aldı ve döndü⁸⁶..." Kötü yer r u h l a r ı, yaygın olarak ağaç köklerinden ve pınarlardan çıkarlar.

2) "... Bir savaşta çocuğu kurtarmak için dedesi, onu bir ağacın kovuğuna koyuyor⁸⁷..." Çok mitolojiktir.

3) "... Bir ağacın kovuğundan bir kedi çıkıyor ve onu görenlere, çok zenginlik veriyor⁸⁸..."

"... *O ğ u z K a ğ a n* yolda giderken, büyük bir ev gördü. Evin duvarı altından, pencereleri gümüşten ve çatısı da, demirdendi. Ev, kapalı idi ve anahtarı da yoktu..." Bu motif üzerinde, I. cildimizde de durmuştuk. Yukarı-

⁸⁵ Proben, IV, s. 13/16. Baraba'da Kargat-Terene Türk boyuna ait bir destandan.

⁸⁶ Proben, IV, s. 189/234: *Algazar* destanı. İşim Türkleri.

⁸⁷ Radlof, Proben, I, 61/63: Bir Altay destanından.

⁸⁸ Proben, I, s. 290/313: Kedi, geri bir motiftir.

rida da, Al gaz ar adlı yiğit, ağacın yanına gelince, “göğe yükselen (tenğri-ge türelme), büyük bir ev gördü^{88a}...”

OĞUZ DESTANINDA, ALTIN VE GÜMÜŞ EVLER

Uygur yazılı Oğuz destanı'nda şöyle deniliyordu: 1) "... Kara-Kökül adlı yiğit atına binip, günlerce yürüdü. Birtaş eve (taş üygö) geldi. Kapısı, açık (işigi açık) duruyordu. İçinde Yeş Yigit - Alp Yatıyordu. Başını tör (onur) yerine koymuş; ayağını da kapıya doğru uzatmıştı... İki yiğit güreşmeğe başlayınca ev yıkıldı⁸⁹..."

2) "... Yiğit, bir kartalın sırtında 12 gün uçuyor... Yolda birtaş eve (taş üy) rastladı. Taş evin kapısı kilitliydi. Açmak için anahtarı (atkıçı) yoktu. Kapıda bir yazı vardı: "Bu eve girmek isteyen kişi, "bismillah irrahman irrahim" derse, kapı açılır..." Yiğit, bundan sonra da büyük bir ağaca (tirek) rastladı. Ağacın altında, 40 arşın boyunda bir kişi yatıyordu⁹⁰..." Burada da taş ev ve Dünya ağacı motifi yanyanadır.

3) Oğuz Kağan destanında: Kapısı kilitli bu evi, Kalaç adlı bir Oğuz beyi açmıştı. Ancak Oğuz destanında mitoloji yerini, gerçek hayata benzer olaylara bırakmıştır.

4) Savaşta demir ev: "... Kiden Han ordusunu alarak, Ak-Köpük'e doğru yürüdü. Ak-Köpük, bunu işitince, dağa çıktı (tau başına çıktı). Demir bir ev yaptırdı (temir üy saldı). Okuna, demirden bir başak soktu⁹¹..." Kuzeydeki Şamanist ve balıkçı Türkler, altın ve gümüşü, iyi tanımıyorlardı. Taş veya demir ev, bir çeşit saray sembolü de olabilirdi.

5) Yılanlı taş ev: Yurtlarda oturan bu Türkler için taş ev, sihirli ve değişik bir sembol gibidir: "... (Bir Al tay destanında) yiğit, içi yılan dolu bir ev görüyor. Yiğit, yılanları boşaltıp, içinde kendisi oturuyor⁹²..."

6) Karataş ev: "... Kuzu Körpöş, bir çölde, bir kargaya rastlıyor: "Sana, babam diyeyim! Karga! Sana annem diyeyim! Kara-Han'ın evi, nerededir? Kara-Taş ev (üy), nerededir, karga!..." Bu destanda, güneyden gelen tesirler de vardır. Ancak yerli motifler, bellidir.

Görülüyor ki Oğuz destanı içindeki sihirli evler, Proto-Türk mitolojisi içinde de görülüyordu. Bu ev motifi, Oğuz destanı içine nasıl girmiş? Bu örnekler bir fikir verebilir.

^{88a} Proben, IV, s. 188-9 (metin: İşim Türklerinden.

⁸⁹ Proben, IV, s. 88/113: Turalı boyu Türklerinden.

⁹⁰ Proben, IV, s. 91/117: Han'ın oğlu (hanningulu) masalından.

⁹¹ Proben, IV, s. 149/188: Ak-Kübek destanı. Tepkeç Aul Türkleri.

⁹² Radlof, Proben, I, s. 246/271

OĞUZ HAN'IN VEZİRİNİN BÜYÜK RÜYASI

“Altın bir yaya gündoğusundan, günbatısına doğru uzanıyormuş. Üç gümüş ok ise kuzeye doğru gidiyormuş!”⁹³

Oğuz Han'ın veziri Ulğ Türk, böyle bir rüya görüyor ve bunu, Oğuz Han'a söylüyor.

Büyük bir imparatorluk kurulurken, devletin kuruluş felsefesini böyle bir rüyaya dayandırma ve böylece manevî bir güç kazanma, Türk devletlerinde bir gelenek halindedir. Bu inanışlar, çoğu zaman devletin kuruluş ve yücelmesinden sonra oluşturulmuşlardır. Bu inanışı, Osmanlı devletinin kuruluşunda da görüyoruz. Yukarıda ve I. cildimizde, bu geleneklere ait bazı örnekler vermiştik. *Proto-Türk* mitoloji'nin temellerine inip, *Türk Halk Edebiyatı*'ndan bazı örnekler sunalım:

1) Harputlu annemin bir masalında, şöyle bir motif vardı: “... Keloğlan rüyasında bir yatakta yattığını görüyor. Sağında ve solunda ay ile güneş varmış. Göğsünde yıldızlarla oynuyormuş. Bunu hakanlığa yorumuşlar. Oynadığı yıldızların ise, şehzadeleri olduğunu söylemişler...”

2) Rüya satan Keloğlan: (*Tüş satkan taşsa*): Bir kadın şöyle bir rüya görüyor: “- Başının üzerinden, aya doğuyor (ay tuuptu)! Ayağında gün çıkıyor (kün çıkıptı). Yüreğinden de, bir yıldız (culduz) doğup, yükseliyor”. Keloğlan bu rüyayı satın alıyor. Ay, kendi hatunu oluyor. Ayağından yükselen güneş, devlet ve hakanlığı sayılıyor. Yıldız ise, oğlu olarak yorumlanıyor⁹⁴...”

3) “... (Rüyada), sağda güneş; solda da, aya duruyormuş. Rümayı görenin alnında da, Zühre yıldızı parlıyormuş⁹⁵...”

4) “... (Kırgız Hanı Abılay)’ın atası, nurdan peyda olmuştur: (Nurdan peyda bolgan). O, yayını, güneş ışıklarına asabilir: (Sadagın küngö askan). Sizin atanız ise âdi (kara) Hoken dli Sartlar idi⁹⁶...” Güneşin ışıkları, Abılay Han'ın yayını yüksekte tutuyorlardı. Güneş solumda olabilirdi.

Oğuz destanındaki “Buz dağı”

Türk Halk Edebiyatı ile ilgili bir bölümdeyiz. Oğuz destanını karşılaştırmayı bu örneklerden seçeceğiz. Ancak *Buz-dağı* için, ayrı bir bölümümüz, daha vardır. Bunun için *dağlar* bölümümüze de bakılmalıdır.

⁹³ Proben, IV, s. 12/16: Kargat'ta, Tetene ili Türklerinden.

⁹⁴ Proben, III, s. 297/355: *Rüya satan keloğlan: (tüş satkan taşsa)* masalından: (Kırgız).

⁹⁵ Proben, I, s. 32; *Türk Mitolojisi*, I, s. 289.

⁹⁶ Proben, III, s. 69/90: *Abılay-Han*, Soykütüğü.

1) ‘... O ğ u z H a n ’ ın ‘ a y g ı r b i r a t ı ’ v a r d ı . A t , y o l d a b ü y ü k b i r d a ğ a k a ç t ı . D a ğ , ç o k b ü y ü k b i r d a ğ d ı . Ü z e r i n d e d e h e r z a m a n , d o n v e b u z (t o n ğ m u z) v a r d ı . B a ş ı i s e s o ğ u k t a n , h e p a p a k t ı ... O ğ u z , d a ğ d a a t n ı b u l u p g e t i r e n b e y i n e , K a r l ı k a d ı n ı v e r d i ’ 97 ...’

2) ‘... O ğ u z H a n ’ ın i k i a t ı , (K a f k a s ?) D e r b e n d ’ i n d e k a y b o l m u ş t u . I r a k - k u l a v e S ü t - k u l a a t l ı b u a t l a r ı , D e r b e n d l i l e r b u l m u ş t a r v e b ö y l e c e v e r ğ i v e r m e d e n k u r t u l m u ş l a r d ı ’ 98 ...’

3) ‘ (K u z u - K ö r p ö ş ’ e , ş ö y l e d e d i l e r) : ... İ y i b i r a t b u l a m a z s a n , * B a y a n - S u l u ’ y a g i d e m e z s i n . B a b a n ö l ü n c e , ‘ A k - b u r ş u n ’ v e ‘ G ö k - b u r ş u n ’ a d l ı i k i a t ı , g ö ğ e u ç t u l a r . E ğ e r s e n , B u z - d a ğ ı ’ n a (M u s - t a u) g i d e r s e n . Y e d i a y , d a h a y ü r ü r s e n , a l t ı n v e g ü m ü ş i k i y e m l i k g ö r e c e k s i n . O r a d a , b u a t l a r ı b u l a b i l i r s i n .

K u z u , B u z - d a ğ ı ’ n a g i d i p , ... i k i a t ı b u l d u g e t i r d i . O n d a n s o n r a y o l a ç ı k t ı ’ 99 ...’ B u K ı r ğ ı z m a s a l ı n d a , ‘ a n n e s i n i n m e m e s i n i ç ı k a r ı p a n d i ç i r m e s i ’ ü z e r i n d e d u r u l m a l d ı r .

4) ‘... B u z d a ğ ı n ’ d a n (M u z - t a u) i k i h a k a n ç ı k m ı ş ... M a l l a r ı , b i r b i r i n e e ş i t o l a n , S a r ı - H a n , K a r a - H a n d a , v a r d ı . Y i ğ ü t K u z u d a , g e l i p B u z - d a ğ ı ’ n a k o n d u ’ 100 ...’ Y i ğ ü d , B u z d a ğ ı ’ n d a ‘ k o n u ş a l d ı ’ y a n ı k o n a k y a p t ı . B u n d a n s o n r a H a n l a r ı n k ı z ı n ı a l m a k i ç i n , ç a l ı ş m a ğ a b a ş l a r . B u m a s a l d a , ç o k g ü z e l a v s a h n e l e r i v a r d ı r .

5) ‘... Ş o r T ü r k l e r i n i n k a m l a r ı , d a v u l y a p m a e m r i n i , (v e y a i l h a m ı n ı) , M u s t a ğ (= B u z d a ğ) d e n i l e n d a ğ d a n a l ı r l a r . B u z d a ğ , ş a m a n a , b ü t ü n ö m r ü b o y u n c a k a ç t a n e d a v u l k u l l a n a b i l e c e ğ i n i , t a y i n e d e r . B e l i r l e n e n s a y ı t a m a m o l u n c a , ş a m a n ı n ö m r ü d e t ü k e n m i ş o l u r ’ 101 ...’

Görülüyor ki O ğ u z D e s t a n ı i ç i n d e k i m o t i f l e r , b i r r a s l a n t ı s o n u c u n d a s ı r a l a n m ı ş d e ğ i l l e r d i . P r o t o - T ü r k m i t o l o j i s i ’ n i n , b i r e r n e f e s a l ı r g i b i , y e r l i y e r i n d e s ı r a l a n m ı ş , i z l e r i i d i l e r . ‘ B u z d a ğ ı ’ i ç i n , a r k a d a a y ı r ı n o t l a r v e b e l g e l e r v a r d ı r .

OĞUZ DESTANINDA BABA OĞUL REKABETİ VE TÜRK HALK EDEBİYATI

Bu konu üzerinde, I. cildimizde de durmuştuk. Sigmund F r e u d ’ u n , ‘ Ö d i p k o m p l e k s i ’ a d l ı t e o r i s i i l e , O ğ u z D e s t a n ı ’ n ı n y o r u m l a n m a y a c a ğ ı n ı v u r g u l a m ı ş t ı k :

⁹⁷ B a n g - R a h m e l i , O ğ u z K a ğ a n d e s t a n ı N r . 277 .

⁹⁸ Z . V . T o ğ a n , O ğ u z d e s t a n ı , (R e ş i d e d d i n ’ d e n) , s . 28-29 .

⁹⁹ R a d l o f , P r o b e n , III , s . 238/280 : K u z u - K ö r p ö ş d e s t a n ı n d a n : (K ı r ğ ı z) .

¹⁰⁰ P r o b e n , III , s . 222/261 : A y n ı K ı r ğ ı z d e s t a n ı n d a n ,

¹⁰¹ A . İ n e n , Ş a m a n i z m , s . 95 .

“.. *Kıral Ö d i p*, rüyasında oğlunun kendisini öldüreceğini görüyor. Bunun üzerine, *telâşa düşüyor*. En sonunda *Kıral Ö d i p*, bir kaza ile; ancak oğlunun yüzünden ölüyor..” *Me t e ve O ğ u z H a n* ile babaları arasındaki rekabet, böyle basit bir efsane ile karşılaştırılmamalıdır. Babaların, *töreye karşı gelmeleri*, devlet töresi ve imparatorluk geleneği gibi bir çok meseleler vardır. *O ğ u z H a n ve Me t e* söylentileri, birer imparatorluk mitolojileridir. Dış tesirlere kapalı, *Proto-Türk* geleneklerini taşıyan, *K u z e y - T ü r k* destanlarından, bazı paralel örnekler sunalım:

1) “..*Bir Han’ın kendi oğlu eve gelince, han’ın hemen evden çıkıp, gidesi geliyormuş. Daha doğrusu babanın ruhu, (e r v a h ı), babayı oğlundan uzaklaştırıyordu. Han, bunu falcılara sormuş. Falcılar da, oğlun seni öldürecek, demişler. Bunun üzerine H a n, oğlu İ d e g e - B e y ’i öldürmek istemiş. Fakat Han’ın veziri Ye n B a y, babasının öldüreceğini oğluna haber vermiş*¹⁰²..” Bu destan, *Kuzey Türk* kültür çevrelerinin, en önemli destanlarından biridir.

2) “.. *M u r a d ı m* adlı bir yiğit, komşu hakanı yeniyor. Hakanın iki kızını esir alıyor. Düşmanı kovalayıp, babasının ülkesinden geçerken, iki kızı, savaş sonuna kadar, babasına emanet ediyor. *M u r a d ı m* savaşta iken, babası kendisine emanet edilen iki kızı da, kendisine nikâhlıyor. Oğlan savaştan dönüyor. Babasının yaptığını görünce, bir okla, babasının gözünü kör ediyor. Sonra da, *T i m u r ’un yanına kaçıyor*¹⁰³..”

Oğul ve baba hakkı

Bu destan, atasözleriyle söylenmiş bir edebiyat şaheseridir. Baba kör olunca, oğluna şiirle “*babalık hakkı*”nı hatırlatıyor. Oğul da, oğulların da bir hakkı olabileceğini söylüyor ve babasına, “*o ğ u l h a k k ı*”nı anlatıyor. Böylece baba ile oğul arasında, şiirli bir atışma başlıyor. Şiirlerin hemen hemen tamamı, ikişer satırlık, atasözlerinden oluşmuşlardır.

Tö r e ve Ta n r ı k o r k u s u, babayı sarmıştır. Oğlu *M u r a d ı m* da, *tö r e ve Ta n r ı a d ı n a*, babasının gözünü kör ettiği için, rahattır. *Baba hakkı*’nın yanında, *o ğ u l hakkı*’nın bulunduğunu da hatırlatır. Tıpkı, *Me t e ve O ğ u z* gibi.

3) “*Alt a i n S a y ı n S ü m e ’nin atı, babası ile annesinin kendisini öldüreceklerini haber veriyor. Yiğid, atına binip, kaçıp gidiyor. At, konuşarak kendisine yol gösteriyor*¹⁰⁴..” Bu destan, çok mitolojik bir eserdir. At, zaman zaman, “*kel - a t*” olur. Oğlan da, “*kel - o ğ l a n*” olup, göğün yedi katını ve yıldızları dolaşır.

¹⁰² *Proben*, IV, s. 127/165: *Tohtamış Han* destanından: Ulu Kau Aul’dan. *K u r d a k* boyu Türklerinden.

¹⁰³ *Proben*, IV, s. 128/165 *Tohtamış-Han* destanından.

¹⁰⁴ *Radlof*, *Proben*, IV, s. 71/91: *Om’da Baraba II* Türklerinden.

Anadolu'da da, mitolojiden kurtulmuş, buna benzer masallar vardır. H a r - p u t l u annem söylerdi: "... Üvey annesi, şehzadeyi öldürmek veya zehirlemek ister. Şehzadenin A l n ı b e ş i k atı, her defasında, şiir ve melodi ile haber verir. Oğlan, atını ağlarken görür ve ondan haber alır..." A n a d o - l u 'da, bunun çok çeşitli varyantları vardır. M e t e olayında olduğu gibi, arada bir ü v e y a n n e tesiri vardır.

4) K ü ç ü k o ğ u l , "baba ocağının sahibi ve iyesidir". B a b a ile k ü - ç ü k o ğ u l rekabetine, yalnızca bir A l t a y masalında rastladık: "... Bir baba, ortanca ve büyük oğullarına, küçük kardeşlerini öldürmelerini söylüyor. F a k a t çocuklar, küçük kardeşlerine kıyamıyorlar. K ü ç ü k kardeşimizi öldürdük diye, bir köpeğin kanını getiriyorlar. B a b a , o gece bir r ü y a görüyor ve k o r - k u s u n d a n , s a b a h l e y i n e v i n i v e y u r d u n u b i r a k a r a k k a ç ı y o r ¹⁰⁵..." Buna benzer bir masal daha vardır: (A. eser, I, s. 12).

5) D e d e K o r k u t kitabı içinde de, zaman zaman mitolojik bir anlatış- la, b a b a - o ğ u l rekabeti görülür. Burada, "40 yiğid ile oğlu rekabeti"; rol oynar.

D e l i D u m r u l hikâyesinde ise, "k a r ı - k o c a bağılılığına" karşı, " ü n n e - b a b a rekabeti"; söz konusudur.

6) Manas destanının bir bölümü olan E r - T ö ş t ü k destanında ise, şöyle bir olay vardır: "... T e p e g ö z gibi türeyen bir dev, İ l e m e n - B a y ' ın b o y - n u n a b i n e r v e o n u ö l d ü r m e k i s t e r . İ l e m e n - B a y :

Gel sana, 8 oğlumla, gelinlerimi vereyim"; der. Fakat dev, razı olmaz. İ l e m e n - B a y : " - Gel sana, Alp oğlum E r t ö ş t ü k ' ü vereyim"; deyince, dev razı olur. Bundan sonra, b a b a - o ğ u l arasında k a v g a başlar. G e l i n , kocasının yanını tutar..." (Bu efsanenin geniş metni ve kaynakları için bk. Türk Mitolojisi, I, s. 542-547).

OĞUZ DESTANINDAKİ "DEMİR EV" HAKKINDA

U y g u r yazısı ile yazılmış Oğuz destanı'nda, "pencereleri gümüşten, duvarı da demirden"; kapab bir evden söz açılmaktadır. Bu bölüm, Türk mitolojisinin çok yaygın bir motifi olan "Buz-Dağ" dan sonra gelmektedir. Bu demir evden sonra da, O ğ u z H a n 'a yol gösteren k u r t ' tan söz edilmektedir. Ya- ni bu üç bölümün, tarihle hiç bir ilgisi yoktur. "Anahtarsız" bu "demir ev", Oğuz destanı'nın içinde, birden bire neden yer almıştır. O ğ u z d e s t a n ı ' - n ın bu bölümü şöyledir:

¹⁰⁵ P r o b e n , I , s . 31/59: Destan, çok mitolojiktir. Olaylar, zaman zaman G ö k l e r d e g e ç e r .

“(Oğuz) yolda büyük bir ev gördü. Bu evin damı (tagamı) altundan, pencereleri gümüşten, çatıları de demirden idi. Kapısı vardı; fakat anahtarı yoktu...” (Oğuz kağan destanı, 248).

1) “Kapısız ve penceresiz demir ev”: Hemen bir örnekle işe başlayalım: Kuzey Türklerinde Turalı boyunun, Kara Kökül destanında şöyle deniyordu: *Çoyın Alp'e gelen yiğit Kara Kökül, (onun) demir ev'ine erişti. Demir evin, açacak bir kapısı yoktu (açarga ışık yok). Ne de bakacak bir deliği, yani bir penceresi vardı; (karaga teşik yok). Dökme demirden, dağ şekilli bir eve geldi^{105a}...*” Bu ev, Çayın Alp adlı bir deve aitti. Bu demir ev motifine, kuzey Türk destanlarında sık sık rastlanır.

2) “Evin kapısı, çatısı, penceresi ve direği” Bu dört şey, Türklerde, evin esasını oluşturur. Bunların hepsinin de, destanlar ile dualarda ayrı ayrı yerleri ve değerleri vardır. Bunlara, o c a k ile b a c a y ı da katmak gereklidir. Eski Türk destanlarında, “50 kapılı, 40 pencere, 30 kirişli ev”lerden söz açılır¹⁰⁶. Dikkat edilirse pencere sayısı, kapılardan daha azdır.

“Evin kapısı” ve eşiği: Kapı için söylenen eşik sözü, evin bütünü için de, söylenir, Kuzey Türk destanlarında çoğu zaman, ev yerine “eşik göründü” yani bir ‘ev göründü’, deniyordu¹⁰⁷. Çingiz Han, “eşiğe oturmayı yasak etmiş”. Çünkü eşiğe oturan kimse, eve sahip çıkıyor, sayılırdı. Kuzey Türk destanlarında, altın ile gömüler, eşiklerde, bulunuyordu¹⁰⁸. Ev için dua edilirken de, “eşiğin delinmesin”, deniyordu¹⁰⁹.

“Baca”: Kuzey Türklerinde, pencere yerine geçiyordu. Çünkü onlar, yurtlarda oturuyorlardı. Baca için de, dua ediliyordu.

“Çatı”: Evin göğü ve kubbesidir. “Çatısı delinmesin” dileği, duaların başında geliyordu. “Demir çatı”yı, yalnızca Oğuz destanında görüyoruz. Kuzeyde çatı, keçedir. Çok mitolojik Kuzey Türk destanlarında “Kuş derisinden çatı” motiflerini görüyoruz¹¹⁰. Kara Han’ın yaptırdığı bu çatı, “Zülülö kuşu” adlı bir efsane kuşunun derisinden idi.

“Evin Direği”: Ailenin ve göğün bir direği gibi, görülmüştür. “Evin desteği, direği olsun!” Diye dua edilirdi¹¹¹. “30 kirişli veya direkli” evler, efsanelerde görülüyor. Büyük otağ çadırlarının direkleri elbette ki çok olurdu.

^{105a} Proben, IV, s. 85-90/109-115.

¹⁰⁶ B. Ögel, Türk Mitolojisi, s. 98.

¹⁰⁷ Proben, III, s. 316/381.

¹⁰⁸ Proben, IV, 119/155, Molla, rüyayı yorumlayarak altın buluyor.

¹⁰⁹ Proben, III, s. 5/7: Dualarda, “eşiği kırılmasın (botasgası bozuldu)”, deniyordu. Bu daha çok çadır eşiği idi. “Çatısı (kaldırözü), yıkılsın da deniyordu”. Aynı eser, s. 6 (metin).

¹¹⁰ Proben, IV, s. 24/31: Çaylar, çadırının parmaklıkları boyunca (keşere boyak), olsun!” : (85).

¹¹¹ Proben, III, s. 5/7: “Evin direği, arkana destek (höstünöd hodalsıp), olsun! Allah ekber!”

“Gelin evi ve gerdek” yeri de, bir ev veya tek kubbeli bir yurttur. Farsçada *gerdek* sözü, “kubbe”, demektir. Gelin odası manasını taşımaz. Ancak çadırda, yurtta ve hatta Ana Dolu’da, gelin için her zaman ayrı bir oda düşünülemez. Oda ve yatakların ayrılmasında perde, büyük bir rol oynar.

“Cibinlik”, yatakları birbirinden ayıran veya gelin yatağının bir sembolüdür. Kuzey Türk destanlarının birinde, “Gün Han kendi kızını, hünner gösterebilecek birine vermek istiyor. Yiğit Kara Kökül, atı ile uçuşuyor, çeşitli donlara giriyor. Bunun üzerine kız, yiğidi beğeniyor. Kız hemen orada bir cibinlik (cibindik) kurup, oğlanla gerdeğe giriyor¹¹²...”

“Gelin odası”, süslü ve güzel bir evdedir. Bunun için Kuzey Türklerinin *Muradım* destanında, gelin evi için, “yıbalu ev”, yani süslü ve mükemmel ev deniyordu¹¹³.

“Kanatlı ve köşeli ev” Türklerde daha çok büyük çadır veya otaklar için söz konusu olmalıdır. Bir Kuzey Türk efsanesinde, “Dudar kız atı kesip, 6 kanatlı bir ak ev yapıyor¹¹⁴...” Bu, tam bir mitolojidir. “40 köşeli bir ev” den de, başka bir destanda söz açılıyor¹¹⁵. Destanda hafif Hind tesirleri vardır. Bu çadır, saray da olabilir.

“Ak Ev” deyişinin en güzel örnekleri, Dede Korkut’ta bulunur. Bu, yalnızca temiz değil; erdem dolu bir ev demektir. Bu deyiş, Kuzey Türk destanlarında da, sık sık görülür. “Çingiz Han’ın mezarının yanına, onun ulu hatırası için, 5 ak-ev yapıyorlar¹¹⁶. Burada da bir *kutluluk* vardır. Bu ak evlere, Manas destanının bir bölümü olan *Er-Töşük* destanında da, rastlanır¹¹⁷.

“Bark ve ev” de, kutlu bir evdir. Bilge Kağan’ın hatıralarını toplamak ve ona yapılan *kurbanlar ve sunuşlar* için, böyle bir bark yapılmıştı.

“Mezar ve ev”: Türkler, mezar ile ev arasında, büyük bir ayrılık göstermiyorlardı. Biri bu dünyanın; öbürü de diğer dünyanın, bir evi idi. Nitekim Manas destanında Manas Han ölünce onun için “Ak Saray ile Gök Saray” yapılmıştı. Çingiz Han, bir söylentiye göre “araba ile birlikte mezarına konmuştu¹¹⁸”. Türk Kıpçak sözlüklerinde ise, mezar için, “kurgan ev” karşılığı kullanılır.

¹¹² Proben, IV, s. 67/84; Kazakların kökeni (Kazaktıñ tübü), sözlerinden.

¹¹³ Proben, IV, s. 132/169; Toktamış-Han destanından.

¹¹⁴ Radlof, Proben, III, s. 318/385; Dudar-Kız masalı çok mitolojik bir masalıdır.

¹¹⁵ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 110-112.

¹¹⁶ Abdulkadir İnan, *Makaleler*, s. 380.

¹¹⁷ *Türk mitolojisi*, s. 542.

¹¹⁸ A. İnan, *Makaleler*, s. 380.

“Evin arsası, kurulduğu toprak”: *Yer Ruhü'nün* malıdır. Göktürk çağında buna, “*Yer-su*” ruhları deniyordu. İlin ve devletin iyi idare edilmesi, onların gözü altındaydı. “*Yerin sahibi*”, onlardır. Eski Türkler “sahip” için “*İdi*” sözünü kullanırlardı. Büyük devlet kurmuş ve gelişmiş olan Göktürklerde, bu anlayış da gelişti. Yakut Türklerinde ise, “*Evin gerçek sahibi*” de, bu ruhlardı. Bunun için, *saçı yapıp*, onları hoş tutmak gerekli idi¹¹⁹. Bunlar, “*dişi yer ve toprak ruhları*”, idiler. Daha gelişmiş olan Kırgız Türklerinde ev yaptırmak isteyen bir kimse, bir “*Ev duası*” yaptırmak zorunda idi. Yatak için başlayan ve “*Bacası kırılmasın, eşiği kırılmasın, çatısı delinmesin, desteği direği olsun*” sözleri ile biten bir *ev duası*, bize kadar gelebilmiştir¹²⁰.

“*Ev tutma*” sözü de bütün Türklerde yaygın bir anlayıştır. Göktürklerin “*il tutma*”, yani “devleti idare etme gibi” bu da, ev kurma ve devam ettirmedi. *Türkmenlerin Şeceresi, Türkler için*, “*Evini tutup, oturmadıkları yurt var mı?*” Diyordu.

“*Taş evler*”de, Türk destanlarında çok görülür. *Turalı* boyunun bir destanında, “*Genç bir yiğit, devin taş evini, kılıçla vuruyor, süngü ile deliyor, kementle yıktıyor, ondan sonra da ateş verip yakıyor*”¹²¹. Çok daha eski ve daha mitolojik bir *Altay* Türk destanında ise, bir “*Yılanlı taş ev*” den söz açılıyor¹²². “*Kara Han'ın ise, kara taşın evi*” vardı¹²³. “*Taşın Saray'lar (Taş ögörü)*”da görülüyor¹²⁴. Bu saraylar bazan, yalnızca “*Taş kapılı saray*”, (yani, *kapıları taşın*) olarak da anılıyordu¹²⁵.

“*Gök ağaçlarının yanındaki evler*”, Türk mitolojisinin en yaygın bir motiftir, Bu konuda *Tuba* veya *Çök ağacı* ile *Anka kuşu* motifleri, Türk destanları ile benzeşmiştir. “*Yiğit, babasını yine Kara ca adlı dev, göklere yükselen ağacın yanındaki büyük bir taş evde bulmuş ve dev öldürmüştür*”¹²⁶... Burada, devin adı da türkçedir.

“*Altın evler*”, daha çok Türklerin hakanlık otağıdır. “*840 yılında Kırgızlar, Uygur Hakanı'nın altın çadırını yakmışlardır.*

¹¹⁹ Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, I, (terc.), s. 60.

¹²⁰ Proben, III, s. 5/7: *Dualar (Bata söz)*: Burada, metin kısaltılarak özetlenmiştir.

¹²¹ Proben, IV, s. 87/III: *Kara Küküldü* yiğit, *Yeş-yiğit* ile, taş evin içinde vuruyor ve güreşiyor.

¹²² Aynı eser, a. yer: Bu da *Yeş-yiğit*'in taş evidir.

¹²³ Proben, IV, s. 12/16; 66/83; “*Yiğit, kargaya (kaskun) sesleniyor: "... Ey karga (kaskun) Kara-Han'ın taş evi (taş üy), nerededir?..."*

¹²⁴ Radlof, Proben, IV, s. 8/10: “*Taşın bir ev yaptırdı: (Taşın üy yazadı)...*

¹²⁵ Aynı eser, a. yer: “*... Taşın bir duvar (taşın örögüt) yapılsın (salınsın)! Kapıları taşın (kapıları taşın) olsun! Dibine (tübün-) ays bağlansın, dursun!..."*

¹²⁶ Proben, “IV, s. 188/233: *Algazar* destanında.

“Oğuz Kağan da sık sık altın evini kurduruyordu¹²⁷”. “Oymalı ve boyalı evler”, Türk, destanlarında çok görülür. *Muradım* destanında bu oymacı ve boyacıardan söz açılmaktadır¹²⁸ “Yılanlı evler”, Çok mitolojik bir motiftir¹²⁹ “Masa örtüsü veya örtü” de Türk destanlarında sık sık geçiyor. Buna, “tas-tırgan yaydı”, diyorlar¹³⁰. “zından” motifi Türk destanlarında, herhalde Güney tesirleri ile doğmuştu¹³¹.

“Ev duası” üzerinde durmuştuk. Bu konuya bir vesika daha ekleyelim. *Evin gerçek sahibi, top rakile ateş*, yani “Ocak”ın ruhu idi. Bunun için Şamanlar, ev yaptıran veya kuran adam için şöyle dua ediyorlardı: “Büyük Anam, Hatunum, Sekiz kenarlı yerimin (dünyanın) sahibi (iyesi), alevli ateşin ruhu, yerin sahibi¹³². Buna benzer inanışlar, Anadoluda da görülür.

Evin Yönleri: Türklerde kapı, çoğu zaman güneye açılır. Radlof’un *Kumalak* falı dolayısıyla verdiği, evin yönleri hakkındaki bilgileri, sunmadan geçemeyeceğiz. Bu falda ev, 9 bölüme ayrılmıştır. Kapı, (bosa-ga) yanına, -ev bir a t a benzetilerek-, “kuskun yanı” denmiştir. Arkasına ise “alın” (Mangalai), denmektedir. Sırtımızı kapıya çevirdiğimiz zaman, sağ yanımıza gelen taraf, “öz yan” (öz cak), yani kendimizin yanındır. Sol taraf ise, “Düşman yanı”, (duspan cak) idi. Evin tam ortası ise, “kalb, yürek”, idi. Ocak yeri de burada idi. Bu anlayış Türklerde, yer yer değişmektedir¹³³.

Anlaşıldığına göre Türklerde “evin ye rive toprağı, Tanrının idi”. Bunun için ev ve yurt kurmak isteyen kişi, kamlara dua ettirip, Tanrı ile yer ruhundan izin almak, zorundaydı. Göktürklerdeki, “Yer-su” anlayışı, bu anlayışın bir temeli olsa gerekti. Ya kut Türklerinde yurt kurmak isteyen bir kimse, şamanı çağırır ve ona dua ettirirdi¹³⁴.

OĞUZ DESTANINDAKİ “BUZ DAĞI”

Mitolojiden önce, tabiatın güzellikleri ve gerçek hayat gelir. *Ulu dağlar* insan düşüncesinde her zaman ve her yerde kendi yerlerini kendileri yapmış-

¹²⁷ Z. V. Toğan, Oğuz destanı, (Reşideddin s. 47. den),

¹²⁸ Proben, IV, s. 136/174: Özellikle beşikler, oymalı ve boyalı olarak yapıyorlardı.

¹²⁹ Proben, I, s. 246/371: “Yılanlı evler” üzerinde yukarıda durmuştuk. Bunlar, cadılara ait idiler.

¹³⁰ Proben, IV, s. 59/74: Kadıç Mergen destanı: Baraba, Terene ili Türklerinden

¹³¹ Proben, IV, s. 91/117: Hanın oğlu (Kannunç ulu), kısa bir masaldır: “... Han’ın oğlu Kartal’ın yavrularını kartarıyor Kartal, (kara-kuş), oğlanı alıp Büyük suyu n ötesine geçiriyor...”

Oğuz destanındaki taş-e-yigilbi “... Oğlan büyük denizin ötesinde bir taş eve raslıyor: Taş evin (taş uy) hapısı (işiği) kapalı (yusaklı) idi. Kilitini (yusağın) aşmak için (aşarço), anahtarı (aşıksı) yoktu. Kapının üzerinde bir kağıt (kat) yazılı (yasuulu) idi...: “Eğer bu eve girmek isteyen bir kişi, “bism’illah irrahman irrohüm” derse, kilit (yusak) açılır! Oğlan,... deşip, eve girdi. Bir masa örtüsü (testirhan) serili gördü. Üstünde, türlü aşlar hazır...”

¹³² A. İnan, Şamanizm, s. 117.

¹³³ Radlof, Proben, III, s. 132.

¹³⁴ Abdulkadir İnan, Şamanizm, s. 117.

lardır. D e d e K o r k u t 'ta okuduğumuz, “göksi güzel kaba dağ”, “karşı yatan kara dağ”, “kara dağ yükseği oğul” gibi sözler, Türklerin dağlara karşı olan sevgi ve hayranlıklarının bir görüntüsüdür. Din ve mitoloji gibi düşünceler, ile diğer inanışlar bu sevgi ve hayranlıktan doğar ve gelir. Üstelik insanlar ile hayvanları en iyi besleyenler de, yine ulu dağlardır. H a y v a n c ı l a r ın hayatı, büyük dağlara ve onların yaylalarına bağlıdır.

Yine D e d e K o r k u t 'ta dediği gibi, “yazda kışda karı, buzu erimeyen” bu dağlar, insanlar ile hayvanlara, hayat veren tek kaynaktır. Dağın karı ve buzları erimeyecek ki, altındaki yaylalar ile otaklara, hayat versin. Bu yüce dağlar işte, böyle bir gerçek düşünce ve duygulardan güçlenerek, m i t o l o j i d e k i kişiliklerine bürünüyorlardı.

1) K a r l ı v e b u z l u d a ğ l a r : Zaman kaybetmeden hemen O ğ u z d e s t a n ı d a k i B u z - D a ğ 'a ve Türk mitolojisine girelim. U y g u r y a z ı s ı ile yazılmış O ğ u z d e s t a n 'ına göre, “Oğuz'un çok sevdiği bir (aygur) atı vardı. At yol-da büyük bir dağa kaçtı. Bu, çok büyük (ulug) bir dağdı. Üstünde hep d o n v e b u z (tong muz) vardı. Başı soğuktan apak dururdu

F a r s ç a O ğ u z d e s t a n ı 'nda ise O ğ u z H a n a t ı n ı K a f k a s D e r h e n d i 'nde kaybetmişti: “Oğuz Han'ın Irak Kula ile Süt Kula, (veya Süt Ak) atlarını D e r b e n d 'de çalıyorlar. Gönül bu atlara bağlı olan Oğuz Han, atlarının bulunması için, iki ay D e r b e n d 'de bekliyor. En sonunda Derbendliler atları bulup getiriyorlar ve böylece vergiden kurtuluyorlar¹³⁵”.

O ğ u z d e s t a n l a r ı 'nda O ğ u z H a n 'ın akın yolu üzerinde, ulu bir dağmış gibi görünen bu karlı dağların köklerini, eski Türk dini ile düşüncesinin, çok eski çağlarında aramak gereklidir. “B u z D a ğ ” veya K u z e y - T ü r k edebiyatındaki türkçe ile M u z T a ğ üzerinde, daha yukarıda da durmuşuk.

Altay Şamanları istedikleri kadar davul yapamazlardı. “Şamanın kaç davul yapabileceği, B u z D a ğ 'dan buyrulurdu”¹³⁶.

G ö k t ü r k ç a ğ ı n d a r ö n c e k i Ç i n kaynakları, “bir kadının ağzına düşen bir dolu tanesinden gebe kaldığını”; haber veriyorlardı. Hocamız Prof. Abdülkadir İnan, bu kadından olan çocuğu, “B u z H a n ” adlı bir T ü r k t a n r ı s ı ile ilgili görmüşlerdi¹³⁷. Böyle bir Tanrı bilmiyoruz. Ayrıca P r o t o - M o ğ o l l a r a ait olan bu d o l u e f s a n e s i ile karlı ve buzlu dağlar arasında bir ilgiyi de göremiyoruz.

¹³⁵ Z. V. T o g a n, O ğ u z d e s t a n ı, s. 28, 29.

¹³⁶ A. İ n a n, Ş a m a n i z m, s. 94.

¹³⁷ A. İ n a n, M a k a l e l e r, s. 193.

Oğuz destan'ındaki karlı ve buzlu dağ motifini daha iyi anlayabilmek için biraz da Kırgız destanlarını gözden geçirelim: ‘*Kuzu Körp öş adlı yiğidin babası ölünce, Ak ve Gök Burşun adlı iki at, babası ile birlikte göğe uçuyorlar. Kendisi kötü bir atla kalınca, ona: “Eğer sen 7 ay gidip, Buz Dağ (Muz Tau) yanına erişebilirsen, orada altın ve gümüşten iki yemlik (astau) göreceksin. Atları da, o yemliklerin başında bulacaksın”, diyor. Kuzu Körp öş, onların dedikleri gibi yapıyor ve atları bularak getiriyordu*¹³⁸’. Görülüyor ki Oğuz destan'ındaki büyük ve karlı dağ anlayışının kökleri çok derinlere gitmektedir¹³⁹,

Kırgız Türklerinin Sayın Batır destanında, ‘*Sarı Han ile Kara Han Buz-dağı'na gelip, orada avlanıyorlar. Av sırasında da Kara Han'ın kızını, Sarı Han'ın oğluna söz kesiyorlar. Fakat bu sırada Sarı-Han ölüyor*¹⁴⁰...’ Buz Dağ bu efsanede de büyük bir rol oynuyor.

2) Kazılık Dağı:

Bu dağın Dede Korkut ile diğer Türk destanlarında, büyük bir yeri vardır. Dede Korkut'ta bu dağ, ‘*kışda yazda karı buzu erinmeyen Kazılık dağı*’, diye anlatılıyordu¹⁴¹.

Kazılık dağı için, bir Kırgız-Türk destanında ise, şöyle denir: ‘*Sen ey sevgili! Ey sevgili dağ! (Kayranranda kayran tau)! Bana, zenginlik veren dağ! Benim üç ata tımın, yaşadığı dağ. Gözün sana konanda, buzlaşır kayganlaşır dın!... Yakınlarımın oturduğu, zengin Türk vadisi! Kazanımın kapağı!... Atlarımı tutan kemendim! Evimin direği! Sırığım! Sen ey sevgili! sevgili dağ! Bana varlık veren dağ! Babamın güveyisi dağ! Anamın gelini dağ!... Büyük büyük taşların! Gözümden akar yaşların!*¹⁴²...’

Dede Korkut'taki ‘*Dirse Hanoğlu Bugaç Han*’ hikâyesinde ise Bugaç Han, Kazılık dağında kaybolur. Bunun üzerine Bugaç Han'ın annesi, Kazılık dağına şöyle beddua eder: ‘*Akar senün suların, Kazılık dağı! Akar iken, akmaz olsun! Biter senün otların, Kazılık dağı! Biter iken, bitmez olsun! kaçar senin geyiklerin, Kazılık dağı! Kaçar iken kaçmaz olsun! Ne bileyin oğul, arslandan mı oldı? Yoksa kaplandan mı oldı*¹⁴³...’

Bunu duyan oğlu da, annesine şöyle der: ‘*Ağ pürçeklü, izzetlü canum ana! Akarlı da, sularına kargamağı! Kazılık dağının günahı yoktur! Biterli-*

¹³⁸ Proben, III, s. 238/280.

¹³⁹ Bu cildimizde, ‘dağlar’ ile ilgili ayrı bir bölümümüz vardır.

¹⁴⁰ Proben, III, s. 205/216. Sarı Han ile Kara Han, göklerde geçen olaylar arasında da görülür.

¹⁴¹ Dede Korkut kitabı, 26-4.

¹⁴² Proben, III, s. 51-57/67. Kırgızlar, bu bölgeye yapılan Kalmu kakinlerinden sonra, Kazılık dağını kaybetmiş. Dağ ile ilgili bölümümüze bakınız.

¹⁴³ Dede Korkut kitabı, 27-8.

de, otlarına kargamağı! Kazılık dağının, suçu yokdur! Kaçar geyiklerine kargamağı! Kazılık dağının günahı yokdur! Arslan ile kaplanına! Kazılık dağının, suçu yokdur¹⁴⁴...' Anlaşıldığına göre bu DİRSEHAN hikâyesi, Dede Korkut'un en eski bölümlerinden biridir. Kazılık dağı hakkındaki, diğer metinler, aşağıda sunulmuştur.

3) Kutlu Dağlar:

Dağlar ile ilgili bölümümüzde, Türk tarih ve düşüncesinde yer alan *Kutlu dağlar* üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Prof. Abdulkadir İnan hocamız da, *Şamanizm*'de, dağ hakkındaki inanışlar üzerinde, ayrıca durmuştur¹⁴⁵. Biz burada daha çok Radlof'un "*Türk Halk Edebiyatından Örnekler*" Proben adlı eserinden, şimdiye kadar gösterilmemiş, bir kaç örnek vererek geçmek istiyoruz. Bilindiği gibi Kuzey-Türk Edebiyatında: "*Ruhların su içtiği Karadağ, Dokuzdağ, Karlıdağ, Gökdağ, Akdağ, Gök, (yani Tanrının) çevrelerine dokunan dağ, Çatalbaşlı sıradağ, Geçitlisi-radağ, Merhametli dağ (Tegir Kayrakan), Akboz sıradağlı, taşlı ve demir dağ*". Kuzeydeki Abakan Şamanlarının dualarında geçer¹⁴⁶. Hunların, Çilien; Göktürklerin Ötügen; Uygurların, *Kut Tağı* ve hatta Çingiz Han'ın *Burhan Kaldun* gibi, "*Gök veya Tanrı dağları*"; Türklerin kutlu dağları arasında, değerli bir yer tutarlar. Buna Oğuz Han'ın *Or Tag ve Kür Tag* adlı dağlarını da katabiliriz.

EKLER: KAZILIK DAĞI ve ÜZERİNE SÖYLENİMİŞ AÇITLAR

Kazılık dağı'nda, Oğuz boylarından sonra, Kırgızlar oturmuşlardır. XV. yüzyıldan sonra başlayan *Kalınuk* akınları ile, Kırgızlar bu dağı kaybetmişlerdir. Verimli *Kazılık dağı*'nın, otlak ve yaylaklarını kaybeden Kırgızlar, büyük sıkıntılara düşmüşlerdi. Bunun için de *kendi yaylakları için*, çok güzel bir ağı söylemişlerdir. Bu ağı, Radlof tarafından derlenmiştir. (*Proben*, III, metin: S. 51; Tercüme, s. 66). Hiç kimsenin üzerinde durmadığı bu ağı sunarken, Dede Korkut kitabındaki, "*Kazılık-Dağı*" üzerinde de durmak istiyoruz:

Dede Korkut kitabındaki, "*Kazılık dağı*"

Dede Korkut'ta *Kazılık dağı*'nın adı, yalnızca "*Dirse Han oğlu Bugaç Han*" bölümünde geçer. Bizce *Dirse Han boyu*, Dede Korkut kitabının en eski bölümlerinden, birisi olmalıdır. *Bugaç Han*'ın annesi, oğlunu *Kazılık dağı*'nda, yaralı olarak bulunca, dağa şöyle seslenmişti:

"Akar senin suların, *Kazılık Dağı!* Akar iken, akmaz olsun!

"Biter senin otların, *Kazılık Dağı!* Biter iken, bimes olsun!

"Kaçar senin geyiklerin! Kaçar iken, kaçmaz olsun!

"Taşa dönsün!

¹⁴⁴ Aynı eser, 20. Bu bölümü, *Dede Korkut kitabı*'nın eski katından gelmiş olmalıydı.

¹⁴⁵ A. İnan, *Şamanizm*, s. 125.

¹⁴⁶ Aynı eser, s. 125: Şaman dualarının metin ve tercümeleri.

"Ne bileyim oğul! Arslandan mı oldu; yoksa haplıandan mı oldu?"

"Ne bileyim oğul! Bu hazalar, sana nereden geldi?" D. K. 27-8).

Bundan da anlaşılıyor ki Kazılık Dağı, suları, otları, geyikleri, arslan ile haplıanı, bol olan bir dağ idi. Yine De de Korkut Kitabında, Kazılık Dağı'ndan, "Kışta yada, karı buzı erimeyen, Kazılık Dağı", diye söz açılıyordu: (De de Korkut. 26-4).

Manas destanı içinde, Kazılık Dağı''

Manas destanı içinde de, Kazılık Dağı'nın adı geçiyordu. "Kazılık", türkçede. "dik vadi ve uçurumlu yer" karşılığı olarak, söylenmiştir. Belki de, "kazıma" ve "kazılı" kökünden geliyordu. Büyük Hocamız Prof. Abdulkadir İnan ise, bu dağın adını, "Kadılık" diye okumuş ve yazmışlardı. (Makaleler, s. 169, 171). Ancak Manas destanı içinde, Kazılık Dağı'nın "oyu", yani vadisi üzerinde de, söz açılmaktadır (eser, s. 171). Bu konular üzerinde, kesin olarak konuşma, doğru olmasa gerektir. Bu dağ hakkındaki bazı metinler, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kazılık Dağı'nda Öğuzlar'dan sonra Kırgız adı ile anılan, geniş Türk kitleleri oturmuşlardı. XV. yüzyıldan sonra başlayan Kalmuk akınları, Türk dünyası'nın altını üstüne getirmişti. Bu arada Kazılık Dağı'nda, Kırgızlar'ın ellerinden çıkmış ve Kalmuk kitlelerinin eline geçmişti. Bu dağdan çekilen Kırgız Türk'leri, kendi eski yaylaları için, bir ağıt düzmüşlerdi. Bu içli ağıt, Radlof tarafından derlenmiş; ancak hiç kimse bu ağıt üzerinde durmamıştı: (Radlof, Proben, III, s. 51/66):

"Ey sevgili, ey sevgili dağ! Beni doyuran, dağ!

"Üç atamızın, yasa dağı, dağ!

"Üç bin kara sığırın, yettiği dağ!

"Bayan-Aul'un yeri, ey Kazılık!

"Yaşın, sana göçtükümüz, yolların artık bozuldu!

"Kahurgandan ayrılıp kaldın! Ey, yayla yolu!

"Güzün sana koğuşunda, bus olene yaylırdı!

"Sen ey! Oniki uçurumu" (kazılı) Tülü k vadisi!

"Ey, zengin Tülü k vadisi! Sende tanıdık kaldı mı?

"Kazanımın, kapağıydın! İplerini düğün, tokmağımdın!

"Atlar tutan, kemendimdin! Evi mi tutan, direğimdin!

"Sen, ey sevgili! Ey, sevgili dağ! Beni doyuran dağ!

"Babamaın, güveyisi dağ! Anamaın, gelini dağ!

"Senden ayrılıp gideyim, diye hiç düşünmedim!

"Sen, ey çevresi dolgun dağ!

"Sen ey, kaygan tuzlu dağ!

"Her renkte at sürüleri, sende yaylırdı!

"Senin büyük taşların, güzümden akan yaşlar oldu!

"Bir yağındaki keçim (çebliğim), oğlak aza kalmadı!

"Benim genç koyunum (toklum), kısır kalmadı!

"Benim büyük köpeğim, orada bavlardı!

"Biz, artık gldiyoruz!

"Çidince, felâketle karşılaşacağız!

"Biz, ekin ekmeyi bilmeyiz! Acımızdan öleceğiz!"

KAZIGURT DAĞI

Kazılık Dağı'nın gelmesi, Kazıgurt Dağı üzerinde de, bir kaç not sunalım. Büyük dağlar ve yaylalar, *Türk boyları* ile *Türk mitolojisi*'nin oluşmasında, önemli bir rol oynamışlardır. Bugün, *Anadoluda* da, durum aynıdır.

1) *Kazıgurt boyu*: Bu kitabımızın I. cildinde, Ebül Gazi Bahadır Han'ın, "Türkmenleşcere" adlı kitabını, tam olarak sunmuştuk. Bu kaynaktan, "Kazıgurt", bir *boy adı* olarak yer almaktadır. Bunlar, "Oğuz Han'ın torunlarının boylarının, *atlarını tutan bir boy*", idiler. Yani, *Oğuz Han soyunun*, dışında bulunuyorlardı. Boy adlarını, bu dağdan almış olmalı idiler.

2) "Kazıgurt Evliya-Ata" Şaman ve baka dualarında büyük dağlar, "Evliya-Ata" olarak tanımlanırlar. Nitekim *Anadoluda* da, böyle dağlar, "Ata" yerine, "Baba" diye anılırlar. Bu *kutlu dağlar* için bk. (Prof. A. İnönü, Şamanizm, s. 142).

KUZÉY TÜRKLERİNDE, DEDE KORKUT'TAKI
"SALUR KAZAN"

Dece Korkut kitabındaki, *Oğuz destanları*'nın ünlü "Salur Kazan"ını, *Kuzey-Türk halkı* edebiyatında da görüyoruz. Anlaşıldığına göre, *Güney Sibirya*'da oturan *Türkler* ile *Oğuzlar* arasında, bir *rehabet* ve *yerine* vardı. *Kuzey Türkleri*, *buzlu Tundralar* ile *karanlık bölgelerde* oturuyorlardı.

Güçlü Oğuzlar ise, o çağların en zengin ülkelerinin sınırlarında oturuyorlardı. *Kuzey Türkleri*'nin, *Oğuzlara* yenilmiş olmaları, daha yerinde görülebilir. Böylece *Kuzey Türkleri*, kendi *yiğitleri Ak-Kübek*'in, *Oğuzların Salur Kazan*'ından daha *güçlü olduğunu*, *göstermek istemişlerdir*.

Ak-Kübek destanı, *Kepeç-El Türklerinden*, *Radolf* tarafından derlenmiştir. Bu örnek üzerinde, şimdiye kadar hiç kimse durmamıştır. Bu destanda, *Salur Kazan* ile *Ak-Kübek*, karşılıklı olarak, "sibirli hünerlerini" göstermişlerdir. *Dece Korkut* ile *Oğuz destanları* içinde, böyle *geri ve ilkel sahneler*, yoktur.

Balkış Türkler arasında derlenen bu masalı, söylediği yere göre değerlendirmek gereklidir. Anlaşıldığına göre, *hayvanlık* ve *ekincilik* ile de, fazla bir ilgileri yoktur. Bizim buradaki vazifemiz, *Türk Mitolojisi*'nin izlerini, *Türkçe konuşan en geri kitlelerde* bile, aramaktır. Bu *Kuzey-Türk destanı*'nin, *Radolf*'un derlemelerinden alıp, bizimle ilgili motiflerini, kısaca sunmağa çalışacağız: (Proben, IV, 152/191):

1) "... *Ak-Kübek* adlı *yiğit*, *Salur-Kazan*'ı görünce, *okunun başağını (başak) ateşe* kor, *iyice kızarttıktan sonra, ağzına* kor. *Salur-Kazan*, *bunu görünce, O da okunun başağını, ateşte* kor halinde kızartır. *Ondan sonra ağzına kor* ve *üstelik çignedikten sonra da, tükürüp* atar. (*Salur-Kazan, üstün gelir*).

2) " *Ak-Kübek*, *dağdan yuvarlanan kayaları, başı ile* yeniden, *dağın doruğuna* atar. *Salur Kazan* da, aynı *şeyleri* yapar. (*Böylece berabere kalırlar*).

3) " *Ak-Kübek* gider, bir *ırmağın* içine oturur. *İrmak, altı günde, altı karış* buz tutar. *Sonra buzları* karar ve *dağın başına* kadar taşır. *İlk bölgelerin* *yiğidi* *Salur-Kazan*, *bunu yapamaz*. (*Yeni yenilir*)".

4) " *Ak-Kübek*, *Salur-Kazan*'ın *başını kesmek* ister. *Fakat Salur-Kazan*'ı *kılıç* kesmez. *Salur-Kazan*, *bacağında* saklı, *demirden bir kılıç olduğunu* söyler. *Ak-Kübek*, *Bu kılıçla Salur-Kazan*'ın *başını kesmeği* *başarır*..."

Dece Korkut 'taki *yiğitlerin*, *Kuzey Tundralarında* yaşayan ve *Türkçe konuşan Türklerin*, *halk edebiyatına* nasıl *girdiklerini*, gösterme bakımından bu belge, ayrı bir değer taşır. *Salur-Kazan*, *masalda* *sibir ve mitoloji*'ye *büründürülmüştür*. *Kılıç ve ok* gibi konularda, *Salur-Kazan* ağır basmaktadır. *Buz taşıma* içinde ise, *Kuzeyli* *yiğit* öndedir. *Salur-Kazan*'ın *başını* da, ancak *kendi kılıcı* kesmektedir.

Türkmenlerin yecereşi ile bir karşılaştırma

S a l u r - K a z a n , (Korkut-Ata) ile karşı karşıya gelmişti. Korkut-Ata'nın, onun için soylaması, şöyle idi:

"Kazgurd dağından, aşağı taş yuvarlattı,

"Salur-Kazan karşı varıp, kavrayıp tuttu,

"İt-Beçene, onu görüp, aklı gitti,

"Alplar, beyler, gören var mı Kazan gibi..

Görülüyor ki, dağdan taş yuvarlama ve yığıtlerin taşları kavrayıp, tutmaları, her iki destanda da benzer tutulmalıdır. (TM, I, s. 258).

2. BÖLÜM

TOPKAPI SARAYI'NDAKİ "● ĞUZ DESTANI" PARÇASI (Dede Korkut ile karşılaştırma)

"Gündoğusu, gen yerden
"kopan Oğuz!"

Türk destanları içinde, "Gün doğusu, gen yerden, kopan Oğuz!" gibi muhteşem bir girişle söze başlayan böyle görkemli ikinci bir Türk destanı yoktur. Bundan dolayı Topkapı Sarayı'nda bulunan bu destan parçası, Dede Korkut ile Türk destanlarının, *parlak bir tacı* ve adeta bir *fatihası* gibi muhteşemdir. Bu destan hakkında, yeni olarak ne söyleneceği yerindedir ve sevaptır.

Dede Korkut Kitabından daha eski bir anlatış

Destan, Dede Korkut kitabında da görüldüğü gibi, Ozan'ın söz almasından önce, çok daha görkemli bir giriş ile başlar. Fakat bu giriş, içine aldığı konu, düşünce ve ifade bakımından, diğer Türk destanlarının hiç birisine benzemez. Diğerlerinin üzerinde ve önündedir.

Dil ve anlatış ile düşünceler bakımından, *Dede Korkut Kitabı'ndan, daha eskidir*. Fakat her söylediği söz, sağlam bir mantık ve düşünce düzenine dayanır. Destancı Ozan, Müslüman Türklerde, *İslamiyetin öncülerinden* ve gerçek bir Müslümandır. Ancak dilde ve anlatışta, -Dede Korkut Kitabı ile karşılaştırılırsa-, Ozan'ın İslamiyet ile ilgili bilgilerinin, çok derin olmadığı da görülür.

Destanın Ozanı, güçlü Oğuzların bir bilicisi gibi!

Destanın Ozanı, kuruluş ve söyleniş bakımından, Ortasaya'daki eski *Türk bahşı'larının duaları* nı, andırır. *Ruhları, ataları, evliyalı* ları öğüp, yardıma çağıran, *bahşı'lar* gibi! "Suyun ayağı, *Er-Korkut*", gibi! Topkapı Sarayı destanında da, Oğuz büyükleri bir bir sayılır ve öğülür. Ancak bu Ozan, yoksul ve yalnız, bir bahşı gibi değildi. Güçlü Oğuz kavimlerinin bir bilicisi ve Oğuzlar'dan kopan, Osmanlı devletinin parlak geleceğini duyan bir kişi idi.

Hasan Bay
TABRIZ

“*Dede Korkut biligli*”, gibi bir deyişi, hiç bir Türk destanında, göremiyoruz. Söz ve anlatış bakımından, *Dede Korkut* geleneğinin değişik, ancak çok daha eski ve yüce bir söylenişidir.

Destanın, en görkemli *Osmanoğlu* bölümü

Ozan, *Oğuzları* öğerek ve dua ederek söze başlar. Bu da, yeni bir başlangıç ve giriştir. Ondan sonra *Osmanoğlu*’na geçer. Destanın en güzel yeri de, *Osmanoğlu* için yapılan, dua ve öğüşlerdir. *Osmanoğlu bölümü*, destanda biraz daha yeni görünmektedir. *Ozan*, *Osmanoğlu*’nu, *Bayındır Han*, *Alp Uruz*, *Bügdüz Emen* ve batta *Emir Süleyman*’ın erdemleri ile öğmektedir.

Dede Korkut kronolojisi de, henüz karanlıktadır. *Bügdüz Emen*, *Dede Korkut*’a göre *Hız. Peygamber*’in yüzünü görmüştü: (DK, 68-4). Diğer yandan, *Trabzon*’da savaşan, yiğitler arasındaydı. “*Osmanlı nesli*” için, *Dede Korkut*’ta, -yeni olmakla birlikte-, daha değişik bir alkış ve dua görülür:

“*...Ahır zamanda Hanlık gerü Kayı’ya değe!*

“*Kimesne ellerinden almaya!*

“*Ahır zaman olup, Kıyamet kopunca!*

“*Bu dedüğü, Osman nesli’dür, işde sürülüp, gide yorur!*

Destanın yapısı ve kuruluşu

Ozan, kendisi için az söyler. Bu söyleyişlerin, *Dede Korkut*’taki benzerlerini bularak, -karşılaştırma için-, destan bölümlerinin, sonlarına kattık. Böylece, iki kaynak arasındaki benzerlikler ile ayrılıkları, kolaylıkla görebileceğiz.

Ozan, *Dede Korkut Kitabı*’nda görülen, *Salur-Kazan*, *Kara-Küne*, *Alp-Uruz*, *Beg Beyrek*, *Kan Turalı*, *Tuğrul Sultan* veya *Delî Dumrul* gibi, bir çok eski *Oğuz beyleri* ile yiğidlerine geçer. Onları da öğerek ve onlar için de dualarını yapar. Fakat yazmanın sonuna doğru, bir *Salur-Kazan bölümü*, destana katılmış bir yama gibi kalır. Dili ile anlatışı, daha öncekilere göre, daha eski gibi görünür. Fakat her şeyi ile, görkemli bir katkıdır.

Destanın dili ve ağzı

Destanın muhteşem anlatışı ile mantık ve düşünce düzenini, gramer ve fonetik gerekleri ile, eziz büzmeğe, herhangi bir niyetimiz yoktur. Zaten, *Dede Korkut* ile karşılaştırmalı olarak koyduğumuz bu örnekleri okuyanlar, *Topkapı Sarayı*’ndaki destanın ağırlık, derinlik ve eskiliğini, kolaylıkla gö-

rebileceklerdir. Destanı ilk olarak tanıtan ve yayınlayan hocalarımız, kendi öz ağızları olan, K u z e y türkçesinin tesirleri altında kalmışlardır. *Korkut* yerine, bazan *Kırkut* yazılması da bunu gösterir. Bununla beraber, “*Duma donlu*” veya “*kahımak*” gibi sözlerin açıklamalarını, yalnızca A n a d o l u ağızlarında bulabilmişlerdi.

İlim, daima yeni ataklar yapıp, gelişmek zorundadır. Bunun için biz metni, karşılaştırma yolu ile, D e d e K o r k u t dili ile anlatışına yaklaştırmak için, elimizden geleni yaptık. Ancak herhangi bir zorlama yapmadık. Karşılaştırma yolu ile, bazı sözleri yenileyip, değiştirdik. Karanlık olanları ise, aynen bıraktık.

Destan içindeki çağlar

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *Topkapı Sarayı*'ndaki *destan*ın en açık, -belki de yeni- bölümü, *O s m a n o ğ l u* ile ilgili bölümüdür. En karanlık yeri ise, en sonuna eklenmiş olan, “*ikinci Sa l u r - K a z a n*”, bölümüdür. Çünkü Ozan daha önce, *D e d e K o r k u t* 'a yakın bir dil ve anlatış ile, *S a l u r - K a z a n* 'ı öğmüştü. İkinci bölümde ise, “*taş yuvarlama*” gibi, çok eski özler ve motifler görülmektedir. Bu *Proto-Türk mitolojisi motifleri*, her türlü dış tesirlerden uzak, *G ü n e y S i b i r y a* masallarında da görülmektedir. *S a l u r - K a z a n* 'ın bu eski destanı ile *A k - K ü b e k* adlı yiğidin masalını, ayrı bir bölümde incelemiştik. Bu *K u z e y - T ü r k* masalında, *Ak-Kübek* ile *Salur-Kazan* 'ın yarışmalarından söz açılıyordu.

Topkapı Sarayı destanı, Dede Korkut'tan niçin eski?

Okuyucularımız, alt alta konmuş iki metni okudukları zaman, bunu kolaylıkla anlayabileceklerdir. *D e d e K o r k u t* 'ta İslamiyet ile ilgili düşünceler gelişmiş ve artık bir doruğa erişmiştir. Sözler ile düşünceler, birbirlerine uymuş ve benzemiştir. Burada ise daha çok destan üslubu ağır basar. *A l l a b* ve *M u h a m m e d* gibi İslam deyimleri, bir kaç yerde; ancak içten bir duygu ile görülür.

“*O ğ u z destanı girişi*” *Topkapı Sarayı*ndaki metinde, daha eski ve daha görkemlidir. *D e d e K o r k u t* ile karşılaştırmalı bölümlerden, bu kolaylıkla anlaşılacaktır.

Anadolu yer adları azdır

Topkapı Sarayı destanının girişinde yalnızca bir yerde, *Bayburt* yer adı geçer. Bu da sonradan mı konmuştur? Bunu bilemiyoruz. *D e d e K o r k u t* Kitabı'nda, *B e g - B e y r e k* için, “*Parasarun Bayburt hisarından, parlayup, uçan*”; dendiği halde; burada yalnızca, “*B a n hisarından parla-*

yup uçan”, deyişi ile yetinilmektedir. ‘‘Ban Hisarı’’, neresi idi? Bu konuda şimdilik bir şey söyleyemeyeceğiz.

Topkapı Sarayı destanı’nda, Anadolı’dan uzaklarda kalan, ‘‘Demir Kapı derbendi’’ ile Elbü rz dağlarından, sık sık söz açılmaktadır. Destanın girişinde, Sarı - Sandal adlı, Oğuzların bir düşmanından söz açılmaktadır. Dede Korkut’ta ise bu kişi, ‘‘Sofı Sandal Melik’’ adı ile geçmektedir. Dede Korkut bu kişiyi, Müslümanlık ile benzeştirmiş olmalıydı. Dede Korkut’taki, ‘‘Saru donlu Selcen Hatun’’, *Topkapı Sarayı destanında*, *Sarı donlu Selcen kızı*”, diye tanımlanmaktadır. Hängisinin doğru olabileceğini, şimdilik söyleyemeyeceğiz.

Dede Korkut’ta bulunmayan kişi adları

Topkapı Sarayı’ndaki destandaki, ‘‘Selim oğlu Karaman’’ ile, ‘‘Urulmuş Han’’, kesin olarak, Dede Korkut’ta görülmemektedir. Bu gibi eski metinlerde kişi adları, kopya edile edile, bozulmuşlardır. Yanlış yazılmış bu kişi adlarını, yeniden kurarken, Dede Korkut’ta yiğitler için yapılan alkış ile dualara baktık. Belki adlar, yanlış yazılmış veya kopya edilmiş olabilirler. Ancak onlar için yapılan tanıtımlar ile alkışlar, bozulmadan, zamanımıza kadar gelmişlerdir. Okuyucularımız, kolaylıkla karşılaştırsınlar diye bunları, tırnak arasında, metin içlerine aldık.

Örnek olarak Zeki Velidi Toğan Hocamızın, *Eterşe oğlu Atıl (Attila?) Alp* diye okudukları kişi hakkında, *Topkapı Sarayı*’ndaki destanda söylenen tanıtımlar; Dede Korkut’taki ‘‘Eylik Koca oğlu Alp-Eren’’in, özellik ve tanıtımlarına uymaktadırlar. Yine *Topkapı Sarayı*’ndaki destanda görülen veya okunan ‘‘Yağırıkçı (?) oğlu Yazır’’ ise; Dede Korkut’taki, ‘‘Yağırıkçı oğlu İl-İlmüş’’ tanıtma, alkış ve özelliklerine benzemektedir. Bununla birlikte, *Topkapı* destanı, kişi adları bakımından, ‘‘Yazır, Kozan’’ gibi, yenilikler getirmektedir.

Tepegöz’ü öldüren yiğitin, *Topkapı* destanında, *Urulmuş-Han* olduğu, açık olarak söylenmektedir. Ancak bir önceki satırın arasına da, ‘‘Kıyan Basat’’ adı sıkıştırılmıştır. Dede Korkut’ta Tepegöz’ü, Basat öldürmüştü. Basat’ın ağabeyi *Kıyan-Selçük* ise Tepegöz’ün elinde ölmüştü. Adlar, karışmış da olabilirdi. Ancak *Topkapı Sarayı*ndaki bu destanı, hafife almak, hiç doğru değildir.

‘‘Tuğrul Sultan’’, Dede Korkut’ta ‘‘Deli Dumrul’’ oluyor

Tuğrul mu; yoksa Dumrul mu, doğru idi? Bu kitabımızda, aynı konu üzerinde bir bölüm vardır. Bu gerçeği de, *Topkapı Sarayı*’ndaki, bu değerli destan ortaya çıkarmaktadır. Çünkü Türk adları arasında, ‘‘Dumrul’’

diye yazılıp, söylenen bir kişi adını, görmüyoruz. Bu destanda, *Del i D u m r u l* yerine, '*Alın köprü yapan*', *To ku ş - K o c a o ğ l u T u ğ r u l - S u l t a n*'dan söz açılmaktadır. '*Duha o ğ l u D e l i D u m r u l*' gibi, garip bir Türkçe kişi adı da, sona ermiş oluyor. Metinler kopya edilirken, (ğ) nin, (m) okunması, böyle bir yanlışlığa yol açmış olsa gerekir. Destanın değeri, bununla da belirlenmiş oluyor.

Destanın ilk yayını ve tanıtılması

Topkapı Sarayı'nda bulunan bu destan parçası ilk olarak, '*Türk Tarih, Arkeoloğya ve Etnoğrafya Dergisi*'nin, 2. cildinde yayınlanmıştır. Öğrendiğimize göre bunu yayınlayan, büyük hocamız, *Zeki Velidi Togan*'dır. O zamanki elverişsiz ve zor bir durumda yapılan bu yayın da, büyük bir hizmet olmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, araştırma ve incelemeler, sürekli bir gelişme içinde bulunmalıdır.

TOPKAPI SARAYI'NDAKİ OĞUZ DESTANI'NDAN BİR PARÇA

(Dede Korkut ile Karşılaştırmalı)

OĞUZ'A ALKIŞ

- "Gün doğusu, gen yerden, kopan Oğuz!
 "Gümüş göklü, ban evlü, bargâhlu Oğuz!
 "Arı suyu yatısıkda (?), abdestli Oğuz!
 "Alın yere koydukta, namazlı Oğuz!
 "BİR TANRIYI BİLÜB, din serveri,
 "Mu h a m m e d ü n Nebi dilde, yadlu Oğuz!
 "Kabzası altunlu, kertiklü Oğuz!
 "Kızları kıymetli, yiğitleri mürüvvetlü Oğuz!
 "Kocaları taatlü, hürmetlü Oğuz!
 "Göğüslüce dağları, yaylalı Oğuz!
 "Kutluca tağ salları, kıslaklı Oğuz!
 "Kanlı Kâfir ellerinden, haraç alan Oğuz!
 "Ağyulda, bulun süren Oğuz!
 "Evin barkın, oda (ateşe) uran Oğuz!
 "Akça koyun yahnulu Oğuz!

- "Aşığı uzun al çerdiği (?) binetlü Oğuz!
 "Çadır çangalu uzun, ulu beyler yığnağı, Devletlü Oğuz!
 "De de Korkut biliglü Oğuz!
 "Ulaş Salur Kazan, Beylerbeylü Oğuz!
 "Emir Süleyman, uğurlu Oğuz!
 "Taş - Oğuz Beylerbeylü Oğuz!
 "Yarlıgayıcun Allah olsun!
 "Yalavacın (Peygamberlerin), Muhammed olsun!

OSMANOĞLU İÇİN TANITMA

- "Doğar günün, çoğacı! Tusgu günün, yatus!
 "Görklü evin aydını!
 "Doğalıdan, devletlü! Ulaludan, saadetlü!
 "Ulu Sultan Buğdağı! Gazi Han'ın torunu!
 "Kara bulut ürkünü! Kara dağın kaplanı!
 "Kara şahin yavrusu! Sarı sazın, arslanı!
 "Kaytabanın buğrası!
 "De de Korkut biliglü! Salur - Kazan saadetlü!
 "Emir Süleyman uğurlu! Bayındır Han devletlü!
 "Yağı görse, yardımcı! Düşman görse, durumu!
 "Türkiistan'ın direği! Tülü kuşun yavrusu!
 "Ulu beyler yığnağı! Akça çadır çangallu!
 "Ala hanlı orunlu! Akça koyun yahnulu!
 "Yalın gelse, donadan! Acın gelse, doyuran!
 "Ağın basıp, dizin çöküren, divan durduran!
 "Güçlünün, gücün sıran (kıran)! Güçsüze, malın veren!
 "Kanlı Kâfir ellerine, kan kaşandıran!
 "Karabaşların, bunlatan! Oğlancukların, ağlatan!
 "Tavukların, kığıldatan!

OSMANOĞLU İÇİN ALKIŞ, DUA

"Oğlancıkların, ağlatmayan! Tavukların banlatmayan!

"Nakusların çaldırmayan, O s m a n o ğ l u :

"Altında, ak boz atın, büdermesin!

"Dolamlı, bekit donun (zurhun), sökülmesin!

"Alın kaşta, kunt aşığın (miğferin), yuğrulmasın!

"Kaya keser, gök kılıcın, gedilmesin!

"Üç sinürlü, katı yayın, yasulmasun!

"Üç yekeklü, kayın okun, düşmanına doğru varsun!

"Yazılı (yayılı) gelen sofraların, dürülmesün!

"Kaynadılan kazanların, soğulmasın!

"Ay altında yürüyen düşmanın, A l l a h ursun!

"Gün altında yürüyen düşmanın, gün yandırsun!

"Sandığınla bağlamayı, H a k erdürsün!

"Ava varan yiğidlerin, avlu gelsin!

"Kulların, üründü gelsin! Ağayolda ak bulun sürüp, busuklu gelsin!

".....alay olsun!

" D u t t u ğ u n i l l e r, kolay gelsin!

"Yardımcın A l l a h! Yalavacın, M u h a m m e d olsun!

" D e d e K o r k u t B i l i ğ l ü, 'yedi bilisün' versin!

" E m i r S ü l e y m a n U ğ u r l u, (yedi uğurun versin)!

" S a l u r - K a z a n S a a d e t l ü, yedi saadetin versin!

" B a y ı n d ır H a n D e v l e t l ü, yedi devletin versin!

" A l p - O r u z (.....?), versin!

"Bıyığı kanlı B ü ğ d ü z - E m e n heybetli, yedi heybetin versin!

"İçin, ulansın! Yanın yayılsun!

"Sana yaman sınanlar, ot gibi üzülün! Toprak gibi savrulsun!

"Düşmanın başak, başağın eşek yesin! Eşeğini dahi kurt yesin!

"Dursun, dönsün! Buçuk kile darı, değirmana iletün!

"Değirmanı, bozuk bolsun! ... geçmiş bolsun!

"Etmeğini, koynuna koyup, yola gitsün' Yolda eletüp, düşmüş bolsun!

Burada metin eskimektedir. “*olsun*” yerine, “*bolsun*” denmektedir. Diğer sözlerde de bu eskilik görülmektedir. Bir çeşit, “*masal tekerlemesi*” olan bu sözleri anlayıp, yorumlama da güçtür. Anlaşıyor ki, şimdi olduğu gibi, bu destanda da, “tekerlemeler” çok eskilerden geliyordu.

D e d e K o r k u t 'ta, alkış ve dua

(Yerlü kara dağların, yıkılmasun! Gölgece kaba ağacın, kesilmesin!

(Kamın akan görklü suyun, kurumasın!

(Kanatların uçları, kırılmasın!

(Çapar iken, ağ boz atın, büdermesin!

(Çalışanda, kara polat öz kılıcun, gedilmesin!

(Dürtişür iken, ala gönderün, ufanmasın!

(Ağ pürçekli anan yeri, behişt olşun!

(Ağ sakallu baban yeri, uçmağ (Cennet) olsun!

(H a k yanduran çırağın, yana dursun!

(Kadir T a n r ı , seni nâmerde muhtac eylemesün!

(DK, 36)

Görülüyor ki her iki *alkış* veya *dua*, iki ayrı muhteşem Türk Dünyası'ndan geliyordu. T o p k a p ı Sarayı O ğ u z Destanı, O ğ u z dünyası ile O ğ u z gele-
neğini, çok daha geniş bir çerçeve içinde alıyordu. “*Nöker*” gibi sözlerin geç-
mesine bakılınca, Ç i n g i z H a n'dan sonra, kaleme alınmış olduğu
anlaşıyordu. D e d e K o r k u t Kitabı ise, daha dar bir bölge ve düşünce içinde
kalyordu. Ancak her ikisinin de kaynağı, ulu ve yüce, O ğ u z g e l e n e ğ i idi.

I.

O Z A N L A R İ Ç İ N A L K İ Ş

“... yerenin, y ı l a n bilür! Burulu yonca halin, b o r s u k bilür!

“Yedi dere kokısın (?), d i l k ü bilür!

“Çuvaldız kıymetin, n ö k e r i bilür!

“Ağır yükün hengini, k a t ı r bilür!

“Yerli yollar ayırdın, d e v e bilür!

“Ar (er?) ağırın, ar (er?) yeğnisin, e r e n (at?) bilür!

“Kara başa ağrı gelse, beyin bilür!

“Gen yerler otağın, ge y i k bilür!

“Datlı suyun halin, k u l a n bilür!

“Er nakesin, er cömerdin, o z a n bilür!

“Karşı yatan kalaba senri (?) kara dağları, geçip gelen O z a n bilür!

“Kazılık atınıza binüp, kaftan donunuz giyen, o z a n olsun!

“Ağır, ak akçanız alan, o z a n olsun!

D e d e K o r k u t ' t a

(Gittikte yerün otlakların, g e y i k bilür!

(Gögez yerler, çemenlerin, k u l a n bilür!

(Ayrı ayrı yollar izin, d e v e bilür!

(Yedi dere kokuların, d i l k ü bilür!

(Dünle (gece ile) kervan göçtüğün, t u r g a y bilür!

(Oğul kimden olduğın, a n a bilür!

(Erin ağrımın, yeğnisin, a t bilür! Ağır yükle zahmetin, k a t ı r biür!

(Kolça k o p u z götürüp ilden ile, begden bege, O z a n gezer!

(Er cömerdin, er nâkesin, o z a n bilür!

(DK, 5).

Topkapı Sarayı *Oğuz destanı*, yukarıda da görüldüğü üzere *Dede Korkut* Kitabından, bu konuda daha geniştir. Topkapı Sarayı Destanında, *dil ve üslûb*, daha eskidir. Ayrıca, mana da derindir. “*Gen yerlerin otağın, ge y i k bilür*” sözü, *Dede Korkut*’takinden, çok daha eski ve derindir.

II.

S A L U R - K A Z A N İÇİN ALKIŞ

Topkapı Sarayı *Oğuz destanı* parçasında, *Salur-Kazan* için, iki alkış vardır. Şimdi sunacağımız alkış, normal bir alkıştır. *Dede Korkut*’ta, *Salur-Kazan* için söylenen alkıştan, çok daha geniştir. Ancak, yakın üslûbları paylaşırlar. Topkapı Sarayı Destanı’nın bu bölümünde, *Osman-oğlu* için yapılan alkıştan üç söz ve düşünce de alınmıştır.

Salur-Kazan için, Topkapı Sarayı Destanı’nın en sonunda, yama gibi kalmış, ikinci bir alkış daha vardır. Bunu da, karşılaştırma yolu ile suna-

cağız. *İkinci Salur-Kazan alkışı*, dil, üslûb ve düşünce yönünden, aşağıdaki alkıştan çok daha eskidir. Şimdi, *birinci alkışı* sunalım:

“Topkapı Sarayı Destanında”

“Sarp hisar (...), duma donlu, salkum salkum don giyen!

“Konur atın oynadan!

“Yağı görse, yardımlı! Düşman görse, durumlu!

“Türki stan’ın, direği! Tülü kuşun yavrusu!

“Kanlı Kâfir ellerinden yadlı, H o r a s a n’a ad çağırđan!

“A k ç a - H i s a r ’ın, e ğ l i k s a l ı p, a l a n!

“Görklü yüzlü, güzel kızların; o ğ l a n l a r ı n b u l u b s ü r e n!

“Kanlı Kâfir ellerine, k a n k a z a n d ı r a n!

“Karabaşların bunlatan, o ğ l a n c ı k l a r ı n a ğ l a ş t ı r a n!

“İtlerin uluşturan! T a v u k l a r ı n k ı ğ ı l d a ş t ı r a n!

“ U l a ş o ğ l u S a l u r - K a z a n B e g!

Dede Korkut’ta

(Tülü kuşun yavrusu guş!

(Beze miekin (?) umudu! A m ı t s u y u n u n a r s l a n ı ! K a r a ç u ğ u n k a p l a m!

(Konur atın iyesi (sahibi)!

(H a n U r u z ’m a ğ a s ı ! B a y ı n d ı r H a n ’m g ü y e ğ ü s i!

(K a h n O ğ u z ’u n, d e v l e t i ! K a l m ı ş y i ğ i d a r k a s ı !

(U l a ş o ğ l u S a l u r - K a z a n , y e r i n d e n d u r m ı ş i d i!

(DK, 36),

III.

KARA-KÜNEBEG İÇİN ALKIŞ

Topkapı Sarayı Destanında

“Kara taşı kırmadıkta, kül eyleyen!

“Dağa taşa buşusundan, duman çöken!

“Kara dere ağzında, ...Kara yeri kertüp, beşik kılan!

“Kara buğra derisinden, bağırdak düzen!

"Altı ay, Hancerkit (?) kalasında, dutsak olan!
 "Kazan Beg'in kardaşı, Kara - Küne Beg!

Dede Korkut'ta

(Kara dere ağzında, Kadir veren!
 (Kara buğra derisinden, beşiğinin yapuğı olan!
 (Acığı tutanda, kara taşı kül eyleyen!
 (Kara bıyığın, yedi yerden, ensesinde düğen!
 (Erenler evreni! Kazan kardaşı, Kara - Gön e!
 (DK, 150),

Kara - Küne, Kara - dere adlı bir yerde doğmuş olmalı ki, Topkapı Sarayı destanı, "yerin kertülerek beşik yapıldığını" anlatmak istiyor. "Bağırdak/yapuk", benzer manalı sözlerdir. Çünkü her ikisi de, beşiğe bağlanır. Ancak Topkapı Sarayı destanı, dil ve üslûb bakımından, çok daha eski görünmektedir.

IV.

ALP - ORUZ BEG İÇİN ALKIŞ

Topkapı Sarayı Destanında

"Doksan deriden kürk olsa, topuğun örtmeyen!
 "Dokuz deriden, şeb külah olsa, tülüğün (saçını) örtmeyen!
 "Doksan koyun dovgalık, on koyun öğünlük, yetmeyen!
 "Dokuz yaşar cüngü (?), silküp atan! Kıynağında göğde dutan!
 "At başın yalamayub, bir gez yudan!
 "Afrasiyab oğlu Alp - Oruz Beg!

Dede - Korkut'ta

(Altmış ögeç derisinden kürk eylese, topukların örtmeyen!
 (Altı ögeç derisinden külah etse, kulakların örtmeyen!
 (Koli budı harança, baldırları ince!
 (Kazan Beg'in dayısı, At ağzılı Oruz - Koca!

"Dokuz" ve altı" sayıları arasında, kronolojik bir ayrılık vardır. "Dokuz" sayısı, eski Türklerde kutlu idi. Türklerin İslamiyeti kabul edisleri ile birlikte, "yedi" ve "altı" sayıları önem kazandı.

V.
YAĞRINÇI OĞLU YAZIR BEG İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

“...Deve getirmezdi anın yayı!
“Koca burçta eğlemezdi, anın okı!
“Yağrınçı oğlu Ya z ı r !

Dede Korkut'ta

(Koşa burçta kayın okun eğlemeyen)!
(Yağrınçı oğlu İ l - a l m ı ş ! (205-13).

VI.
BÜGDÜZ EMEN BEG İÇİN
Topkapı Sarayı Destanında

“Bıyığın enğsesinden iç gez dügen!
“Kahıdıkta karımına, kan kaşandıran!
“Kara gözü, kanın dönen!
“Yer evreni yılan! âdemiler evreni!
“Ucen (Uşun?) oğlu E m e n B e g !

Dede Korkut'ta

(Varuben Peygamberin yüzün öpen!
(Gelüben O ğ u z 'da sahâbesi olan!
(Acığı tutanda, bıyıklarından kan çıkan!
(Bıyığı kanlı B ü g d ü z E m e n ! (151,10)

VII.
ADI OKUNAMAYAN BİR ALP İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

“Demir Kapı derbendin, depüp, yıkan!
“Doksan dokuz kal'anın kilidin alan!
“S a r ı S a n d a l kızına nikâh kılan!

"Alınmaduk yerlerden, haraç alan!

"Yasılmaduk düşmanı, yasan!

"Gök kâfir ellerini basan...oğlu Etil (?) Alp!

**Dede Korkut'ta
Eylik Koca Oğlu Alp Eren İçin**

(Kâfirleri it ardından bırağup, horlayan!

(İlden çıkup, Aygır Gözler suyundan, at yüzdüren!

(Elli yedi kal'anın kilidin alan!

(Ağ Melik Çeşme'nin kızına nikâh eden!

(Sofı Sandal Melik'e, kan kuşduran!

(Kırk cübbe bürünüp, otuz yedi kal'anın mahub kızlarını çalub,

(Bir bir boynın kuçan, yüzinde tudağında öpen!

(Eylik Koca oğlu Alp Eren! (DK,62,8).

(.Aygır Gözler suyundan, at yüzdüren!

(Elli yedi Kala'nın kilidin alan!

(Eylik Koca oğlu Dülek Evren! (DK,205,10).

Topkapı Sarayı destanı, kısa; fakat manalıdır. Üç satırı, *Dede Korkut'ta* da, söylenmektedir. Destanda, *Sarı Sandal* adı ile anılan kişi; *Dede Korkut'ta* *Sofı Sandal* diye, garip bir okunuşla, değiştirilmiştir. *Dede Korkut'ta* da, yiğidler, henüz incelenmemiştir. *Eylik Koca'nın* oğlu bir yerde *Alp - Eren*; diğer yerde de, *Dülek - Evren* gibi, garip bir okunuşla görülmektedir.

Topkapı destanındaki 99 sayısı, *Türk* kültürünün daha eski katlarına aittir. *Dede Korkut'ta* ise bu sayı, 57 olarak görülmektedir. *Demir - kapı Derbendi* de, yine *Türki*stana'a ait bir yermiş gibi görünmektedir.

VIII.

BASAT BEG VEYA URULMUŞ HAN İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

"Yedi yıl Elbürz'e sefer kulan!

"Kayıdıp, dönen Kıyan (?) Busat! Kardaş kanın alan!

"İt-Depegöz'ü öldürüp, kalın Oğuz'da ad koyan!

“*Urulmuş(?) Han!*”

Dede Korkut kitabında, *Tepegöz*'ü öldüren ve kardeşinin kanını alan, *Basat Bey* idi. Topkapı Sarayı destanında, adlar ile tanımları, birbirine, karışıyor. Daha doğrusu, kesin olarak okunamıyor. Fakat üslûb ve dil bakımından, arkayık ve eski bir karakter gösteriyor.

IX.

BEĞ BEYREK İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

“*Ban Hisarından, parlayup, uçan!*”

“*Altı batman som demürü, ayağında kıran!*”

“*Apıl, apıl yürüyende, boğa yiyen!*”

“*Zıvıl zıvıl zıvılayanda, yılan yiyen!*”

“*On altı yıl Bayburt Hisarında dutsaklık çeken!*”

“*Baldırı uzun, Baldırşad'ın hakkın alan!*”

“*Yüce yerden, alçak yere göz gözeden!*”

“*Bay Bör e oğlu Beğ Barı(?) yiğit!*”

Dede Korkut'ta

(*Parasar'ın Bayburt Hisarından, parlayup uçan!*)

(*Ap alaca gerdeğine karşı gelen, yedi kızın umudu!*)

(*Kalın Oğuz imrenesi, Kazan Beg'ün ınağı!*)

(*Boz aygırlu Beyrek!*)

Görülüyor ki, Topkapı Sarayı destanında, *Beyrek* için söylenenler, çok daha geniş ve çok daha manalıdır. Dede Korkut Kitabındaki *Beyrek*, artık *mitolojik* özelliğini kaybetmiş ve bizim gibi bir insan olmuştur. Topkapı Sarayındaki destan ise, *Beyrek*'i *mitolojik*, çok daha görkemli ve muhteşem olarak anlatmaktadır. Bununla beraber, *Bayburt Hisarı*'ndan da uçurmaktadır. “*demir kırma*”, “*boğa ve yılan yeme*”, gerçek *mitolojik* motiflerdir.

X.

KANLI KOCA OĞLU KAN-TURALI BEĞ İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

- “*Kalın Oğuz ellerinden, kâlkup varan!*
 “*Kırk yiğidin, yanına alan! Kanlı kâfir ellerinden aşan!*
 “*Kaynar akar mal (bol?) ırmakların geçen!*
 “*Gariplik ellere, gafil düşen!*
 “*Arslan ile boğasın, buğrasın, güreşçisin öldüren!*
 “*Otuz dokuz yiğidin, kanın alan!*
 “*Adlu Oğuz'a ad, koyan!*
 “*Sarı donlu Selcen, kızını alan!*
 “*Kanlı Koca oğlu Kan Turalı!*

XI.

DELİ DUMRUL VEYA TUĞRUL SULTAN İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

- “*Selim oğlu Karaman'ı sevüp, Tanrı yaradan!*
 “*Ulu Sultan budağı! Altın köprü yapan!*
 “*Azrayil'le savaş kılan!*
 “*Salkum salkum don giyen! Sakar atın oynadan!*
 “*Tokuş Koca oğlu Tuğrul Sultan!*

Deli Dumrul için, bu kitabımızda ayrı bir bölüm vardır. Bu bölümde, *Dumrul* adını, *Tuğrul* diye düzeltmiş bulunuyoruz. Ancak burada görü-lüyor ki *Tuğrul Sulian*, ermiş ve çok soylu bir kişi idi. *Selim oğlu Karaman* gibi, iyice bilmediğimiz kişilerin de adları geçmektedir.

XII.

DELİ DUNDAR BEĞ İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

- “*Dum (?) ediği, дума tonlu dört bin erin serveri!*
 “*Kazan Beğ'in gariplikte yoldaşı!*
 “*Kıyan-Selçuk oğlu Deli Dundar Beg!*

Dede Korkut'ta

(Demür-kapu Dervendi'ndeki, Demir-Kapu'yu, depüp geçen!

(Altmış tutam ala gönderinin ucunda, er böğürden!

(Kazan gibi pehlivanı, savaşta üç kez atından yıkan!

(Kıyan Selçük oğlu Deli Dundar!... (DK,60,152)

(.... Demür Kapı Dervendi'nde, beg olan!

(Kargu süngü ucunda, er böğürden!

(Karıma yettüğünde, kimsün deyü sormayan!... (DK,205,7)

(..... yigirmi dört boyun, okşayan!... (DK,151,8)

(..... Tepel kaşga aygırlu!... (DK,37,8)

(Kıyan Selçük oğlu Delü Dundar!

Topkapı Sarayı destanında, *Deli Dundar Beğ*'in adı, Dede Korkut'a uymaktadır. "*Dört bin erin başı*" olduğu anlaşılmaktadır. Dede Korkut'ta ise, "*24 Oğuz boyunu okşayan*", diye tanımlanmaktadır. Ayrıca, "*Kazan Bey'i atından yıktığı*"; söylenmektedir. Topkapı destanında ise, "*Kazan Bey'in yoldaşı*"; idi.

Destanın eskiliği, özellikle Deli Dundar Bey'in giydiği *geysilerin tanıtılmasında*, görülmektedir. Biz karşılaştırmayı güven altına almak için, Dede Korkut'tan taramalar yaptık.

XIII.

ALP RÜSTEM İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

"Kara dağın kurdu! Kara kaya kaplanı!

"Kara şahin yavrusu! Kara donlu atın oynadan!

"Alp Rüstem!

Dede Korkut'ta

(Kalkubanı, yerinden turı gelen!

(İki kardaş bebegın öldürüp, zelil gezen!

(Düzen (?) oğlu Alp Rüstem, manğa derler!... (DK, 289,1).

(....Üç kere yağı görmese, kan ağlayan Toğsun oğlu Rüstem!... (DK,206,1).

Topkapı destanı, bu Oğuz yiğidini, çok görkemli bir dil ile anlatıyor. Dede Korkut, acımasızlığı ile yeni bir tanıma gidiyor. Ancak baba adı, Toğsun olsa gerektir. Düzen, sözü ise bir benzetme ve yanlış okuma gibidir.

XIV.

ENĞSE KOCA OĞLU OKÇI KOZAN (?) İÇİN

Topkapı Sarayı Destanında

“Büküslü (Bügdüz?) Beğdeş kanın alan!

“Kalın Oğuz'da, ad koyan! Karabaşın oğlanlığında kıyan!

“Ucen (Uşun?) oğlu Emen Beg'den öcün alan!

“Enğse Koca oğlu Okçı Kozan (?)!

Dede Korkut'a göre bu yiğit, İÇ-Oğuz'dan idi. Metin karanlık ve karışıktır. Bügdüz Emen'in adı iki kez geçer, gibidir.

XV.

SALUR KAZAN HAKKINDA
ESKİ BİR DESTAN PARÇASI

Topkapı Sarayı destanında, yukarıda da görüldüğü gibi Salur Kazan'ı tanıtan ayrı bir bölüm vardır. Ancak aynı destandan sonra ve aynı yiğid hakkında, ikinci bir destan parçası daha bulunmaktadır. Destanın sonuna konmuş olan bu metin, öncekine göre, dil, üslûb ve mana bakımından, daha eski ve daha derindir. Bu ilâve metni, bölümlere ayırıp, Dede Korkut'tan derlediğimiz benzer örnekler ile karşılaştırmağa çalışacağız:

1) *“Sazda büyümüş, saz delüsi! Günün güden, yeğ olsun!*

“Dünün dünden, yeğ olsun! Demün, demden yeğ olsun!

“Nefesin, geçkin olsun! Kılıcın, keskin olsun!

“Hızır, yoldaşın olsun!

“Kopa kopa, dağın aldım (?)! Er bunğaldırdım!

“Buşunumda (?) ben Kazan Er bunğaldırdım!

“Kaytaban'ın buğrasıydım, er bunğaldırdım! (TPK sarayı destanında)

Dede Korkut'ta

(Ak kayanın kaplanının, erkeğinde bir köküm var!

(Ak sazın arslanında, bir köküm var!... (DK;280,8)

2) “Kükredikte kara kayada anğrar arslanilen, Ben K a z a n !

“Sarup, er bunğaldırdım!

“Kara bulut ürküniydim, ...Barçın satardım, Ben K a z a n !

‘ K a r a ç u ğ ı n Cilban (?) dağında, kâfir taş uçursa,

“Kaba uyluğın yuyan, Ben K a z a n idim! (TPK sarayı destanında)

(Yüksek kara dağdan taş yuvarlansa,

(Kaba ökçem uyluğum, karşı tutan K a z a n er idim!... (DK.277,12)

3) “Karanı donlu, harın yağı erse,

“Kanlı suya kılağuzluk eden, Ben K a z a n ’dım!

“Kalaba senri kara dağın salında kaplı taşa,

‘ K a r a D e r b e n d ’e kör düşman gelse,

“Yine kayıdıp, ol düşmana önden depüp giden, Ben K a z a n ’dım!

“Katı yaylar sındırıp, elde kabza koyan, Ben K a z a n ’dım! (TPK Sarayı destanında)

Dede Korkut'ta

(Ağca tozlu katı yaylar, tartışayduk!

(Ağ yelekli, ötkün oklar atışayduk!... (DK,249,7).

(... Üç yelekli kayın oklar... (DK,63,11) Kayın dalı yeleğinden oklar... (DK,207,11).

4) “Kayın oklar atıp, yelek koyan alda (?), Ben K a z a n ’dım!

“Bin erin gördüğümde Ben K a z a n , bıyık burmadım!

“Beş bin erin gördüğümde Ben K a z a n , buşunmadım!

“On bin erin gördüğümde, yerinmedim!

“Otuz bin erin gördüğümde, utanmadım!

“Kırk bin'erin gördüğümde, kıpınmadım!

“Elli bin erin gördüğümde, el vermedim!

“Altmış bin erin gördüğümde, alıp demedim! Yetmiş bin erin gördüğümde, alpım demedim!

“Seksen bin erin gördüğümde, seçsenmedim!

“Doksan bin erin gördüğümde, yüz bin erin gördüğümde,

“Ben K a z a n , yüz dündürmedim! (TPK sarayı destanında).

(Ben bin erden yağı gördüm ise, öğünüm dedüm!
 (Yigirmi bin er yağı gördüm ise, yeğlemedüm!
 (Otuz bin er yağı gördüm ise, ona saydum!
 (Kırk bin er yağı gördüm ise, kıya bakdum!
 (Elli bin er yağı gördüm ise, el vermedüm!
 (Altmış bin er yağı gördüm ise, aytıışmadum!
 (Seksen bin er yağı gördüm ise, seçsenmedüm!
 (Doksan bin erin gördüm ise, donanmadum!
 (Yüz bin er gördüm ise, yüzüm dönmedim!... (DK,277,1)

5) "Kara tülü konur atun kolanını katı çektim,
 "Sağdan girdim, soldan çıktım,
 "Soldan girdim, sağdan çıktım,
 "Arı dinlü görklü M u h a m m e d 'i, yâde getürdüm!
 "Allahın inâyetinde, Muhammed mucizâtında,
 "Ol yağıyı anda bastım! Alpüm! Yiğidim! Dedim!
 "Bu diyende, öğünmen, öğünmen!
 "A beglerim! Öğünürse, yer öğünsün!...

(Topkapı Sarayındaki destan parçası, burada bitiyor).

(Yüzi dönmez kılıcum ele aldum!
 (Muhammed'in dimi işkına, kılıç urdım!
 (Ağ meydanda yumrı başı, topça kestim!
 (Anda dahi erüm, begüm deyü, öğünmedim!
 (Ögünen erleri, boş görmedüm! (DK,277-7).
 (...Men yer yüzinde adam öğmezin!
 (Bir adam getürün hıneyim, sizi öğeyin!... (DK,276-5).

EKLER: UZUNKÖPRÜ OĞUZ-NÂMESİ HAKKINDA

Hüseyin Namık Ö r k ü n 'u, burada rahmetle anarak söze başlayalım. Bu *Oğuz-nâme*'nin ilk yayımını, o yapmıştır. Değerli meslektaşım Prof.Dr. Kemal E r s e r l a n , filolojik bir metod ve gerçekten büyük bir itina ile, metni yeniden ele almış ve yayınlamıştır: (Prof.Dr. Kemal E r s e r l a n , *Manzum Oğuznâme*, Türkiyat Mecmuası, VIII, 1976, s. 169-236).

Biz burada bu metni, diğer Oğuz destanları ile karşılaştırıp, bu kitabımız yönünden, bir sonuca varmak isteyeceğiz. Yalnız olayların gidişi değil; sözlerin ve inanışların da, bu değerlendirme de, önemli bir yeri olacaktır. Belki bu yolla, *Oğuznâme*'nin tarihini de, aydınlanmasına bir ışık tutulacaktır.

Oğuz-nâme'nin kaleme alınış tarihi: Oğuz-nâme'nin içinde, "ulus, sölel ve nöker" gibi sözlerin, bulunduğu göz önünde tutulursa, Çi n g i z - H a n 'dan sonra kaleme alınmış olması gerekir. Bu konuda bir kuşku bulunmasa gerekir. Escri, 14. yüzyılda kaleme alınmış olabildi. R e ç i d e d d i n 'in Oğuz-nâme'sindeki arkaik yer ve kavim adları da kaybolmuştur.

REŞİDEDDİN'İ OĞUZ DESTANI İLE KARŞILAŞTIRMA

1) Annesinin memesi emmeme: Bu olay, Türkçe metinde, çok daba güzel anlatılmıştır. Annesinin kayganması da, aynıdır.

2) Oğuz Han'ın, rüyada annesinin Tanrıya inanmasını istemesi: Bu olay da, her iki kaynaktan, birbirlerine yakındır. Ancak Türkçe metin, tam bir tercüme değildir (7-11).

3) Oğuz'un bir yıl sonra büyümesi: Her iki kaynaktan aynıdır (11).

4) Oğuz'un kendi adını, kendisinin koyması (16): Farsça metinde Oğuz kendi adını, 2 yaşında koyuyor. Ayrıca olaylar da geniş tutulmuştur.

5) Oğuz'un, üç evliliği: Oğuz'un, birinci (21), ikinci (28) ve üçüncü (39) evlenmeleri, her iki kaynaktan da, aynı gidişle anlatılmıştır. Ancak Türkçesi, daha içli ve duyguludur. Farsça metin, bir tarihçi dili ile yazılmıştır.

6) Karısının Oğuz Han'a vefası: Farsça metinde, atasözleri ile anlatılmıştır. Türkçe metinde, halk diline inilmiştir (43). Sözler aynı değildir. Her iki kaynaktan da, 3. karısını, "av dönüşünde", bulmuştur.

7) Gelinlerin Oğuz'u babasına garımaslanmaları: Türkçesi, daha duyguludur. Her iki metinde de, "as ata diti" sözü ve anlayış, aynıdır (58).

8) Karısının Oğuz'a haber vermesi: babasının öldürme kararını Oğuz'a karısı haber veriyor. Bu, her iki kaynaktan da, bastırılarak belirtiliyor (78).

9) Kara Han'ın gözünü kör etme: Bu yalnızca Türkçe metinde görülüyor. A l t ı n O r d u Türk kültür çevresinden olan "İdege-Bey" destanında da görülüyor. "M u r a d ı m , a h l â k y o l u n d a n ç ı k a n b a b a s ı n a , b i r o k a t a r a k , g ö z ü n ü k ö r e d i y o r". Bundan sonra, baba ile oğul arasında muhteşem bir konuşma geçer.

10) Türkçe yazarın, Oğuz Han'ın akınları hakkında bilgisi az: Akınlar ile ilgili bölümler, düğüp kaybolmuş da olabilirler. Ancak öyle görünmüyor. Oğuz destanları içinde Oğuz'un akınları, oğulları ile ilişkileri, Türk devlet ve töresinin temellerinin atılışı, bu destanın en manalı ve en geniş bölümlerini oluşturlar.

11) Türkçe yazarın, eski Türk kavimleri ile Türk-Moğol tarihi hakkında da bilgisi az: Yazar, belki de bunları anlatmağa bir yarar görmemişti. Çünkü eser, adeta bir m e v l i d gibidir. Yalnızca, "önde gelen Uygur ve Ağaçerilerden", söz açıyordu(95).

"Gerçi söz çoktur, biz usatmadan söyledik; çoğunu koyup, azını söyledik (101)" Yazar, metninin sonunda böyle demektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, konuyu ve Oğuz Han'ın akınlarını kısa kesiyordu. Fakat ondan sonra da, İ r a k ve H o r a s a n akınlarından söz açıyordu.

Buradaki akın sıraları, bizim bildiğimiz Oğuz Han'ın akınlarının sıralarına uymamaktadır. Yazarın bu konularda bilgisi azdır. Belki de, akınların anlatılışını yararez gördüğü için, konuyu kısa kesmişti.

Bir "mevlid" gibi olan bu eser, Türk dil ve düşüncesinin, güzel bir mirasıdır. R e ç i d e d d i n 'in Oğuz-nâme'sinde olduğu gibi, İ r a n edebiyatının gerekisi gösterilerine girilmemiştir.

O z a n d i l i ile yazılmış olan bu eser, ağızdan ağıza gelen, daha eski bir metne de dayanmış olabildi.

3. BÖLÜM

ALP ER TONGA EFSANESİ

(Türk mitolojisinin Tanrıdağları çevresi)

TÜRKLERE İRAN KÜLTÜRLERİNİN GİRİŞİ

Gök Türk çağıında Türkler, Batı Türkiستان'a kitle halinde girmişlerdi. Türkiستان şehirlerinde, Farsçanın değişik bir lehçesini konuşan, yerli kavimler vardı. Önce Soğd lehçesini konuşan bu kavimler zamanla, İran edebiyat dilinin çevresi içine girmişlerdi. Türkler, Farsça konuşan bu yerli kavimlere Tejik, yani Tacik diyorlardı. Karahanlı devletinin başkentlerinden biri olan Balasagun şehrinde, Soğdça ve Türkçe konuşuluyordu. Bunu Kaşgarlı Mahmud söylüyordu¹.

Tacikçe ile Soğdça'yı birbirinden ayırmak gereklidir. Tacikçe, bugünkü Farsçaya daha yakındır. Soğdça ise, Gök Türk çağıından önce, Semerkand ile Buhara arasında gelişmiş, eski bir kültür yazıdili idi. Uygur yazısı gibi, veya otürden bir yazıdır. Yine Kaşgarlı Mahmud'un dediği gibi Soğdaklar, iki dil, yani hem Soğdçayı ve hem de Türkçeyi biliyorlardı². Ayrıca Türk kılığını almışlar ve Türk huyları ile huylanmışlardı³. Bu da Gök Türk çağıında Türkler ile Batı Türkiستان halkının, içli dışlı olmalarından ileri geliyordu.

Tacikler, Türklerin İran kültürleri ile olan ilişkilerinin, ikinci çağında görülen ve Farsça konuşan Türkiستان kavimleridir. Bunlar herhalde, Ortaasya içlerine kadar da yayılıyorlardı. Gök Türkler'den sonra gelen bu çağda, Tacikler ve dolayısıyla İran kültürü ile ilişki kuran Türkler, onlardan çok şeyler almışlardı.

İran mitolojisinin Türkler arasında sızması

Karahanlı devleti köken ve jeneoloji bakımından, kendilerini bir çeşit İran mitolojisi'ndeki Afrasiya b'a bağlamışlardı. Ancak Türk taraf-

¹ Balasaguntular, soğdça ve türkçe kullanırlar. Tıraz (Talas) ve Boyxa şehirlerinin halkı da hi böyledir": (MK, I, s. 30).

² Aynı eser, I, s. 29.

³ Soğdak: Balasagun'a gelip yerleşmiş olan bir kavimdir. Bunlar, "Soğd" dandırlar. Soğd, Buharaite Semerkand arasındadır. Bunlar Türk kılığını almışlar ve Türk huyları ile huylanmışlardır": (MK, I, s. 471).

ları ağır basıyor ve *Afrasiyab*'ın Türk Hakanı *Alp Er Tonga* olduğunu ileri sürüyorlardı.

Selçuklular da, -kaynakların kesin olarak bir şey söylememelerine rağmen-, kendilerini *Afrasiyab*'ın soy kütüğüne bağlamışlardı. Nitekim Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Şeceresi* adlı kitabında şöyle diyordu:

“Selçukîler, Türkmen idiler. Kardeşiz dediler. Fakat ne ilimize ve ne de halka hiç bir faideleri değmedi. Padişah oluncaya kadar, “biz Türkmen'in Kınık Urugundanız”, dediler. Padişah olduktan sonra da, “Afrasiyab'ın bir oğlu Keyhüsrev'den kaçıp, Türkmenlerin içine gelmiş ve orada oturmuş, kalmış. Biz onun oğullarıyız, Afrasiyab'ın neslinden geliyoruz”, dediler. Adlarını değiştirdiler. 35 nci nesilden sonra, soylarını götürüp, Afrasiyab'a dayadılar^{3a}. Türkmenlerin çok değerli bir halk hatırasıdır. Böylece Selçuk Hanedanı ile Türkmenlerin halk geleneği çatışyordu. Anadolu Selçuklularında da Keyhüsrev gibi İran'ın mitolojik adlarının, Türk hakanlarına ad olmalarının sebepleri anlaşılıyordu.

TANRIDAĞLARINDAKİ TÜRKLER VE MİTOLOJİK ÇEVRELERİ

Türktarihi ile mitolojisinin “birinci çağı” Orhun'dan başlar. *Me-te, Kurt, Uygur ve Ergenekon* efsanelerinin yurdu, Orhun bölgesidir. “İkin-ci çağı” ise, “Tanrıdağları çevresi”dir. Göktürk çağında oluşmaya başlayan bu çevre, İslamiyetle her bakımdan olgunlaşır. İslam kaynaklarına göre, “Türklerin anayurdu, Tanrıdağları'nın ortasındaki Isığ göl çevresidir”. Bu inanışlarla ilgili kaynaklar üzerinde geniş olarak durmuştuk⁴. Yafes'in oğlu Türk, Isığ-göl'de yerleşmişti. Bu, müslüman Türklerin Tevrat geleneğidir. Yani bazı Türkler kendilerini, “Nuh Peygamberin neslinden”, getiriyorlardı. Tarihçi Reşideddin ise Türkleri, Oğuz Han'dan indiriyordu. Tanrıdağları'nda kurulmuş olan Karahanlı devletinin saray kültürü ise kendini, *İranlı atalardan Afrasiyab'a*, bağlıyorlardı.

TÜRKLER VE İRAN MİTOLOJİSİNDEKİ ‘EFRASİYAB’

Anlaşıyor ki Karahanlı ve daha sonra da Selçuklu hanedanı, Türklerin destan kahramanı *Alp Er Tonga*'yı, İran mitolojisindeki *Efrasiyab* ile benzeştirmişlerdi. Ebülğazi Bahadır Han'ın ileri sürdüğü gibi, Türkmenlerin Kınık boyundan gelen Selçuklu Sultanları zamanının

^{3a} *Türk Mitolojisi*, I, s. 251.

⁴ Aynı eser, I, s. 375. İslâmî kaynaklara göre.

da değil; daha önce, *Karahanlılar'ın kuruluşunda*, yani X. yüzyılın başlarında veya daha önce, Türkler arasında böyle bir inanış doğmuştu. Böylece Türkler, *Turan ve İran'ı* ellerinde tutmak için, bir hak ve meşruiyet aramış olabilmirdi. Buna karşılık, yine bir Türk olan *Gazneli Mahmud*, kuzeyde kaynaşmağa başlayan büyük Türk kitlelerine karşı koymak için, kendini bir *İran Hakanı* olarak görmüş ve *Firdevsi*'yi korumuştur.

Alp Er Tonga ve Efrasiyab

Kaşgarlı *Mahmud* ile *Yusuf Hâs Hacıb*'den, -yani iki Tanrıdağlı biğinden başkası, *Alp Er Tonga*'dan söz açmıyordu. *Kutadgu Bilig*, *Tacik'ler (Alp Er Tonga'yı) Efrasiyab adı ile anarlar; çok illeri talayarak idaresi altına aldı (tutti)*", diyordu⁵. *Kaşgarlı Mahmud* ise, "*Türklerin büyük Hakanı Efrasiyab'ın, asıl Türk adı Tonga Alp Er'dir*", der ve yukarıdaki inanışı, destekler⁶. Böylece *İran* mitolojisinde adı geçen *Efrasiyab*'i bir *Türk Hakanı* olarak, kabul eder.

"*Han, Türklerin en büyük Hakanıdır. Efrasiyab oğullarına da, Han denir*", diyerek yukarıdaki görüşüne bir not daha ekler. *Çingiz Han*'ın unvanı, *hanedanın atası* olarak "*Han*" idi. Oğlu *Ögedey* ise, "*Kaan*" idi. Buna göre *Efrasiyab*, *Türk Hanlarının atası* oluyordu⁷.

YAZILI "ALP ER TONGA DESTANI" VAR MIYDI?

Alp Er Tonga'nın adını taşıyan tek şiiri, *Kaşgarlı Mahmud*'un derlemelerinde buluyoruz:

Alp Er Tonga öldi mü
 Isız ajun kaldı mu
 Ödleğ öçin aldı mu
 Emdi yürek yırtılır!

"*Hakan Efrasiyab öldü mü, kahbe, iki yüzlü dünya kaldı mı, zaman veya felek ondan öcüpü aldı mı, şimdi yürek yırtılır*"⁸. *Isız* veya *esiz*, iki yüzlü ve kahbe demektir. *Zaman* ile *zamane*, yani küçük zaman veya felek üzerinde, ayrıca durmuştuk.

Ağıt şiirleri: Bu şiirler birer *ağıt* gibi görünmektedirler. Çünkü içlerinde ne zaman, ne olup bitenler ve ne de başka kişilerin adları vardır. Ni-

⁵ *Kutadgu Bilig*, 280.

⁶ MK, III, s. 368: "*Tonga, (bars cinsinden) babür gibi kuvvetli, yigit bir adam demektir*".

⁷ MK, I, s. 157; *Han*, eski türkçede, "*Kaan*" olarak yazılır.

⁸ Aynı eser, I, s. 41.

tekim Kaşgarlı Mahmud bir şiir dolayısıyla, "Efrasyab için ağıt yaparak diyor ki", sözleriyle söze başlıyor⁹. Alp Er Tonga hakkında, bize bir bilgi vermeyen bu şiirleri, buraya almıyoruz. Başka bir yerde de, "Hakan Efrasyab'ın ağıdında, zamanı anlatan şu parça da gelmiştir", diyordu. Bu şiirler hep, "zaman, felek ve acun" üzerine kurulmuş düşüncelerdir.

Kutadgu Bilig ise, onun Türk beylerinden olduğunu belirterek söze, şöyle başlıyordu:

"Bu Türk beglerinden atı belgüüg, Tonga Alp Er'di kutu Belgüüg": (Bu Türk beylerinden adı ün salmış Tonga Alp Er'in ikbal ile kutu da belgelenmişti¹⁰). Bundan sonra hakanlara öğüt, yani bir "siretü'l-mülük", başlar. Ne bir zaman, ne bir yer ve ne hadise veya ne de bir başka kişi vardı. Bu durumda böyle bir destan, nasıl düşünülebilirdi?

Yusuf Has Hâcib, "Tacikler onu, Efrasyab diye anarlar" dedikten sonra, Tacikler, -(yani Ortaasya'daki İranlılar)- onu kitaba geçirmiş ve yazmışlardır: kitabda olmasaydı, onu kim tanırdı", diye bir yorumda da bulunuyordu¹¹. Böylece onun, ancak İran edebiyatı yolu ile öğrenilmiş olduğunu gösteren, bir deyiş kullanılıyordu. Kaşgarlı Mahmud ise, Alp Er Tonga adı geçtikçe onu, Efrasiyab adı ile karşılayarak, yorumluyordu¹².

"ALP ER TONGA" BİR KİŞİ ADI MI, YOKSA UNVAN MI?

Şimdiye kadar elimize geçen vesika ve yorumlar, Türkler arasında Alp Er Tonga adlı bir kişi veya hakanın yaşamadığını, gösteriyor. Ortaasya'da Farsça konuşan kavimlerden Efrasyab hakkındaki inanışlar, çok yaygın ve derindi. Çingiz Han çağında bile tarihçi Güveynî, eski Uygur kağanı Böğü Han için "söylenişine göre Böğü Han, Efrasyab'dır", diyordu. Ayrıca Efrasyab ile ilgili Bujin Pehlivan'ın kuyusunu, Orhun bölgesinde ve Kara-Korum'da arıyordu. Bu konu üzerinde, "Türk Mitolojisi" adlı eserimizde geniş olarak durmuştuk¹³. Aynı çağın tarihçisi Resideddin ise, Oğuz Han'ın soykütüğüne değer verir.

"Tonga Alp", veya Tonga Alp Er", yiğit ve cesur kişiler için söylenen, yaygın bir tanıtma olarak da, görülüyor. Bu sözü yalnızca bir yerde Efrasyab karşılığı olarak söyleyen Kutadgu Bilig, bunu diğer yerlerde

⁹ Efrasiyab ağıtları "zaman, zaman, felek" ile ilgilidirler: MK, I, s. 159.

¹⁰ Kutadgu Bilig, 277.

¹¹ Aynı eser, 282. Kitabın girişinde yer alır.

¹² Kaşgarlı Mahmud, I, ss. 41, 159, 486.

¹³ B. Ögel Türk mitolojisi, I, s. 71.

yiğitler için söylenen, yaygın bir sıfat olarak kullanıyordu: “*Negü ter eşidgil Tonga Alp Erig*”, yani (*Yiğit ve alp er, ne diyor işit*¹⁴) Başka bir yerde, bir yiğidi öğerken de, şöyle diyordu: “*Ukuşlug, biliglig, Tonga alp yürek*”, yani, (*Akıllı, bilgili, yiğit ve alp yürekli*¹⁵.)

“*Tonga*” sözü: Kaşgarlı Mahmud, *tonga* sözünü şöyle yorumluyordu: “*Bebür, (leopard) veya kaplan cinsinden bir hayvandır. Fili öldürür. Asıl budur. Bu ad Türklerde yazar, manası kaybolmuştur. Kişi adı olarak kullanılır. ‘Tonga Han, Tonga Tegin’ gibi, Böyle adlar çok verilir. Türklerin büyük hakanı Efrasyab’ın asıl Türk adı, ‘Tonga Alp Er’ dir. Kaplan gibi güçlü ve yiğit bir adam demektir*¹⁶. Buna, Uygurların yazılı vesikalarında, “*Tonga Sengün, Yazır Tonga, Oğul Tonga*” gibi, kişi adlarının görüldüğünü de, ekleyebiliriz:

“*Tongalamak*”, bundan yapılmış bir fiildir. “*Yiğitlerin, güçlülerin yaptığı işi yapmak*”, demektir¹⁷. “*Tong*” sözü de, bu kökle ilgili olsa gerektir. Bir yerde “*tong yürek*” sözü, “*ulug*” yani ulu sözü ile yorumlanmıştır¹⁸. Bazan da “*kuş, katug, alp*”, yani “*çelik gibi, katı ve yiğit*” sözleriyle yer değiştirmiştir¹⁹.

TÜRK VE İRAN ÜLKELERİNİN SINIRLARI

Kavimlerin sınırlarını, her zaman siyasi yayılışlar ve devletlerin sınırları çizmez. Bazı kavimlerin, kendi ülkelerinin sınırları hakkında, bazı inanış ve düşünceleri vardır. “*Türklerin Efrasyab’ın soykütüğüne bağlanmaları*” meselesine gelmişken, bu konu üzerinde de, durmak istiyoruz. Kaşgarlı Mahmud, Efrasyab’ın kızı Kaz’dan söz açarken, Türk ve İran ülkelerini birbirinden ayıran, üç sınır ve üç görüş üzerinde de durur²⁰.

Birinci görüş, İran’daki Kazvin ile Kum şehirlerinin, “*Türk ülkesinin İran’daki sınırları*” olduğu üzerinde duruyordu. Böyle bir görüşün doğuşunda, bazı Türk inanış ve geleneklerinin de rolleri olmalıydı. Çünkü *konar göçer Türklerin*, sınırları belli değildi. Ebülğazi Bahadır Han’ın dediği gibi, “*Oğuz ilinin göçüp, çekip, yürümediği yol varmı?*” Bizce bunda ağır basan inanış, Efrasyab’a bağlanan bazı Türklerin, Efrasyab’ın ülkesinin de Türk olduğunu sanmalarındır.

¹⁴ *Kutadgu Bilig*, 586f.

¹⁵ Aynı eser, 5f. Kitabın girişinde söylenir.

¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 368.

¹⁷ Aynı eser, III, s. 405.

¹⁸ *Kutadgu Bilig* 227f.

¹⁹ Aynı eser, 1949.

²⁰ Kaşgarlı Mahmud, Doğu İran ile Batı Türkiistanın eskiden Türk olduğu inancındadır: (III, s. 149).

İkinci görüş, Türk ülkesi, Merv şehrinde, doğuya doğru uzanıyordu. Selçuklular çağında bu görüş, doğru olabilir. Ancak Kaşgarlı Mahmud'un görüşü, *Alp Er Tonga* veya *Efrasyab*'ın Merv şehrini yaptırmasına, bağlamaktadır.

Üçüncü görüş ise *Türk ülkesinin*, *Maveraünnehir*, yani "Irmak arasında", olduğunu ileri sürer. Bu da doğrudur. Ancak Kaşgarlı Mahmud'un görüşü de, *Efrasyab*'ın damadı ve *Kaz*'ın kocası *Siyavüş*'ün, burada ölüşüne dayandırmaktadır. *İran Mitolojisi* ile *Efrasyab*'ın soykütüğünün, bu çağdaki Türk aydınlarının zihinlerinde, ne kadar derin tesirler bıraktığını, açık olarak görebiliyoruz. Yine ona göre, oldukça doğuda kalan, "Çaruk Türklerinin oturduğu Barçuk da, *Efrasyab*'ın şehridir. (Asur hükümdarı) *Buhtınna* sırım oğlu *Betzen*'i, orada hapsetmişti²¹". Mahmud, daha da kuzey-doğulara gidiyor, *Kaz Suyu denen İli ırmağının adı, Efrasyab'ın kızı Kaz'dan aldığı*", söylüyor²².

TÜRKLER VE BATI TÜRKİSTAN'IN ESKİ VE YENİ HALKI

Göktürk çağında Batı Türkistan'da *Soğd* kavimleri vardı. Kaşgarlı Mahmud'un da dediği gibi, 11. yy. da *Soğdlar*, yarı yarıya Türkleşmişlerdi. Mahmud, "Semizken d (*Semerkan d*) ve *Taşken d* gibi (Batı Türkistan'ın büyük şehirlerini), Türklerin yaptığı" inancındadır. Ancak eski günlere hasret duyuyor. ve "Bu yerlerde *Farslılar* çoğaldıktan sonra, buraları, *Acem şehirleri oldu*", diyerek üzülmüyordu²³. Acaba bu sözleriyle, Göktürk çağındaki, Batı Türkistan'ını mı, anmak istiyordu?

EFRASYAB İLE NUH PEYGAMBER'İN SOY KÜTÜKLERİ

Şimdiye kadar gördüğümüz gibi, *Karahanlı* ve *Selçuklu* hanedanlarında, *İran mitolojisi* ile *Efrasyab*'ın soykütüğü ağır basıyordu. Bu inanınış, *Özbekler* ile *Han-Nâme*'de de, devam etmişti. Bu *Ortaasya* Türklerinin komşuları ile tarihteki gelişmelerinin, bir sonucu idi. Fakat sonradan, "Nuh oğlu *Yafes oğlu Türk*" soy kütüğü, ağır basmağa başladı. Bu, bir *Tevrat* ve *Kur'an* geleneği idi.

Efrasyab ile *Alp Er Tonga* kalkmış ve onun yerine, *Türk* gelmişti. Kaşgarlı Mahmud'a göre, "Ordu-ken d, Hanın durduğu şehir demektir. *Efrasyab*, havasının iyiliğinden dolayı, burada oturur²⁴". Bu şehir, *İsiğ-göl* yakınındadır.

²¹ Kaşgarlı Mahmud, I, ss. 343, 466, 581.

²² Aynı eser, III, s. 151.

²³ Aynı eser, I, s. 150.

²⁴ Aynı eser, I, s. 143.

Ebülğazi Bahadır Han ise, *Türkmenlerin Şeceresi*'nde, "Nuh oğlu Yafes oğlu Türkün, *Isığ-gölün havasını beğenerek, orada, yerleşmişti*". Bu inanış, İslam kaynaklarında çok yaygındır²⁵.

Dede Korkut'ta Efrasya bve İran geleneği pek görülüyor. Topkapı Sarayı'ndaki *Oğuznâme* parçasında ise, *Efrasyab oğlu Alp Arız*'dan söz açılıyor²⁶. "Tegin ve Tarım gibi Türk unvanları ise, (herhalde *Uygur kültür çevresinden*), *Afrasyab oğullarına, (herhalde Karahanlılara) geçmiştir*²⁷, deniyordu. Yügneki'ye göre, "Hazreti Ali de, dördüncü (törtlenç) *Er Tonga*", idi (Yügneki, 34).

Sonuç: İrandillerinin çeşitli ve uzak ağızlarını konuşan kavimler, Ortaasya'da dağınık olarak, çok eski çağlardan beri yaşıyorlardı. Türkler, bunlarla yan yana yaşamış ve komşuluk etmişlerdi. Bu ilişkiler, Gök Türk çağında, daha da genişlemişti. Batı Türkistan'daki bu kavimler, *Soğdça* denen, değişik bir İran ağızı konuşuyorlardı. Gök Türkler'den sonra, Batı Türkistan ile Ortaasya'ya, İran'ın *edebiyat dili* de girdi. Türkler, farsça konuşan bu komşularına, *Tacik* dediler. Uzun zaman İran kültürü ile İran Mitolojisinin tesiri altında kalan, Türk aydınları ve *Karahanlı devleti* gibi, hanedan kuran Türkler, -hatta *Selçuklular-*, kendilerini İran mitolojisi ile *Efrasyab*'a bağladılar ve onu getirip, *Isığ-göl* kenarındaki *Ordu Kent'e* yerleştirdiler. Adına da *Alp Er Tonga* dediler.

Kur'an ve *Tevrat* soykütüğüne bağlanan Türkler ise, *Nuh oğlu Yafes*'in bir oğlunun adını, *Alp Er Tonga* gibi-, *Türk* yapmışlar ve onu da getirip, yine *Isığ-göl* kıyısına yerleştirmişlerdi. Bundan dolayı, yeni vesikalar çıkıncaya kadar-, *Alp Er Tonga* adlı bir Türkün varlığına şüphe ile bakılmalıdır, görüşündeyiz.

EKLER: TÜRK MİTOLOJİSİNDE "BARS" VEYA KAPLAN

Türklerin *Alp Er Tonga* destanına gelmişken, Türklerin *kaplan* ile ilgili inanışları üzerinde de, duralım. Çünkü *Türkçe Tonga*, bir çeşit *kaplan* demektir. *Ortaasya*, *Kore* ve *Mançurya*'da, çok büyük bir *kaplan* cinsi yaşar. Bunlar, *Hindistan*'daki, (*Felix tigris*) denen *kaplanlardan*, ayrıdır. *Ortaasya* *kaplanları*, daha çok Türklerin *bars* dedikleri, *parcinsinden*, (*Felix uncia*) hayvanlardır. Bunların, (*Felix ırbis*) denen cinsine de Türkler, *yolbars* derler. Türkler bunları, zaman zaman birbirlerine karıştırmışlardır. *Babur* veya *bebür* ise, sonradan Türkçeye girmiş, *Farsça* deyimlerdir. Bunlardan başka *Ortaasya* ile *Alta* vadilerinde, (*Felix ocreata*, *F. linx*, *F. manul*) denilen, büyük vahşi kediler ile *vaşklar* da vardır.

Hun meşurlarında *kaplan* motiflerine çok rastlanır. *Kaplan* veya *bars* ise, -erkek çocuklara verilen adlar dışında-, *hayvancı*, *Türk kavimlerinin geleneklerinde*, fazla bir yer tutmaz. *Hayvanlar bölümünde*, "yolbars" üzerinde de, durulmuştur.

²⁵ *Türk Mitolojisi*, s. 375 vd.

²⁶ *Dede Korkut kitabı*, 28-39.

²⁷ *Kaşgarlı Mahmud*, I, ss. 396. 413.

4. BÖLÜM

TEPEGÖZ HAKKINDA

Dede Korkut'un ünlü "Tepegöz" hikâyesi, çeşitli yorumlara ve spekülasyonlara yol açmıştır. Dede Korkut'taki Tepegöz hikâyesini Almanca'ya çeviren Diez, Tepegöz'ü ilkdefa Yunan mitolojisindeki demonlarla karşılaştırmayı ihmal etmemiştir¹. Eski bir hocamız olan Prof. Walter Ruhen ise, Tepegöz'ü yalnızca Yunan mitolojisi ile değil Hindistan'da ve dünyanın diğer yerlerinde görülen, çeşitli örneklerle de karşılaştırmıştır². Fakat Prof. Eberhard, her meselede olduğu gibi bu konuda da, gerçekçi kalmıştır³. Tepegöz hikâyesini bölümlere ayırmış ve ondan sonra incelemiştir. Anadoluluların masallarının bazılarında, Tepegöz motifi olmayabiliyordu. Fakat Tepegöz masalının diğer bölümleri, -örnek olarak- bir Kastamonu masalında bulunabiliyordu. Fakat şunu da söylemek gerekir ki, Prof. Eberhard'a verilen masallar, yeterli değildi. Arap coğrafyacısı Yakubda, böyle bir "tek gözlülük" (Einäugigkeit)'den söz açiyordu⁴.

ORTAASYA'DA VE ANADOLU'DA, TEPEGÖZ

Kırgız Türkleri, destanlarda geçen "tek gözlü dev" için, "Malgun", yani Mel'un diyorlardı⁵. Yudahin'in bildirdiği bu tek gözlü dev, yayınlanmamış destanlarda bulamadık. Anadolu'daki derlemelerde ise, Tepegöz ile Basat adı yanyana geçiyordu. Derleme Sözlüğü'nde bulduğumuz bu bilginin ne derecede doğru olduğunu araştırmak, şimdilik çok güçtür. Tepegöz hikâyesinde görülen Basat, Güney Anadolu'da derlenen masallarda ise, Pusa t adıyla geçmektedir. Ali Rıza Yalgın'ın derlediği bir masala göre, Padişah bir gün Kaf dağına avlanmağa gidiyor. O dağda bir Tepegöz varmış. Tepegöz, çaldığı bir çocuğu, sütle besliyormuş. Padişah, Pusa t adlı bu çocuğu Kaf dağından alarak getirmiş ve büyütmüş...⁶.

¹ Diez, *Denkwürdigkeit von Asien*, III, s. 119.

² W. Ruben, *Die 25 Erzählungen des Dämons*, FFC, 133, Helsinki, 1944, s.244-253. Ayrıca bk. Prof. Eberhard, *Typen Türkischer Volksmärchen*, s. 146.

³ Prof. Eberhard, aynı eser., a. yer.

⁴ Yakut, I, 913, 15.

⁵ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (terc.) s. 551.

⁶ A. R. Yalgın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, IV, s. 32-34. Eberhard, a.e., 257.

Anadolu'da "Tepeden göz"

Tepeden göz deyiimi, Anadolu'da söylenen masallarda, *Tepegöz* için söylenen en yaygın bir ad ve deyiş olarak görülür. *Tepegöz* ile ilgili güzel bir masalı, ince bir duygu ve buluşla, rahmetli Cahit Öztelli, Ankara'nın Nallıhan ilçesine bağlı Atça köyünde derlemiştir⁷. Daha sonra Sayın Mehmet Özyurt ta, buna benzer iki *Tepeden göz* masalını Ordu'da dinlemiş ve yayınlamıştır⁸. Bu Anadolu masallarının benzer motifleri şunlardır:

"-1. Avcılar veya çocuklar, tepede yanan bir evin ışığına doğru gidiyorlar ve *Tepeden göz*'ün eline düşüyorlar. -2. Bunlardan bir kişi, *Tepeden göz*'ün keçilerinin postuna bürünüyor ve kurtuluyor. -3. Daha sonra da *Tepeden göz*'ün gözüne kızgın bir şiş sokarak, onu öldürüyor". Son iki motif, Dede Korkut'ta da görülür.

TEPEGÖZ HİKÂYESİNİN BAZI MOTİFLERİ

Orta Asya ve Kuzey Türklerindeki paralel örneklere gelince, bu konuyu biraz daha değişik bir metodla ele almak gerekir. Hocamız ve büyük üstadımız Prof. Abdülkadir İnan, böyle *tepegözlü* bir dev, Sibirya'daki Kuzey Samoyed Ostyaklarında da bulmuştu⁹. Ancak bu motifler çok mitolojiktir¹⁰. Dede Korkut'ta ise *Tepegöz*, Oğuzların günlük hayatlarının içine girmiştir. Dede Korkut'taki *Tepegöz* masalının her bölümünü, biraz da Türk mitolojisinin bütünü içinde ele alıp, öyle değerlendirmek gereklidir:

1) "Çoban'ın, Peri kızı ile evlenmesi": Burada, bir insan ile bir ruhun birleşmesi söz konusudur. Çoban, *Kara kemik*'ten yani halktan bir kişidir. Ne bir han oğludur ve ne de devlet kuran bir kişidir. Bundan dolayı onun "kötü bir ruh" ile karşılaşmış olması, düşünülebilir. Yukarıda da çeşitli örneklerini verdiğimiz gibi, "Göktürklerin ataları, Yaz ve Kış Tanrılarının kızları ile evlenmişti". Oğuz Han'da, biri gökten düşen ve diğeri de ağacın kovuğunda bulunan iki kız ile evlenmiş ve kızlardan doğan çocuklar ise Oğuzların soylarını meydana getirmişlerdir. Türk Mitolojisinde bunun örnekleri pek çoktur. Ancak Türklerde insanlara kötülük getiren ruhlar ile *kötü yer ruhları* da, yok değildir. İslamiyet, Çoban'ın yaptığı bu *zindayı*, kendi topluluğunu da cezalandıran bir suç olarak göstermiş ve masala böyle bir anlatış vermiş olabilir.

⁷ Cahit Öztelli, Türk Folklor. Araştırmaları (TFA), C. VI, sayı: 127. Nallıhan.

⁸ Mehmet Özyurt, TFA, 1968, XI, s. 475.

⁹ Prof. Abdülkadir İnan, *Makaleler*, s. 70.

¹⁰ Potanin, IV, 22, 23. 671. 726.

2) **Pınarlar ve ruhlar**: Tepegöz 'ün doğum yeri, çeşme veya bir pınar başıdır. *Pınar*, yeraltından gelen suları dolayısıyla, yeryüzü ile yeraltının bir kapısı veya bir bağlantı yeri gibi görülür. *Pınarlar* veya *kaynayan sular*, Türklerde çoğu zaman *kutlu* yerlerdir. Ancak kaynayan sular, yeraltından gelen kötü ruhlar içinde, bir kapı veya çıkış yok idi. Farsça Oğuznamede şöyle bir olay anlatılır:

‘*Buğra Han'ın oğlu Kori Tegin'in doğru söyleyip, söylemediğini anlamak için, Endek'e (Hint?), bir zenci ile birlikte gönderildi. Endek bozkırındaki Dev Kayası'nda, üç çeşme, üç ağaç ve bunların yanında da üç mavi ejder vardı. Orada oğlanın doğru söylediği anlaşıldı. Çeşme yanındaki ejder, Kori Tegin'in kör olan gözünü yaladı ve iyileştirdi*’¹¹.

Er Töşütük destanında da çeşme'nin yanında eğri büğrü ve çok garip bir ağaç vardır. Kuyular, ise Kuzey Türk destanlarında, daha çok birer ‘*yıldız sembolü*’ olarak görülür. ‘*Altı Kuyu*’ gibi. Bununla beraber, ‘*kuyudan sarı bir at çıkaran*’ sihribazlar da yok değildi¹². Ağaç motifine gelince, Uygur Hakanları ağaçtan türemişlerdi. Oğuz Han da yer ve su ruhlarından gelen ikinci karısını, bir ada ortasında bulunan bir ağaç kovuğunda bulmuştu.

3) ‘*Pınar ile doğum*’ arasında da, ilişkiler vardır: *Manas Han*'ın annesi, aradan yıllar geçtiği halde bir türlü doğum yapamamıştı. Bunun için kocası da, ‘*Karım katlu pınarlarda gecelemiyor*’, diye şikâyette bulunuyordu. Karısının kısırlığını, çeşme başında bir gece olsun gecemediğinden buluyordu. Ayrıca, karısının, ‘*Alma ağacının altında oynamadığından*’ da, şikâyet ediyordu¹³. Bu bölgede bulunan ünlü *Alma Bulmak*’ın adı da Türk destanlarında sık sık geçer. Ayrıca *Anadolu* masalındaki doğumların, çoğu zaman dervişlerin verdiği bir *elma* ile gerçekleştiğini de unutmayalım.

4) *Alageyik*'in annesi *Tepegöz*: *Güney Anadolu*'daki *Türkmen* masallarında ise, *Alageyik*'in annesi, *Kafdağında yaşayan, Tepegöz adlı bir dişi devin oğluydu*¹⁴. *Bayburt* masallarında *Tepegöz*, bazan *insan* ve bazan da, *dev* olarak görünüyordu. *Tepegöz* veya *tek gözülü kişiler* ile *ruhlar*, *Anadolu* masallarında da, geniş olarak görülür¹⁵.

¹¹ Prof. Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, s. 66.

¹² Radlof, *Proben*, III, metin: 88/terc. 101.

¹³ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 504.

¹⁴ A. R. Yalçın, s. esr. I, 84-87: Prof. Erberhard a.e., 257.

¹⁵ Prof Eberhard, a.e. s. 311.

DEDE KORKUT'TAKİ "TEPEGÖZ" VE BİR ORTAASYA DESTANI

Dede Korkut'taki Tepegöz masalının bazı motiflerini, Manas destanının bir parçası olan Er-Töştük destanında da görüyoruz. Hocamız ve büyük üstadımız Prof. Abdülkadir İnan bizden önce bu benzerlik üzerinde, on satırlık bir giriş içinde durmuşlardı. Ancak kitaplarımızın kısa aralıklarla çıkması sebebiyle, hocamızın notunu göremeden biz de bu benzerlik üzerinde durmuştuk¹⁶. Bu buluşun şerefi, elbette ki Prof. A. İnan'a aittir. Tepegöz efsanesinin Kırgız Türklerine ait bu değişik anlatılışını biz burada Dede Korkut'la karşılaştırmaya çalışacağız ve ayrıca bazı motifler üzerinde de, duracağız:

1. Er Töştük destanında, Dede Korkut'ta olduğu gibi, "Çoban ile Peri kızının birleşmesi" yoktur. Yalnızca, Er Töştük'ün düğününde, Bek-Toro adlı "Kırlı sihirbaz kız" onlara bir söz atar. Çünkü bu sihirbaz kız, Er Töştük'ü sevmektedir. Kız ile Er-Töştük arasında bir birleşme de, söz konusu değildir.

2. Er Töştük'ün babası İlemen Bay, bir yerde konaklar. Konak yerinde başlıca iki şey görülür: -A). *Yerlere kadar eğilmiş ve altı adeta bir çadır haline gelmiş bir kavak ağacı*". -B). *"Atları, pınar başına suya götürünce atların ürkmeleri"*. Böyle bir pınar, Dede Korkut'ta da vardır. Fakat orada kavak ağacı yoktur.

3. Dede Korkut'ta, "Su üzerinde bir ibret nesne yatar, başı göti belürsüz" veya "bir yığnak yatar", denir. Er Töştük destanında ise, "Su yüzünde bir ciğer yüzüyordu", deniyordu.

4. Dede Korkut'ta, "...depduklerince böyüdi, Oruz Koca dahu inüp depeledi. Mahmuzı tokındı, bu yığnak, (veya yığnak) yarıldı", denir. Er Töştük destanında ise, "(Er Töştük'ün babası) İlemen Bay mızrağı ile ciğeri tutup, itti. Ciğere dokununca, ciğer başladı büyümeğe. Büyüye büyüye en sonunda, parçalandı", deniyordu.

5. Dede Korkut'ta, "İçinden bir oğlan çıktı, gövdesi adam, tepesinde bir gözü var. Oruz aldı, bu oğlanı eteğine sardı", denir. Er Töştük destanında ise, "İçinden, Yel-Mogus adlı dev çıktı ve İlemen Bay'ın boynuna bindi", deniyordu¹⁷.

5) Tepegöz, yeraltı rubu: Dede Korkut'ta bundan sonra Oğuz ilinin hayatının bir bölümü oluşturan ve felâketli günleri anlatan bir

¹⁶ Türk Mitolojisi, s. 543; (1000 Temel eser)'de. s. 338-341.

¹⁷ Proben. V, s. 530.

hikâye başlar. Er Töş tük destanında ise, yeralında ve göklerde geçen mitolojik bir hayat içine girilir. Er Töş tük destanındaki bu efsanenin özü şöyledir:

“İlemen Bay, Agay Han'ın kızı Kençeke'yi, oğlu Er Töş tük'e alır kızın çeyizi ile birlikte, eve dönmek için yola çıkar. Yolda gelirlerken, Kirli Kara-Kız Bek-Toro'ya rastlarlar. (Bu, kız, Dede Korkut'taki peri kızının bir paraleli olabilir). Kirli Kara-Kız, Er Töş tük'ün karısını kıskanır ve ona birkaç söz atar ve ondan sonra da, peşlerini bırakmaz.

“Yolda, yerlere kadar kıvrılmış ve kendileri'nin konaklamaları için bir çadır halini almış bir kava k ağacına rastlarlar. Orada gecelerler. Sabah olur, atları suya götürürler. Atlar ürküp, göklere çıkar gibi, yaparlar. Suda, bir ciğeri'nin yüzdüğünü görürler. Baba İlemen Bay, “Kim bu davarı kesmiş de, ciğerini suya atmış” diye bağırır ve ciğeri mızrakla iter. İtince, ciğerden, Yel-Mogus adlı bir dev çıkar ve İlemen Bay'ın boynuna biner. İlemen Bay, bağırmağa başlar¹⁰..”

6) Deli Dumrul'dan bazı motifler: Bundan sonra Baba İlemen Bay canını kurtarmak için, Deli Dumrul hikayesinde olduğu gibi, kendi yerine oğullarını deve verip öldürtmek ister. Fakat dev yalnızca, Er Töş tük'ün ruhunu ister. Bundan da anlaşılıyor ki bu dev, Kirli Kara-Kız ile ilgili bir ruhtu. Dede Korkut'taki Peri kızı ve Tepegöz gibi. Baba, -Anadol u masallarında olduğu gibi-, oğlunun ruhunun bir 'eğede olduğunu söyler ve onu çalmasını öğütler. Bunu anlayan Er Töş tük'ün karısı, Çal-Kuyruk adlı katlı atına biner ve “Eğri kavaklı pınar”a gider. Eğri Kavaklı Pınar'a gidince, pınarın başında bir “dev anasını” oturmuş görür.

Sonuç: Görülüyor ki Dede Korkut'ta, çoban ile Peri kızının birleşmesi sonunda pınar yolu ile gelen Tepegöz motifi, çok daha derin, eski ve geniş mitolojik temellere dayanmakta idi. Efsanenin kahramanı ve ana motifi Tepegöz, bir dev veya bir ruh olabilir. Dede Korkut'un Tepegöz hikayesinin araştırılmasında başta gelen nokta, “motiflerin sırası” ve diğer Türk destanlardaki motiflere olan benzerliğidir. Ayrıca motiflerin eski Türk dini, inanışları ve gelenekleri ile bağdaşmasıdır. Aşağıda da görüleceği gibi, Dede Korkut'taki Tepegöz hikâyesini, Türklerin inanışları bakımından, açıklayıp yorumlayabilmek için, elimizde yeterli vesika vardır.

TEPEGÖZ İÇİN DİĞER ÖRNEKLER

Kuyukava k ağacı: Tepegöz'ün yukarıda, eğri bir kavak ağacının altındaki bir pınardan çıktığını görmüştük. Bir Anadolu masalında ise,

¹⁰ Proben. V, a. 550.

şöyle deniliyordu: “..Bir bey, bir kadını, bir kuyuya atıp, öldürmüş. Az sonra kuyudan bir kavak ağacı çıkmış ve beyden, kadının hakkını istemiş¹⁹...”

Ak ciğ eri, ırmağa atma: Bir Kuzey-Türk destanında, buna benzer bir motif görüyoruz: “... Yestey Mönkö adlı bir yiğit, atın ölmesini önlemek için, atın akciğerini, (baur, yani bağını) çıkarıp, bir ırmağa atıyor. Fakat at buna rağmen ölüyor²⁰...”

Çingiz-Hangeleneğinde, “‘Tepeden göz’’: Çingiz Han’ın atalarından ‘‘Duva-Sokor, alnının ortasında bir tekgözünün bulunmasına rağmen üç günlük yolu görebiliyordu’’: Duva Sokor, Çingiz Han’ın resmî soykütüğünde yer alır ve kendisi, normal bir insandır. Ayrıca iki kardeş idiler. Ancak sonradan verilen bir bilgiye göre, ‘‘Duva Sokor’un oğulları Dobun Mergen’i aşağı görerek, akrabadan saymadılar ve ondan ayrılıp, göçttiler²¹’’. Bu tepedengöz Duva Sokor’un oğulları, niçin kendilerini daha soylu olarak görmüşlerdir? Bunun sebebi pek anlaşıl原因mıyor. Gerçi tepedengöz Duva Sokor, büyük kardeştir. Fakat kaynaklarda onun kutluluk veya üstünlüğüne ait her hangi bir not bulamıyoruz. Onlardan türeyen Dörben boyu için de, durum aynıdır.

Uygur Türeyiş Destanı’nda, dağın şişmesi ve beş çocuğun doğması: Uygurların türeyiş destanının bir söylenişinde, ise “‘Kutlu Dağ şişerek yarılmış ve içinden Hakan çocukları çıkmıştı’’. Bunun üzerinde, yukarıda durmuştuk. Tepegöz gibi kötü bir ruhi ise, âdi bir yığnak veya şişen bir ciğer içinden çıkmıştır.

Tek gözlüler: Bunlar, bir gözü görmeyen insanlar da olabilirler. Ancak bunlar hakkında da bir kaç vesikayı sunmağı, yararlı görüyoruz²²:

1) “‘Onun gözü, tegildi (şaşılaştı, tek gözlü oldu)’’: Uygur el yazılarında “‘tegil-’; kör etme, demektir.

2) “‘Kıncır’ (Çağatay): Tek gözlü²³. Bu sözün kökleri ile manasını anlayamadık.

3) Yedi gözlü er: “‘Ne diyor, dinte! Yedi gözlü er²⁴ (yeti közlü er) Kutadgu Bilig’de görülen bu 7 gözlü eri de, yorumlayamıyoruz.

5) Tek gözlü yargaç: Anadolulu masalının varyantları için Prof. Eberhard’ın tahliline bakınız²⁵.

¹⁹ W. Eberhard. Türkischer Volksmärchen, s. 164.

²⁰ Proben, IV, s. 81/103. Baraba: Yestey Mönkö destanı.

²¹ Moğolların Gizli Tarihi, II.

²² Keçgarlı Mahmud, II, s. 130.

²³ Radlof, Wörterbuch, II, s. 860.

²⁴ Kutadgu Bilig, 1133.

²⁵ W. Eberhard, aynı eser, 333 III.

5. BÖLÜM

DELİ DUMRUL HAKKINDA

DELİ DUMRUL MU; TUĞRUL SULTAN MI?

Topkapı Sarayı'nda bulunan bir "Oğuz destanı parçası", Dede Korkut ile diğer Türk destanlarının, parlak bir tacı ve adeta bir fatihasıdır. "Gü n doğusu gen yerden kopan Oğuz", diye söze başlayan, bu destan kadar ikinci derin bir destan yoktur. Bu destanın, Dede Korkut kitabı ile ilgili bölümlerini, karşılaştırma yoluyla ve ayrı bir bölüm olarak sunduk.

Topkapı Sarayı destanı'nın elimizde bulunan parçaları, Ozantın yaptığı bir giriş halindedir. Ancak Oğuz büyükleri hakkında, ayrı ayrı bilgiler de verilmektedir. *Toğrul Koca* bölümü, Deli Dumrul'un özelliklerine uymaktadır. Biz burada, bu karşılaştırma ile yola çıkıyoruz.

Dil ve anlatış bakımından *Topkapı Sarayı destanı*'nın girişi, Dede Korkut kitabından, daha eski görünmektedir. Destancı Ozan, gerçek bir müslümandır ve Türkler arasında İslamiyetin öncülerinden biri, gibidir. Ancak dil ve anlatış bakımından, Dede Korkut kitabı ile karşılaştırılırsa, İslamiyet ile ilgili bilgi ve motiflerin, daha az olduğu görülür. Ozan, henüz İslam terminolojisine, tam olarak girememiş ve benimseyememiştir.

Topkapı Sarayındaki Oğuz-nâme parçası ve Dede Korkut

Topkapı Sarayı destanı, kuruluş bakımından, Ortasya'daki yarı müslüman bahşî'lerin dualarını andırır. Bununla beraber söz ve anlatış bakımından herşey, Dede Korkut geleneğinin, daha eski, daha değişik ve daha geniş bir söylenişidir. Burada söylenen "Dede Korkut biligü" gibi derin ve eski deyişi, başka bir destanda göremiyoruz.

1) *Topkapı Sarayı*'nda bulunan bu Oğuz-nâme parçası, "Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi" nde, "Oğuz destanından bir parça" adı ile ve imzasız olarak yayınlanmıştır. Söylenişine göre bu yayın, rahmetli Hocamız Prof. Dr. Zeki Velidi Toğan tarafından yapılmıştır. Rahmetli hocamız bu sırada elverişsiz şartlar altında yaşıyordu. Metnin fotoğrafındaki 50 ve 51 numaralı satırlarda şöyle deniliyordu:

“*Selim oğlu Karaman*’ı sevüb, *Tanrı yaradan, Ulu Sultan budığı, altın köprü yapan, Azrayille savaş kılan, salkum salkum don giyen, sakar atın oynadan, Tokuş Koca oğlu Toğrul Sultan...*”

2) Tuğrul mu; Dumrul mu?

Dede Korkut kitabında, “*köprü yapan*” ve “*Azrail ile savaş kılan*” kişi, *Deli Dumrul* idi. Ancak burada *Toğrul Sultan*, Dede Korkut’taki *Deli Dumrul* gibi, saf bir kişi olarak gösterilmiyordu. Kendisi, “*Ulu Sultan budığı*”dır. “*Altın köprü*” motifi ise, bu destanın Dede Korkut metninden önceki anlatılışlarının, çok daha muhteşem olduğunu gösteriyor,

“*Toğrul*”’un “*Dumrul*” okunması, Arap yazısındaki (ğ) nin noktasının düşmesi ve böylece (m) okunması ile mümkündür. Aslında *Toğrul Sultan* ile *Deli Dumrul* destanlarının, eski mitolojik köklere dayanan, çok daha önceleri de bulunmalıydı. Mitoloji araştırmalarında, kesin olarak konuşulamaz. Ancak diğer paralel destan motifleri, bizi bazı gerçeklere doğru götürebilir. Bundan dolayı konuya, diğer destan motiflerini incelemekle girelim:

3) ‘*Toğrul*’ (Toğrul) adı ve sözü hakkında:

Türk dillerinde, “*Dumrul*” veya “*Dumrul*” diye söylenen bir sözü görmüyoruz. “*Toğrul Bey’in adı hakkında*” adlı bir yazımızda, “-rul” eki ile biten sözcükler ve kuş adları üzerinde durmuştuk¹. *Toğrul*, bir alıcı kuşun adıdır. Av için yetiştirilir ve adı, çok yaygındır. *Çingiz Han* çağında, yani *Selçuklular*’dan iki yüz yıl sonra, “*Moğolların, bir efsanevi kuşu gibi*”, görülür. Tarihçi *Reşideddin*’e göre, “*Moğolların ‘Toğrul kuşu’na karşılık, Türklerin efsanevi kuşunun adı, ‘Kongrul’, idi²...*” Görülüyor ki, iki ilâhî kuşun adı da, “-rul” eki ile bitiyordu. Yine *Reşideddin*’e göre *Toğrul*, *Önasya*’daki, *Anka kuşu*’nun bir benzeri idi.

“*Toğrul*” sözünün Moğolca olması, çok zordur. *P. Pelli ot* da, “*Toğrul*” sözünün, Türkçe olduğu görüşündedir³. *Toğrul*, *Çingiz Han* çağında, *Kereyit* hakanı, *Öng Han*’ın adı olarak görünüyordu⁴. *Çin*’deki büyük bir memurun adı ise, “*Er-Toguril*”, yani “*Er-Toğrul*” idi⁵. Bu da, tam Türkçe bir addir.

4) Güvercin ve atmaca motifi:

Azrail, avcı bir kuşun adını taşıyan, “*tuğrul*” veya “*Dumrul*”’un karşısında, *güvercin* donuna giriyor. Bu konuyu pekiştirmek için, başka paralel düşünceler ve motifler arayalım:

¹ Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü Dergisi, *Tuğrul Bey’in adı hakkında*, 1971, s. 201-207.

² *Reşideddin*, *Berezin* yayını, II, s. 173.

³ *P. Pelli ot*, *Histoire de Campagnes de Genghis Khan*, s. 210.

⁴ *Moğolların Cildi Tarihi*. -(YCPS), 104. 107.

⁵ *Tu Chi, Meng-wu-arch Shih chi*, s. 4b. *Neğü* kabilesinden, “*Toğrul, İl-Kotur, İl-Konur*” gibi, üç Türk adı görülmüyor.

Hacı Bektaş, “Mâ’na âleminde velâyetle, bir gökçe güvercin donuna girip”, Anadolulu’ya geliyor. Yerli dervişlerden Doğrulu Bababa, “birşahin donuna girip, Hacı Bektaş’ı yakalamak istiyor. Hacı Bektaş ‘silkinip’, insan donuna giriyor ve Doğrulu Bababa’yı, boğazından yakalıyor”. Aslında bu Anadolu’daki yerli dervişlerin, teslim olmalarını anlatan, sembolik bir hikâyedir. Ancak Hacı Bektaş da, Azrail gibi, güvercin donundadır.

5) Kuzey Türk destanlarından bazı paralel örnekler:

Kuzeydeki Baraba Türkleri de, masallarda bizim gibi güvercinine, “köklü köğürçin”, yani gök veya gökçe güvercin derler⁶. Kuzeydeki Turalı boyunun masallarında ise, “Hatib (Çeçen)’in, Güvercin olup uçtuğunu gören Molla, hemen laçın (yani bir çeşit doğan) olup, arkasından gidiyor?...” Yine Kuzey Türk destanlarında, “kızlar kuş oluyorlar, erkekler de şahin olup, kızları kovalıyorlar?...”

Güçleri eş olan, “yiğitler ile devler ise, karçığay ve laçın (İlaçın) avcı kuşlar oluyorlar ve gökte dögüşüyorlardı. Kanatları, gök gürültüsü gibi ses çıkarıyordu?...” Azrail’in güvercin donuna girmesi ve Deli Dumrul’un onu doğanla kovalaması, bir mitoloji motifi olarak çok görülür. Abdulkadir Geylânî, “beyaz bir doğan donunda”, görülürdü¹⁰. Don değiştirme ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde, daha geniş olarak durulmuştur.

⁶ Om’daki, bir Baraba türküsü veya yırında (yür), şöyle deniyordu: “... Akli güvercin (aklıgına), navi güvercin (köklü köğürçün)! Bir tahta (takta) üzerinde, niçin toplanıyorsunuz (yuulgan)!...”: (Proben, 4. s. 78/99).

Eski Türklerde güvercin: Eski Türklerde güvercinin manevî bir değerini bulamadık. Bir av bayvanı gibi görülüyor: “O, benimle ortaya çıkarak (köğürçünleş), oyun oynadı (oynadı)”: (MK, II, s. 266). Ayrıca bk. MK, III, s. 419. Ortaya tavşan koyarak (tavşanlaş) da, oyun oynanıyordu.

Uygur el yazılarında güvercin için, kökürçken denilir: “...Üç güvercin yavrusu (üç kökürçken adayı), atmaca, laçın ile (laçınka) karçığay...” (Suvarna, 620, 20). İlaç olarak, “güvercin pisiği (kökürçken mayakı)...”: (Rahmeti, Uig. Heilkunde, I, 40).

⁷ Bu “üç yoldaş” adlı masal hatibi, molla ve okçu arasında geçiyordu. 1) Mollalar, hatibleri (çeçen) çekemiyorlar. Molla hatibe. “Ben senin güvercin (kepter) olduğunu görünce, laçın (ilaçın) olup, arkadan kovaladım”, diyordu: (Proben, 4, s. 101/131).

2) “(Keloğlan (taşş) olan yiğit) Kan-Şentey, (yeniden) silkindi, bir gök güvercin (kök kepter) olup, uçtu. (sonra yeniden yine, silkindi, bir gök atmaca (kök karçığa) oldu. Bunun üzerine kız yiğide, şöyle dedi: -Eyi yiğit (batır) don değiştirip (törlöp, yeniden ürülen), kendi öz kalıbına (öz kalabırğa) gir (tiş)! Bunun üzerine yiğid silkinip, on beşinde doğan ay gibi (on beşinde tuygan ayday), kendi kalıbına girdi. Önu gören herkes, aklını kaybetti...” Proben, 3, s. 265 (metin).

⁸ Tebene Kogça Hatun (kavuz), silkinip bir kuş oldu. Mişek-Alp ise silkindi, bir bozşahin (boz tuygan) oldu...” Terene il-Kargat: (Proben, IV, s. 26/33).

⁹ Dev, Yer-rubu, “Yer Kara-alp’in kanadının uğultusu (vavî: uğul-), gök gürültüsü gibi gürledi (kügürtleyin lakrep). Bunu duyan Yeste Y Mönköde, (silkinip) göğe uçtu. Dögüşümler (yeişit’ler), Bu karçığay ve laçın’ın tüyleri, kazın büyüklüğünde kara taşlar gibi (kazandau kara taş), yere düştüler.”: (Proben, IV, s. 81/101).

¹⁰ F. Köprülü, Kayıkcı Kul Mustafa, s. 51, n. 1.

6) “Yendiğinden ve yenmediğinden para alma”: Köprü, özellikle hayvancı Türklerin destan veya masallarında görülmüyor. Kırgız Türklerinde köprü (köpürö), daha çok *Sırat köprüsü* manasında söylenir¹¹. Bir Kuzey Türk masalında ise, “denizin (veya ırmağın), altından geçen bir köprü” den söz açılıyordu¹². Asıl önemlisi, “*Kozu Körpöşadlı bir yiğit, herkesle aşık oynuyor (ladışka aşkar). Yendiğinden de, yenmediğinden de, para alıyordu*”¹³...

7) Tanrı'nın gücünü tanıma ve tövbe etme: Bu motif, Türk masal ve destanlarında, çok görülür. *Manas - Han*, yaralanınca, şöyle demişti: “... *Başkaları, Tanrı Tanrı derken, “Ben Tanrıyım”, derdim. Meğer Tanrı, başka imiş!*”¹⁴...

8) “Yücelerden yücesin! Kimse bilmez nicesin!” Bizce bu söz, Türk düşüncesinde “*vâcib ül - Vücûd*” anlayışının, başka bir anlatışı olsa gerektir. Eski Türklerde, Tanrı'nın vücudu için, “*vâcib ül - vücûd*” anlayışı var mıydı? *W. Thom sen*'in de yorumuna uyarak, “*Tengri teg Tengri*” sözü, *Göktürk* yazıtlarında, “*göge veya kendine benzer Tanrı*” inancının bir ifadesi olmalıydı.

9) Babanın oğlundan canını esirgemesi: Bilindiği üzere, *Azrail Deli Dumrul*'dan canını istemesi üzerine, babası ile annesine gider ve kendisi yerine, onların canlarını vermelerini ister. *Er - Töştük* destanında, *Tepegöz* hikâyesindeki gibi, pınardaki çiğerin içinden bir dev çıkar ve dev, *İlemen - Bay*'ın boynuna binip, canını ister. Bundan sonrasını, destandan dinleyelim:

“... *İlemen - Bay* bağıırır: “ - *Kâfiroğlu Yel-Mogus (devin adı), gel öldürme beni! Tepe gibi yükselen, ak evimi vereyim! Ak sürümün hepsini ve sığırılarımı vereyim!*” Ancak dev, hiç oralı olmaz. *Dev güler: “ - Başkalarını da şöyle”, der. Bunun üzerine İlemen-Bay:*

“ - *Gel sana sekiz oğlumla, gelinlerimi vereyim! Beni öldürme, der. Dev, yine razı olmaz. O zaman İlemen-Bay: “ - Gel, alp oğlum Er - Töştük ile gelinimi vereyim”, deyince, dev güler ve onu bırakır*”¹⁵...” Ancak gelin, kocasının yanını tutunca, dev onları da bırakır. Böyle bir masal, *Ankara*'da da bulunmuştur¹⁶.

¹¹ *Yudahin, Kırgız Sözlüğü*, (terc.), s. 733.

¹² *Kün - Han (Gün Han) kıssası: Benim yaptığım bir taş köprüm var... Bu köprü, suyun altındadır...* *Kara-Kököl* destanı: (*Proben*, IV, s. 68/85).

¹³ “... *Çocukların aşıklarını, utsa da alıyor; utmasa da alıyordu; (tuada alar, utpasa da alar)*, (*Proben*, IV, s. 10/13).

¹⁴ *Proben*, V, s. 369: *Manas* destanı.

¹⁵ *Proben*, V, s. 530.

¹⁶ *W. Eberhard, Türkischer Volksmärchen* s. 113.

Selim oğlu Karaman, Topkapı Sarayı *Oğuz destanı* içinde, *Tuğrul Sultan*'ın, öncülerinden birisi olarak görülmektedir. Prof. Abdulkadir İnan'ın da gösterdikleri gibi, *Karaman*'ın eski Türk inanışlarında, önemli bir yeri vardı¹⁷.

10) *Duha Koca (Tokuş Koca) oğlu Deli Dumrul*: *Deli Dumrul*'un babası. *De de Korkut* kitabında, "*Duha Koca*" diye geçmektedir. *Topkapı Sarayı Oğuz-nâme*'sinde ise, "*Tokuş Koca oğlu Delü Duğrul*", denmektedir. *Deli Dumrul*'un babasının adını, *Tokuş Koca* olarak, düzeltmek gerekmektedir.

¹⁷ Abdulkadir İnan, *Makaleler*, s. 10 vd.

6. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE “KELOĞLAN”

(En eski Türk kökenleri)

Keloğlan, hepimizin bildiği ve sevdiği bir masal motifimizdir. *Keloğlan*, *sevimli ve akıllıdır*. Bazan da *ilâhî güçlere* sahip olur. Bu *keloğlan* motifi nereden gelmiş, evimizin ve köylerimizin içlerine kadar nasıl girmiştir? Folklorculara sorarsanız, hemen dünya folkloruna ait kitaplara bakıp, size bir açıklama yolu ararlar. Bu, kolay bir yoldur. Şimdiye kadar yapılan da, budur. Herhangi bir sonuca da varılmış değildir.

En eski Türk tarihi ile geleneklerine inerek, bu gibi konulara bir açıklama bulma ise, bizim yolumuzdur. *Keloğlan* masallarının söylendiği Türk evine girerken, Türk kavimlerine ve Türk kavimlerinin tarihte geçirdiği Türk tarihinin gelişmelerine de, bir göz atmamız gerekir. Eğer *Keloğlan* masal motifi, Türk masalları ile Türk mitolojisinin yerli bir motifi ise, onun diğer Türk geleneklerinde de, görülmüş olması gereklidir. Türklere ait bir masal motifi, eski Türk dininde, Türklerin eski inanışlarında, Türk aile ve devlet düzeninde de görülmelidir. Bundan dolayı bu kitapta, *eskilere ve derinliklere doğru izleyemediğimiz Türk destan ve masal motiflerini*, konularımızın dışında bırakmağa çalıştık.

TÜRKLERDE, “KEL” VE “KELLİK” ANLAYIŞI

1. *Deri hastalığı ve kellik*: Kellik, bir deri hastalığı nedeniyle saçların dökülmesi, başın çıplak ve yaralı kalmasıdır. Türkçe eski Uyğur tib kitaplarında, “*baş taz bolsar*”, yani “*baş kel ve yaralı olursa*”, diye söze başlıyor ve bunun için, ilaç reçeteleri veriliyordu¹. *Daz* veya eski türkçesiyle *taz* sözü, yalnızca yaralı başlar için değil; bütün çıplak başlar için de söylenen, yaygın bir deyimdi. Ancak *Anadolu*'daki bazı masalarda, *keloğlanın* başı yaralıdır. Zaman zaman başına ilaç sürüyordu. *Daz* sözüümüz, bugünkü Türk dünyasında, “*tas, taz, taşşa*”, söylenişleriyle yaşamaktadır².

¹ R. R a b m e l i. *Zur Heilkunde der Uiguren*, Berlin, 1930. II, s. 45.

² R a d l o f, *Wörterbuch*, III, ss. 915. 925 vd.

2. “**S a ç ı d ö k ü l m ü ş v e s a ç s ı z**” kişilere de, *taz* veya *daz*, denmiştir. Eski Türkçe derin ve geniş bir dildir. kelliğin veya başı çıplaklığın da, türlü çeşitleri vardır. Kısaca gözden geçirelim:

KELLİĞİN ÇEŞİTLERİ

a) “**Ş a p l ı b a ş**” : 11. yüzyıl Türkleri ak şaba, *ajmuk* derlerdi. Kaşgarlı M a h m u d , “*ajmuk taz*” deyimini için şöyle diyordu: “*Kel olan kimsele- rin dazlığı buna benzetilerek ‘ajmuk taz’ denir ki, ‘başışapla sıvanmış kel’ demektir...*” Bu daha çok hastalık dolayısıyla, bir dazlık olsa gerektir. Bununla birlikte, sağlıklı başlar da, parlarlar.

b) “**T o k k i ş i**” : 11. yüzyıl kaynaklarında görülen bu söz üzerinde, önemle durmak gerekir. K a ş g a r l ı M a h m u d ; bunun için şöyle diyordu: “*To k : Tok kişi, (yani tok adam). Türklerin saçtı gibi, başında saç olmayan kişilere, ‘to ker’*”, denir. *Boynuzsuz hayvana da, ‘tok yulki’ denilir...*” Rusça, “Eski Türkçe sözlük” içinde, bu türkçe *tok* sözünün, ç i n c e “*t’u, tug*” sözü ile aynı olabileceği üzerinde duruluyor (s.576). Türklerin saçlarını kesip, ustura ile kazıdıklarını bilmiyoruz. Türkler, saçlı idiler. Ancak Ç i n l i l e r saçlarını ustura ile kazıyorlardı. Acaba K a ş g a r l ı M a h m u d burada, çok daha doğudaki Türklerden mi, söz açıyordu? Bilemiyoruz. Bu konuya yeniden döneceğiz.

c) “**S o k a r k i ş i**” : Yine 11. yüzyıl kaynağına göre, bunun iki manası vardır: 1) *Baş yanak gibi saçsız olan her adam.* 2) *Boynuzsuz olan, her hayvan.* Bu sözden alınarak, *boynuzsuz koyuna da, ‘sokar koy’ denmiştir*⁵. Bu da, türkçede az yaygın ve açıklaması çok zor olan bir sözdür. Moğolcada *sokor*, *kör* manasında söylenirdi.

d) “**K e ç e l i**” sözü ise M ı s ı r ’daki M e m l u k Türk sultanlığı çağındaki sözlüklerde görülüyordu⁶. *Keçel*, A n a d o l u Türk kültür çevresinde de söyleniyordu. A s ı m E f e n d i ; *Bürhan-ı Katı*’da, “*taz keçel*” sözlerini yan-

⁵ Kaşgarlı M a h m u d , I, s. 99. Metnin içinde bu değerli kaynaktan çok yararlanacağız. Ancak bu kaynaktan bulunan “*taz*”, *daz* ve *dazlık* ile ilgili bilgileri, bir arada verinceği, yararlı görüyoruz.

1) Kelin geleceği yer, bürkçü dükkandır: (*Taz keligi bürkçige*): (MK, I, 26). 2. “Kelin başı bozuldu, kelliği arttı”: (*taz başı ıjmaklandı*); “Yerde şap çoğaldı”: (*Yer ıjmaklandı*): (MK, I, s. 313). - Alaçalı at: “*Alaçalı at, yükt aşımaz, (çünkü onun tırnağı kötüdür)*”: (*Taz at tarafı bolmaz*): (MK, III, s. 148 vd.). -Boynuzsuz koyun: “*Kel koyun, boynuzsuz koyun*”: (*Taz koy*): (MK, III, s. 148). - Daz yer, daz kırsı: *Taz yer*: (MK, III, s. 148). Kelleşmek: “*Tazar-*”: (MK, II, s. 77). *Tazgarma, tazgarma*”: (II, 178). “*Erbaşı tazgardı*”: - Kel deme veya sayma: “*●İlanı tazladı*”: (III, s. 293). Krgl. B r o c k e l m a n n , Wört... s. 200; Spr. 150, 151; Radlof, Wörterbuch, III, s. 925.

⁶ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 332, 358.

⁷ Aynı eser, I, s. 411. Krgl. B r o c k e l m a n n , Wört..., s. 181.

⁸ *El İdrâk...* s. 4a. M ı s ı r Türk kültür çevresi.

yana kullanıyordu (s. 481). Ancak bu *kel* demek, olmasa gerektir. Bu söz, Ç a ğ a t a y Türk kültür çevresinde de görülür.

e) H a r e z m ş a h l a r Türk Kültür çevresinde, *dazlık* için, bir “*kalçağay*” sözü ortaya çıkıyordu. Bu söz de, dökülmüş saç ile ilgili olsa gerekti⁷. Bu daha çok *atlar* için kullanılıyordu. Bunun yanında, *Mukadde- met ü l-Edeb*’de, “*tökülgen saç*” gibi, açık manalı sözleri de görmüyor, değiliz⁸. Ç a ğ a t a y Türk kültür çevresinde ise, saçsız, dazlak başlara, “*ak baş*” denilip, geçiliyordu⁹.

f) T a z y e r, yani çıplak ve otsuz yer anlayışı, yalnızca A n a d o l u ile bu günkü Ortaasya’da değil; II. yüzyıl kaynaklarında da görülüyordu¹⁰: “*Bitkisi az olan çorak yer, k e l toprak*” demektir. Batı A n a d o l u ’daki *Daz kır*ı adlı yeri de, bu nedenle hatırlayalım. Tarama Sözlüğü içindeki, “*tazlak sahra*” “*üzeri düz ve tazlak ve tayıncak nesne*”; “*ot bitmeyen tazlak yer*”, deyimleri ni de, bunlara katmak gereklidir. Çok kuzeylerdeki Ş o r ve onların yakınla- rındaki Türklerde, “*taskır, taskıl*” daha çok, ç ı p l a k k a y a l a r, için söylenir. Görülüyor ki, eski ve yeni Türk dünyalarında, bu konular üzerinde bir düşünce birliği vardır. Konuyu, uzatmıyacağız.

“DAZ, KEL ATLAR” VE DİĞER HAYVANLAR

“*K e l o ğ l a n ’ın atları da kel idiler*”: Bu nasıl oluyordu? Bu, *Türk mi- toloji*’sinin çok önemli bir motifidir. *Don de ğ i ş t i r m e* üzerinde, az sonra duracağız. “*Tazat*”, yani *kel at*, II. yüzyılda K a ş g a r l ı M a h m u d ’un eserinde, açıklaması karanlık kalan, bir atasözünde görülüyordu: “*T a z a t, tavarçlı bolmas!*” Açıklamasında ise, “*alaca at yük taşımaz, çünkü onun tr- nağı kötüdür*”, deniyordu¹¹. Böyle bir açıklama nasıl yapılmıştı? Bunu anlı- yamıyoruz. Besim A t a l a y ’ın da dediği gibi, burada metin biraz karışmıştı. B r o c k e l m a n d a, bu *alaca at* yorumunu, şüpheli karşılamıştı¹². “*Perçem- siz at*” mı, demek isteniyordu? “*K e l t a y l a r*” üzerinde de, az sonra du- racağız.

“*Daz koyun*”, Türklerde daha çok *boynuzsuz koyunlar* için söylenmiştir¹³. Boynuzsuz hayvanlara, “*tok ylık*” da, denmiştir. Bu sözün Ç i n - ce ile benzerliği üzerinde yukarıda durmuştuk. Çok Kuzeylerdeki T e l e ü t

⁷ Z e m a h ū e r i, *Mukaddemet ü l-Edeb*, Poppe yayını, s. 289b. Ayrıca karşı. R a d l o f, *Wörterbuch*, II, s. 226.

⁸ *Mukaddemet ü l-Edeb*, s. 364a: H a r e z m ş a h l a r türkçesi.

⁹ R a d l o f, *Wörterbuch*, I, s. 89.

¹⁰ K a ş g a r l ı M a h m u d, III, s. 148.

¹¹ Aynı eser, III, s. 149. Bu söz, karanlıktır.

¹² B r o c k e l m a n n, *Sprichwörter*, 150.

¹³ Aynı eser, s. yer.

Türkleri, başı beyaz veya daz kartallara da, “*taz-kuş*” demişlerdir. Bazıları da, yalnızca “*taz-başlı*” demekle yetinmişlerdir¹⁴. Harizmşahlılar çağında, *Mukaddemet ül-Edeb*'de, atlar ve hayvanlar için söylenen, “*kalçagay*” deyimi de görülmeğe başlamıştı¹⁵.

İNSANLARIN KELLİĞİ

“*Daz, taz tas, taşşa*” sözleri, bütün Türklerde yaygın bir anlayış ve yemidir. Bu konuda, Radlof'un iyi açıklaması vardır. Ona göre dazlık, “*kazınmış saç, saçsızlık, kellik ve yara kabuğu*” karşılığında söylenmişti. Telet Türkleri, cilalı ve parlak olma için de, “*tas bolgan*”, diyorlardı.

Müslüman Türklerin başı, özellikle yeni müslüman olanların başları kazınıyordu. Çünkü Türkler, yaygın olarak saçlıdırlar. Bora ve fırtına için hazan şöyle diyorlardı: “*Cit Mel'un (melgun)! Dazlakların evine (Tazding üyünö), var!*” Bunu daha çok Hıristiyan olmuş Tatarlar, Müslüman Türklerle alay etmek için söylüyordu¹⁶.

“*Çıtırılçiplak, dım-dızlak ve varlıksız*” olma için de, *daz* sözü kullanılıyordu. Yine çok kuzeylerdeki Telet Türkleri, yardım edemeyecekleri kimselere, şöyle derlerdi: “*Aşım, tuzum az oldu (poldı); boyum, başım daz (tas) oldu*”, diyorlardı¹⁷. Bundan da anlaşılıyor ki dazlık, yalnızca baş çıplaklığı için değil; giyim ve manevî varlık için de söyleniyordu.

“*Börk ve börkçü*” ile keller arasında da, çeşitli bağlar görülmüşür. 11. yüzyılda da Türkler, atasözü halinde, “*kelin geleceği yer, börkçü dükkandır*”, diyorlardı. Bunun eski Türkçesi, daha kısadır: “*Tas keliği, börkçiğe*”¹⁸. Kırgız Türkleri de, “*kel kızarsa (taş ardansa), börkünü çıkarır (börk alat)*”, diyorlardı¹⁹.

Bu konuda, biraz da Anadoluya bakmamız gerekiyor. Anadolu'dan derlenmiş bir kaç sözü, burada sırasız olarak sunacağız:

“*Kel yanında, kabak anılmaz!*” “*Kel ölür, sırma saçlı olur; kör ölür, badem gözlü olur*”. *Keld en, körden, topaldan*”. Bu, bir kompleks konusudur. “*...Kel tavuk, topal horozla*”. “*Dazlayan, daza düşer, kel başlı kıza düşer*”. “*Kelin ilacı olsa, başına sürer*”. “*İyilik et kele, övünsün ele*”. “*Kele, kösedan yardım olmaz!*”

¹⁴ Radlof, *Wörterbuch*, III. s. 915.

¹⁵ *Mukaddemet ül-Ebed*, 289b: Harizmşahlılar çağı.

¹⁶ Radlof, *Wörterbuch*, a. yer.

¹⁷ Radlof, aynı eser, a. yer.

¹⁸ Kaşgarlı Mahmut, I, s. 26.

¹⁹ Yudaşin, *Kırgız Sözlüğü*, (terc.), s. 719.

“*Kel-köse*”, eşlemesi üzerinde de durmak gereklidir. “*Kelin ayıbını, takke örter*”: Bu, Kaşgarlı Mahmud’un derlediği atasözleriyle karşılaştırılmalıdır. “*Keli gitti, dazı kaldı*”: Bu da *kel* ile *daz* arasındaki, bir ayrıntıdır. “*Takke düştü, kel görüldü*”... Türk halk edebiyatında, kellerin bu kadar önemli bir yer tutmalarının, elbette ki bir sebebi vardı.

ESKİ ORTAASYA TARİHİNDE, “KEL VE DAZLAK ATALAR”

Eski Ortaasya tarihinde, “*kel veya dazlak başlı, ulu atalar*”, daha çok *Proto-Moğol* kavimlerinin, gelenekleri arasında görülüyordu. Örnek olarak, “*Hsien-pi kavimlerinin atası, So-t'ou idi. (Bu sözün manası ise), kel veya dazlak başlı ata*”, demektir. Burada, kaynak eleştirmelerine girecek değiliz, Otto Franke “*Proto Moğol'ların saçlarını kazımaları nedeni ile Çinliler tarafından bu adın verildiği*”, düşüncesinde idi²⁰. Yine bu kavmin gelenekleri arasında *düğünlerde güveyilerin saçlarının kesildiğini* de, biliyoruz.

“*Kel veya dazlak başlı ata*”yı yine bir *Proto-Moğol* kavmi olan, *Juan-juan* veya *Avar(?)* adlı kavimlerin, tür eyiş destanlarında da görüyoruz. Bu kavimler birliği, M.S.400-552 yılları arasında, Ortaasya’yı içine alan büyük bir devlet kurmuşlardı²¹. Bu devlette, orada kalmış olan boylar da, önemli bir rol oynamış olsalar gerekti. En iyisi bu “*Kel veya dazlak başlı atalar*” hakkındaki bilgileri, bu konuların en büyük otoritesi, Prof. W. Eberhard’dan alarak, sunalım:

“*...Onların atalarının adı, Mu-ku-lü olmalıydı. Sonradan bu ad, Yü-chiü-lü, yani Juan-juanların, hakanlık sülâlesinin adı olarak değişmişti. Efsaneye göre bunların hakanlık ailesi, bir ‘kel kafalı’dan türemişti. Benzer bir efsane, Tibet’te hüküm süren, Tu fan’lar hakkında da söylenmekte idi. Onlara göre hakanlık ailesi ile soylular, Tu-fa, yani ‘kel kafalı’ idiler. Yine söylendiğine göre, bunlar da Hsien-pi’lerin bir kolu idiler, Eski Türkler de saçlarını kısa keserlerdi. Onlardan da kelkafalılara ait, efsaneler vardır. Bu konu üzerinde, P. Boodberg de (HJCS,4), durmuştur²²”.*

Prof. Eberhard, bu konuların büyük bir otoritesidir. Bu bölümleri, Almanca eserinin Türkçesine, sonradan katmıştır. Görülüyor ki bu tür türeyiş efsaneleri ile inanışlar, daha çok *Proto-Moğol* kavimleri arasında yaygındı. “*Saçın çevresini kazıyıp, ortasında bir topuz bırakma geleneği*”, Mançurya’ya kadar uzanıyordu. *Proto-Moğol* kavimleri ile Türklerin saç tuvaletleri ile saç kesme gelenekleri, ünlü Japon bilgini K. Shi-

²⁰ O. Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, Berlin, III, s. 237.

²¹ Wei-shu, 103, la vd. O. Franke, aynı eser, III, s. 284.

²² W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara, 1942, s. 45, 100.

ra t o r i tarafından incelenmiştir. “*Kuzey Asya kavimleri arasında, saç topuzu ve tuvaleti*” adlı yazısını, burada yalnızca anmakla yetineceğiz²³. Türk-ler yaygın olarak, *uzun saç* bırakıyorlardı. Doğuda bulunanauları ise, saçlarını kestirmiş olabilirlerdi.

İSLÂMİYET VE SAÇ KESME

Aslında İslâmiyette, *saçı kesme* ile ilgili kesin bir emir yoktur. Bu gelenek, biraz da *Tacikler* arasında yaygın olabildir. *Sakalsız Türkler* üzerinde de, çok yerde yazmıştık. İslâmiyetin Türkler arasında iyice yayılıp, derinleşmesinden sonra, sakal bırakılmıştır. D e d e K o r k u t ile M a n a s destanlarında, sakallı *Tatlar* ile *Sartlar*, hoş karşılanmıyorlardı. *Uzun saçlı Türk alpleri*, çeşitli kaynaklarda, yer almışlardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bazı Kuzey Tatarları, Müslüman Türkleri, “*taz-başlar*”, yani *daz başlılar*, diye anıyorlardı²⁴. Anlaşıldığına göre başı daz, sakallı Türkler pek sevilmiyorlardı. Hortumlu büyük kasırgalara, “*dazların evlerine git*”, diye bedduvalarda bulunuyorlardı²⁵. *Tazlar ile Taziler ve Tacikler* arasında bir ilgi var mıydı? Bu da ayrıca incelenmelidir.

MİTOLOJİK BAZI “KELOĞLAN” MOTİFLERİ

(*Kuzey Asya Türk destanlarında*)

Şimdi asıl konumuza gelmiş bulunuyoruz. Kuzey Asya’daki Türklerden derlenmiş olan bu Türkçe destanlarda, İslâmiyetin tesirleri ya hiç yok; veyahut da çok azdır. Bu destanlardaki akıllı, tecrübeli ve kurnaz kellere, *Taşsa* veya *Tas*, yani *daz* adı veriliyordu. Burada, bir kaç masal örneği sunacağız:

“*Kellik*”, akıllılık sembolü

1) “*Rüya satan keloğlan*”: R a d l o f tarafından derlenmiş olan masalın adı, “*Tiş satkan ta ş ş a*”dır. Bu masal, çevresine gördüğü rüyaları satan, akıllı ve kurnaz bir keloğlan’ın, uzun bir hikâyesidir²⁶.

2) “*Han kızı ve Keloğlan*”: Hanlardan biri, ülkesinin en akıllı insanına kızını vermek istiyor. Bunun için de, en iyi yiğitler ile gençleri (*yaman babaları*) topluyor. Aralarında seçim yapıyor. Seçim sonunda, “*başından kan akan, burnundan sümüğü akan, ayağından su akan, yaman bir*

²³ K. Shiratori, *Quees...*, Toyo Bunko, I, s. 13 vd.

²⁴ R a d l o f, *Wörterbuch*, III, s. 925.

²⁵ R a d l o f, aynı eser, a. yer. Herhalde başını ustura ile tıraş eden müslümanların sayısı fazla değildi.

²⁶ R a d l o f, *Proben...*, III, s. 297/356.

keloğlana”, Han kendi kızını veriyor²⁷. Metinde, şöyle deniyordu: “*Caman ta ş ş a ’ga, Han kızın berdi!...*”

3) “**K e l k ö l e**”: (*Tas-kul*): Bu destan, Han’ın elinden hanlığını alan, *k e l* bir kölenin hikâyesidir. Bu *k e l k ö l e*, devlet idaresi ile ilgili bütün hileleri, çok iyi bilmekteydi. *K e l*, hanın bütün soyuna, bir son vermek ister²⁸. Aslında *k e l o ğ l a n* bir iyilik ve iyi insan motifidir. O ğ u z destanı içinde de, böyle hain kullar görülür. Burada motifler, birbirlerine karışmışlardır. Bu olay, *Kozu Körpöz* masalında görülür.

4) “**K e l b a l ı k ç ı**”: *Ak-Köbök* destanında, yaşlı ve tecrübeli balıkçılar da, *kel* diye çağrılıyorlardı. *Ak-Köbök*, yaşlı balıkçıya, “*suların dibine bakan, ey kel (tas ay)!...*”, diye sesleniyordu²⁹. Burada *kellik*, bir tecrübe ve ustalık sembolü idi.

“**Don de ğ i ş t i r m e**” ve *keloğlan*

Deyimler hakkında:

Aslında *kel* olmayan normal alpler ve yiğitler, büyük savaşlar ile uğraşlara girerlerken, “*don de ğ i ş t i r i p, kel oluyorlar*” idi. Bu *don de ğ i ş t i r m e*ye de, “*türlenme*” diyorlardı. Bazan, “*özü türlendi*”, bazan da, “*özü kel (taşsa) oldu*”, deniyordu. Ancak bu destanlarda, *don de ğ i ş t i r m e* için “*kabul-mak*” diye bir deyim görülüyordu ki bunun üzerinde durmak gereklidir:

Don de ğ i ş t i r m e bu deyimle, biraz da *sihirbazlık* ve *sihir* katılarak, çeşitli anlayışlar içinde anlatılır. *R a d l o f*, bu sözün *U y g u r* yazılı kaynaklarda geçtiğini yazıyorsa da, biz bulamadık. Esas manası, *de ğ i ş m e* anlayışıyla ilgilidir. *A n a d o l u*’da da, *de ğ i ş i k* ve *de ğ i ş m e* manalarında, “*gubaş, gubaşmak*” gibi sözler söylenir. *R a d l o f*, *k u b u l m a k* deyimile anlatılan bir kaç *don de ğ i ş t i r m e* örneği vermektedir. Bunları, burada sunalım:

a) “*A y - M e r g e n s i l k i n i p (s i l g i n i p) , d e r i d o n l u b i r o ğ l a n o l u p , d o n d e ğ i ş t i r d i (k u b u l u p a l d ı)*”

b) “*T a s - T a r a k a i , b o z (b o r o) b i r a t m a c a (k a r c ı g a y) o l d u . D o n d e ğ i ş t i r i p , (y e n i) d o n u a l d ı (k u b u l u p a l d ı) .*

c) “*K a t u n (k a t k i z i , k i ş i) , b i r k a r a s i n e k d o n u n a g i r d i (k u b u l ç u k) .*

“*S i l k i n m e*” de, *don de ğ i ş t i r m e*nin, başka bir tutumu olmaktadır. Konuyu hafife almak, doğru değildir. Bu ince ve derin meselelerin hemen burada çözülmesi de, bizden beklenmemelidir. “*kabulun kabul-çuk*” gibi çekmeler,

²⁷ Aynı eser, III, s. 292-3 (Metin): *Han kızı masalı*.

²⁸ *Proben*, IV, a. 17/21: *Kozu-Körpöz masalı: Baraba*.

²⁹ *Proben*, IV, e. 46/57: *Ak-Köbök*, masalı balıkçı Kuzey Türklerinden derlenmiştir.

bazen yalnız başına görülmektedir. Çoğu zaman, “*boz bir doğan oldu*”, deniyor ve ondan sonra da, “*don un u aldı, (kubulup aldı)*”, sözleri katılıyordu³⁰. Bu, ne demektir? *Doğan veya atmaca olmak* ile, *don değiştirme* işlerini, ayrı sözlerle, birbirlerinden ayırıyorlardı. Şimdilik durumu, tesbit etmekle yetinelim. Konumuza, “*k a b u l -*” sözünün, diğer manalarıyla, devam edelim:

a) “*Kabulgaak, Kubul-gek*”: Don değiştirme ve sihirbazlık. -b) “*Kubulgak-tu, kubulgak-lu*”: Değişmiş. Hediye ile don değiştirme veya hediyein kendi kendine başka bir şey olması? -c) “*Kubulgat, kubulgak*”: Değişmek. -d) “*Kubulgazın-lu*”: Değişmeye, yeteneği bulunan. -e) “*Kubul-ma*”: değişme veya sihirbazlık yapma³¹.

“*Yal an söyle me*” de, yine bu Kuzey Türklerinde, *don değiştirme* veya *değişme*, sözüyle anlatılıyordu. K ı r g ı z Türklerinde *kabul-ma sözü*, “*değişme, renkten renge girme, kararız kuşların türlü ahenklerle ötmesi*”, gibi normal anlayışlar için kullanılmıştı. Y u d a h i n , kendi sözlüğünde, içlerinde sihirbazlık veya mitolojik bir anlayış bulunmayan bu sözleri, günlük konuşma dilinden aktarıyordu³².

“*K a b u k , kabu-k*” sözüümüz, belki de bu inanış ile *ve kabulmak* deyiiminin köklerinde ve temelinde yatıyordu. Kesin olarak konuşmak doğru değildir. Ancak A n a d o l u ’da kabukların soyulması için de, “*kobulmak, kabulmak, kublamak*” deniyordu (DS). Yine *Derleme Sözlüğü*’nde, değişik ve değişme karşılığında derlenmiş. “*gubaş, gubaşık, gubaşmak*” sözleri de yer almaktadır. Bu konu üzerinde çalışırken, bütün bunları göz önünde tutmak gerektir. *Kubulmak* sözü daha çok *Te le ü t , S a g a y . . .* gibi, Kuzey Türkleri ile K ı r g ı z Türklerinde görülür. R a d l o f ’a göre U y g u r yazılarında da “*kubul*” diye görülüyordu. Ancak biz bulamadık. Yeni Moğolcada, *Hubulhu* diye görülür. Diğer bilgileri, Don değiştirme ile ilgili bölümümüze bırakarak, yine Keloğlanımıza dönelim:

“*Kel don una gir me*”, kel olma

Dış tesirlerin çok az girmiş olduğu Kuzey Türk masal veya destanlarında yiğitler, büyük savaşlar, uğraşlar veya yarışlar için giderlerken, “*a t l a r ı ile birlikte kel oluyorlar*” ve böylece *ilâhî bir güç* almış oluyorlardı. Konumuzun temel noktası, budur:

³⁰ R a d l o f , *Wörterbuch*, III, s. 1039.

³¹ R a d l o f , aynı eser, a. yer. Bu söz, “*kabuk*” ile ilgili olmalıdır. İslamiyetin derin olarak dağıldığı Türklerde bu *don*, “*halûb*” olarak yayılmıştır.

³² Y u d a h i n , *Kırğız Sözlüğü*, (tere.), s. 515. K ı r g ı z Türklerinde, sihirli “*don değiştirme*” manası kalmamıştır.

1. “*Yiğit ile atı kel oluyor*”: Atı veya tayı ile birlikte don değiştirip, *kel donuna girme*, Kuzey Türk masallarında, çok sık olarak görülür. Bu motifi, tüm olarak şüir halinde söylenen, *Sayın-Batur* destanında görüyoruz:

Yaşlı bir kadın, Kozu-Körpös'e, şöyle bir öğüd veriyordu: “*At ın ile don un u bırakarak git. Özün dahi don değiştirip (kubulup), bir kel ol (taşşa bol)*”: Burada biraz da kötü elbise giyme ile kel donu, birbirine karıştırılıyordu³³. Yiğit yaşlı kadına, “*sıkıtırısam, senin gelmen için atımın yelesinden bir kıl yakarım*, diye de bir söz veriyor. Bu da, *Ana dolu* masallarının, tanınmış bir motifidir. *Kara-Bay* ile asıl savaşa girmeden önce yiğid, şöyle anlatılıyordu: “*...Bu keli n (taşsanung), giyimini giyip (kiimin küip), aldı! Dış görünüşü, bu kel gibi (taşşaday) la kaldı!*” Aslında metnin karanlık kalmasının sebebi, *Rad lo f*'un metni, noksan tercüme etmesidir. Çünkü bir satır önce, şöyle deniliyordu: “*Kara-Bay*'ın koyun çobanını yakaladı ayagından tutup *kel* adamını (taşşasın) yere savurdu³⁴. Bu ne demektir? Bunu *Rad lo f* da, anlamamıştı. Ancak bundan sonra da, atını bırakmamış görünüyordu. Bizim için önemli olan, *Kara-Bay* ile savaşa giderken, *kel donuna* girmesidir. Bundan sonra da *mitolojik deniz*'e gelir.

2. “*Kel ozan donu*”: Burada, *Dede Korkut*'taki, *Bey-Beyrek*'e benzeyen bir durum ortaya çıkmaktadır: “*...Erkem Aydar, toya, düğüne (toyga) varınca, don un u değiştirdi (özü türlöndü), özü kötü bir kel (caman taşşa) oldu. At ı da, uyuz ve kel (kotur), doru bir at oldu... Kızların, şarkı yarışmasına girdi... Erkem Aydar*'ın kız kardeşi, *bu ses bana yabancı gelmiyor dedi... Halk ise, “bu bir kel (taşşa)”*, dediler.. Bundan sonra *Uzun Sarı Alp*'in bir ok yarışına giriyor ve verilen bütün yayları kırıyor³⁵...”

Bu sırada *Erkem Aydar* da ölmüş biliniyordu. Öldüğü söylenen *Bey-Beyrek* de düğüne, fakir bir *ozan* kılığıyla gelip, nişanlısı *Banu-Çiçek*'in bulunduğu yerde, kızlara laf atıyordu.

3. “*At öğüdü ve kel olma*”: Günün birinde uzaktan bir kararı ve kalabalık görünmüştü. Bunun üzerine atı, *Kan Şentey*'e şöyle demişti: “*- Bu kara gördüğün şey, Ay na - Han*'ın illerinin halkıdır. Biz bu kalıbımızla (kalıbımızmınan) gitmeyelim!... Ben türlenenim (türlönöyin), kötü doru bir tay (caman küröng tay) olayım! Sen de don değiştirip, türlenip (türlönip) bir *kel (taş) ol!*” İkisi de don değiştirip, türlenip, “*kötü taya binen, keloğlan*

³³ *Proben*, III, s. 282 (terc.). Bu *Kozu-Körpös* masalı, daha güneydeki *Kırğız* Türklerine aittir.

³⁴ *Proben*, III, s. 165-166 (terc.). Yiğitler, “*göklerdeki savaşlarda*”, güç bulmak için, *kel (taşşa)* oluyorlar. Ondan sonra da, yolları, *göklerdeki Ak-deniz ve Kara-deniz*'e dlişüyordu. “*Göklerdeki çehe n em ide, hendisi ve atı, kel olma gücü ile geçiyorlardı*”.

³⁵ *Proben*, III, s. 277/230. Buradaki birinci. sahife numarası, metne; ikincisi ise, *Rad lo f*'un tercümesine aittir.

(taşşa bala) olup, onlara doğru gittiler³⁶”. Bundan sonra Ay na Han'a k o n u k olan K e l o ğ l a n , H a n 'ın bütün etlerini yiyor. En sonunda Han'ın kızını alıyor.

4. ‘‘ K ı z ı n k e l o ğ l a n o l m a s ı ’ ’ : Bu da bir S ı v a s masalında görülüyor. ‘‘ Kız, keloğlan kıltığına giriyor ve şehzade ile evleniyor³⁷...’’

5. Keloğlan olup, atını uçurması: ‘‘ Yiğit silkindi (silgindi, bir k e l k ö l e (tas kul) oldu. Atını tepti (adın tepti), atı da küçük bir tay (tay tayçak) oldu. Herkes iyi atlarıyla onları bırakıp gittiler. Kelin atı geri kaldı. Tay, ‘‘uçayım’’ (uçalık), dedi. Uçup, gittiler ve yurda (yurtka) geldiler³⁸...’’ Bu destanda bir birlik vardır. Başlangıçtaki olaylar, Ay - H a n ile G ü n - H a n gi bi mitolojik hanların akınlarında oluyor.

6. At, kendini ve benikelyap diyor: ‘‘... Yiğid, Han'ın kızı için yola çıkıyor. 8 yahşi (yakşı) yiğid ile 8 yahşi atı da, kız için gidiyorlar. At bunu görünce, sahibine: ‘‘- Kendin silkinip (özün silginip), kel bir köle (tas kul) köl! Benide silkip (silgip) bir k e l t a y (tas tay), yap!’’ At, zayıf bir at (artık cüren at) oluyor... Yerden çıkan ateş sütunlarını geçiyorlar³⁹...’’

7. K e l o ğ l a n ı n t a r i f i : ‘‘... Keloğlan, Han'ın kızını almak için, başı altın, ayağı gümüş bir g e y i k tutuyor... Keloğlan Han, bir soru soruyor. Kel, şöyle diyor: ‘‘- Bunu bana, insanlar (adam) öğretmedi. T a n r ı (Kuday) öğretti, ağzıma saldı (auzuma saldı)’’ Han kızını, bu kötü oğlana (camanka) verdi. Başının yarasından (koturdum) kan akan! Burnundan sümüğü (bogi) akan! Ayağından suyu akan, böyle kötü bir kele (caman taşşaga) kızını veriyor... Sonradan Keloğlan, Han oluyor⁴⁰...’’

8. Keloğlan'm atı ile göklerde burçları yakalaması: ‘‘... Zayıf ve kötü atı (arık cüre at), Keloğlana: ‘‘-Çabuk bana bin! Yedi ak-boz at (Büyükayı burcu?), bulutlara varmadan önce (yetkişmedi), onları yakalıyalım!’’ Ata binip, uçtular. Yiğit kemendle, 7 atı birden tuttu. 7 Ak-boz at yiğidi, 3 kez göğe; 3 kez de yere çektiler ama, kurtulamadılar⁴¹...’’

Görülüyor ki Keloğlan atını, zaman zaman kel yapmıyordu. Bunun yerine (ilâh?), küçük bir tay (tay tayçak) veya zayıf bir ceren at, yapıyordu.

9. Rüya, düş satın alma: ‘‘... Bir yaşlı kadın, bir rüya görüyor: ‘‘Başında ay doğmuştu (tuuptu). Ayağından g ü n e ş çıkmıştı (kün çığıştı). Başından da

³⁶ Proben, III, s. 260/307: Han - Şentey destanı.

³⁷ W. Eberhard, Typen der Türkischer Volksmärchen, s. 298.

³⁸ Proben, IV, s. 66/84. Birinci sahife numarası, metne; ikincisi ise, tercümeyle ait numaralardır.

³⁹ Proben, IV, ss. 73/93.

⁴⁰ Proben, III, ss. 292/350. Birinci sahife numarası, metne; ikincisi ise, tercümeyle ait numaralardır.

⁴¹ Proben, IV, ss. 75/95.

yıldız doğmuştu” Keloğlan rüyayı satın alıyor... Bir zaman sonra karısı, keloğlana şöyle diyor: “Ben, ayım! Kızım, güneş ve yıldız ise, oğlundur!” Diyor⁴².

10. Keloğlanın kılık ve kıyafetine girme: “.. Yiğit, Kara-Bay’ın kel koyun çobanını (taşsa koyşu), ayağından tutup, yere vuruyor. Kelin giyimini (taşşanung kiimin) alıp, giyiniyor. Bir kel gibi (taşşaday) oluyor. Atı da, kötü ve kuyruksuz (kök şolak) bir at imiş⁴³...” Görülüyor ki, keloğlanların atları da kötüleşiyordu. Aynı destanda, “aksak ve kel kurt (kaskır)” da, söz konusu ediliyordu.

⁴² Proben, III. ss. 296/355.

⁴³ Proben, III. ss. 241/263.

7. BÖLÜM

TÜRKLERDE HIZIR ANLAYIŞI

(Gök Sakallı Koca'dan, İslamiyetteki Hızır'a)

HIZIR, Türk kavimlerinde en yaygın bir inanış ve anlayıştır. Anadolu'nun en uzak köylerinde bile, HIZIR ile ilgili bir çok inanışlar vardır. Ancak bu inanışlar ile İslamiyetteki Hızır arasındaki benzerlikler, çok azdır. Bunun içindir ki biz burada, İslamiyetten önceki, "Gök sakallı, Ak sakallı, Kocalar" a doğru indik. Zaten bu *kocalar*'ın özellikleri, HIZIR'dan pek ayrılmıyordu. Eski Türk Kocaları, ad değiştirerek HIZIR tanıtması ile ortaya çıkmışlardı. Türk edebiyatı ile şehir kültürlerinde HIZIR, İslamiyet şalı ve anlayışı ile devam etmişti.

TÜRK KOCALARI İLE HIZIR'IN ADI VE TANITMALARI

HIZIR, Türklerde, "Kıdır ve Kısır" adı ile: 1) KIDIR: "KIDIR, kol-
daş olmuş (koldoğon)", her işinde başarılı olmuş'. Bu söz, Kırgızlara aittir.

2) "Muradım, ise destanda şöyle diyordu: "... Hızır (Kısır)'dan, yar-
dım umdum". Bu destan daha çok, Altınordu ve Özbek Türk kültür
çevresine aittir. "Hızır-Bay, Hızır-Beg, Hızır-Çora" için, Türk Mitolojisi I'in
indeksine bakılabilir.

ESKİ TÜRK İLÂHİ KOCALARI

1) "Kökçin Sakal": "Ne diyor işit! Şimdi türkçe meseli! Başın-
dan gelmiş geçmiş (köçürmüş), bu Kökçin Sakal!'" Rengini ve sembo-
lünü gökten alan bu Türk Kocası, bu tanıtması ile, yalnızca burada
görülmemektedir.

2) "Kök-Ayuk": Türkmen kocalarından birisi: "Ne diyor işit!
Bilen (bilir) Kök-Ayuk! Bu sözü anlamayan kişinin, akli yoktur!"
(KB,2644).

¹ Yudahin, Kırgız Sözlüğü, (terc.), s. 479; Radlof, Proben, III, s. 210n. Kırgız Baksı du-
sından.

² Proben, IV, s. 138/170. Birinci sahife numarası metne; ikinci numara (s.170) ise tercümesine aittir.

³ Kutadgu Bilig, 667. Kısaltması: KB.

“Kimine ögelik değer, akıllı olur! Kimi de Kök - Ay u k l u k ile, kendine ün bulur!” (KB,4067).

“Eğer Kök - Ay u k l u k değer, sana nâsib olursa! Devlet (kut) kuşağını (kur) bağlar ve kendini iyi gözetmelidir!” (KB,4142).

Adını, göğün renginden alan bir Koca! İlâhî bir yanı da, görülüyor.

3) **Gök Sakallı Kocalar:** “... *Manas*’ın ili içinde Mengdi-Bay adlı ‘*Gök - Sakallı*’ biri vardı. İli içinde sözü çokgeçerdi...” *Temir - Han*, bu kocaya seslenirken: “- *Ey, Ala - gök Sakallı, Mengdi-Bay*”, diyordu. Burada gök sözü, kır veya kırimsı manasında da söylenmektedir⁴.

Semâvî Türk Kocaları

4) ‘*Altın Sakallı Ay - Koca*’: Gökten inip, sonra kaybolan Koca: “... *Çocuğa bir ad bulamamışlar. Bu sıradagökten inen, Altın sakallı Ay - Koca gelerek oğlana Seytek adını vermiş ve sonra kaybolmuş*...” *Manas* destanında görülen bu olay, “ad koyma” rolü ile, Türklerin bir *Hızır* tipini göstermektedir. Önemli bir belgedir.

5) *Ak - Sakallı Kocalar:* “... *Kayn ağacından inen Ak - Sakallı Koca, oğlana ad veriyor*...” Bu destan, dış kültür tesirleriyle İslamiyetin girmediği, çok mitolojik *Altay* kültür çevrelerinden derlenmiştir.

‘*Ak - Sakallı ihtiyar (koca) Kurgın, sen benim taştan akan kaynağım ve Tanrı tarafından yanıma koşulan (koşgon), bir kimsesin*’...” *Manas* destanından alınmıştır.

“*Elinde bir asâ tutan, Ak - boz ata binmiş, Ak - Sakallı bir Koca ortaya çıkar. “Çocuğu koluma verin de, bir ad vereyim”, dedi*...” *Manas* destanındaki bu olay, Farsça *Oğuz destanı* içinde de görülür. Çocuğu koluna alan *Korkut - Ata*, buradaki gibi bir mersiye okuyarak, ad verir.

6) *Ak Kocalar:* “... *Ak - Han*’ın oğlu doğuyor ve tanrıdan çabuk büyüyor.. *Oğlan, bir ad istiyor. Halk toplanıyor. Bir Ak İhtiyar (Koca) çıkıyor ve oğlanın adını, Altın Taycı koyuyor*...” Bu Türk kültür çevrelerine, dış tesirler çok az girmiştir.

⁴ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 515. *Manas* destanından.

⁵ Aynı eser, I, s. 538. *Manas*’ın torunu, *Seytek*’ten.

⁶ *Proben*, I, s. 355 (tere.). Adı, elçi ile Tanrı veriyor.

⁷ *Proben*, V, s. 315; *Türk Mitolojisi*, s. 503. Bunlar, *Manas*’ın, ulu kocalarıdır. Bu demanlar, mitolojiden arınımlardır.

⁸ Bu da, *birden bire ortaya çıkan*, bir evliya veya hocadır: *Türk Mitolojisi*, s. 533.

⁹ Göklerde geçen, çok mitolojik Türk destanlarıdır. “*Tanrı’nın elçisi ile ad alma*”, türünden bir olaydır: *Proben*, I, s. 342/366.

7) Kayın ağacından inen, Ak - Sa ç l ı Koca: “.. Kayın ağacından inen Ak - Sa ç l ı bir Koca, bir tanrı gibi, halkın arasına giriyor¹⁰..” Türk H ı z ı r motifinin en orijinal p r o t o - t i p i , budur. Kayın ağacından inen bu i l â - h i kocalar, güçleri tükenen yiğitlere de, yardım ederler.

8) Ak Sakallı Kocalar: “..Kıdır, elinde asâ, Ak - sarı kl i ve ezeğe biniyor¹¹..” Bu K ı r g ı z sözlerinde, artık İ s l a m i y e t i n tesirleri, iyiden iyide girmiştir.

9) Uzun ve ak sakallı kocalar: “.. Oğlan, kendine bir ad ararken, Ak - Sa k a l l ı bir koca görmüş. Kocanın sakalı o kadar uzunmuş ki, yürürken üzerine basa basa yürüyormüş¹²..” Bu, göklerde geçen, tam mitolojik bir destandır. Dış kültür tesirlerinden çok uzaktır. Oğlana, K o r k u t - A t a 'nın yaptığı gibi, bir şiirle adını veren Koca, hemen kaybolmuş. Oğlan sabah kalkınca, atı ile geysilerini, Tanrı'dan gelmiş gibi, evinin önünde bulmuş.

Kocalık ve Hızır

10) K o c a H ı z ı r : “.. Bu oğlan böyle büyüsün! K o c a - H ı z ı r (Kıdır), ona yâr olsun! Keçiden kalan Beyim! Mızraktan kalan, bayrak Beyim¹³!..” M a n a s 'ın oğlu S e m e t e y 'in ad alması, nedeniyle söylenmiştir. “ K o c a ” tanıtmasıyla ilgili olarak, bir kaç örnek daha sunalım:

11) “.. Sol yanında, O y s u l - B a b a , boğa yaratsın, Bay! Sol yanında K o c a - H ı z ı r , uyusun, baksın, Bakay¹⁴!..” M a n a s 'ın doğumu dolayısıyla, babası Ya k u p Han tarafından söylenmiş bir alkıştır. Burada, Türk ve İ s l a m düşünceleri, kaynaşmıştır.

12) Altın Sakallı Ay - K o c a : H ı z ı r ve K o r k u t - A t a gibi çocuğa ad veren bu K o c a üzerinde durmuştuk. K o c a - T a n r ı : K ı r g ı z Türkleri, T a n r ı için, zaman zaman “Kojo-Kuday”, diyorlardı¹⁵. “Kocalık” sözü, türkçede önemli bir yer tutar.

14) Dede Korkut ve Hızır: Hızır gibi Dede Korkut veya “Korkut-Ata”, “Er-Korkut”, da, benzer tanımlarla görünüyordular. D e d e K o r k u t 'tan da, “medet” ve yardım dileniliyordu. Her ikisi de, gelip

¹⁰ Tanrı'nın elçisi ile ad alıncadır. Kayın ağacı, Tanrı ile kul arasındaki, ilâhî bir köprü, gibidir: P r o b e n , I , s . 331/355.

¹¹ K ı r g ı z ozanı, ad veren ulu kişiyi, güya İslâmî bir şala büründürmek istemiştir: P r o b e n , III , s . 160/120.

¹² A l t a y ve K u z e y bölgelerinde uzun sakallı kimseler yoktur. Destan, Çinliler gibi, “uzun sakalda ilâhî bir güç görmüş” gibidir: P r o b e n , I , s . 342/366.

¹³ M a n a s destanının katkılarından: Türk mitolojisi, I , s . 533.

¹⁴ H ı z ı r 'in yanında, Türk kocaları da var: Aynı eser, s . 508.

¹⁵ “Ay-Koca”nın mânâsı anlaşılıyor: A . eser, s . 312.

çocuklara, şiir ve alkışlar söyleyerek, ad veriyorlardı. Bununla ilgili belgeleri. aşağıda sunacağız.

15) **Çingiz - Han**, **Hızır** gibi: **Çingiz - nâme**'de, şöyle deniliyordu: "... *Altun boyun (Hanedanın) beyleri toplanıp, Alango va'dan Çingiz'in bulunduğu yeri öğrenip, onu aramağa gittiler:*

"*Boz atlı, ak donlu, altun kalpaklı, altun sadaklı, Cebra il gibi körkü, Çingiz'i tanıdılar*"¹⁶..." Türklerde zaman zaman, **Hızır** da, **Ak-Boz atlı** görünür.

TÜRKLERDE HIZIR'IN ATI, GİYİMİ VE ASÂSİ

1) **Hızır**'ın asâsı: Türklerde *çevgen* daha çok, başı bir hayvan başı ile süslenmiş bir değnektir. Bunlar, **Anadol u** ve **Ortaasya** Türk dervişlerinin ellerinde de görülür. **Çingiz**, hayvan başlı bu değneklere, "*tuğ*" gibi tuylar de takarak, din seremonilerinde kullanırdı.

a. "**Tilek-tös**", **Televüt Türk** boyunun koruyucusu olan ruh: "*Aba-Tura şehrinden, kır ata binerek geldin. Eyerinin kuskunu, gümüştendir. Elinde tuttuğun asâ, kumsal yerlerde biten, söğüt ağacındandır. Yeşil çuha parçalarıyla süslenmişsin. Buraya gelip, bizlere koruyucu oldun!*"¹⁷ Bu koruyucu ruhdan, "*dilek ve medet, yardım*" dilenir. **Kopuzlar** da, çöllerde, yalnız yerlerde biten küçük ağaçlardan yapıldı.

b) **Ak-boz atlı ve asâlı Koca**: "... *Elinde bir asâ tutan, ak-boz bir ata binmiş, ak sakallı bir koca, birdenbire ortaya çıkar ve Kara-Han'ın öğluna... bir ad verir... Sonra da, kaybolur*"¹⁸..." Bu Koca, bir **Hızır** olamaz, çünkü duasında, "*Koca Hızır yâr olsun*", diyordu. Görülüyor ki **Türk** motifleri ile **İslâmî** motifler, yalnızca yanyana geliyorlardı.

Demir asalar, ise **Babür**'e göre, sevgililerini kaybetmiş kızlar ve kadınlar tarafından sembolik olarak kullanılıyordu¹⁹.

c. **H. Ömer** gibi **asâlı ve eşekli Kocalar**: "*Ak sarıklı (şalmalı) bir adam, yetip geldi karşısına (kaşına), dayanıp durdu başına...*" **Radlof** notunda, bunun bir **Hızır (Kıdır)** olduğunu, **Kırğız** masallarında, bir eşeğe bindiğini, başında bir ak sarık ve elinde de bir değnek tuttuğunu yazıyordu²⁰.

2) **Hızır**'ın atları: Türk destanlarında görülen bu kocalar, Türk geleneklerine göre atlara biniyorlardı: a. **Ak - boz atlı Koca**: "*Ak-boz ata bin-*

¹⁶ Prof. Abdulkadir İnan, *Makaleler*, s. 229: *Çingiz-nâme*'den.

¹⁷ Prof. A. İnan, *Şamanizm*, s. 46. *Şaman alkışı (duası)*.

¹⁸ *Manas* destanının, *Kara-Han* ile ilgili mitolojik bölümlerinden: B. Ögel, *Türk mitolojisi*, I, s. 533.

¹⁹ *Babür-nâme*, s. 492.

²⁰ "*Babay Omar Babası*": *Proben*. III, s. 210 ve n.

miş, eli asâlı, ak sakallı Koca, Kara-Han'ın oğluna ad verdikten sonra, kaybolmuştu²¹". b. Boz atlı Çingiz: Çingiz-nâme'de: "...Boz atlı, ak donlu.. Cebra il gibi körklü, Çingiz'i tanıdılar²²..." c. Kıratlı koruyucu ruh: Televüt Türk boyunun koruyucu ruhu, kırat a binmiş, eyerinin kuskunu gümüşt en, bir atlı ruh idi²³.

3) Hızır'ın giyimleri: Ak renkte giyimi, Türklerde yaygın olarak, hakanlara göre bir renk ve dondur. Nitekim yukarıda da görüldüğü gibi, "Çingiz Han, ak donlu" idi. Bu, Hunlarda n beri Türklerde çok yaygın bir giyim geleneğidir. b. Yeşil ve gök renkte giyim: İslamiyette bu renkte giyim, çok yaygındır. Ancak, "Televüt Türk boyunun koruyucu ruhu, yeşil çuha parçaları ile süslenmiştir²⁴". Buna benzer bir nota, başka bir yerde de rastlayamadık.

HIZIR'IN, MEDET VE DİLEKTE YARDIMLARI

Türklerde ve İslamiyette Hızır'ın en belirgin özelliği, insanlara ve düşkünlere yardım etmesi idi. Bunun için vereceğimiz örnekler, Türkler ile İslamiyetteki Hızır arasında bir benzerlik göstereceklerdir. Bizim vazifemiz, Proto-Türk geleneklerini belirleyip, ortaya çıkarmaktır.

Hızır'dan çocuk dileme

Aşağıda sunacağımız Kırgız destan parçası, Türklerin Hızır anlayışını, biraz daha aydınlatacaktır. Bu bölümlerde Hızır'ın adı geçmiyor. Ancak özelliklerinden Radlof da, bunun Hızır olduğunu anlamıştı. Çok uzun olan bu dua veya diyalogu, ana fikirleri ile sunmağa çalışacağız. Türkçelerini, bizim türkçemize uyduracağız:

".. Kızarıp varıp, gün battı!... Sararıp, tan attı! Müezzinler (alımlar) ezan okuyanda, bînamazlar uyuyanda! Ak Sarıklı (şalmalı) bir adam, yanına geldi, başına dayanıp durdu!

"Bos-Monay'ın bu çağda, iki göğsü (koyun) doluydu, gözünden yaşlar akıyordu. Adam: "Ey, Bos Monay! Bos Monai!. Ne dileğin var", dedi. "Dileğin ne ise, al", dedi. Gözü yaşlı Boz-Monay, ona şöyle dedi:

"- Dünya gibi zenginliğ e sahip oldum.. Kara başımla, Han oldum! Bir çocuğa hasret oldum! Bir toy yapamadım (girmedim)! Bilmiyorum, dünyada neler oluyor! (Dünya karıştı, sıgırlarıma bakıp, bir dilek toyu yapamadım, diyor). Bunun üzerine Koca, ona şöyle diyor:

²¹ Türk mitolojisi, s. 533.

²² Çingiz-nâme'den: A. İn an, Makaleler, s. 229.

²³ A. İn an, Şamanizm, s. 46.

²⁴ Aynı eser, aynı yer.

"-Dileğiniz bu ise, dileğiniz olacaktır. B a b a i O m a r babası (Hz. Ö m e r), kabul olur duası (dugası). A t e ş yakarak, H ı z ı r 'ı çağırma: "A t e ş (ot) yakarak oturup, ateşin kıyılarını doldurup, çocuk mu (bala) istiyorsun? Sen söyle!..."

"Bundan sonra yaşlı kişi, "a l a e ş e ğ i n i hoşturdu. ala heybesini (korsun) arkaladı, mukaddes (şer) k i t a b ı n ı koynuna koydu, a s a s ı n ı (asa tayak) koluna aldı, T a n r ı 'nın yoluna yolladı. R u h u (canı) Allahın (Aldanng) kolunda, iki eteğini dürünüp gitti²⁵..."

Burada da görülüyor ki H ı z ı r , Hz. Ö m e r gibi görünüyordu. Ancak, Hz. Ö m e r de, "a t e ş yakarak, H ı z ı r 'ı çağır", diyordu. K ı r ı m Türkleri, e ş e ğ i iyi bir hayvan olarak tutmazlar. Bununla beraber, şehirli ve S a r t geleneğine önem veriyorlardı. D e d e K o r k u t 'ta ise, "ağzı dualı" deniyordu.

Çocuğa ad koyan, postlu ve çingiraklı dervişler: A n a d o l u 'da eski T ü r k geleneği, böyle görünüyordu. H a r p u t l u annemin bir masalında, şöyle deniliyordu: "... Çocuğa bir ad bulamıyorlar. Bu sırada p o s t giyinmiş bir derviş geliyor. ç i n g i r a k l a r ı n ı sallıyor. "Ali dost, Veli dost! Eller giyer birer post, biz giyeriz ikişer post!" D i y o r . Çocuğa ad koyuyor ve kayboluyor..." Bu masal da, en eski P r o t o - T ü r k motiflerini içinde toplar. Özellikle, "çingiraklı-post giyim!..."

3) Çiftçilerin Piri, H ı z ı r - A t a 'dan, yardım dileme: "... Çiftçilere (Dihkançıga) P i r o l a n , h a z r e t i H ı z ı r - A t a 'dır. Sizden m e d e t tileyen! D e r d i g e d e v a tileyen²⁶!..."

4) İdege-Bey'in H ı z ı r (K ı s ı r) 'dan yardım dilenmesi: "... Güzümün yaşlı kurumuyor (kurgamaz) H ı z ı r (Kısr) medet tiledim!..." Bu T o k t a m ı ş H a n hikâyesi çok orijinal ve gerçekçidir. Atı için, "Ş u r a k 'a okşamış bineğim", diyordu²⁷.

"H ı z ı r (Kısr) 'dan medet umdum!" Yine aynı kültür çevresine ait M u r a d ı m böyle diyordu.

5) E r - K o r k u t , (Dede Korkut)'tan yardım dilenme: "...Su ayağı E r - K o r k u t , b a k s ı l a r ı n p i r i , g ö z ü n ü s a l , k o l u m u t u t . B a k s ı - B a b a s e n y a r d ı m e t ! D a r y o l d a s a n a s ı ğ ı n d ı m ²⁸!..." Burada D e d e K o r k u t , bir "Baksı-Baba" yerine konuyordu.

²⁵ Radlof, Proben, III, s. 172/211 vd. K ı r g ı z destanından.

²⁶ T a r a n ç ı kesimleri, çiftçidirler. T a r a n ç ı ile t a r ı m c ı deyimleri arasında, bir yakınlık vardır: A . İ n a n , Ş a m a n i z m , 121.

²⁷ Bu destanlar, A l t ı n o r d u geleneği içinde yer alırlar: P r o b e n , IV, s. 132/170.

²⁸ K ı r g ı z 'ların B a k s ı duasından: Ş a m a n i z m , s. 142.

“Su ayağında Er - Korkut! Belaları sen korkut! Çağırduğum zaman gel, Piri mi! Kaygulu ile hastanın devasını bul, söyle!” Bu Bakı duaları, hemen bir konudan, diğer bir konuya atlarlar²⁹.

6) Evliya, kendisine yakın olanlara yardım eder: Bu anlayış, gerek İslamiyetten önceki Türklerde ve gerekse yaylalarda dolaşan Müslüman Türklerde oldukça yaygındır. Kırğız Türklerinin şöyle bir sözü vardır: “*Evliya, yakınlarını kollar*”: (*Evlia cakının koldoyt*). Hızır ve rehberliğini söz konusu ederken, bu konuya yeniden döneceğiz³⁰.

A n a d o l u masallarında Hızır'ın yardımı

A n a d o l u masallarını, Binbir gece masalları gibi Türk köklerinden koparıp, incelersek elbetteki havada asılı kalırız. Hızır, bir *sihirbaz* değildi. Bunun için Hocamız Prof. Wolfram Eberhard'ın, “*Türk masallarında tipler*” adlı kitabından, eski Türk motiflerine uygun, bir kaç örnek sunacağız³¹.

1) Hızır'ın güreşte, yardım etmesi: “... Çi n Padişahının kızını almak isteyen bir genç güreşiyor. Hızır gence yardım ederek, gence güreşte kazandırıyor³²...” Bu motif, Altay destanlarında da, çok görülür. Güreşte ve savaşta, “*Gök sakallı kocalar*”; gençlere yardım ederler.

2) Hızır genci, kuyudan kurtarıyor: Bu olay, *Hazaran bülbülü* adlı masalda görülür. Masalın gidişi, hem Türk ve hem de İslâmî geleneklere uygundur³³.

3) Hızır'ın kızı uyarması: “*Kız, uyuyan bir dev ile karşılaşılıyor. Bu sırada Hızır çıkıp, devin gözlerinin açık yattığını söylüyor*”³⁴...” Böyle ilâhî uyarıları, eski Türk destanlarında da görüyoruz. Bunun ayrıntıları, “*Ağlayan nar*” adlı masalda bulunmaktadır.

Bu birkaç örnek de bize gösteriyor ki, Türk kültürünün ölçüleri, “*criterium*” ları ile çalışıldığında, A n a d o l u Türk kültürünün tükenmez bir hazinesi olarak görülmektedir. Yukarıda sunduğumuz, “*iki post giyen, çocuğa ad veren, çingiraklı derviş*”, bunun güzel bir örneğidir. Harput masalındaki bu derviş, “*birden ortaya çıkıyor, adı verdikten sonra da, kayboluyordu*”; Tıpkı, Altay destanlarındaki gibi.

²⁹ Metni için bk. *Şamanizm*, s. 141.

³⁰ Yudahin, *Kırğız Sözlüğü*, (terc.), s. 479.

³¹ W. Eberhard, *Typen Türkischer Volksmärchen*, Wiesbaden, 1953.

³² W. Eberhard, a. eser. s. 216.

³³ Aynı eser, s. 206.

³⁴ Aynı eser, s. 97.

HIZIR'IN YOLDAŞ VE KILAVUZ OLMASI

1) H ı z ı r (Kıdır) yoldaşın olsun! Ö z - T e m i r 'in 17 yaşındaki oğlu sa-
vaşa gitmek istiyor. Babasından duasını diliyor. Babası, şöyle diyor: "... Atını
sürende (cortkanda), yolun kutlu olsun! H ı z ı r (Kıdır) yoldaşın olsun! Alla-
hü Ekber (Alla'ı ekber)!... Atın, sağ ayağı ile yeri tepmezse; sol ayağı ile de
göğe yükselmezse (kökkö köktör), geri dönme, dedi³⁵!..."

Bu K ı r g ı z destanında, İ s l a m i y e t ile A l t a y mitolojisi, çok güzel kay-
naşmıştır.

2) ' H ı z ı r - A t a (Kıdır) evine girsin': '... H ı z ı r (Kıdır) karşına (ka-
sına) gelsin! Orada duran b o z e v e (boz üygö), K ı d ı r - A t a , ziyaret için
girsin³⁶...' H ı z ı r 'ın eve gelmesiyle, bolluk oluyordu. "Evin kadınının 12
kez hâmile kalması gibi..."

3) H ı z ı r 'ın kollaması: ' H ı z ı r 'ın yardım ettiği, kolladığı kimse': (Kı-
dır koldogon). Bir Hayvancı K ı r g ı z atasözünde de, şöyle deniliyor: ' E v -
l i y a (ooluya), yakınınu (cakın) kollar'. "Koldaş" ise, yardım eden ve kılavuz
demektir³⁷.

4) T a n r ı tarafından, yanıma koşulmuş K o c a : "... Ak sakallı yaşlı K ı r -
g ı n , sen benim taştan akan kaynağım ve T a n r ı tarafından yanıma koşu-
lan (koşgon), bir kimsesin!" Bu sözü, M a n a s 'ın oğlu söylüyordu³⁸.
D e d e K o r k u t ve büyük kumandanlar gibi k o c a l a r d a böyle anılıyordu.

5) K o c a - H ı z ı r (Kıdır) yanında olsun! "... Sol yanında, O y s u l -
B a b a . . . Sol yanında, K o c a - K ı d ı r , uyusun ve baksın... B a b a d i n (?)
hazır olsun, senin başında.. K ı d ı r d a , hazır olsun, senin yanında,
Bakay³⁹!..." Görülüyor ki Hızırla birlikte hayvancı K ı r g ı z Türklerinin di-
ğer evliya veya ruhları da yer alıyorlardı. Bir Türk-İslam sentezi doğmuştu.

Çok kuzeylerdeki b a l ı k ç ı Türklerde, "yardım istenen ve yardım eden
k o c a l a r ", çok geri bir mitoloji motifine bürünmüşlerdir⁴⁰. Halbuki, Türk
düşüncesinde ilâhî k o c a l a r ile H ı z ı r , insanî düşüncelerin temelidir.

ÇOCUKLARA AD VEREN TÜRK KOCALARI VE HIZIR

Ulu kişi görüntüsü ile " T a n r ı ' n ı n a d v e r m e s i "

Proto-Türk gelenekleri kendisini, özellikle bu motifle gösterir. İsla-
miyet ile diğer Türk dış tesirlerin girmediği A l t a y ve K u z e y Türk destan-

³⁵ Proben, IV, s. 103/131. Yer ve gök ikilisi, burada da görülüyor. Mitolojik bir giriştir.

³⁶ Proben, III, s. 516. "Kıdır-Ata" deyişini, ilk kez burada görüyoruz. Korkut-Ata, gibi.

³⁷ Yudaşin, Aynı eser, s. 479.

³⁸ Proben, V, s. 315; Türk mitolojisi, I, s. 503.

³⁹ Türk mitolojisi, I, s. 509.

⁴⁰ Proben, IV, s. 148/187. M a n a s destanından.

larında bu işi, “*kayın ağacından inen gök sakallılar*” veya *Korkut - A t a* gibi, 250 yıl yaşamış, ulular yaparlardı. Sonradan bunların yerlerini, *Hızır almıştı*.

“Eski Türk dininde, *Tanrı ile k u l* arasında, kişiler girmiyorlardı.” *Gök Kurt* gibi, ancak sembolik görüntüler vardı. İlâhî güçlere sahip olma, ancak *halk dinindeki k a m l a r* arasında görülmekte idi. *A n a d o l u derviş ve ulularına* da bu güçler, veriliyordu.

1) *Kayın ağacından inen koca*: “... *Oğlana kimse uygun bir ad bulamıyor. Kayın ağacından inen ak sakallı bir koca, oğlana ad veriyor ve kayboluyor*“⁴¹...” Bu, çok mitolojik, *Altay ve Kuzey Türk* destanlarında görülür.

2) *Ad veren, ak sakallı koca*: “... *Ak-Han*’ın bir oğlu oluyor. *Oğlan, çok çabuk büyüyor. Bir ad verilmesini istiyor. Ancak ad bulunamıyor. Bir ak sakallı koca geliyor ve oğlanın adını, Altın-Taya koyuyor*“⁴²...” Bu destan çok mitolojiktir. *Göklerde* geçer, *Ak-Han* ve *Kara-Hanlar*ın ülkelindedir.

3) *Ağaçtaki Kocanın*, ad vermesi: “... *Atı oğlana, “adını Tanrı koysun”, demiş. Oğlan giderken kayın ağacının üzerinden birisi çağır-mış. “Senin adın, Ay-Mangus olsun, sana uğurlu olsun”; “ben Tanrı’yım, babasız bir oğlana, bir ad verdim”, demiş*“⁴³...” Burada, *Tanrı Gök sakallı bir koca* olarak görünmektense, kendi kendine konuşuyor.

4) *Gökten inen altın sakallı kocanın* ad vermesi: “... *Manas*’ın torununa kimse bir ad bulamamış. *Gökten inen Altın sakallı Ay-Koca oğlana Seyte k adını verdi ve ondan sonra kayboldu*“⁴⁴...” *Manas* destanının bu ikinci bölümü, tam bir mitoloji içine girer. Başlangıcında, tarih de vardı.

Ad veren, ulu kişiler ve kocalar

5) *Beyaz sarıklı, asalı kocanın* ad vermesi: “... *Ak-sakallı şöyle dedi: “Yurdunun (urt) sözünü söylesin, akınlar akınlasın! Adı, Batır-Sayın olsun! Üstüne ervah konsun! Gönülden razı olsun*“⁴⁵...” Hz. *Ömer*’e benzeyen bu koca üzerinde, yukarıda durmuştuk. *Ervah*, bu destanlarda dışarıdaki ikinci ruhdur.

⁴¹ *Proben*, I, s. 355/361.

⁴² *Proben*, I, s. 342/366. *Altay-Taycı* destanından.

⁴³ *Türk Mitolojisi*, s. 325. *Ay-Mangus* destanından.

⁴⁴ Aynı eser, s. 538. *Manas* destanının katkılarından.

⁴⁵ *Proben*, III, s. 173/212: *Kırgısların Batır-Sayın* destanından.

6) *Manas*'ın adını, "Dört Peygamber Hoca" vermiş: Herhalde bu, *Dört Halife* olsa gerektir. İster *Şamanist*, isterse *Müslüman* olsun Türkler, -kısa olarak sunduğumuz-şu *alkış*: (duayı) okuyorlardı. *Müşlümanlar*, "amin"; *şamanistler* ise ateşe yağ atıp, "opkuruy!" diyorlardı:

"Adın Yaşar olsun! Beşik bağın berk olsun!...

"Benim gibi ak saçlı, sarı dişli ol!... Saçların ağarsın!⁴⁶!..."

7) *Asalı*, *Ak-boz aklı kocanın* ad vermesi: "... *Kara-Han*'in oğluna kimse bir ad bulamaz. *Asalı*, *ak-boz aklı bir koca çıkar*, çocuğu koluma verin, ad vereyim, der ve *alkış* (dua) verir:

"..Yurtların çevresini kızıl çayırklar sarsın!

"Oğlan böyle büyüsün, *Koca - Kıdır yâr* olsun!

"Keçiden kalan oğlak, *Beyim!*

"Mızraktan kalan *bayrak*, *Beyim!*

"*Manas*'tan kalan, *Beyim!*

"*Kara kanlı*, *gök bitli*, *Semetey koy adını*⁴⁷!..."

8) *Dede Korkut*'un ad vermesi: "... *Çocuk doğduğu zaman*, *Baya*t boyundan *Korkut*, "bu çocuğun adı *Tuman*, (yani *duman*, *sis*) olsun", dedi... *Tuman* (*sis*) karanlıktır. Ancak otlar için, nem bırakır... *Tumandan sonra güneş doğar*⁴⁸..."

9) "... *Kalın Oğuz beylerini çağırdı*, konukladı. *Dedem Korkut* geldi oğlana ad koydu:...

"*Bunun adı*, *Boz Aygırlı Bamsı Beyrek* olsun!

"Adını ben verdim, yaşını *Allah* versin!

"*Kalın Oğuz beyleri*, el götürdüler, dua kıldılar. *Bu ad*, *bu yiğide kutlu olsun*, dediler⁴⁹..."

Sonuç: Türk mitolojisinin çağlarına göre, "ad verme" olayını, iki çağ türü ile tanımlayabiliriz: 1) Adın, Tanrı tarafından verilmesi: Kayın ağacından inen, görünen ve kaybolan kocalar, Hızır veya *Anadol*'daki dervişler, bunlardandır. 2) *Korkut - Ata* ve *Hızır* gibi ulu bilgeler tarafından verilmesi. Bu daha çok tarihî devirlerde olur.

⁴⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 174-5.

⁴⁷ *Türk Mitolojisi*, I, s. 533. *Manas*'ın oğlu, *Semetey* destanından.

⁴⁸ Z. V. Toğan, *Oğuz Kağan destanı* s. 55.

⁴⁹ *Dede Korkut kitabı*, 75.

Ö z b e k - T ü r k destanı olan *Han-nâme*'ye göre, Ç i n g i z - H a n'ın adını da, H ı z ı r koymuştu⁵⁰.

HIZIR'IN ATEŞE VE IŞIĞA GELMESİ

Ateş ile ilgili bölümümüzde, *ocak ateşi* ile *ışığın*, aile hayatında, ne kadar önemli bir rol oynadığını, helirtmeğe çalışmıştık. *Müslüman K ı r g ı z* destanlarında da kocalar, “*ateşe bakılmasını ve dolu tutulmasını*” öğütüyorlardı. Ateşe saygısızlık, günahı. I ş ı k da, bir ailenin, bir hayat görüntüsüdür:

1) *K e l o ğ l a n*'ın, ışıqla *H ı z ı r*'ı daveti: “... *K e l o ğ l a n Han'a*, “3 gece hiç kimse ateş ve ışık yakmasın”, diyor. Yalnız *Keloğlan (taşsa)* yakıyor. *H ı z ı r*, onun evine geliyor. Her taraf, mal ve hayvan ile doluyor⁵¹...” *K e l o ğ l a n*, Han'ın kızını alır ve sonra da Han olur.

2) “*Babay Ömer Babası*”, ateşi dolu tutmayı istiyor: “... *Senin dileğin ne ise, B a b a y O m a r B a b a s ı*, kabul olur duası (*dugası*)!... *Ateşin başında oturup, Ateşin başını (ottung basın) doldurup, her dileğine sahip olursun, dedi*⁵²...” Yukarıda, Hz. Ö m e r ile *H ı z ı r* arasındaki ilişkiler üzerinde durmuştuk.

3) *H ı z ı r*'m zindanda mum yakması: *Kırıklı Adil Sult an* destanında, Adil Sultan Acemler tarafından zindana atılıyor. Metin, çok açık değildir. Zindan, karanlıkmış. *H ı z ı r* zindanda mum yakıyor, fakat kendisi de yatıyor:

“*Karanlık evde (karangı üyde) mum yakıp, H ı z ı r (Kıdır) da lânetliyerek (kargap), yatmıştı*⁵³...”

⁵⁰ *Han-nâme*'nin çok güzel bir tanıtmasını, sayın hocamız Ö r h a n Ş a i k G ö k y a y yapmışlardı. Bu motifi değerlendirilince için bk. *Türk mitolojisi* I, s. 417.

⁵¹ *K ı r g ı z Han Kızı* destanından: *Proben*, III, s. 153.

⁵² *B e z - M o n a y* destanından: *Proben*, III, s. 173/211.

⁵³ A. İ n a n, *Makaleler*, s. 74.

8. BÖLÜM

GEYİK VE TÜRKLER

(Yeni notlar ve belgeler)

EFSANELERDE VE TÜRK HALK EDEBİYATINDA GEYİK

Bu eserimizin I. cildinde, Türk mitolojisindeki geyikler üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Burada, dış kültür tesirlerinin girmediği ve *Proto-Türk mitolojisi*'nin izlerini taşıyan, Kuzey-Türk halk edebiyatından, bazı seçme örnekler sunacağız. Bu motiflere, *Anadoluda* basılmış olan *mevli* kitaplarının, "*Hikâye-i geyik*" bölümlerinde de rastlıyoruz.

Göktürk ve Ergenekon destanlarının türünde

Göktürk türeyiş destanında bir dişi kurt, bir çocukla birlikte mağaraya giriyor ve orada yaşıyor. *De de Korkut* kitabında da *Be y r e k*, geyik kovalayarak, nişanlısının otağının önüne gidiyor. *Mevli* kitaplarının sonlarında, *M u h a m m e d H a n e f î* de mağaradan girip, büyük çayırılıkta, sevgilisi *M i n e* Hatun'a kavuşuyor. Farsça geyik kitapları da, *S a f e v î - T ü r k* idaresinden sonra yazılmışlardır. Kuzey-Türk destanlarından, bir örneği kısaca olarak sunalım¹.

'... *H a n - A l p*, göklere çıkan *Kan-Mergen* adlı bir yiğidi aramağa gidiyordu. Gökte bir yol görünüyor ve *Han-Mergen*'i bu yolda atını bir geyiğin peşinden sürer görüyor. Geyik, 7 tanrının çalışarak yaptığı *B a k ı r d a ğ a* çıkıyor. Yiğit, kamçısı ile geyiğe vurayım diyor. Dağ yarıyor ve geyik dağın içine dalıyor. Geyik, bir çadırın önüne gidip yatıyor ve yiğit de geyiği vuruyor.

"Çadırın içinden, bir yaşlı çıkıyor ve yiğite, "-Benim adım *B a k ı r - A l p* (*Çes-Alp*)'ur. Bu dağ benimdir. Seni bana getirsin diye bu geyiği gönderdim" diyor...

Anadoludaki "Geyik hikâyeleri" içinde de, bunun örneklerini görebiliriz.

¹ Görkemli ve tam mitolojik bir karakter taşıyan bu destanın diğer benzerleri üzerinde, I. cildimizde durmuştuk. Bu destan için bk. *Proben*. I. s. 312-315 (metin). Bir diğer "*açılan kaya*" destanı için bk. *Proben*. I. s. 13 (terc.).

Bakır dağ, **Altay-Türk** destanlarında öz olarak şöyle tanıtılmıştır: “*Yerin altında, 9 deniz vardır. Hepsi bir yerde birleşirler. Bu 9 denizin birleştiği yerde ise yeryüzüne kadar yükselen bir Bakır dağ bulunur*”. Bu konu üzerinde, 1. cildimizde durmuştuk. Burada da geyik, bir “*Yer ruhu*” olarak görülmektedir.

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA GEYİK

Bu konuya gelmişken rahmetli **Cahit Öztelli**’nin adını saygı ile analım. Cahit Öztelli, basma mevlud kitaplarının üzerinde çok geniş olarak durmuştu². Buna benzer destanları farsça kitaplarda da görüyoruz. Fakat daha eski **İran** edebiyatında bu geyikli hikaye motiflerini görmüyoruz. Yaygın ve haklı bir görüşe göre bu geyikli hikayeler, **Safevî** devletinin kuruluşu ile türkçeden farsçaya çevrilmiş ve **İran** edebiyatında da böylece yayılmıştı. **İran**’da, halkın dili olan türkçeden, devlet dili olan farsçaya, edebiyatta da böyle bir geçiş olmuştu. **Dede Korkut** kitabındaki, “*Bamsı Beyrek’in bir geyiği kovalyarak, nişanlısı Banı Çiçek’in otağına düşmesi*”, herhalde **Anadolu** ve **İran-Türk** destanlarının en orijinal bir motifi olmalı idi. Ancak **Dede Korkut** kitabında, “*geyiğin avcıyı bir mağara içinde yeraltındaki bir çayırılığa çekme*” motifi, burada artık kaybolmuştur. Halbuki basma **Mevlud** kitaplarında “*Muhammед Hanefi, bir geyiği kovalyarak mağaradan içeri girmiş ve böylece Mine Hatun’la karşılaşmıştır*”.

Gök çayırılı mağaralar

Dede Korkut’taki **Bamsı Beyrek** hikâyesinde, bir “gök çayır” sözü yer almaktadır (D-76,5). İslamiyetin girmediği bir **Altay** masalında ise, şöyle bir giriş vardır: “*Oğlan bir geyik görür ve geyiği kovalamağa başlar. Geyik, bakır bir dağda içeri girer. Oğlan da geyiği izler ve böylece bir kızla karşılaşır. Oğlan, Tıpkı Dede Korkuttaki Bamsı Beyrek masalında olduğu gibi, kızla güreşir ve güreşte kızı yenerek alır*”.

“Yeraltının kapıları ve kutlu mağaralar

Gök türklер’deki dişi kurt da, erkek Türk çocuğunu alarak böyle bir mağaradan içeriye girmişti. Geyik ise, Ortaasya Türklerinin deyişi ile bir insanın “*Ervahı*” olabilirdi. **Anadolu** menkıbelerinde ise, “*Avcı, (bir dervişin ervahı olan) bir geyiği yaralar. Geyik kaçarak bir dervişin dergâhına girer. Avcı dergâha geldiğinde, dervişin yaralanmış olduğunu gö-*

² Cahit Öztelli, *Anadolu Dini Edebiyatından, Geyik Hikâyeleri*, Türk Folklor Araştırmaları, 1961, s. 2391 vd.

³ Proben, I, s. 310 (metin), Bu Kusey-Türk destanının başını, yukarıda sunmuştuk.

rür..." Bu konular iyi bilindiğinden üzerinde daha fazla durmayacağız. Büyükhocamız Abdulkadir İnan, "Şamanizm" adlı kitabında türklerdeki *ervah* anlayışı üzerinde geniş olarak durmuştur.

"Deniz ruhu olan bir dişi geyik

Bu yalnızca Gök Türkler ile ilgili, Çin kaynaklarında görülür. "Gök Türklerin atalarından birinin, bu dişi deniz meleği ile bir ilişkisi varmış. Günün birinde avcılardan biri, bir ak geyik öldürüyor. "Deniz ruhu kız"; bir ak geyik donuna girmiş olacak ki, bundan sonra sunulan insan kurbanları, (ceza olarak), hep bu avcının kabilesinden veriliyor. Çünkü deniz ruhunun sevgilisi olan Türk Hakanı, böyle buyuruyor". Prof. Eberhard Çeşitli eserleri ile, "Çin'in Şimal Komşuları" adlı kitabında bu konu üzerinde durmuştur⁴.

"Yer ruhu dişi bir geyik"

Türk mitolojisindeki *geyik destanları* ile bununla ilgili anlayışların en güzel bir açıklaması, bu destan olsa gerektir. Geyik dağların, vadilerin ve sarp kayaların görünüp kaybolan, sihirli ve en güzel bir hayvandır. Büyüleyen, insanı hayale kaptıran ve ulaşılmayan bir hayvandır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çingiz Han destanında da, "Kurtgökten, ala-geyik Ho'ai Maral ise, yerden gelmişti". Kurt göklerin; Ala geyik ise, yerlerin sembolü ve ruhu gibidirler. Bizi bu konuda açıklığa kavuşturan, en güzel belge, Güney Sibiryadaki Baraba-Om Türklerinden Radlof'un derlediği, "Yestey Mönkö" masalıdır⁵. Destanın çeşitli varyantları vardır. Fakat destanda olup bitenleri öz olarak şöyle sıralayabiliriz:

"Geyik-kız, yeraltının bittiği yerde, oturuyordu. Yestey Mönkö adlı bir yiğit, geyik kızı bir gün yer yüzünde gördü. 7 yıl, yorulmadan ve yılmadan geyiğin peşine düştü ve kovaladı. (Bu kovalama, yer altına doğru, oluyordu). En sonunda onu bir taş evde yakaladı ve geyik kızla evlendi. (Herhalde burası, yerin bittiği, yerdü. Böyle bir taş eve Oğuz destanında da rastlanır). Yer Kara-Alp adlı bir yer ruhu ise, onlara düşman oluyor. Geyik kız, Yer Kara-Alp'in, baldızı imiş. Bundan sonra savaş hazırlığı başlar. Geyik kız da, kocası gibi silahlı imiş..."

Yiğit, yeraltına giderken, 7 yıl boyunca, büyük yağmur ve kar fırtınaları ile karşılaşır. Destan -yeraltında neler olabilir, herşeyi bütün incelikleri ile anlatmıştır. Yiğit, Geyik kartısı ile yer ruhu olan deve karşı savaşa hazırlanırken, *atlarnasıl semizletilir*, savaşa hazır olan veya olmayan atlar, nasıl kontrol

⁴ W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 86.

⁵ Proben, IV, s. 86/101. Geyik burada bir "yer ruhu" olarak görülüyor.

edilir, bunlarda anlatılır. *At, koyun ve sığırcı çobanları ile otla kların ince özelliklerini de bu efsane içinde bulabiliriz.*

Konuşan geyikler

“*Konuşan geyikler*” de, Türk halk edebiyatında çok görülür. Yalnızca insanlara yardım etmek için değil; insanlardan yardım dilenen, geyikler de görülür: “*Yavrusu kötürüm olan bir geyik, kimsesiz bir yığıde geliyor ve ondan, kötürüm yavrusu için bir ilaç istiyor. Yiğid de gerekli ilacı veriyor ve yavru iyileşiyor. Bundan sonra da geyik yığıde çeşitli iyilikler yapmağa başlıyor*”.

“*Ala-geyik*”, tüylerinin arasına beyaz benekler karışmış bir geyik türüdür. *Anadoluda Ortaasya* Türk halk masallarında çok yaygın olarak görülür. Yukarıda belirttiğimiz gibi, *Çingiz Han*’ın ana-atası olan *maral* da bir *ala, güzel geyik* idi. Daha sonraki Türk masallarında da, “*geyik soyundan gelen Han ve vezirler*”, görülür⁷. Ortaasya Türk halk edebiyatında, böyle benekli geyiklerin, çok daha mitolojik türlerine de rastlanır: “*Avlarda, başı altın ve ayağı ise gümüş olan bazı geyikler görünür ve sonra da kaybolurlar*”.

Tanrı-geyik ilişkileri ve canlı geyik azâdı

Özellikle, dış tesirlerden uzak, *Kuzey-Türk* destanlarında, “*Tanrı ve geyik ilişkileri*” üzerinde çok durulur. Proto Türk ve çok mitolojik bir *Kuzey Türk* destanında, şöyle deniliyordu: “*... Tanrı, bir geyiğin ağladığını görmüş. Buna üzülen Tanrı, kendisini tutamamış ve o da ağlamış*”.

Canlı at kurbanı (azâd), Türklerde oldukça eski ve yaygındır. Bu, bir çeşit **azâd** idi. Geçen yüzyılda *Yakut Türkleri*, “*atları doğuya sürerler; Tanrıya kurban (?) veya armağan ederlerdi*”. Bundan sonra hiç kimse bu atlara sahip çıkamaz ve binemezdi. Bu atlar böylece “ıdık”, yani **kuşlu atlar**, olurlardı. “*Şehid düşenlerin atları*” da böyle azâd edilir ve serbestçe köyün içinde gezerlerdi.

“*... Yakut Türkleri, geyiklerin kulaklarına küpe takıyorlar ve bunları serbest bırakarak, Tanrı’ya armağan ediyorlardı*”. Bazı Türklere göre ise, “*Şingiz (Çingiz?) adlı bir ruh, bir geyik, ‘maral üzerine binmiş’ olarak geziyordu. Ahdulkadir İnan hocamıza göre bu, ‘bir av ruhu’ olabilir*”⁸. *Anadolu’da, geyiğin üzerine binmiş olarak gezen Geyikli Baba*’yı da, bunlara katabiliriz.

⁶ *Proben*, IV, s. 78/99 ve 82/105: *Baraba - Om Türkleri*.

⁷ *Proben*, IV, s. 82/103. Anlatış, biraz karanlıktır.

⁸ Bu benzetme, “*insan üstü doğan*” çocuklar için de söylenir.

⁹ *Proben*, II, s. 106. Bu Türk destanları, çok mitolojiktir.

¹⁰ A. İnan, *Şamanizm*, ss. 46, 107.

Eski Uyгур şiirlerinde de, geyikle ilgili bazı sözler vardır: “.. Bilginin yularına (örkin) gerek gösterir. Vakitsiz çantıg geyiği ile koşarsa, ona keleler borkünü giydir”. Bu, daha çok “ke” harfinin rumuzları ile ilgilidir. R. A. R. a t hocamız da bunun manasını çözememiştir¹¹. Herhalde “bilgide, geyik gibi hızlı gitmemeli (?)”, deniyordu.

Geyik hakkında, destanlardan notlar

1) Geyik ve bataklık: Macar efsanelerinde de gördüğümüz gibi, “geyikle hatalık” arasında bir ilişki vardı. Kuzeydeki, To bol Türklerinin bir destanında, şiir halinde söylenmiş şöyle bir sonuç bölümü vardır:

“.. Kamayünlü bir okum olsa, çekip geyiğe (bulan) atsam!.. Yavru (balalı) geyiği yel almaz (yel almas)! Yeni doğurmuş (tugumlu) geyiği, yel almaz!

Batağın en kötüsü (yaman), ulu bataklıktır (Ulu sas)! Ey Ulu saz, senin tepelerin de kötüdür! Arkamı kestir! Boynumu kestir! Boz geyik’in (boz bulan) sırtından bir kayışla (kail)! Kalın bataklığı (kalın saz) geçme, çok zorudur!¹²..”

2) Kışlak ve yaylak geyiği: Anlaşıldığına göre, çukur yerler de yağayan geyikler ile yüksek yerlerde dolaşan geyikler arasında, bir ayrılık görülyordu. Bir Kuzey - Türk destanında, şöyle deniliyordu:

“..Bir yaşlı adamın, iki oğlu vardı. Ava gitiler. Alçak yerlerde (oy’da), vadi (oy) geyiği avladılar. Kırdı, kır geyiği avladılar¹³..” Destanı derleyen R. a d l o f, “kır” sözünü burada, yüksek yer anlamında yorumluyor.

3) Geyik avından armağan, pay: Dede Korkut kitabında da, Bana - Çiçek’in yengesi, Beyrek’in avladığı geyikten, pay istemişti. Kırgız Türkleri, savaşta veya avda elde edilen hayvanlardan verilen armağana, “sooğa” derlerdi. “Çok avladığınız geyiklerden, bize de armağan veriniz¹⁴!.. Bu, inâyet manasındadır. Çünkü, “canını kurtarma” için istenen merhamet de, bu sözle anılırdı.

4) Geyiğin, kendi dağı: “.. Bu dağda durarak, öbür dağa göz diken geyik ölür¹⁵” Bu söz, insanlar için de söylenir.

¹¹ N. a h n i e t i A r a t, *Eski Türk şiiri*, 60.61.

¹² *Proben*, III, s. 270/336: Okçuların türküsü: (*Mergenlerning beyti*).

¹³ *Proben*, IV, s. 188/233: Eski Kazakistan, Sayın - Batır destanı.

¹⁴ *Yudahin*, *Kırgız Sözlüğü*, s. 660.

¹⁵ *Yudahin*, s. eser. s. 50. “Kiyik”, bütün çatal tırnaklı yaban hayvanları. “Kişi-kiyik”, vahşi insan: Aynı eser. s. 475.

5) **Geyik destanları:** (*Hikâye-i Geyik*): A n a d o l u 'da, basma *mevlût* kitaplarının sonlarında, şiirle geyik hikâyeleri vardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi rahmetli Cahit Öztelli, bu destanlar üzerinde çok durmuştur¹⁶. Bu A n a d o l u "*Geyik destanları*"nın motifleri üzerinde, zaman zaman durduk. R a d l o f 'un derlediği metinler arasında da M ü s l ü m a n bir *geyik destanı* bulduk. K ı r g ı z Türklerine ait olan bu hikâyeler kitap (*kitap ölüng*) halinde basılmıştır. Destan, diyalog ve karşılık: konuşma ile düzenlenmiştir. Konuşmalar Hz. M u h a m m e d (*Mukambet*), K â f i r (*keür*), geyik ana ve geyik yavruları arasında geçer¹⁷.

ALAGEYİK VE BOZGEYİK ÜZERİNE

A n a d o l u , Türk kültürü ile destanlarının özlerini taşır. K u z e y -T ü r k destanları, çok mitolojiktir. A n a d o l u ise, destanları gelişmişlik ve gerçekçiliği, mitoloji ile özümle. Rahmetli Ali Rıza Ya l g ı n 'ın "*Güneyde Tür k - m e n oymakları*"nda derlediği bazı bilgileri, değerlendirmeye çalışalım:

1) **Alageyik ve tepegöz sultan:** Hikâye, öz olarak şöyledir: "*.. Kel o ğ l a n , gerdeğe girdiği gün, d o n değiştirip, esas donuna giriyor ve bir delikanlı oluyor. Eşine, şöyle diyor: "Ben, K a f dağındaki, A l a g e y i k adındaki, d e v - a n a 'nın oğluyum. Anam, 18 K a f 'a hükmeden, T e p e g ö z S u l t a n 'dır*"¹⁸". Padişah kızlarının, "*elma atma yoluyla k o c a bulma*" motifi, Türk mitolojisinin bir motifidir. "*İnsanların, silkinme yoluyla k e l o ğ l a n ; k e l o ğ l a n ın da insan olması*"; bu da T ü r k l e r e ait, derin inanışlı bir motiftir. Keloğlan bölümümüze bakınız¹⁹.

2) "**Alageyik soyu ve yurdu**": İse bu masalın sonuna eklenmiştir: "*Kızın babasının yurdu da, A l a g e y i k yurduna katılır.. Bundan dolayı oraya, A l a g e y i k y u r d u derler.. Alageyikli boyu, kendilerini böyle bir soya bağlamışlardır*". Bu da, Ş a m a n i z m 'in tanınmış bir prensibidir.

3) "**Yeledi geyik**" ve "**Alageyik**": Diye iki türlü geyik vardır. Hikâyeyi anlatan H ı n ı z A h m e d , böyle diyordu. "*Alnı punpullu, yani kâküllü*" geyik, A n a d o l u hikâyelerinin, başlıca motifidir. "*Y e r r u h u ve geyik*" ilişkileri üzerinde, yukarıda durmuştuk. Bundan dolayı, K a f d a ğ ı ile bir ilişkisi bulunması da, T ü r k mitolojisi'nin bir motifi olsa gerektir.

4) **Alageyik ve geyik olan yaşlı bir adam:** Ali Rıza Ya l g ı n 'ın, B i n b o ğ a Türkmenlerinden derlediği bir söylenti, kısaca şöyledir: "*N u r h a k l ı bir yiğit, ava gidiyor. Bir geyik sürüsüne rastlıyor. Sürünün yanında*

¹⁶ Cahit Ö z t e l l i , Türk Folklor Araştırmaları, 1961. s. 6391 vd.

¹⁷ *Pröben*, III, s. 666/751: "*Kük*"; basılı kitaplarda.

¹⁸ A n a d o l u 'da da geyik, bir "*Y e r - r u h u*" gibi görünmektedir: Ali Rıza Ya l g ı n , *Cenupta Türkmen Oymakları*, II, s. 130.

¹⁹ W. E b e r h a r d , *Türkische Volksmärchen*, Leiden, 1953. 257-III. Motifler çok karışıktır.

da bir ‘‘Koc a a d a m’’ görüyor. Yiğit, geyiklere saldırıyor. Koc a , bir geyik oluyor. Yiğid de kaçıyor...” Bunu anlatan N u r h a k l ı bir geyik avcısı şiiri ile şu atasözlerini anlatıyor:

1) ‘‘Geyiğın avına biyol (bir kez) giden, bir daha tövbe eder’’. 2) ‘‘Geyiği iyi sayarlar, onun p i r i varmış’’. 3) ‘‘Bir adam, su içen geyiğe bir ok atmış. Geyik hemen a k s a k a l l ı k o c a olmuş...’’ 4) ‘‘Davarın uğruna bir geyik çikarsa, o obaya zeval olmaz²⁰’’

Geyik donuna girme, A n a d o l u ’da N u r h a k dağlarında, şimdiiye kadar görmediğimiz bir motifle ortaya çıkıyor. Fakat, Türk mitolojisinin öz bir motifi gibi ve muhteşem bir görünümle: ‘‘... Y u s u f adlı bir avcı, geyik avına gitmiş Geyik sürüsünün yanında, ‘‘ak sakallı bir k o c a ’’ görmüş. Koca Yusuf: ‘‘Beni kimseye söyleme, sana bir çebiş vereyim’’, demiş. Fakat Y u s u f dinlemeyip, sürüyü talana başlamış. k o c a bir geyik tekesi oluyor. Y u s u f ’a ‘yuf’ diyor ve Yusuf kayalardan düşüyor²¹...’’

Geyiğın üstün bir güç kazanması: A n a d o l u ’da geyik avı üzerine yakılmış, bir çok türküler vardır. Ancak Ali Rıza Ya l g ı n tarafından N u r h a k dağlarındaki T ü r k m e n l e r d e n derlenmiş, bir türküden ‘‘geyiğın ilâhî bir güç ve yüz kazandığı’’ görülmektedir:

‘‘Uyku geldi gözlerime süzüldü,

‘‘Geyik geldi, annacıma (karşıma) düzüldü,

‘‘Tetiği çekerken elim çözüldü,

‘‘Geyiğe gitmeyin sakın yoldaşlar!’’

Anadolu efsanelerinde ‘‘ Boz geyik ’’

Boz Geyik Dede, Elbeyli Türkmenleri arasında ayrı bir önem taşıyordu. ‘‘ Boz geyik Dede Elbeyli Türkmenlerin p i r i idi’’. Bildiğimiz budur. Ancak aynı Türkmenlerde, ‘‘O’nun adını almış veya elini taşıyan’’, diğer d e r v i ş l e r d e vardır. Ali Rıza Ya l g ı n ’ın derlediği bilgileri, öz olarak verip, bir yoruma gitmeğe çalışalım. Aslında Ya l g ı n da bu inanışları yorumlayamıyor²².

1) *Boz geyikli* ve Elbeyli boyu: ‘‘... Boz geyikli, Elbeyli boyunun p i r i dir. Elbeyli’den çıkan *Del i A h m e d* ’in sanına, *Boz geyikli* derlermiş. Bir gün *U r u m* ’a *H a c ı B e k t a ş* ’a gitmiş... Kerâmet göster-

²⁰ Ali Rıza Ya l g ı n , a. eser, II, s. 398-400. Bu atasözlerinin manaları çok derindir. Burada yorumlamadık.

²¹ Ali Rıza Ya l g ı n , a. eser, II, s. 399. Olay, bir ‘‘don değıştirme’’ mi; yoksa ‘‘ervah’’ mı, bilinmiyor.

²² Ali Rıza Ya l g ı n , a. eser, I, s. 33.

miş, veli olmuş. Bir gün de elindeki çövenini güneye fırlatmış. Çövenini yerinden, develerle bile kaldıramamışlar. Sonra da Hacı Bektaş'tan mer-tebe almış... Bozgeyikli Deli Ahmed, aslen Tokatlı idi..." Bu çöven geleneği ve inancı, başka bir yerde kendini yeniden gösterecektir.

2) Bozgeyikli babaların çöveninden atlama: "...Türkmenlerin başlıca ziyaret yerleri, Bozgeyikli ve Yelbaba türbeleri idi. Türkmenlerin en büyük yeminleri, Bozgeyikli baba'larının ellerindeki kamış çubuktan, atlamakla olur. Türkmenler buna 'çöven atlama' derler ki. Bir Türkmen çöven atladıktan sonra, asla yaılan söylemez²³".

3) "Bozgeyik Dede, çarpısın!" "...Bozgeyik Dede, var sayılan, kendisi bilinmeyen bir evliyaya saygı ve bir âdettir. Bozgeyikli sıfatını taşıyan deyişlerin başına yemin etmek ve hüneri, aşiretteki kavga ları halletmekmiş. Vaktiyle bu adı taşıyan dervişler, halk arasında gezer ve küskünleri barıştırmayı işini yaparlarmış... Bu âdetten, yalnız bir yemin kalmış:

"Bozgeyik Dede çarpısın!²⁴": Bir tören aleti olarak, çövenlerin önemi üzerinde, "Türk Kültür Tarihine Giriş" adlı eserimizin VI. cildinde, geniş olarak durmuştuk.

DERVİŞ VE ŞAMANLARIN ERVAHI, GEYİK

Geyik hikâyelerinde

Anadolu'da başlıca Mevliî kitaplarının sonlarında bulunan "Hikâye-i Geyik" destanlarından söz açmıştık. Bu hikâyelerde, "okla yaralanan geyik kaybolunca, aynı yerden yaralı bir dervişini ortaya çıktığını" görmüştük. Derviş, herhalde "geyik donuna girmiş" oluyordu. Bunların kesin yorumları, çok güçtür. Altay dağlarındaki Telet Türklerine göre, "her şamanın bir ervahı vardı": Buna, "Tın-bura" deniliyordu. "Bura"; ruh demektir. "Bur, pur"; ise, Kuzey Türk ağzlarında, geyik veya ren geyiği anlamında da söylenir²⁵.

Geyikli Babanın izlerinde

Kuzey-Batı Sibirya'daki Samoydler arasında ise bu inanış, biraz daha aydınlanır: "Her şamanın bir ren geyiği vardır. Bunun, geyik şeklinde bir ruh olduğuna inanılır... Şaman ile birlikte, kavga eder... Ancak

²³ Ali Rıza Yalğın, a. eser, I, s. 62. Burada dervişin asası veya çöveni, kılıç yerine kullanılıyor. Dede Korkut kitabında ise, kılıç üzerine yemin edilir.

²⁴ Ali Rıza Yalğın, a. eser, II, s. 119.

²⁵ Une Harva, *Religiöse Vorstellungen der Altäischen Völker*, s. 478, n. 60. Anohin'den.

geyik ölünce, şaman da ölür..." Geyik boynuzu, bir sembolü idi. "Ölen şamanın oğlu babasının bir heykelini yaptırdı ve başına da, bir geyik boynuzu koydu"²⁶... Belki eski Anadoludaki boynuzlu "Geyikli Baba" anlayışının da kökleri, böyle derinlere gidiyordu.

1) Geyik tekesi ve Bey: "... Kırkılmış bir geyik tekesi (serek) sallanıyor, bu bey geliyor (bii) demektir, bu benim!" Bunlar, Kırğız atasözleridir²⁷.

2) Yiğidin adı ve geyik: "Her geyiğin kulları, her yiğidin de, bir adı var!" Yani, adsız yiğid olmaz, diyor. Bu Altay destanları, çok mitolojiktir²⁸.

3) Geyik ve Bakır dağ: "... Bir yiğid, bir geyiğin peşinden gidiyor. Bakırdağ açılıyor ve geyik dağın içine giriyor.. Yiğit de geyiği izliyor... Yedi Tanrı (yeti Kuday) ile, orada karşılaşılıyor"²⁹... Bu eski Anadolu'daki geyik hikâyelerine de benzer.

4) Öksüz çocuk ve 9 geyik: "... Öksüz bir çocuk, ava gidiyor. 9 geyik avlıyor. Çocuğun atı, eğersiz ve üzengisiz imiş"³⁰... Radlof'un I. cildinde bulunan bu Türk destanları, çok mitolojiktir ve göklerde geçer. Bu "Dokuz geyik", "9 gezegen", olsa gerektir.

²⁶ Uno Harva, a. eser, s. 478, n. 62. Lehtisalo'dan.

²⁷ Proben, III, s. 313: Bir beyin (bü) özellikleri, medhi ve alkışı. Şiir, atasözlerinden oluşmuştur.

²⁸ Proben, I, s. 26. Çok mitolojik bir Kuzey Türk destanıdır. Olay, hep göklerde geçer.

²⁹ Proben, I, s. 313/337: "Geyikler ve açılan dağlar". Bu destanın benzerleri, I. cildimizde ele alınmıştır.

³⁰ Proben, I, s. 331/355. Çok mitolojik bir Altay destanıdır.

9. BÖLÜM

KURT VE TÜRKLER

(Yeni notlar ve belgeler)

TÜRK HALK EDEBİYATINDA VE DEVLET MİTOLOJİSİNDE KURT

Türklerin kurdu izlemeleri ve arkasından gitmeleri

Bu konuyu ilk olarak ele alıp, destanlar ve edebiyat tarihi bakımından inceleyen, F u a d K ö p r ü l ü olmuştur. *Şimdi müslüman olan Türklerin halk edebiyatında bile, eski milli destanın izlerine, tesadüfolunmaktadır*¹. Bu, Türk milli kültürünün incelenmesinde atılmış, en büyük bir adımdır. F u a d K ö p r ü l ü , aynı konuyu, yeniden ele almış, daha geniş ve daha derin olarak ele almıştır². 1926-1928 yıllarında, ulu erdem sahibi hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n bu görüşleri yeni tarih ve folklor vesikaları ile daha da desteklemiş ve genişletmişlerdir³. Hocalarımızın, bu geniş bilgi ve tahlil güçleri karşısında, hayran olmamak mümkün değildir.

Türk Mitolojisi adlı eserimizin I. cildinde, yeni vesikalar sunma yolu ile, k u r t ile ilgili inanışları, daha da genişletmeğe çalışmıştık. Burada, daha önce sunamadığımız vesikaları sunarak, konuyu yeniden toparlamağa çalışacağız. Ancak buradaki vesikaların ağırlığını, daha çok “*Türk halk edebiyatı*”ndaki motifler oluşturacaklardır.

TÜRK VE MOĞOL MİTOLOJİSİNDE “KURT”

M o ğ o l ve Proto-Moğol kültüründe, kurt kültü görülüyor: Konuya, M o ğ o l kültür çevreleri ile başlamak istiyoruz. Çünkü en çok spekülasyonlara uğrayan, bu alandır. Hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n da, 50 yıl önce bu görüşte idiler⁴. Prof. İ n a n hocamızın da belirttikleri gibi, *M o ğ o l türeyiş destanları* içinde baskın olan, “ı ş ı k” idi. “K ö p e k” veya “köpeğe benzer” bir hayvanın görüldüğünü de, burada biz katalım, Moğolca *Börte-Çino* veya *Börteçine*, yani “G ö k k u r t”, M o ğ o l kaynaklarında daha çok bir k i ş i a d ı olarak görülyordu⁵.

¹ F. Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s. 52.

² F. Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi*, s. 62 vd.

³ Abdulkadir İ n a n . *Türkiyat mecmuası*, II, 1926-28; *Makaleler*, s. 69-75.

⁴ Sonraki T ü r k - M o ğ o l inanışları, bunların dışındadır; *Makaleler*, s. 71.

⁵ A . İ n a n hocamız, sonraki M o ğ o l kaynakların da, değerlendirmiştir; Aynı eser, s. 71 vd.

Moğollarda büyük devlet ve kabile mitolojisi: Konuya böyle bir görüşle girersek, yolumuz daha güvenli olur. Çeşitli eserlerimizde belirttiğimiz gibi, Çingiz Han devletinde, “Büyük devlet, devlet felsefesi”; daha çok eski Türk devletlerinin tesirlerinden geliyorlardı. Önemli olan, “Yüksek devlet felsefesi” ile “kabile gelenekleri” ni, birbirlerinden ayırmaktır. I. cildimizde Hitay (Liao) devletindeki gelenekler dolayısıyla, böyle bir deneme yapmıştık. Çingiz Han geleneğindeki Kurt motifi üzerinde, kısa olarak durmuştuk. *Moğolların Gizli Tarihi*, ilk girişinde söze başlarken, Çingiz Han'ın ilk kutlu ataları hakkında şöyle diyordu:

Çingiz Han'ın ilk ataları Gök kurt ve dişi geyik

“Çingiz Kahhan'ın kökeni (huja'ur), yücelerdeki göğün takdiri ile doğmuş (caya'atu töreksen), Bört e-Çino (Gök kurt) idi.

“Onun karısı, Ko' ai - Maral yani (beyazlı veya kızıla çalan maral) idi. Buraya, denizi geçerek gelmişti. Burkan - Kaldu'nun dağındaki, Onon Irmağının kaynağında, yerleşip yurtlarını kurdular...”

Bu önemli girişin tercüme ve yorumunu, moğolca metnin çince karşılıkları ile, biraz da Pelli ot'nun anlayışına göre yapmağa çalıştık. “Çino” moğol dilinde kurt demektir. Ancak “börte”, bazılarının yorumladıkları gibi, boz demek değildir. *Moğolların Gizli Tarihi*'nin çince karşılıklarında, “göğün rengi” anlamında kullanılmıştır⁷.

Dişi geyiğin rengi üzerinde ise, ayrıca durulmalıdır. *Moğolların Gizli Tarihi*'nin çince karşılığında geyiğin rengi, “beyazlı, gri” olarak tanımlanmaktadır⁸. P. Pelli ot ise bu sözü, sarımsı veya doru (?) bir renk adı olan, türkçe “kuba” dan getirmektedir. Zaten çince karşılıklarda da, “kırmızıya çalan”, bir mana vardır⁹. P. Pelli ot'nun bu sonucu, çok nadir kaynaklara dayanır. Böyle bir bilgi, yalnızca Moğolların Gizli Tarihi'nin bu başlangıcında verilir. Reşideddin ve Ebülgazi dahil, başka hiç bir kaynakta böyle bir bilgiye rastlanmaz. Eski ve yeni Moğol folkloru içinde, “Gök kurt” ve hatta kurt ile ilgili herhangi bir gelenek görülmez¹⁰.

⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*: (YCPS), P. Pelli ot yayını, s. 5, 121. Çince metin de, karşılaştırılmıştır.

⁸ Bu çince söz, bazan yeşil anlamına da söylenir. Asıl anlamı, “Gök mavisi” (Couleur de ciel, ciel) ve bazan da çivit mavisi ve yeşil için söylenir: Pelli ot, s. 121 n. Haeheisch ise, “mavi - gri” olarak yorumluyor: (YCPS Wörterbuch, s. 19).

⁹ Reşideddin, kurdun adını, “Börte-çina” olarak anıyor. Bu söz, Reşideddin'de, yalnızca bir yerde geçiyor. Diğerleri ise, kişi adlarıdır. Doğrusu için, bk. Pelli ot, *Histoire des compagnons de Genghis-Khan*, s. 131.

¹⁰ Haeheisch, *Wörterbuch* (YCPS), s. 64. Çincesi ile karşılayınız.

¹¹ P. Pelli ot, ... *Genghis-Khan*, s. 304 vd.

¹² A. İnan, bu konudaki kaynakları taramıştır: *Makaleler*, s. 71.

Bundan da anlaşılıyor ki bu gelenek, Türklerden Moğollara, -bir yüksek devlet mitolojisi olarak-, girmişti.

TÜRK HALK GELENEĞİNDE, ÇİNGİZ HAN VE "GÖK KURT"

Çingiz nâmeler, yalnızca basılı kitap olarak değil; ozanlar tarafından da, söylenir ve ağızdan ağıza itilirdi. Başkurt Türk kesimleri, Çingiz Han'ı -ataları değil- milli bir büyükleri olarak kabul etmelerine rağmen, Çingiz Han hakkındaki bilgileri, Türk gelenekleri ile benzeştirmişlerdi. Onlara göre, "Çingiz Han, Gök kurt'un oğlu", idi. Ancak, Börteçine ve Çingiz Han'ın babasından, söz açılmıyordu.

"At yeveli Gök kurt oğlu Çingiz Han": "Çingiz Han, doğrudan doğruya (bilâvasıta), "Yılkı yallı Gök Börü" (At yeveli Gök Kurt) un oğludur".." Kurdu yelelerini, Kuzey-Türk dünyasında yazılan bu kaynak, niçin at yeleki (yılık yallı) olarak görüyordu? Bu çok önemli inancı, pek anlayamıyoruz. Moğollar ile ilgili ana kaynaklarda ve Moğol halk edebiyatında görülmeyen bu inanış, Türk gelenekleri ile benzeşme içinde görülüyordu. Aslında Çingiz Han, Başkurt Türklerinin atası değildi. "Başkurt kabilelerine... âlâmet olarak tamga, ağaç, laş veren, Gök Börü oğlu Çingiz Han", idi¹².

Moğollarda, köpek kültü nurdan gebe kalma ve ana ailesi: Çingiz Han'dan çok daha eski olan Uygur türeyiş destanında da, gökten ışık inmesi" yolu ile hâmile kalmayı görüyoruz. Buna paralel olan diğer örnekleri, I. cildimizde vermiştik. Anlaşıldığına göre, Moğol Mitolojisi'nde başkurt motif, ışık ve köpek idi. Moğol edebiyatının en eski eseri olan Moğolların Gizli Tarihi'nden, Çingiz Han'ın atası olan Alan-Ko'a Hatun'un, hâmile kalması ile ilgili bölümü, aşağıda sunalım. Metin, P. Pelliot'un yorumuna uyularak verilmiştir¹³. Diğer yorumcular bu eseri, bir dil veya edebiyat parçası gibi ele almışlardır:

".. Her gece parlayan (üçgen), sarı bir adam (şıra gü'ün) çadırın üst penceresinden giriyor, kapının ışığı ile karnımı okşuyordu. Onun parlak ışığı karnıma nüfuz ediyor, giriyor (şingegü), çıkarken desarı bir köpek gibi (şıra nokai metü) ayın (veya) güneşin şualarından (kiliyer), ırmımanarak geri dönüyordu.

".. Bu, onların (yani üç oğulun), Tanrı'nın oğlu (Tenggiriyyin kö'üt) olduklarının, açık işaretidir (temdek)..."

¹¹ Kısa bir açıklama ve kaynaklar için bk. A. eser, s. 72.

¹² Bu söylenti, 1819'da, Kazan'da, Halfin tarafından yayımlanmıştır: A. eser, s. 72, n.6.

¹³ Moğolların Gizli Tarihi: (YCPS): Pelliot, ss. 7, 121; Haenisch, s. 3; A. Temir, s. 8.

A n a a i l e s i, bu inanışta açık olarak görülmektedir. *Altan Tobçı* adlı Moğol kaynağında ise, buradaki *sarı köpek*, ‘‘*k ı r m ı z ı k ö p e k*’’ olarak anılmaktadır. Köpek kültü, çok eski Proto-Moğollar arasında da yaygın idi¹⁴.

Türk geleneklerinde köpeğin ‘‘at yeleli Gök Kurt’’ olması: Baş Kurt Türklerine ait bu çok nadir vesikanını metnini, yine Prof. A. İnan vermiştir. Bir bilgi vermek için sunacağız¹⁵. ‘‘Çingiz Han’ın atası *Ala n K o*’a *Hatun halka kendisine bir ışık indiğini ve Gök kurt olarak çıktığını söylemişti*’’. Ancak halk buna inanmamıştı. Bunun üzerine bazıları hatunun çadırının yanında pusu kurup, beklediler. ‘‘*Havadan, parlak bir ışıık (yarkın kün) indiğini*’’, gördüler. ‘‘*Bayağı güneş (kün) gibi inen bu ne idi?*’’ diye birbirlerine sordular. *Gelin bağıralım, ‘‘kurt ise çıkar (börü bolsa çıkar)’’, dediler. Bağırıldılar. ‘‘Baktular ki, ‘‘at yeleli bir gök kurt’’ (Yılkı yallı kök börü), çıka geldi. Arkasına baktı. ‘‘Çingiz’’, deyip bağırıldı’’. Ondan sonra kayboldu...*

ÇİNGİZ HAN’IN, DİĞER TÜRK MİTOLOJİ MOTİFLERİYLE GÖRÜNÜŞÜ

Aşağıda sunacağımız bu *Kır g ı z* Türklerinin efsanesi, doğrudan doğruya *k u r t* motifi ile ilgili değildir. Yukarıdaki efsaneleri, *Türk - Moğol* inanışları bakımından, aydınlatıcı olduğundan, burada kısa olarak sunmayı, yararlı görüyoruz. Şimdiye kadar, hep *n u r* ile *a y ı ş ı ğ ı*’ndan söz açtık. Halbuki Türk inanışlarında, doğrudan doğruya, ‘‘*g ü n e ş ı ş ı k l a r ı*’’ da söz konusudur bundan dolayı bu efsane, gerçekten görkemlidir. Bu motif üzerinde, güneş ile ilgili bölümümüzde, çok kısa olarak durmuştuk. *Moğolların Gizli Tarihi*’nde de, hem ‘‘*a y*’’ ve hem de ‘‘*g ü n e ş ı ş ı ğ ı*’’ndan söz açılıyordu. *P. Pelliot* bunu, *a y* veya *g ü n e ş ı ş ı ğ ı*, diye kuşgulu olarak yorumluyordu. Gerçi metin karanlıktır. Ancak *H a e n i s c h* ile diğerlerinin yaptıkları yorum, moğolca ve çince metnin içinde, yoktur^{16*}:

‘‘... *Altın Bel Han*’ın kızını, (kocasız hamile kaldığı için), bir sandığa koyup, ırmağa atıyorlar... Sandığı, *Toktagul Mergen* adlı biri, sudan çıkarıyor. Kız yiğide, şöyle diyor:

‘‘ - *Ben karanlık bir yerde (bir karangı yerde), Allahın emri ile (Allahın emiri minen), hâmile kaldım (kursaktı boltum)! Babam beni öldürmek istedi. Ancak annem (şeşe) kıymadı (kıymay).*

‘‘*Kadın, üç oğul daha doğurur. Ş i n g ı z*, atalarını bulmak için ırmağın yukarısına doğru gider...

¹⁴ W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 48.

¹⁵ A. İnan, *Makaleler*, s. 72.

^{16*} (YCPS): Pelliot, s. 129; Haenisch, s. 3.

Ş i n g i z 'ın yayını, güneşin tutması: “.. Üç kardeşi ise Ş i n g i z 'a karşı geliyordu. Bunun üzerine anneleri şöyle diyor: “ - Dördünüz de benim oğlumsunuz. Size âdil bir yol göstereyim (edil şerigat kılayın). “Yaylarımızı güneşin ışıklarına asınız (Sagımgı sadagını il). Işık, hanginizin yayını tutup yukarıya çekerse (Sagım sadaktarını kötörsö), o padişah olsun (sonunğ patşa bol!).

“ Gü n e ş ışığı, Ş i n g i z 'ın yayını, altında bir direk (astınan direü); üstünde asılacak yer (üstüne baylau) varmış gibi, havada tuttu ve Şingiz, h a n oldu¹⁶...”

Han'ın kızı, “karanlık bir yerde” Allahın emri ile hâmile kahyor. Ancak Müslüm a n oldukları için, k u r t veya ışıktan söz açılmıyor. “İrmağa atılan sandık” motifi, A n a d o l u masallarında da, çok yaygındır. Her ne olursa olsun, bu destan çok eskilerden gelen, muhteşem bir T ü r k düşüncesini yansıtır. Bu destanın tümü, Güneş bölümümüzde sunulmuştur.

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA KURT

Büyük devletler kurmuş olan Türklerde kurt, artık bir sembol hâline gelmişti. Onlarda din ve totemizm izleri, çoktan kaybolmuştu. Kurt G ö k t ü r k l e r d e , tuğlar ile bayrakların tepesinde yer alma yolu ile, bir devlet sembolü olmuştu. O r t a a s y a , A l t a y l a r ile S i b i r y a 'da yayılan Türk Halk edebiyatında ise kurt, halâ kalın bir mitoloji tülüne bürünmüş görünmektedir. Oralarda insan, bazan kurt donuna giren bir yiğit; hazan bir dev oğlu olur. Bazan da gökte, büyükayı burcu ile birlikte görülür. Çoğu zaman güzel kızlara karşı ise, aşırı bir eğilimleri vardı. O r t a a s y a Türk halk edebiyatı'nda k u r t , çoğu zaman e r k e k t i r . Bundan da anlıyoruz ki, Ortaasya Türk kavimlerinin alt kesimlerinde, “anne ailesi” nin izleri henüz daha kaybolmamıştı. Bunu, çok eski Türk totemizminin kalıntıları olarak da, kabul edebiliriz.

B ü y ü k d e v l e t k u r m u ş o l a n T ü r k l e r d e , -örnek olarak Göktürklerde ise k u r t - d i ş i , yani büyük anne'dir. Buna karşılık Türk kavminin, veya Türk devletini kuran âilenin atası ve babası ise, bir i n s a n ve bir e r k e k t i r . Bunun için “ a n n e a i l e s i ” gelişmiş Türklerde çoktan kaybolmuş ve onun yerine, “ b a b a a i l e s i ” gelişmişti. Şimdi, R a d l o f 'un “Türk Halk Edebiyatından Örnekler” adlı eserinden birkaç örnek seçerek, sunmağa çalışalım:

1) K o n u ş a n v e y o l g ö s t e r e n k u r t : “Baraba-Om bölgesinde, Kara-Kököl adlı bir yiğit s i l k i n i y o r v e a l t ı n y ü n l ü b i r k u r t (karış-

¹⁶ Proben, III. s. 68/88: Kazakların kökeni: (Kazaktıng tübü).

kır oluyor"¹⁷. Bundan sonra başarı kazanıyor. Masalda kurt, dejenere edilmiştir. Yiğit, bazan da, a y ı donuna giriyor.

2) "Bir yiğit ile Han'ın kız ı z ı sevişiyorlar. Fakat Han kızını yiğide vermiyor. Kurt, büyümlü nefe si ile üflediği (üfüp) herzeyin şeklini değiştiriyor. Hanın her istediğini yerine getiriyor. Böylece gökteki y e d i a y ı t ı r, argımak, yani Büyükayı burcu ile "k u t l u" yeraltından da H ü m a kuşunu, yiğide kazandırıyor"¹⁸. Burada, çok eski bir Türk efsanesi, güneyden gelen masal motifleri ile karışmaktadır. Kopuz için, "dumbra" deniyor.

3) Kutlu kopuz ve kurt: Bu da, yukarıdakine benzeyen, -fakat daha gerçekçi ve daha az karışmış-, bir masal tipidir: "K u r t bir yiğide, H a n'ın k ı z ı n ı almak için yardım ediyor. Yiğid, kurdun yardımı ile "k u t l u k o p u z" (dumbar) elde ediyor. Kurt yiğide güç veriyor. Yiğid Ok yarışlarında da, (nışana atışkalı), birinci oluyor ve Han'ın kızını alıyor"¹⁹. Yine aynı bölgede, kurt motifi dejenere edilmiştir. Kurt ancak, yiyecek verenlere akıl verip, yol gösteriyordu²⁰. Konuşan kurtlar için de ayrıca bk. (Proben, 4, metin s. 253).

4) "Tanrı'nın k u y r u k s u z g ö k k u r t u' da": Eski bir K ı r g ı z masalında görülüyor²¹. Ayrı bir masalda da, "G ö k r u h l u (cendet), Kondı-Bay'ın ilinde bulunur", deniyordu²².

5) "Altı ağızlı Gök-Börü" deyimini de, Ortaasya'daki b a k s ı dualarında görüyoruz²³. 6 sayısı, Türklere sonradan, kutlu bir sayı olarak girmiştir.

6) "Kurt ile koyun" üzerinde söylenmiş masallar ile atasözleri de, Ortaasya halk edebiyatında, çok yayılmıştır. Bunlardan birini örnek olarak vereлим: "Koyunlar dışarıda mangırışır, yani bağırsırlarsa; aç kurtlara aş olurlar"²⁴. Kurt-koyun örneği, G ö k t ü r k yazıtları ile A n a d o l u'da da çok görülür. Çünkü, koyuncu kavimlerin başında, Türkler gelir.

¹⁷ Proben, IV, s. 67/84: Baraba-Om Türklerinden.

¹⁸ Proben, IV, s. 118/154: Kuzeydeki Hoca-Aul Türkleri.

¹⁹ Proben, IV, s. 117/153: Hoca Aul Türklerinden.

²⁰ Proben, IV, b. 114/119: "Kuş isteyerek (istegeli), yürüyen (jürgen) Han oğlu".

²¹ Proben, III, s. 275/327, Kırgız: Allah Ta'ala'nın (Alda Tagalanıng) kuyruksuz (şölek) Gök Kurdu (Kök Kaskır): "... Erkem-Aydar'ın kız hardeşi hastalanıyor. İlaç olarak bu kurdun safrı kesesini (ötünü) istiyor. Bu kurda güç yetmez diyorlar... 3 gün, 3 gece döğüşükten sonra kurdu öldürüyor..."

²² "Kötü ruhlu kurtlar" için daha çok "haskır" deniliyor. "Gök ruhu" (Kök Cendet) için bk. Proben, III, s. 49; IV, s. 14.

²³ Proben, III, s. 49/64-65: Bakası duası: (Baksanıng sözü) (Kırgız): "... Demir-Ruhu (Temir-Can), selam! Bana, haber ver! Ağır bir ordu (aur-kol) toplansın! Demir Tuğunu (bayrağın) diksin!

"Açık yerden (oydan) gelen, 10 kurt (on börü)! Bu kurtların içinde Altı ağızlı (altı auzlu) Kök-Börü!..."

²⁴ Proben, IV, s. 15/20: Baraba Türkleri. Bu söz, daha çok asayiş bakımından söylenmiştir.

7) “Kurt kürkü” motifi de, Ortaasya Türk halk edebiyatında çok yaygındır. “Yiğitler, kurt kürkü, (yani, karışkır tonu) giyiniyorlardı”²⁵

8) “Yerde veya alçakta 30 kurt, gökte ise 40 kurt”, “bir ermişin rüyasında görülüyor ve her kurda, bir atış yapıyor”. Di n v e a s t r o n o m i b a k ı m ı n d a m â n â s ı o l a n b u m a s a l, d e r i n o l a r a k i n c e l e n m e l i d i r ²⁶.

9) “Kötü bir rub olarak kurt” motifi de, Ortaasya Türk edebiyatında çok yaygındır. Örnek olarak “kaskır-alp”, yani “K u r t y i g i t” in kendisi, bir insan gibidir. *Dişi bir dev in oğludur. İlk karısı ise, Calmaus adı verilen bir dev in kızıdır. Yiğit Er-Töştük’ün karısı, başı altın, götü ise gü mü ş bir erkek ç o c u k doğuruyor. (Bu da Oğuz Kağan gibi), insan üstü bir doğuşla dünyaya geliyor. K u r t - İ n s a n, kadına göz koyuyor. Kocasını ile arasını açıyor ve kadını yakmak istiyor. Fakat kadın, Kurt insanın ilk karısı olan, d e v k ı z ı i l e b i r l e ş i y o r v e k u r t i n s a n a k a r ş ı k o y u y o r*²⁷. Bu masalda, i n s a n kızları ile dev kızlarının bir anlaşması görülüyor.

10) Çocuğun adını koyan Kurt: “Doğar doğmaz konuşan, kutlu bir kız varmış. Büyüyünce, a d k o y m a k i s t i y o r l a r. Fakat bir türlü ad bulamıyorlar. Böylece kız, a d s ı z k a l ı y o r. En sonunda kızın adını bir k u r t b i l i y o r v e kızın adını koyuyor. Bunun için de k ı z, k u r t i l e e v l e n i y o r. Ç e y i z o l a r a k d a, b i r k a r a d e v e i l e b i r (kara güng), yani bir c â r i y e g ö t ü r ü y o r. (Fakat kurdun kurtluğu tutuyor) ve deve ile câriyeyi yiyor. Bundan sonra kız, kuması ile anlaşp, kurt insana karşı koyuyor”. Bu da yukarıdaki masalın ayrı bir şeklidir²⁸. Kurt, zaman zaman donuna giriyor. Ad, Türklerde çok önemli idi. Kutlu doğan bir kızın adını ancak kutlu bir kurt koyabiliyordu. Fakat kutlu kurt, insan donunu bırakınca “k ö t ü k u r t” oluyor ve kötülükler yapmağa başlıyordu. Burada da, iki k u m a arasında, kötü kocaya karşı bir anlaşma vardır.

KURDUN ADI HAKKINDA

O ğ u z l a r “kurt”; diğer Türkler ise, “böri” diyorlar: T ü r k l e r b i l d i ğ i m i z k u r d, ç o k e s k i l e r d e n b e r i, “Böri”, veya “börü” derlerdi. Bu ünlü eski Türk sözü, A n a d o l u ’ d a d a s ö y l e n m e k t e v e y a ş a m a k t a d ı r. Tek gezen azıtlı kurtlara da, “yalınsak” deriz. Eski Türk ailelerinde, büyüklerin adlarını söy-

²⁵ Kurt donu: (Karışkır tonu): “.. İki kurt (iki karışkır), Kara-Kököl’ün boynuna sarılıp, ağzından burnundan öpüşüp (aus murun öbüşüb), selamlıyorlar..”: Proben, IV, s. 65/81-82: O m s u y u n u n k a ğ ı n d a (kasında), B e r a b e - İ l . . .

²⁶ Proben, IV, s. 12/15: “.. Oğlum! Bu gün kötü bir düş (tiş) gördüm. Alçak vadilerin (oynung) 30 k u r d u n a (oduz börüsü), nasıl baş çıkarısın, balam!

“Yüksaklerin (kernung) 40 k u r d u n a, nasıl baş çıkarısın, balam!...”

²⁷ Proben, III, s. 317/383.

²⁸ Proben, III, s. 312/377: Duder-Kıs masalı.

leme yasak ve *t a b u* idi. Bundan dolayı, Kurdun adında, küçük hayvanların adı ile, örtülü olarak tanımlanmış olması düşünülebilir. Aslında, O ğ u z Türklerinin dışındaki diğer Türkler, *kurda*, “böri” diyorlardı:

Kurt ve solucan manasına “kurt”: ‘ ‘ Kurt : Solucan soyundan olan hayvan, demektir. Öbür Türklerce. ‘ ‘ O ğ u z l a r, ise böri’ye kurt derler²⁹’. B a n g, “kurt” sözünün geniş manada, yani v a h Ő i h a y v a n manasında söylenmiş olabileceği üzerinde durmuştur. Bizce bu görüşlerinde haklı idiler³⁰. XI. yüzyılda derlenmiş, şöyle eski bir Türk şüiri de vardır³¹:

Vahşi hayvan manasına kurt: “*Ku Ő k u r t hepsi dirildi, erkek di Çi derildi, “Bölük ö ğ ü r olup, da ğ uldı. (tarıldı); İ nlerine yine giremiyecekler (kirüsüz)”*”

K a r a h a n l ı Türk kültür çevresinde, K u t a d g u B i l i g içinde de K u r t, *solucan* anlamında söyleniyordu³². U y g u r e l yazılarında bile, “*ki-min di Őini k u r t y e r s e*”, gibi sözler geçiyordu³³. Konuyu, uzatmıyalım.

B a Ő k u r t Türklerinde *börü*’ye, k u r t dendiğine, pek inanmıyoruz. Ancak bu Türk kesimleri, kendilerini *kurttan getirmek için*, halk inanç ve yorumları ile, k u r t sözüne ısınmak istemişlerdir. Nitekim k u r t sözünü de, kendi kendilerine tam olarak yorumlayamamışlardır: “... *Bunların B a Ő k ı r d adları.. farsça Ka Ő k ı r i ğ ü r k deyip, Türkler bundan, ‘ ‘ k ı r d ’ ’ sözünü çikarmışlardır³⁴...*” Görülüyor ki bu halk etimolojisi, pek güvenilir değildir.

“Börü” yani kurt, üstünlük, büyüklük ve yi ğ itlik anlamındadır: *Kurdun Türklerde i k i y ü z ü vardır: ‘ ‘ İ l â h i y ü z ü ’ ’ ile kötü ve hırsız yanını, birbirine karıştırmamak gereklidir. Bunun içindir ki, K ı r g ı z Türkleri de, yi ğ i t ve seçkin kişilere, ‘ ‘ K ö k b ö r ü ’ ’ diyorlardı. Bu, yüce bir unvandır ve destanlarda geçer³⁵. *Kurdun kötü yanlarını* gösteren, “*karışkır, kaskır*” ise, kişi adları olarak kullanılmıyordu³⁶. Yukarıda sunduğumuz bir K u z e y - T ü r k destanındaki *Kaskır-Alp*, zaman zaman, “*k u r t v e i n s a n ’ ’* şeklinde görülen ve insanlara kötülük yapan bir *devin* adı idi. Bu, önemli bir noktadır.*

²⁹ Kağgarlı M a h m u d, I, 342: “Öbür Türklerce *so ğ u l c a n* soyundan hayvan”.

³⁰ Bang, KSz, XVII, s. 128; Brockelmann, Wortschatz, s. 165.

³¹ Kağgarlı M a h m u d, III, s. 6; Brock., AM I, 28a.

³² *K u t a d g u B i l i g*, 4196: Solucan ile yılan, yanyana söyleniyordu.

³³ R a h m e t i, *Uig. Heilkaunde*, II, 2, 31. G ö k t ü r k e l yazmalarında da, “kurt konguz” deniliyor. du: T h o m s e n, B, 28.

³⁴ A. İ n a n, *Makaleler*, s. 74: *Tevarih-i Hamse-i Şark*’den.

³⁵ Cesur kişilere, “*coo-börü*” de deniliyor: Y u d a h i n, *Kırgız Sözlüğü*, s. 139.

³⁶ “*Kaskır, kaşkır*” türkçede, k u r t karşılığı olarak söylenen bir sözdür. Ancak yi ğ idlerin adları, yalnızca “*börü*” sözü ile karşılanıyordu: Y u d a h i n, a.e. 139, 140. R a d l o f, *Wörterbuch*, II, s. 211.

KUTADGU BİLİĞ'DE KURT ve "GÖK BÖRÜ"

Kutadgu Bilig'de hakan anlamına "Gök-börü": Yiğitlik ve hakanlığın *alplık* tanımı da, Gök kurt, yani "Gök böri" deyimiyile yapıyordu. Bunların yanında *pars*, yani "tonğa" da yer alıyordu:

1) "Kuşlar bile Gök Kurt'u geçemez! Havada uçan (kalıgda uçuglı), k a r a k u ş sürüleri; Seni seçemezler, ey K ö k B ö r i ! " : (KB,5378).

2) "Kimi korsa, (yol verirse) Tanrı, ey yiğit oğlu! İster köpek (i t) olsun! İsterse G ö k B ö r i ! " : (KB,6194).

3) Hakanın çevresinde, aç kurtlar çoktur "Pek çok (kalın) aç kurtlar (aç bōriler), yığıldı sana! koyunlarını iyi gözet, ey devlet idare eden (elçi) Pars! (Tonğa)!" : (KB,5164). Krşl. KB 1413.

4) K u r t g i b i g ü ç l ü : "Domuz gibi inatçı (titimlig), k u r t gibi güçlü (böri teg küçi), ayı gibi azgın (azgır), yak öküzü gibi intikamcı! : (öçi) !" : (KB, 2311).

5) K u r d ve düşmana karşı, y ü r e k l i olmak gerek: "Üçüncüsü baha-dır, cesur (kür, ersig). yürekli bir yiğid (tonğ yürek)! Düşmana ve kurda (bōrike), böyle bir cesaret gerek!" : (KB,2705).

- "Düşmana ve kurda (bōrike) karşı, silahları ile donananlar! Dosta (adaş-ka) dostça olup, düşmana ölüm!" : (KB,5594).

6) Kudurmuş K u r d u n u l u m a s ı : "Dilek ve arzu ile, ne kadar koştum! Kudurmuş kurt gibi (kuturmuş böri teg), Dünyayı uluttum (ulıttım)" : (KB,6542). İnsanların bu tür ulumaları, D e d e K o r k u t kitabında da görülür.

7) Köpeklerden kaçan, kurt mu olur? "İtten kaçan, kurt mu (bōrimü) olur, gör! Arkasından, binlerce itin havlaması (itler üni), işitse bile!" : (KB,3422).

8) A s â y i ş : Kurt ve koyunun birlikte olması: "Dünyaya bağladı gör, sadet kuşağını (kut kurı)! Kuzu ile katılıp, yürüdü böri (kurt)!" (KB,461). K u r t i l e k o y u n : "İlini düzenledi, zenginleştirdi millet! Kurt ile koyunu (böri koy bile), birlikte suladı, o çağda!" : (KB,449).

K u r t i l e k u z u : "Kurtuldu millet, gitti bütün eziyetleri! Kuzuya katılıp, yürüdü böri (kurt)!" : (KB,1040).

K u r t ve toklu : Derildi herkes, bu törede (yanğ) yürüdü! Kurt ve toklu ile kuzu oldu, denk (tenğ)!" : (KB,3095).

K u t a d g u B i l i g 'de kurt, "kötü bir yüz ve karakter ile" kendisini göstermiyordu. İster "böri" isterse "Kök Böri" tanıtması ile anılsın, cesaret ve asâletin bir sembolü olarak görülmektedir. T ü r k h a l k e d e b i y a t ı için-

de de anlayış, böyledir. Kır gız - Türk edebiyatında, yiğitlik ve bahadırılık sembolü olarak görüldüğü zaman, hep "böri" sözü ile adlandırılmıştır. Hil ekâr, hır sız ve katil kurtlar söz konusu olduğu zaman da, "kaskır, kaşkır" sözü ile anılmışlardır. Kahramanlık destanlarında, kaşkır sözü görülmektedir³⁷.

Gök yeleli kurt

İlahî bir kişiliğe sahip yaşlılar için de, "Gök sakallı" denmiştir. I. cildimizde bu motif üzerinde durmuştuk. Hızır ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz. Kır gız - Türk destanlarında, "Gök yeleli kurt" deyimini görüyoruz. Bu destanlarda bir bahadırın tanıtması olarak görülyordu. Ancak yeni sözlükler, "kök at" sözünü, kır at olarak; "Kök-cal", yani gök yeleli (kurt) deyişini de, kır yeleli, olarak yorumlamaktadırlar³⁸.

"Boz-kurt" tanıtması hakkında: "Kır" veya "Boz-kurt", belki de Moğolların Gizli Tarihi içindeki moğolca "Börte" sözü ile ilgili olarak görülyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi "börte", eski moğolcada, "gök rengi" veya mavi demektir. Tuba Türklerinin şaman duaları içinde, "Kök pörü" ve "Kuu pörü" diye iki kurt tanıtması görülmektedir³⁹. Moğol dilinin en eski kaynağı sayılan, Moğolların Gizli tarihi içinde, çince karşılıklara göre, "Ko'ai Maral" "aklı Meral" olarak karşılanmıştır. Burada ki "Kuu Pörü", tanıtması da, gri renkle yorumlanabilir. Ancak P. Pelliot'un yeni vesikalar ile getirdiği yorum, bunun böyle olmadığını da göstermektedir⁴⁰.

"At yeleli Gök-Börü"

Bu tanıtma, Başkurt Türklerinin geleneklerinde görülür. Türklerde, *kurdun yelesine*, niçin bu kadar önem veriliyordu? "Yılkı yallı Kök Börü", bu sözün içinde derin bir mana olsa gerektir.

At yeleli Gök Börü'yü izleyen Başkurtlar: Bu gelenek, Türklerin Anadoluya gelişini ve Uygur yazısı ile yazılmış, "Oğuz Kağan destanını" hatırlatır:

³⁷ Yudahin, s. 139, 410; Radlof, a.e., II, s. 211.

³⁸ Yudahin, *Kır gız Sözlüğü*, s. 490. Yele ile ilgili Türk sözlerini, şöyle özetleyebiliriz: *Yal-yele. Ciül (Yakut) = yele. Atıng yalı (Alt.) = At yeleli; Radlof, Wörterbuch, III, s. 153. Yal = At yeleli. Yal tuğı = Yeleli bayrak; (Kuta dgu Biliğ, 5801). At yalı; (Kaşgarlı Mahmud, III, s. 160).*

³⁹ "Tanrı'nın aracı (carlıkım), Kök-Börü erenim!. Ağzını burnunu yalayan, Kuu Pörü'm!... A. İn an, Makaleler, s. 73; Proben, IX, s. 204. Burada "Gök kurt" ile, "Boz-kurt" tanıtmaları, ayrı ayrı görülyor. *Boz-Kurt*, "Kuu Pörü" diye anılıyor.

⁴⁰ P. Pelliot, *Histoire des campagnes de Genghis Khan*, s. 304. Pelliot, türkçe "kuba", yani doru renk ile ilgili görüyor.

1) “Başkurtlar, Nogay, Kırgız ve Kazak Türk kesimleri ile, bir babanın çocuğu gibi idiler. Aralarında, anlaşmazlık çıktı. Başkurtların beyi a v a giderken, önünde bir kurt göründü. Bey bu kurdu izleyerek, cennet gibi ormanları ve ırmakları bulunan büyük dağlara geldi. Bey bu kurdun, Tanrıdan gönderilmiş bir kılı v u z olduğunu anladı. Bu bir kurt, talih idi⁴¹...”

2) “Gök yele”, köken bakımından, Özbek Türklerine iniyordu: “... Kök yal (Gök yele) demek, Özbeklerin medhidir (medhi Özbekân)... Başkırdların atalarından üç kişi, yollarını yanılıp, arkadaş olmuşlar (adaşmışlar). Hep birlikte bir kurdun izine düşüp, il bulduklarından, ‘Bizler kurdun iziyle geldik, bizlere Kurt başçı oldu’, dediklerinden⁴²...”

“Gök yele”, Kırgız Türklerinde: “Kök cal”, yani Gök yele, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kırgız - Türk destanlarında da görülüyordu. Büyük Bahadırların unvanı idiler. Börü” ve “Kök Pörü” de, aynı tanımlamalarda söyleniyordu. “Gözüm görmedikten sonra, isterse kıcıtmı (kötüm-dü) kurt (börü) yesin!” Bu söz, kaygısız adamlar için söylenen bir sözdü⁴³.

“Köyün itleri (ayıl iti) kendi aralarında düşman olsalar bile, kurdu görünce (börü körsö), hemen birleşirler⁴⁴”. Bu da, güzel bir ata sözüdür. Ancak bu Türk kesimlerinin karakterini, şu atasözü, bize daha güzel tanıtıyor⁴⁵: “Kazak, Kırgız ve kurt, kardeşirler!” Birbirlerine karşı mı; başkalarına karşı mı, bunu bilemiyoruz.

Diğer deyimler: 1) “Kök-serek”: Bahçe bekleyen köpek. “Caban (yaban) kök-serek”: Kurt veya yırtıcı hayvan⁴⁶. Bahçede veya ufukta dikilip duran bu hayvanlara, böyle denmiş olmalıydı. Mecâz sözleridirler. 2) “Ürpermış kılılı”, Bu da Kırgız Türklerinin kurtlar için söyledikleri, eski bir destan sözüdür⁴⁷. 3) Cesur kişiler için yine aynı Türkler, “coo börüsü” diyorlardı⁴⁸. “Coo”, düşman, (yağı?), demektir. Güzel bir deyim, ancak manası karanlıktır. 4) “Ağıl çevresindedolaşan”, (ayıl tuurda-), bu da kurtlar ile hırsızlar için söylenen bir sözdür. Aynı za-

⁴¹ A. İnan, Türkiyat Mecmuası, II, 1926-28: Makaleler, s. 74.

⁴² Bu sözler doğru olmasa bile, bize eski ve yaygın bir Türk inanışını hatırlatıyordu: A. eser, s. 75.

⁴³ “Börü”, günlük ve destanlarda yiğitler için söylenen bir sözdür. “Kafkir” ise, hırsız ve katil kurtlar veya kurdun kötü yanları için söyleniyordu.

⁴⁴ Yudahin, Kırgız sözlüğü, s. 16: Ayıl maddesi.

⁴⁵ Radlof, Wörterbuch, I, s. 1060.

⁴⁶ Yudahin, a. eser, s. 646. “Serek” sözü, pek yorumlanamıyor. “Seregey”=Tek başına, sivrilip duran.

⁴⁷ Yudahin, a. eser, s. 630: “Snksay” maddesi.

⁴⁸ Yudahin, a. eser, s. 139: “Börü” maddesi.

manda, köye bağlı olarak yaşamak isteyen çobanlar içinde, böyle deniyordu⁴⁹.

Yedi kurdun gelip, uluması: B ü y ü k a y ı burcu ile ilgili bölümümüzde, “yedi kurt” motifi üzerinde durmuştuk. K u z e y - T ü r k destanlarında mitoloji ile astronomi birbirine girmiştir. Bu inanışları, ayırıp ve ayıklama çok zordur. R a d l o f , sözlüğünde dış kültür tesirlerinin çok az girdiği T e l e ü t Türklerinden, şöyle bir söz veriyordu: “ *Y e d i g ü n d e n sonra, yedi kurt gelip, uludu: (Yetti pörö kelip uludu)*” A s t r o n o m i k bir sembol olan bu sözü, yorumlamıyalım⁵⁰. G ö k t ü r k yazıları ile yazılmış Y e n i s e y mezar yazıtlarında bir Türk, şöyle diyordu: “ *Y e d i k u r t öldürdüm: (Yeti böri ölürtim)*. Mezarın sahibi, alplik ile yiğitliğinden söz açıyordu. Ancak kurtlar niçin, yedi gibi “kutlu bir sayı” ile anılıyordu.

DEDE KORKUT KİTABINDA “KURT” İLE İLGİLİ SÖZLER

Bizim bu eserlerimiz, birer materyal kitabıdır. Bütün kaynaklar, atlamadan ve eksiksiz olarak taranmış ve konularımız ile ilgili belgelerin hepsi sunulmuştur. Bizden sonrakiler, artık bu kaynakları taramağa, bir gerek görmeyeceklerdir:

1) Kurt kökeninden: “... *Azıy (azman?) k u r t e n ü ğ i erkeğinden köküm var! Ağca yünlü tümen (onbin) koyunun gezdürmeye!...*”: (DK,180-11).

2) Bayırın kurduna benzeme: “... *Yengi bayırın kurduna benzer idi yiğitlerim! Yedi kişi ile kurulurdu, benim yayım!...*”: (DK,207,10).

3) İssiz yerin kurdu: “... *Babası ile Y i ğ e n e k , . . . İki hasret birbirine buluştular! İ s s i z (isüz) yerin k u r d u gibi u l u ş t u l a r ! . . .*”: (DK,212-6). Demek ki ağıl veya sürülerin yakınlarındaki kurtlar, pek fazla uluşmuyorlardı.

4) Kurt yüzü mubarektir: “... *Kazan.. Kurd yüzü mubarekdür! Kurd ilen bir haberleşeyim, dedi. Görelim Hanım, ne haberleşti:*

“*Karanlık (karanğu) akşam olanda, günü doğan!*

“*Kar ile yağmur yağanda, er gibi duran!*

“*Kara koç atlar görende, kişneşdüren!*

“*Kızıl deve gördüğünde, buzlaşduran!*

“*Ağca koyun gördüğünde, kuyruk çarpıp, kamçılayan!*

“*Arkasını vurup, berk ağulın kapısını söken!*

“*Karma ögeç (2 yaş koyun), semizin alıp, tutan!*

⁴⁹ Y u d a h i n , a. eser, s. 560. “*Turda*” maddesi.

⁵⁰ R a d l o f , *Wörterbuch*, II, s. 1345.

“Kanlı kuyruk üzüp, çap çap yutan!

“Avazı, kaba köpeklere kavga salan!

“Çakmaklıca çobanları, dünle (gece) koyturan (yügürden)!

“Ordumun haberin bilir misin, degil manğa!

“Kara başım kurban olsun, kurdum sana!”: (DK, 45-46).

5) Kurt ve koyun: A s â y i ş : “.. Semiz koyun, aruk (zayıf) toklu bayırda kalsa, k u r t gelip, yemez idi! (Karaça Çoban'ın) sapanının korkusundan!...”: (DK,57-3).

DESTANLARDAKİ MİTOLOJİK KÖPEKLER HAKKINDA

O ğ u z d e s t a n l a r ı içinde geçen B a r a k adlı çoban köpeği hakkında. I. cildimizde yeterince durmuştuk. Burada bazı not ve vesikalarımızı sunmakla yetineceğiz:

1) K u m a y ı k : Efsanevî bir hayvandır ki, hiç bir yaban hayvanı ondan kurtulamaz: “Kuşların ulu beyi (kuş törösü), b u u d a y ı k adlı kuş: Köpeklerin ulu beyi (it törösü), K u m a y ı k 'tır⁵¹. K ı r g ı z Türklerinde.

2) K ı t m ı r : (K ı r g ı z mitolojisinde): 1) Eshab-ı Kehf'in köpeği. 2) Çevik, işini bilen: Hilekâr ve kurnaz adam, Kıtımr gibi. Görülüyor ki Türkler, kendi çoban köpeklerinin yanında, Kıtımr'ı hoş tutmuyorlardı⁵².

3) S ı r t t a n : (Sırtlan olmalı. K ı r g ı z - T ü r k mitolojisinde): 1) Köpeklerin hakani: Mitolojide, azgınlık ve uyanıklık ile kendisini göstermiş bir köpek. 2) Cesur ve yiğit bir kişi⁵³.

4) D e d e K o r k u t kitabında, köpekle haberleşme: “ K a r a ç a Ç o b a n 'ın köpeği, K a z a n 'a karşı geldi. K a z a n , k a r a köpek-ilem haberleşti. Görelim Hanım, ne haberleşti:

“Karanlık (karanku) akşam olanda, vaf vaf üren!

“Acı ayran dökülende çap çap içen!

“Gece gelen hırsızları korkudan!

“Korkuduban, şamatasıyla ürküden!

Görülüyor ki, köpeğe manevî bir güç vermiyorlardı. Nitekim K a z a n köpektan haber sorar. “Köpek K a z a n 'ın ayağının altına çap çap düşer. Sin

⁵¹ Y u d a h i n , a. eser, s. 520. “Kumayık”, H ü m a kuşunun bir küçültmesi olsa gerektir.

⁵² Y u d a h i n , a. eser, s. 463. Eshab-ı Kehf'in köpeği Kıtımr, burada türkçeleşmiştir.

⁵³ Y u d a h i n , a. eser, s. 562. Y u d a h i n , K ı r g ı z Türklerindeki “sırtlan” ile s ı r t l a n arasında, bir ilgi kurmuyor.

sin sinter. Ka z a n bir tomar ile köpeği vurdu. Köpek çekildi, geldiği yola gitti..." (DK,46). Köpeğin değeri, burada da açık olarak görülür.

5) Köpeğin adıda mı, tabu? Yukarıda eski türkçe "böri" sözünün tabu olduğunu, bunun için "kurt" dendiği üzerinde durmuştuk. Türkmenler, köpeğe de çoğu zaman, "kancık" diyorlardı. Ancak çoban köpeklerinin yeri ayrıdır.

6) Gök yelesi köpek: Bilindiği üzere, "gök yelesi", "kök cal", yalnızca Kurtlar için söylenen bir tanıtmadır. "Atmacaya ağıt" adlı Bir Kırğız ağıtında, bu deyim köpek için de söyleniyordu. "Bir köpek, bir adamın atmacasını boğmuş". Ağıt, bunun üzerine düzölmüş. "Gök yelesi (kök cal), gök kuşumu boğdu", deniyordu. Az sonra köpeği, çirkin (şirkin) olarak tanımlıyordu⁵⁴.

7) Gök kuyruklu köpek: Bu tanıtma daha sonraki Müslüman Türk masallarında görülüyordu. Bu tanıtma da, kötü ruhlar ile ilgili idi⁵⁵.

MANEVÎ BİR VARLIK OLARAK KURT

Yukarıda kurdun, hayvanca Türkler gözünde, nasıl manevî bir mana kazandıkları üzerinde durmuştuk. Notlarımız telef olmasın diye, burada bazı bilgileri, kısa olarak sunmayı yararlı gördük:

1) Kısağı kovalayan, 7 ve 12 kurt: Radlof'un "Türk halk edebiyatından örnekler" (Proben) adlı kitabının I. cildindeki kısa destanlar, tam bir mitolojik karakter taşırlar. Aşağıdaki kısa örnekler, astro-nomik bir mana da taşırlar. Küçük ve Büyükey burçları ile ilgili bölümümüzde, bunların daha açık örnekleri de görülebilir.

a) "Bir hakan, kısağı tutmak için, 12 kurduna emrediyor⁵⁶". Buradaki 12 kurt, 12 burç olmalıdır. - b) "Kısrak göğe uçuyor. Onu yerde kovalayan yedi kurt da, kısağı göklerde kovalıyorlar^{56a}".

2) Tanrı'nın kuyruksuz "Gök kurd'u": Kuyruksuz Gök Kurt üzerinde, yukarıda azıcık durmuştuk. Burada biraz daha geniş bir örnek sunalım: "Erkem Aydar adlı bir yiğid, kız kardeşinin hastalığı için bir ilaç arıyor. Allahu Taalanın (Alda Tagalanın), kuyruksuz (şolak), Gök Kurdunun (Kök kaskırının), safra kesesini (ötünü) bulmak için yola çıkıyor... Kurdu buluyor ve 40 kulaçlık kılıcı ile kurdu öldürüp ve ödünü getiriyor⁵⁷..."

⁵⁴ Proben, III, s. 61/80. Atmaca (Karşıgay) için söylenmiş olan bu ağıt, oldukça uzun ve içlidir.

⁵⁵ Proben, V, s. 304 (metin).

⁵⁶ Proben, I, s. 61 (metin); Bk. 12 Burç bölümü.

^{56a} Proben, I, 65 (metin); Bk. Büyükey burcu.

⁵⁷ Proben, III, s. 275/327. Bu Türkler, İslamiyeti henüz iyi anlayamamışlardı. Allahu Ta'ala için, "Alda Tagala" diyorlardı.

3) “Bir canavar gibi doğan, bir kurdum!” Bu deyiş, K ı r g ı z Türklerinin, E r - T a r g ı n destanında görülmektedir. “*Anğ*”; eski türkçede de hayvanların en büyüğüne verilen bir ad veya tanıtımdır. O ğ u z K a ğ a n da, bir “*anğ*“ öldürmüştü. E r - T a r g ı n , hakana şöyle diyordu⁵⁸: “... *Ey zalim (cebir) Sultan! Sen bilmezsin! Bin bir canavar (bir anğkau) doğan bir kurdum (börimun)!*”

4) Kurt gibi savaşıma: Türk dilinde bu tanıtma çok kullanılır. Dış tesirlerin az girdiği K u z e y - T ü r k destanlarından, iki örnek daha sunalım: a) “... *E r - T a r g ı n , koyuna girmiş (koyga kirdi) bir kurt gibi savaştı*”⁵⁹.

b) “... *K a r a B a y ’ın kulu Kodar-Kul, 90 kulun içinde, G ö k y e l e l i bir kurt (Kök cal börü) gibi imiş...*” D e d e K o r k u t kitabında bunlar, “*kırk yiğit*” olarak geçiyorlar.

5) “Kurt gözlü, boz bıyıklı”: Bu, M a n a s - H a n için söylenmiş bir tanıtımdır. “*Kurt gözlü (börü köstü), boz (kuu) bıyıklı*” tanıtmasını R a d l o f , “sakallı” diye yorumlamıştır. Ancak M a n a s ’ın sakalı yoktur⁶⁰.

6) Aksak kurt: K u z u K ö r p ö ş destanında görülür. K a r a - B a y ’a seslenirken, şöyle deniliyordu: “*A k s a k k u r t (kaskır), evinin (avluda) çevresinde dönüyor!*” “*A k s a k k u r t (Aksak kaskır) denen de, yine kel (taşsa) oldu!*” Yiğit, *k e l o ğ l a n* olup, ilâhî bir güç kazanıyordu. Bunun için, K a r a - B a y uyarıyordu⁶¹.

7) T u m a n - H a n ’m kurt dilinden anlaması: “*Yemekler getirilip, aş yendiği sırada, bir k u r t u l u m a s ı duyuldu. T u m a n - H a n bütün hayvanların dillerini bildiğinden, bu kurdun ne söylediğini anladı. O, diyordu ki:*

“ - *Ne yazık ki artık yaşlandım. Avlarımın peşinde koşup, yetişemiyorum. Yetişsem bile, yakalayamıyorum. Yakalasam bile, parçalayamıyorum!*” *Yaşlı kurdun sözü bitince, üç genç kurt şöyle cevap verdiler:*

“ - *Eğer sen yaşsız ve güçsüzsün, bizim gücümüz var! Her genç, yaşlılara yardım etmelidir. Bu gece sis, karanlık ve şiddetli bir fırtına olacak. Böylece toy için getirilmiş olan hayvanların kuyrukları ile karınlarını, sana vereceğiz!...*”

K a r a - B a r a k adlı bir köpek, koyunların telef edilmesinin önüne geçmişti. T u m a n - H a n daha önce köpeğe kuyruk veririm, “köpek tasası olmalı ki, biz de tasasız olalım”, demişti⁶².

⁵⁸ Proben, III, s. 150/188: E r - T a r g ı n destanı.

⁵⁹ Proben, III, s. 157/196: Aynı destan.

⁶⁰ Proben, V, s. 255 (metin): M a n a s destanından.

⁶¹ Proben, III, s. 242/284: *K e l o ğ l a n* (taşsa) motifi, bu destanda, çeşitli ayrıntıları ile görülür.

⁶² Z. V. T o ğ a n , (Faraça) O ğ u z destanı, s. 58.

8) **Başkurdu** Türklerinin bayraklarında, "kurt başı": Bu söylentinin kaynağı, hocamız Prof. Abdulkadir İnan'dır: "*Başkurlara göre Ural dağlarında kurt, Peygamber'in sahabelerine, yol göstermişti.*" Bazılarına göre ise, "*Başkurt Türkleri, bir kurdu izleyerek, ormanlık ve güzel bir yere varmışlar ve orada yerleşmişler...*" Bu kurda da, "Kök cal", yani "Gök yeledi" diyorlarmış⁶³.

9) **Gök Kurt için, alkış ve dua:** (Tanrı'nın habercisi): Çok kuzeylerde, dış tesirlerden uzakta yaşayan Tuba Türkleri şöyle diyorlardı: "*Yücelerdeki (üstü) Tanrıdan emir getirenim (çarlıktım)! Yedi gün yemek yemedim!... Tanrımın yakını (kayırazı)! Gök Börü erenim Kayra-Han! Ağzını burnunu yalayan! Boz Kurdu m (Kuu Pörüm)!...*"

Tercümemizi, metne göre verdik. *Kayra-Han*, *Tanrı'nın habercisi* olan bir ruhtur. Bazen "Gök Kurt", bazan da "Boz Kurt" deyişinin sebebi ise, anlaşılmıyor. Ancak "*Tanrı'nın habercisi Kurt*" tanıtması, çok önemlidir⁶⁴.

EKLER: TÜRKLERDE. TOTEMİZM KAYBOLMUŞTU

Ongun veya yarı totem sayılan hayvanlar, hem iyilik ve hem de kötülük getirirlerdi. Bunun için "Şaman gece yarısı çadırda, sol yanına kurt derilerini; sağ yanına da yılan vb. hayvanların derilerini takar ve öyin yapardı". "Mayvan - Ana" Yakut Türklerinde, "bir kabilenin veya topluluğun atası idi". Buna, *Iye-kul* derlerdi. Buralarda büyük devletler kurulmadığı için, totemin ruhu, şamanda toplanırdı. "İyi hayvanlar, aygır, geyik, boğa ve kartal idi. Kötüler ise, kurt ve köpekti. Şaman algunlaştıkça, hayvanı, da iyileşirdi".

Göktürk çağında bu anlayış kaybolmuş ve çok eski totem hayvanları, birer "sembol" hâline gelmişlerdi. "Bayrağın tepesindeki, kurt başı" gibi. Tarduş Türklerinin ataları ise, "Kurt başlı bir insan" imiş.

"Şaman elbiseleri", totemizmin en gerçek izleri olarak görülmelidir. Büyük devlet kuran Türklerde bu görülüyordu. "Geyikli Baba" ve elbiseleri, bu çok eski Türk inanışlarının, Osmanlı'lara kadar gelebilmiş, sembolik bir izi olarak ele alınabilir. Sibirya'daki Yakut Türkleri ile diğer şamanist Türklerde, hayvan-Atı ile ilgili bir çok elbise çeşitlerine rastlanır. Bunlar arasında en çok üzerinde durulanlar, "Kartal-Ata, Geyik-Ata ve Ayı-Ata" elbiseleridir. Ayı elbiseleri, yalnızca Sibirya'da kalmışlardır. Kartal tüyleri ile süslüyeysiler ise, Altaylar da uzun zaman yaşamıştır. Bir sembol olarak "geyik boynuzu"na gelince Başı Türkleri binanış hâlâ yaşamaktadır.

(Bu konu ile ilgili geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Türk Mitolojisi I. Ankara, 1971, s. 35-40, 94).

⁶³ A. İnan, *Makaleler*, s. 74.

⁶⁴ *Makaleler*, s. 73; Proben, IX. 204 (metin). Burada, Tuvva Türkçesindeki metni, yeniden yorumlayarak sunduk.

10. BÖLÜM

DOĞAN VE KARTAL

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA DOĞAN

Doğan, Türklerde daha çok *avcılıkta* kullanılan bir ev hayvanıdır. *Evlerin ve sarayların bir süsü; hakanlar ile yiğitlerin ise, bir sembolüdür.* Elinde doğan tutan, Osmanlı padişahlarının, minyatürleri bile yapılmıştır. Doğanların, çeşitli boy ve türleri vardır. Türkler, her tür doğana, ayrı ayrı adlar vermişlerdi.

Tuğrul, çağrı, sungur, şahin, laçın gibi doğan adları, insanlara da, öz ad olarak verilmiştir. I. cildimizde geniş olarak gösterdiğimiz gibi, her Oğuz boyu'nun, bu avcı kuşlardan birer sembolü vardı. Anadolu halk edebiyatında, daha çok *şahin* ve *doğan* türünden, avcı kuşların adları geçer.

Doğan yetiştirici ve bakıcıları

Osmanlı devletindeki *doğanlılar* hakkında geniş bilgimiz vardır. Bunun üzerinde durmayacağız. Ancak doğan türünde avcı kuşlar, her yerde yetişmezler. Belirli *kayalıklar* ile *suların doğanları*, ünlüdür. Ebülğazi Bahadır Han'ın "*Türkmenlerin Şeceresi*" adlı kitabında, iyi doğanların yetiştikleri bölge ve kayalar hakkında geniş bilgi verilmiştir. Bu yerin yanında oturup, doğanlara bakan, tecrübeli ailelerin, doğanbakıcıları da vardı. Bu kaynak, I. cildimizde tam olarak bugünkü türkçemize uygulanmıştır.

"*Kuşçu beyi*", Türk devletlerinde, avcı doğanlarla ilgili işlere bakan veya büyük memurlara verilen, bir unvandır. Bu "*doğanlı*" geleneği, Osmanlı devletinde de, devam etmişti. Radlof'un "*Türk halk edebiyatından örnekler*" adlı eserinde, *kuşçu beyleri* için, şöyle bir tanıtma vardır: "*Toktamış Han*'ın, "*Kuşçu beyi, yalnızca doğanları değil; diğer hayvanları da çok iyi tanıyan, asker ve memurlardan seçilmiştir*".

Sembol olarak, doğanlar

Türklerde bu gelenek, çok yaygındır. Yukarıda da söylediğimiz gibi, her Oğuz boyu'nun, *oğun* veya *boy sembolü* olarak, birer doğan türü var-

¹ Radlof, *Proben*, IV, s. Metin: 30/Tercüme: 39. İdige Bey destanından.

dı. O ğ u z destanı ile ilgili bölümümüzde, bu ongun kuşlar üzerinde, geniş olarak durulmuştur. Ancak bunlar, *totem* değil; *arma* ve *sembol* idiler.

Tuna Bulgarları'na ait yazılı kayalarda, Türk soyundan gelen Bulgar Hanları, sembol olarak, *ellerinde birer doğan* tutuyorlardı. Orta Avrupa'da bulunmuş Peçenek Türklerine ait eserler üzerinde de, *ellerinde doğan tutan*, atlılar görülüyordu.

Altınordu Hanı, Toktamış Han, bir doğan türü olan, kendi "Kara Laçın"ı ile öğünüyordu². Radlof'un bu eseri içinde, av ve ev doğanları ile ilgili çeşitli bilgiler bulabiliriz. Türk masallarında, "devler bile, sağ ve sollarına aldıkları, av köpekleri ve doğanları ile birlikte görünüyorlardı"³.

Sancak, bozdoğan ile birlikte gökten düşüyor

"Tuğ" (yani Türk devletlerinin savaş sembolü olan, ucunda at kuyrukları asılı gönder), *bir bozdoğan ile birlikte, gökten düşmüştü*". Bu, gerçekten çok değerli ve görkemli vesikayı, Radlof'un "Türk halk edebiyatından örnekler" adlı büyük eserinde bulabiliyoruz⁴. Bunun yorumu ve manası, şu idi: "Tanrı, Türklerin devlet, ikbal ve hâkimiyetleri için buyruğunu, bir bozdoğan'ın güçlü pençeleri ile gönderiyordu" Burada, "bozdoğan, Tanrı'nın bir elçisi ve resülü", gibi idi. Bu efsane, Müslüman Türkler arasında derlendiğinden, daha büyük bir değer taşıyordu.

Ay ve güneşi tutan doğanlar

"Ay ve Güneş, pençeleri ile tutan bir doğan, Çingiz Han'a, hanlığını müjdelemişti". Görülüyorki, Türk kültür çevrelerine yakın geleneklerde, doğan yalnızca bir av kuşu ve sembol olarak kalmıyor; "Türk devletleri ile Tanrı arasında gidip gelen, kutlu bir elçigibi", görülüyordu.

Yiğit Ak-Kübeke'in avcı kuşları, aya ve güneşe kadar uzanan dallar üzerinde tünüyorlardı⁵. Bu da, Kuzey-Türk halk edebiyatından alınmış bir örnektir. Türklerde av için kullanılan alıcı kuşlar, en küçük boydan, kartal büyüklüğüne kadar değişiyorlardı. Tuğrul, kartal türünden bir alıcı kuş idi.

Anka, hüma, sümürg gibi büyük kuşlar ise, Asya'nın Güney kültür mitolojilerinde görülür. Türk mitolojisi'nde ise, böyle büyük ve gerçekle il-

² Proben, IV, s. 3. Contay-Mergen destanından.

³ Proben, IV, s. 61/76. Kargai'ta, Terene ili'den.

⁴ Proben, IV, s. 199/245. Tahir ve Zühre (Tayır ve Seüre)'den.

⁵ Proben, IV, s. 145/184. Tepkeş Aul Türklerinden.

gileri olmayan kuşların yerini, güçlü doğanlar veya daha büyük alıcı kuşlar veya kartallar (kara-kuşlar,) alıyordu. T ü r k mitolojisi, efsane bile olsa, gerçek hayattan pek uzaklaşmıyordu. İlk Selç u k l u b e y l e r i n d e *Tuğrul*, *Çağrı* ve *Beygu*, hep alıcı kuşların adlarını taşıyorlardı.

Doğan donuna girme

Don de ğ i ŝ t i r m e ve "silkinme" üzerinde, ayrı bir bölümümüzde durmuştuk. Bu inanış, İslamiyetten önceki T ü r k l e r i l e A n a d o l u 'daki Türkler ve O r t a a s y a Türklerinde, önemli bir yer tutuyordu. Bu konu üzerinde, I. cildimizde de, durmuştuk. Konuya, eski A n a d o l u 'dan bir örnek verme yolu ile başlayalım:

“*H a c ı B e k t a ŝ v e l i , b i r g ü v e r c i n d o n u n a g i r i p , A n a d o l u 'y a (Rum'a) geliyor. Bunu gören A n a d o l u 'nun yerli dervişlerinden "Doğrul B a b a "* bir doğan donuna giriyor ve *H a c ı B e k t a ŝ 'ı , yakalamak istiyor. Ancak H a c ı B e k t a ŝ "s i l k i n i y o r " ve yine insan olup, D o ğ r u l B a b a 'nın boğazından tutuyor. Böylece kendisine teslim (biât) ettiriyor..*” Böylece, v e l i l e r arasındaki rekabet de, sembolik olarak su yüzüne çıkmış bulunuyor. “*Doğrul*” adı da, büyük bir alıcı kuş olan “*tuğrul*” veya daha eski Türklerin “*toğrul*” adlı kuşlarından başka bir şey değildi.

“*Ab d u l k a d i r G e y l â n î , a k b i r d o ğ a n d o n u n d a g ö r ü l m ü ŝ t ü*”. Bu notu, F u a d K ö p r ü l ü , “*Kayıkçı Kul Mustafa*” adlı eserinde, düşünüyordu⁶. A r a p l a r , *sungur* ve *çakır* gibi av kuşlarına ait adları, türkçeden almışlardır. Bu dayanağımıza göre, düşüncelerde, İ s l a m i y e t i n , fazla bir tesiri, olmasa gerekir.

Ölen yiğitlerin ruhları, bir doğan olup uçuyor

Ölen kişilerin ruhlarının, bir kuş olarak göğe uçmaları, Türklerde oldukça yaygın bir düşüncedir. Yiğitlerin ruhlarının, küçük bir kuş veya serçe olup uçmaları, Türk destanları için yeterli değildi. Büyük devlet kurmuş T ü r k l e r d e , eski ve mitolojik düşünceler, kaybolmuştur. Ancak motiflerin *Prototürk* tiplerini, dış tesirlerden uzak kalmış, K u z e y - T ü r k masallarında görüyoruz: “*Ölen yiğitlerin ruhları, bir d o ğ a n o l u p , g ö ğ e u ç m ü ŝ t ü*”.

G ö k t ü r k yazıtları 'nda da, devletin kurucusu ve Büyük Kağan'ın ölümü için, “*u ç u p g i t t i*”, deniyordu. Eski Türkçemizde, “*u ç a b a r d ı*”, yani u ç a r a k v a r d ı , deniyordu. Nereye varıyordu? Bunu söylemek güçtür. Ancak Dünya devleti kurmuş olan bu Türklerin ruhlarının, bir s e r -

⁶ Fuad Köprülü, *Kayıkçı Kul Mustafa*, s. 51.

⁷ *Probeu*, III, s. 25. *Batur Bek*'in kızı *Balgın* için ağıtılan.

çe gibi uçup, gitmeleri, mümkün değildir. ‘‘Doğan olup uçma’’, bu bakımdan bizi bir aydınlığa götürmektedir.

Kuzey-Türk halk destanlarından örnekler

Dış tesirlerden uzak, Ortaya ‘nın kuzey kesimlerinde söylenen Türkçe halk masallarında, motiflerin *mitolojik proto-tiplerini* bulabiliyoruz. Radlof’un ‘‘Türk halk edebiyatından örnekler’’ adlı büyük eserinden, bazı örnekler derleyerek, aşağıda sunmağa çalışacağız:

1) ‘‘Bir kız, kuş olup uçuyor. Tebe ne köyünden, Koğa adlı bir oğlan da, doğan donuna giriyor, kızı kovalıyarak yakalıyor’’. Burada bir aşk masalı söz konusudur. Oğlan, sevgilisini, bir doğan gibi yakalıyor.

2) ‘‘Kara-Kökü adlı bir yiğid, silkinip atmaca (karçığa) donuna giriyor. Kızın evinin damına konuyor’’.⁸

Bu da, yukarıdakine benzer bir motiftir. Ancak bundan sonra olanlar, çok daha mitolojiktir.

3) ‘‘Yer Kara-Alp adlı Yer Ruhu ile Yeste y Mönkö adlı bir yiğid, atmaca ve şahin donlarına giriyorlar ve gök yüzünde dögüşmeğe başlıyorlar. Kanatlarının sesi yere, bir gök gürültüsü gibi geliyor¹⁰’’. Bu, daha çok görkemli bir masaldır. Donlarına girdikleri doğanların, adları da yazılmaktadır.

4) ‘‘Turalı köyünden bir yiğid, parmağına bir yüzük taktıyor. Bu yüzüğü sihir ile, bir atmaca (karçığa) olup, uçuyor¹¹’’. Burada biraz, Güney kültürlerinin tesirleri, var gibi görünüyor. Çünkü Türklere, bir sihire gerek olmadan, ‘‘silkinip’’, don değiştirebiliyorlardı.

5) ‘‘Hoca Avul köyünde bir molla, güzel bir kızı, buğday yapıyor. Kendisi de horoz olup, buğdayı yemeğe başlıyor. Kızın sevgilisi oğlan bunu görünce, hemen bir atmaca donuna giriyor ve horozu, (yani mollayı) yakalıyor¹²’’. Mollalar, bu Kuzey Türkleri, pek sevmiyorlardı. Bu duygu, yukarıdaki aşk masalı içinde de görülmektedir. Buna benzer, başka bir örnek daha sunalım:

6) ‘‘Turalı boyundan bir hatip, silkinerek güvercin donuna giriyor. Molla ise, bir laçın olup, havada uçuyorlar...¹³’’. Hatipler, yerli boylardan geliyorlardı. Bunun için masallar, halk hatiplerini, kendilerinden sayıyorlardı. Mollalar ise, yabancı olmalıydılar. Halk mollaları, sevmi-

⁸ Proben, IV, s. 26/33. Mişek Alp destanından.

⁹ Proben, IV, s. 54/67. Baroba Tatarlarının Ak-Köbök destanından.

¹⁰ Proben, IV, s. 81/104. Om Barabalarından.

¹¹ Proben, IV, s. 103/132. Alp, pehlivan (Beheluan) masalından.

¹² Proben, IV, s. 125/160. Okuyan çocuk (okugan bala) masalından.

¹³ Proben, IV, s. 101/133. Yanğa Aul’da, Turalı Boyundan.

yordu. ‘‘Güvercin donu’’, buradada ‘‘velilik’’ yanında, iyiliğin de, bir sembolüdür.

KARTAL SOYUNDAN GELEN TÜRKLER

I. cildimizde, bu konu üzerinde, ayrı ve geniş bir bölümümüz vardır. Biz burada, yeni belgeleri sunmakla yetineceğiz. Şato Türkleri, M.S.552-744 yılları arasında, Gök Türk devletinin idaresinde, Bar-köl bölgesinde oturuyorlardı. VIII. yüzyılın ortalarında, Çin’in kuzeyine göç ettiler. Gelenek sahibi ve son derecede savaşçı, bir Türk kavmi idiler. Çin’in kuzeyindeki Beş Süllâle adını taşıyan devletlerin kuruluş ve gelişmelerinde, önemli bir rol oynamışlardı.

‘‘Şato (Türklerinin başkanı), kartal yuvasında doğdu’’, diye bir belgeyi, Çin tarihlerinde görüyoruz. Li Ko-yung adlı bu çok ünlü başkan, ‘‘askerleri ile birlikte gölgede dinlenirken bile, ağaçların yapraklarına ok atıp, yaprakları birer birer düşürürlermiş’’. Bu da, askerlik disiplini ve eğitimi üzerinde, şimdiye kadar hiç duyulmamış bir örnektir.

‘‘Ala - kuş Tegin’’, XII. ve XIII. yüzyıllarda, Şato Türklerinin yerlerinde görülen bu Türkler, Öngüt veya Ak Ta tar adı ile anılıyorlardı. Selçuklu beyleri gibi bu Türk başkanı da, Ala - kuş adlı bir doğan veya kartalın adını taşıyordu.

‘‘TUGRUL’’ VEYA ‘‘TOĞRIL’’ KUŞU EFSANESİ

‘‘Toğrul’’ veya ‘‘Tuğrul’’, Türkçe bir alıcı kuş adıdır. Çingiz Han çağında, Toğrul kuşu ve onunla ilgili söylentiler, ‘‘Çingiz Han kültür çevresi’’ ne mal edilmişti. Tarihçi Reşideddin’e göre, ‘‘Toğrul kuşu, çok korkunç bir kuş idi. Anka kuşu gibiydi. Türkler ise bu kuşa, Kongrul kuşu diyorlardı¹⁴...’’

‘‘Toğrul’’ ve ‘‘kongrul’’, aynı vezinde, birbirine benzer, iki türkçe addır. Ancak ‘‘kongrul’’ sözünü, kaynaklarda göremiyoruz. Bu sözün, kongur renk adı ile de, bir ilgisi bulunabilir.

Altay efsane ve masallarında, Kunker - Han veya Kunkeri - kuş adlı, bir han veya kuştan söz açılmaktadır. Bu masalları derleyen Potanin, kunker ve kunkeri sözleri ile, ‘‘kongrul kuşu’’ arasında, bir bağ bile görmek istemişti¹⁵.

¹⁴ Reşideddin, (Berezin yayını), Metin II, s. 173.

¹⁵ Potanin, Oçerki, IV, s. 856. Batı Altay dağlarına ait Türkçe destanlardan.

Selçuklu beylerinden *Tuğrul*, *Çağrı* ve *Beygu beyler*, *Çingiz Han*'dan çok önceleri, bu alıcı kuşların adlarını taşıyorlardı. Bundan dolayı *Tuğrul*'u, Moğol kültür çevresi içinde görmeye, bir gerek yoktur. *Çingiz Han* çağında, *Kereyit* banının adı da, "*Toğrul*" idi. *Proto-Türk* ve *Proto-Moğol* kültür çevrelerinin eski karışımları üzerinde, biraz esnek durmak gereklidir. Mongolistler, tek yanlı gitmektedirler.

EKLER: "ÇİFT BAŞLI KARTAL" VE SOYLARI

Çift başlı kartallar üzerinde, özellikle "*göğün direği*" ile ilgili bölümümüzde, oldukça geniş olarak durmuştuk. "*Tonrıya açılan göğün kapısını bekleyen Çift başlı kartal*", oldukça eski ve mitolojik, bir Türk kültür katına ait düşüncelerdir. Hun çağına ait *Altay* buluntularında, "*Çifte kartal*" şekillerini, çok görüyoruz. Ancak hangi anlamı anlattıklarını, bilemiyoruz.

Selçuklu çağında "*çifte kartal*" armaları, yalnızca bir tılsım işaretine, dönüşmüşlerdir. Bunlarda, totem veya başka bir mana aramağa, gerek yoktur. Bu konuyu bitirirken, *Pekarekiy*'in "*Yakut Sözlüğü*" adlı ünlü eserinin, Türkçe tercümesinin, I. cildinde bulduğumuz bazı notları sunmakta bir yarar görüyoruz:

- 1) İki başlı kuş efsanesi: (s.72). - 2) Kartal efsanesi: (s.54-67). 3) Sayısız soyu olan kartal: (s.42,59). - 4) *Ök-sökü* adlı büyük mitolojik kuş: (s.42,59). Bu kuş hakkında, kitabımızın çeşitli yerlerinde durduk. *Yıldırım* indiren, "*Çift başlı kartal*" için de, *yıldırım* ile ilgili bölümümüze bakınız.

11. BÖLÜM DON DEĞİŞTİRME

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA DON DEĞİŞTİRME

Bu kitabımız bir *din tarihi* değil; *Türk mitolojisidir*. Binlerce yıldan beri, Türk kavimleri arasında söylenip gelmiş, masal ve destan motifleridir. Dış din ve edebiyat tesirlerine açık olanlardan biri de, masallardır. Ancak dikkat edilirse, K u z e y d e k i Tundralardan başlayıp, A n a d o l u 'nun batısına kadar inmekte ve yalnızca, türkçe yazılmış veya söylenmiş masalları taramaktayız. Bu, aynı zamanda, geniş bir zaman derinliğinde, yani *tarihte* de yapılmaktadır. Bu *mitoloji motifi* zenginliğine rağmen, burada pek azı ele alınmakta ve söz konusu edilmektedir. Çünkü bunlar, Türk kavimlerinde eski ve yeni Türk karakterini bulan motiflerdir. Bunlar, 1852 dağ ve vadilerde yaşayan Türklerin; A n a d o l u 'daki annelerin hafızalarında kalmış, masallardır.

Hocamız ve büyük üstadımız, Prof. Abdulkadir İ n a n 'ın da dedikleri gibi *don değiştirme*, bütü insanlığa mal olmuş bir düşüncedir: *Kahramanların suret değiştirmeleri, hayvan ağaç, ve saire şekillerine girebilmeleri, canlarını bir hayvan, bilhassa kuş şekliyle saklamaları, bütün kavimlerin masallarında rastlanan ve bütün dünyaya yayılmış, bir motiftir*". Ancak iyi bir *t a r i h ç i*, olaylar arasındaki benzerlikleri değil; ayrılıkları gösteren bir *kimse*dir. Bunun için de, *Türk düşüncesi* ile Türk tarihini iyi bilmek gerekir. Bu konuda da, A. İ n a n hocamız, en öndedir.

“Don değiştirme” ile ilgili Türkçe deyimler

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, olay ve motiflerin dış görünüş ve benzerliklerine bakarak, sonuca varmak doğru değildir. Eğer bir düşünce Türk kavimlerinin dilinde *köklü terminoloji ve deyimler* halinde yer etmiş ise, o düşünce *Türk kaviminin* bir malı olmuş demektir. Konuyu, böyle bir temelden ele almak gerekir. Şimdi, don değiştirme ile ilgili, türkçe bir kaç deyimini, inceleyelim.

1. “*Kabul-ma*”, çok eski karakterde bir sözdür. Bu söz üzerinde, *k e l - o ğ l a n* ile ilgili bölümümüzde, çok geniş olarak durmuştuk. Çünkü, “*don değiştirip, k e l o l m a*” da Türk mitolojisinin önemli bir motifi idi. Bu söz, daha

çok *Sagay, Lebed* . . gibi, en kuzeydeki Türk kavimleriyle, daha aşağıdaki *Kırğızlar* arasında görülüyordu. *Kabul-ma*, değişme, don de ğ i ş t i r m e anlayışıyla, söylendiği kadar; *sihirbazlık* manasını da, içinde topluyordu². Bu söz, hayvançı *Kırğız* Türklerinde, eski sihir ve mitolojik manasını kaybediyor ve “değişme, renkten renge girme, kararsız olma, kuşların türlü melodi ve seslerle ötmeleri” için söyleniyordu³. Bu çok eski karakterdeki deyim, *Anadolu*’daki paralellerini de, *Kel-oğlan* ile ilgili bölümümüzde, geniş olarak aramıştık.

Destanlar da, “*boz bir doğan oldu*”; dendikten sonra, “*onun donunu aldı (kubulup aldı)*” sözü de, ayrıca katlıyordu. Yani, don değiştirip, doğan olduktan sonra mı, doğanın donu alınıyordu? Bizce kökleri derin inanışlara dayanan bu düşünceleri, fazlaca deşmek, doğru değildir. Burada don değiştiren *Tas-Tarakay* adlı yiğid de, bir *daz* yani “*kel*” idi⁴? “*Yalan söyleme*” de yine bu sözle anlatılıyordu. Bu da, *kılık* ve *karakterdeki* bir de ğ i ş m e idi. Bu konuda, *kel-oğlan* bölümünde, daha geniş bir bilgi verilmişti.

2. “*Türlenme*”: *Don de ğ i ş t i r m e* için, Türk kavimlerinde söylenen ikinci söz de, budur. *Tür* sözünün, dış Türk ağzlarında başlıca üç manası vardır: a) Dış görünüş ve renk (Alt.Tel.). -2) Cins, çeşit (Tel.Tar.): *Ne tür?* - c) Örgü, oya, keçe nakış örnekleri⁵: (Alt.,Tel.,Kırg.,Çağ.). “*Türleme*” sözü de, nakış yapma, oya işleme manalarında kullanılıyordu. *Kırğız* Türklerinde de, *biçim*, *şekil*, *şekil verme* ve *alma* anlayışlarıyla söylenmiştir⁶. *İnsanın yaratılış ve karakteri* de, yine bu sözle anlatılmak istenmiştir⁷. *Türlü* sözü, *Anadolu*’da da yaşamaktadır. Konuyu uzatmayalım.

“*Türleme*” sözü, *Doğru Türkistan* ve *Çağatay* gibi, gelişmiş Türk kültür çevrelerinde, *İslam* dininin tesirleriyle de, eski *sihir* ve *mitoloji* manasını kaybetmiştir. *Kırğız* ve *Altay* Türklerinde *türlenme*, “*dış görünüşün de ğ i ş m e s i d i r*”. *Çiçek türledi*, yani çiçek açtı, demektir⁸.

Mitoloji de ise bu söz, bir *don de ğ i ş t i r m e* olarak görülür: “*Erkem Aydar, büyük toya, düğüne vardı, özü de ğ i ş t i (özü türlöndü), kendisi kötü bir kel olup (özü caman taşşa bolup), atı ise kel ve uyuz, doru bir kısrak (atın kotur küröng) olup, toya karıştı*”⁹ Yiğid önce, “*özü türleniyor*” ve ondan sonra da, *kel (taşşa)* oluyordu.

² Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1039.

³ Yudahin, *Kırğız Sözlüğü*, (tercüme), s. 515.

⁴ Radlof, aynı eser, III, s. 1040.

⁵ Radlof, aynı eser, III, s. 1555.

⁶ Yudahin, aynı eser, s. 772: “*Türgö kelme*”, “*türdönme*”: Biçim verme, nakış yapma.

⁷ “*Türü buzuk*”: Yudahin, aynı eser, s. 772.

⁸ “*Şekek türöndü*”: Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1563.

⁹ “*Toy kıştı*”: Radlof, *Proben*, III, s. 277/330. Birinci sahife numarası metinlere, ikincisi ise, tercümelere aittir.

“Ben tür leneyim kel ve uyuz bir tay olayım! Sen de tür lenip, bir kel (taz) ol!” Atı, yiğid Kan-Şentey’e böyle öğüd veriyordu¹⁰. Bu konuda da, bu kadarcıkla yetinelim.

3. “Silkinme”: Silkinme yolu ile don de ğ i ş t i r m e de, Türk ma-salları ile menkibelerinde, sık sık görölüyordu. Bu söz, K a z a n dışında, di-ğ er K u z e y Türklerinde görölümüyordu. Bu sözün, eski türkçede de, sihirli bir manası görölümüyordu. silkinme ile don de ğ i ş t i r m e motifi, daha çok bize yakın olan, Güney-batı S i b i r y a ile müslüman K a z a k Türklerinde görölü-yordu: “(Yiğid) s i l k i n d i ve Bey o ğ lu Mirza’nın donuna girdi¹¹”. Bu, i s -l a m düşünceesindeki, “ h u l ü l ” (incarnation) olay ve teorisidir.

“Sihirli bir y ü z ü k taktıktan sonra, s i l k i n i p bir do ğ an oluyor¹²...” Ondan sonra da, uçup gidiyor. Görölüyor ki, Batıya doğru gelindikçe,-biraz da İ ş l â m i y e t i n tesiriyle-, don de ğ i ş t i r m e lerindeki, eski m i t o l o j i k karak-ter, azalıyor. Ancak çok kuzeylerdeki, “Ay Mergen de, silkinip, kubulup”, don de ğ i ş t i r i y o r d u ¹³.

4. “Giyimini giyme”: K ı r g ı z masallarında, K o z u - K ö r p ö ş destanında, böyle bir deyiş göröluyoruz: “Bir k e l i n (taşşanın) giyimini gi-yip (kimin küp), k e l gibi (taşşaday) oldu¹⁴”. Burada, dış görölünüş de katılı-yordu. Buradaki don de ğ i ş t i r m e , bir “elbise de ğ i ş t i r m e ” gibi görölünmektedir. Gerçi K ı r g ı z Türklerinde m i t o l o j i k motifler, daha azalmıştır. Ancak çok daha kuzeylerde bir yiğit, “silkinip, deri elbiseli bir o ğ lan (olag) oluyor ve onun donunu alıyor¹⁵”. Bu, yalnızca bir giyim de ğ i ş t i r m e s i , olmamalıydı.

5. “K al ı p ” sözü de, don de ğ i ş t i r m e olayında söz kon u ş u edilmektedir. At, “bu kalıbımızla (kalıbımızmınan) gitmeyelim”, diyor. Sahibine, “ben don de ğ i ş t i r i p , (tür leneyim), (tür lönöin), k e l ve uyuz bir tay olayım; sen de t ü r -l e n i p bir kel (taz) ol”, diyordu¹⁶. Kalış sözü bir Batı tesiriydi. K ı r g ı z Türklerine böyle bir tesirin girmesi de normaldi.

6. “B ü r ü n d ü m , g ö r ü n d ü m ” ise, eski A n a d o l u deyimleridir. “Bedeninde zuhur etme, Ali donuyla gelme, sır-rı Muhammed, sır-rı Ali,...” ve diğ er deyişler, İ ş l â m î düşüncelerdir. Âdem donu ve Hulûl anlayışı, K u -z e y T ü r k mitolojisi için, yabancı düşüncelerdir. Bununla birlikte bürünme ve görölme, eski Türk düşüncesi için de, manalı sözlerdir.

¹⁰ “Men tür lönöin, küröng tay bolayın! Sen tür lenip t a z bel!”: Ben, don de ğ i ş t i r i p , tüsüz bir tay olayım! Sen de don de ğ i ş t i r , bir kelo ğ lan (taz) ol!: Proben, III, s. 260-307.

¹¹ Proben, IV, s. 67-84: Kara-Kököl destanı Baraba Om Türkleri.

¹² Proben, IV, s. 103/132: Turalı Boyu, Yangı Aul köyü Türkleri.

¹³ Radlof, Wörterbuch, III, s. 1038: Saga ya ğ zı.

¹⁴ Radlof, Proben, III, s. 282: Kozu Körpöş destanı.

¹⁵ Radlof, Wörterbuch, III, 1038: “Kubulup aldı”. Bu, tam bir don de ğ i ş t i r m e gibi görölüyor.

¹⁶ Proben, III, s. 260/307: K ı r g ı z, Kan-Şentey destanı.

DON DEĞİŞMESİ, "EŞ" VE "ERVAH"

A n a d o l u masallarında, bazı insanların ruhu bir süpürge veya kılıçta bulunur. " *C a d ı süpürgeyi yakıp veya kılıcı kınundan çıkarınca, o kişi ölür*". Kılıç kınına sokulunca, adam yine dirilir. Bunlar, benim E l a z ı ğ l ı annemin söylediği masallardan, hatırımda kalmış olan, motiflerdir. A n a d o l u 'da, bunun çok daha güzel örnekleri vardır.

Büyük öncümüz Prof. Abdulkadir İ n a n , *Tüspüt* adlı bir Y a k u t şamanına göre, bunu şöyle tesbit ediyordu: " *Yakutlarda iye-kul, şamanın hayvan şeklinde tecessüm eden canıdır*"¹⁷. Hocamız haklı olarak, *totem* ve *tenasuh* teorilerine girmekten, çekinmiştir. Bizim de burada vazifemiz, materyeli tesbit ve onlara işaret etmektir. K a ş g a r l ı M a h m u d l l . yüzyılda, "eş" sözü için hem arkadaş ve hem de "peri-eş"; olarak iki yorum yapmıştır¹⁸. Prof. İ n a n , metindeki "cin" sözüne ayrı bir önem vermiştir. Yorumunu da, buna göre yapmıştır. Bu duruma göre, *insanların da, cinden ve periden, bir eşi bulunuyordu*. Biz daha çok Besim A t a l a y 'ın yorumuna katılıyoruz.

" *H a y v a n - r u h* " inanışını, K a z a k - K ı r g ı z Türkleri ise, " *arvak-eş* " sözüyle adlandırıyorlardı. A n a d o l u 'daki *Menâkıbnâmeler* içinde de, bu inanışın çeşitli örneklerine rastlıyoruz. *Evlilerin ge y i k* şeklinde görünmeleri de, bu inanışlara dayanıyordu. *Şamanların, h a y v a n - e ş l e r i* kavgaya ediyorlar ve hangisi ağır basarsa, o *üste çıkıyordu*. Bu konuda hocamız Prof. İ n a n çok güzel örnekler seçip toplamıştır. " *Şamanların eşleri olan gök-b o ğ a ile k a r a - b o ğ a , vuruşuyorlar.. Yaralanan gök-b o ğ a 'nın sahibi veya eşi olan, şamanın da yaralanmış olduğu görülüyordu*". Bu eşlere, " *arvağ* " veya " *ervah* " da deniyordu.

" *Ab ı l a y Han'ın arvağı olan bir kı z ı - t i l k i 'yi yere seriyordu*"¹⁹... Bunlar, ibret dolu çok güzel örneklerdir. A l t a y Türklerine göre, " *Y u l a , insan veya hayvanın bir eşidir. Y u l a , cesetten ayrılıp, ayrı da yaşayabiliyordu*"²⁰. Hocamızın da dedikleri gibi, henüz bu meseleler çözümlenmiş değildir. Çok geniş ülkelere yayılmış Türk kültürünün, çeşitli kök ve yorumları da olabilir. Ancak bunları, teorileri ile yaralamak da doğru değildir.

" *Güvercin olan S u l t a n H a c ı m 'ı yakalamak için, H a c ı T o ğ r u l doğan olmuş, havaya ağmıştı*". Hocamız Prof. İnan yukarıdaki örnekleri verdikten sonra sözlerini, bununla bitiriyordu. Bu bize, çok şey söylüyor.

¹⁷ A . İ n a n , *Makaleler*, s. 458.

¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 47. Düzeltmeler için bk. *Makaleler*, s. 460, n.l.

¹⁹ A . İ n a n , *Makaleler*, s. 459: Potanin'den.

²⁰ Aynı eser, s. 460-461: Anohin'den.

ÂDEM DONU, İNSAN DONU

Âdem ve insan üzerinde ayrıca duracağız. Ancak burada *don* konusu gelmişken, buna da hafifçe dokunmak istiyoruz. Ancak biz de hocamız gibi, yalnızca materyel verip, materyele işaret edeceğiz. Çeşitli din teorileri üzerinde, sayfalarımızı doldurmayacağız, Eski türkçede “*yalnguk*” i n s a n demektir. Uy gur yazılarında, “*yalngukların arslanı iligler*”, yani “*insanoğlunun arslanı, hakanlardır*” deniyordu. D e d e K o r k u t 'ta ise, “*âdemîler evreni, (yani ejderhası), Deli Dumrul*”, diye bir tanımlama yapılıyordu. Bu, insanları güçlü bir hayvana benzetmedir, teşbihtir. Bu konuda, pek çok örnek verilebilir.

“*Türk devlet dini*” ve “*Türk halk dini*” diye, Prof. Eberhard'ın bir ayırım yapması çok yerindedir. Elbette ki her ikisinin de kökleri aynıdır. Ancak *mistisizm* ve *fanatizm*, Türk devlet dininin erkân ve törelerinde çok azdır. “*Türk devlet inancı ve töreleri, gerçekçi ve pratiktir*”. Her düşünce, devletin başarı kazanması için düzenlenmiştir.

“Kişi”: Âdem ve Havva (*Kadın ve erkek*)

G ö k t ü r k yazıtlarındaki “*kişi oğlu*”, bunun açık bir örneğidir. “*Gök-yer-kişi oğlu*” ü ç l ü s ü 'nde insan, Tanrı'nın yarattığı üçlü büyük varlıktan, biridir. Bu kişi oğlu, “*erkek-dişi, âdem-havva*” çifti miydi? Bizce öyleydi. Bunun üzerinde, ayrıca duracağız. Kişi, tek değildi. Çünkü 11. yüzyılda *kişi* sözü, “*karı, koca*” e ş ve zevce” manasında kullanılmıştır²¹. Bunun üzerinde, B a n g da durmuştur²². G ö k t ü r k yazılı el yazmasında da, “*oğul-kişi*” derken, *kişi*'yi *kadın* manasında kullanıyordu²³. Uy gur tıp kitaplarında ise, “*kişinin karında ölen çocuk*” tan söz açılıyordu²⁴. Bazan da tam olarak tanımlamak için “*üşi kişi*”, yani *dişi kişi* deniyordu²⁵. Görülüyordu ki, T ü r k d ü ş ü n c e s i, sağlam mantık temellerine dayanıyordu.

İnsanüstü yaratıktır

“*Yukarıda Tanrı, aşağıda da insan*”, kâinatı oluşturan, başlıca iki büyük varlıktır²⁶. Türk düşüncesinin temeli, hudur. Türkler b u d a dinine ve sonradan h a l k ş a m a n i z m i 'ne doğru yayıldıkça, bunların yanında, şeytanlar

²¹ Kaşgarlı Mahmud. III. s. 224. Krşl. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 109.

²² Bang, *Türkische Briefe...* z. 235.

²³ Thomsen, (A. Stein elyazmaları), II, 43; H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, II, 67: “*Öğlann kişisin...*”

²⁴ Rahmeti. *Uig. Helkunde*, I, 61: “*Kişinin karında kenç ölser...*”

²⁵ Aynı eser, aynı yer.

²⁶ *Üstün Tengri, alın yalnguk...*: F. W. K. Müller, *Uigurica*, IV, 282.

ve cinler de yer almağa başlamışlardır. Ancak, “bütün insanları, ayrıcalıksız idiler²⁷...” İnsanlarda eşitlik, Türk düşüncesi ile sosyal yapısının, başlıca özelliğidir. Türk tarihinde, her Türkün en yüksek mevkilere yükselebilmesi de, bunu gösterir. Doğuştan gelen, bir soyluluk gözetilmiyordu. Hanedan dışında, herkes ayrı idi.

“Tanrılı ve insanlı” bir dünya vardı²⁸. Erler ve erenler, kişilerdi. Kişilik ise, çoğu zaman şahsiyet demektir. Zaman zaman “insanlık için de, kişilik deniyordu: “Kişiye yazık değil; insanlığa (kişilik) yazıktır²⁹...” Bundan sonra Kutadgu Bilig, yine devam ediyordu: “Erlere (eren) yazık değil; doğruluğa yazıktır!” Görülüyor ki, kişi ile er ve eren arasında da, bir mana ayrılığı gösteriliyordu. Bu konular üzerinde, daha derinleşecek değiliz. Ancak Türklerin devlet dili ve düşüncesinde, geri mistisizmler aramak da, haksızlık olur.

Türklerde ‘Âdem ve Havva’ anlayışı

Kişi oğlu ve yalnguk oğlu'ndan sonra, İslâmî yeti ile, yeni bir anlayış ve yeni bir deyim geliyordu. Bu da, “apa oğlanı” idi. Apa, Karlık Türkmenlerince, ‘ana’ demektir. Oğuzlar ise ana’ya, aba diyorlardı³⁰. Burada Göktürk çağındaki apa’dan, söz açamıyacağız. Kutadgu Bilig içinde “Apa”, âdem gibi görünmektedir. Arap yazısıyla yazılı yazmalarda ise bu söz, “aba” olarak görülmektedir. Çünkü Havva, ayrıca anılmaktadır:

1. ‘Apalı, Havalı, ajunka inip,

“Urug yadtı, dünya içinte kelip!

“Âdemli ve Havalı, yer yüzüne inip; dünya içinde (insan) neslini yayıp, çoğalttı...” (KB,6339).

2. ‘Apa, uçmak içre, yedi kör evin,

“Arıngu kılındı, hu dünya evin!

“Âdem, Cennet içre, bir buğday yedi; bu dünya kılındı, arınma yeri!” (KB,3522).

3. “Apa yazdı erce, Bayat kındı,

“Bu dünya tünec kıldı, erlig idi!

“Âdem günah işledi, Tanrı cezalandırdı, Kadir Tanrı (âdem’e), dünyayı zindan kıldı!” (KB,3520).

²⁷ “... Adırsız eriler...”: Radlof, *Üg. Sprachdenkmäler*, 90, 10.

²⁸ “Tengriyi, yalanguklu...”: Altun Yaruk: (*Suvarnaprabhasa*), 79, 18.

²⁹ “Kişi, isiz ermes...”: *Kutadgu Bilig*, a. yer.

³⁰ Kaşgarlı Mahmut, I, s. 86. Uyгур el yazmalarında “apa”, yaşlı bir ata: (Radlof, *Üg Sprachdenkmäler*, 12, 2. Aune anlamına söylenen “aba”, arapçadan gelmiş olmalıdır.

4. "Ajunka A p a inmişinden berü...": "Yeryüzüne âdem'in, inmişliğinden beri..." (KB,219).

İNSANIN, İNSAN DONUNA GİRMESİ

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu çalışma, bir din tarihi veya felsefesi değildir. Biz burada yalnızca Türk halk düşüncesi ve geleneğinden, benzer motifleri derleyip, metinlerini eleştirme yoluyla sunmağa çalışacağız. Çok geniş bir coğrafya alanı ile çeşitli zamanlardan derlenmiş bu örneklerde, "tenasuh, hulûl (incarnation)" gibi teorileri aramak, biraz erken olmuş olur.

Hakanın, yaratılış ve karakterine bürünme

Keloğlan motifini incelerken, efsanelerdeki yiğitlerin kel veya daz bir insan kılığına girip, böylece ilâhî güçlere sahip oldukları, üzerinde durmuş-tuk. Hanlara göre bir giyimi giyerek, bir han gibi görünme veya çevreyi yalıtma başkadır. "Han'yaratılışı ve karakterine bürünme" ise başka bir şeydir. Çok uzaktaki Kuze-y-dogu Türklerinden Sagaylar, don değiştirmeyi yalnızca giyim bakımından yorumluyorlar ve "kepilenme, diyorlardı". Bu da giyim, kiyim sözümüzden geliyordu. Bizim don değiştirme anlayışımıza, yakındır.

1. Kuze-y Türklerinden derlenmiş bir masalda, şöyle deniliyordu: "Kara-Kökül (adlı yiğit) silkin di, Han oğlu Sultan ile Bey oğlu Mirza'nın, donuna girdi³²". Fakir bir yiğit, han ve bey oğullarına göre, bir karakter alıyordu. "Silkinme" sözü ve anlayışı üzerinde, yukarıda durmuş-tuk. Don değiştirme, "silkinme" ile oluyordu.

2. "Doksan günlük yolu, kuşlukta alan" gibi tanıtımları ise, Bektaşiler'in söyledikleri şiirlerde, görüyoruz. Bunlar da insandı. Fakat ayrı bir yaratılış ve donları vardı. Harputlu annemin masallarında, "çabuk koşan kardeş", "deniz yutan kardeş" gibi motifler de görülüyordu. Bunlar da, insan idiler. Yukarıdaki Bektaşî şiirinde görülen doksan sayısız da, Türklerin islamiyetten önceki inanışları ile ilgilidir. Bu örnekler, daha da çoğaltılabilir. Bu konuya, insan donu veya âdem donu ile ilgili bölümümüzde yeniden döneceğiz.

Kuş donuna girme

Kuş donuna girme ve kuş gibi uçabilme, bütün insanlığı olduğu gibi, Türkleri de ilgilendirmiştir. Ancak bir Türk kültür tarihçisi, benzerlikleri değil;

³¹ "Kepilenme" sözü, "kep", yani küüm, kiyim", giyim sözünden gelmiş olmalıdır: (Radlof, Wörterbuch, II, s. 1188).

³² Proben, IV, 67/84: Don değiştirmede, aynı olmuyor, "artık", yani fazla oluyor.

ayrılıkları gösterebilen ve Türklerin karakterlerine inebilen, bir kimsedir. Bundan dolayı bazı örnekler sunup, bunları değerlendirmeye çalışacağız. Ondan sonra da, Türk düşünce ve mitolojisinde yer alan, diğer kuşları birer birer ele alacağız. İlk önce dış tesirlerden daha uzak kalmış, Kuzey Türk edebiyatından başlayalım:

Gün Han, Ak Han ve Kara Han Türk mitolojisinin, kutlu ve büyük tabiat varlıklarının, ünlü sembolleridir. *Kara Han*, yaygın olarak, kötülüğün ve yasal olmayan bir düzenin temsilcisidir. Kuzey Türklerinin bir masalında şöyle deniliyordu:

".. *Kara - Kököl bir kuş olup uçuştü ve Gün Han'ın penceresine kondu.. Gün Han'ın kızıyla konuşmasını dinledi... (Gün Han kızını düşmanlardan kurtarmak için), "seni küçük bir kuş yapacağım..., altın ve gümüşümü, kül ile kömüre çevireceğim... Halkımı da, karga va saksağan donuna koyacağım, dedi³³..."* Bu masalda derin bir türkçe gürülmüyor ve kuş donuna girme de açık olarak söylenmiyordu. Don değiştirme, "etti, oldu" gibi sözlerle anlatılıyordu.

"Güneşe konan kuş": Don değiştirme, bu masalda bütün görkemiyle ortaya çıkıyordu: "*Kara Kököl bu sözleri duyunca, cıvıdayarak uçup, gitti. Bu sesi duyan kız, bu hangi kuştur, diye sordu. Babası, herhalde, güneşe konan küçük kuş olmalıdır, dedi³⁴*". Bu küçük küçük kuş, nasıl güneşe konuyordu? Bu noktalar, karanlıktır. *Tarama Sözlüğü* içinde de, eski *Anadoluda* kuş, "*Tanrının bir elçisi*" gibi görülebiliyordu. Prof. *Eberhard*, bu motifin çeşitli türlerini veriyordu³⁵.

Göktürklerde, leylek donuna girme

"*Göktürklerin ataları olan üç kardeşten birisi, leylek olmuş ve uçmuş gitmişti³⁶. Kurttan doğan Göktürklerin atası "yağmur yağdırıp, rüzgar estirebiliyordu. Onun iki karısı vardı. Bunlar, yaz ve kış tanrılarının kızları idi. Bu iki kadından birisi, dört çocuk doğurdu. Bunlardan birisi, beyaz bir leylek oldu..."* Çi'n tarihleri böyle diyorlardı. Bilindiği üzere Türkler, leylek ve turna gibi göçmen kuşlarına, fazlaca bir önem vermişlerdi. Bunun da, bir neden ve manası vardı. Çok kuzeylerdeki *Yakut Türklerinde*, "*leylek donuna girip uçan bir ata*" dan söz açılıyordu³⁷. Leyleğin, *Ana-*

³³ *Proben*, IV, s. 7/84: *Gün Han'ın kızına*, "seni küçük bir kuş (kuşacak) edeceğim", diyor.

³⁴ Don değiştirme, "etmek, olmak" sözleriyle yapılıyor.

³⁵ "*Kuyuşka kongen laşgacak*" sözü, yalnızca burada görülüyor: *Proben*, IV, s. 68/85.

³⁶ *Eberhard*, *Typen Türkischer Märchen*, 500.

³⁷ *B. Ögel*, *Türk Mitolojisi*, I, s. 26 vd.

³⁸ *Pekarskiy*, *Yakut Sözlüğü*, (türkçesi), I, s. 60.

dolu'daki önemini biliyoruz. Ancak "leylek donuna girme" motifini şimdilik bulamadık.

Göktürk efsanesine benzer, kardeşlerin bazılarının leylek olup, uçmalarını, yalnızca bir Kuzey Türk masalında bulabildik: "Yiğit Con-tay Mergen, suyun yanında iki leylek gördü. leyleklere, kamçı ile vurmak istedi. Halbuki babasının evinde ki iki büyük kardeşi, yiyecek bulamayınca, leylek donuna girmişler ve kamışların dibindeki kökleri yiyorlardı... Onlara giyim verdi ve kendisi ile birlikte alıp, gitti"³⁸. Bu masalda don değiştirme için, "leylek sıfatlı olma" deyişi kullanılıyordu³⁹.

Göktürk efsanesi. Göktürklerin ataları ile ilgili idi. Daha çok Türklerin Yenisey kesimlerini, içlerine alıyordu. Göktürk yazıtlarının bulunduğu bu bölgede derlenen destanlar, derin bir mitolojik karaktere sahiptirler. Bu destanlarda, "su içip, meyva yedi kten sonra kuş olma", gibi bazı motifler görüyoruz. Bunların yorumu, çok zordur⁴⁰.

Doğan veya atmaca donu

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, doğan gibi alıcı kuşlar, Türklerin hayatında, önemli bir yer almışlardır. Hatta Oğuz boylarının sembolü olmuşlar, Osmanlı çağında da, sembolik manalarını sürdürmüşlerdir. Hacı Bektaş ve diğer Anadolu evliyalarının menkıbeleri içinde, birinci derecede yer almışlardır. Burada ilk önce yabancı kültür tesirlerinin daha az girdiği, Kuzey Türk destanları ile konuya başlayacağız:

1. "Yer altında yaşayan (kötü ruh) Yer Kara Alp, atına binip, yiğit Yeste y Mönkö'yu kovaladı. Atın ciğeri ile karaciğeri yok olup öldü. Bunun üzerine Kara Alp, bir karçıga (atmaca) olup, uçtu... Yiğit, bunu görünce silkindi ve gök bir laçın oldu. yedi gün yedi gece gökte savaştılar. Tüyleri dökülüp, yere düştüler"⁴¹. Destan bununla bitmiyor. "Gök laçının altın tüylerini baldızı yakıyor. Yiğit diriliyor. Yer Kara Alp ise öldürülüyor". Alıcı kuşlar hakkındaki diğer motifleri, kartal ile ilgili bölümümüzde sunmuştuk.

2. "Yiğit Kara-kököl silkindi, altın yünlü bir kurt oldu. Kız kor ktu. Bunun üzerine yine silkindi, altın yünlü bir karçıga (atmaca) oldu. Kızın evinin tepesine kondu"⁴². Buradaki doğan, altın yünü ile diğerlerinden ayrılıyordu.

³⁸ Leylek için, "kıygılık" deniliyor: Proben, IV, s. 4/5.

³⁹ "Kıygılık (leylek) ııpatlı bolma". Sıfat yerine "ııpat", deniliyor: Aynı eser, aynı yer.

⁴⁰ Proben, I, s. 259/282. Bu destanlar, göklerde geçer.

⁴¹ Laçın için, "Kök ilaçın" deniyor: Proben, IV, s. 81/104.

⁴² Proben, IV, s. 67/84: "Silkindi, altın yünü harçıga (atmaca) poldt...".

3. “Yiğit abdest alıp, namaz kıldı⁴³. Tılsımlı bir y ü z ü ğ ü vardı. Y ü z ü ğ ü , bismillah deyip, sağ eline geçirdi. S i l k i n d i , karçığa olup, uçup gitti⁴⁴. Bu masalda artık i s l a m kültür çevrelerinin, tesirleri görülmektedir. Ancak eski Türk gelenekleriyle benzeşmiştir.

4. *Molla ile hatip yeni m ü s l ü m a n olan Türklerde, birbirlerine karşı olan, iki gücü oluşturuyorlardı. Türkler, hatipleri daha çok tutuyorlardı. Bu, aşağıdaki Kuzey Türk masalında da görülmektedir: “.. Molla hatibe şöyle dedi: Senin bir g ü v e r c i n olup, uçtuğunu görünce, ben de bir l a ç ı n olup, senin arkandan uçtum⁴⁵...”*

“Bir molla, okuttuğu onbir çocuğu, onbir kuş yaptı. Hepsi, birbirine benzeyen kuş oldular⁴⁶...” Burada, okumanın yararları ve mollaların güçleri anlatılmış oluyordu.

D o ğ a n veya atmaca türünden alıcı kuşlar, aslında Türklerde ev hayvanları idiler. Bundan dolayı destanlarda önemli bir yer tutuyorlardı.

ÇEŞİTLİ YENİ NOTLAR VE KATKILAR

1) *Â d e m o ğ l a n ı*: Eski A n a d o l u ’da, arapça “beşer” veya “nâs” karşılığı olarak söylenir: “.. â d e m o ğ l a n ı v e â d e m P e y g a m b e r , i v e c e n y a r a t u l d u . . . ” (XIV. yüzyıl: *Tarama sözlüğü*, I, s. 17.)

2) *A z a m* = Adam: (*K u m a n a ğ z ı n d a*): “*Azam bolup*” = İnsan şekline, donuna girip⁴⁷.

3) “ *E t i n y a r ı ğ ı g ö z : G ö z ü n a r u o l s a , e t i n y a r u k b o l u r* ” = Et veya vücudumuzun ışığı veya penceresi gözdür. Göz arı olursa, etin de aydınlık olur⁴⁸.

4) *İ t a a t l ı*: *E f s a n e v î b i r v a r l ı k t u r k i , e r k e k l e r i k ö p e k ; d i ş i l e r i d e , k a d ı n d ı r l a r*⁴⁹. *K ı r g ı z* Türklerinin bu çok eski destan sözü, *O ğ u z* destanındaki, “ *İ t - B a r a k* ” kavmini hatırlatmaktadır. *K ö p e k* ile ilgili bazı *K ı r g ı z* sözleri de sunalım:

a. “*Köpeğe binenler*”: Baldırı çıplak serseriler. b. “*Ağzına, beyaz köpek girerek; kara köpek gibi çıktı!*”: Yani sövüp, saydı. Söylemediğini bırakmadı.

⁴³ “Teeret (taharet) kıldı, namas okıdı”: *Proben*, IV, s. 102/133.

⁴⁴ Sihirli yüzük için, “heremelli yüzük” deniliyor: *A. eser. a. yer.*

⁴⁵ *Don de ğ i ũ t i r m e*, “*Kepter bolup*”, “*laçın bolup*”, yani güvercin olup, laçın (atmaca) olup gibi, günlük sözlerle söyleniyordu: *Proben*, IV, s. 101/131.

⁴⁶ *Don de ğ i ũ t i r m e*, “*kılmak*” sözü ile anlatılıyordu: “.. *Onbir kuş kılıp, koydu...*”: *Proben*, IV, s. 122/158.

⁴⁷ *Radlof, Wörterbuch*, I, s. 564.

⁴⁸ *Aynı eser*, III, s. 121.

⁴⁹ *Yudahin, Kırgız Sözlüğü*, (türkçesi), s. 373.

c. "Köpeğin burnundan, düşmüş gibisin!": Darağacından kurtulmuş gibi kaçıyorusun⁵⁰.

5) Tavşan donuna girme: "Başı, bir beyaz tavşana dönüyor. Ancak beyaz yüzü kararıyor. Kırmızı yüzü, ölü ciğeri gibi bozlaşıyor⁵¹..."

6) Kuze y T ü r k destanlarından, eski bir karakter taşıyan, bir B a r a b a - o m destanında, "don değıştirme", arka arkaya oluyordu: "... K a r a - K ö k ö l kıza: "Elini ver! Baban seni bana verdi", dedi. Kız: "Senin görünüşün kötü (şegilin yaman), ben sana varmam"; dedi. Yiğit s i l k i n d i , altın yünlü bir a y ı oldu. Kız korktu. Yiğit yine s i l k i n d i (silgindi), altın yünlü bir k u r t (karışkır) oldu. Kız, yine korktu. Yiğit yine silkindi, altın yünlü bir a t m a c a (karçıgay) oldu. Kızın evinin başına kondu.

Yiğit, yine silkindi. Bir " B e y o ğ l u " mirzadan artık; " h a n o ğ l u " sultandan, daha artık oldu⁵²..."

7) "... T a s - T a r a k a y a d l u y i ğ i t , b o z (b o r o) b i r a t m a c a (k a r ç ı g a y) o l u p , d o n u n u a l d ı (k u b u l a p) ⁵³..."

Don değıştirme, yukarıdan beri görüldüğü gibi, Türklere göre bir özellik taşıyordu. Diğer örneklerimiz, K e l o ğ l a n ile ilgili bölümümüzde, bulunmaktadır.

⁵⁰ Aynı eser, aynı yer.

⁵¹ Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 1189.

⁵² Radlof, *Proben*, IV, s. 67/84.

⁵³ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1040.

12. BÖLÜM GÖK VE TÜRKLER

GÖĞÜ VE YERİ YARATAN YÜCE TANRI

Önce gök, sonra yer yaratılıyor

G ö k t ü r k yazıtlarında, yaygın bir mana olarak *gök* deniliyordu. Ancak gök ile yeri ve insanoğlunu, kimin yarattığı, pek söylenmiyordu. G ö k t ü r k yazıtları “*büyük devlet inanışları*”nın bir göstergesidir. Bu yazıtlarda, her şeyin üzerinde olan, g ö k idi. T o n y u k u k yazıtında ise, biraz daha halk düşüncesine girilmiş ve “*insanların idaresine*”; Umay ile “*yer ve sular*” da karışmıştır. Göktürk yazıtları, yaratılış ile birlikte söze başlıyorlardı:

1) Yukarıda, mavi gök (Kök Tengri),

2) Aşağıda ya ğ ı z y e r yaratıldığında.

3) İkisi arasında, k i ş i o ğ l u (insanoğlu yaratılmış!) İnsan oğlunun üzerine de,

4) Atalarım, Bumın Kağan, İstemi Kağan (kağan olarak, tahta) oturmuşlar.

Dış tesirlerden uzak, A l t a y v e K ı r g ı z destanlarında da, “*önce gök yaratılıyor; sonra da yer yaratılıyor*”. Bu belgeleri, arkada not olarak sunduk. Mitolojik ve göklerde geçen destanlarda bir yiğit: “*Gök ile yer yaratıldığında, ben de vardım!*” Diyordu. Yaratılıшта, “*gök+yer+insan*” ü ç l ü s ü , birlikte görünüyorlardı.

“*G ö k - y e r*”, yani önceleri “*gök*” söylenirken, 11. yüzyıldan sonra, -belki de Önasya tesirleriyle-, K u t a d g u B i l i ğ 'de, “*yerni kökni yaratkan*” yani “*yeri göğü yaratan*”, denme yoluyla, “*yer*” öne geçiyordu. Ancak U y - g u r yazılarında, yücelerde olan gök, üstünlüğünü koruyordu.

Kişioğlu, “*Âdem ile Havva*” mı idi? Türkler, dişiyi bir yana atıp, erkeği öne çıkarmıyorlardı. “*Kişi*”, i n s a n o ğ l u demektir. Zaten eski Türkler, “*tişi kişi*” deme yoluyla, kadın ile erkeği birbirlerinden ayırıyorlardı. U y g u r tıb yazılarında, bunu görüyoruz: (Rah.,I,21). Manî el yazılarında da, “*tişi kişilerin körki*”, yani güzelliğinden, söz açılıyordu: (Man,III,22,7).

A n a d o l u 'da, özellikle c e n a z e namazlarında, “*Er kişi namazına*”, “*h a t u n k i ş i*” namazına niyet edilerek, cenaze namazı kılınır.

“Gök”, yıldızlar ile arş, güneş ile ayı da içine alan geniş bir deyim: Türk tarihi ile düşüncesi, çok uzun bir süre içinde oluşmuştur. Herhalde gök G ö k t ü r k çağında da, böyle geniş bir manayı kapsıyordu. Sonradan, ‘g ö k l e r ’ deyimini de görülmeğe başlandı. Bu anlayış, İ s l a m inanışlarındaki, “Semavât” deyimini hatırlatır. Daha bir gelişme ile de, kuşların uçuştuğu ve canlıların yaşadığı h a v a ’ya, “kök kalıg”; denmeye başlanmıştır. Belki de bu anlayış, başlangıçtan beri vardı da, elimizde belge olmadığı için bilmiyoruz.

“Gök kubbemiz” olarak, gök: O ğ u z destanında da G ö k - H a n , “y e r - d e n , y a n i a ğ a ç k o ğ u ğ u n d a n g e l e n h a t u n d a n ” doğmuştur. G ü n - H a n , Y ı l d ı z - H a n ve A y - H a n ise, “Gökten inen hatundan” doğmuşlardır. Gök kubbemizi, yerin bir devamı olarak düşünme, Türklerde çok eskidir. Bu ayırımı, K u t a d g u B i l i g de yapıyordu:

“Yağız yeri, yeşil göğü, gün, ay ile geceyi!

“İnsanlar ile zaman (öd), zamâneyi (ödlek), bu günü (bukün) yarattı!

Görülüyor ki anlayış daha da genişliyordu. Zaman, zamâne, gece ve bu günümüz de, sıraya giriyorlardı. Bazan da, “Yeşil göğü, binlerce yıldızla bezedin; karanlık geceyi, aydın yıldızla bezedin (KB, 22)”, deniyordu. Görülüyor ki, bu konularda, kesin olarak konuşmak, doğru değildir. Ancak bir şeyler de duyuyoruz.

Ş a m a n törenlerinde, ulu Tanrı'nın bulunduğu gök katları, 5. kattan sonra başlıyordu. Bazan da, 9. katın, yani göğün en yüksek katının üzerinde, Tanrı'ya ulaşıyordu. “Göge çıkma” ile ilgili belgelerimizi verirken, bu konuya yeniden döneceğiz.

Türklerde, ‘a r ş ’ anlayışı hakkında: İ s l â m i y e t t e “Arş”, göğün en yüksek tabakası, 9. felektir. Türklerde de gök önceleri, “9 kat” idi. Türklerde arapça “Arş” sözü, K u t a d g u B i l i g ile başlıyordu:

1) “Yüce arştan (Edis arşta), altında (altın) yere kadar (KB, 24)”

2) “Bu arştan, aşağıdaki yere kadar! Her şey Tanrıya muhtaçtır (KB, 3354)...”.

K u t a d g u B i l i g 'de arş ile ilgili beyitler. birbirinin aynı gibidirler. Bundan da anlaşılıyor ki, konunun pek derinine inilmemişti. “Yüce gök” (ediz kök) yerine, artık “arş” deniyordu.

TÜRLERE GÖRE YER İLE GÖK BÖLÜNMEZ BİR BÜTÜN

İ r a n mitolojisinde, göğün sahibi ve yaratıcısı, H ü r m ü z ; yerin sahibi ise, E h r i m e n idi. Aralarındaki kavgaya bitip tükenmiyordu. Türklerde ise,

göğün ve yerin, yalnızca bir tane “kılıcı, yaratıcısı, hâliki” vardı. Ancak G ö k t ü r k yazıtlarında, o yaratıcının adı anılmıyordu.

Ç i n 'de d ü n y a , (*T'ien-Hsia*), yani “gök ve yer” olarak tanımlanıyordu. Bu ç i n ç e sözü tam olarak tercüme edersek, “Gök ve aşağısı”; demektir. G ö k - t ü r k çağında da, “Üze tengri (gök) + asra yer”; U y g u r el yazmalarında ise, “üstün tengri (gök) + altın yer” i k i l i s i , her zaman birlikte görülüyordu.

Yukarıda gök, aşağıda yer birliği: Bu iki büyük varlık birbirlerinden ayrılmıyorlardı. “Üze”, Bizim bugünkü “üze-ri” sözümüzün bir köküdür. “-re-”, yön gösteren bir ektir. “as-ra”, yani a ş a ğ ı y a sözünü de, böyle anlamak gereklidir. Bu konuda, G ö k t ü r k ve U y g u r yazıtlarından bir kaç örnek sunalım:

1) “Üze tengri (gök), asra yer” (DIÖ). - 2) “Yukarıda göğe geliyor (üze tengriğe tegir), Aşağıda yere giriyor (asra yerke kirür) (ThS,II,31). - 3) “Üze on kat kök, asra sekiz kat yer” ((Huast.2,43). - 4) “Üstün Tengri yeri, altın tamu (Cehennem) yeri” (TT,V,A.28). - 5) “Üstün Tengri, altın yalanguk (insan)” (Suvarna,188,10). Son üç örnekte, artık *B u d i s t Tanrılar* söz konusu edilmektedir. *Altay ve Kırgız* destanlarından derlediğimiz diğer örneklerde, bölümümüzün sonunda sunduk.

Gök ile Tanrı adı, birbirini tamamlıyor: Ç i n 'de de, gök , yani (*T'ien*) denince, *Tanrı* da içinde idi. Özellikle eski Türk düşüncesinde, ikisi arasında kesin bir ayrılık göstermek çok güçtür. Ancak U y g u r yazıtlarında “Tengri”, *B u d i s t tanrıların yerine geçmişti. Bir II. yüz yıl kaynağı ise, şöyle diyordu:*

“Kâfirler göğe, *Te n g r i* derlerdi. Yine bu adamlar, büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi, gözlerine büyük görünen şeylere de, hep *Te n g r i* adını verirlerdi. Bu yüzden, bu gibi şeylere tapınır ve secde ederlerdi. Yine bu kimeler, bilgin kişilere de, *Te n r i g e n* derlerdi”.

Kaşgarlı *M a b m u d* , böyle demesine ve *M ü s l ü m a n* olmasına rağmen, “Tengri oğul verdi”, “Tengri yağmur yağdırdı” gibi örnekler veriyordu. Bu anlayış, *An a d o l u* 'ya kadar devam ede gelmişti.

Türkün göğü ve yeri, birlikte hareket ediyorlar: Bizce burada, “yerin derinlikleri”, söz konusu olmasa gerektir. Yerin üzerindeki yer ve sular (*yer sub*), göğü tamamlamış olsa gerekti. Çünkü, insanları besleyen yer ile sular da, gök gibi m u k a d d e s i d i l e r . G ö k v e y e r , T ü r k m i l l e t i n i n k o r u y u c u s u i d i l e r :

¹ Kaşgarlı *M a h m u d* , (Kilisli yayını), III, s. 389. “Tengiken” okuyanlar da vardır. Krşl. “Tengtikhen”: (*Türkische Turfan Texte*, II, A. 80; *R a d l o f* , *Uig. Sprachdenkmäler*, 26/1). “Baga-Tengriken”: (● *n g i n* yazıtı, S; *Brockelmann* , *Wörterchatz*, s. 203).

1) "... Yukarıda (üze) Türk Tanrısı (Türk Tengrisi, veya göğü?), Türkün mukaddes yeri ve suyu (Türk ıduk yer-subı), şöyle demiş: Türk milleti yok olmasın! Millet olsun!..." (122).

2) "Gök (Tengri) ve yer emir verdi (ayu berti), orada süngüledim (sançım) !..." (MÇ,D2,G9).

3) "Yukarıda Gök (Üze Tengri), mukaddes yer ve sular (ıduk yer sub) ve amcam Kağan'ın kutluluğu (kendisine) yâr olmadı (taþlamadı)..." (IID35).

Bu üç örnek de bize gösteriyor ki, Türk milletine yardım etmek için, ikisi birlikte harekete geçiyorlardı Ancak H i n d ve eski İ r a n düşüncesindeki gibi, karanlık ve korkunç yeraltı söz konusu edilmiyordu. Türkler için önemli olan, y e r y ü z ü üzerinde bulunan, "yerler ile sular" idiler. İnsan ve hayvanları besleyenler de bu m u k a d d e s varlıklar idiler.

İslamiyetten sonraki Türklerde de, "y e r ile g ö k", bir bütün haldeler

Türk düşüncesinde, eski İ r a n mitolojisinde olduğu gibi, gök ile yer, ayrı bir âlem olarak görülüyorlardı. Ç i n düşüncesinde yer, "G ö ğ ü n a l t ı" (T'ien-hsia) olarak yorumlanıyordu. Bunun için ırmaklara, dağlara, tarlalara kurban verilebiliyordu. Böylece pek çok tanrılar ortaya çıkıyordu. Türkler ise, mukaddes yer ve sular diye, bir birliğe götürüyorlardı:

"Yerlerin göklerin binasın düzen,

"Ak üstünde kara yazılar yazan,

"Engür şerbetini Kırklara ezen,

"Hünkâr Hacı Bektaş Veli Kendidir!" (Aşık Hasan)

Burada, "k a d e r" den de, söz açılıyor. "Türklerde K a d e r anlayışı" adlı bir bölümümüz, bu kitapta vardır. Bu anlayış, İslamiyetten sonra da, pek değişmiyordu.

"Yeri göğü, insü cinni yarattın,

"Sen ey mimarbaşı, eyvancı mısın?

"Ayı, günü, çarhı, burcu varettin,

"Sen ey mekân sahibi!... Rahşancı mısın!" (Azmi Baba).

TÜRKLERDE TANRI İLE GÖK; BİRBİRİNİN İÇİNDE

“Tanrının şekli yoktur”, “Tanrı kendine ve göğe benzer”

Gök Türk yazıtlarında, “*Tengri teg Tenri*” diye, çok önemli bir deyim görülür. Bu çok önemli söz, Türkiye’de, “*göğe benzer gök*” gibi, manasız yorumlarla ele alınmıştır. W. Thomsen, son yorumunda, bunu bir aydınlığa kavuşturmuş gibidir. Veya biz de böyle düşünüyorduk.

“Göğe benzer Tanrı”

Thomsen’in bu son yorumu, çok yerinde olsa gerektir. Gök, bir sonsuzluk olduğuna göre, Tanrı da, öyle oluşuyordu. Varlığı, hayâlimizin gücüne bağlı idi. Buradaki “*teg*” sözü, *gibi*, benzer demektir. Çince karşılıkları bulunan eserlerden de öğreniyoruz. Bizim karşılaştığımız kaynaklar, *Hsüan-tsang tercümesi* ile *Suvarnaprabhasa*’nın, çince - türkçe metinleridir.

“*Teg*”, *gibi* demektir. “*Nasil ise öyle*” (so als wie), diye de karşılanmıştır: (HT,1878). Uyгур el yazılarında, “*kar teg, çeçek teg*”, deyişleri de geçer: (Suv,652,1;654,6). Konuyu uzatmıyalım. Bunun içindir ki Thomsen, gereksiz olarak iki kez söylenen “*tengri*” sözünün, birini *gök* ve diğerini de, *Tanrı* olarak yorumlamıştır.

“*Vâcib ül-vucûd*” da, düşüncemize göre bu sözün manasının içinde yer almalıydı. Tanrının, şeklini ve biçimini bilen, bir kimse yoktur. “*Onun vücudu, bilinmeyen, kendi gereğine göre, nasıl icâb ediyorsa ve nasıl vâcib ise, öyle idi*”. Başka bir deyişle, “*Tanrı göğün maviliği ve sonsuzluğu gibiydi*”. Burada, İslam düşüncesine bir yakınlaşma vardır. Sözüümüzü, *Delidumrul*’un sözleri ile bitirelim. Biz bu sözleri, *Gök Türk* düşüncesinin bir devamı gibi görmek istiyoruz.

“*Yücelerden yücesin!*”

“*Kimse bilmez nicesin!*”

“*Görklü Tanrı!...*”

“*Tanrı ve Gök*”, “*yoکلuk ve okyanus*” demek değildi: *Yunan* mitolojisinde, herşeyden önce bir “*oceanus*” vardı. *İran* mitolojisinde ise bir *esir* “*Aether*”, her yanı kaplıyordu. *Altay* mitolojisi de, bir *okyanus*’u kabul ediyordu. Ancak bunun üzerinde de, bir *gök* ile *Tanrı*, *Ulu Tanrı Ülgen* vardı. Yarattığı böyle başlatılıyordu. Bize göre *okyanus*, Türk mitolojisine dışarıdan gelmiş bir motif olabilirdi. Ancak bunun yanında, *Ulu Tanrı* kalmıştı. Bu *Uman* motifini, çok daha değişik bir anlayışla, *Yunus Emre*’de de görüyoruz:

“*Yere göğe bünyâd uran, ırılmadan kayıym duran,*”

“Denizlere göl çağırın, adım Yunus umman benim!”

Mutasavvıflarda, “ademiyyetten, yokluktan gelerek, bu günkü hale girme” düşüncesi de vardır. Yokluk (*ex nihilo*) teorisi üzerinde fazla bir şey söylemeyeceğiz. Gök tür k yazıtlarının dediği gibi, gök ve yer yaratılmadan, kılınmadan önce, ne vardı? Bu konuda, daha fazla ileriye gidemeyeceğiz.

“Türklerde, “dört unsur” yerine “üç varlık görünüyor: İnsanlık (*Humanitas*), Türklerde gök ile yeri tamamlayan, bir üçüncü unsur gibi görünüyor. Örnek olarak ateş’in Türklerin uzay ve dünya görüşlerinde, önemli bir yeri yoktur. Gök tür k efsanelerinde, “halkını ısıtmak için ateşi bulan, eski Türk atalarından söz açılıyordu”. Bu, önemli bir noktadır.

Kişi, kişilik sahibi üstün bir varlıktı. İra ve Hınt mitolojilerinde olduğu gibi insan, Tanrı’nın eğlenmesi veya tecrübe için yaratılmış, varlıklar değildi. Önsay mitolojilerinde olduğu gibi, cennetten kovulmuş *günahkârlar* da, değildi. Mani dini ile sonradan bozulmuş Altay destanlarında olduğu gibi *zayıf, korkak, âciz* insanlar da, Gök tür k yazıtlarında yoktu. Bizde, ne “oceanus”, ne “tethys” ve ne de “ateş, su, toprak ve hava” gibi *dört unsur* bulabilirsiniz. Yalnızca, “Gök+yer+insan” varlığı vardır.

Türk kağanı, dördüncü unsur gibi görünüyor: Aslında Gök ve Yer, her şeyin *kiliasas* unsurudur. *Kişioğlu*, bu iki unsuru tamamlıyordu. Türk kağanı da, “Türk devlet felsefesi”nin bir katkısı olsa gerekti. *Varlık (existence), yaratılışla birlikte olma fikri, ağır basmaktadır.* Göklerde geçen, çok mitolojik bir Altay destanında, Ak-Han, şöyle diyordu:

“... Gökle yer yaratıldığında, ben de vardım²!...”

Ak-Han bu düşünceyi, hangi amaçla söylemişti? Bunu anlayamıyoruz. Belki de Ak-Han, Gök tür k yazıtları gibi konuşmak istiyordu. Manas destanında da, *Alman-Bet* bölümüne geçilirken, şöyle deniyordu:

“Yer yer olduğunda, su su olduğunda;

“Altı Ata’nın oğulları, kâfirler

“Üç Ata’nın oğulları ve Müslümanlar da vardı³...”

“Masal tekerlemesi” gibi olan bu sözde, çok daha geniş olarak düşünülüyordu. Tabii olarak hunlar, çok geç düşünce ve örneklerdir.

² Schiefner, *Minusinskische Heldensagen der Tataren*, s. 6. Almanca şiir halinde çevrilen bu destanlar, çok mitolojiktir.

³ Radlof, Proben, V, s. 6: “Kara-Han”ın oğludur.

GÖĞÜN YÜCELİĞİ

Göğün yüceliği içinde Tanrı'nın yüceliği de, söz konusu idi. De de K o r - kut kitabında Tanrının büyüklüğü, "Yücelerden Yücesin" tanıtması ile yapılıyordu. Eski Türk düşüncesinde, Tanrının çeşitli tanıtma ve vasıfları vardır. Biz burada, en eskilerden başlayarak, bir kaç gelişmeyi izleyelim:

1) "Üze" göğün tanıtımı için söylenen en eski sözdür. "Üze" bugünkü türkçemizde de, "üze-rinde" gibi söylenişlerde görülür. "Üze", ingilizcedeki "over" sözünün karşılığıdır. Yani bize bir *ilintisi ve değintisi olmayan bir yükseklik* ve yüceliktir. Çince - Türkçe karşılıklarda da, bu yükseklik ve yücelik görülmektedir. F. W. Müller, eski Uyгур yazılarındaki, "Tengriler Tengrisi yerinte" sözünün çince karşılığını, "Göğün yüceliği" (T'ien-shang) olarak tesbit etmişti: (Uig.,I,24). "Üze" sözümüz de, yine çince "shang" karşılığı olarak gösterilmişti:

"Üze Tengri, asra yer, izin verdiği (yarlıkadukın) için,

"Közün görmediği (közün körmedük), kulağın işitmedik..." (IIKII-12).

2) "Ediz" sözü ikinci devrede görülüyordu. Edizde, Yücelik ve çince karşılığı (shang) idi. *Kutadgu Bilig*'de görülüyordu. Uyğur el yazılarında, bunun yanında "yüksek ediz" sözleri, aynı manayı tamamlıyorlardı: (KP,61,5). *Yüce arş* (ediz arş) anlayışı üzerinde bir örnek vererek, konuyu bitirelim:

"Ediz arştın, aşağıda (altın) karaya (karaga) kadar,

"Ne varsa, hepsi sana muhtaçtır..." (KB,A,155,14).

3) "Uluğ Tengri", bu anlayışın bir diğer gelişmesidir. "Uluğ Tengri ağırladı" anlayışını, Kaşgarlı Mahmud'un kitabında görüyoruz: (MK,I,300). Bu örnekleri daha da çoğaltabiliriz.

GÖĞÜN RENGİ

Tengri yani *Tanrı* sözünün Türklerde başlangıçtan beri, geniş anlamda göğü ve göğün maviliğini karşıladığını söylemiştik. Çince düşüncesinde de, hem gök ve hem de Tanrı için, "T'ien" sözü kullanılmıştı. Moğol dilinde de, XIII. yüzyılda bile, "Tengeri" sözü, henüz yalnızca "gök" (T'ien) anlamında kullanılıyordu. Ebedî (Möngke, mengü) gibi, tanıtımlar da, verilirdi. Ancak "Moğolların Gizli Tarihi" içinde, göğün veya Tanrı'nın rengi hakkında, bir tanıtma bulamıyoruz⁴.

⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, (çincesi: Yuan-ch'ao-pi-shih), 246, 268, 275. "Gök" anlamının çince karşılıkları için bk. E. Haenisch. *Wörterbuch*, s. 148.

Gök (kök), renk olarak göğün rengi ve sembolüdür. Türklerde bu m u - k a d d e s renk, “*Kök Tengri*” ve “*Kök Türk*” deyimlerinde, bütün açıklık ve başmetiyle görünmektedir. Eski M o ğ o l dilinde ise, H a k a n l ı k defteri (*kökö bicik*), h a k a n l ı k k a d e h i (*hökö cüng*) gibi anlayışlarda söyleniyordu⁵. Ancak bu d e f t e r i l e k a d e h 'in, gök renk ile tanıtılması da, ayrı bir mana taşıyordu.

A l t a y destanlarında “gök” renk, daha genişliyor ve açığa kavuşuyordu. “*Dünya topraklarının bittiği yerde, sonsuz bir M a v i D e n i z* (Kök Tengiz) *vardı*⁶...” Bu destanda adı geçen bakanların adları da, “*Kök-Han*” ve “*Kök-Katay*” gibi, gök rengi ile tanıtılmış kişilerdi. Bu destanlarda, *konuşabilen ve uçabilen, a t l a r a* da, rastlanıyordu. Bu *kısrakların* çoğunun renkleri de, g ö k idi⁷.

G ö k t ü r k l e r d e “Kök” sözü, yalnızca g ö k , mavi renk için de söyleniyordu. “*Kök-yürüng*”, gök-beyaz veya “gök-açık” taş veya su tanıtımları da, yapılıyordu: (Toyuk,5,21). Zamanla göğün önündeki Tanrı tanıtması kalkmış ve *göge* yalnızca g ö k denmeğe başlamıştı. U y g u r e l yazılarında bu gelişmeği görüyoruz⁸. U y g u r çağında, T a n r ı sözünün manasında, geniş gelişmeler olmuştu.

“ G ö k l ü - y a ğ ı z l ı ”, göklü ve yerli: “*Kök Tengri*” ve “*Yağız Yer*” birbirini tamamlayan iki deyim ve anlayıştı. “*Yağız*”, t o p r a k r e n g i demektir. U y g u r çağında da, “*yağız yer yüzü yaşardı*”, deniyordu: (TT,I,4). Ancak bunun yanında, *y a ğ ı z a t* deyimini de yok değildi. Bunun, G ö k t ü r k yazıtlarında da görüyoruz. *Y e r*, “*aşağıdaki yağızdaki*” (*altın yağızda*), demek yolu ile de anlatılıyordu: (TT, VII, 47,13). *Y e r* için, yalnızca “*yağız*” demek de, yeterli geliyordu. G ö k için, “*kök*” dendiği gibi..

“ G ö k l ü y a ğ ı z l ı ”, yani *göklü yerli*, deyişleri de görülüyor değildi. “ G ö k l ü y e r l i ” derler iken, bu âlemin varlıklarını da anlatırlardı⁹.

“ *Yeşil Gök* ”, yani “*yaşlı kök*”, daha geç çağlarda, yani *Kutadgu Bilig* çağında görülüyordu¹⁰. Belki bundan önce de vardı. Ancak kaynaklarımız, bu kadar söylüyorlar.

⁵ Aynı eser. 203: “*Gök kitabı*” nın çince karşılığı için bk. H a e n i s e h , aynı eser. s. 103.

⁶ S c h i e f n e r . aynı eser. s.9. Mitolojik “*Ak-deniz*” ile “*Kara-deniz*” de vardır. Göklerdedir.

⁷ Aynı eser. s. 14: Destanda, “*Ak-Han, Gök-Han, Kara-Han*” da, yer alıyorlar. Bunlar da göklerde yaşayan, mitolojik hanlardır.

⁸ Türkçe “gök” sözü, çince “*t'ien*” işareti ile karşılanmıştır. Çince “*t'ien*”, geniş manada, T a n r ı d e t n e k t i r : *Altın Yarık*: (*SuvarnaPrabhasa*), Malov yayını, 630,19.

⁹ Aynı eser. aynı yer. “*Yağız*”, yerin bir tanıtmasıdır.

¹⁰ *Kutadgu Bilig*, 22: “*Yaşlı kök beseding, tümen yulduzun*”.

“Yağız yer, yeşil gök, gün ay ile geceyi...”

“Yeşil göğü bezedin onbinlerce yıldızla,

“Aydınlık (yaruk) gündüzle, karanlık geceyi aydınlattın”..

GÖK UZAYDAN AYRI MIYDI?

“Yağız yer, yeşil gök, gün ay ile geceyi, yarattım” Bu deyiş, oldukça geç, *Kutadgu Bilig* çağında görülüyor. Buna göre, *gök* güneş ve ay, ayrı birer âlem idiler. Yukarıda da bu anlayış üzerinde azıcık durmuştuk. Oğuz destanı içinde de, “Gök-Han, yerden, ağaç koğuğundan gelen hatundan doğmuştu”. Gökten düşen hatundan ise, “Gün, Ay ve Yıldız Hanlar” doğmuşlardır. Burada da, gök ile yıldızlar âlemi arasında, kesin bir ayrılık gösteriliyordu.

Canlıların yaşadığı, ‘hava boşluğu’: Türkler, hava ile diğer gök varlıklarını, kesin olarak birbirlerinden ayırmışlardı. Bu hava boşluğuna, “kalıg” denilirdi. Türk kültür çevreleri çok geniştir. Uygarlar ise “kök kalıg” sözünü, bütün gök için söylerlerdi: (TT,III,129). Bunun için, biraz esnek olmalıyız. Anlaşıldığına göre “kalıg”, büyük gök gibi mukaddes de değildi. *Bulutlar, kalıg’da gezer; şiddetli yağmurlar ile dolular, hep kalıg’dan gelirdi*¹². Yer yüzü, nasıl insanların ve diğer canlıların yeri ve yurdu ise; “kalıg”, yani hava, kuşlarla diğer canlıların gezindikleri, bir bölge idi¹³. Bundan dolayı hava, yeryüzünün adeta bir devamı gibi düşünülüyordu. Eski türkçe kitaplar, kuşlardan söz açarken, “kalıg kuşlar” da derlerdi¹⁴. Birkaç örnek sunalım:

1) “Kerkes kuşu, yüksek kalıg’dan çıkar...” (MK)

2) “Kalıg, kaşını düğdü, gözü yaş saçar...” (KB)

3) “Mukaddes Hanımız (Iduk Kanğımız), kalıg’dan indiniz...” (TT)

¹¹ Aynı eser, 127: “Yaşlı kök yarattı, üze yıldız”.

¹² Brockelmann, “kalık” sözünü, hem hava ve hem gök olarak yorumluyor: (AMI, 28c; AMI I, 36i; Wortschatz, s. 143). Kaşgarlı Mâbmu d . I, s. 354: “Bulut, kukreyerek (kökreş) yitkeldi (ağdı); yağmur ve dolu (tolı) seğirtti, hava da (kalıg) onları, sürüyor”.

¹³ Kerkes kuşu, leji yüksek havadan (yüksek kalıg), görüp, aşağıya çıkar! (Kaşgarlı Mâbmu d . III, s. 46). Yüksek bir dağ gibi anlatılıyor.

Kutadgu Bilig’den, şu notları da katalım: Rüzgâr da, kalıg içinde esiyor: “Kalıg tonı es...” (KB, 394). Havanın kararması: “Zeng’ yizü urundı kalıg”: (Hava, zenci yüzüne büründü); (KB, 4891). “Tünerdi kalıg”: (Hava karardı); (KB, 4892). “Kalık kırtışı”: (Havanın kabuğu?); (KB, 4891). Uygar el yazılarında: “Kök-kalık” = Gök: (TT, III, 129).

YÜKSEK YER MANASINA: Uygar el yazmalarında: “İnası Hatun, şehirde (balıkta) yüksek kalıg’da (ediz kalıkta) oturur” (Suvarnaprabhasa, 209,15).

¹⁴ Kutadgu Bilig, 94. “Kalıg”ın Hava boşluğu olduğunu, şu örnekler de gösteriyor: Kalıg kuşları”: (KB, 94). “Kalıg kaş düğdü, közi yaş saçar”: (KB,80), yani, yağmur yağıyor. “Kalıg menğsi kis seg bolup ördedi”: (KB,3836).

4) “*Esirden gelen (keligli), kalıg kuşları...*” (KB)

5) “*Kalıg rüzgarı (tanı)...*” (KB)

Gök kubbemiz ve yüce gök: 11. yüzyılda, “*Acun kalıg*”, dünyamızın göğü, kubbesi manasına söyleniyordu¹⁵. Çince eserlerden tercüme edilen eski türkçe kitaplarda “*kalıg*” sözü, çince “*kung*” sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır¹⁶. Çince “*kung*” sözü de, boşluk demektir. *Acun*, dünyamızdır. *Kalıg*, yani *kuşların uçtuğu boşluk* da, dünyamızın bir devamı gibiydi.

Gök kubbesi ve “*çadır kubbesi*”: Çin tarihleri, Gök Türkleri’nin, “*kubbeli keçe çadırları*”na, “*Kiung-lu*” adını verirlerdi. Bu çince deyim, kubbeye olması da muhtemeldir¹⁷. Şaman törenlerinde de “*çadır kubbesi*”; gök kubbesi yerine kullanılıyordu. Farsçadaki “*gerdek*” sözü de, kubbeye veya kubbeli bir bina anlamına söyleniyordu.

Gerdeğe girme, Türklerde gelin ile güveyinin kubbeli bir oda veya çadırda buluşması demektir. Görülüyor ki bu konular, o kadar basit değildir. İnsan ruhunun derinliklerine inmek gereklidir. Altay Türkleri, havaya için, *açık orun*” derler¹⁸. “*Orun, orun*”, şeref yeri için kullanılan bir sözdür. “*Kalıg*”, çata tı veya köşk manasında da söylenirdi:

1) “*Anası Hatun, şehirde yüce bir köşkte (ediz kalık), “yatıp..”*”

2) “*Dört yandan kapılı, incili köşk...*” (Suv.,209).

3) “*Büyük bir evin, çatısı (kalıkları) demirden...*” (Oğuz d.,28,7).

4) “*Kaza ile uçan kalıg (xalıg) kuşları; konar, hem kafese girer...*” (Yünekî, B,459).

Gökle yerin sınırı, “gök kubbesi” gibi: Arkadaki notlarımızda da görüleceği üzere, Altay Türkleri, gök kubbesi için, “*Tenggere koyını, tergi kögü*” gibi, manaları çok değerli olan, deyimler kullanıyorlardı. “*Göğün koyunu*”, bizi bir hayal dünyasına doğru götürüyor. Bu ayrılık, *Kutadgu Bilig*’de, daha açık görünüyor:

“*Dolun olsa da ay, Acun’a gelse dolsa,*

“*Acun ile havası (kalıg), büsbütün aydın olsa!*”¹⁹...”

¹⁵ Kutadgu Bilig: “*Acun kalık*”: (Radlof yayını, 40.3). Rahmeti Bey, “*Acun halkı*” okuyor: (KB, s. 90, 73).

¹⁶ F. W. Müller, *Uigurica*, I, s. 18: s. 37, 54.

¹⁷ Hitay (*Liao*) devleti hakkında güzel bir giriş yapan Rolfstei’nin, bu görüşü yerinde olsa gerekir. Ona göre, “*İaibeli mezar Jara*” bile bu ad verilmekte idi. Ancak bu teori, kesin değildir: *T’oung-Pao*, XXV, s. 22.

¹⁸ Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 504.

¹⁹ Eski türkçe metin şöyledir: “*.. Tolun bolsa, tolsa acunıa yürür, Acun kalıkı, andan yaruklug bolur...*”: (KB, s. yer).

Burçlar da, havamızı aydınlatıyor: Oğlak, balık gibi yıldız burçları, ışık vermeyen gezegenlerdir. Türkler bunlara, “könek” ve “koga”, yani kova derler. Bunlar da dünyamızı aydınlatıyorlardı:

“Yine geldi Oğlak, Kova, hem Balık,

“Bunlar doğdu, aydınlandı hep kalığ²⁰!”

Yukarıda kalığ’ın çatı manasına söylendiğini de, yazmıştık²¹. Hava tabakası, Dünya ile gök arasında, bir tavan arası gibiydi. Konuyu daha fazla zorlamayalım.

GÖK ÇIKRIĞI VE “FELEK”

Bunlar, tehlikeli konulardır. Ancak dar çevremizi yırtıp, eski Türk düşüncesine bir şeyler kazandırmak zamanı da, gelmiştir. İslam dünyasındaki *Felek* ve onun çoğulu olan *Eflak* gibi konuların benzerleri üzerinde, Türkler de az çok düşünmüşlerdir. İslam dünyasında bu deyimlerin manaları da az veya çok değişiktir. *Felek*, daha çok gökyüzü için söylenmiştir. *Eflak*’ın içinde ise ay, güneş ile yıldızlar da vardı.

Gök ve *gökler* deyimi, kesin olmamakla birlikte Türklerde bu anlayışı tamamlıyor gibiydi²². Eski karakterdeki Türk destanlarında, göklerde hanlık yapan büyüklerden söz açılırken, hunlara “*kökler Kanı*”, yani *Gökler Hanı* deniyordu²³. Bugünkü türkçemizde de zaman zaman “*gökler*” dememiz, eski bir alışkanlığın devamı olsa gerektir.

Önasya’da “*felek*”, Türklerde “*Gök çığrısı*”: Önasya’nın yüksek kültürlerine göre *felek*, durmadan üzerimizde dönen *Gök kubbesi* idi. Görüş, *Ptolem*e veya *Batlamyus*’dan geliyordu. *Arap ve İran kültürleri de, bu dönüş haline, “cerh-i felek”* demişlerdi. Türkler de bu deyimi, türkçeleştirmişler ve “*Çarkı felek*” yapmışlardı²⁴.

Türkler, durmadan dönen bu gök kubbesine, “*Gök çığrısı*” diyorlardı²⁵. *Çığrı* sözünün iki manası vardır: 1) *Felek ve çark*. 2) *Çıkrık, tekerlek*. *Çığrı*, değirmen, su dolabı gibi aletlerin, çarkları için de söylenirdi. İpeğirmek için kullanılan aletlere de, *çığrı* denilirdi. *Çıkrık* sözümüz ise bunun küçültme eki ile bir türemesidir:

²⁰ “... Basa keldi Oğlak, Könek, hem Balık! Bunlar toğdı erser, yaruds kalkt!...” (Kutadgu Bilig, 141). Burada, kâinat ve boşluk da, söz konusu gibidir.

²¹ Bang-Rahmeti, *Oğuz Kağan destanı*, 250: “*Kalığı zömürdin erü*”: (Evin) çatısı, demirden idi.

²² Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 1220: Karaim Türkçesi ağzılarında.

²³ “*Kökler Kanı*”: *Gökler Hanı*: Radlof, aynı eser, a. yer. Tanrı da olabilir.

²⁴ “*Çarkı-felek*” için bk. Mütercim Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, III, s. 1110. Ahmed Vefik paşa, *Lehçe-i Osmanî*, s. 1262; Redbouze, s. 1306a.

²⁵ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 421. Brockelmann. “*Himmelskreis*” olarak yorumluyor.

"Tengri ajun törütti, yulduzları çergeşüb,
"Çığrı edh²⁶ tezginür, tüm kün üze yörlenür²⁷".

"Tanrı dünya (acun) yarattı, yıldızlar sıralanır,
"Felek, uğurlu döner, gece gündüzü örter"

"Gecenin gündüze dolanması" da, iyice yorumlayamayacağımız, derin bir Türk düşüncesidir. "er yorgana dolandı, büründü" anlayışı da, "yörgenmek" sözü ile anlatılıyordu: (MK,3,387). "Tezginmek", belki de "tezmek" başını alıp gitme sözünden geliyordu. Ancak "tekerlek döndü", "çığrı tezgindi" sözü de, bununla anlatılıyordu: (MK,2,255). Bu sözün daha derin manalarını, aşağıda göreceğiz.

Kâbeyi tavaf da, bir "tezginme" idi. Türkler, hakani tahta çıkarırken, halıyı 9 kez döndürürlerdi. Ölülerin çevresini de 9 kez dönerlerdi. Bununla ilgili bilgileri, aşağıdaki notlarımızda bulacaksınız. *Gecenin gündüzü örtmesini* de, aşağıda ele alacağız²⁸.

"E v r e n" : Gök çıkışı ile Felek: E v r e n sözü, K a r a h a n l ı çağında, *Kutadgu Bilig*'de görülür. Herhalde "evren" sözü, "evrilmek" kökünden geliyordu. Çünkü U y g u r el yazıları ile diğer Türk eserlerinde, "Evril-,evrilme-yorılma, evril- tevril-,evür-, evriliñsiz, evrülme çevrülme" sözlerine çok rastlanır.

"Felek yâr oldu (evren bolu herdi), beye verdi taht,
"Tanrı tutu versin, bu taht ile baht²⁹".

Feleğin, yâr olması: Bu açık sözleri, yorumlamaya bir gerek yoktur. *Kutadgu Bilig*, sık sık "Felek yâr oldu": (*Evren bolu berdi*) sözünü kullanarak, konuya girer. Bununla ilgili bir kaç örnek sunalım:

²⁶ Brockelmann, eski türkçe "ädh" sözünü, "iyiye alâmet ve işarett" anlamı ile yorumlamıştır: (*Asia Major*, II, s. 30, 5a). *Besim Altay ise* metni değiştirmiş ve bu sözü, "udhu" olarak yazmıştır. Bu söze de, "daîma, birbiri arkasından" anlamı vermiştir: (MK, II, s. 303).

²⁷ Kaşgarlı Mahmud, II, s. 303. Krğl.; Brock. MA I, 39, 5b.

²⁸ *Besim Altay*'ın yorumu, karandıktır. Eski türkçedeki "tezginmek" ile "yörgenmek" sözlerinin manaları, yakındır. Nitekim "teziginc" ve "yörgenç" sözlerinin, manaları da yakındır: (Kaşgarlı Mahmud, terc., II, s. 387).

Brockelmann'ın anlayışı, yorumu ve tercümesi, daha doğrudur: (*Asia Major*, II, s. 39, 5a). Başka bir yerde, "uruk yıgaşka yörgendi", sözü de vardır: (MK, III, s. 110). Krğl. Brock. *Wortschatz*, s. 94. Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 449.

²⁹ "... Bolu berdi evren, ilig berdi taht; tuto bersü Tengri, bu taht birle baht!...": (*Kutadgu Bilig*, 92).

"E v r e n" sözü ilk kez, *Kutadgu Bilig*'de görülür. "Evrilmek, yorılmak" sözleri yanyana görülür: (*Altun Yarik: Suvarnaprabhasa*, 136,3). "evi evrilür, özü çevrilür", sözünde de görüleceği üzere. "evrülme - çevrilme" sözleri, yanyana görülür: (KB, 744).

1) "Sen ne kadar söylersen, Dünya tükenir,

"Ancak yazarsan kalır, Dünya da döner (ajun tezgünür³⁰).

2) "Felek yâr oldu (bolu berdi evren), bütün kanunları öğrendi (törü)..." (KB,1642).

3) "Hakan elini vurdu, beni değerlendirdi (edledi); Felek yâr oldu (bolu berdi evren), beni yükseltti..." (KB,1805).

4) "Aklu derlendi (tirildi), bilgisi derinleşti; Felek yâr olunca (bolu berdi evren), eli uzadı..." (KB,3070).

5) "Felek yâr oldu (bolu berdi evren), kendisine kutluluk (kut) geliverdi..." (KB,4863).

6) "Felek yâr olsun (bolu birsü evren), uygun (ongay) dönsün (evrül-); z e m â n e (ödlek) onun dileğince, uyu versin!" (KB,5896).

7) "Felek (evren), şimdi sana göre uygun (ongay) dönüyor (evrilür); Ay, gün, zemâne (ödlek) dileğince (tilekçe) doğuyor..." (KB,6231),

Feleğin (evren tuçı'nın) dönmesi, (tezginmesi): "Tezginmek" eski türkçemizde, d ö n m e k , d o l a ş m a k demektir. Başıboş â v â r e d ö n m e d e , bu sözler ile anlatılır. Tüccarlar ile bilgilerin "Dünyayı gezmeleri" de, bir tezginme'dir. Bu anlayışla ilgili bir kaç örnek de sunalım:

1) "Çığrı tezgindi" = Tekerlek döndü: (MK,2,241).

2) "Felek (evren) ona yâr olmaz; başı döner, âvâre gezinir (tezgünür)..." (KB,344).

3) "Bu feleği (evren tuçı) yarattı, durmadan döner (evrilür); Tanrı'nın hükmü ve takdiri ile dolaşır (tezgünür)..." (KB,3194).

4) "Felek (evren tuçı), hep dönüversin (evrilür); düşmanın başı, eğik olsun!..." (KB,119).

5) "Felek ona yâr olmaz (evren bolu bermes), başı boş gezinir; karakteri (kalkı) ve tavrı (yang) başı boş olur (tezgünür)..." (KB,341).

Arapça ve farsça, "hüküm, kader"den başka yabancı bir söz yoktur. Felekdön er anlayışı, "evren evrilür", "evren tuçı evrilür" gibi, çok eski türkçe sözlerle anlatılıyordu:

Gök çıkırığı (felek), bir ' ' y a y ' ' şeklinde miydi? Elbette ki bu başlığımız, kesin değildir. O ğ u z Kağan destanları'nda, ' ' a l t ı n b i r y a y , g ö ğ ü b a ş t a n b a ş a k a p h ı y o r d u ' ' . Bu, ne demektir? Eski Türklerin Felek için kullandıkları, "evren tuçı" sözündeki "tuç" sözü, bize böyle bir hatırlatma yaptırdı:

³⁰ "... Neşe terse Dünya, tüker alkınur: bişise kalır söz. Ajun tezgünür..." (K u t a d g u B i l i ğ , 114).

“Yarattı gör, Evren tuçı evrilür,

Anın birle teziginç, yine teziginür³¹...”

Eski Türklerde “tuç” sözü, t u n ç ve bronz manasına da söylenmiştir. Aslında bu söz, şöyle anlaşılmalıdır: “Evren, tuçı evrilür”. Yani, “Evren, s ü - r e k l i d ö n e r”. Nitekim Kutadgu Bilig’de bunu destekleyen diğer örnekler vardır:

“Sürekli (tuçı) iyilik kıl!” “Sürekli (tuçı) Beyolayım dersen...” “Onları, devamlı (tuçı) sevindir...”

H i n t mitolojisine göre f e l e k , “okla yere bağlanmış bir araba tekerleği”, gibi düşünülürmüştü. Türklerde yayım iki ucuna, “tuc” derlerdi³². O ğ u z d e s t a n ı ’nda, “ O ğ u z Kağanın veziri, göğü baştan başa kaplayan, bir a l t ı n y a y görmüştü”. B o z o k boyları da, adlarını bu yaydan almışlardı. Biraz da hayâl âlemine dalalım diye, bu bilgiyi verdik.

E v r e n ’in dönmesi, h a y a t ’ın devretmesi: Reşit R a h m e t i hocamız, *Kutadgu Bilig*’deki “teziginç” sözünü, h a y a t olarak yorumlamıştır. Hocamızın bunda bir düşündüğü vardır. Aslında, *teziginç* sözünün asıl manası, dağ ve yol d ö n e m e c i d i r . Bu da, bir d ö n ü ş olsa gerektir³³. R a h m e t i B e y hocamıza göre, “ F e l e k evrilirken, hayat da (teziginç), dönüyor ve devrediyordu (teziginür)”. Burada, “eğri büğrü k a d e r y o l l a r ı n d a n ’’ da, söz açılmış olabilir. Bir d ö n ü ş h a l i , olsa gerektir³⁴.

M Ü S L Ü M A N T Ü R K L E R E G Ö R E F E L E K

Y e d i k a t f e l e k : Göğün katları ve Felek: İ s l a m tasavvufunda “ g ö - ğ ü n k a t l a r ı ’’, yukarıdan aşağıya doğru şöyle sıralanıyordu:

9. katın yukarısı: A t l a s , 9. kat, A r ş , 8. kat; yıldızlar ile burçların bulunduğu ve döndükleri kat. 7. Kat; Yedi kattan oluşan gök katları.

Y u n u s E m r e ’nin söz açtığı, “ D o k u z a r s l a n u y e d i e v r e n ü d ö r t e j d e r h a ’’, yalnızca gök katları ile değil; y ı l d ı z v e b u r ç s a y ı l a r ı ile de, ilgili olmalıydı. Gök, durmadan dönüyor ve göğün dönüşünden de, şu şeyler çıkıyorlardı:

³¹ “Tuçı” sözü, devamlı ve sürekli demektir. “Tuçı edgülüg”, “tuçı begbolayın”, gibi... Yukarıdaki beyit için, bk. *Kutadgu Bilig*, 126.

³² Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, s. 541; Redhouse, s. 1252. Kaşgarlı Mahmut’a göre “tuç”, bronz demektir. (MK, III, s. 120, 353). Krşl. Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1489.

³³ Kaşgarlı Mahmut, III, s. 387, “Teziginç” bazı yerlerde, h a y a t anlamı ile de görülüyor: (*Kutadgu Bilig*, 126).

³⁴ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 110: “Çıgri tezigindi”: Çıkrık döndü: (MK, II, s. 255).

1. Sıcaklık. 2. Soğukluk. 3. Kuruluk. 4. Yaşlılık. Bunlardan da, dört un-
s u r doğuyordu. Eski Türk edebiyatını anlayabilmek için, bunları bilmek ge-
reklidir. *Kutadgu Bilig*, şöyle diyordu:

“Yana cemu tefrik, mesahatka öt,
“Ye ti kat Fe lek ’in, yatur yamça tut!”

“Sonra cem-i tefrik mesahaya geç; Ye di k at Fe le ğ i, bir çöp parçası
imiş gibi, avcunda tut!” (KB,4381).

Türkler Fe lek ’i, e lek ’e benzetiyorlar: Türkler, e b e k u ş a ğ ı n ı
da, bir eleğe benzetmişlerdir. Arapçadaki “*Alâimi Sema*” deyimini, türklerde
“*Eleğim sağma*” sözüne düşmüştür. A h m e d V e f i k Paşa gibi, geniş görüş-
lü bilginlerin, görüşleri de bu yolda idi. Bu, güzel bir halk benzetmesiydi. Türk-
lerin “*Felek*’i, bir “*elek*”e benzetmeleri de, güzeldir. Nitekim 17. yüzyılda ya-
şamış olan halk şairi, K u l A d i l, şöyle diyordu:

“Her insanda yetmiş ikidir melek,
“Feleğin misali heman bir elek,
“Dört kapısı vardır, oniki çerağ,
“Delili burhandur uyabilirsen!”

Fe lek insanları kaderlerine göre eyleyip, ayırması bakımın-
dan, bir eleğe benzetilmişti. “*Oniki çerağ*”, “*Oniki burç*” idi. Yu-
n u s E m r e, *Feleği* göğün en üst katına, yani *Atlas* katına kadar yükseltmiştir:

Felek-i Atlas’da durdum,
“Muhammed nurunu gördüm,
“Yedi kezin cevlan urdum,
“Bu benim karağım anda!”

İranlı şair Şeyh Mahmud Ş e b ü s t e r i ’nin, *Gülşen-i râz* adlı eserinin türk-
çe tercümesinde ise Fe lek, yalnızca A r ş, yani 9. kat ile altındaki göklerle
birlikte dönmekte idi:

“Bu gökler, A r ş ile gerçi dönerler,
“Gâhi ağarlar u gâhi inerler!”

“*Ağış-iniş*” haline, *Kutadgu Bilig* de söz açmakta idi: (BK,A,47). Böyle-
ce, göklerin dönmesi sırasında, “*göklerin alçalış yükseldikleri*” de,
söyleniyordu.

Fe le ğ i bir de ğ i r m e n’e benzetme, Y u n u s E m r e ’nin bir şiirin-
de görülüyordu. Türkler “*çığır*” sözünü, *değirmen taşı* için de söylemiştir:

“Dünya bir değirmendir, ol Çalab’a fermanıdır,
“Azraildir demişler, ol onu öğüdene!”

Gökte gece olmaz inancı, ve eski Türkler: A l t a y ve K u z e y Türk destanlarında da, *göğün üst katlarının sürekli aydınlık olduklarını* görüyoruz. *Kutadgu Bilig*’de gece, gündüz yorganı ile bir süre için örtülüyordu. Türk T a s a v v u f edebiyatında da, “*göğün üst katlarında, g e c e ve g ü n d ü z gibi bir ayrılık yoktur*”. Bu yüce katlar, her zaman a y d ı n l ı k v e n u r l u idi. Y u n u s E m r e , şöyle diyordu:

“Ol F e l e k d e d ü n o l m a z ,
“Ay, gün doğup, dolunmaz!”

“ D o k u z F e l e k ” ve Dokuz kat gök: T a s a v v u f edebiyatında, “*Dokuz Eflak*”, “*göğün d o k u z k a t ı*” demektir. “*Dokuz burç*” da, bu sözün içinde, gizlidir. T ü r k l e r arasında da gök, 9 kat idi. Arkadaki notlarımızda, bu konuda geniş bilgi bulacaksınız. A l m a n edebiyatındaki, “*Neuen Planeten Kreis*”, yani “*Dokuz gezegen çevresi*”, bizi biraz daha aydınlatabilir. Türk H a l k şairleri, söylediğimiz bu inceliklerin, pek farkında değillerdi. P i r S u l t a n A b d a l ’ın bir şiirini, buraya bir örnek olarak alalım:

“Gördüm Felek semalarda dönüyor,
“Talib olana müşidinden kanyor,
“Yüreğimde bir ot düştü yanyor,
“Yanar, ya Muhammed, Ali çağırır!”

T ü r k l e r ile Ç i n l i l e r , “*Oniki burç*”a, daha çok önem veriyorlardı. Çünkü bu anlayış, t a k v i m düzeninin kuruluşuna da, uygun geliyordu.

TÜRKLER VE SONSUZ FEZA

Türklere göre, “macro-cosmos” ve “micro-cosmos”: C o s m o s , uzay ile dünyanın tümüne verilen bir addır. Dünya ise, “*Micro-cosmos*” dur. Dünya, bir K ü ç ü k â l e m idi. “*Macro-cosmos*” ise, yıldızların dolaştıkları, sonsuz uzay; “ B ü y ü k â l e m ” idi. Türkler, *gök kubbesini* de, *Küçük âlem (micro-cosmos)* içinde düşünmüşlerdi. Canlıların uçtukları ve yaşadıkları h a v a t a b a k a s ı n ı da, “*kalğ*” adı ile, “*Küçük âlem’e (micro-cosmos)*” katmışlardı³⁵.

Dokuzuncu katın üzeri, en yüksek gök: Bölümümüzün arkasında sunulan belgelerde de görüleceği üzere, T ü r k l e r ay, güneş ve yıldızları, 9. katın üzerinde düşünüyorlardı. Ç i n ’de, “ Y ü k s e k k u t s a l g ö k ” , yani “*şang-*

³⁵ Bu anlamı, ç i n c e metindeki karşılıklara göre verebiliyoruz. Bk. F. W. K. M ü l l e r , *Uigurica*, I. s. 18; II, s. 37, 34. “*Kök kalğ*” = çince “*kung*”; yani b o ğ l u k .

t'ien"; gök katlarının üzerinde idi. Bizce Türklerin, "Üze Kök Tengri" anlayışı da, böyle olmalıydı.

"Çingiz Han'ın ataları olan Boz-Kurt ile Güzel-Geyik de, bu yüksek ve kutsal gökten inmişlerdir". Çingiz Han'ın bu ilk kaynağında, Yüce Gök moğolca "de'ere Tenggeri"; idi. Çince karşılıklarında, ise Çin'de olduğu gibi, (Şang-t'ien) sözü ile karşılanmıştı: (YCPS,1). Kutadgu Bilig de, "yaşıl kök yarattı, üze yulduzı"³⁶, diyordu. Bu da, en yüce gök olmalıydı.

"Üzeliksiz", daha yükseği bulunmayan, ebedî sonsuz yükseklik, demektir. Bu, Türk düşüncesinin önemli bir sözüdür. İzinde, pek çok şey toplar. Bu anlayışı, en iyi F. W. K. Mülller yorumlamıştır: (Uig.,II,39,101). Uyгур el yazılarında bu manayı pekiştirmek için, "üzeliksiz üstünki" de, denmiştir. (Suv., 614,15). Bazan yalnızca, "üstün, üstünki" de, denmiştir³⁷.

Dipsiz derinde, (tüpsüz tering), sonsuz derinliği gösteren bir deyim olarak görülmüştü³⁸. Bu konu üzerine, yer ile ilgili bölümümüzde, yeniden döneceğiz. Eski Türklerde bu sözün paraleli, "üstünki-altınki" idi.

Tanrı yerleri: Tanrılarının yerleri, gökler idiler. Bu da dininde, bu anlayış çok daha değişiyordu. Bu yerler, kutsal idiler. Uyгур el yazıları bu yerlere, "Tengri yerleri", yani Tanrılarının oturduğu yerler, diyorlardı³⁹.

GÖK KUBBESİ, TÜRKLERİN BİR ÇADIRI GİBİ

"Gök olsun çadırımız, güneş de bayrağımız!" Uyгур yazılı Oğuz Kağan destanı içinde, Oğuz Kağan böyle diyor ve halkına bir fikir ve amaç veriyordu. Bu bir devlet "idealismus" u idi. Bizce devlet düzeninin temelleri, "aileden ve çadırın içinden" başlıyordu. Arkada sunduğumuz Şaman törenleri ile ilgili belgelerde, bunu açık olarak göreceğiz.

Bazı Şamanist Türklerle geri Türk toplumlarında "gök kubbesi, sert bir kabuk gibi idi". Büyük devlet kurmuş olan Türklerde ise bu inanış, bazan sembolik olarak düşünülmüş ve "Cihân devleti" anlayışı da, bu düşünce ile tamamlanmıştı. Bunun için Oğuz Han, "Kün tuğ bolgıl, kök kurıkan", yani "Güneş tuğumuz, bayrağımız olsun, gök de çadırı-

³⁶ Kutadgu Bilig, 127: Krşl. "Üstünki, altınki Tengrilerning..." (TT, VII, 34, 13). "Üzeliksiz": Uigurica, II, s. 39, 101.

³⁷ Bu türkçe deyim, biraz da Budist deyimlerin, türkçeye tercümesi ile doğmuştur. Çincesi, "wu-shang" dir. Manası, "en yüksek" demektir. Krşl. Suvarnaprabhasa, 634,15; 639,1.

³⁸ Suvarna..., 639,5. Krşl. "Tüpsüz tengiz": (KB, A, 5045). "Ülsüz tüpsüz": (Suvarna..., 351,15). "Ülsüz", "temelsiz" demektir.

³⁹ F.W. Mülller, Uigurica, II, s. 34,5: Krşl. "Tengri yeri", "Tengri ornu (orunu)"...

mez”, diyordu. Bu bir İmparatorluk ve yüksek devlet anlayışı idi. Diğer ilkel düşünceler üzerinde ise, yıldızlar ile ilgili bölümümüzde duracağız.

Küçük gök, kapalı ve pencereci bir kubbe: Bu anlayış daha çok, kapalı ve geri Kuze y Türklerinde görülür. Ancak, “göğün bir kubbeye benzetilmesi”, Ö n a s y a ile İ s l â m düşüncesinde de vardır. S a i d E m r e göğü, yerin üstünde kapatılmış bir sayvan gibi görüyordu:

“Bezedin gök yüzü rahmet nuruyla,

“Yarattın gökleri bu yere sayvan!”

G ö k l e r deyim ve anlayışı, bir çeşit “Semavât” sözünün karşılığıdır. Bu sözü, e s k i T ü r k l e r ile Ş a m a n i s t Türklerin de söylediklerini, yukarıda belirtmiştik. Bazı Türklere göre, “göğün kapısı” yoktur:

“Göründü gözüme bir kubbe zâhir,

“Kapısı yok, düzeltmiş şöyle Kadir!”

D e r v i ş M e h m e d ise, öyle düşünmüyordu. Şamanist Türklere göre de, “yıldızlar, aydınlık göğe açılan, gök kubbесinin birer penceresi”, idiler:

“Bir mi bin mi bu kubbenin kapısı,

“Diyem bilmez, bilen demez, ne seyran!”

İslamiyeti kabul eden bazı Türkler de, sembolik olarak göğü, “katı bir bina kubbesi” ne benzetmişlerdi. Kubbeye benzetme, Ku r ’ a n ’ da da vardır. Ancak bu semboliktir.

GÖĞÜN KATLARI

Eski Türklere göre gök, 9 kat idi: D o k u z sayısl Türklerin en eski ve en kutlu sayılarıydı. Bu önemde, “9 gezegen” ile, t a k v i m düzeninin de rolü vardı. Ç i n ’ de Dünya, 12 bölüme bölünmüştü. A l t a y destanlarında ise, “12,16 ve 17 katlı göklere”, rastlamak mümkündür. Bunlarla ilgili belgeleri, arka notlarımızda sunduk⁴⁰.

17 sayısı üzerinde, biraz daha uzun durmamız gerekmektedir. “17,70,700” sayıları, birbirlerini tamamlayan, kutlu sayılardır. İkinci G ö k t ü r k devletinin kurucusu İl-Teriş Kağan mâiyetini kurarken, “ilk önce 17, sonra 70, daha sonra da, 700 eren”, çevresine toplanmıştı. G ö k t ü r k yazıtlarının bu bölümü, olayları bir mitoloji şalına büründürerek, sunmuştu⁴¹.

⁴⁰ R a d l o f , *Aus Sibirien*, II, s. 3: N. F. K a t a n o f . *Skasaniya i legendı Minusinskikh Tatar: (Minusinsk tatarlarının, masal ve destanları)* St. Petersburg, 1887, s. 221. Bu destanlar, böyle kutlu sayılarla doludurlar.

⁴¹ G ü n e y S i b i r y a Türklerinden derlenen masal ve destanlarda, “70 pencereci” evlerden ve “77 yaşındaki adamlar” dan, s t k s ık s ö z açılır: R a d l o f , *Sibirya’dan, (terc.)*, I, s. 393, 396. G ö k t ü r k y a z ı t l a r ı n d a , “7,17,70,700 kutlu sayıları”, görülür. Destanlarda ise, “7,17,70, 77 kutlu yaşlar”, şoktur.

Batı Türklerinde gök, 7 kat idi: Göğün katları, Batı Türklerine göre “yedi”; Doğu Türklerine göre ise, “dokuz” idi. Herhalde çok önceleri, hepsi “dokuz” idi. Bu ayrılık, Doğu Sibirya şamanizmi ile Batı Sibirya şamanizmi arasında da vardır. Demek ki bu oluşma, çok erken çağlara dayanıyordu. “Yedi” sayısı, belki de İran ve Önsuya tesirleriyle girmişti. Çünkü Batı Gök Türk Kağanı, İstemi Kağan, Bizans İmparatoruna yazdığı mektubunda, “Yedi iklim hükümdarı” olduğunu söylüyordu. Bu söyleyiş ve yazışta, Soğd tesiri de, bulunabilirdi. Saide Emrede, *Yedi kat göğü*, bir adımda alıyordu:

“Derviş bir adım atmış, yedi sekiden değil,

“Yedi kat göğe yetmiş, işbu söz işareti!”

Yerde, yedi kattır. Böylece yer ile göğün hepsi, 14 kat ediyordu. Burada, İran mitolojisinin bir özelliğidir. Biraz geç zamanlara ait olmasına rağmen, Bosnavi'nin şu tanıtması, güzeldir:

“Yedi yer, yedi gök bünyâd olmadan,

“Ay ile gün, yıldız icâd olmadan,

“Dünya dedikleri, abâd olmadan,

“Kıbledir Muhammed, secdemdir Ali!”

Kuzey Türk destanları da, “yedi gök”, “yedi kat gök” den söz açıyordu. Belgelerimiz, arka notlardadır. Kaşgarlı Mahmud bile, “Yetti kat kök” sözü ile, bilgiyi açıyordu⁴².

GÖÇÜN KATLARI VE DEVLET ANLAYIŞI

(Belgeler ve Okumalar)

Tahta çıkma ile şamanların göğe çıkmaları arasında benzerlik

Devlet, yer ile gök yapısının benzeri gibi: Hakanların tahta çıkmaları ile, şamanların göğe çıkmaları arasındaki bu kadar yakın benzerliğin, sebepleri nelerdir? Hakanların tahta çıkmalarında yapılan törenlerin, din temelleri var mıydı? Hakanların tahta çıkma törenlerinde yapılan seremoniler, temelsiz olamazlardı. Şimdi bu konuya girerek, bazı açıklamalar bulmağa çalışacağız.

Hakanı, bir keçenin üzerine koyarak, 9 kez döndürme ve “göğe çıkma”: Tobave Gök Türk devletlerinin kağanları, tahta çıkarırken, “Bir

⁴² Kaşgarlı Mahmud, III, s. 27. “7 kat gök ve yer”, Batı'dan gelen tesirler de olabilir(?).

keçe (veya *halı*) üzerine oturtuluyorlar ve “doğudan batıya” doğru, 9 kez döndürülüyorlardı. Hakan, böylece tahta çıkmış oluyordu”. Sonradan Çin’in kuzeyinde kurulan Hitay (*Liao*) imparatorluğunda da, hakanlar aynı seremoni ile tahta çıkarılıyorlardı. Çünkü bu devleti kuran Proto-Moğol Kitay kabileleri, uzun zaman Türklerin idaresi altında yaşamışlardı.

Bunun sebebi ne idi? Türklere göre: “Dünya, doğudan, yani güneşin doğduğu yönden, batıya doğru dönüyordu. Keçe veya halı da, 9 kez aynı yönde döndürülüyordu. Böylece kağan, göğün 9 katını aşmış ve Tanrı’ya ulaşmış ve böylece Tanrı’dan kağanlık kutluluğunu, almış oluyordu”. Bu, bizim görüşümüzdür. Umuyoruz ki, sunacağımız örnekler, bizim bu görüşümüzü, destekleyeceklerdir:

Şamanların, Hakanlar gibi göğe çıkmaları: Altay şamanlarının göğe çıkma törenleri hakkında en eski rapor, 1840 da bu bölgeye gelen misyonerler tarafından, el yazısı ile ele geçirilmiştir⁴³. Bu raporun içindeki bilgileri, kısa olarak aşağıda sunmayı, yararlı görüyoruz⁴⁴. Şamanizm’in ana prensiplerine göre, “şamanların 5. kattan yukarısına gitmemeleri”, gerekirdi⁴⁵. Kutup yıldızı ile ilgili bölümümüzde duracağız. Halbuki bu eski rapora göre, “şaman 9. katı bile aşmaktadır”.

Pura, yani Şamanın binip göğe çıktığı atın ruhu, İslamiyetteki “Burak”a benzemektedir. “Şamanın en kutlu silahının ya yve ok olması; bakır kılıcı, eşik ruhu ve çadırın kapısının doğuya açılması”, Proto-Türk geleneklerinin, en belirli görüntüleridir:

“Akşam olunca, “keçe bir çadır” kurulur ve kapısı, “doğuya” çevrilir. Çadıra bir ağaç dikilir, ağaca göğün 9 katını gösteren, 9 işaret yapılırdı. Açık renkli bir at, kurban edilirdi... Kurban, davulun ruhuna, ateş anası’na sunulurdu. ‘Ay, Kam, ay’ diye bağrılırdı... Şaman (Kam), eşik ruhuna seslenir, bakır kılıcı, ok ve yayı ile kötü ruhları kovardı... 7. katta aya; 8. katta, güneşe saygı duruşu yapar. 9. katta, Ulu Tanrı ile buluşurdu⁴⁶...”

⁴³ Ana kaynak: Verbitskiy, *Altayskie inorodzu* (Altay halkı), s. 46 vd. Krşl. A. İnan, *Şamanizm*, s. 98 vd.

⁴⁴ Radlof, *Sibirya’dan*, (terc.), II, s. 20.

⁴⁵ Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Maddeler*, s. 9. Bk. A. İnan, *Makaleler*, s. 412.

⁴⁶ “Cöğün direği ve çift başlı kartal” için bk. Verbitskiy, a. eser, a. yer.

Anohin’e göre, “Dura, üç boynuzlu bir keçi idi. Ayve güneşin, yanında bulunurdu”: (Makaleler, s. 450). Şamanlar göğe, “Yayık, suyla, Karlık” gibi, Tanrı’nın elçileri ile birlikte çıkıyordu. “7 engel (puudak)” veya “kapıları (süzgeç), birlikte geçiyordu: (Aynı eser, s. 418).

5. katta, (Atın-Jazık), yani Kutup yıldızı katında, “Tanrı’nın elçisi” tarafından karşılanıyordu. Görülüyor ki yorum ve inanışlar, değişiktir.

Göğe çıkma törenlerinde, şamanın bir keçe üzerine konup, 9 kez döndürülmesi: Törenin benzerini, gelişmiş bazı Buryat Moğollarının, seremonilerinde de görüyoruz⁴⁷. Hakanların tahta çıkmasına benzer, “Şamanların göğe çıkma törenlerini”; Potanin, Batı ve Kuzey Altay Türklerinde görmüş ve yazmıştı⁴⁸. P. R. T. - Türk geleneklerinin dış tesirlerinde iyi korunduğu Yakut Türklerinde, ise Şamanın göğe çıkma töreni, şöyle oluyordu:

“Baş şamanı, 9 şaman, bir keçe üzerine oturtarak, kaldırıyorlardı. Bundan sonra şaman, göğün 9 katını temsil eden, 9 ağacı, üçer defa dolanarak, göğe çıkma törenini tamamlıyor ve ondan sonra da keçe üzerine oturuyordu⁴⁹...”

Göğe çıkma törenlerinde, “çift başlı kartallar”: “Yakut Türkleri Kurban töreni sırasında, üç ağaç diker, başlarına da, birer kuş heykelciği kordlardı. Bu kuşlardan biri, çift başlı bir kuş idi. Tören, bundan başlardı... 9 ağaç dikiyorlardı. Her ağaç, göğün bir katını gösteriyordu. Göğün yolu ise, at perçemleri ile gösteriliyordu⁵⁰...”

At kültürü ile tuğ ve bayrak, bu törenlerin, temelini oluşturuyordu. Çift başlı kuşa Yakut Türkleri, “Öksökö Kılı” derlerdi⁵¹.

Göğe çıkarken veya inerken şamanı, keçe üzerine oturtma: hakanların tahta çıkışları hakkında tarih kaynakları bize az ve yetersiz bilgi veriyorlardı. “Hakan, tahta çıktıktan sonra mı; yoksa tahta çıkmadan önce mi, halya konup, çevriliyordu?” Şamanların göğe çıkma törenlerinde de, bu değişiyordu. Balaganok bölgesinde, “şamanlar, göğe çıkıp indikten sonra, keçe üzerine oturtuluyor ve doğru da batıya doğru, 9 kez döndürülüyordu...” Ancak keçeyi tutanlar, 9 gezegen gibi, şamanın 9 yardımcısı, idi. Bazan da, şamanlar hem tören başlarken ve hem de gökten indikten sonra, keçe üzerine otururlardı...

Halk geleneğinden, büyük devlet geleneğine: Bayraklı, ok ve yaylı, ak çadırı, at sürülerini Tanrıya doğru azad eden, göğe çıkma törenleri: Bazı törenlerde, büyük devlet geleneği, henüz kaybolmamıştır. Göğün en üst katını temsil eden ağaca, bir bir bayrak asılırdı. Şa-

⁴⁷ Yakut Türklerinin, güçlü tesirlerinde kalan Buryat Moğollarının geleneklerini, en iyi eser belirtmiştir: Agapitov. H. Angalov. Şamanstvo u Buryat Irkutskoy gubernii: (Irkutsk bölgesindeki Buryatlarda, Şamanizm), Irkutsk, 1885, s. 46 vd.

⁴⁸ Potanin, Oşerki Severo-Zapadnoy Mongolii: (Kuzey-Batı Moğolistan hakkında notlar), SPb. 1883. IV, s. 58. Doğu Altay Türklerinin gelenekleri hakkındadır. Bu.kutlu ve “çift başlı kartallar” için bk. Türk mitolojisi, I, s. 109: 365, 590, 597.

⁴⁹ Serşevskiy, Yakuti: (Yalautlar), SPb., 1890, s. 645. Bu kuşun, karga olması, şüphelidir.

⁵⁰ Aynı eser, s. 645.

⁵¹ Aynı eser, s. 545-546.

man, hakanlar gibi keçe çadırının kapısını doğuya çevirir, Kötü ruhları, o ke ve ya yile korkuturlar. “Sürü halinde canlı at azâdı”, bu törenlerin başlıca Özelliğidir. Ulu Tanrı, hakanlar gibi, “ak çadırda” otururdu. (Bk.n.50).

HALI VE KİLİM

(Tahta ve göğe çıkma törenlerinde)

Halı ve kilim, koyun cü kavimlere ait bir kültür eşyasıdır. Koyunun olmadığı yerde halı, kilim ve keçe olmaz. Türk geleneklerine dayalı olan, Tobave Göktürk gibi büyük devletlerin, “tahta çıkma” törenlerinde, “Türk hakanlarını keçe veya halı içine koyup, kaldırdıklarını”, çeşitli yerlerde yazmış ve incelemiştik. “Şamanların göğe çıkma” törenlerinde ise, “Baş Şamanın halı içine konduğunu, 8 veya 9 çırağı tarafından, 9 defa çevrilerek, göğün dokuz katını aşmış gibi, sembolik bir hareket”, yapıldığı üzerinde de ayrıca durduk.

“Uçan halı” motifi, yabancı tesirlerin girmediği, Kuzey Türk destanlarında, görülüyor. Ancak bir halı veya keçe üzerinde göğe çıkma veya göğün 9 katını aşma da, buna paralel bir Türk inancı gibi de, düşünülebilir. Bunun yanında, Kuzey Türk destanlarınsa “sihirli halı” motifi de, görülüyor değil: “Kara Tün kara gece veya Calmaus adlı bir “yeraltı ruhu” veya dev, bir yiğidi ailesi ve maiyeti ile birlikte, yerin deliğinden yeraltına çekiyor. Ayna Han adlı bir ruh, yiğidin kurtulması için, bir “sihirli halı” veriyor⁵².

Ancak bu masalda Güney tesirleri de vardır. Çünkü yiğidi, dev öldürerek ancak Hızır kurtarabiliyor. Bunun yanında, çok daha yerli olan Türk inanışlarını da, görmüyor değiliz. Çünkü bazı destanlarda, “Üç halı ile Ateş Denizi’ni geçen”, kimseler görülüyordu⁵³: Bunlar, Ateş Denizi’nin üzerinden, uçak gibi geçiyorlardı.

“Halı ile haber” verme de, Türk destanlarının yerli bir düşüncesidir: “Bir Hanın küçük oğlu, devin zindanında hapis iken, zindanda dokuduğu bir kilimle (kilem) babasına haber veriyor. Han da gelip oğlunu kurtarıyor⁵⁴” Demek ki kilim dokunurken, nakışlar arasına bazı işaretler konuyor ve böylece, haber veriliyordu. Bu durumda, “nakışların bir dili” var

⁵² Radlof, *Proben*, III, s. 266/316.

⁵³ *Proben*, III, s. 265. Aynı destan’dan. İslami tesirler girmiş mitolojik Kırgız destanlarıdır.

⁵⁴ *Proben*, IV, s. 92/119. Bu Kuzey Türk destanında. “sihirli halı” dan çok: “halı san’atı” söz konusudur.

demekti. Halı dokuma yolu ile haber verme düşüncesi, A n a d o l u masallarında da çok yaygındır⁵⁵.

Ayrıca devler de ev yaptırıyorlar ve zındanda, "kilim işletmek için (kilem işletirken) usta arıyorlar"⁵⁶. Bundan yararlanan tutuklular da bu yolla dışarıya haber veriyorlar.

‘ ‘ B i l m e c e l e r ’ ’ de halı, hazan güneşe, bazan da *koyuna* benzetiliyordu: "Tür tür kilim, tür kilim", "dürülüp çıkang ü n e ş t i r"⁵⁷ "Yay (cai), yay kilim, yay kilim", "yaylıp çıkan k o y u n"⁵⁸ dur. Gerçi tüylü bir halı, bir koyun gibidir. Ancak halının nakışlarını güneşe benzetmenin, herhalde ayrı bir manası olsa gerekir.

GÖÇE DUA

Türk mitolojisinde yer alan bir çok yaratılış destanları ile inanışlara göre "T a n r ı , önce göğü sonra da yeri yaratmıştı"⁵⁹. M a n a s destanında, M a n a s H a n şöyle and içiyordu: "Göğsü tüylü yağız yer beni vursun; dipsiz yüksek mavi gök, keskin ay baltam beni parçalasın"⁶⁰. Tüylü yer ve dipsiz gök deyişleri ilk defa burada geçer. Bir Altay efsanesinde ise bir yiğit düşmanına, "Ne göçe ve ne de yere dua et! (Yani hiç bir faydası yok)", diyor⁶¹. H u n l a r , M.Ö.91 Hun-Çin savaşından önce, "Gök ve yere and içiyorlar, eğer Çin Başkomutanı General Li Kuang-li'yi esir alırsak, onu göçe ve yere kurban vereceğiz!" diyorlar.

En sonunda bu başkomutanı esir alıyorlar ve sonra da kurban ediyorlar. B ü y ü k H u n İmparatorluğu adlı kitabımızda H u n l a r ın gök ve yer kültürleri ile ilgili çok bilgi vardır.

Göğün rengi: Göğün rengi mavi, yani *gök*: yerin ise, yağız, yani toprak rengidir. Kuzey efsanelerine göre, "Kıyamette gök, demir; yer ise, sarı b a k ı r"⁶² olacaktır⁶¹.

GÖĞÜN YÖNLERİ VE RENKLERİ

Türklerdeki yönler ve renk anlayışları, ilk önce M.Ö.200 de, M e t e 'nin Ç i n İmparatorunu kuşatması ile görülmektedir. Aslında M e t e bu kuşatma-

⁵⁵ W. Eberhard, *Typen der türkischer Volksmärchen*, 208, 231.

⁵⁶ *Proben*, IV, a. yer: Devlerin, "kilim işletmeleri".

⁵⁷ *Proben*, III, s. 332/339. Kırgız bilmeceleri.

⁵⁸ A. İnan, *Şamanizm*, s. 139. G ö k t ü r k yazıtlarında da, "(önce) göğün, (sonra da) yerin kılındığından", yani yaratıldığından söz açıyordu.

⁵⁹ *Proben*, III, s. 106. Burada önce, kötü ruhların yeri olan, yerden başlanıyordu.

⁶⁰ *Proben*, I, s. 157/160. Bu destanlar, çok mitolojiktir.

⁶¹ A. İnan, *Şamanizm*, s. 25.

daki yönelmeyi, “*at renklerine göre*” yaptırmıştı. Çinliler ise *at renklerini*, kendi anlayışlarına uydurmuşlardır. Örnek olarak, *kır atların rengi*, *beyaz* değildi. *Doru* da, *kırmızı* demek değildir. Bununla beraber burada Çin ve Hint anlayışlarını izlemeği de, yararlı buluyoruz:

D o ğ u : Çinde, *mavi*; Hintli’lerde, *beyaz*. G ü n e y : Çin’de, *kırmızı*; Hint’te, *sarı*. B a t ı : Çin’de, *ak*; Hint’te, *kara*. K u z e y : Çin’de, *kara*; Hint’te, *kırmızıdır*.

Kuzey-Türk destanlarında göğün ve cennetin yönleri hakkında bazı bilgiler vardır⁶². Gökte sayılan marallar ile kuşlar da, yıldızlarla olduğu kadar, yönlerle de ilgili olabilir⁶³. İncil’de, Hazreti İsa’nın, tahtının önünde de dört hayvan bulunduğu söylenir. Bu konularda kesin olarak konuşamıyoruz.

⁶² Proben, IV. s. 189/234. Kuzey Türk destanlarına ait bu bilgiler, yeri geldikçe değerlendirilmişlerdir.

⁶³ Proben, IV, 70/89: Bu Kuzey Türk destanları, dış kültür tesirlerinden çok uzaktırlar.

13. BÖLÜM GÖĞÜN DİREĞİ

TÜRKLERDE GÖĞÜN DİREĞİ, “ÇADIR DİREĞİ” GİBİ

Altay, Kuzey Türk destanları ile düşüncelerinde göğün direği anlayışı, çok önemli bir yer tutar. Batıya gelindikçe, Türk kavimleri bu inanışı, hafifçe İslam düşüncesi ile de benzeştirmişlerdir. Ancak deyimler ile düşünceler, çok eski çağların izlerini taşırlar. Bir Altay destanında, “göğün direği alınsa”, deniyor. Bu, kıyamet kopsa, demektir. Böylece konuya, hafifçe girmiş oluyoruz.

Türklerde göğün direği, bir “çadır direği” gibi: Böylece düşünce, yerli bir tabana oturmuş oluyordu. Aslında bu düşünce, yeryüzünde çok yayılmış ve adeta insanlığın malı olmuş gibidir. Eski Roma ve Yunan çevreleri bu direğe, “*Universalis columna*”, diyorlardı. Bir kültür tarihçisi olarak burada bize düşen, yerli ve tarihî temellere bakarak, insanlık ile Türk düşüncesinin, ayrılıklarını göstermektedir. Tarihi metodu, budur. Göğün direği, çadır direği gibi, deyince konu yerleşmiş oluyordu.

Gök, yeryüzünü örten bir çadır gibi: Gök ile ilgili bölümümüzde, bu düşünce üzerinde daha geniş olarak durmuştuk. Oğuz Kağan destanı içinde, Oğuz Kağan, “*Gök çadırımız, güneş de bayrağımız olsun*”, diyordu. Ancak bu, Türklerin kubbeli ve sağlam keçe çadırları idi. Gök türk yazıtları da, göğün basmasından, yerin delinmesinden” söz açmışlardı.

Babil ve İsrail oğullarında, çadırlar bizimkiler gibi kubbeli değildi. Babil yazıları, “*göğü bir çoban çadırına, benzetmişlerdi*”. Kendi çamur evlerine benzetmemişlerdi. Çoban çadırları da, şimdiki gibi çul çadırlardı. Türklerin düşünce ve inanışları ise, günlük hayat ve varlıklarının bir yankısı gibiydi.

Göğün direği, Hz. Muhammed ve Hz. Ali gibi: Türkler, müslüman olduktan sonra, bir çok düşüncelerini, İslamiyet ile benzeştirmişlerdi. Dinimizin direği Hz. Muhammed, yerden göğe uzanan bir direk olmuş ve Aleviler buna Hz. Ali’yi de katmışlardı. Pir Sultan Abdal’ın Şah İsmail’den aldığı şu güzel şiir, bu görüş için, güzel bir örnektir:

“Yaktıcağın bir çırağdır,

“Yerden göğe bir direktir,

“Bindiceğim bir buraktır,-

“Allah bir, Muhammedi Ali!”

900 yıl önce Kaşgarlı Mahmud, “yeri bastıran dağdır”, demekle, yerinde bir kendi direği olduğunu söylüyordu. Dedem oğlu, yerin direğinden de, söz açıyordu:

“Yerin, göğün, arşın, kürsün direği,

“Varınca bir tel ver Pirime turnam!”

Yukarıda görülüyor ki, Türk düşüncesinde, göğün direği anlayışı, çok daha genişlemiştir. Bektaşî şairi, Deli Şükri’ye göre, göğün direği, ustası Kaygusuz Abdal idi. Kendisi, Mısırlı’da yaşamıştır:

“Kaygusuz Abdal’dır eylemen güman,

“Yerden göğe direk imiş bu Sultan!...”

Eski ve temel Türk düşüncesinde göğün direği, “Kutup yıldızı”: Şimdi, asıl temel düşünceye gelmiş bulunuyoruz. Türkler, göğün direği olarak, Kutup yıldızı’ı düşünmüşlerdir. Bunun için Kutup Yıldızı’na, “Demir kazık” veya “Altın kazık” demişlerdir. Bu düşünce, Anadolu’da da yaşaya gelmiştir. Bu düşünce daha çok büyük devlet kurmuş Türklerden, gelmişti. Soyutlanmış ve ilkel Türk kültür çevrelerinde ise buna, “Demir ağaç” veya “Demir direk” denmişti. Bu konu ile ilgili kaynakları, Kutup yıldızı bölümümüzde sunacağız.

Kutup yıldızı veya altın kazık’ın tepesi, “göğün kapısı” gibi: Eski Türk düşüncesine göre, “Kutup yıldızı, gökte hiç kımıldamadan duruyor, bütün gezegenler ile yıldızlar ise, onun çevresinde görünüyorlardı”. Ana düşünce, budur. Kutup yıldızı, Tanrı’nın ışıklı ülkeleri olan, yüksek gökle, yer yüzünü birleştiren, kutlu bir kapı idi:

Bu kapı, gökle yeri, ruh alemi ile madde dünyasını ve aynı zamanda insan ile Tanrı’yı birbirinden ayıran, bir sınır idi.

Şaman törenlerinde Tanrı, ruhlarından birini elçi olarak gönderir, Kutup yıldızı kapısında, şamanlar ile ilgi kurardı. Ruhlar da, bu kapıdan aşığına inemezlerdi. Belgeler, gök ile ilgili bölümümüzde verilmiştir.

GÖKTEKİ VARLIKLAR VE “GÖĞÜN DİREĞİ”

Konu, yalnızca Altın-kazık ve Kutup yıldızı ile bitmiyordu. Yalnız Dünya değil; gökteki gezegenler de Altın-kazık’a bağlı olarak dönüyorlardı. Böylece

astronömik bir âlem oluşuyordu. Bu inanış, sonradan Çingiz Han devletlerinde de devam etmişti¹.

Göğün direğine bağlı bir arabayı çeken, iki aygır: Bu düşünceler *Türk atlı kültürünün* temellerinden gelen, motiflerdir. Kutup yıldızına bağlı en yakın yıldız, Küçük kayı burcu idi. 7 yıldızdan oluşan bu yıldız kümesinin, kuyruğundaki yıldız, Kutup yıldızına çok yakındı. Küçük kayı burcu, bu kuyruğu ile sanki Kutup yıldızına bağlanmış gibiydi.

Türkler, kuyruktaki bu iki yıldızı, iki aygır gibi düşünmüşlerdi. Bunlar, “*Ak-bozat*”, ile “*Gök-bozat*” idiler. Arkadaki dört yıldızı çekiyorlardı. Bu da, 4 tekerlekli bir araba idi. Atlar ile dört yıldız arasındaki küçük yıldız da, araba o kuyruğundaydı. Kırgız Türkleri bu küçük yıldızı, “*urgan yıldızı*” da derlerdi. Araba ve atlar, kutup yıldızının çevresinde dönüp, dururlardı.

İki aygırı kovalayan, yedi kurt: *Türk atlı kültürü*, yine devam ediyordu. “*Büyük kayı burcunun 7 yıldızı, birer aç kurt idiler. Küçük kayı burcunun 2 atını, kovalayıp, duruyorlardı*”.

Daha kuzeydeki Türkler, “*Yedi kardeş, yedi köpek olarak düşünülmüşlerdi. Zincirlerle Kutup yıldızına bağlanmışlardı. Dönüp duruyorlardı...*” **Kıyamet**, bu zincirlerin koptuğu gün olacaktı. Çünkü göğün düzeni, altüst olacaktı.

Göğün direğinin çevresinde, kaçan ve birbirini kovalayan yıldız kümeleri: Bu düşüncenin, gerçekler ile de, bazı ilişkileri vardır. **Terazi ve Zühre** burçları, mitolojik anlamlarını, **Büyük kayı**, yani “*Yedi kardeşler*”den almışlardır. Büyük kayının kuyruğundaki üç yıldız, hafif bir kıvrım yapar. Bu kıvrımın ortasında ki yıldızın karşısında bir yıldız vardır. Buna, “*Alcor*” adı verilir:

Büyük kayı burcu: “*Yedi haydut*”: “*.. Bu küçük Alcor yıldızı, başlangıçta yoktu. Yedi kardeş, (veya bazı Türklere göre Yedi Hakan), bu küçük yıldızı, başka yıldızlardan, yağma yoluyla almışlardı*”. Bunun için bazı Türkler, Büyük kayı burcuna, “*Yedi Hırsız*” veya “*Yedi Haydut*” diyorlardı. Diğer gezegenler ise, “*çalınan bu yıldız yeniden almak için, Yedi kardeşleri, kovalar dururlarmış...*”

Zühre'nin, 6 yıldızı vardır. Yalnız Türklere göre değil; **Avrupa'daki** inanışlara göre de, **Zühre** “*7 yıldız*” imiş². **Büyük kayı burcu**, yıldızın birisini çalmış.

¹ Çingiz Han ve oğullarının, Saray ve devletin dış teşkilâtındaki, Uygur asıllı hoca ve büyük memurlarının biyografyası, şu eserde yer almıştır: B. Ögel. *Sino-Turcica*, Taipei, 1964.

² Uno Harva, *Die Religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker*, ss. 25-30, 198-199.

Göğün direği, dünyadan yükselen bir "Demir ağaç": Yakut Türklerine göre: "Dünyanın ortasından, Kutup yıldızına kadar uzanan bir demir ağaç vardı. "yer ve gök yaratılırken", Bu ağacın tohumu da atılmış. Yer ile gök geliştikçe, bu ağaç da, ikisini birleştirmiş.." Gök ağacı ile ilgili bölümlerimizde, bu inanışlar üzerinde durmuştuk. Sibirya'nın tundralarında yaşayan Yakut Türkleri, bunu demir ağaç olarak düşünmüşlerdi.

Göğün direği, kutlu bir "Demir-Kazık" gibi: Türk At kültürü içinde demir kazık, önemli bir rol oynuyordu. Çadırın çevresinde çakılı kazıkları da, buna katabiliriz. Ancak, "at kazığı", her şeyin temeli idi. "Kutup yıldızının bir kazık, onun çevresinde dönen aygırlarında birer gezegen olmaları", günlük hayata da uygun geliyordu.

Yakut Türkleri, Ren geyiği kültürüne bağlı idiler. Bunun için Yakutlarda, atların yerini, ren geyikleri almışlardır: Büyüka ya burcunun yedi yıldızı, "7 ala ren geyiği" imişler Bağlarını koparmak için, koşup dururlarmış³..." Görülüyor ki ana fikir, çevreye bir uyum gösteriyordu.

Göğün direği, kutlu bir "at kazığı", gibi: Proto-Türk atlı kültürün izleri, Yakut Türkleri arasında çoktur. Yakut Türkleri, atları bulunmadığı halde, Kutup yıldızına, "Kutlu at kazığı" adı da vermişlerdir. Ayrıca Kutup yıldızının, ikinci derecede bir Tanrı olduğuna da inanmışlardı. Bu Tanrıya da, "At kazığının kutlu ruhu, Toyun'u", derlerdi. Bu da bize gösteriyor ki, Türk kavimlerinin çok geniş alanlara yayılmış olmalarına rağmen, yine aralarında bir bağ kalmıştı.

Moğol mitolojisi, Türk düşüncesinden hafifce ayrılıyor

".. Gökte yaşayan 9 demirci, Kutup yıldızını döğerek, bu yıldızdan, bir demir kazık yapmışlardı⁵..." Bu da, benzer ve güzel bir düşüncedir. Ancak bu geri Kuzey Moğollarında, demircilik kültürü yoktur. "Türk demircilik kültürü" nün bir tesiri olsa gerektir.

DÜNYA KUTUP YILDIZININ ÇEVRESİNDE DÖNÜYOR

Fin-Ugor kültür çevrelerinde: Türklerin "Demir-kazık"ı, gökle yer arasına atılmış bir eksendir. Kuzey-batı Sibirya'da yaşayan Fin-Ugor kavimleri ise "Kutup yıldızını, bir "Gök kazığı" olarak düşünür-

³ Bu konu, Kutup-Yıldızı, yani "Demir kazık" ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak ele alınmıştır.

⁴ V. N. Vasil'ev, *İzobrajeniya Dolgano-Yakutskih duhov.: Dolgan ve Yakut heykelticileri ve zamanizm*, Jivaya Starina, 1909. s. 269. Daha geri olan Dolgan'lar ile Yakut Türklerinin geleneklerini karşılaştırır.

⁵ Bu konu, Kutup yıldızı ile ilgili bölümümüzdedir.

yorlardı. Bu düşünce, Finlere, Baltık kıyılarına, hatta İzlanda'ya kadar uzanmıştır. Bu düşünceyi, Fin bilginleri, çok iyi incelemişlerdir⁶.

İncil'de ve Hindistan'da Kutup yıldızı: Gezegenlerin Kutup yıldızına bağlı olduğu, *Hint mitolojisi* ile İncil'de de görülüyordu. Konuya bir genişlik ve aydınlık vermek için, böyle bir başlığı açtık. Yoksa Türklerin "At kazığı", günlük hayatları ile ilgili idi. Kültür tarihçisi, düşüncelerin, bu temel ayrılıklarını gösterir.

Macarlar ile akrabalarında göğün direği: Çok derin olarak incelenmiş olan, eski Macar inanışları için, şöyle diyorlardı: " . . . Tanrı Dünyayı yarattığı zaman, kontrol için, Ana-Ata'yı göndermiş. Dünya, bir 'tekerlek gibi dönmüş'; Tanrı bunun üzerine dünyanın daha yavaş dönmelerini emretmiş. Böylece dünyanın dönmesi, daha yavaşlatılmış". Dünya, elbetteki bir eksen çevresinde dönüyordu.

Yakut Türklerinde de, hunya benzer bir inanış vardır: "Eskiden gezegenler çok yavaş dönmüş. Bunun için de, çok soğuk olurmuş. Bir şaman elindeki sopa ile gezegenleri kovalamış. Gezegenlerin hızlı dönmesi ile, havalar ısınmış.."

GÖÇÜN DİREĞİ VE ÇİFT BAŞLI KARTALLAR

Köyün ortasına dikilen direklerde kartal heykelleri: Çeşitli Türk bayraklarının üzerinde, *kuş sembolleri*'nin bulunduğunu biliyoruz. İrtiş ve Konda ırmaklarının üzerinde bulunan bazı Fin-Ugor köylerinin meydanlarında dikilen direkler üzerinde, bazı *kuş heykeltçikleri* görülmüştü. Müslüman Tatarların da tesirlerinde kalan bu köylüler, meydana dikili direğe, "Dünyaya direği" diyorlardı⁷. Bu direklere hazan, *kurban* bile kesiliyordu.

Gök direği üzerindeki, "çift başlı kartal" heykeli: Bu da, çok eski Türk geleneklerini saklamış ve dış kültür tesirlerinden uzak kalmış olan, Yakut Türklerinde görülür:

"Yakutlar, ağaçtan yapılmış sırıklar üzerine, çift başlı kartal heykeltçikleri koymuşlardı. Ağaçlara, çapraz ve enlemesine, ağaçlar da çakmışlardı. Bunlar, göğün katları oluyorlardı⁸..". Bazılarına göre gök, 7 kat; hazan da 9 kat idi. Çift başlı kartalların, 5. kata oturtulduğu da vardı. Kartalı, Ulu Tanrı'nın yanına çikartmıyorlardı.

⁶ Finlerde, "Dünya kazığı" diye, bir inanış vardır: U. HURVA, aynı eser, s. 37.

⁷ PATKANOV, *Die Irtisch-Ostajken*, I, s. 132. Bu Fin-Ugor kavimlerinin şürleri, bu kitapta derlenmiştir.

⁸ VASILYEV, aynı eser, s. 269. Yakut Türkleri ile Dolgan kavimlerine ait putların, orijinal resimleri vardır.

G ö ğ ü n d a y a ğ ı : Anadolu ve Azerî Türk geleneklerinde, “*İl dayağ ı*” anlayışı üzerinde, notlarımızda duracağız. Teslim Sultan Abdal ‘dan bir görüş sunalım:

“Süren erenler süreği; münkir, Cehennem direği,

“Süre gelmiş, süre gider; dura gelmiş, dura gider!”

“Süren” ve süre k” deyimleri, “Zaman ve Felek ‘in dönüş süresi” ile ilgilidir. “Göğün dayağ ı” için, Azmi Baba şöyle diyordu:

“Yerleri temelsiz, göğü dayaksız,

“Durdurursun, âceb iskâncı mısın?

Kuzey Asya ‘da İrtiş ırmağı boylarındaki köylüler, diktikleri gök direklerinin en üstüne, bir tabla da yapıyorlardı. Onlara göre bu tabla, *göğün çatısı*” idi⁹.

ÇADIR DİREKLERİ VE GÖĞÜN DİREĞİ

Çadırın direği, göğün direği gibi: Dış kültür tesirlerinden uzak Yakut Türkleri, “*bir direk dikerler ve kurban ı , bu direğe sunarlardı. Buna, ‘kurban direği’ (Ağr bağı) derlerdi. Yakutlar, çadır direkleri ile avlu sütunlarına da, (bağlı) derlerdi...*” Yani evde ve dışarıda bir direk, kutluk kazandırıyordu.

Büyük devlet kuran Türklerde, bu inanışlar gevşemiş veya kaybolmuştu. Ancak Güney Sibirya ‘daki Türk kavimleri, “*çadırı, bir gök kubbesi, çadırın direğini, bir gök direği; bacasını da, göğün kapısı gibi*”; yaygın olarak düşünmüşlerdi. Konuyu, uzatmıyacağız.

Çadır, küçük bir Dünya gibi: Keçe ve kubbeli bir çadır, insanlar için bir meskendir. Bu sebeple, ev sahiplerinin ne düşündüklerini öğrenebilme, kolay değildir. Ancak geçen yüzyıldaki Altay Türklerinin çadırlarında yapılan, “*göge çıkma törenleri*”, bu konuda bize çok şey öğretmektedirler. Bu törenler ile ilgili bazı belgeleri, yukarıda sunmuştuk. *Çadırın bacası , kutup yıldızı veya göğün kapısı* gibiydi. Sembolik olarak bu bacadan sonra, “*Tanrının aydınlık ülkeleri*” ve “*ruhlar âlemi*” başlıyordu.

Göge yönelen, bayrak direkleri: Altay Türklerinin, “*çadırlarının içinden çıkarılan bazı sııklar üzerine, bezler asılırdı*”. Bunların yanında, Doğu Türkistan ile yakın Türk ülkelerinde görülen, “*mezar bayrakları*” üzerinde de, durmak gereklidir. Danimarkalı bir etnoğraf, Sibirya Soyotları arasında bir çadır görmüştü: “*Çadırın bacasından çıkarılmış,*

⁹ Karjalainen, *Die Religion der Jugra Völker*, FFÖ, Nr. 44, s. 42. Konuyu, Fin-Uğur gelenekleri bakımından ele almıştır.

mavi, beyaz ve sarı renkte, bezler asılmıştı¹⁰". Bu renkler, çeşitli yönleri göstermiş olmalıydılar.

AĞAÇLARA BEZ BAĞLAMA VE "BAYRAK" GELENEĞİ

"Ağaçlara bez bağlama" geleneğinin, Proto-Türk inanışlara kadar indiğini görüyoruz. Başkurt Türklerinde, "her kabilenin ormanda kutlu bir ağacı vardı. Her kabilenin kutlu ağacının üzerinde, kabilenin 'tözü' sayılan, bir kuş tünerdi". Prof. Abdulkadir İnan, "ağaçlara bez bağlama" geleneği için de şöyle der: "Ağaçlara bağlanan paçavra, kıl, tüy gibi nezirler de, bu fetişlerdendir"¹¹.

Bayrağın başındaki, kurt veya kartal gibi motiflerin balballara konmasının kökleri de, bu inanışlardan gelebilir. Mezar bayrakları üzerinde de, durmuştuk¹². Zaman zaman evlerin üzerine asılan bayrak veya bezler, habercidiler¹³. "Eceli ile ölenler için, kendi evinin üzerine, siyah bayrak; şehidler için ise, beyaz bayrak asılırdı"¹⁴.

TÜRK HALK DESTANLARINDA GÖÇÜN DİREĞİ

Göçün direği ile ilgili Türk halk anlayışlarının nasıl geliştiklerini, yukarıda belirtmeğe çalışmıştık. Şimdi Radlof'un, "Türk Halk Edebiyatından Örnekler" adlı büyük eserinden, derlediğimiz bazı bilgilerle konuyu daha da pekiştirmeye çalışacağız. Kuzey Türkçesinde "direk"; kavak demektir. Kuzey Türk Halk Edebiyatında, "direk" ile "kavak" ve bayrak arasında, çok yakın ilişkiler kurulmaktadır¹⁵. Başka bir destanda da şöyle deniliyordu:

".. Bir yiğit, göğe yükselen (tirelme) bir ağacın yanında duruyor ve bir ev görüyor. Bu sırada yiğidi gören yaşlı bir kişi (abıška), "okunun gücünü" göstermek için, bir ok atıyor. Okun rüzgarı ile, büyük bir kasırga çıkarıyor. Yiğit de, kılıcını çıkarıyor ve "yerin 7 katını" deliyor¹⁶!..." Buradaki direk veya ağaç, herhalde, "Gök ağacı" olmalıydı.

¹⁰ Patkanof, *Die İrtisch-Ostyaken*, I, s. 132. İrtiş ırmağı boylarındaki bu Ostiyaklar, Müslüman Türklerin tesirlerinde kalmışlardır. Bundan sonraki bilgiler, U. Harva'dan alınmıştır.

¹¹ A. İnan, *Şamanizm*, s. 47.

¹² Aynı eser, a. yer.

¹³ Vasilyef, aynı eser, s. 269.

¹⁴ Bu, Prof. Abdulkadir İnan'ın hızzat görüp yaşayarak keşfettiği, çok önemli bir Türk geleneğidir: *Şamanizm*, s. 196.

¹⁵ "Direk, kavak ve bayrak" ile ilgili bilgiler için bk. "Türk Kültür Tarihine Giriş", VI. cilt.

¹⁶ Radlof, *Proben*, IV, s. 189/234: "Tengriğe tirelme", "göğe kadar ulaşan", anlamına.

Gök ağacı ve gök direği

Gök ağacı'na hazan "Pay-Terek", yani Bay-Terek veya "Bay-kavak", da, deniliyordu. Göklere yükselen bu ağacın üzerinde, -biraz da dış kültür tesirleriyle- bir "Anka kuşu" bulunuyordu¹⁷. Bir başka Kuzey-Türk destanı, "yer ile göğün yapılışını", daha güzel anlatıyordu:

"... Bir yiğit atna binip, yer altındaki ateşlerin, yani cehennem'in içinden, dışarı çıkıyor. "7 büyük ağaca" (Terek) rastlıyor. Ağacın bir budağı aya (ayga); diğer budağı da, güneşe (hümge) kadar uzanmış. Budağın ucunda ise, bir "çekmiş" varmış. Burcların altında ise, "6 kuyu yıldızı" bulunuyormuş. Pürükçü'nün "Ak-boz atları", yani Büyük ve Küçük aya burçları da, orada imiş¹⁸..." Görülüyor ki yıldızlar, ağacın budaklarının altında kalıyorlardı.

Oğuz destanı'nda "Gök ağacı"

Oğuz Kağan, İkinci Hatununu, bir adanın ortasındaki, bir ağaç kovuğu içinde bulmuştu. Oğuz Kağan'ın Birinci Hatunu gökten; İkinci hatunu ise, ağacın kovuğundan, yani yerin derinliklerinden geliyordu. Kuzey Türklerinden, Turalı boyunda, buna benzer bir destan da vardır:

"... Bir yiğit, bir salıya pırp, denizde giderken, yolu bir adaya (otraga) düşüyor. Adanın ortasında, büyük bir Dünya ağacını (Terek) görüyor. Bu ağacın üzerinde, yavruları bir deve kadar olan, bir kartal (kara-kuş) oturuyormuş¹⁹..." Kartal (Kara-kuş), çok yerli ve çok eski bir Türk motividir. Bu kuş, zaman zaman Güney kültürlerinden gelen, "Simurg" ve "Anka" kuşları ile yer değiştiriyordu.

Cennet nerede idi? Anlaşıldığına göre Cennet, büyük ağacın, yani Bay-direk'in, üzerinde bulunuyordu. Çünkü dış tesirlerden uzak, bir Kuzey Türkefsanesi, şöyle diyordu: "... 7 Bay-Direk'in altında, (şu yıldız sembolleri) vardı: 1) 7 tane, başı altın, kığı gümüş olan, "Maral yıldızı". 2) "6 Kuyu yıldızı". 3) bir gümüş sandıkta, 7 tane "Pödonö" kuşu, duruyordu²⁰. 6. katta, Ay; 7. katta, güneş vardı²¹..."

¹⁷ Proben. IV. s. 18/22: "Çöl ortasında bir Bay.Terek (kavak)": Bu, "Gök ağacı" dir. Kara-Han, yiğit Kuzu-Körpöş'ü, bu ağacın altında öldürmüştü.

¹⁸ Proben. IV. s. 22/28: Mişek-Alp destanından. Baraba'daki Karğat Tereneleri Türklerinden. Bu destanın asıl orijinal metni: Proben, IV. s. 74/94.

¹⁹ Proben. IV. 90/116: Hanın oğlu masalından. Turalı Boyu, Yangı Aul köyü Türklerinden.

²⁰ Proben. IV. s. 70/89. Kara-Kököl destanından. "Baraba il Om suyu" Türklerinden.

²¹ A. nan. Şamanizm. s. 107.

ORTAASYA ŞEHİRLERİNDE GÖRÜLEN “GÖK DİREKLERİ”

İrtiş ırmağı boylarındaki Cingala köyü Ostiyakları, köyün ortasına diktikleri direğe, “*Şehrin direği*” veya “*şehir ortasının güçlü direği*” adını veriyorlardı. Unoharva'nın da belirttiği gibi bu köylerde, Türk ve Tatar geleneklerinin, baskısı altında bulunuyorlardı. *Köy halkı bu direğe saygı gösteriyorlar ve topladıkları paralar ile, kurban kesiyorlardı. Bunu niçin yaptıkları sorulunca da, “işlerimiz iyi gitsin ve soyumuz çoğalsın diye, direğe kurban veriyoruz”,* diyorlardı.

“*Demir direk adamı*” bu direğin, diğer bir adı idi. “*Tanrının bıraktığı ağaç*”, da, deniyordu. Bu, Tatarların, “*Demir Kazık*”ı idi. Köylülerin bazıları da bu direğe, “*Er*” veya “*Baba*” diyorlardı. Bu yolla, şehir direği, onların atası oluyordu. *Uygur ve Yakut Türklerinde de, gök ile yeri birleştiren bu ağaç, hayat veriyordu.*

Bu bilgiler, Karjalainen ile Patkanov'un raporlarından özetlenmiştir. Patkanov, (*İrtisch Ostyaken*, I, s. 132) de, bu bölge halkının, Müslüman-Türk tesirleri altında kaldıklarını söylüyordu. Unoharva ise, İslam ve Türk kültürünün, pek farkında değildir: (A. eser, (Fr.) s. 35).

ANADOLU VE AZERİ EDEBİYATINDA “İL DAYAĞI”

“Yerden göğe, bir ekser!” - Barak Baba

Yunus Emre'nin öncülerinden biri olan, Barak Baba üzerinde, bu kitabımıza sık sık durmuş bulunuyoruz. *Göğün direği* anlayışı ile ilgili olarak, Barak Baba'nın bir dörtlüğünü verme ile yetiniyoruz:

“*Tokuz öküz, bir sıkum;*

“*Yerden kökke bir ekser;*

“*Mutumuz, yedi ekser;*

Zihî mut, zihî ekser! - (Barak Baba).

“*İl Dayakı* Haydar Baba”

Uludağlar üzerinde ayrı bir bölümümüz vardır. Çünkü büyük yaylalı dağlar, ilin, halkın, yerin ve göğün bir “*dayağı*”, *direği*, gibi görülmüşlerdir. “*İl dayakı*”, Azerbaycan'da, Eresperan bölgesinde, Yehfuruzan köyünün güneyindeki büyük bir dağdır. Bu bölgedeki yerli ve göçebe halk, bu dağın yeşil eteklerini, yayla olarak kullanırlar. Bu dağa verilen İl dayağı adı, “*halkın durağı, dayanağı*”, anlamından kökünü alıyordu.

Bu dağ hakkındaki şiirler üzerinde, rahmetli ve sevgili arkadaşım, A. F. K a - r a m a n l ı o ğ l u durmuştu: (*Türk kültürü*, sayı: 95, s.798-800):

“İl D a y a k ı , il yaylağa gelende,

“Dağ dereler çiçeklenip gülende,

“Yorgun maral kirpiklerin silende,

“Bizden bir selam olsun sizlere,

“Yalnız gezen oğlanlara kızlara.” (Şehriyâr).

Ulu ağaçlar ve “göğün direği” anlayışı: G ö ğ ü n d i r e ğ i anlayışı içinde, dağlar da, yer alıyorlardı. U l u a ğ a ç l a r , bu konuda birinci derecede önem taşırlar. H a y a t a ğ a c ı ile ilgili olarak, G ü n e y kültürlerimizden, bir çok tesirler vardır. Bununla beraber, k a y ı n ve k a v a k (terek), yani d i - r e k , T ü r k kültür çevrelerinin, yerli ağaçlarıdır.

O s m a n l ı geleneğinde bile, göklere yükselen bir ulu ağaç, *Dünya hâkimiyetinin bir işâreti* ve sembolü olarak görülmüştü. Bu anlayışlar ile ilgili, bir çok belge sunulmuştur. A ğ a ç l a r üzerindeki bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz.

GÖK DİREKLERİ VE ÇİFT BAŞLI KARTALLAR

(*Türk halk destanlarına göre*)

Aşağıdaki okuma parçalarında vereceğimiz bilgiler, R u s etnoğrafyacısı, V. N. V a s i l y e v 'in, Yakut Türkleri ile Dolganlar 'ın, “Kuş figürleri” taşıyan s ı r ı k l a r hakkında yazılmış yazısından, öz olarak alınmış ve yorumlanarak sunulmuştur. D o l g a n ve Y a k u t l a r , birbirlerine yakın olarak otururlar. Konuştukları diller de benzer.

Ç i f t b a ş l ı k a r t a l , Kuzey S i b i r y a 'nın doğu kesimlerinde yaşayan bu kavimlerin kültürlerinde, önemli bir yer tutar²². Y a k u t Türklerinin bu “çiftbaşlı kartal” geleneğinin Ö n a s y a 'dan geldiğini söyleyenler de çıkmıştır. Ancak Y a k u t l a r , o kadar kuzeylerde yaşarlar ki, O r t a s y a ile bile, ilişkileri yoktur. V a s i l y e v öz olarak şöyle diyordu²³:

“ S i b i r y a 'da ve A l t a y bölgelerinde, şehirler ile yurtların yanında dikilmiş, uzun bir “ s ı r ı k ” bulunuyordu. Sırığın tepesinde ise, “ağaç-

²² O kadar geniş materyel toplanmış olmasına rağmen, U. H a r v a 'nın gözü. Önasya'dadır: (Aynı eser, s. 43). Bu araştırıcının, Türk dili ile tarihi hakkında bir bilgisi yoktur.

²³ *Çok direkleri* ile ilgili bilgiler, V a s i l y e v 'in aşağıdaki değerli yazısında toplanmıştır: (*İzobrajeniyâ Dolgano-Yakutskih Duhov, Kak Atributi Şamanstva: (Dolgan ve Yakut heykelticiklerinin, Şamanlık ile ne gibi bir ilgileri vardı)*, Jivaya Starina. 1909. s. 269 vd.).

tan yontulmuş, bir kuş figürü”, vardı. Sırığın tepesindeki bu kuşa, “gök kuşu”, denilirdi. Yakutlar ise bu kuşa, “Öksökö”, derler.

Göğün direği ve çiftbaşı kartal

“Onlara göre bu sırik, “göğün direği”, idi. Bu kuş, yaygın olarak, “çiftbaşı kartal”, şeklinde yapılırdı. “Dünya’nın direği”, dört köşe yontulmuş bir ağaçtı. İnanışlara göre bu sırik, “göğe uzanıyor” ve tepesinde de, “kartal” bulunuyordu. Daha gelişmiş olan Yakut Türklerine göre, kartal “Tanrı”nın gücü ve erki”nin sembolü idi. Dolganlara göre ise, “kartal göğün kapısını kanatlarıyla”, tutuyordu.

“Göğün kanatları, sırik üzerindeki, 7 veya 8 dal ile gösteriliyordu. Kartal ise, “kırmızı renge” boyanmıştı. Gökte “Tanrı”nın katı, bu büyük kartalın bulunduğu yer idi. Ruhlar, “kuş olup”, uçuyorlardı. Yerde bir çocuk doğacağı zaman, bu küçük kuşlardan biri inerek, çocuğun ağzından girer ve ona ruh verirdi..”

Hayat ağacı ile “göğün direği” inanışları, bu destanda, birbirleriyle benzeşmiş gibidirler. Güneylerdeki Anka kuşu, buradayı, çiftbaşı büyük kartala bırakmış gibidir. Yakut Türklerinin komşuları olan Dolganlar, Yakutların türkçe deyimlerini de kullanarak, şöyle diyorlardı²⁴:

“Tepesi, “göğe uzayan”, büyük bir ağaç vardır. “Büyük Tanrı”, Ayı-Toyo ile karısı Suolta-İye’nin çocukları, bu ağacın dallarında oynar ve orada yaşarlardı. Bir çocuk doğduğu zaman, “şamanlar göğe çıkar” ve bu ağacın dalları arasından, bir ruh (kut) getirirlerdi. Gözlerde uçuş bu insan ruhları, küçük kuşlara benziyorlardı..”

Bu inanış, Yakutlar’ınkine göre, daha ilkindir. çocuklara ruh veren Tanrı’nın yerine, şamanlar geçmiştir. Direk anlayışı da kaybolmuş, yerini Hayat ağacı almıştır. Büyük kartal da, kaybolmuştur.

“Kartal kültü”, kartaldan gelen Türk soyları

Büyük kartal için Türkler, “bürküt” derler. Bazı Türkçe ağzılarda bu söz, “merküt” diye de söylene gelmiştir. Altay ve yörelerde oturan Telleüt Türklerinde, “Gök direği” ile Hayat ağacı da kayboluyor; onların yerini, kartal gökte bütün görkemiyle almıştı. Altay yöresindeki Telleüt Türkleri, kisa olarak, şuna inanıyorlar:

²⁴ Vasilyev, aynı eser. s. 280.

“(Büyük kartal) M e r k ü t soyundan gelen bir soy (s ö k) vardır. M e r k ü t , mukaddes, bir “gök kuşu” idi. A y , sol kanadını; g ü n e ş de, sağ kanadını”, ancak kaplıyabiliyordu²⁵...”

S o y anlamına söylenen “sök” sözü, Türkçe k e m i k ve s o y anlamına, “süyek” sözünün, bir kısaltılmışıdır. K u ş u n y ö n ü , burada biraz karanlıktır. G ü n e ş , doğunun; a y ise, batının, sembolü gibidir. O zaman, “kartalın başı k u z e y e ’’ dönük olur ki, h u d a alışılmamış bir davranıştır.

K a r t a l ı n y ö n ü , “gece ve gündüz” e göre de ayarlanmış olabilir. ‘ ‘ G ü n e ş , güneyin, gündüzün; a y ise, kuzeyin, gecenin’’, sembolü olunca, kartalın yüzü, d o ğ u y a dönmüş olacaktır.

GÖĞÜN DİREĞİ İLE İLGİLİ DİĞER ANLAYIŞLAR

Gök ile yüce dağlar arasında, yakın bir ilgi görülmüştür. Ö n a s y a inanışlarında da görülür. Bu konuda, derlediğimiz bir kaç notu sunacağız:

1) ‘ ‘ G ö k T a n r ı (kök tegir) ile oynayan (oynaktan), dağ başları!... Göğeri duran (köger turgan), ağarıp duran, Tospay.. dağları!. Dağlar başı, Akdağ²⁶!...”

2) “... dağlar, gökle yer arasında, ayla güne değişiyor. (Büyük Tanrı) Ü l g e n ‘in oturduğu dağın etekleri, dünyaya değmiyor²⁷...” Yere değmeyen dağ, H i n d mitolojisindeki Meru dağına benziyor: (V e r b i t s k i y ‘den, A l t a y şaman duası.)

3) Yerden göğe yükselelen ‘ ‘ b a k ı r d a ğ l a r ’ ’ : ‘ ‘ ... B a k ı r v e d e - m i r d a ğ l a r , y e r y ü z ü n ü n d i r e k l e r i ²⁸...”

4) “Tayın sana benziyor, e y b a k ı r , d e m i r d a ğ ²⁹...”

5) Yeraltında 9 d e n i z (ırmak) var. H e p s i b i r y e r d e b i r l e ş i y o r l a r . B u r a d a n y e r y ü z ü n e , b a k ı r - d a ğ y ü k s e l i y o r ³⁰...”

6) “... Yiğit, g e y i k k o v a l a y a r a k , B a k ı r - d a ğ ‘ın önüne geliyor. D a ğ a ç ı l ı y o r . Y i ğ i t i ç e r i g i r i y o r . 7 t a n r ı (kuday) ile karşılaşılıyor³¹...”

²⁵ R a d l o f . A u s S i b i r i e n , II, s. 32. KARTAL KÜİTÜ: O r t a n a s y a i l e S i b i r y a ‘da, Kartal ile ilgili inanışlar. şu araştırmada toplanmıştır: İ . Ş t e r n b e r g , K u l t u r l a u S i b i r k i t i N a r o d o v : (S i b i r y a k a v i m - l e r i n d e k a r t a l k ü l t ü) , S b o r n i k M u z e y a p u A n t r o p o l o g i i i E t n o g r a f i i . L e u i n g r a d . 1925, Vol. 2. s. 733.

²⁶ A . İ n a n , Ş a m a n i z m , s. 126.

²⁷ T ü r k M i t o l o j i s i , s. 434.

²⁸ A y n ı e s e r , s. 60.

²⁹ R a d l o f , P r o b e n , I, s. 5. Bu türkçe destanlar, göklerde geçer.

³⁰ R a d l o f , S i b i r y a ‘dan, II, s. 412; T ü r k M i t o l o j i s i , s. 583.

³¹ P r o b e n . I, s. 14; T ü r k M i t o l o j i s i , s. 24. n.

7) **Kazılık dağı** için: “.. Kazanımın kapağı! Atlarımı tutan kemendim! Evimin direği! Sırıgım! Sen ey sevgili! Sevgili dağ³²!...”

8) “... **Tanrı (Gök) kenarlarına dokunan dağlar! Dokuz dağ! Merhametli Han (Kayrahan)! Havadaki alaca kargalar gibi görünen, dağ³³!...**”

9) “... **Altın Han, Altın-dağ'daki 9 yaratıcı Tanrı'ya git. Doğan çocuğa ad iste³⁴!...**”

10) “**Sağ koltuğu, Altın-dağ'da; sol koltuğu, Gümüş-dağ'da³⁵!...**”

11) **Yeraltundan göğe, ‘ateş sütunu’**: “... (yiğide): Eğer atın iyi ise, (yeraltundan göğe yükselen) ateşin içinden uçup, göğe çıkarsın. Ateşin ucunda, yedi kava k (terek) ve öküyü var. Pürükçü'nün Ak-boz atları da (yıldızlar), oradadır³⁶!...”

12) “... (Bel tır Türkleri), **Gök dağ üzerinde, Tanrıya kurban veriyorlar. Büyük bir ateş yakıyorlar. Kurbanın etini atıp, Tanrı'ya kokusunu ulaştırıyorlar**”. (Veya kurbanı gönderiyorlar³⁷).

13) “**Ateş dumanı ile göğe çıkma**”, için bk. *Proben*, IV, s.75/95.

³² *Proben*, III, s. 51/67. Kazılık dağı için söylenen ağıtlar için. “dağ” ile ilgili bölümümüze bakınız.

³³ A. İnan, *Şamanizm*, s. 125.

³⁴ *Türk Mitolojisi*, s. 321.

³⁵ *Proben*, I, s. 379/409. Çok mitolojik bir destandır.

³⁶ *Proben*, IV, 74/94. Kuzeydeki *Barba* Türklerinden.

³⁷ A. İnan, *Şamanizm*, s. 71-3.

EKLER: GÖĞÜN DİREĞİ
HAKKINDA YENİ VESİKALAR

“DEMİR KAZIK” VE KUTUP YILDIZI

1) Uygur el yazılarında: “Demir kazığı (kaşgukug), yere çakma (toki)...”: (TT, VI, B. 42).

Oğuz Kağan destanında: “... (Kızın) başında, ateş gibi parlak bir tacı vardı. Kutup yıldızı gibi (Altun Kazuk teg) idi...”: (Bang-Rahmeti yazını, 7, 5).

2) XI. Yüzyıl Türklerinde: “Kazunğuk: Kazık. Bu sözden alınarak, “Kutup Yıldızı”na, Temür kazanğuk denir. “Demirden yapılmış kazık”, demektir. Sanki gök, bunun üzerinde dönüyor”: (Kaşgarlı Mahmud, III, s.383. Ayrıca bk. III, s.40). Krşl. Brockelmann, Wortschatz, s. 153.

“Altın kazuk = Kutup Yıldızı: (Uygurca-Çince Sözlük, bk. Radlof, Wörterbuch (=Wb.), II, s.383).

3) Türkiye dışındaki Türklerde: “Temir kazık” = Kutup yıldızı (Radlof, Wb., II, s. 374; Yudaşin, Kırgız sözlüğü, s. 427).

4) Anadolu'da: Demir kazık, demir direk, dir-kazık, kuluçka = Kutup yıldızı: (DS).

5) Ali Rıza Yalçın'a göre: “... Toros'ların biricik sıvri kayası, “Demir kazık”ın, bu köyden görüntüsü, insana dehşet verir. Burada Demir kazık, ne kadar kuralsın, hakkıdır... Demir kazık, şerefli gümüşten, gururunu, altından almıştır.. Demir Kazık'ın sert ve haşın tepelerinde, geyikten başka hayvan bulunmaz...” (Cenapta Türkmen oymakları, II, s.34).

6) Pir Sultan Abdal'a göre: “Kutub, değirmen taşının ortasındaki demirdir. Taş nasıl demirli çevresinde dönerse, alemde kutub çevresinde döner. Kutubların kutbu, Mubammeldir...” (F. Köprülü, Pir Sultan Abdal. s.107). Daha fazla bilgi için, kutub ile ilgili bölümümüze bakınız.

7) Bazı Anadolu nefeslerinde: Aşağıdaki nefesleri başka yerde sunmadık. Bunlar, yenidirler:

“Bindikleri, Burak dürür!

“Yaktıkları, çerağ dürür!

“Yerden göğe, direk dürür!

“Allah bir, Muhammed Ali!

14. BÖLÜM

KUTUP YILDIZI

Göğün direği ile ilgili bölümümüzden hemen sonra, Kutup yıldızına geliyoruz. Çünkü *Demir kazık*, Kutup yıldızı, göğün direğidir. Bu inanış ve gelenekler, Anadolu'da da yaşamaktadır.

Tanrı, Dünya ile gezegenleri, Kutup yıldızına bağlamış: Bu anlayış üzerinde, "göğün direği" ile ilgili bölümümüzde, yeterince durmuştuk. "Dünya, Kutup yıldızı ile göğe bağlanmıştı". Bundan dolayı Türkler Kutup yıldızını, çeşitli semboller ile canlandırmak istemişlerdi: Atlı Türkler, "Altın kazık, demir kazık" demişlerdi. Bazı Kuzey Türkleri, "kuluçka"ya benzetmişlerdi. Çünkü *kuluçka* da yerinde dururdu¹. Bazıları, "göğe yükselen bir Bakırdag" gibi görmüşlerdi. Kuzeydeki ormanlı Türkler, "bir demir ağaç gibi", düşünmüşlerdi. "Dünya ağacı" da, uçları ile Kutup yıldızına, değiyordu.

Oğuz destanında Kutup yıldızı, "parlaklık" sembolü: Kuzey Türk destanlarında Kutup yıldızı, *parlaklık ve güzellik sembolü* idi. Oğuz Kağan destanında, "Oğuz Kağan bir yerde Tanrı'ya dua ediyormuş. Birden bire bir karanlık basmış ve gökten parlak bir ışık düşmüş. Işığın içinde, güzel bir kız oturuyormuş. Başındaki tacı Demir kazığı, (yani Kutup yıldızını) andırıyormuş..."

Kutup yıldızı, Demir-kazık ve demir-dağ: Yakut Türkleri, Kutup yıldızı için, şöyle diyorlardı: "... Yer ile gök yaratıldığı ve yavaş yavaş büyümeğe başladığı zaman, bir Demir-ağaç da, yeşermeğe başlamış. Büyüyerek, yer ile gök arasında yükselmiş"². Demir-dağ motifini de, Ergenekon efsanesi ile ilgili bölümümüzde incelemiştik.

¹ ANADOLU'DA, KUTUP YILDIZI: Anadolu'da, Kutup yıldızı ile ilgili deyim ve inanışlar, Sibirya'daki Yakut Türklerinden, pek ayrı değildir.

"Demir-kazık", Batı Anadolu, Ankara içinden, Doğu Bayazıt'a kadar uzanan alanda, kutup yıldızı için söylenen, yaygın bir deyimdir. Çanakkale'de ise, "Demir-Kazık" denilir.

"Demir-direk", Bursa ile Çanakkale çevrelerinde, Kutup yıldızına verilen bir addır. "Demir-zikke" ile "Der kazık": Urfa ile Konya'da, Kutup yıldızı için söylenen yaygın bir deyimdir.

² Yakut Türklerinin, "Demir-ağaç"ı için bk. Hudyakov, *Verhoyutskiy Sbornik: Verhoyansk haberleri*, s. 127. Bu bölge, Yakut Türklerinin, Güney kesimleridir. Güney kültürlerinden gelen tesirler, benzeştirilmiştir.

Küçük aya burcunu incelerken, dört yıldızının bir araba olduğunu ve kuyruktaki iki yıldızın da, “2 aygır” olduklarını söylemiştik. *Bu aygırlar, Kutup yıldızına bağlı olarak, arabayı çekiyorlardı*³.

“Atkazığı” sözü, henüz, *atlı kültürün* izlerini unutmamış olan Yakut Türklerinin, bazı kesimleri tarafından, Kutup yıldızı için söyleniyordu. Aynı zamanda Kutup yıldızı, bir ruh, bir “Töyon” idi⁴. Yine Yakut Türklerinin bazı kesimlerine göre, “Demir ağaca, yani kutup yıldızına, 7 tane ren geyiği, (yani küçükayı burcunun yıldızları), bağlanmış⁵...”

Tanrıların at kazığı: Bu konuya girmişken, Kutup yıldızı için söylenen “demir kazık” anlayışının, Türklerdeki önemi üzerinde duralım. *Atlı Türklerin*, her birinin evinin önünde, hayvanların bağlanması için bir kazık vardı. *Katanoğ’un* gördüğü bir geleneğe göre, “*Tanrıların da bir atı vardı. Bunun içinde, Tanrı'nın evinin önünde, atını bağlaması için bir kazık vardı*...” *Buryat* Moğolları, Yakut Türklerinin güney kesimlerinin tesiri altında idiler, *Demircilik*, yalnızca mitolojilerde geçer. Böyle derin bir san'atları yoktur:

“... *Demircilerin baş Tanrısı Boşintoy'un 9 oğlu varmış... Bu 9 demirci, Kutup yıldızından bir atkazığı yapmışlar*...”

Kutup yıldızı, göğün kapısı: Göğün direğini incelerken, bu inanış üzerinde geniş olarak durmuştuk. Buna, “*Orta kapı, Tanrı yolu*” diyenler de vardır. “*Göğe çıkan şamanlar, bu kapıya kadar çıkarlar ve daha ötesine gitmezler*...” Bazı *Altay* Türk destanlarına göre, “*Bu geçit, bazı şamanlar tarafından geçilmişti. Kutup yıldızı, göğün 5. katında idi. 6. katında ay ve 7. katında ise, güneş vardı. Tanrı yeri ise, 9. katta bulunuyordu*...”

Kuzeydeki *geri Buryat* inanışlarına göre, “*bu göğün kapısı, her zaman açık değildi. Açıldığı zaman, gökten yıldızlar ile meteorlar akardı*...”

Gök çadırı, baca deliği ve Kutup yıldızı: Şimdi yeniden benzer bir düşünce üzerinde yeni belgeler sunacağız. Yakut Türklerinin bir kesimi de, şöyle düşünüyordu: “*Tanrı insanları, gökyüzündeki kötülüklerden korumak için bir çadır gerip, direklede tutturmuş. Yıldızlar, bu çadı-*

³ H. Vambery, *Die Primitive Kultur des Türk-Tatarischen Volkes*, s. 154.

⁴ Hudyaşev, aynı eser, s. 135. U. Harva ise bu geleneği, “*Büyük ay*” burcu ile karıştırıyor.

⁵ “*7 Ren geyiği*” için bk. Aynı eser, s. 127. Yakut Türklerinin bu bölgesinde, *Ren geyiği* vardı.

⁶ *Katanoğ. Skazanıya i legendı... (Mınınsınak Tatarlarının, masal ve destanları)*, s. 223. *Kutup yıldızı, göğün Tanrı'ya açıldığı, bir kapısı* gibi idi. Bu eser, “*Proben*”ların bir devamı gibidir.

⁷ *Ilanğalov, Novıe materialı... (Buryat şamanizmi hakkında, yeni materyeller)*, Irkutsk, 1890, s. 40. Buda dininin yayıldığı *Buryatların* eski Kuzey-Asya motiflerine, yabancı tesirler de giriyordu.

⁸ A. İnün, *Şamanizm*, s. 32-34; *Makaleler*, s. 416-18.

⁹ Radlof, *Sibirya'dan*, II, s. 6. “*7 kat gök*”, *Altay* Türk kesimlerinde, yaygındı.

¹⁰ *Buğeri* ve mistik bir düşüncedir: *Hanğalov*, aynı eser, s. 18. Türkler ise Kutup yıldızını, “*Tanrı'ya açılan göğün bir kapısı*”, olarak düşünüyorlardı.

rın deliklerinden giren, ışıklar imişler¹¹..” Bu düşüneyi B e r i n g boğazına doğru izleyelim: ‘... Ç u k ç ı ‘lara göre, bu dünyadan göğe, bir delik varmış. Bu delik K u t u p yıldızı imiş. Şamanlar ile büyük yiğitler, k a r t a l a binerek, bu delikten göğe geçermiş¹²..’” Bu anlayış, B a y k a l gölü kıyılarındaki, Buryatlarda da görülür¹³.

Y e r a l t ı Dünyasının “Demir-kazığı”: Konuyu bitirirken, biraz genişleyelim. Dış tesirlerin girdiği A l t a y destanlarında: ‘... Y e r a l t ı Dünyasının hanı, İ r l e H a n’dı. Yeraltında, tıpkı Dünyada olduğu gibi, “9 dallı” büyük bir ağaç vardı. İ r l e H a n. atını bu ağaca bağlıyordu...’

PİR SULTAN ABDAL'DA “KUTUP” ANLAYIŞI

Türkiye'deki araştırmacılar Türk Halk şairlerinin deyişlerini, Süfilerin ve İslâmiyetteki derin felsefe anlayışları ile açıklamak isterler. Aslında bu halk şairlerinin çoğu o kadar derinlere inememişlerdir. Söyledikleri sözler ile deyimler, en az bin yıllıktır. “Kıtublardan Kutbu, M u h a m m e d” dir. Ancak onlara göre kutub, “Değirmen taşının ortasındaki demirdir. Taş nasıl demirin çevresinde dönerse, âlem de kendi kutbunun çevresinde döner”. Aslında değirmenin bu demiri ile, Türklerin eski “D e m i r k a z ı k” anlayışı arasında büyük bir ayrılık olmamalıdır.

¹¹ S e r o ş e v a k i y, *Yakut: (Yakutlar)*, s. 667: “Gök delikleri”: Yakut Türklerinin yerli bir düşüncesi gibi görünür.

¹² H a n g a l o v, aynı eser, s. 48 vd. Bu Kuzey Buryat inancı, A l t a y düşüncesine yaklaşıyor.

¹³ B o g o r a s, *The Chukchi*, s. 333. Çok kuzeylerde bulunan bu geri kavimlerin, A l t a y düşüncesi ile bir benzerliği vardır.

15. BÖLÜM

GÜNEŞ

Türklerin düşüncesinde güneş, her zaman birinci sırayı almıştır. Çünkü Türkler her çağda, güneşli yerlerde yaşamışlardır. Çin ve Hindistan'da olduğu gibi gökleri, bulutlarla kaplı değildi. M.S. 763 de Uyğurlar, Mani dinini alınca ay, daha çok önem kazanmıştı. Çünkü bu din, Önsaya kökenlidir.

Hunlarda, "hem güneşe ve hem de aya ayrı ayrı saygı gösteriliyordu. Kurbanlar da veriliyordu. Güneş, doğunun, ay ise, batının sembolü, idi". Ancak sonradan belgeler çoğaldıkça, "güneşe üç kez diz çökülerek, selâm verildiğini görüyoruz. Ayrıca çadırın kapısı da, özellikle törenlerde, doğuya açılıyordu".

Güneşin yönü, Altay destanlarında, biraz daha değişikliklere uğruyordu: "... Telet Türklerine göre: Ay kuzeyin; güneş de, güneyin sembolü idiler. Çünkü Gök kartalı'nın, sol kanadı ayı, sağ kanadı ise güneşi örtüyordu. Bununla beraber kartalın başı doğuya bakıyordu... Ay, karanlıklar ile geceler diyarı olan kuzeyin; güneş de, aydınlığın, gündüzün, dolayısıyla, güneyin sembolü idi..." Bu, Gök Türk düşüncesine de, yakındır.

Gök Türklerde güneşin yönleri: Doğ u: Gündoğusu. Güney: Gün ortası. Batı: Gün batısı. Kuzey: Tün, gece ortası idi. Ancak Doğ u, "ileri", yani yüzümüzü döndüğümüz bir yön idi. Aslında çadırların kapıları, -din törenleri dışında-, güneye açılıyordu.

Güneş ana, ay baba: Türk düşüncesinde ve destanlarında, "güneş dişi, ay ise erkek" olarak rol alıyordu. Anadoluda da, "Ay dede" diyoruz². Önsaya düşüncesinde de, böyledir. Mısır'daki bir Türk-Memlük efsanesinde: "... Güneş Saratan burcuna girdiği zaman güneş, suyu ve toprağı ısıtıyordu. Mağarada toplanan balçıklardan türeyen Türklerin ilk atası, Ay-Ata adını alıyor³..."

¹ L. Ştejnberg, *Kült Örlü v Sibirskih Narodov: (Sibirya kavimlerinde kartal kültü)*, SMAE, 1935. Kartalın yönleri, ay ve güneşle ilgileri, bu önemli araştırmada gösterilmiştir.

² "Güneş-ana", Ay-baba'ınancı için bk. Radlof, *Sibirya'dan*, II, s. 7; A. İnan, *Şamanizm*, s. 29; U. Harva, aynı eser, s. 182.

³ A. İnan, *Şamanizm*, s. 21.

Güneşin tutulması: P r o t o - T ü r k düşüncelerini en iyi saklamış olan Yakut Türkleri, şöyle düşünüyorlar: ‘... K ü n - T o y o n , güneş Tanrısı idi... Ay ile güneş, arasında kavga ediyorlar. Kötü ruhlar da bu kavgayı tutuşturuyorlardı. Kötü ruhlar, güneşi ele geçirince, güneş tutuluyordu... Yakutlar, ay ve güneş bayramını, b a h a r d a yaparlar⁴...’ Bu, güzel bir düşüncedir. Bazı Türk destanları ise, “güneşi kurtların parçaladığına” inanırlar.

Güneş, Ulu Tanrı'nın, neresinde idi? Yaygın düşüncelere göre, “G ü n e ş , 8. katta; T a n r ı da 9. katta idi”. Bazılarına göre, “Tanrı'nın tahtı, ay ile güneşin, çok üzerlerinde idi”. A l t a y - T ü r k düşüncesine göre, “Güneşin kırıntularından oluşmuş, S u y l a adlı bir ruh da vardı. Bu insanları korurdu⁵...”

Güneşin oluşu ile ilgili efsaneler: A l t a y türeyiş destanında, şöyle deniliyordu: “.. Ay ile güneşin, kendilerinin ayrı bir güçleri yoktu. Bunlar, yalnızca, Tanrı'nın verdiği ışık ile sıcaklığı yansıtıyorlardı. Bir maden parçası olan, b i r a y n a (toli) gibiydiler...” Ç i n g i z - H a n 'ın küçük oğlunun adı da, “toluy”, yani a y n a idi.

G ü n e ş , bir ayna gibi olduğundan şamanlar, fallarını aynaya bakarak açarlardı. Ç i n 'den gelmiş, “oniki burçlu aynalar”, buna ayrı bir mana katarlardı. S i b i r y a kavimlerinden, Ostiyaklar gibi geri kavim kesimleri ise, fallarını güneşin üzerindeki lekelerle göre açarlardı.

Tanrı güneşi, insanları ısınması ve aydınlanmaları için veriyor: “Güneşin oluşu” ile ilgili bir A l t a y efsanesi, şöyledir⁶:

“... Önceleri, ne ay ve ne de güneş varmış. İnsanlar, havada uçar dururlarmış. Uçarken de, çevrelerine ışık saçar ve s ı c a k l ı k verirlermiş. Bunun için de güneş, gerekli olmamış. Ancak içlerinden biri hastalanmış ve onu iyileştirememişler. Bunun üzerine T a n r ı , onlara bir varlık vermek istemiş.

“ T a n r ı 'nın gönderdiği şey, büyümüş büyümüş ve iki tane büyük a y n a (toli) olmuş. Bu aynalar, gökyüzüne çıkıp, çevreye ışık saçmağa başlamışlar. G ö k l e r v e y e r l e r ı s ı n m ı ş . O günden beri, gökteki bu iki şey, yani g ü n e ş ile ay, dünyayı aydınlatır ve ısıtır, dururlarmış...”

A l t a y Türklerinin, yukarıdaki efsanesini, K a l m u k Moğolları, biraz değiştirerek, şöyle anlatıyorlardı⁷:

⁴ P e k a r s k i y , Yakut Sözlüğü, (türkçesi), s. 16a.

⁵ A . İ n a n , aynı eser, s. 20-34.

⁶ P o t a n i n , Oçerki., IV. s. 191. “A y n a ’’ teorisi, Kuzey-doğu Sibirya'dan geliyor.

⁷ J i t e t s k i y , Oçerki bita Astrahanskiy Kalmukov: (Astrahan Kalmukları hakkında.), Moskova, 1893. s. 68. Astrahan'daki Kalmuklar, Hem Tatar ve hem de Altay yetirleri altında kalmışlar ve uzun zaman Rusya'da yaşamışlardır: U . H a r v a , aynı eser, (Fr.), s. 126.

“.. Önceleri insanoğlu, daha saf ve daha iyi idi. Zaten, kendileri de, C e n - n e t 'te yaşıyorlarmış. Bunun için, ne g ü n e ş e ve ne d e a y a , gerekleri yokmuş. T a n r ı , onları insan kılıfına sokup, yere indirince, g ü n a h işle- meğe başlamışlar. T a n r ı onlardan, n u r v e ış ı ğ ı n ı e s i r g e m i ş ve ka- ranlıklar içinde kalmışlar. Kendileri ış ı k s a ç a r l a r iken, artık saçamaz olmuşlar.

“Bunun üzerine toplanıp, T a n r ı 'ya kendilerini bağışlamasını istemiş- ler. T a n r ı da onları bağışlamış ve g ü n e ş ile a y ı y a r a t m ı ş . . . ”

Önasya mitolojisinin hafif bir tesirini de görüyoruz. İnsan ruhlarının, kendi kendilerine ışık ve sıcaklık saçmaları inancı da yaygındır.

Gökte, bir tek g ü n e ş ve bir tek a y vardı: K u z e y - d o ğ u A s y a 'ya ve M o ğ o l dünyasına doğru gidildikçe, onların mitolojilerinde, g ü n e ş in sayı- ları, daha da çoğalır. Bu inanış, daha çok B u d a dininin ve G ü n e y A s y a kültürlerinin, tesirleri ile oluşmuş, olmalı idi. Örnek olarak, Ç i n mitolojisi- ne göre, “on güneş” ve H i n d mitolojisine göre de, “yedi güneş” vardı. A s - y a 'nın K u z e y - d o ğ u uçlarında yaşayan ilkel kavimler, önceleri “üç güneş” in var olduğuna inanıyorlardı. Örnek olarak, bu bölgelerde yaşayan G o l d - l a r 'ın bir efsanesini, bilgi için sunalım⁸:

“ . . . Y e r ile gök , akraba olup, aralarında dostluk kurmuşlar. A y ile g ü n e ş e hücum ederek, yakalayıp, hapsedmişler. Y e r , a y ile güneşi kendi- sine vermesi için, gök t e n d i l e k t e b u l u n m u ş . G ö k d e , a y ile g ü - n e ş i , y e r e vermiş. Y e r d e , a y ile güneşi, yerin dibinde gizlemiş.

“ T a n r ı , bu durumu gökten görmüş. T a n r ı , a y ile güneşi, y e r i n s a - h i b i n d e n istemiş ve böylece onları kurtarıp, gökte tutmuş...”

İ r a n mitolojisine benzer bir anlayıştır. Ancak, çok daha geridir. T a n - r ı , bir seyirci ve ricacı durumundadır. Bundan da anlaşılıyor ki U l u T a n - r ı anlayışı, hu geri Kuzey - doğu kavimlerine, sonradan girmişti.

G ü n e ş , “sıcaklık” a y da, “soğukluk” sembolü: A l t a y Türklerinde g ü n e ş , yaygın olarak s ı c a ğ ı n ; a y d a s o ğ u ğ u n , sembolleri, olarak görülmüşler- dir. İnsanların gündüzleri sıcaktan yanarken; geceleri de üşümüş olmaları,

⁸ U. H a r v a , aynı eser, s. 180 vd. H a r v a , Türk dili ile kültürlerini, iyi tanımıyordu. Bütün K u - z e y A s y a 'da, müşterek bir düşünce ve inanç düzeni kurmak istiyordu. A n o h i n 'inde dediği gibi A l - t a y 'da, “tek bir güneş ve ay”, vardı: A n o h i n . A l t a y Şamanlığına Ait Maddeler, Makaleler, s. 448: “A y l ı , G ü n l ü büyük (yan) y e r i , A y v e güneşi yaratan (yayagan), A t m (Büyük Tanrı) Ü l - g e n biçmiş!...”: (Anohin, a. eser, s. 412).

“A y v e G ü n e ş i , hareket ettiren (yalışır gan); A k b u l n t u aşır an!...”: (A. eser, s. 413). Görülüyor ki ay ve güneşi, hem yaratan ve hem de hareket ettiren, büyük Tanrı, Ü l g e n , idi. A l t a y - T ü r k düşün- cesi, gerçekçidir.

bu inanışı doğurmuş olmalıdır. Altay dağlarının kuzeyinde yaşayan *Teleütlükleri* tarafından anlatılan bir efsaneyi, aşağıda kısa olarak sunuyoruz⁹:

“... Hakanlardan birinin çok güzel bir kızı varmış. Hakan, kızını evlendirmek istemiş; ancak bir türlü kendine göre bir damad bulamamış. Onun kızını alabilecek kimse, güneş ve ay gibi, kutlu ve güçlü bir kimse olmalıymış. Ay ile güneşi yere indirmiş. Ay, kızın penceresini; güneş de kapısını önünde, beklemeğe başlamış.

“Kızın tenceresinde, su kaynıyormuş. Ay, suya dokununca su, buz keşilmiş. Hakan, ayı sevmemiş. Hakan, bir de güneşi göreyim demiş. Kapıyı açtırınca, güneşin ışıkları evi sarmış ve herşey yanıp, kül olmuş. Hakan da kızını, böyle kutlu şeylere vermekten, vaz geçmiş...”

Bu, basit bir halk anlatıdır. İnsanların gözünü, gökten yere indiren, bir öğüttür. Bu efsane, Türk dili ile söylenmiştir. Böylece insanlığın birleşik düşüncelerinden birini sunmuş bulunuyoruz.

“Güneşin yaratılışı” üzerinde düşünceler: Büyük devlet kurmuş Türklerde, güneşin yaratılışı ile ilgili, bir anlatış, bulamadık. Bazı Altay-Türk efsanelerinde, Buda dininin tesirleri vardır. Hindulara göre de, “ay, erkek; güneş ise, dişi” idi. Açık olarak görülen Budaist tesirleri, Altay Türklerinin, dil ve düşünceleri ile benzeşmiş ve yerli bir efsane haline gelmiştir¹⁰:

“Tanrı Oçirvani, günlerden bir gün, kılıcının üzerine bir ateş koymuş ve onu çevirmeğe başlamış. Ateşi çevirdiğçe, güneş de, şekillenmiş. Böylece güneş olmuş.

“Yine aynı Tanrı, bir gün soğuk bir suyun başına gelmiş. Kılıcı - nı çekerek, suya vurmağa başlamış. Soğuk suyun sıçrayan parçaları, yavaş yavaş ay gibi oluşmağa başlamışlar. Sonra da göğe sıçrayıp, ay olmuşlar...”

Kılıç, ay ile güneşin oluşmasında, baş rolü oynamaktadırlar. Ateş ile su ise, ay ile güneşin oluşturan, iki unsur olmuşlardı. Altay-Türk mitolojisi, bu konuda daha gerçekçidir. (Bk. Not.6.). Türkler “Tek Tanrı, tek yaratıcı, tek güneş ve tek ayın varlığına” inanıyorlardı.

Kutadgu Bilig’de burçlardan sonra, güneş dördüncü geliyor:

Kutadgu Bilig’de, değişik katlar ve ayrı kaynaklardan alınmış, alınlar görülür. Bilgiler birbirleri ile kaynaştırılamamışlardır. (131-140 arasın-

⁹ Ayın, soğuk; güneşin de, sıcak olması, bir Altay düşüncesidir: Tokmaşev, *Teleütiye Materialı: (Teleütler hakkında materyeller)*, Tomsk, 1915. s. 80. Tokmaşev’in, Tom Tatarları hakkında da geniş bilgisi vardır.

¹⁰ Bu inancın, Budizm ile ilgili olması çok muhtemeldir. Po-tan’in derlediği bu inanç, kendisinin de iyi bildiği Altay düşüncesine aykırıdır.

daki yıldızlar ile burçların adları, 4889, 5676 ve 6220 de verilen yıldız ve burç adlarına benzememektedir. Bir kaynak değişmesi oluyor. Ancak yorumu, güçtür. Başlangıçta, "Saturn, Jüpiter ve Mars" yıldızlarından sonra güneş, dördüncü sırada gelmektedir.)

"Güneş (Yaşık) oldu dördüncü, dünyayı aydınlatır: (Kutadgu Bilig, 134).

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA GÜNEŞ

1. Güneşten türeme: A n a d o l u halk edebiyatında da, "g ü n e ş d i ş i , a y i s e e r k e k t i r". Az önce güneşten türeyen soylu K ı r g ı z Hanları ile Ş ı n g ı z (Ç i n g i z ?) H a n üzerinde durmuştuk. Şimdi bu konu ile ilgili iki vesika daha sunacağız: İ s l â m i y e t ile diğer yabancı dinlerin girmediği Ş a m a n dualarında şöyle deniyordu: "Yiğitler, güneş ile ayın lutfu ile türemişlerdir"¹¹. " G ü n e ş A n a " üzerinde, "Türk Mitolojisi" adlı geniş kitabımızda da durmuştuk (s.67). "Güneş gözlü, ay ağızlı" gibi sözler, daha çok benzetmelerdir¹².

2. Güneşe karşı ant içme: Ay ile güneş yiğitleri koruyordu. Bunun için yiğitler, yemin edip, ant içerlerken "G ü n e ş b i z i g ö r ü y o r " derlerdi¹³.

3. Güneş bayramı: Ya k u t Türklerinde, İ l k b a h a r gelince "T a n r ı 'y a ve kutlu şeyler için, s a ç ı yapılmışa başlanırdı. Bu saçılar 9 gün devam eder ve bu arada, "Ay ve Güneş Bayramı" yapılırdı. S o n b a h a r d a ise, kış günleri yaklaştığı için, "kötü ruhlara saçılar yapılırdı"¹⁴.

4. Güneşe selâm: Doğan güneşe selam verme, H u n l a r 'd a n G ö k t ü r k l e r 'd e n başlar, Ç i n g i z H a n 'a kadar devam ederdi. "Ç i n g i z H a n , d o ğ a n g ü n e ş e d i z ç ö k e r e k , ü ç k e z s e l â m v e r i r d i ".

"Güneşe karşı saç tarama": Bu çok kötü bir hareketti. Geleneğe aykırı ve T a n r ı 'y a saygısızlıktı¹⁵.

5. Güneş ve ok ile yay: Yukarıda da belirttiğimiz gibi, "güneş soyundan gelen Ş ı n g ı z (Ç i n g i z) H a n , y a y ı n ı y u k a r ı a t t ı ğ ı z a m a n g ü n e ş , o n u n y a y ı n ı h a v a d a t u t u y o r d u ".

¹¹ Ya k u t Türklerinde. "yiğitleri, ay ile g ü n e ş k o r u y o r d u " : (A . İ n a n . Ş a m a n i z m , s . 29 .

¹² "Bir erkek çocuğu dünyaya geldi. Ay gibi, a ğ z ı v a r ! G ü n e ş g i b i g ö z ü v a r " : (B i r e r b a l a d ü n y a y a k ı l d ı . A y t i z e . a z u z b a r . K ü n t i z e , k ö z ü b a r ! . . . " : (P r o b e n , İ V , 71/90).

¹³ " K ü n - a n a k ö r ü p t i r " : A . İ n a n . a y n ı e s e r , s . 29 .

¹⁴ A . İ n a n . a y n ı e s e r , s . 102 .

¹⁵ Bu söz, bir duada, kötü kızlar için söyleniyor: "Küngö baş taragan! A t o k a d i r i n , b i l m e g e n " : (P r o b e n , İ I I , s . 49/69). Herhalde. "evin dışında baş tarama"; ayıp sayılıyordu.

¹⁶ Ya k u t (Türkleri), 3 d e f a g ü n e ş e s e l â m v e r i y o r l a r d ı " : (T ü r k M i t o l o j i s i , s . 104).

Güneşe ok atmak: Geleneği, daha çok doğudaki Proto Moğollar-
da görülür¹⁶. Onların geleneğine göre, "oklar, güneşe 4 defa atılırdı". Türk-
lerdeki tam sayı, üçtür. Göktürkler'den önceki Kaocı Türkleri daha
çok, "Yıldırım düştüğü zaman göğe ok atarlardı".

6. Güneşin yönü: Yakut Türklerinin bir destanında, "güneş sağda"
bulunuyordu¹⁷. Yüzümüzü, güneşin doğduğu yere çevirirsek, buna göre, gü-
neş sağda kalır.

Altaylar'daki bir Şaman duasında ise, "Güney ormanlarındaki",
9 tepede Güneş Ruhu", bulunuyordu¹⁸. Burada güneş, güneydedir.
Daha doğrusu güneşin gezindiği yerdir.

Göktürkler'e göre öğleyeri, "gün ortası" idi. Rüyalarda, güne-
şin sağda görünmesi, çok iyi bir işarettir. Bazı Kuzey Türk destanlarında
ise, "rüyada uçyandan, uç güneşin çıktığından", söz açılıyordu¹⁹. Bu sözle,
rüyanın çok iyi olduğunu söylemek istiyorlardı.

7. Güneş tutulması: Güneş tutulması, insanlar tarafından her zaman ta-
biat üstü bir hadise olarak görülmüştür. Bunu Macarların menşe efsane-
lerinde de görüyoruz²⁰.

"Güneşin küçülmesi" ve ayın donuklaşması, Yakut Türkleri-
nin bazı değerli geleneklerinde görülür²¹.

"Güneşin doğuşunu" Bazı Kuzey-Türk masalları, "Bir halının dü-
rülüp, çıkmasına", benzetiyorlar²². Aslında gün doğusu sözü bütün Türk-
lerde aynıdır.

"Gün batısını" ise, eski Uyгур Türkçesi ile yazılmış eski Uyğur şiirle-
ri, "Güneş ufka (badgalı) yaklaştıkça", sözü ile anlatılıyordu²³.

8. "Gün han", Oğuz Han'ın gökten düşen hatunundan doğmuş bir
oğludur. Bu inanış çok eski ve kökleri mitolojiktir. Fakat sonradan, bu ka-
rakterini kaybetmiştir. Fakat Kuzey-Türk destanlarında, başlarından bir
çok şeyler geçen ve "Kün-Han, Ay-Han" adını taşıyan, hakanlara çok rastlı-

¹⁶ Okları, tahta yeni çıkan (Hitay) İmparatoru, güneşe haber vermek (?) için atıyordu":
(Wittfogel, Liao Society, s. 214). Ayrıca bk. Türk Mitolojisi, s. 299.

¹⁷ Türk Mitolojisi, I, s. 104.

¹⁸ "Ak sakallı Ateş Baba", yani güneş, doğuda idi: A. İnan, Şamanizm, s. 116.

¹⁹ Vestey-Möngke destanı, Baraba-Öm Türkleri: Proben, IV, s. 104/134.

²⁰ "Gökte uçan bir doğan, paşelerinde, ay ile güneşi tutuyor": Moğolların Gizli Tarihi: YCPS,
63: Türk mitolojisi, I, s. 593.

²¹ Pekurekiy, Yakut Sözlüğü, (türkçesi), s. 66.

²² Proben III, s. 322/389: "Renk renk (tür, tür), dürülen (tür) kilim! Yükselip (türülüp) çıkan, gü-
neştir!" Bu, bir bilmece çözümüdür. Kırgız Türkleri, güneşi kilime benzetiyorlar.

²³ Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, 30, 115. 3.

yoruz. “*G ün H a n ’ın kızını almak için yola çıkan yiğitler*” de çok görülür. Bunlar içinde en değerli olanı, *B a r a b a - O m* bölgesinden toplanmış olan bir masaldır. “*K u ş donuna girip, G ün H a n ’ın penceresine konan bir yiğit için, g ü n e ş e k o n a n k u ş veya yiğit*”, deniyordu²⁴. Bu masala bakılırsa, güneşe kişilik verilmiş ve *güneş de insan donuna girmişti*. Bu masalın toplandığı bölgeye, yabancı tesirler pek girmemiştir.

9. “*Oğuzların yurdu ve güneş*” *T o p k a r ı* Sarayındaki *O ğ u z n â m e* parçasında, “*G ün doğusunda, gen yerden doğan O ğ u z*”, diye söze bağlanıyordu. *F a r s ç a O ğ u z - u â m e*’de de, Han tarafından *O ğ u z ’un yurdu* anlatılırken, şöyle deniyordu: “*O ğ u z güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar almıştır*”²⁵. Büyük yurdun ölçüsü, her zaman güneşle ölçülüyordu. Bu konu ile ilgili örnekleri, şimdilik bu kadarcıkla keselim.

10. Rüyalarda güneş: “*...K e l o ğ l a n ’ın bir câriyesi rüyasında, başında ay; ayağında g ü n e ş ve kalbinde de bir yıldız dururken, bir doğum gördü...*” (*P r o b e n*, III, s. 297).

Sağda güneş solda ay: “*Bir yiğit rüyasında, sağında g ü n e ş; solunda ay, ve altında da, z ü h r e yıldızını görüyor...*” (*P r o b e n*, I, s. 32). “*(Aydan hamile kalan kadının ise, ay solunda idi)*”: (*Türk Mitolojisi*, I, s. 289).

11. Sağ eli güneşe çevirme: Bir *B a k s ı* duasında, şöyle deniliyordu: “*Sağ elimi güneşe çeviriyorum! Sol elimle soruyorum! Namazda, başına dayanıyor! Güneşte saçını tarıyor!...*”: (*P r o b e n*, III, s. 49). Bu yarı müslüman *b a k s ı l a r*, namaz edebini biliyorlardı. Ancak günete saç tarama, ayıptı.

12. Ak ve gök güneş: *K u z e y - T ü r k* destanlarında bu deyimler, sembolik olarak, çok görülür: *And* içerken, şöyle deniliyordu: “*Göğsünde canı olan bir dostumun! Aynı sandıktaki elbiseler gibi! Ak G ü n e ş (Ak-kuyuş) ve G ö k G ü n e ş (Kök-kuyuş), gibi...*”: (*P r o b e n*, V, 20, 480; *M a n a s* destanından).

13. Sabah oluşu ve günün kızarması: “*Şafak (tağ) ağartıp attı! Güneş (kün), kızarıp çıktı!...*”: (*P r o b e n*, V, 26, 670; *M a n a s* destanından).

14. İnsanoğlu güneşten güçlü: Satırlar arasında bulunduğumuz bu düşünce üzerinde durmak, gereklidir. Çünkü bu destanlar, atasözleriyle oluşmuşlardır: (*P r o b e n*, I, 241/264).

²⁴ *K a r a K ö k ö l* adlı yiğit bir *k e l o ğ l a n* (tas) olup, ondan sonra da küçük bir kuş (kuşacak) oldu. *G ü n e ş e (kuyuşka) kondu...*”: (*P r o b e n*, IV, s. 68/85). İnsan, bir *k e l o ğ l a n* olduktan sonra, kuş donuna girebiliyor.

²⁵ Bu konu üzerinde, ilgili maddeler içinde duracağız.

15. “Güneşin batmadığı, aym çıkmadığı yer”: Böyle bir söz, çok mitolojik Altay destanlarında görülüyor. *Sürekli gündüz olan*, mitolojik ülkelerden söz açılıyordu: (P r o h e n , II, 265, 514).

16. Sekiz kez güneşe selam: Bu gelenek, P r o t o - M o ğ o l K i t a n 'lar-
dan görülüyordu. Sonradan H i t a y devletini kuracak olan Kitanlar, 8 boy-
dan oluşuyorlardı.

EKLER: GÜNEŞLE İLGİLİ BAZI DEYİMLER HAKINDA

Kün-dü (=Gün-lü) (Tel.): Güneşli yerde oturma: (R a d l o f , Wörterbuch. II. 1444).

Yarık kün (Alt.) - Güneşli, parlak gün: (A. eser, III.s.122).

Kündüŋ yarık (Klt.) - Güneş ışığı: (A. eser, III.s.121).

Kün-orta (Koyb.)- Öğle: (A.e., II.s.1439).

Kün-közü (Kırg.), Kün-sûğü (Sag.)- Gün ışığı: (A.e., II.1438).

Sus (Sag., Şor) = 1. Gün ışığı. 2. Hayat gücü, ruh: (A.e., IV.780).

Kündüŋ (Kırg.) -Gün ışığı: (A.e., II. s.1445).

GÜNEŞİN TUTULMASI: Kün tutuldu (Kırg.): (A.e., II.1438).

Kökte kün tutuldu (Kırg.): (A.e., I.s.1221). Kün olganı (Alt.) - Güneşin tutulması: (A.e., I. 1244). Kün
fiskön keldi (Alt): (A.e., I.s.1294).

Akçağın kün yağı (yanı): Paranın, kartal bulunduğu yanı: (A.e., I.1221). Yorumu, güçtür.

G Ü N E Ş S O Y U N D A N G E L E N H A N L A R

“Muhteşem bir Proto-Türk düşüncesi” R a d l o f ' u n K ı r g ı z l a r arasında derlediği bir destan, bize çok şeyler öğretmektedir. Anlaşıldığına göre Kırgızların iyi ve soylu Hanları, Kırgızlar arasından çıkmış değillerdi.

Kutlu ırmaklar ve kutlu aoylar: K ı r g ı z ülkesinin ortasında, büyük bir ı r m a k geçiyordu. Bu ı r m a k , K e m suyu olabilir. Kırgızların en soylu hanları, bu “ı r m a ğ ı n k a y n a ğ ı ” n d a o t u r a n , A l t ı n - B e l a d l ı b i r h a n d a n g e t i y o r l a r d ı . H a n , “k a r l ı r ı i l e k ı z l a r ı n ı , k i m s e g ö m e s i n d i y e , h a p a l ı b i r y e r d e s a k l ı y o r d u ” .

Güneşten hamile kalma: “ A l t ı n - B e l H a n ' ı n k ı z ı , b i r g ü n d ı ū a r ı c ı k m ı ū . T a n r ı o n u c o k b e g e n m i ū v e g ü n e ū ū e n h a m i l e h a l m ı ū . Ç i n g i z H a n ' ı n a n a - o t a s ı A l a n K o v a i ū e , g e c e ‘ a y ı ū ū ğ ı n d ı n ’ h a m i l e k a l m ı ū t ı . A l t ı n - B e l H a n ' ı n b u k ı z d a n o l a c a k t o r u n u n u n a d ı , ū i n g ı z i d i . B u d a ö n e m l i d i r .

Sandık içinde ı r m a ğ ı a t t ı l a n k ı z : “ B a b a s ı , k ı z ı n ı n h a m i l e h a l d ı ğ ı n ı d u y u n c a , k ı z ı a l t ı n b i r s a n d ı ğ a k o y u p , ı r m a ğ a a t m ı ū . S a n d ı ğ ı ı r m a k t a i k i b a l t ı ū ū g ö r m i ū v e o k a t a s ı a k c e k m i ū ū . B a l t ı ū ū l a r d a n T o k t a k u l M e r g e n i , k ı z ı l e e v l e n m i ū . Ü ç ç o c u ğ u d a h a o l m u ū . H a n ö l ü n c e g ü n e ū ū ı ū ū ğ ı n d a n o l a n ū i n g ı z ' ı , h a n o l a r a k t a h t a c ı k a r ı y o r l a r . A n c a k , ‘ ‘ b a b n ı s ı b e l l i s i z ’ ’ o ğ l a n n a s ı l h a n o l a b i l i r d i y e , d e d i k o d u c ı k ı y o r . B u n u n ü z e r i n e ū i n g ı z , ı r m a ğ ı n k ı z ı n ı i z l e y e r e k , a n n e s i n i n y u r d u n a d ö n ü y o r . . . ”

A n a d o l u m a s a l l a r ı n d a , “ s a n d ı k i ç i n d e ı r m a ğ a a t m a ” m o t i f i , c o k y a y ğ ı n d ı r . H a n - N a m e ' y e g ö r e , “ a y ı ū ū ğ ı n d a n h a m i l e k a l a n Ç i n g i z H a n ' ı n a t a s ı A l a n - K o v a d a , b i r s a n d ı k i ç i n d e ı r m a ğ a a t ı l m ı ū t ı . A n c a k K ı r g ı z l a r , Ç i n g i z H a n s o y u n d a n g e l d i k l e r i n i s ö y l e y e n Ö z b e k H a n l a r ı n ı d a , s e v m i y o r l a r d ı .

Güneşin, oğlanın yayını havada tutması: Bu olağan üstü T ü r k d e s t a n m o t i f i , b a y k a b i r y e r d e g ö r ü l m ü y o r : “ ū i n g ı z , a n n e s i n i n y u r d u n a d ö n ü y o r . ū i n g ı z : n e i ū t e r s e d i l e ğ i , ‘ T a n r ı d a n y e r i n e g e t i r i l i y o r m u ū ’ . H a l k , ū i n g ı z ' ı h a n o l a r a k t a h t a c ı k a r ı y o r . A n c a k ü v e y h a r d e ū l e r i , o n u c e k e m i y o r l a r . B u n u n ü z e r i n e , ū i n g ı z ' ı n a n n e s i ū ö y l e d i y o r .

"Çocuklarımızın dördü de, yaylarını güneş ışığına atımlar. Güneş, hangi yöne tutarsa, Han olacaktır. Güneş, Şingiz'in yayını tutuyor!. Böylece Şingiz, Han oluyor".

Çingiz Han'ın türeyiş efsanesinden ayrıntıları: Kişi adları ve ıptıktan hamile kalma bakımından, Çingiz Han geleneği ile bir yakınlığı vardır. Ancak Moğollarda, "gece ve ay ışığı"; Türklerde ise, "gündüz ve güneş ışığı" söz konusudur. Ayrıca Güneş, oğlanın "yayını havada tutuyor". Bu görülmemiş, muhteşem bir Proto-Türk gelenek ve inanışıdır.

Özbek-Türk inanışları ile Han-nâme arasında da, bir benzerlik vardır. "İrmaktaki sandık" da, bir Türk destan motifidir.

"Güneş soylu" Kırgız Hanlarının soy kütüğü: Destan, Kırgız Hanlarının soykütüğü hakkında da, bazı bilgiler veriyordu: "Altın-Bel Han'ın oğlu Kayıtlı Han. Onun oğlu Temir-Han, Onun oğlu Dosum-Han, onun oğlu Esim-Han. Esim-Han'ın ise üç oğlu oluyor: Engsegey, Baylı ve Er-Esim. Er-Esim'in oğlu Abılay-Han". Kırgızların, Bu h a r a hanlarından kendilerini üstün görmeleri, Abılay Han'dan sonra başlıyordu.

Güneş soylu Kırgızların, kendilerini Bu h a r a Hanlarından üstün görmeleri: Anlaşıldığına göre M a - v e r a ü n n e h i r Kırgızları, kendilerini düzene koyup, güçlendikten sonra, şehirli komşularını küçük görmeğe başlamışlardı. "Güneş soylu" inanışları da, bu çağdan sonra yerleşip, yayılmağa başlamıştı. Destandaki şu konuşma, bize bunu gösteriyordu:

"... Bu h a r a Hanı, Abılay Han'ın kızı alıyor... Celinle gelen 13 yaşında bir çocuğa soruyor: "Ben mi asılım; yoksa Abılay Han mı asıl?" Çocuk: Abılay Han asıl (soylu)!" diyor.

"Abılay'ın atası, n u r d a n p e y d a oldu? Yayını (sadağın), gün ışığına (küngö) astı (aşgan)! Sizin atanız ise!, Çocuğun sözlerini beğeniyor ve ona bol armağanlar veriyor: (R a d l o f, P r o b e n, III, Me-tin, s.69/ Terc., s. 91.)

Şingiz'in destanı için bk. Kazakların kökeni: (Kazaktıng tübü) (Aynı eser, III, s.63-68/s.82-89).

16. BÖLÜM

AY

*"Ayı kurtlar yakalar, iyice bir yolarmış!
"Ay eve gidip yatar, yarası kan dolarmış!"*

Altay Türk Efsanesinden

'Ay - D e d e'' ile öksüz kız: insanoğlu parlak gecelerde aya bakmış ve uzun uzun düşünmüştü. *Ayın üzerindeki lekeler için*, hayâl kuran insanlar, onlar için şiirler yazmış ve efsaneler düzmüşlerdir. O r t a a s y a 'da türkçe konuşan kavimlerden derlenmiş efsanelerde, "*ayda bir sırtla su taşıyan, i k i k o - v a l ı bir kızdan*", söz açılıyordu.

A v r u p a 'daki masallar da, "*bir sırtığın uçlarına iki kova takmış bir kız ın, yürüyüp durduğunu*", anlatıyorlardı. Bu inanışların, A v r u p a 'dan mı, O r t a a s y a ile S i b i r y a 'ya; yoksa O r t a a s y a 'dan mı, A v r u p a 'ya gittiğini, kesin olarak kestirmek, çok güçtür. Bir gerçek varsa bu inanışın, S i b i r y a 'nın buzlu ve karanlık tundralarından, B e r i n g boğazına, hatta A m e r i k a kıt'asının kuzeyindeki A I a s k a bölgesine kadar, uzamış olduğudur.

1) Ya k u t T ü r k l e r i n i n bu motif ile ilgili olarak, S i b i r y a 'da Türkçe olarak anlattıkları, iki anlatışı özetlemeden, geçemeyeceğiz¹.

'... Ya k u t Türklerinden bir zamanlar, öksüz ve yoksul bir kız varmış. Sıkıntı içinde yaşamış. 'a y a y a l v a r m ı ş' ve aydan yardım istemiş. Kız bir gün soğuk bir gecede suya giderken, ay inmiş ve kızı alıp, götürmüş. Bunun için, d o l u n a y d a , omuzunda sırtığı ve iki kovası ile görünmüş. Ayda, iki tane de, ç o c u k doğurmuş. Bunun için Ya k u t Türkleri, kızdan zarar gelir diye, "aya baktırmazlar" imiş..."

2) Yine Ya k u t Türklerinde anlatılan bir masalda, buna ayrıca bir de "üvey anne" motifi katılmıştır. Birinci masalda g ü n e ş yer almaz iken; burada, ayın rakibi olarak, g ü n e ş de ortaya çıkmaktadır²:

"... Öksüz ve yoksul bir kız varmış. Ü v e y a n n e s i , k ı z a çok eziyet edermiş. Bir gün, iki kovasını sırtığın uçlarına takarak suya gitmiş. Bu sırada,

¹ S e r o g e v s k i y . Yakuti; (Yokutlar), s. 607. Y a k u t Türklerinin eski şamanizminin izleri hakkında en değerli araştırma, şudur: T r o ş ç a n s k i y , *Evolutsiya Chernoy Veru u Yakutov: (Yakutlarda Kara di - n i n i n gelişmesi)*, Kazan, 1902. Şamanizme, kara din diyor. Çünkü kendisi, misyonerdir.

² U. H a r v a , Aynı eser, (Fr.), s. 132 vd.

a y ile g ü n e ş , yere inmişler. Kız, onları görünce korkmuş ve bir fundanın arkasına saklanmış. G ü n e ş , kızı f u n d a ile alıp, göğe götürmüş. Sonra da aya vermiş Bunun için ay üzerinde, fundanın altına saklanmış kız, hep görünür, dururmuş...”

A y - D e d e ile “yedi başlı dev”in savaşı: E s k i T ü r k l e r e göre, a y ile g ü n e ş insanlara iyilik getiren ve onları koruyan, iki kutlu ve güçlü varlık idiler. Ay ile güneş, insanoğlunu her zaman göz altında bulundurur ve onları kötü yola saptırmadan korurlardı³. A l t a y Türklerinin aşağıdaki masalı, bu inanişin bir örneğidir⁴:

“.. Yer yüzünde, insanları yeyip bitiren bir d e v (yelbegen) varmış. T a n - r ı , bu dev i öldürmeği düşünmüş. G ü n e ş : - ’ Ben, sıcak ve a t e ş i m ile dev i öldürebilirim. Ancak, insanları da yakabilirim”, demiş ve vazgeçmiş. A y ise:

“ - İnsanlar, benim soğuşuma dayanabilirler. Bunun için ben, d e v i öldürebilirim”, demiş ve yeryüzüne inmiş. Bir ağaç üzerinde, böğürtlen yiyen d e v i , ağaçla birlikte alıp, gökyüzüne çıkmış. Bunun için dolunay, d e v i ile a ğ a ç , ayın yüzünde görünürlermiş...”

Güneş, sıcak; ay ise, soğukun sembolü: Bu efsanede de görülüyor ki; “g ü n e ş , sıcak a y ise, soğuk”, olarak düşünülüyordu. Soğuk B ö l g e Türkleri tarafından anlatılan bu masalarda, a y a daha çok önem verilmiştir. Zaten buraları, güneşin ışıkları ile sıcaklığını, esirgediği bölgelerdir. Belki de bunun için “ay, güneşten daha güçlü” olarak gösterilmiştir. A y , her girdiği yeri soğutuyordu. Ancak Güneşin öldüremediği, kötü ruhları bile öldürebiliyordu. Ayrıca insanlara, zarar vermiyordu. Buraları, karanlık bölgeler, “zulmet diyârı” idi.

“ K ı z ile a ğ a ç ’ ve ‘ d e v ile a ğ a ç ’ , bu inanişlerin, birleşik motifleridir. T ü r k k ü l t ü r çevrelerinde, çoğu zaman, kız ile devin yerlerini, k u r t l a r almışlardır.

Ay-Dede’yi, yeyip bitiren k u r t l a r : Ay, hazan d o l u n a y , tepsi gibi büyük ve parlak olur. Bazan da küçülür ve donuklaşır. Elbette ki insanlar, bunun sebebi nedir diye, akıllarını yormuş ve düşünmüşlerdir. Ay, niçin kaybolur, küçülür ve büyürdü? Herhalde ay, her küçüldükçe, onu bir şey yemek-

³ A l t a y Türkleri. ‘ ‘ g ü n e ş in kırınlarında oluşan tanrıya, s u y l a derlerdi’ : (A . İ n a n , Ş a - m a n i z m , s . 34). Bunun, H i n t p a n t e o n u n d a k i S ü r y ü s t e , bir ilgisizliği gerektir. Ancak, inaniş ve düşünce değişmektedir: ‘ ‘ S u y l a , insanın yerdeki koruyucusudur’ . ‘ ‘ A t gözlü K a a n S u y l a ’ ’ , ‘ ‘ A t gözlü (karakutu) kortal’ . ‘ ‘ A y ve güneşin, kırın tıvokırpıntısı (kırkınsı) ’ . ‘ ‘ K o k e m e l i k i d i l l ü) K a a n ’ . Bunlar gösteriyor ki tanrıları, türkleşmişti.

⁴ P o t a n i n , O ş e r k i , IV , s . 190 vd. A l t a y Türklerine ait bir destandır. H a r v a , dev i , bir yarı insan olarak tanıtır: (Aynı eser, s . 134). Fakat bu, ‘ ‘ Yelbegen’ adlı bir devdi.

te ve bitirmekte idi. Ay'ı yiyebilecek güçler de, k u t l u k u r t l a r 'dan başka bir şey olamaz⁵:

“... Ay, göklerde dolunlaşıp, bir tepsi gibi olduğu zaman, k u r t l a r ile aylar, hemen koşarlar, ondan birer parça koparıp, yerler ve böylece ayı, küçültürlermiş. Ay, üzgün ve yaralı olarak, kaybolurmuş. Sonradan yaralarını sarıp, iyileşirmiş. Yeniden d o l u n l a ş ı p, göklerde görünürmüş.

“K u r t l a r, d o l u n a y ı g ö r ü n c e, birer parça kopararak, yeniden küçültürlermiş. Ayın, küçülüp, büyümesi; kaybolup ve yeniden görünmesi, bundan ileri gelirmiş..”

Ayı yiyen kurtlar, yalnızca Türklerin inanışlarında: Ayın, bu yolla küçülüp ve büyümesi, bir çok kavimlerin masallarında vardır. Yukarıdaki masalda bu yeyişe, K u z e y a y ı l a r ı d a, katılmışlardır. M o ğ o l l a r ile Kuzey-doğu S i b i r y a 'daki G i l y a k topluluklarına göre, “ay, kendi k ö p e k l e r i n i ” yiyorlardı. Kuzey kutbuna yakın olan kesimler ise, “ay, a y ı l a r a ” yedirtiyorlardı. T ü r k l e r köpekleri iyi bir hayvan olarak görmezler. Bundan dolayı yukarıdaki Y a k u t Türkleri, “ay, k u r t l a r a k o v a l a t ı p”, “kurtlara yediriyorlardı”.

Ayı ve yıldızları yiyen “yedi başlı dev” : B ü y ü k d e v l e t k u r m u ş Türkler ile hayvancı Türkler, günlük hayatları gereği olarak, k u r t l a r a önem vermişlerdi. A l t a y Türklerinin bazı masallarında, kurtların yerine, “Yelbe-gen”, yani “Yedi başlı dev” ler geçmiştir. Belki bunda, g ü n e y tesirleri de vardı. Bu A l t a y - T ü r k masalı, ana motifleri bakımından, “sırıkla iki kova su taşıyan öksüz kız” ’ efsanesine benzer. Burada, U l u T a n r ı Ü l g e n de, yer almaktadır⁶:

“.. Göklerde yaşayan, bir çok şey t a n l a r (ve kötü ruhlar) varmış. Ancak bunların içinde en güçlüsü, “ Y e d i b a ş l ı d e v ”, yani “ Y e l b e g e n ”, imiş. Göklerde dolaşır, yıldızlar ile Aya zarar verirmiş. Bu dev, çok kez ayı yemiş ama; büsbütün ortadan kaldıramamış. D e v, ayı yedikçe T a n r ı Ü l g e n, Ayın yaralarını sarıp, iyileştirmiş. Bazan bu d e v, göklerde y ı l d ı z l a r ı d a k o v a l a r; onları ısırdıkça, parçalarını yere tükürürmüş. Y ı l d ı z k a y m a l a r ı, bundan dolayı olurmuş..”

“Ay tutulması” ve Ayı yiyen dev: Yine A l t a y - T ü r k kültür çevresine göre “ a y ı n t u t u l m a s ı ”, yine bu “yedi başlı dev” yüzünden meydana geliyordu. Bunun için A l t a y Türkleri, ay tutulduğu zaman, şöyle derlerdi⁷:

⁵ Ayın, kurtlar ile aylar tarafından parçalandığı için bk. S e r o ş e v s k i y, aynı eser, s. 668. H a y v a n c ı T ü r k l e r, kurtlara önem veriyorlardı. Güneş Sibirya'daki daha geri kavimler ise. ayın k ö p e k l e r tarafından parçalandığına inanıyorlardı: U. H a r v a, aynı eser, (Fr.), s. 134.

⁶ R a d l o f, Sibirya'dan, I, s. 380.

⁷ Aynı eser, I, s. 372 vd.

“ - Yine y e l b e g e n (yedi başlı dev), Ayı yedi!”

AYDAN TÜREYEN TÜRK SOYLARI

Uygur yazısı ile yazılmış, Oğuz destanı'nda, Oğuz Han'ın babasının adı, “Ay-Han” gibi yazılmıştır. Başlı kaybolmuş olan bu destandaki, “Ay-Han” sözünün, yanlış okunduğu görüşündeyiz⁸. Bilindiği üzere, Oğuz Han'ın ikinci oğlunun adı da, “Ay-Han” idi. Buradaki Ay-Han, yalnızca bir unvan olmalıdır. Yoksa, Ay-Han, ‘‘Ayın hanı’’; Gün-Han da, ‘‘güneşin hanı’’ değildi. Oğuz-Han'ın oğulları, gökte yaşayan mitolojik kişiler değildi.⁹

MISIR TÜRK SULTANLIĞINDA, ‘‘AY-ATAM’’ EFSANESİ

Mısır Türk Sultanlığında, yani Memlûkler çağında anlatılan bir Türk yaratılış efsanesinden, yer yer söz açmıştık. İnsanın yaratılışını, ‘‘dört unsur ve balçık’’ köklerine dayayan bu inanış, daha çok, Öneasya mitolojilerine yakındır. Ancak yer ve kişi adları ise, türkçedir.

Ulugh Han Ata Bitikçi, bu efsaneyi kaleme almıştır. Bir mutasavvıf olarak, İslam düşüncesini de, izlemiş olabilir. ‘‘Dört unsur’’ inanışı, Uygur Türklerinde de vardı. Ay-Atam adının, ilk ataya niçin verildiği, oldukça karanlık kalıyor. Ancak, ‘‘Atamağarası’’, Türklerin ünlü ‘‘mağara kültü’’, Türk mitolojisi'nin temelini oluşturur. Efsane, karanlık ve açık noktaları ile, öz olarak şöyledir:

‘‘Çok çok eski çağlarda, çok yağmurlar yağmış; çamurlar sürüklenmiş. Sellerin önündeki çamurlar, bir yol bularak, Kara-dağ adlı bir dağın içindeki, bir mağara ‘ya dolmuşlar. Mağaranın içindeki kayalar yarılmış. Kaya yarıklarının bazıları, bir insanı andırıyormuş. Sürüklenen çamurlar gelip, bu ‘insan kalıplarını’’ doldurmuşlar.

‘‘Aradan çok zaman geçmiş. Yarıklardaki toprak, sular ile benzeşmiş ve hâllolmuş. Saratın burcu ‘na gelince, havalar çok ısınmış. Kalıplardaki toprak, sular ile pişmiş. Halka göre bu mağara, upkî bir kadin gibi imiş. İçinde, insanlara can veren, bir ‘kadın karnı’’ gibi imiş.

‘‘Dokuz ay, hiç durmadan bir rüzgâr esmiş. Su, ateş, toprak ve rüzgâr, (yani dört unsur), insana can vermek için birleşmişler.

‘‘Ay-Atam adlı, ‘ilk insan’’, böylece, oluşmuş. Ay-Atam, gökten inmiş, yere konmuş. Bu yerin suyu tatlı, havası ise, çok serinmiş. (Türk-

⁸ Bang-Rahmeti, Oğuz Kağan Destanı, (türkçesi), s. 10, 3.

⁹ P. Pelliot, Notes sur l'histoire de L'Horde d'Or, s. 27.

l e r i n inanışlarına göre burası, l s ı ğ - g ö l olabilir). Sonra yine yağmurlar ile seller başlamış. M a ğ a r a , yeniden killer ve çamurlar ile dolmuş. Bu kez g ü n e ş gelip, S ü n b ü l e b u r c u 'nda durmuş. Bu burç, S a r a t a n 'dan, daha aşağıda durmuş. S ü n b ü l e b u r c u 'ndaki g ü n e ş 'in sıcaklığı ile çamurlar, sular ile pişmiş.

"Bir H a t u n k i ş i çıkmış. Adına da, ' A y - v a ' ' demişler. (Kadının adının manası anlaşılmıyor. Ay, bir güzellik sembolüdür). Ay - A t a m ile Ay - v a H a t u n , birleşip evlenmişler.

"40 ç o c u k l a r ı olmuş. Bunların yarısı e r k e k ; diğer yarısı da k ı z imiş. Onlar da evlenip, soyları çoğalmış. Ö l ü m l ü kişiler olan Ay - A t a m ile Ay - v a H a t u n , ö l i y o r l a r . Çocukları, anne ve babalarını türedikleri m a ğ a r a 'ya gömüyorlar. Mağaranın kapısını da, a l t ı n k a p ı l a r ile kapıyorlar". (Bk. Türk Mitolojisi, I. cilt.)

ÇİNGİZ-HAN'IN ATASININ, "AY IŞIĞI" İLE GEBE KALMASI

Büyük devlet kurmuş Türkler, soylarını mukaddes köklere bağlarlar. Ancak bu inanış, eski M o ğ o l l a r 'da da vardı;

" Ç i n g i z - H a n atalarından A l a n - K o v a Kadın, gece çadırda yatarken, çadırın bacasından ay ışığı giriyor ve kadının karnını okşuyor. Işık, bir k ö p e ğ e benziyormuş. Kadın, böylece gebe kalıyor¹⁰..." Bu, A n a a i l e s i 'nin tipik bir örneğidir. Türklerde "baba", her zaman i n s a n idi¹¹. Burada köpeğe benzeyen şey ise, Türklerin "Gök-böri" si, yani G ö k k u r t 'una benziyordu. Gök kurt, Ç i n g i z H a n devletinin, diğer bir "büyük devlet efsanesi" nde geçmektedir.

" S a r ı a y ışığı " üzerinde de, durmak gereklidir. Sarı renk, bir a l t ı n sembolüdür. Ç i n g i z H a n devletinde, s a r ı renk, önemli bir yer tutuyordu. Ancak unutmayalım ki, Ç i n 'de de s a r ı renk, kutlu ve millî bir renk idi. " S a r ı , Ç i n imparatorlarının bir sembolü" idi. Örnek olarak s a r ı g e y e s i y i , yalnızca Ç i n imparatorları giyinirlerdi...

"Ay ışığında savaş" ve yürüyüş eski Türklerden, Ç i n g i z H a n 'a ve hatta O s m a n l ı ordularına kadar, pratik gereklerden gelen bir gelenektir. Belki bu da, Türkler tarafından türlendirilmiştir. Ancak U n o H a r v a 'nın sandığı gibi, bu gerçekçi davranış, mitoloji gereği olarak uygulanmıyordu. (A-eser, (Fr.), s.133).

¹⁰ Mağolların Cıslı Tarihi, 21.

¹¹ Han-nâme, O. Ş. Gökyay özeti, s. 315.

Ay, yıldızların altında yedinci:K u t a d g u B i l i g 'in 130-141. bölümünde, yıldız ve burçların adları, diğer yerlerdekinden değişiktir. Değişik bir astronomi anlayışı da vardır. Bunu yorumlamak, güçtür. Ay, Saturn, Jüpiter, Mars, Güneş, Merih, Zühre ve Merkür'den sonra, 7. geliyordu: "Bunların en altında ay (yalçık) dolaşır yürür (yorur); güneş ile karşılaşsa hemen dolunay olur (talır)..." = (KB, 137).

Ay karşılığı olarak "yalçık" sözü, yalnızca bu kaynakta görülür.

TÜRK GELENEKLERİ İLE DESTANLARINDA "AY"

I. "Aydan türeme"

Aydan türeyiş, resmen ve devletçe, ilk olarak Çingiz Han'ın atalarını anlatan efsanelerde görülür. "Çingiz Han'ın atası, Alankova çadırın bacasından giren ay ışığı ile hâmile kalmıştı"¹². Ana kaynaklar, Bu ışığın bir kurt şeklinde indiğini de, söylemektedirler. Doğudaki Mогоl kavimlerinin bu inancı, Türklerde görülüyor.

Türkler, "aytayan büyük Tanrı"nın varlığına da inanıyorlardı. Bu inanış, Altaylardaki Şaman dualarında da, devam ediyordu¹³. Ancak ay, Türklerin de bir güzellik sembolü idi. Kuzey Türk destanlarında, "Güneş gözlü, ay ağızlı" sözleriyle öğülen, güzel çocuklar ile yiğitler çoktur¹⁴. Aya, kişilik veren destanlar da, yok değildir. "Ay-Han"¹⁵, artık mitolojik karakterini kaybetmiş olarak, Oğuz destanı'nda da görüyoruz. Eski Kuzey-Türk destanlarında ise, çok görülür¹⁶. Daha sonraki Kuzey-Türk destanlarında ise, "Yiğitler, Ay-Han ile Gün-Han'ın kızını almak için, yola çıkarlar"¹⁷.

"Ay donuna girme": Yalnızca bir destanda bulabildik. Keloğlan, "güvercin ve atmaca donuna giren bir yiğid, sonra da dolunay oluyor"¹⁸.

2. "Ay Tanrısı": Tanrı olarak ay, Türklerde ve Hunlarda bile görülüyor. Çünkü, Ayı da yaratan bir Ulu Tanrı vardır. Ancak Uyğur Türklerinde, Marni ve Budadinlerinin girmesinden sonra, "Ay Tengri" deyişi

¹² Kaynaklar ve görüşler için bk. *Türk Mitolojisi*, I, s. 43.

¹³ "Ayık ve güneşli makamı, aynımı ve güneşimi yaratan, şekil veren, Atam Ütgen!": (A. İnan, Şamanizm, s. 32). Bu günkü düşüncemizde, fazla bir ayrılığı yoktur.

¹⁴ "Oğuz Han'ın doğuşu" ile ilgili bölümümüzde, geniş örnek verilmiştir. Ayrıca bk. Itardlof, *Proben*, IV, s. 71/90).

¹⁵ *Proben*, I, s. 12 vd. Olaylar, göklerde geçer.

¹⁶ Karakököl: "Ulu ata, bu kişiler nereye gidiyorlar", dedi, Yaşlı adam: "Ay. Han'ın kişileri, Kün-Han'ın kızını, savaşla almağa gidiyorlar", dedi. Yiğid, "Silkinki, bir Keloğlan (tas kul) oldu...": *Proben*, IV, s. 66/83.

¹⁷ "Silkinki, Keloğlan (taşta) oldu... Yine silkinki, dolunay (on besinde tuugon ay-dai), güzel oldu. Sonra kendi donuna (kalbına) girdi...": (*Proben*, IV, s. 66/83).

görülmeğe başlıyor. Bu deyişi, H a r e z m ş a h l a r çağında bile devam eder görüyoruz¹⁸. Aslında bu söz, “*Kök Tengri*” deyişinin, sonraki bir paraleli olsa gerektir. Eski türkçe U y g u r yazıları, Hazreti İ s a için de, “*Yaruk Ay Tengri*” diyorlardı¹⁹.

“*Ay ışığı*”, bu deyişlerin köklerini oluşturuyordu. Ay ışığı, Mani dininin de ana prensiplerindedir. Eski U y g u r şiirlerinde de, ay sözü ile birlikte, “*aydınlık*” sözü de, geliyordu²⁰. “*Ayazgökte*” ki ay ışığı, daha alımlı oluyordu²¹.

3. “*Ayın şekilleri*” de, A n a d o l u ve dış Türklerin edebiyatı ile gelenğinde, büyük bir yer tutar: “*Tolu yarım ay*” (*Dolun ve yarım ay*) deyişi, U y g u r l a r ın eski Türk şiirlerinde de, görülür²². “*Ayın küçülme ve büyümesi*” ile “*Güneşin küçülmesi, ayın donuklaşması*” ile ilgili inanışlar ise, çok daha eski mitolojik köklere dayanır²³.

“*Ay ağalı*”, güzelliğinden dolayı A n a d o l u ’da ve Dış Türklerde, çeşitli inanışlar doğurmuştur. K ı r g ı z Türkleri, “*Ay ağullanırsa süt kabını, güneş ağullanırsa küreğini hazırla*”, derler²⁴. Yani, süt ve ekin bol olur.

4. “*Ay ile bulutlar*” da, T ü r k inanışlarında yer etmiştir. Y u n u s ’un, “*Benim ayım ışığına, bulutlar gölge etmeye*”, dediği gibi. U y g u r Türklerinde, “*Uluğ bulut Ay Tengri*” sözü, Ayın değerli bir tanıtması idi²⁵.

“*Ay ile yıldız*” ilişkilerine gelince, T ü r k l e r hunun için de, geniş yorumlar yapmışlar. Osmanlılar, “*Ay gören yıldız bakma*” sözünü, niçin diyorlardı? M a n i dini tesirinde kalmış eski U y g u r şiirleri de, “*Ayın yıldızdan ayrılmasını*”, bir e r d e m olarak görüyorlardı.

“*Ayın bulunduğu yön*”, Türklerde daha çok, s o l d a görülüyor. G ü - n e ş ise s a ğ d a d ır. Kuzeydeki T u n g u z kavimlerinde de, ayın sembolü olan

¹⁸ Bu, belki de eski bir İ r a n deyiminin, bir yorumudur: (*Mukaddemet ül-Edeb*, Poppe yayını, s. 402a).

¹⁹ W a l d e c h m i d t - L e n t s , 1933, s. 504. Türkçe U y g u r el yazınlarında ay, şöyle tanıtılıyordu: 1. “*Küçlüğ iki yaruk Küin, Ay Tengri*”: (*Manichaica*, III, 6, 4). 2. “*İki Küin, Ay Tengri küçün...*”: (Aynı eser, III, 8, 5). 3. “*Beş yegirmideki tolu ay teğ sevigüg...*”: (*Uigurica*, III, 46, 14). 4. “*Ay Tengride kat bulnuş...*”

²⁰ Rahmeti A r a t , *Eski Türk Şiiri*, 105.

²¹ Aynı eser. a. yer.

²² Aynı eser, 75. K u t a d g u B i l i ğ ’den şu notları sunalım:

“*.. Ay doğarken (ay toğu), önce çok küçük doğar (az togar); Gün geçtikçe (küninge) büyür ve yukarıya doğru yükselir (ağar)*” (KB, 731).

“*Dolun (tolun) olup, dolunca (tolsa), Dünyayı aydınlatur (yarur); Dünya halkı (Ajun halkı), ondan aydınlık (yarukluk) bulur!*”: (KB, 732).

²³ “*Ay, tam ve kâmil (tükel) olup, en yükseğe çıkınca (ağsa ediz); küçülür ve eksilir, benzinin güzelliği (körk mengiz) gider!*”: (KB, 733). Burada Ayı, insanlara benzetiyor. Ayrıca bk. P e k a r s k i y , *Yakut Sözlüğü*, s. 66.

²⁴ Y u d a h i n ’, *Kırgız Sözlüğü*, (türkçesi), s. 498a.

²⁵ F. W. K. Müller, *Uigurica*, I, 20, 24.

totem hayvanları, daha çok batıya bağlanır. Güneş, doğudadır²⁶. Bu konuyu da şimdilik, bu kadarlıkla kesiyoruz.

EKLER: AY HAKKINDA BAZI BELGELER VE NOTLAR

1. Ayın yönleri: - a. "Rüyada, ay başından, güneş ayından çıkıyor. Yıldızlar ise kalbinden doğuyorlar": (Proben, III, s. 297). - b. "Rüyada, güneş sağında, ay solunda, çolpan (sabah) yıldız ise, aşağıda duruyor": (Proben, I, s. 32).

2. Ay aydınlığı: Güney Anadolu Türkmenlerinde: a. "Ay aydınlığında bulunan üsümler, kırtlanırmış". - b. "Ay aydınlığında süttten kesilen çocuğun dişleri dölsülmüş". - c. "Ay aydınlığında budanın ağaçların cinsleri değiştirmiş": (A. R. Yalçın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, I, s.134).

3. Ay ve yıldızla göre bayram: Çagan (Alt. Tel. Leb. İranç) = Yıldız: parlaması. Altay Türklerinde, aralık başında yapılan bir bayram. Meçinen yıldız, ayın yükselmesinin on ikinci gününde (on ekki yan-ğında), aya yaklaşmış. Çagan ay (Tel.) = Aralık ayı: (Radlof, *Wörterbuch*, III, s.1843).

4. Deyimler: Bu deyimlerin içinde, fikir ile düşünce ve inanışlar da vardır:

Akşil = Ay ağılı: (Radlof, a.e., I, s. 124),

Ay carık (Kırg.) = (yarık) = Ay ışığı: (Aynı yer).

Ay üzgerü (Kaz.)=(üzgerle-) = Ayın değişmesi: (A.e.,I, s.1901).

Karangu ay (Tar.) = Yeni ay: (A.e.,II,s.154).

Pişen şapmang ay (Şor) = Ağustos: (A.e., IV,s.981).

Şokur ay (Şor.Kaç.)=(Çokur): 1. Alaca. 2 Nisan: (A.e., IV.1024).

Tola (Sag.) = (Tol-a), Ay-tolası = Dolun ay: (A.e.,III, s.1191).

Yelbegen yegen ay (Alt.Tel.)= Ayın tutulması. Yelbegen adı dev, ayı yediği için, ay tutuluyormuş: (A.e., III,s.457).

²⁶ U. Harva, aynı eser, s. 476.

17. BÖLÜM

YILDIZLAR

Türklerde yıldız bilgisi, çok önemli bir rol oynamıştır. Geceleri, vakti öğrenmede yıldız bilgisi, tek yol ve çaredir. Eski A n a d o l u köylerinde, yıldız bilgisi ile saati bile tesbit etme, mümkündür. “Kervan Kırın” Türküsünde, suçu kendilerinin yıldız bilgisine değil; kervan yıldızının vakitsiz çıkmasında buluyorlardı.

Yönleri ve yolu bulma da, ancak yıldızları iyi bilme ile mümkündür. Özellikle savaşçı kavimler için, bu çok önemli idi. Ayrıca yıldızlar, kendi başlarına bir âlem ve güzelliştir. Bundan dolayı insanoğlunun gönlünü çalmışlardır.

Yıldızların, sıcak ve soğuk havalar ile ilgileri: Biz burada, astronomi değil; mitoloji araştırması yapıyoruz. Ya k u t Türklerine göre, “.. Soğuk havalar, gezegenlerin deliklerinden, yer yüzüne inerlermiş. Ülker e bakarak, gezegenlerin yükseliş, alçalmaları görülür ve soğuk havaların geleceği söylenirmiş...” K u z e y - D o ğ u A s y a’da ise, “ B ü y ü k a y tı burcunun kıyruğu, kuzeyde ise, kış; batıda ise, s o n b a h a r; güneyde ise, y a z; doğuda ise, ilkbahar gelirdi...” Her ülkede yıldızların konumu ayrıdır. Bu örnekleri, ef-sane ile pratik hayatın nasıl yanyana geldiğini göstermek için sunduk.

Türklerde “Ülker”, gezegen demek: Türkler, gezegenler için, “ülker” veya “ürgel” derler. Ya k u t Türkleri, “ g ö ğ ü n d e l i ğ i ” için, “ürgel” derler: “.. Bir zamanlar Dünya çok soğukmuş. Bir yiğit, avladığı k u r t l a r ın derileri ile, göğün deliklerini kapamış ve havalar ısınmış...” Yiğit bu iş için, “30 çift, k u r t b a c a ğ ı d e r i s i n d e n , e l d i v e n y a p m ı ş ”.

Sıcak ve soğuk havalar, gezegenlerin hareketine bağlı: Ya k u t T ü r k - l e r i n e g ö r e , “ b i r z a m a n l a r h a v a ç o k s o ğ u k m u ş . B i r z a m a n g ö ğ e ç ı k m ı ş . B i r a ğ a c a b a ğ l ı o l a n g e z e g e n l e r i n b a ğ l a r ı n ı k e s m i ş . G e z e g e n l e r h ız l ı d ö n ü n - c e , h a v a l a r ı s ı n ı m ı ş . Ş a m a n , e l i n d e k i ş e y l e r i h a v a y a a t m ı ş , o n l a r d a y ı l d ı z

¹ P o t a n i n , O ç e r k i , I V , s . 7 1 2 . P o t a n i n ’ i n b u r a d a k i d e r l e m e l e r i . D o ğ u A s y a ’ y a a i t t i r . B ö l g e - l e r e g ö r e , y ı l d ı z l a r ı n d u r u m l a r ı d a d e ğ i ş i r .

² N . G o r o h o v , M a t e r i a l : D l y a İ z u ç e n i y a Ş a m a n s t v a v e S i b i r i : (S i b i r y a ş a m a n ı z m i n i i n c e l e n e i ş i n m a t e r y e l l e r) , I r k u t s k , 1 8 8 3 . s . 6 3 .

olmuşlar³...” Gezegener, göğün ilk ve ana yıldızları olarak kabul edilmişlerdi.

Dünya da, gezegenler gibi dönüyordu: Prof. Rasony, bize “Macar Mitolojisi” ile ilgili bir kitap vermişlerdi: ‘... Tanrı Dünyayı yaratıyor. Ana-Ata’yı, yeryüzüne gönderiyor. Dünya çok çabuk dönüyormuş. Bu yüzden Tufan oluyor. Bir tekerlek gibi dönen Dünya, ateşli sular altında kalıyor...’

Diğer yıldızlar ve Türkler

1) Zühale (Saturn): Türkler bu yıldızı iyi tanırlar. *Kutadgu Bilig*, bu yıldız için, şöyle diyor:

“En üstün Zühale (Sekentir), en önde yürür,

“İki yıl, sekiz ay, evde kalır” (KB,131).

2) Müşteri (Jupiter): Bu yıldız, Türklerin takvim bilgisinde, önemli bir rol oynar. En eski adı, “Eren-tüz” olabilir. 11. yüzyıldan sonra Türkler bu yıldıza, “Ongay” demişlerdir. Anadolunun bir çok yerlerinde de bu yıldıza, “Öngay” veya “Öngey” adı verilir. Dönüş süresi, 12 gezegenin sürelerine yakındı. Bu yıldız için *Kutadgu Bilig* şöyle diyor:

“Ondan sonra gelir, ikinci olur Ongay,

“Her evde kalır on ay, ayrıca da iki ay” (KB,132)

3) Merih (Mars): Yıldızın kızıl rengi, Türklerin gözlerinden kaçmamıştı. Avrupa’da da, *Kırmızı yıldız*’ denilir. Türkler bu yıldıza, “Bakır Sokum” demişlerdi. Anadolu’da Mars’a, “Yaldırık” da derler. Bu da, eski türkçe bir deyimdir, “Korkunç ve ateşli” olarak düşünülmüştür. *Kutadgu Bilig* Mars’a, “Kürüd” diyordu:

“Üçüncü Merih (Kürüd) gelir, korkunç gururlu yürür,

“Bu (yıldız) kime baksa, yeşermiyenler bile kurur” (KB,133)

4) Utarit (Merkür): Bu yıldız, uğurludur. Türkler ona, “Tilek”, yani Dilek de derler. Ona karşı dilekler dilenir. *Kutadgu Bilig*, şöyle diyordu:

“Sonra geldi arzu “Tilek”, arzular,

“Kime yakın gelse, onu özüne bağlar” (KB,136).

³ Pripuzov, N. P., *Svedeniya Dlya İzuçeniya Şamanstva u Yakutov...* (Yakutistandaki Yakut Şamanizmini incelemek için haberler), İrkutsk, 1885. Yakut şamanizmi hakkındaki bu değerli rapor için bk. U. Harva, (Fr.), s. 132.

⁴ Bu önemli bilgileri, Prof. Rasony’inin aşağıdaki Macarca makaleden yaptığı yardımlar ile öğrendik: Kepes Geza, *A Magyar ős Költészet. Nyumairol*, 1964, s. 21. “Macar nazımının izleri” adlı bir yazıdır.

BURÇLAR HAKKINDA NOTLAR

Türkler, K o ç burcuna, “kuzu”; b o ğ a burcuna da, “Ud”, yani öküz derlerdi. Sonradan, B o ğ a da, denmiştir. En iyisi bu burçları, *Kutadgu Bilig*’den okuyalım:

- “Oniki burç (Ükek) vardır, bunlardan başka,
 “Kimisi iki evli, kimisi tek evlidir,
 “Yaz yıldızı K u z u , sonra da B o ğ a (ud) gelir,
 “İkizler (Erendir), Kuçuk ile, dostça yanyana gelir” (KB,138)
 “Gör. “Arslan” burcu ile, komşu “Buğday başı” (Başak),
 “Sonra Terazi burcu (Ülgü), sonra Yengecin (Çadan) eşi,
 “Sonra geldi Oğlak, Kova (Könek), hem Balık,
 “Bunlar doğarsa eğer, aydın olur, Gök kalık” (KB,139-41).

Burçların özellikleri: *Kutadgu Bilig*, bu burçları saydıktan sonra, onların özellikleri hakkında bilgi veriyordu:

- “Bil ki bunlardan üçü bahar (yaz), üçü yaz (yay) yıldızdır,
 “Üçü güz, üçü kış yıldızdır, bil!
 “Üçü ateş (ot), üçü su, üçü rüzgârdır (yel), bil!
 “Üçü toprak oldu, Dünya ve iller oldu! Bil!
 “Bunlardan biri, birine düşman (yağtı),
 “Tanrı düşmana düşman verdi, kesti savaşı (çoğu),
 “Uyuşmaz (karışmaz) düşmanlar, barıştı (yaraştı), içlerinde!
 “Görüşmez düşmanlarsa, kaldırdı öçlerini!
 “Düzenleyen (itigli) Tanrım, özlere düzen verdi!
 “Düzen verdi, düzdü (tüzdi), hepsini barıştırdı..” (KB,142-147).

KÜÇÜK AYI BURCU

Yukarıda bu burçtan, sık sık söz açmıştık. K u z e y - T ü r k destanlarına göre bu burç, “dört tekerlekli bir arabayı çeken, iki at” gibiydi. A n a d o l u ‘da bu burca, “Koyun ağılı” denir. Güzel bir tanımlamadır. A h m e d V e f i k Paşaya göre bu burç, bir “araba” idi. K ı r g ı z Türkleri bu burca, “Altı arka”, yani “Altı dağ koyunu” demişlerdir. A l t a y Türkleri ise bu burcu, “İl yettegen”, yani “İl yedigen” demişlerdir.

Büyükayı, Küçükayı burcunun “Yedi bekçisi”: Orta Asya Türklerince Büyükayı burcu, nedense onun bir peyki gibi görülmüştür. Bir Kırgız-Türk inanışında, şöyle deniliyordu:

“Küçükayı burcunun arabası, öndeki iki yıldız, yani ak ve kıratlar tarafından, Kutup yıldızının çevresinde çekilirlerdi. Büyükayı burcu, yani Yedi kardesler, Küçükayı burcunun, Yedi bekçiler idiler. Arkalarından gider, onları kollarlardı. Göklerdeki kurtlar ise, atları yemek isterlerdi. Atları yedikleri gün, Kıyamet kopacaktı...”

Büyükayı, Küçükayı burcunun, “Yedi düşmanı”: Kuzey Asya’ya gince, düşünceler biraz değişiyordu. (Alcor) adlı yıldız, Büyükayı burcu yağma ederek çalmış. Bunun için onların adı, haydut’a çıkmış. Küçükayı burcunu, kovalayıp, dururlarmış. “Kovalama” motifi, her iki efsanede de ayrıdır⁶.

Büyükayı burcu, Küçükayıyı kovalayan, “Yedi Kurt”: Bazı efsanelerde, kurtların yerine köpekler geçerler: “.. Büyükayı burcu, Kutup yıldızına zincirler ile bağlı Yedi Kurt imiş. (Küçükayı burcunun) atlarını kovalıyorlarmış. Zincirlerin koptuğu gün, Kıyamet de, kopacaktı...”

Yedi Kurt veya köpek, sembolik (metaphorical) olarak söylenmiştir. Altay ve Kuzey Türk destanlarında, “Ceday Han’ın Yedi köpeği, Altın dağın kapısında, nöbet bekliyorlardı...” Buradaki Altın dağ, “Alan kazık”, yani Kutup yıldızı olabilir. Bir başka efsanede de, “Yedi kurt, bir kısırağı kovalıyordu...” Bunları değerlendirmek için, bu motifleri değerlendirmek gereklidir.

BÜYÜK AYI BURCU

Burca, Türklerin verdikleri adlar: “Yediger”, bu burcun en eski türkçe adıdır. A n a d o l u Türkleri, bu eski ada, “Yedi kör”, “Yedi ker”, haza da “Yedi eşek” demişlerdir. A n a d o l u kıyılarında bu burca, “Gemi yıldızı”, veya “Kömük” diyenler de vardır. 11. yüzyıldan sonra, “Yedigen” denmeğe başlanmıştı:

“Yedigen götürdü, ta yukarı başını,

“Başka bir ışık saçtı, parlattı her yanını” (KB)

⁵ H. Vambery, aynı eser, s. 154.

⁶ Potanin, *Oşerki*, IV, s. 736: Doğuya doğru “köpek” motif. yaygınlaşır. Hayvancılık Türk geleneklerinde ise, temel motif, “kurt” idi.

⁷ Schiefner, *Heldensagen der Minusinskischen Tataren*, SPb., 1859. Almanca şiir halinde yazılan bu destanlar, çok mitolojiktir ve hep göklerde geçer.

⁸ Radlof, *Proben*, I, s. 46.

Altay Türkleri bu yıldıza, "At Yetegen", yani At yedilisi demişlerdir. Kırgız Türklerinin bazı kesimleri ise, "Yeti arkar, yani Yedi dağ koyunu, demişlerdir. Bazan da, "Koş ögüz", yani İki öküz denmiştir. Anadoluda, "İki karındaş", İki kardeş" diyenler de vardır.

11. yüzyıldan belgeler: 1) "Yetigen": Yedi kardeşler burcuna verilen, addır: (MK,3,s.37). Eski bir şiir:

2) "Karanlık geceyi, geçirmek istedim (keçürsedim)!

"Ağır uykuyu uçurmak istedim (uçursadım)!

"Yedi kardeşleri, kaç kez saydım, kaçırdım!

"Yıldız sayarken, böylece günüm doldu!" (MK,3,s.247; Brockelman, AM Pr., 11,15).

3) Uygur el yazmalarında: "Yetiken Sutrasi (sudur), iyi (yeğin) ve açık (ayrık) eşitip...": (TT,VII,40.135).

Büyükayı burcu, dört geyik ve üç avcı: Batı Sibiryaya kavimleri bu burca, sadece "Geyik" adı verirler. Altay kuzeylerinde, Yenisey iline göre, "Dört köşedeki yıldızlar, 4 geyik idiler. Kuyruktaki üç yıldız da, 3 avcı idiler..."

Büyükayı burcu, Yedi kardeş ve Yedi Han: Bu düşünce, Orta ve Batı Asya inanışlarına uygundur. Yedi yıldızı, bir bütün olarak düşünüyorlardı. Zaten eski Türkler de, "Yetigen", Yedigen diyorlardı⁹.

Büyükayı burcu, takvim ve hava raporu gibi: Anadolu'da da bu konuda, geniş bilgi ve tecrübe vardı. Ancak Kuzey Asya'da bu burçların düzeni, daha açıktır: "... Kuyruk doğuda ise, bahar; güneyde ise, yaz; kuzeyde ise, kış başlangıcı idi... Burcun gerilemesi, ışıkların azalması, don; ışıklılık ve parlak olması, kar yağışını, gösteriyordu¹⁰..."

Yedi haydut ile Ak ve Gök boz atlar: Ünlü Türkolog Vambéry'ye göre bu inanış, tam bir Türk düşüncesi idi: "... Kırgız Türklerine göre, bu burç "Yeti-Karakçı", yani Yedi Haydut idi. En uçtaki iki yıldız, Ak-boz ve Gök-boz atlar idiler. Ortadaki yıldız, "arabanın oku", oluyordu. Kutup yıldızına bağlı olarak dönüyorlardı¹¹..."

Yedi Han ve Büyükayı burcu: Şimdi Altay Türk düşüncesine gelmiş bulunuyoruz: "... Burcun yedi yıldızı, gezegenler ile yıldızlara, çok kötülük

⁹ "Yetigen, yedigen" ile ilgililer, eski Türk kaynaklarından derlenerek, aşağıda sunulmuştur.

¹⁰ Büyükayı burcu'nun iklim değişiklikleri ile ilgisi için bk. Poianin, Oçerki... IV, s. 712. Bu bilgiler, Güney-doğu Altaylara aittir.

¹¹ H. Vambéry, aynı eser, s. 154.

etmişler. Bundan dolayı 7 Han durmadan kaçıyor ve yıldızlar da onları kovalıyorlardı¹²..”

Kız kaçıran Yedi kardeş: K ı r g ı z Türk düşüncesine, yani bize daha yakınlarına geliyoruz: “... Cökteki gezegenlerden iki kızı varmış. Y e d i K a r d e ş, kızı kaçırp, yanlarına almışlar. Bu, A l c o r yıldızıdır. Bundan dolayı, Yedi yıldız, yedi hırsız da denilir¹³..” Buna benzer bir inanışı, M o ğ o l l a r arasında da görüyoruz. “Bu Yedi kardeşler, y a ğ m a n ı n ve hırsızların k o r u y u c u s u olmuşlar. Bunun için yağmaya ve haydutluğa çıkanlar, onlardan yardım dilenirlermiş¹⁴..” Bir B u r y a t efsanesinde ise, bunların, “7 aygırlı alplar” oldukları söyleniyor¹⁵.

Ç i n l i l e r e göre de, “Büyükayı burcunun dört yıldızı, b i r a r a b a idi. Uçtaki üç yıldız, yani üç at tarafından çekilirdi. Burcun dirseğindeki küçük yıldız ise, b i r m e l e k idi”.

İlkel ve geri Moğollara göre, Büyükayı burcu: B u r y a t Moğollarına göre, “bir yiğit, “7 Kara demirci”yi, (7 şamanı) öldürmüş ve kafataslarından şarap kâsesi yapmış. Yedi kardeşler, bu 7 kafatası imiş. Demircileri, (Şamanları), korurlarmış..” A l t a y Türk düşüncesine yakın bazı Buryat inanışlarını sunmuştuk¹⁶. Bu ise, onların gerçek düşünceleri olmalıdır¹⁷.

Büyükayı burcunun, Ü l k e r ile savaşı: K ı r g ı z Türk inanışına yaklaşan bir A l t a y efsanesi ise, şöyledir: “... Kutlu bir i n e k, Yeryüzünde dehşet salan, M e ç i n adlı bir böceği öldürmüş ve parçalarını göğe savurmuş. 6 parçası, Ü l k e r’i oluşturmuş. Bir parçasını da Büyükayı burcu saklamış. Bunun için Ü l k e r, Yedi kardeşleri kovalayıp, durdurmuş¹⁸..” K ı r g ı z Türklerinin, Büyükayı burcuna, “Yedi Karakçı” yani Yedi Haydut¹⁹ demeleri, boş değildir. Onlara göre Ü l k e r, başlangıçta, 7 yıldız idi²⁰.

TERAZİ BURCU

Burca, Türklerin verdikleri adlar: Ö n a s y a “da “Mızân” ve Terazi” adı verilen bu burca, T ü r k l e r “Ülgü” derlerdi. Ülgü de, terazi demektir²¹. Eski

¹² P o t a n i n, Oşerki... IV, s. 194. Güney A l t a y’a ait bir inanıştır.

¹³ Aynı eser, IV, s. 200. Bu inanış, Türklere aittir.

¹⁴ Aynı eser, II, s. 125; IV, s. 193.

¹⁵ Aynı eser, IV, z. 200-203. Burada, “Yağma” ya teşvik ve prim vardı.

¹⁶ Aynı eser, IV, s. 203; U. H a r v a . a. eser. s. 193.

¹⁷ Skasoniyo Buryot: (Buryot masalları), Irkutsk. 1890. Burada Güney S i b i r y a’nın geri mitoloji motifleri görünürler. Bu geri Buryatlarda, “d e m i r c i l i k” yoktu. Bu, bir imrenme olsa gerektir.

¹⁸ P o t a n i n, Oşerki... IV, s. 194. Güney-doğu A l t a y kesimine ait inanışlardır.

¹⁹ “Yedi karakçı” deyimini için bk. İ l . V a m b e r y, aynı eser, s. 154. Düzenli ve teşkilâtli, b a y d u t l a r demektir.

²⁰ Diğer Dünya efsanelerine göre Ü l k e r, başlangıçta, “7 yıldız” idi.

²¹ T e r a z i burcuna, K ı r g ı z Türkleri de, “tarazi” derlerdi: R a d l o f, Wörterbuch. III. s. 243; Y u d a h i n, Kirgiz Sözlüğü, (türkçesi). s. 710.

Türkler bu burca, “*Karakuş*” adını da verirlerdi²². *Karakuş* kartaldemektir.

Altay’daki Teleüt Türkleri ise, Terazi burcuna, “*Üç Miğak*” demişlerdir²³. Osmanlı yazılarında bu burca, “*Beş Kardeş*” denilir. Anadoluda köylüler ise, “*Beş Kardeşler*” derler. Bu burca, Ortaasya’da “*Kesil*”; Anadolu’da ise, “*Kuyruk yıldızı*” diyenler de vardır. Bu sözleri, değerlendirmiyoruz.

“*Cevza*” veya “*Seyf’ül Cebbar*”: Araplar bu yıldızı, bu adlarla anarlar. Avrupa’da bu tesirle burca, “*Orion kılıcı*” demişlerdir. Mütercim Asım Efendi, Türk ve İslam düşüncelerini benzeştirerek, şöyle diyor: “*Bu burçta, hırsla çomak kaldırmış, başkasına vurmak isteyen bir adamın hayâli görülür. İki yıldız arasında, bir de tavşan vardır*”.

Terazi burcu: Üç geyik, bir avcı: Altay kültür çevresine ait düşünceler, şöyledir: “... *Üç geyik, usta bir avcı tarafından kovalanmışlar, Geyikler canlarını kurtarmak için göğ e kaçıp, Terazi burcunu oluşturmuşlar...*” Bu çevrenin dışında, çok geri inanışlar da vardır²⁴.

Baş insan ve gövdesi de at olan avcı: Geri Tunguz kavimlerinde, böyle bir düşüncenin bulunması, çok ilgi çekicidir. Bu *Kentaur* anlayışı, her türlü dış tesirden uzak, Kuzey-doğu Sibirya’ya ait idi. *Terazi burcunun geyikleri, bu Kentaur avcı kovalamış*²⁵.

Terazi burcunun, avcının yay ve okundan oluşması

1) Şimdi, öz bir Türk düşüncesi’ne geliyoruz. *Oğuz Kağan destanı*’ndaki, göğ e gerilen yay ve okları hatırlayalım. *Terazi burcunun “üç geyik”* ten oluşması, Ortaasya Türklerinde çok yaygındır²⁶. *Terazi burcu için Altay’da ki Teleüt Türkleri, şöyle düşünüyorlardı: “Kuguldey adlı bir yiğit, 3 geyik kovalamış. Geyikler, Tanrıya sığınmışlar, 3 yıldız olmuşlar. Yiğidin oklarından biri beyaz, birisi ise kırmızı imiş. Kırmızı yıldız bir geyiği yaraladığından, Kahlı yıldız demişler*²⁷...”

²² “*Kara-kui*” adlı yıldız kümesi için, yukarıdaki girişimizde, vesikalar bir araya getirilmiştir.

²³ “*Üç-Miğak*” deyimi için bk. Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 1871.

²⁴ “*Üç geyik kovalaması*” destan motifi, Sibirya’ya aittir. Güneyde, görülüyor.

²⁵ Buryat “*Kentaur*” u için bk. Potanin, *Oçerki*, IV, s. 206. Bu da, çok kuzeydeki kültürlerin bir efsane motifidir.

²⁶ U. Harva, aynı eser, s. 194.

²⁷ Altay’ın kuzeyindeki Teleüt Türklerinin durumu için bk. Potanin, *Oçerki*... IV, s. 204. Bu efsane, Türk mitolojisinin, orijinal motiflerini, içinde toplar.

2) Bir Altay Türk destanında: “.. Yeryüzünde bir avcı, bütün geyikleri öldürüyormuş. Ta n r ı avcıyı göğe çekmiş. Avcının ya y ve o k l a r ı , Terazi burcunu oluşturmuşlar²⁸..”

3) Bir Kırgız Türk inancı: “.. Avcıların elinden, yalnızca “3 dağ te kes i ” kurtulabilmiş. Ta n r ı onları göğe çekmiş. Onlar da Te r a z i burcunu oluşturmuşlar. Avcıların attıkları oklar da, gökte birer yıldız olmuşlar²⁹..”

ÜLKER BURCU

Ülker burcuna, Türklerin verdikleri adlar: Dünyadaki bütün Türkler bu burca, “Ülker” veya “Ürker” derler³⁰. Ülker sözü, ‘ ‘ s ı r a ve d i z i ’ ’ anlamına gelir. Ülker burcu 6 yıldızdır. Ancak B a t ı ‘da olduğu gibi Türkler de, bu burcu “7 yıldız” olarak kabul etmişlerdir. ‘ ‘ Ye d i k ı z ’ ’ dan birisi, kaçırılmış imiş. A n a d o l u ‘da, Ülker’e, “Yediger, Yedigen, Yedi kardeş, Yediler, Yedi kandil” de denmiştir. Ye d i g e r ise, A n a d o l u ‘da, “Yâdi ker, Yedi yar, Yedi yarlar”; olmuştur. Ülkerin yıldızları, çok yanaşıktırlar. Bunun için A n a d o l u ‘da, “Topçalar” da, denilir.

Ülker dönümü, sıcak ve soğuk havalar: Ku z e y Türk inanışlarına göre, “Ülker yıldızı gökte altı d e l i k oluşturuyordu. Bu delikten, sıcak ve soğuk havalar gelerek, iklimi değiştiriyordu..” Bizim “Ülker Dönümü” sözümüzün de, belki bu inanışla bir ilgisi vardı³¹.

Ülker ile Z ü h r e ‘nin aşkı ve kar fırtınaları: Bu inanış, Ya k u t Türklerine aittir. ‘ ‘ . . . Z ü h r e , güzel bir kız ; Ü l k e r de , bir d e l i k a n l ı imiş. Karşılaşınca, kalplerinden büyük bir aşk kopuyormuş. Bu yüzden, k a r fırtınaları kopuyormuş³²..” Bazıları da, “Ay ile Ülker arasındaki, bir düşmanlık” tan söz açıyorlardı. Bir Altay şaman duası’nda, “A t e ş için: Ülker yıldızı yoldaşın, Tanrıdan da fermanlısın!..”, deniyordu³³.

Koyuncu Kırgız Türklerinin inanışlarında Ü l k e r : M e ç i n adlı bir böcek, A l t a y Türkleri için, zararlıydı. K ı r g ı z Türkleri için ise, yararlıydı. Çünkü koyunlar onu, severek yiyorlardı: “.. Çayırda içinde bir böcek var-

²⁸ Yaya benzetilişi için bk. Oşerki, IV, s. 204 vd.

²⁹ Oşerki, II, s. 124. Orijinal bir Altay Türk motifidir.

³⁰ “Ülker” in Türk Dünyasında söylenişleri hakkında, yıldızlar bölümümüzün girişinde, durmuştuk. O r t a a s y a Türkleri, buna çoğu zaman, “ürker” de derler: R a d l o f , W ö r t e r b u c h . I . s . 1838. Diğer söylenişleri için bk. R a d l o f , aynı eser, I, ss. 1855, 1857, 1858. Ayrıca bk. Y u d a h i n , K ı r g ı z S ö z l ü ğ ü , s . 796.

³¹ Kaşgarlı M a h m u d . I , s . 95; III, s. 40. A b m e d V e f i k Paşa da, “ülker” dir. der: “Lahçe-i Ozmanî”, s. 168.

³² P e k a r s k i y . Y a k u t S ö z l ü ğ ü , (türkçesi), I, s. 18b.

³³ A . İ n a n . Ş a m a m i z m , s . 64.

mış. Koyunlar, böceği severek yerlermiş. Develer ile inekler ise, yiyemezmiş. İnek, böceği öldürmek istemiş. Tanrı da onu, Ülke r burcu yapmış³⁴...

"... Altay Türkleri Ülke r yıldızına, Meçin derler. Meçin adlı bir böcek yerde yaşar, insanlar ile inekleri yermiş. Bir inek, Meçin'i öldürmüş. Parçalarını göğe savurmuş ve böylece, Ülke r yıldızı olmuş³⁵..." Bu da, sığır cı lara ait bir inanıştır. Kı r g ı z inanış, daha orijinal görünmektedir. Çünkü, kendi hayat ve iklimlerine uygundur³⁶.

ZÜHRE YILDIZI

Bu yıldız batıda Ve nü s, Ö nasya'da da Z ü h r e denilir. Ya k u t Türklerine göre, "Z ü h r e, çok güzel bir kız idi"..." Öyle anlaşılıyor ki bu inanış, Ba t ı ve İ r a n mitolojilerinden geliyordu.

Z ü h r e : Kervan yıldızı: Tanrı dağlarının yayla ve vadilerinde yaşayan K ı r g ı z Türkleri bu yıldız, "Kervan culduz", yani K e r v a n y ı l d ı z ı derler. A n a d o l u 'da ise yaygın olarak, "Kervan kıran" derler. Bu da, müşteri kültür tabanımızın bir belgesidir.

Z ü h r e : Tan ve Çoban yıldızı: O s m a n l ı kitaplarında bu yıldız, "Erte yıldız", deniyor. Altay Türklerinden Sa g a y l a r ise, "Erte Solbanı", yani "Erte Çolpanı" derler. Yine Altay Türkleri, "Tang Solbanı", da, derler. Anadolu'daki "Tan yıldızı", gibi! "Çoban yıldızı" ile "Çolpan yıldızı" arasındaki benzerlik üzerinde, ilk kez A h m e d V e f i k Paşa durmuştur.

Z ü h r e : Sarı yıldız, Ak yıldız, Kanlı yıldız: Bu yıldız, sabaha karşı doğar. Bunun için A n a d o l u 'da, "Sabah yıldızı" da denmiştir. "Ak yıldız" diyenler de vardır. Doğu A n a d o l u 'da, "Sarı yıldız, Al yıldız, Kanlı yıldız" da, denilir. "Bu yıldızın erken doğması yüzünden bir k e r v a n erken yola çıkmış ve Haydutlar tarafından yok edilmiş..." Ş u güzel E r z u r u m türküsünü sunmadan geçmeyelim:

"Kanlı yıldız, Sarı yıldız,

"Sunam ağlar, Sarı yıldız,

"Selam götür, sen Al yıldız,

"Yıldız ey! Yıldız, yıldız, yıldız!"

³⁴ Bu böcek, Altaylı ve diğer Türklere ait bir motiftir: P o t a n i n, O ç e r k i... II, s. 125.

³⁵ Aynı eser, aynı yer.

³⁶ Aynı eser, aynı yer.

³⁷ H a r i s t i y a n Yakutlarındaki hu tesirler için bk. S e r o ş e v s k i y, Yakuti... s. 668.

XI. Yüzyıl Türklerinde Zühre, Parlak ve Güzel yıldız: Zührenin güzellik sembollüğü, bütün Türk kültür çevrelerinde yaygındır. Kaşgarlı M a h m u d 'un derlediği eski bir Türk şiirinde, şöyle deniliyor:

"Yaruk yıldız togarda, ıdunu kelip bakar men,

"Satulayu sayraşıp, tatlığ ünün kuş öter!"

"Parlak yıldız (Zühre) doğanda, uyanarak bakarın,

"Gevezelik ederek, tatlı sesle kuş öter!"

K u t a d g u B i l i g 'de, yani 11. yüzyıldaki s a r a y dilinde ise şöyle deniliyordu:

"Sevimli bir yüz (sevüg) vururdu, beşinci Zühre (Sevit).

"Severek (seve) baktı ise, sen gönlünü avut!" (BK,135)

Kuzey Türk destanlarında Zühre, güzel bir kız: Yukarıda, bu inanış üzerinde durmuştuk: " Z ü h r e güzel bir kızmış. Ülker yıldızını seviyormuş. Karşılınca, yer yüzünde k a r fırtınaları koparmış³⁸..." Zühre ile Ülker'in yaklaşma zamanı, 6. aydadır. Y a k u t Türklerine göre, bu ayda büyük k a r fırtınaları olurdu.

Zühre, Ç o l p a n yıldızı: K ı r g ı z Türklerine göre "Zühre, A y 'ın kızı idi. Ülker ise, oğlu idi³⁹". Türkler yaygın olarak bu yıldıza, "Çolpan" veya "Çolpon" derler. A n a d o l u 'da da, "Çoban yıldızı" denmiştir⁴⁰. M o ğ o l l a r da, bu yıldıza, "Solbon" veya "Sulbun", derler⁴¹.

"Tang yulduzu", yani T a n y ı l d ı z ı deyimi de, Türklerde çok yaygındır. Çünkü, sabahleyin doğar⁴². "Sabah yıldızı" da denilir. Eski Türkler Zühre'ye, "Yaruk yulduzu", yani Parlak yıldız veya "Işık yıldızı" da demişlerdir⁴³. A n a d o l u 'nun bir çok yerlerinde ise, "Ak yıldız", denir⁴⁴.

Zühre: G ü n e y yıldızı: Bir A l t a y Türk efsanesi, şöyle diyordu: "... Bir yiğit rüyada, s a ğ yanunda g ü n e ş i , s o l yanında da a y ı görmüş. G ü n e y d e ise, Z ü h r e yıldızı parlıyormuş⁴⁵..." Herhalde Zühre, yiğidin gelecekteki eşi olsa gerekti.

Zühre: At sürülerinin koruyucusu: Bu inanış, K u z e y Türkleri ile Sibirya kavimlerinde çok yaygındır. A l t a y ve çevrelerinde a t s ü r ü l e r i çok

³⁸ Pekarskiy. Yakut Sözlüğü, (türkçesi). I. s. 16a.

³⁹ Altaylarda, bu konudaki orijinal Türk inanışları için bk. Potanin. Oçerki. II. s. 125.

⁴⁰ Bu düşünce, A h m e d V e f i k Paşa'nındır: (Aynı eser. a. yer).

⁴¹ H. V a m b e r y , geçen yüzyılda, bu konu üzerinde de, durmuştur: (Aynı eser. s. 155).

⁴² Radlof. Proben. I. s. 11. V a m b e r y , a. eser. a. yer.

⁴³ Kaşgarlı M a h m u d . I. s. 96.

⁴⁴ Lehçe-i Osmanî. a. 258.

⁴⁵ Radlof. Proben. I. s. 11. ●lay, göklerde geçer.

olduğu için, bu düşünce, yerli de olabilir: “Zühre yıldızının kendisinin de, gökte at sürülerini varmış. Yanındaki iki küçük yıldız da, birinin adı Tuğ-luk olan, iki çobanı imiş. At sürülerinin sahipleri, Zühre için kurban verirler ve etlerin kokusu ile dumanını, Zühre’ye gönderirlermiş. Gece dünyada kırsakların doğumlarını başlatmış. Bazan Batıya gidermiş, herkes işi bırakmış. Kurtlara gün doğarmış⁴⁶...” Hindistan’da Zühre yıldızı, yani “Aşvin”, bir at üzerinde gezermiş. Ancak Hindistan’da, at sürüleri yoktur.

EKLER: SABAH YILDIZLARI

VEYA SABAHLA BİRLİKTE KAYBOLAN YILDIZLAR

Kutadgu Bilig yazarı, sabaha doğru görünen ve kaybolan yıldızlar ile burçlar hakkında, çok değerli bilgiler vermektedir. Kutadgu Bilig yazarının yaşadığı yer, çok uzaklardadır. Bu nedenle bilgileri, astronomi bakımından değerlendirme, güçtür. Ancak bu satırlarda, yalnızca astronomi değil; kültür ve duygu da vardır:

1) “Abdest aldı (yunup kıldı), yatı namazına (yotgu namazın) kıldı; gereklerini gördü, düşөгini dile-di ve yarı.

“Az uykuya vardı, sonra yine uyandı; Merih, Mars, (Bakır sukun), tepeden (yana) kaymıştı (savılmış).

“Yine gördü ki, Ülker ‘in başı (tuğu), yana kaymıştı (savılmış).

“Doğudan (toğardan), Akreb (Çadan) burcu çıkmış (kopmuş), başı da, yükselmiş (tuş örlep).

“Yine yattı, uykusu gelmedi; bir nöbetçi (keziglig kişi) gibi, gözünü yummadı!...

“Güneş yükseldi (yaşık örlep), yelden toşoptu! “Dokuz Ahsancağı” (tuğu), yaklaştı geldi!...”: (KB,4887.4893).

2) “Yumulmadı: bir daha gözü, uyanık yattı. Düşünerek, sıktı ösü!

“Baka gördü ki doğudan (önden), Terazi (veya Jüpiter) Kara-kuş doğdu; Kopa geldi (Kara-kuş), nıpkı bir ateş gibi!

“Soura yıldızlar (yıldırık), Aygır (adgar) burcu ile parladılar!

“Ardından dizildi (derildi), Jüpiter (Erentir). (Ey insanoğlu), özünü bunlarla belgele (belgüle)!

“Seher kuşu (sükiç) kalktı, göğe yükseldi! Mezâmir (Su-ı’ibri) okur gibi, yabancı bir dille öttü (ünün sınıldı)!

“Doğuya doğru, güneşe baktı; yerinden kopup, yükseldiğini gördü...”: (KB: 5674-5678).

3) “Yüzün gizledi yere, Ruml kıztı; Dünyanın benzi oldu, bir zenci (zengi) yüzü! Göğün rengi ile ilgili bölümümüzde de, bu benzetmeler üzerinde durmuşuk. “Ruml kıztı”, göğün güzelliğini anlatan, bir tanıtmadır. Göğün, bunlu ve sıkıntılı havası da, “Zenci (zengi) yüzü” tanıtmayı ile tanıtılmıştır.

“Uykusu gelmedi, kalktı ve yine baktı: Gör! Ülker, yine kaymış (savılmış), geceye katılmıştı (uçukmuş tüne)!

“Gözünü göğe dikti ve uzun uzun baka durdu! Kara gece (kara tün) kararlı (tünerdi), aydınlanmadı hiç!

⁴⁶ Skazaniya Buryat: (Buryat masalları), s. 122. Yiğidin yüzü, kuzeye (?) dönük olmalıydı.

"Yanı verdi aşıcık, sonra yine uyandı. Mavi (yaşlı) göğe baktı ve yukarıda gördü ki:

"Doğudan (toğardan), Terazi (Kara-kuş) burcu kopmuş, yükselmiş! Düşmanın taşıdığı meşâleler gibi, parlak (yıldrak)!

"Yedi kardeşler (yetken), başını götürdü, yine yukarı! Yıldızlar (yıldırık), Aygır (adgur) burcuna, dönüşümler (töngüt)! Jüpiter'in (Eren-tir) başı ise, yerlere yakın indi!

"Güneş (yaşık) başını kaldırdı, ışıklı yüzünü açtı!..." (Kutadgu Bilig, 6216-6221).

GÖKTEKİ YILDIZLAR VE BURÇLAR

Kutadgu Bilig yazarı, kitabına başlarken, gök ile yıldızlar hakkındaki bilgileri ni ileterek, konuya giriyor. Ancak yıldızlar ve burçlar ile ilgili olarak, burada verdiği bilgiler, kitabın içindekiler ile çelişmektedir. Anlaşıyor ki yazar, bu giriş, değişik bir kaynağa dayanarak kaleme almıştı. Bir kaç burç ile ilgili beyit, az önce sunmuştuk. Şimdi de bu çok güzel ve derin girişin, -biraz da tahlil ederek- tümünü sunmağı, yararlı görüyoruz:

"(Tanrı), mavi (yaşlı) göğü yorata, üzerine deydirdi! Kara geceyi (kara tün) türetti, ay aydınlık (yaruk) gündüzü!"

"Bugökteki yıldızlar, bir biçim bezek! Bir biçim kılavuz, bir biçim öncü (yezek)! Ne biçim aydınlattı! O, bir kılavuz ki, yolunu yitirenler, (yetse), onunla bulur!

"Bazısı, azyüksek; bazısı, az alçak! Bazısı, çok parlak (yarukrak) bazısı da az!

"Bunların en üstünde, Zühâl (Saturn) (Sekentir) yürür. İki yıl, sekiz ay, bir evde kalır!" "Sekentir" veya "Sekentiz", yalnızca burada görülür. Üzerinde arapça, "Zühâl", yazılıdır (A.2). Bu yıldız, "Eren-tüz veya "Erentir" de, olabilir.

"Ondan sonra ikinci oldu, Müşteri (Jüpiter) (Onğay). Bir evde kalır on (?), ayrıca da iki ay". (Bk. Burçlar).

"Üçüncü Merih (Mars) (Kürüd) gelir, kızgın (hâhsün) dolaşır! Sözler bir baksa, yeşermişler bile kurur!" (Bilindiği üzere Türkler, Merih (Mars) yıldızına, "Bakır-Sokam" adı verirlerdi. "Kürüd" sözü-nü, ilk kez burada görüyoruz).

Güneş (yaşık) oldu dördüncü, Dünyayı aydınlattı. Yaklaşan, bakılanın, özünü aydınlattı!

"Sevimli (seviğ) bir yüz vurundu, beşinci Zühre (Venüs)! Severeğe baktı ise, özünü avut!" (Buradaki "Sevit" sözü-nü de, başka bir yerde göremiyoruz).

"Sonra geldi arzu, arzular Utaris (Merkür) (Tüleğ) Kime yaklaşırsa, onu özüne bağlar!

"Bunların en altında, bu Ay dolaşır. Güneş ile bakışta, dolunay olur!

"On iki burç'da, vardır, bunlardan başka; kimi iki evlidir, kimisiyiye bir (evli).

"Kuzu (Oğlak, hamel), bahar (yazık) yıldızdır; sonra da, Boğa (Ud! Öküz, Sevr) gelir. İki kız-lar (Erentir), Sereton (Kuşık) dürtüüp yürür! Bunlar "Erentir, Erentüz, Cevza, jüpiter veya Te-rozi idiler. (Metnin altındaki yazılara göre, burada yazma, mana değiştiriyor. Dürtüşerek (saşsu) yürürler, dendiğine göre, bu iki yıldız birer düşman olarak görülüyorlardı).

"Gör! Arslan (Esed) ile homşudur, Buğday başı (Sünbüle)! Sonra Terazi (ülgü) gelir. Bunlar-da, Akreb (Çadan) ile Kav'in, (yani) Yay 'ın (ya), oldular eji!

"Sonra geldi Oğlak, Cedi (Oğlak); Kova Delis (Könek) ve Balık, Hât. Bunlar doğurca gökyüzü ve hava (kalık) aydınlattı! (Bundan sonra gelen beyitler, yıldız bölümümüzde verilmiştir: (Kutadgu Bilig, 127-141).

BAZI YILDIZLAR VE İNANIŞLAR

1) XI. yüzyıla ait Kaşgarlı Mahmut'un şu notu çok önemlidir: "Yıldız, yıldızlara ait yaygın bir addır. Sonra araları ayrılır: Müştteri (Jüpiter) yıldızına, "Erentüz"; Terazi (Mizan) yıldızına, "Kara-Kuş"; Ülker (Süreyya) yıldızına, "Ülker; Yedi kardeşlere, "Yetigen"; Kutup yıldızına "Temür-Kassuk"; Merih (Mars) yıldızına da, "Bnkır-Sokum", denilir": (MK,III,s.40).

2) ÜLKER: "Süreyya 'ya, Ülker denilir": (MK, III, s. 40). Doğrusu, "gecege" dir. Bk. (Broc-kelmann, Ind., s.226), Ülker (Çağ.) ve Ülkür (Kırg.) söylenişleri de vardır: (Radlof;Wb.,I,1837). Gecege anlamına söylenir. Diğer notlar, yukarıda sunulmuştur.

"Ülker çeriğ" "Savaşlarda yapılan bir hile ve kurnazlıktır. Askerler, her yandan bölük bölük toplanırlar. Birisi ilerleyince, ötekiler de ona uyarlar. Bu hile ile, yenilme az olur": (MK,I,s.95).

Kutadgu Bilig'de Ülker, sabah yıldızları arasında sayılır. Bazan sabah, "Ülker'in (veya) Ülker'in, geceye karışması ile, sabah oluyordu": (KB,6216). Bazı yerlerde ise, Ülkerden sonra, başka burçlar da görülüyordu: (KB,4887-89).

3) TERAZİ (Mizan) veya MÜŞTERİ (Jüpiter): Bu iki yıldız veya burç, çeşitli kaynaklarda birbirlerine karışmışlardır. Bunun en iyi yorumunu, Broc kelmann yapmıştır: Eski türkçedeki "Eren-tüz" sözü, yıldız olarak Müştteri (Jüpiter); burç olarak da, Terazi burcu için söylenmiştir. Jüpiter manasına. "Kara-Kuş" ile, yer değiştirmiştir: (Ind.,s.22).

"Eren-tüz": Bu, Müştteri (Jüpiter) yıldızdır": (MK,I,76).

"Eren: Eren-tüz: Yıldızlar bilgisinde, Terazi yıldızının adıdır. Bu, aynın gökte uğraklarının birininin adıdır": (MK,I,76). Değişik okunuşu, "Eren-tir, Eren-tiz": (KB).

4) KARA-KUŞ yıldızı: "Terazi (Mizan) yıldızına, "Kara-kuş" adı verilir": (MK, III, s. 40).

"Müşteri, (jüpiter)'e, "Kara-Kuş" adı verilir: Bu yıldız doğduğu zaman, "Kara-Kuş doğdu, denilir. Bu yıldız oralarda, sabahleyin doğer": (MK,I,s.332). "Buna bazan, "Kara - Kuş yıldız" da, denilir": (MK,III,s.221).

Kara-Kuş, burç olarak Terazi ve yıldız olarak da, Jüpiter için, söylenmiş olmalı idi: (Broc-kelmann, s.166). Kutadgu Bilig içindeki anlayışı ise, yukarıda sunmuştuk.

5) MERİH (MARS): "Bakır-Sokum" diye Türklerce anılan bu yıldız, Türk edebiyatında, önemli bir yer tutar.

"Bakır-Sokum" Merih (Mars) yıldızının adıdır. Kızılıktta, bakıra benzer": (MK, I,361; 398; III,s.40). Doğrusu, bu olmalıdır. "Sokım", eski türkçede, bir kap veya kapak manasına söylenmiş olmalıdır: "Sokım: Bir ağaç parçasıdır ki, çam kozası şeklinde kesilerek içi oyulur. Üç tarafından delinerek, okun üzerine konur": (MK,I,s.397). Bu bir işli kılık olsa gerektir.

Uygur Türklerinde: "Bakır Sokro yulruz": (TTVI, s.57; Mars) "Bakır sokana yulruz": (KB,2839.4889).

18. BÖLÜM

SAMANYOLU

S a m a n y o l u d e y i ŷ ve anlayışı Türklere, İ r a n edebiyatı ve mitolojisi yoluyla girmiştir. İranlılar bu yola, “*Kah-keşân*”, yani S a m a n ç e k e n derlerdi. Bu söz, O s m a n l ı kitaplarında da, “*kehkeşan*” yazılışı ile görülmüştür. İ r a n düşüncesine göre, “*S a m a n y o l u , gökte saman çekilirken, yere düşen saman tozlarından ve saman parçalarından oluşmuştur*”.

“Bir saman hırsızın bıraktığı izler” diye de, Türk düşüncesine yansımıştır. Eski Türkler, “Saman oğrısı”, yani s a m a n b ı r s ı z ı , demişlerdir.

“Hacılar yolu”, Hac yolu” ise Türklerin İslamiyete girişinden sonra oluşmuş deyimlerdir. Çünkü bu yol, güney-doğuya doğru gidiyordu. Bu sözde de İ r a n tesirleri vardır. “*Samancı yolu*” “*samanlık yolu*” deyişlerimizin kaynağı da, F a r s edebiyatı olmalıdır.

“Gök yaruğı”, “Gök kapısı” ise, orijinal Türk deyişleri olsa gerektir. Bu söyleyişler, ilk O s m a n l ı kitaplarında da görülmüyordu. A n a d o l u ‘da söylenen, “*Gök dere*” ile “*Gök yolu*” ise, eski Türk mitolojisinin izlerini taşımaktadır.

“Ordu yolu”, “Kuşlar yolu”, orijinal bir eski Türk düşüncesidir. Bizce en eski ve orijinal deyim, “*Kuşlar yolu*” veya “*Kuş yolu*” idi. Çünkü göçebe kuşların izledikleri yön de, *samanyolu* idi. Bunun altında da bir efsane ve mitolojik bir düşünce yatmaktadır. Az sonra üzerinde duracağımız bu m i t o l o j j i k düşünceler, geniş Ortaasya’dan doğmuş, R u s y a ve F i n körfezine kadar uzamıştı. K a z a n Türklerinde, kuşlar da belirtilmiş ve *Yaban kazlarının* yolu denmişti. Bu deyimle ilgili, birsürü de, efsane vardır.

Samanyolu, “Göğün dikiş yeri”: Böylece P r o t o - T ü r k düşüncelere, inmiş bulunuyoruz. K u ŷ l a r y o l u da, eski bir düşüncedir. Ancak biz böylece Mitolojiye inmiş bulunuyoruz. Y a k u t Türkleri, “*Samanyolunun, göğün bir d i k i ŷ y e r i oldu ķunu*”, düşünmüşlerdir. Bu, büyük bir düşünce idi. Y a k u t l a r ın bazı komşu kavimleri ise, “*Bütün uzayı, (yani Macro-Cosmosu), Samanyolunun bir parçası gibi düşünmüşlerdi...*” Yani Dünyamız da, Sa-

¹ 1883 de yayınlanan ŷu rapor önemlidir. Ancak orijinal Türk düşüncesinden uzaktır: U. H a r v a , aynı eser. s. 143. Bk. A g a p i t o v , H a n ķ a l o v , ŷ a m a n s t v o u Buryat Irkutskoy Gubernii: (Irkutsk bölgesi Buryatlarında ŷamanizm), Irkutsk, 1883, s. 50.

manyolunun içindeydi. Zaten bu günkü modern düşünceler de, bu yöne doğru yönelmektedirler. A n a d o l u 'daki *Gök yarığı* düşüncesini de, hatırlayalım.

Samanyolu, "T a n r ı 'nın ayak izleri": Yakın Türklerinin Proto-Türk düşünceleri, uzay anlayışını geliştirmekte ve bizi, yeni fikirlere erdirmektir:

"... T a n r ı , Dünyayı ilk olarak yaratmak istediği zaman, gök yüzünde bir süre gezmiş. İşte gök yüzünde güzel bir cadde gibi parlayan bu Samanyolu, T a n r ı 'nın o zamanki, a y a k izlerinden başka bir şey değilmiş²..." Güney-Batı'ya doğru uzanan bu Samanyolu, "T a n r ı 'nın hareket yönünü" de, bize öğretmiş oluyordu³.

Samanyolu, "Geyik avcılarının ayak izleri": Görüş ve anlayış, saf ve derin mitolojiden kurtulup, "Kuş yolu" gibi, günlük bir hayata dönüyordu. Bu inanış, M a c a r l a r ın akrabaları olan, V o g u l kavimlerine aittir. "Avcılar, gökte geyikleri kovalamışlar. Samanyolu, bu avcıların ayak izleri imiş".

SAMANYOLU: ORDU YOLU

A t t i l a ve oğullarının geleneklerine gelmiş bulunuyoruz. Bu inanış, "M a c a r l a r ın Ortaavrupa'ya gelişlerinden sonra başlar". Derin O r t a a s y a izlerini taşıyan, bir M a c a r mitolojisi" dir. Bu efsane, Transilvanya'da oturan, Türk-Macar karışımı, S e k e l l e r arasından derlenmiştir.

M a c a r l a r , Samanyolunu izleyerek geliyorlar: Samanyolu, her ülkeye göre yön değiştirir: " ... M a c a r l a r , Ortaasya'ya yakın yurtlarından, M a c a r i s t a n 'a geçerken, Samanyolunu izleyerek gelmişler⁴..." Samanyolu Güney Rusya'da, özellikle yaz aylarında, doğu - batı yönleri arasında uzanıyordu. Bu efsaneyi araştıranlar, şöyle diyorlardı: " ... S a m a n y o l u burada, sanki O r t a a s y a ile A v r u p a arasında uzanan bir yolmuş gibi görülür. Büyük akınlar ile göçler, hep bu yol üzerinden yapılmıştır..."

A t t i l a 'nın oğlunun ruhundan, medet ve yardım umanlar: M a c a r l a r , Samanyoluna, "Hadakkutya" derlerdi. Bunun manası, O r d u y o l u demektir. A t t i l a 'nın devleti 450 yılından sonra yıkılınca, T r a n s i l v a n y a 'da kalmış olan Türk-Macar karışımı S e k e l l e r sıkıştıkça, A t t i l a ile oğlunun ruhlarından, yardım ve medet ummuşlardı.

A t t i l a 'nın oğlunun ruhu, Hun askerlerinin ruhları ile Samanyolundan yardıma getiriliyor: " S e k e l o r d u s u , düşman karşısında sıkışınca, A t -

² J. G. G e o r g i , *Bemerkungen auf einer Reise im Russischen Reiche*, St. P b . , 1775, I, s. 321-1773 tarihli bir rapordur. Bu efsanede, bir C ü n e y tesirini göremedik.

³ *Sfazoniya Buryat: (Buryat masalları)*, s. 122 vd.; H a r v a , aynı eser, s. 198.

⁴ R o b e i m , *Hungarian Mythology*, s. 16.

t i l a 'nın en küçük oğlu C s a b a 'nın ruhu, H u n askerlerinin ruhlarını da emrine alarak, gelmiş ve S e k e l l e r e yardım etmişti. C s a b a ruhlar orlusu ile gelirken, hep " O r d u - y o l u " yani S a m a n y o l u üzerinden ilerlemiş..." (Aynı yer).

Bu efsane Samanyoluna, sosyal bir mana ve tarih şuuru veriyor. A t t i l a 'nın, C s a b a adlı bir oğlu yoktur. Adı, ancak efsanelerde geçer. Ölümsüzlüğe ermiş imiş. Konuyu uzatmıyalım.

S a m a n y o l u , "Avcıların kayak izleri": Yine M a c a r mitolojisi ile onların akrabaları olan, V o g u l gelenekleri içinde kalıyoruz: " N u m i T a r e m adlı tanrı, 6 ayaklı, çok hızlı koşan bir geyik yaratmış. Bir avcı onu vurmak için, gökyüzünde kayakları ile kovalamış. Samanyolu, bu kutsal kayak izleriymiş..." Bu Tanrı'nın 7 oğlu varmış, bütün insanlık bu 7 oğuldan türemiş⁵. Y a k u t Türklerine göre de, " T a n r ı 7 insan yaratmıştı. İnsanlık, bu 7 insandan türemiştir". Görülüyor ki Türk Mitolojisinin, en Doğu ve en Batı uçları arasında bir benzerlik vardı.

Samanyolu: " K u ş y o l u ". K ı r g ı z Türkleri Samanyoluna, " K u ş c o l u " derler. T ü r k m e n l e r ise, " K u ş l a r y o l u " diye tanımlarlar. K a z a n Türkleri ise, " K i y i k k a z y u l u ", yani " Y a b a n k a z l a r ı n ı n y o l u " derler K a z a n Türkleri, F i n - U g o r ve Ç u v a ş l a r üzerinde, derin tesirler bırakmışlardı⁶. K a z a n Türklerinin tesirinde kalmış bir V o g u l efsanesi, şöyle diyordu: "... Bir yiğit, göklerde uçar, dağlarda avlanırmış. Baharda S a m a n y o l u 'ndan K u ş l a r g e l i n c e , o d a k u z e y e g i d e r m i ş . K u ş l a r g i d i n c e d e , S a m a n y o l u n d a n u ç a r , y u r d u n a d ö n e r m i ş ..." "

Göklerdeki geyik avcıları: Göklerde 6 ayaklı geyiği kovalayan, kayaklı geyik avcısının izlerinden söz açmıştık⁸. Ona benzer bir efsane daha vardır⁹. Bunlar, M a c a r ve F i n - U g o r kültür çevrelerine aittir.

"Yer ile göğün birleştiği yerde", geyiği yakalama: Yine aynı çevrelere ait bu söylenti de, U z a y (Cosmos) anlayışı ile ilgili, önemli bir bilgi veriliyordu: " U ç a n A v c ı , " Y e r i l e g ö ğ ü n b i r l e ş t i ğ i y e r d e " , b i r d i ş i g e y i k v u r u p , k a r n ı n ı d o y u r u y o r " ¹⁰ . " Bu, gerçekten görkemli bir mitolojidir. Ancak açık olarak yorumlamıyoruz.

İki kardeşi, göğe ve yere çeken geyikler: "... İki kardeş, geyik görüyorlar. Geyikler, onları yurtlarına çekiyorlar. Kardeşlerinden biri, " G ö k t e k i r u h l a r "

⁵ M u n k a c s i , *Die Weltgottheiten*, KSz, IX, 3, s. 251.

⁶ " K u ş y o l u " inansları üzerinde ilk kez V a n B e r y d u r n u ş t u r : Aynı eser, s. 155 vd.

⁷ R o h e i m , aynı eser, s. 14.

⁸ M u n k a c s i , aynı eser, s. 251.

⁹ Aynı eser, s. 353.

¹⁰ R o h e i m , aynı eser, s. 16 vd.

rın a t a s ı “diğeri de yərdeki” insanların a t a s ı “oluyor¹¹...” Geyik de çekti beni kendi dağına türküsündeki gibi bir düşünce!

Kuş olup, Samanyolundan gelen bir konuk: Gerçi bu da, M a c a r kültür çevrelerine aittir. Ancak A l t a y ve T ü r k motifleriyle içiçe girmiştir: “... Çok eski çağlarda bir yiğit, K a z donuna girip, S a m a n y o l u üzerinden bir ülkeye gidiyor. Bir evin bacasından girip, bir kızla evleniyor ve nesilleri çoğalıyor¹²...”

¹¹ R o h c i m . aynı eser. s. 13.

¹² Aynı eser.

19. BÖLÜM

SERAP VE TÜRKLER

Serap, ışık yansımaları ile ilgili bir olaydır. Daha çok çöllerde olur. Türkler, hayâl kurma, hayâlet görme, hayâle kapılma gibi anlayışları da, bu sözlerle anmışlardır. Anadolü'daki "ılgın-salgım" deyimini, kökleri çok eskilere giden türkçe söz köklerinden gelir. Anadolü Türkleri serap için, "ılga, ılgım, ılgın, yalgın, ılgır, ılgırmak" gibi yine kökleri eski Türkçeden gelen deyimler de kullanırlardı¹.

Eski Türkler seraba, "Sakım" derlerdi: Eski türkçede serap, "sakım" dır. Anadolü'da aynı manada söylenen, "sağın" sözü de önemlidir². Gök tükler, "sakınmak" sözünü, düğün mek veya "bir şeyi hayâllerinden geçirmek" için söylenirdi. 10. yüzyıldan sonra ise bu söz, yalnızca, "hayâl gibi görme", manasına söylenmişti.

Deyimler ve belgeler: 11. yüzyılda, "ol benim közüme sakıdı" sözü, "o benim gözüme hayâl şeklinde göründü", demekti³. "Sakığ sakıdı" sözü ise, doğrudan doğruya, "serap göründü" demektir. "Sakırmak" türeyişi ile de söylenir⁴. Uygur el yazılarında da, şöyle deniyordu: "Sihir (yelvi) ile

¹ Anadolü'da, "ılgım, ılgım, ılgır, ılga, ılgam, ılgıt, ılgım" sözleri, şu anlayışları karşılırlar: 1. Serâb. 2. Hayâl. 3. Yaz güneşinin ışığının yansımalarıyla görülen titrek pırıltı.

"ılgım ılgım görünüyör", belli belirsiz manasıdır: (Derleme sözlüğü, VII, s. 2468 vd.).

Eski Anadolü'da. ● sm anl. kitaplarında ise, "ılgım-salgım, ılgım-salkım, ılgım-salgın" sözleri, doğrudan doğruya, serâb manasına söylenir. Astım Efen di, şöyle diyordu: "... Serâbdır ki, sıcak günde şorakyere güneş urduktu, su gibi görünür. Türkçede, 'ılgım-salgım' denilir": (Bürhan-ı Katı, s. 597). Ayrıca bk. Tarama sözlüğü, III, s. 1940.

² Bk. Derleme dergisi, "Sağın" maddesi.

³ Kaşgarlı Mahmud. III, s. 268-269: 1) "ılgın yalgın göründü". Eski türkçesi: (Sakığ (serâb) sakıdı): (MK, III, s. 268). 2) "Susamış serâb, hep su göründü". Eski Türkçesi: (Usuknuşa sakığ (serâb), kamuğ su göründü): (MK, I, s. 191).

Kuta dgu Bilig'de: "Bu bir avuç kara toprağı bırak! Büyük ve ebedî (mengü) ili dile! Bu serâb (sakığ), ne gerek var!": (KB, 5425).

"... Görüverisen, Dünya işi bir serâb'dır (sakığ ol)! Tutayım diye uzamırsan, kaybedersin!": (KB, 1410).

"... Bu Dünya serâb'dır (sakığ ol)! Gözünden açar! Ne kadar üzlersen (öz ederse), gözünden kaşar!": (KB, 3627).

Uygur el yazmalarında: "... Sihirli ve sihirbazlık (yelvi kömen), bir serâb (sakığ) gibidir...": (Altun Yarık: Suvarnaprabhasa, 451,2).

⁴ Kaşgarlı Mahmud. III, s. 268-269.

hayâl görme (kömen), tıpkı s e r a p (sakıg teg) gibidir..." (Suv.,451,9). K u t a d g u B i l i g 'den de, bir kaç örnek sunalım:

- 1) "Görü ver, Dünya işi bir seraptır (sakıg ol),
"Tatayım dedikçe, insan onu kaybeder (yetrür)!" (1410)
- 2) "Bu Dünya seraptır (sakıg), gözünden uçar,
"Ne kadar özler isen, o kadar kaçar..." (3627)
- 3) "Bırak, bu bir avuç (avutça) toprağı,
"Ulu ve ededi illeri iste, nene gerek bu serap (sakıg)" (5425)
- 4) "Susamışa serap (sakıg), hep su görünür" (MK,1,191).

S a ğ ı n , A n a d o l u 'da serap için söylenen, yaygın bir deyimdir. Eski türkçede "sağın", sanma ve zannetme, demektir⁵. K u t a d g u B i l i g 'de "sakım" da serap anlamına söylenmiştir.

- "Seraptır (sakım) o, bakıversen, görünü durur,
"Tutayım dersen, kaybolur (yiter), yok olur!" (4759)

● r t a a s y a Türklerinde, "sakım" veya "zakım", yalnızca, ışığın yansımasıdır. Ancak K ı r g ı z Türklerinde, "zakımdanmak", s e r a p l a örtülme, demektir⁶. İssiz bir yerde şarkı söylemek, çok uzaklardan başkalarının da, duyabileceği gibi ı r l a m a k için de bu söz söylenirdi⁷.

Anadolumuzdaki, "ılgım-salgım" deyiş ve anlayışı: A n a d o l u Türklerinde serab, "pusarık" veya "busarık" da, denilir⁸. Bu daha çok, "alaca akşam karanlığı ile sisli havalar"dır". Bunu, s e r a p anlamına söylendiğini, önemli kaynaklarımızdan öğreniyoruz⁹.

A n a d o l u 'daki "ılgım-salgım" deyiminin aslı, başlangıçta, "sağım" idi. "İlgım"la benzeştirilmiştir. A n a d o l u 'da, h a y â l e t gibi görünen şeylere, "ılgın-yalgın görünmek" de, denilir. "Yalkımak" "parlamak ve alev alev yan-

⁵ Aynı eser, II. s. 153: "S a k ı m " sözü, s e r a b manasına olarak, K u t a d g u B i l i g 'de, yalnızca şu söz içinde görülür: ".O, görünüp duran (körnü turur), bir s e r a b 'dır (sakım ol)! Tutayım dediğinde, yiter, yok olur!..." (KB, 4759). Metnin altında, "zakıg", serab, yazılmaktadır: (KB. A. 42).

"Sağınma" eski A n a d o l u ve O s m a n l ı kitaplarında, "düşünme, z a n ve tahmin" manalarında söylenir. "Sağınma, s a ğ ı n ç kılma, sağınç sanma" sözleri ise, eski "sakınma" söz ve anlayışından gelir: (Tarama Sözlüğü, V, 3232).

⁶ "Sağın" . A n a d o l u 'da, Eskişehir ve Karacay çevrelerinde, s e r a b manasına söylenir: (Bk. DS).

⁷ Y u d a h i n , K ı r g ı z Sözlüğü, (türkçesi), s. 803.

⁸ Y u d a h i n , Aynı yer.

⁹ Burhan-ı Kati tercümesi, s. 346. Lehçe-i Osmanî, s. 1162.

¹⁰ Lehçe-i Osmanî, aynı yer.

mak”, demektir¹⁰. “Yalgın” da köklerini, aynı kök ve manadan almış olmalıdır. Anadolu’da “yalgın”, altın ve gümüş gibi şeylerin parlaması için söylenir¹¹. “İlgün”, “İlgüt”, manaya bir yumuşama da veriyordu¹².

Kuzey Türklerinde serap: “Serâp” sözü türkçemize, farsça “serap” dan girmişti. Bu söz, Kazan Türkleri yolu ile, Hıristiyan Çuvaş Türklerine kadar yayılmıştı. Çuvaş Türklerinde, “serap” ve “sören”, bazı din törenlerine ad olmuştur¹³. *Sürmek* sözüümüzden, kötü ruhları kovma törenlerine, “sürem” de derler¹⁴. Konuyu, fazla uzatmıyalım.

¹⁰ “Yalgın”, Anadolu’da, Bayburt, İzmir ve Edirne’de, serâp anlamında söylenir. “Yalkı, yalgın” sözlerinin, alev ve yıldırım anlamlarında söylenişi için bk. Redlof, *Wörterbuch* III, s. 172.

¹¹ Redhouse, s. 2191; Redlof, aynı eser, III, s. 178.

¹² *Derleme Dergisi*. Adı geçen maddelere bakınız.

¹³ Martti Räsänen, *Studia Orientalia*, XV, 1, 1947.

¹⁴ U. Holmberg, *Die Religion der Tscheremissen*, s. 181-82.

20. BÖLÜM

EBEKUŞAĞI

Ebekuşağı'na, Türkler tarafından verilen adlar: Kuşak Bütün Türk kültür çevrelerinde, Ebekuşağına ait başlıca bir özelliktir. Altay Kuzeyindeki Türklerin hepsi ebekuşağına, "Gök kuşağı" derler. Bu belgeler, kaynaklarıyla birlikte, arkadasunulmuştur. Ebekuşağına, "Yay", "Tanrı'nın kamçısı", diyenler de vardır. Anadolu'da daha çok "Al kuşak, Ala kuşak, Al yeşil kuşak, Dede kuşağı, Ebe kuşağı, Ebem kuşağı" adları verilir.

"Eleğim sağma", "ineğim sağma" gibi Anadolu deyimleri ise¹, arapça "Alâ'im el semâ" sözünün, türkçeleştirilmişidirler². İran kültür çevrelerinde, "Keman-ı Şeytan", yani "Şeytanın yayı" anlayışları³, herhalde "Kavsi kuzah" deyiminden kaynaklanıyordu.

Ebekuşağı, Gök kubbesindeki yay: Oğuz Kağan destanında, göğü baştan başa kaplayan, "Altın yay" üzerinde çok durmuştuk. İran mitolojisi, "Şeytanın yayı" demekle, buna hoş bir özellik vermiyordu. Türklerden uzakta olan, Kuzey Asya'daki Soyot boylarında, bir iz de bulabiliyoruz: "... Gök gülemesi, bir yiğidin sesidir. Onun yayı, gökkuşağı; attığı oklar ise, yıldırımlar idi..." Hint mitolojisinde ise, "... Ebekuşağı, İन्द्रa adlı bir Tanrının silahı idi. Bununla, Asura adlı bir Tanrıya, oklarını atardı⁴..." Kuzeyde, Karaim Türkleri, ebekuşağına, "Ya, yay" derler. Çağatay Türk kültür çevresinde ise, ebekuşağı ile açılan fala, "İlm-i yay" denilir. Notları, arkadadır.

Ebekuşağı, "Gök Kurtun yelesi", "Güneşin kulağı": Şimdi, Proto-Türk dünyasına girmiş bulunuyoruz. Kırgız Türkleri, Ebekuşağına "Kök cele", yani Gök yele diyorlar. Gök yele aynı zamanda Gök kurt, "Gök börü" anlamındadır. Çünkü kurdu, kurt olarak anma, tabu ve günahtır⁵. Atların ve kurtların "gök yelesi", Atlı ve hayvancı Türklerin düşüncelerinde, çok önemli bir yer tutar.

¹ Tarama Sözlüğü, IV, s. 287; Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, s. 1237.

² Tarama Sözlüğü, a. yer.

³ Mütercim Asım Efendi: *Burhan-ı katı tercümesi*, s. 456.

⁴ Potanın, *Oçerki*, IV, s. 207.

⁵ "Kök cele" için bk. Yudaşin, *Kırgız Sözlüğü*, (terc.), s. 498.

“Güneşin veya güneş ışıklarının kulağı”, yani “*Kündüng kulağı*”, ebe-kuşağı için yine K ı r g ı z Türkleri tarafından söylenirdi⁶. Türklerin k o z m o - l o j i k düşüncelerini belirtmesi bakımından önemlidir.

Ebe kuşağı, “Ak yol” ve “Cennet köprüsü”: Eski Türklerde, “*bu dünyayı, öbür dünyaya* (bu Acunu, ol Acuna) *bağlayan bir köprü*” gibi düşünülmesi, daha muhtemeldir. Bizce Türklerde, “*Sırat köprüsü*” anlayışı, yok gibidir. “*Cehennem, uçan atlarıyla geçiyorlardı*”. A n a d o l u ve eski O s m a n l ı kitaplarında, ebe kuşağı için söylenen “*Ak yol*” deyimini üzerinde önemle durulmalıdır⁷. Bizce bu deyimde, manevî bir derinlik olsa gerekir.

Ebe kuşağı, “Salavat ve Selâmet köprüsü”: Kuzeydeki K a z a n Türkleri ebe kuşağına, “*Salavat küpiri*” derlerdi⁸. İslamiyetin ve İslâmî düşüncelerin çok benzeştiği bu bölgede, “*Selâmet köprüsü*” de, güzel bir yorumdur. Putperest veya Hıristiyan olarak yaşayan Ç a v u ş Türkleri ise, bu İslam deyimini, “*Azamet-keberri*” veya “*Saramat-keberri*” olarak söylemişlerdir⁹. “*Ebe kuşağını, Dünyadan Ahirete giden bir köprü gibi*”, düşünmüşlerdi. Bu inanç, A v r u p a 'da da vardır.

Ebe kuşağı, “Altı tane yay gibi”: Ş a m a n d a v u l l a r ı üzerindeki resimlerde görülüyordu: “*Dünyanın orta direği olan D e m i r - k a z ı k 'ın yanlarına karşılıklı olarak çizilmiş, altı yay görülüyordu. Yerle gök, bir çizgiyle ayrılmış ve çizginin üzerinde de, ay, güneş ve yıldızlar görülüyordu*”. Ebe kuşağı, kutsal değildi: “*Çünkü sonsuz kutsal gökte değil; yeryüzünde oluşan bir olaydı*”. Bu yayların manası ise, şimdilik anlaşılmıyordu¹⁰.

Ebe kuşağı yolu ile şamanların göğe çıkmaları: A t l ı T ü r k k ü l t ü r ü , burada yine kendisini gösteriyordu. A l t a y d e s t a n l a r ı n d a b u n u n i z - l e r i n i g ö r m ü y o r u z . “*Göge çıkma törenleri*” ile ilgili belgelerimizde, “*şamana gök yolunu gösteren, siyah ve beyaz perçemlerden*” söz açmıştık¹¹. Bazı törenlerde ise, “*bir ip üzerine asılmış mavi, beyaz, kırmızı ve sarı bezler şamana gök yolunu gösteriyorlardı*”. Bazı araştırmacılara göre bu, ebe kuşağı idi. Bazılarına göre ise, mavi ve beyaz bezler göğü; diğerleri ise, ebe kuşağını gösteriyorlardı¹². Bazı şamaanlara göre ise, ebe kuşağı, göğe giden bir, “*Gök köprüsü*” idi¹³.

* Y u d a h i n i , aynı eser, (terc.), s. 517. “*Kündün*” sözü, Y u d a h i n 'in sözlüğünde yoktur. R a d l o f , “*Kündüng*” sözünün Kurgızlarca, güneş ışığı anlamına geldiğini söyler: “*Wörterbuch*”, II, s. 1445).

¹ Tarama Sözlüğü, II, s. 22.

⁶ P a a s s o n e n , Ç u r u ş S ö z l ü ğ ü , (terc.), s. 10.

⁷ R a d l o f , W ö r t e r b u c h , III s. 353.

¹⁰ Şaman davullarındaki ebe kuşakları için, sondeki notlarımıza bakınız.

¹¹ B u ö r n e m l i b i l g i l e r , S e r o ç e v v e k i y 'in büyük kitabından taranmıştır: Y a k u t ı , s. 646. Ayrıca bk. H a r v a s , s. 333.

¹² A g a p i t o v - H a n g a l o v , Ş a m a n s t v o u B u r y a t : (İrkutsk bölgesindeki buryatlarda şamanizm), İrkutsk, 1883, s. 46.

¹³ M a r t ı n R ä s ä n e n , belgeleri zorlayarak, bu düşüncüyü, A l t a y 'a maletmek istemektedir: S t u d i a O r i e n t a l i a , XVI, 1, 1947, s. 11. Ancak kendisinin bu B u r y a z çevresinin dışında bir bilgisi yoktur.

A v r u p a 'da "Gök köprüsü" (Pons): Benzer düşüncelere girmekten konuyu kapamıyalım. Y u n a n yazarlarında, "Cephius köprüsü"; bir ebe kuşağıdır. B a t ı 'daki düşünceler, bunu tam bir "Sırat köprüsü" gibi yansıttılar. Ebekuşağı, bu karakteri ile A l m a n Edda şarkıları içinde de görülür. K a z a n Türklerinin düşünüşleri ile bunlar arasında bir benzerlik vardır.

Ebekuşağı, bir "elek" veya "davul kasağı" gibi: İki büyük Türk bilgini, Mütercim A s ı m Efendi ile A h m e d V e f i k Paşa, biz Türklerin "Eleğim sağma" deyimine önem vermişlerdi. "Şeytanın kemeri" deyimini, bir İ r a n düşüncesi olarak sayanlar da, bunlardır¹⁴. A h m e d V e f i k Paşa "Eleğim sağma", sözünün arapçadan bozulduğunu çok iyi biliyordu. Ancak, "Elek gibi, eleğimsi, sağılmış kasnak şeklindeki Alâim-i Semâiyeden Kavsi kuzah", diye bir yorumdan da, kendisini alıkoymuyordu¹⁵.

Ş a m a n d a v u l u , bir çeşit "yay" gibi görülmüştü. Davul, şamanın bir silahı gibi görülmüştü. Kasnak, sembolik olarak bir yay yerini tutuyordu. Bunun için şamanlar davullarına, "yay ağacı" da diyorlardı¹⁶. Şamanizmde, kutlu ve sembolik ok ve yaylar, önemli bir yer tutuyorlardı¹⁷. Bundan dolayı bazı araştırmacılar, şaman davulları ile ebe kuşağı arasında bir bağ kurmağa çalışmışlardır¹⁸.

B i l g e K a ğ a n yazıtında, henüz aydınlığa kavuşmamış bir bölüm de vardır. T h o m s e n 'in yorumuna göre, şöyle denilir: " B i l g e K a ğ a n öldükten sonra, yaz geldikçe, göğün kubbesi (Tengri köbrügesi), (parladıkça?), dağlarda geyikler tezdikçe, hep onu düşünürüm¹⁹..." M a r t t ı R a s a n e n 'e göre, "Tengri köbrügesi", e b e k u ş a ğ ı anlamına gelmeliydi²⁰. Bir bilgi vermek için yazdık. Yoksa, metin ve yorumu karanlıktır.

"Ebekuşağının, "bir b o r t u m gibi" düşünülmesi: A l t a y Türkleri ile Türkçe konuşan Kuzey komşularına göre, "Ebekuşağı, yerden göğe uzanan bir su hortumu idi. Göklerde yaşayanlar, bu hortumla suyu emip, yukarı çekiyorlardı". Ya k u t Türklerine göre, "gökteki ruhlar bu hortumdan, su ile birlikte bir kızı da çekmişler. Kız uzak bir ülkede, B a y k a l gölü kıyısında bulunmuş²¹..." Bu da, ayrı bir düşüncedir.

Ebekuşağı ve t i l k i l e r : Bir yağmurdan sonra, hemen güneş açınca, "Tilkiler düğün yapıyorlar", denir. Ya k u t Türklerinin bazı kesimlerinde

¹⁴ Burhan-ı knî, s. 456.

¹⁵ Lehçe-i Osmanî, s. 76.

¹⁶ Anohin, Material, s. 42. Bölüm sonuna bakınız.

¹⁷ Lehtisalo, FUF, 29, s. 118; M. Räsänen. Aynı eser, s. 8.

¹⁸ Räsänen, s. eser, s. 8. Kuraim ağzında, "yaya".

¹⁹ W. Thumaen, ZDMG, 78, s. 159.

²⁰ Räsänen, s. eser, s. 5.

²¹ Gorahov, Material: (Sibirya şamanizmini incelemek için materyaller), İrkutsk, 1883, s. 39.

ebe kuşağı, *dişi tilkinin idrarı gibi* de görülmüştür²². Altay efsanelerinde de, “*dişi tilkiler*” önemli bir yer tutar. Ancak Yakutların bu düşünceleri, yorumlanamıyor. Altay Türklerine göre, “*Ebe kuşağı, Tanrı Yayık Han'ın di z g i n i*”, idi²³. Diğer notlar ve kaynaklar, bölümün arkasında verilmiştir.

ALTAY ŞAMANLARINA GÖRE EBE KUŞAĞI

Altay Şamanizmi'ne ait en güvenilir eser, Anohin'indir. Bu eser, iyi bir talih olarak, Hocamız Prof. Abdulkadir İn an tarafından, dilimize çevrilmiştir²⁴. Anohin'in henüz tam bir mitoloji olan maddeleri üzerinde, yorumla olarak, biraz duracağız:

1 Büyük Tanrı Ülgen, ebe kuşağı'nı kendisi yaratmış: (s.413).

2 “Ülgen Bey'in emir götüreni (yarlıkçısı)! Kenarı, kızıl buluttan! Dizgini, ebe kuşağında n! Kamçısı, şimşekten! Gökten haber (til) alan, Yayık - Han” : (s.415).

3 Şaman davullarında, Ebe kuşağı'nın (Solongi) resmi, kalın ve eğri çizgilerdir. Ebe kuşağı resminin altında, Tanrı'dan ayrılmış, mukaddes Kayın ağacının resmi vardır: (s.447).

4 Ebe kuşağının sayısı, şamanlara göre üç veya 68 idi. İki de, kutlu sayılardır. Resmi, yaygın olarak yay şeklinde yapılır. 3,4 veya 5 kalın çizgi ile gösterilir: (s.449).

5 Ebe kuşağının üzerinde, “Pura” adı verilen, “uzun boynuzlu koç” görülür. Bu koçlar, üç tane yapılır. Gök gürlmelerine, “Puranm sesi”, denilir: (s.450). Görülüyor ki ebe kuşağı, Büyük Tanrı ile ay ve güneşin altında yer alıyordu. Çok kuzeydeki şamanlar, sembolik olarak, “*bir ipe mavi ve beyaz bezler asıyorlar ve bu ebe kuşağı sembolü*” ile, göğe gideceklerine inanıyorlardı²⁵.

EKLER: DEYİMLER, İNANIŞLAR VE EBE KUŞAĞI

1) Süleç (Şor): Ebe kuşağı (Regenbogen). Süle (Kumd.) = Cam. Süleyke: (Koybal) = Cam: (Radlof, Wb., IV. s. 831).

Gök kuşağı: Tegri-kuru (Sogay): Ebe kuşağı: (A. eser. II. s.916). Tenggere solongo (Gök kuşağı): (A. eser. II. s.302).

Yaya (Kazim. T.L) (= Ya, yay) : 1.Ok atmak. 2. Ebe kuşağı: (A. eser. III. s.72).

İlm-i yay (Çağatay) : Ebe kuşağı ile fal açma son'atı:(A. eser. III.s.4).

2) “Tanrı Ülgeni altında, doru atlı bir ruh var. Üsengisi altın ve ipeklî. Kamçı yerine, kırtanı bir ebe kuşağı tutuyor”: (Radlof, Wörterbuch II. s. 825).

²² U. Harva, *Die Religiöse Vorstellungen...* s. 213.

²³ Prof. A. İn an, *Şamanizm*, s. 64.

²⁴ Anohin, *Altay Şamanizmine Ait Modeller*, bk. A. İn an, *Makaleler*, s. 401. 455.

²⁵ Uno Harva, aynı eser, s. 25.

GÖK İLE İLGİLİ İNANISLAR, ANLAYIŞLAR VE DEYİMLER

Göğün Yüksekliği

- 1) "Göğün yüksekliğini bilmiyorum: Tenggere'nün pügan..." (Radlof Wörterbuch, III, s. 1043: Teleüt).
- 2) Teke nin boynusu ve gök: "Tekenin boynusunun (tekening müzi), göğü yettiğini (yetken), kim görmüş?...": (Atasöz): (Radlof, Wb., III, s. 1043: Teleüt).
- 3) Sonsuz gök: "Açok ornu": (Altay): Büyük gök boşluğu: (Radlof, Wb., I, s. 504).
- 4) Göğün yüksekliği: yerin genişliği "... Göğün yüksekliği, yerin genişliği (kene), nasıl ölçülür?...": (Radlof, Wb., II, s. 1213; Proben, I, s. 113).
- 5) Göğe değen, "Kargı": "Kara-Boğa, 100 karış bir han idi... Göğe değen kargısı var...": (Proben, I, Metin. 233/terc. 301).
- 6) Deniz in derinliği, göğün yüksekliği: "... Bir Han oğluna, "Denizin derinliğini, göğün de yüksekliğini ök", diyor. Oğlan yola çıkıyor... Kız-Han'a gidiyor... Üç kulplu kazanını istiyor...": (Proben, I, terc. 318/Met. 294).

Göğün Kubbesi

- 7) Göğün kubbesi: "Tenggere koyını": (Teleüt): Gök kubbesi: (Radlof, Wb., III, s. 1044).
- 8) Arş: Göğün kubbesi, Radlof'un bu yorumu yanlıştır, Kutadgu Bilig'de "arş", göğün en yüksek tabakası ve 9. Felektir: (Kırs. Radlof, Wörterbuch, I, s. 133).
- 9) Tergi köğü: (Sagay): Gök kubbesi. Bu değerli belgeyi, derinliğine yorumlayamadık: (Radlof, Wb., II, s. 1221).

Göğün Katları

- 10) Göğün 3. katı: Üç köktüng altında: (Sagay): Göğün 3. katının üzerinde: (Radlof, Wb., I, s. 419).
- 11) Göğün 7. katı: "... Kartaga Mergen'in au, göğü 9 defa; yeri ise, 7 defa dolanıyor...": (Radlof, Sibirya'dan, I, s. 409).
- 12) Dokuz yedi gök: (Proben, I, Met. 384/Terc. 373). Yukarıdaki "Yedi yer" veya "yeri yedi kez dönme", Boensvi'deki, "Yedi iklim" tesiriyle gelmiş, olmalıydı.
- 13) "Yedi gök, yedi yer": "... Yedi gök, yedi yer bünyad olmadan: Ay ilogün, yıldız icad olmadan...": Boensvi (Sadettin Nilsbed, Bektaş Şairleri, s. 36). Bu, Batı Asya Türklerinin bir inanışıdır.
- 14) Yedi kat gök: "... At gökten düşüyor... At konuşuyor... Yedi kat göklerde...": (Proben, I, Met. 376/Terc. 392). Dış tesirlerinden uzak, bir Altay destanıdır. Burada, "Yedi kat gök", nasıl görülüyor: (Kırs. satır. 170).
- 15) Güneş, göğün yedinci katında: "... Ay, göğün 6. katında; güneş ise, 7. katında bulunuyordu...": (Prof. A. İnan, Şamanizm, s. 107).
- 16) Göğün 9. katı: Eski Türklerde, "9 gezegen'in", kutlu dokuz sayısı, her gelenekte görülüyordu. Bunun içindir ki, gök katlarının da eskiden, "9 kat": olmalıydı: "Togus kök": (Sagay): (Radlof, Wb., II, s. 1221).
- 17) "Dokuz gök (207)... Yedi gök (218)...": (Proben, I, Met. 349/Terc. 373). Yukarıda destanın, satır numaralarını da koyduk.
- 18) Göğü, dokuz defa ve yeri, yedi defa dolaşma...": (Radlof, Sibirya'dan, I, s. 409). Bu belgeyi, yukarıda daha geniş olarak sunmuştuk.
- 19) 30 kat gök: "... 30 kat gökte dolaşma...": (Proben, I, Met. 391/Terc. 415).
- "... 30 kat gök (10) ... ve göğe ulaşan, Altındağ (18)...": (Proben, I, Met. 349/Terc. 373).
- 20) 40 kat gök: "... 40 kat gökte..., iki yıldız gürüşüyorlar. Hangisi yenerse, yenilenin malı, balkı ile birlikte onun oluyor..." (Proben, I, Met. 312/Terc. 336).

- 21) "... 40 kat gökte (280)... 7 çatallı bir karga varmış (277)...": (Proben, Met. 384/Terc. 396).
 22) 60 katlı gök: "... 60 katlı gökte, 60 halk bulunuyormuş (185)... Ayrıca 3 başlı bir dev (Cebegen) bulunuyormuş (189)..." (Proben, I, Met. 376/Terc. 392). 6 ve 60 sayıları, Türklere belki de sonradan girmişti.

Göğün Çevresi

- 23) "... Felek-i Atlas'da durdurdum; yedi kezini evlân urdum!...": (Yunus Emre, "Atlas", 9. katın üzerinde idi).

24) Göğü dokuz kez dolaşma: "... Kartaga-Mergen'in attı, göğü 9 kez; yeri 7 kez dolaştı..." (Radlof, Sibirya'dan I, s. 409). Bu "9 gezegenlere" uylarak inanılmış, bir Felek anlayışı gibidir. Bir "uçkan at" motifi katılmıştır. Dış tesirlerden uzak, bir Altay destanıdır.

Göğün Yaratılışı

1) İlk önce, gök yaratıldı: "Yücelerde (üze), Gök; aşağıda da (asra) Yağış yer yaratıldığında (kılın-dukda)..." Göktürk yazıtlarında. Görülüyor ki, ilk önce Gök yaratılıyor. (Krşl. A. İnan. Şamanizm, s. 139).

2) Bakası dualarında: "... Yağış Tanrı! Beğ Tanrı! Cömert Tanrı! Mirza (Han) Tanrı! İlk önce göğü yaratan (saagan), senin! Tanrı'm! Ondan sonra da, yerli yaratım! Tanrı'ya sığınıyorum!...": (Proben, III, s. 46-47). Bakaslar, yarı müslüman Kırgız şamanlarıdır. Tanrı'dan sonra Hz. Muhammed'i (Makambet'i) anırlar. Ondan sonra da, "Gök Tanrı"yı anmağı, ihmal etmez ve eski inanışlarını, unutmazlar. Bu duanın tamamını, Tanrı ile ilgili bölümümüzde sunacağız.

3) Gök ve yer yaratıldığında, ben de vardım": "... Ak-Han, Torantay'a: "-Gök ile yer yaratıldığında, ben de vardım!", diyor. Ağzında ateş çıkan çocuğın, oğulluk olarak alıyor!... (Proben, I, s. 6). Çok mitolojik bir Kuzey-Türk destanıdır. Göktürk yazıtlarında insan, üçüncü olarak yaratılıyor.

Gök ile Yer İlişkileri

1) Arştan-Yere: "... Yüce arştan (ediz arştın); yere, karaya kadar (altın karga teği)...": (Radlof, Wb., I, s. 419; Kutadgu Bilig'den). Bizim, yer, için söylediğimiz "kadar" deyimini, burada da görüyoruz.

2) Çimen, gök ile yer arasında: "... Gök ile (sapanmen) göğün (küküng) arasında...": (Radlof, Wb., I, s. 554). Burada "suznu" göğün, çimen (kök) de, yeri tanımlıyor.

3) Dev, gök ile yeri birleştiriyor: "... Ker-Yutpa (adlı dev), bir dudağı ile göğü, alt dudağı ile de, yeri kaphıyor!...": (Radlof, Wb., II, s. 1084, Proben, I, met. 263/Terc. 266 ve 37). Burada "ker", duyulmamış ve görülmemiş demektir. Radlof, türkçe "kür" ile birleştirmek istiyor.

4) Ne göğün ve ne de yerin faydası yok! "... Yığd düşünümü dar yerde yakalayma, şöyle diyor: "-Ne göğün, ne yere dua et!" (yani hiç birtane sansa yararı olmayacak!)" (Proben, I, s. 16,157).

5) Yerin derinliğini ölçme: "... Hanoğlu, gök ile yeri inceliyor. Derinliklerini ölçmek istiyor...": (Proben, I, Met, 204/Terc. 318).

6) Yer ve göğün tozu: "... Yerin tozu, göğün tozu; göğün tozu yerinde!...": (Proben, I, s. 13).

7) Yerle göğün çarpışması: "... Yerle göğün çarpışmasından, üç tüylü veya hotoslu, Gök-bos renkte, soylu bir kısrak çıkıyor...": (Proben, I, Met. 61/Terc. 63).

8) Gök ve yer atları: "... Yakarıdan gelen 4 at; eşiğiden gelen, alacalı ve renkli (börs) at! Arka kolanı çok kısa, sarı at! Adım adım basan! Adımla, yeri kazan! Turuş, kumu savuran! Toza toza yürüyen! Tozu, yerlere savuran, at!...": (Proben, III, Met. 50-51). Bakası dualarından.

9) Gök ile yer yaratıldığında: "... Ak-Han, Gök ile yer yaratıldığında, ben de vardım, diyor...": (Proben, I, s. 6). Bunlar, çok mitolojik Türk destanlarıdır. Hep, göklerde geçerler.

10) Gök, demir; yer bakır! "... Kıyamet, Gök demir ve yer de sarı bakırlar!...": (A. İnan, Şamanizm, s. 25).

1) Dipsiz gök ve yer: "... (Savaşta Man as Han, yöle, a n d i ç i y o r): "... Göğün tüylü yağış Yer, beni varın! Dipsiz, Yüksek usvi Gök, beni cezalandırın! Keskin ay-baltam, beni parçalatı!...": (Proben, III, s. 106; A. İnan, Makaleler, s. 144).

2) At yerle gök arasında: "... (Uçan ve konuşan atın), altından yapılmış ye m l l i ğ i gök ile yer arasında..." (Proben, I, s. 3).

3) Gök ile yeri gözlemleme: "... ● ev, bir gözü ile göğü; diğ er gözü ile de yeri göz l ü y ö r...": (Proben, I, s. 9).

4) Yer ve gök güçleri: "... İ ş k i l t i k i i l e s a v a ş m a k i ç i n , g ö k t e n K u ğ u - H a t u n g e l i y o r . Y e r d e n d e , K a t a y - A l p , s a v a ş i ç i n g e l i y o r...": (Proben, III, s. 39). Kuğu ile yer bölümlerimize bakınız.

Gök ve Renkler İle Ruhlar

1) Gök-Ala sakal: "... Kök-ala sakal Közümböt! 60, 40 ayaklı Mengge-Cüzöl! Benim, iyi yoldaşım!...": (Proben, III, Met. 50/Terc. 142-144). Bu Şaman dualarını yorumlamak, çok zordur. "Gök-sakal", İslamiyetteki Hz Hzr'ın karşılığı olan, bir eski Türk "yaşlı ruhu"dur.

2) Gök öküzü: "... Gök öküz e b i n e n . İ l e m e n - B a y !...": (Proben, I, Met. 376/Terc. 388). Bu, bir tanıtımdır. İlemen Bay üzerinde, Tebe göz ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak duracağız.

3) Gök domuzu: "Cuma-Hay'ın habası. Kösur. Gök-Kaban! Cin içinde (iç), sen yaman! Cinlerin hepsiyle vuruşup, benim kundağınma usuşup, on birimde beni huldun!...": (Proben, III, Metin. ss. 49, 112-120). Burada Gök domuz (Kök-Kaban), kötü bir ruhtur.

4) Gök cinler: "... Gök Cinlerden, Kondı-Bay'ın ilinde...": (A. eser. a. yer).

"Gök ruhlı (Kök-Cendet), Kondı-Bay'ın ilinde, Cuma-Bay'ın oğlu Kösur-Kuda Kök-Kaban (Domuz) Enkötü (yaman, caman) şeytan, sevsin!...": (Proben, III, s. 49). Tam metin böyledir. Ancak adlar ve tanıtımlar arasında virgül koyabilme, çok zordur.

5) Gök yeledi köpek: "Gök yeledi köpek", yığidin "Gök doğanını öldürüyor". Bunun üzerine dizilen güzel bir ağıt. "Gök yeledi köpek", "Gök domuz" gibi, kötü bir tanıtımdır, "Gök doğan" ise, iyi bir tanıtımdır: (Proben, Met. 62/Terc. 80).

6) Gök-ala sakallı: "Gök-ala sakallı Közümböt! 60 atlı, 40 ayaklı!... Benim iyi yoldaşım!..." (Proben, Met. 50, 142-144). Bu metnin tamamını, yukarıda sunduk. "iyi ruh" olarak görünüyor. "60 atlı, 40 ayaklı", ne demekti? Bunu anlayamıyoruz.

En Yüce Gök; Orta Gök, Hava

1) Üstün 100 dünya: "Kurbustan Tengere": (Teleüt)-En yücede bulunan 100 dünya: (Radlof, Wörterbueh, III, s. 1044). Yabancı bir teadır.

2) Orta 100 dünya: "Exrok Tengere": Tel.-Orta 100 Dünya: (A. eser. a. yer).

3) Aşağı 100 dünya: "Kara Tengere" (Tel.)-En aşağıdaki 100 kara dünya": (A. eser. a. yer).

4) Hava boşluğu "Kalig, kalık, kök-kalık" üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Burası, kuşlarla diğer canlıların uçtuğu göktür.

5) Yüce gök: Göktürk yazıtlarındaki "Üze Kök" deyimini. Mağolların Gizli tarihinde "De'ere Tengeri" karşılığı ile söyleniyordu.

6) Gökteki açık yer: "Aşık orun", bir Altay destanı üslubu ile söylenmiş bir deyimdir: "Alakança aşık pür"-Gökte açık bir orun var. O kadar büyük ki, bir el içi kadarmış: (Radlof, Wb., I, s. 504).

Gökteki Atlar, Gökler Hanı, Gökteki Ala

1) Gökten vey er den gelen atlar: Bu Bakası dussı'nın tam metnini yukarıda sunmuştuk: 1. Yukarıdan gelen, 4 at! - 2. Aşağıdan gelen alaca (böri) at. - 3. Arka kolunu çok kısa, Sarı at! Sarı at, nereden geliyordu? Bu, pek anlaşılıyordu: (Proben, III, Met., s. 50-51).

2) Yerle göğün çarpışmasından olan at: "Yerle göğün çarpışmasından, üç sülüsü, Gök-bos (kök-boro), soytu bir kısarak çıkıtır!..." Bu çok mitolojik ve muhteşem destan motifi üzerinde, yukarıda da durmuştuk: (Proben, Met. 51/Terc. 63).

3) Gökle yer arasında altın yemlik: "Atın altın yemliği, gök ile yer arasında idi. Sahibi, Ay-Arığ ile evlendi..." Destandaki kişiler de, gökle ilgili adlar taşıyorlardı: (Proben, I, s. 6). Gökte ve cehennem denizinde, kel-at olup uçan atları, bunlara katmıyoruz.

Arş ve Âsumân

Bu deyimler Kuzey Türk destanlarına, İslamiyet ve Önaşya kültürleri yolu ile girmiştir. Ancak Türklerde, oldukça derin değişikliklere uğramıştır. Bölümümüzün başlangıcında, "arş üzerinde geniş olarak durmuştuk:

1) Arş ve yüce gök: Kntadgu Bilg gibi gelişmiş Türk-İslam eserlerinde "arş", bu manaya kullanılır: "Yücelerde (ediz) arştan (aşâğıda) (altın), yere (karga) kadar..."

2) Arş: gök kubbesi: Geç Uygur sözlüklerinde, bu manaya söylenmiştir: (Radlof Wb., I, s. 672).

Gökter Hanı

1) "Kökteki kanık": (Kom.) = Gökteki devlet. "Kökler kanı" = Göklerin hakanı.

2) GÖKTEKİ ATAMIZ: "Ey Tenggeredeki adabız" = Ey gökteki atamız: (Radlof, Wb., III, s. 1044. Bu deyiş, biraz da Hirisyanlığı tesiriyle doğrudur.

3) "Aşpan", (Kırg.)=âsumân. "Gök (aşpan) ile, çimen, yarı yer (köktüng) arasında": (Kırg.): (Radlof, Wb., I, s. 554).

Göge Çıkma, Göge Uçma, Gök Armağanı

1) Ölüm ve uçup gitme: "Uça bardı", yani "uçup gitti" deyişi. Gök Türk yazıtlarında, ölme anlamında kullanılır. Herhalde, ruhun uçup gitmesi idi.

2) "Kökke ağalğan": (Kuman)=Göge çıkan, göge çıktı: (Radlof, Wb., II, s. 1220). "Ağ-ma", yükselme demektir.

3) Ölüm ve Göge çıkma: "...Ruhın (arık-ın), bir ak ipek (ak-çipek) olup, güneş gibi (künçülep) parlayıp (sustalıp), göge yükeledi (Teğirge sıraya tapıtır)...": (Radlof, Wb., IV, s. 784).

4) Gökten gelen armağan: "Gökten gelen armağan kaybolmasın! Ayağınla tıneyesin!...": (Proben, III, Met., s. 5).

Göğün Yönleri

1) Dört gök yanı: "Dört sarı"=Göğün dört yanı: (Radlof, Wb., (Sag., Koyb., Kaç.), IV, s. 321). "Sar, barı", "yar, yarı" karşılığıdır.

2) Kuzey yanı: "Tura gebrinin, kuzey yanında (tügen yağanda), bir zenginim (bayın) üç hatunu varmış...": (Proben, IV, met. 112/Terc. 145: Hoca Anı). Bu konu ile ilgili diğer bilgiler, kitabımızın çeşitli yerlerinde verilmiştir.

Dolu ve Doğum

"Gökten, inci anne (?) gibi bir dolu diğüyor ve yerde adam oluyor..." (Proben, Met 376/Terc. 388). Bu, hocamız Prof. Abdulkadir İnan'ın bulduğu bir vesikaya, yeni bir katkıdır. Bu motif, Proto-Moğolîarın, türeyiş destanlarında görülüyor.

TANRI VE TEK TANRI İLE İLGİLİ YENİ BELGELER

1. Tanrı'nın Adını Anıp, Kurtulma

Oğuz kağan gibi: Çelkidek adı bir yiğid, bir kuzu gibi delikte, ıktı kalmış. Annesi ile babası, kırk kısrağı etni veriyorlar. Oğlan yeyip, kemiklerini burundan üstüyor. Kırk tulum (saba) kıması

verdikler, bemen işip, bitirdi... Bunlar, Oğuz Kağan destanının, abartılmış proto-tip motifleridir. Ancak babası ile annesi, Çelkildelik'i kuyudan çıkarmıyorlar.

Yığıdın, Tanrının adını anması: "Yığıt kuyudan çıkamayınca, Tanrı'ya şöyle dedi: "Ey Tanrım (Kuday)! Benim babam (ekem)! Bu kuyudan beni çıkarabilir misin?" Tanrı bir insan (adam) olup, yığıde şöyle dedi:

"- Sen ilk önce Tanrı (Kuday) deyip, Tanrının adını söyle! Önce niçin söylemedin?... Tanrı bunun üzerine onu, kuyudan çıkardı.

"- Nereden olursa olsun, Tanrının adını (Kudayı) auzunğan), ağzından eksik edip, dışlama (taslama)...: (Proben, III, Metin, s. 115-116/Terc. 146-147).

Radlof'un da söylediği gibi bu Müslüman Kırgızların müslümanlığı, dışta kalıyordu. Eski Türk gelenekleri, ağır basıyordu. Nitekim bu destandaki oğlan, "Selâmün aleyküm" yerine, "Assalâu makalay-kum!", diyordu.

2. Tek ve Bir Tanrı!

"Ey, yaratan; yalnız Tanrı!"; "...Güneş yükselince Er-Sayın, bir tepenin başına çıktı... Ey Yaratan (casagan) yalnız (tek) Tanrım! Ben ölüreem, bir daha nasıl kalkarım!... Ey Tanrım. kırım! Beni kanatsız (kardeşsiz?) bırakma! Ben, tek doğmuş bir oğulam!... Kılıcım kınına yapışmış duruyor! Kınını parçalayıp, çıkarırım! Tanrının verlerse (Kötörös Kuday), sizleri hep keser, dilerim! (525)...: (Proben, III, Met. 181/Terc. 220 vd.).

Oğuzlar, İbn Fadlan'a göre, "Bir Tanrı diyorlar ve başlarını göğe kaldırıp, dua ediyorlar". Başkurı Türklerinin, 12 ülöhıyetlerin yanında, "Bir ve Büyük Tanrıları" da vardı.

3. Tanrı'dan "Medet", Yardım Dilenme

"Er-Targın, Tanrı'ya şöyle dua ediyordu:

"... Yığıtlerin yığıdi, ben idim! Kudretli ve güçlü Tanrım (Küdröttü küştü Kudayım)! Tanrı belimi kırmaması! Beni ilimden, yerimden (cerimdi), ayırmasın!... Er - Kışak da, savaşa girmeden önce şöyle dedi:

"Tanrı, dizginimi onarır, yardım ederse (Alda tizgin onğdasa)! Gök süngümü (kök süngü) alırım! Altın zırhımı, giyerim!...": (Proben, III, Met. 124/Terc. 160 vd.).

4. Yeni Müslüman Olmuş Bir Bakım'ın Duası

"İlk önce Sen bize yardım et (onğda), Tanrım! Sen yardım edersen, biz burada oluruz! Dilediği-miz dileği (tilegen tilek), bize ver! Henüz doğurmamış kadınlara, çocuk (bala) ver!

Tanrı'nın vasıfları: "Yahş Tanrı (Kuday)! Cömert (cay) Tanrı! Miras (Han) Tanrı, Bey (Bii) Tanrı!

Yaratan Tanrı: "İlk önce Göğün yaratan Tanrım! Ondan sonra (annan keyin) yerli yaratan (casagan) Tanrım! İlk önce göğün, ondan sonra da yerin yaratılması, çok eski bir Türk inancıdır.

Ulu Tanrı ve Hz. Muhammed: "İlk önce, birinci olarak (birinşi), Tanrı'ya (Kuday) sığınuyorum (sınayın)! İkinci (tekinşi) olarak, Hz. Muhabammed (Mukambet)'e sığınuyorum! Birine, kul olduk! Birine, ümmet (ümböt) olduk! Bundan sonra Türk Kırgızlar, kendilerinin eski "Gök Tanrı" larını unutmuyorlar ve onu söylüyorlar:

Üçüncü "Gök Tanrı": "Üçüncü Tanrım (Tengrim)! Dördüncü, dört Halife (Car)..."

Yukarıdaki metin, "Türklerin İslamiyete girişleri"nin, çok önemli bir vesikasıdır. İslamiyetteki Ulu Tanrı ile Peygamber'i sındıktan sonra, kendilerinin eski "Gök Tanrı" larını, unutmuyorlardı. Üçüncü olarak, "Gök Tanrı"yı da, dualarına katıyorlardı.

21. BÖLÜM

DÜNYA

Acun, eski türkçede, *Dünya* demektir. Dünyanın maddesi bir *Acun* idi. Ancak insansız ve canlı varlığı olmayan bir Dünyanın, manası yoktu. Zaman zaman, yaşınan varlıkların tümüne, “*Acunlar*” da denmiştir¹. İnsanlar ise, “*Acunluk*”, *Dünyalık* idiler²:

“*Acunluk belinge badı kut kurtı,*

“*Kozı birle kadhlıp, yörüdü böri!*

“*İnsanlar bağladı, kutluluk kuşağını,*

“*Kuzuya katılıp, yürüdü kurtlar!*

Dünyanın hakanı: “*Acun cı*”: İki dünya vardır: “*Bu Acun, ol Acun*”. Yani bu Dünya, öbür Dünya. Burada, *Acun cı* sözünün çok geniş bir manası vardır. *Dünya devleti*, bu sözün içindedir. Buna, “*Cihâşümûl*” (*Univesal*) devlet düşüncesi de denilir. “*Türk Hakanı, bütün insanlığı idare etmek için Tanrı tarafından gönderilmiş bir hükümdar idi*”. Bu düşüncüyü, *Göktürk* yazıtlarında da görüyoruz. Ancak Hakan, fâzilet ile dolu olmahydı:

“*Acunçka erdem kerek, ming tümen!*

“*Dünyanın Hakanına, on milyon erdem gerek!*”

“*Bu Dünya*”, “*O Dünya*”: Eski Türk kaynaklarında sık sık, *Bu Acun, Ol Acun*” sözüne rastlanır³. Bu Dünya, *ölüm lü (ölüglü)* idi. Öbür Dünya ise, *Ebedî Dünya (Menggü Acun)* idi⁴. “*Bu dünya, o dünya*” deyimini, *Anadolu*’da da, söylenen bir anlayıştır. Eski Türk düşüncesinden, fazla bir ayrılık yoktur. *Bektaşî* şairi, *Teslim Sultan Abdal*, şöyle diyordu:

“*Bu dünyadan, o dünyaya giderken,*

“*Tu yüzüne, Lânet şanına Yezid!...*

¹ *Acun*’un başka manaları, şunlar olabilir: 1) *Dünya* ve *yeryüzü*. 2) *Dünyaya ait hayat*. “*dünyevî*”. 3) *Canlı varlıklar*. Bu *adinin*deki manası için bk. *Altun Yarık*, *Malof* yayını. 611-2. Çizice. metindeki karşılığı. “*varlıklar*”, (*existenzen*) demektir. *Acun*, *Soğd* dilindeki “*cwn*” sözünden, türkçemize girmiş olabilir. *Roekelmann*, *Wortschatz*, s. 17; *AM II*: 118:

² *Kutadgu Bilig*, *Radlof* yayını, 26.5. *Çiğil türkçesinde*, “*madâli dünya*”.

³ *Kutadgu Bilig*, *R. Arat* yayını, 3009.

⁴ *Kaşgarlı Mahmud*. (terc.) I. s. 77.

⁵ *Aynı eser*. III. s. 378. Bk. not.6.

Bu anlayışlar, İslamiyetten önceki Türkler tarafından da söylenmişti. B u d a dünyaya inanan Türklerin düşünceleri de, pek fazla ayrılmıyordu:

“Togup takı kalmadı niengü eren,

“Acun küni, yulduzi tutçı togar!”

“Doğup da kalmamıştır, ebedî bir kişi,

“Dünyanın güneşi, yıldızlarıdır, sonsuza dek ışılan!”

Dünyaya önem veren (geocentric) Türk düşüncesi: Yukarıda da görüldüğü gibi, sonsuz olan, dünya ile göklerdeki varlıklar, yani güneş ile yıldızlardır. Bu anlayış, P t o l e m e 'de de vardı. Dikkat edilirse, bu düşünceler anlatılırken, hiç bir yabancı söz, kullanılmamıştır. Deyimler ve anlayışlar, U y - g u r l a r ile eski Türk edebiyatının sözleridir. Farsça söz bulunmayan bir düşüncede, İ r a n edebiyatının tesirlerini arama, bizce biraz gereksizdir.

DÜNYA, “ZAMÂNE” VE KAHPE FELEK

“Acun”, yani dünya sözünün, “felek” ve “zaman” anlamına söylenmesi: Astronomi bakımından, “Dünyanın direği” ve “Kutup yıldızı” bölümlerimizde, Türklerin F e l e k anlayışı üzerinde durmuştuk. Türklerin F e l e k anlayışı ile “Cök çığrısı” deyimleri üzerinde de durmuştuk. Türklerin, d ü n y a y a ö n e m v e r e n (geocentric) bir görüşleri vardı. Bunun için, “dönen felek” ile “değişen gece ile gündüz” de, A c u n sözü içinde toplanmışlardı:

“Ajun tünü (eyyam-ı dehr) yelkin kiindüzi keçer

“Kimin kalı satgasa küçin kever?”

“Dünyanın gecesiyile gündüzü, konuk gibi geçer,

“Kimin üstünde varsa, gücünü zayıflatur!”

Felek, zaman ve Acun, yani Dünyanın, aynı manada düşünülmesi: Görülüyor ki d ü n y a (acun), yalnızca bir madde dünyası değildi. Biz de, zaman zaman “kahpe dünya” deriz. Kader, pususunu kurarak fırsat beklemiştir. Acun, insanoğlunu vurur. Ancak ilâcını da, yine insanoğlunda arar⁸:

“Urmuş Ajun (zamâne) pusuşın, kılmış anı balığ!

“Em sem anğar tülenip, sizden bulur yakığı!”

“Kurmuş Ajun pususun, kılmış anı yaralı!

”İlaç çare arayıp, Sizde bulur yakıyı!”

⁶ Aynı eser, a. yer; Brockelmann, *AM I*, 38n.

⁷ Aynı eser, III. s. 288. Brock., *AM Pr.*, 7,10.

⁸ Aynı eser, I, s. 407. Brock., *AM Pr.*, 24v. 3.

“Zamâne, eyyâm-ı zaman, umur-ı zaman,...” Manalarında söylenen Kaşgarlı Mahmud'un örneklerinden bir kaç tane, daha sunalım:

1) “Zaman (ödhlek = zamâne) fırsat (yarag) gözetti, gizli tuzağını (oğrı tuzak) uzattı! Beylerbeyi'ni şaşirtti (azıttı), O kaçsa bile, (ölümden) nasıl (kalı) kurtulur!” (MK,=,233; Brock., AM Pr. 6,7).

a) “Zamâne (ödhlek = Eyyam-ı zaman), günleri davrandırıp, hızlandırır. İnsanın gücünü de, gevşetip gevretir (kevretür). Dünyadaki erleri azaltır. Kaçsalar dahi (takı), (ölüm) onlara erişir?...”

2) “Zamanın gidişi (ödhlek) iyice gevşedi. Erdem, iyice seyrekleşti. Düşküler ile kötüler, davrandı (tuvratı) ve güçlendi!” (MK,I,103; Brock., AM I, 44,9).

4) “Sana bir felâket (katılg) gelirse, geçer diye zamânenin (ödhlüg=umur-ı zaman) işini bilip, öylece diren!” (MK,3,233; Brock., AM I, 43 d).

‘ ‘ Z a m a n ’ ’ anlamında “ödhlek”: 1) “Gece ile gündüz geçer (keçe), zaman (ödhlek) tükenir...” (MK, I, 82; Brock., AM I, 44,19A).

2) “Zaman (ödhlek) güzelleşti (küzgerdi)” (MK,2,304). 3) “Zamanın (ödhlek) kocattığına, kına ve boyaya, ayıp sayılmaz” (MK,1,304; Brock., Sprichwörter, 343).

K u t a d g u B i l i g ‘de, F e l e k , zamâne ve devran’: Yukarıda da belirttiğimiz gibi 11. yüzyıl Türklerinde, F e l e k ile ilgili anlayış değişmiyordu. Büyük kültür hazinemizden, orijinal gördüğümüz eski sözler ile birlikte, bir kaç örnek sunalım:

1) “(Tanrı), Yağız yer ile Mavi (yaşlı) Göğün, güneş ay ile geceyi, varlıkları (halayık), z a m a n (öd) ile z a m â n e y i (ödle) ve bu günümüzü yarattı” (KB,3). Görülüyor ki, T a n r ı , zaman ile Felek veya zamâne'yi büyük varlıklar arasında, ayrı ayrı yaratmıştı.

2) “(çocuk), anasından doğup, adını alsa (atınsa), (bu Dünyada hemen) misafir olur, z a m â n e n i n a t ı n a (ödle) atı) biner” (KB,1388).

3) Hakan veziri çağırdı: “ F e l e k (ödle) sana ne yaptı?” Vezir: ‘ ‘ - F e l e k (ödle) bana katı davrandı (eriglendi), kaşlarını çattı (tügdü kaşı)” (KB,1582-1586).

4) “ F e l e ğ i n y ü k ü n ü (ödle) yükün), nasıl yükleniyor?” (KB,3198).

5) “Evlen! F e l e k t e n g ü n ç a l (ödle) küni) ve sevinçle geçir!...” (KB,4481).

6) Feleğin öğüdü ve ibreti: "... Benim sana öğüt (ötsav) vermeme, ne gerek? Feleğin (Ödlek), sana verdiği ibret ve ders (öt), yeterli! Ey yaşayan (tirig) yiğit!" (KB,5136).

"... Eğer z a m â n e (öd ödlek), bana öğüt (öt erig) verip, beni aydınlatırsan!..." (KB,56,89).

"... Ca flet içindeyim... Feleğin (ödlek) öğüdü (öt) beni uyandırda..." (KB,5690).

DÜNYANIN SAHİBİ TÜRK HAKANI

(A C U N C I)

K u t a d g u B i l i g , gerçekten güçlü bir devlet olan K a r a h a n l ı çağında yazılmıştır. Fakat *bir saray dilidir*. Bunun için kitapta, *felsefe ve düşünce* vardır. Bu kitaptaki "Acuncı" Dünyayı (Acunu), sert disiplinle idare eden bir hakan değildir. Bize, bir f i l o z o f karakterinde görünmektedir. "Acun Begi" de, denilmektedir. A l p E r - T o n g a üzerinde ayrı bir bölümümüz vardır. Ancak burada, F e l e k söz konusu olunca, şu güzel şiiri sunmadan geçmeyelim:

"A l p E r T o n g a öldü mü? Kötü (ıslız) Dünya (Acun) kaldı mı? Felek (ödlek) öcünü aldı mı? Şimdi yürek yirtülür¹⁰!"

Buradaki "ıslız Acun", kötü Dünya, h a y l a z , y a r a m a z , terbiye almaz çocuklar için söylenen bir sözdür¹¹. K a h p e d ü n y a gibi E f r a s i y a b ile ad değiştiren, A l p E r T o n g a , yani A c u n B e g i üzerinde, çok şiir söylenmiştir. F e l e k ve D ü n y a için, bir örnek daha sunalım:

"Bilge ve akıllı kişi (bükü) yoksul kaldı! Dünya (Acun = zamane), onların etini ısırdı (yençidi)! Erdemli vücutlarsa (erdem eti), koktu! Yere değip, sürtülür¹²!" Dünya'yı biraz da D e d e K o r k u t dilinden dinleyelim¹³:

"... Kanı dedüğüm Beg Erenler, ecel aldı yer gizledi!

"Dünya benim diyenler, bu dünya kime kaldı!..."

"ACUN" MADDİ DÜNYA ANLAMINA

"F e l e k , z a m â n e" anlamıyla, Dünya için birkaç örnek vermiştik. Şimdi, içinde yaşadığımız D ü n y a 'ya gelelim:

¹⁰ Aynı eser, I. s. 41. Brock... AM, Pr., 5. 1.

¹¹ Aynı eser, III. s. 41.

¹² Aynı eser, III. s. 303. Brock... Am Pr., 7. 10.

¹³ D e d e K o r k u t kitabı, s. 129.

“Kuru yerler (kaklar), hep göllendi! Dağların başları, belirlendi! Dünyanın soluğu (Acun tınığı), ısındı! Türlü çiçekler dizildi¹⁴”. Soğuklar ile kışın gelişi ise, şöyle anlatılıyordu:

“Soğuk geldi, yaslandı! Kutlu yazı, kıskandı (tepsedi) A c u n (Dünya) karla kaplandı! Vücut (et-yin), üşür, titreşir¹⁵”

Hasan Bey
TABRİZ

¹⁴ Keşgarlı Mahmud, I, s. 179. Brock., AM I, 30,6a.

¹⁵ Aynı eser, I, s. 463. Brockkelman u. AM I, 37c.

242

22. BÖLÜM

DÜNYANIN ŞEKLİ

Dünya, Türk otağı şeklinde: Dünya, gök kubbesinin şekli bakımından, *kubbeli bir tepsi* gibiydi. Atlı Türkler, daha çok gök ile ilgili idiler. Zira atçı kavimlerin dünyaları ise, başka idi. Türklerin oturduğu otağın içi de, bir çeşit dünyanın yönlerine göre yönelmiş gibi idi.

Dünya, bir tepsi gibi: Gök kubbesinin yuvarlaklığı ve yıldızların dönüşü, dünyanın da bir tepsi gibi olduğuna inandırıyor. Gök ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Türklerin bu düşünceleri, İslam dinindeki veya astronomisindeki, “*Felek*” ve “*Felekiyat*” düşüncesine uygundu.

Türk devleti, dört köşe: Arkadaki notlarımızda, *dünyanın dört yanı* ile ilgili deyimler, bir araya getirilmiştir. Devlet olarak, düşünce değişiyordu. Çünkü bir düzen ve devlet teşkilâtı, söz konusu idi. Az sonra bu konuya, yeniden geleceğiz.

Yakut Türklerine göre, Dünya hem yuvarlak ve hem de dört köşe idi. Halk ve devlet düşüncesindeki bu ayrılık, ilkel, ancak çok köklü Yakut Türklerinde de görülüyordu¹. İnsan düşüncesi ile hayâli başka; toplumun düzene sokulması ise, başka bir düşünce düzeni içinde yöneliyordu.

DÜNYA, TÜRK DEVLETİ GİBİ, DÖRT KÖŞELİ

Büyük Ortaasya İmparatorlukları, devlet teşkilâtı bakımından, “*iki yönlü*” idiler. “Devlet, doğudan batıya doğru uzanıyordu”. Ortaasya’da, coğrafyanın sınır ve çizgilerine göre (*geogonical*) bu normal idi. Yine bu coğrafyanın gereği olarak Türk devletleri *yüzey*, *ufkî* (*horizontal*) idiler. Türk devletlerinin *güney* yönleri *Tibet* ile *kuzey* yönleri ise, *Sibirya*’nın tundraları ile beliriyordu.

Türk devletlerinde, *güney* ve *kuzey* ikinci derecede yönlerdi. Çünkü devlet, ancak *doğu-batı* yönlerinden genişleyebiliyor ve mana kazanıyordu. *Sibirya* kavimlerine göre ise, “*Dünya, güneyden kuzeye doğru uzanmakta idi*”. Çünkü büyük ve kutlu *ırmaklar* da, bu yönde akmakta idiler.

¹ 1773 yılına ait bir rapor için bk. Georgi, *Bemerkungen*, I, s. 275. U. Harva. a. eser. s. 22.

Ya kut Türkleri, ‘*güneyi, dünyanın yüksek ve Cennet yantı olarak düşünüyorlardı. Kuzey ise, dünyanın aşağı bölümü idi*’. Sibirya’nın coğrafya konumu da, böyle idi. Aslında Ya kut Türkleri güneyden gelmişlerdi. Onlara göre, “*Rüzgarlar da, dört köşeden esiyorlardı*”.

Göktürk devleti, “dört köşeli”: Göktürk yazıtları, “*Tört bulungdaki*”, yani “*Dört yandaki*”, yerlerin sayımı ile doludur. Kaşgarlı Mahmud bile, “*bulung*” sözünün, *taraftı*; yoksa köşemi olduğunu, bir aydınlığa kavuşturamıyordu². Uygur çağında ise “*bulung*, “*yan, yön ve taraftı*” idi. “*Kündünki bulung*”, yani “*güneş yantı*”, güneş demektir³. Biz de, “*Dünyanın dört köşesi*” veya “*dört bucağı*”, diyoruz. İran dillerindeki “*Çehar küşe*”, yani “*dört köşe*”, geç olmuş bir deyimdir.

“*Hudûd-u erbaa*” ise, “*dört yan*”, demektir.

Büyük Hun devleti’nde, “*Dört boynuz*” adlı “*Dört köşe*”, büyük bir devlet düzeni gibidir. “*Dört büyük memuriyet*”, başkent in dört yönüne yayılmıştır⁴. Çin’de de, “*Dört yön*”, “*Dört kapı*”, “*Dört kutup*”, gibi, idare düzeni ile ilgili deyimler, yok değildi⁵. “*Dört köşe*”, Türk Halk edebiyatında da, dünyayı anlatıyordu:

“*Güleç yüze, tatlı söze doyulmaz! Yedi iklim, dört köşeden geliyor!*” (Karacaoğlan).

“*Üç çerağ yanar şışede, arslanlar gizli meşede! Yedi iklim, dört köşede*, Ben Dedem Ali’yi gördüm!” (Kul Himmet Dede).

“*Yedi iklim*”, “*Dört köşe*” anlayışı: Yukarıda, Göktürk yazıtlarının, “*tört bulung*”, yani “*dört köşe*” veya “*dört taraf*” anlayışı üzerinde durmuştuk. Göktürk Kağanı, *İstemi Kağan*, Bizans’a yazdığı mektubunda, “*Yedi İklim Kağanı*” olduğundan, söz açıyordu. Bu da belki Soğdelçi ve yazıcıları tarafından, yazılmış olabilirdi. İran’da biraz geç olarak, “*Çehar erkân*” gibi deyimler de görülmüştü⁶.

GÖK, YER, YERALTI DÜNYASI VE ANA DÜNYA

Ya kut Türklerine göre, Üç Dünya var: “*Gök, yer ve yeraltı dünyası*”, olmak üzere Üç Dünya vardı. Ölümlü insanların yaşadığı ve bitkilerin bitip kurduğu yeryüzüne, (Yakut Türkleri), *Orta - Dünya* (Orta Doydu),

² Kaşgarlı Mahmud, Kilişli yay., III, s. 247.

³ Bang - Rahmeti, *Oğuz Kağan destanı*, 20. 295: “*Kündünki bulungda*”, yani doğuda, Ayrıca bk. “*Önedüng, kündüng bulungda, ögrünçlüg (sevinsli), yel yeltirdi*”: (TT, I, 143).

⁴ De Groot, *Die Hunnen*, I, s. 24.

⁵ M. Granet, *La pensée Chinoise*, s. 345.

⁶ *Burhan-ı khat terc.*, s. 227.

diyorlardı'...” Yakut Türkçesinde “orto” orta; “Doydu” ise, ç i n c e Tai-tu”, yani büyük b a ş k e n t sözünden gelmektedir.

Yaşadığımız Dünya, ‘ ‘ A n a D ü n y a ’ ’ : O r t a D ü n y a demekle, dünyamızı ikinci dereceye almış oluyorduk. Yakut Türkleri, “üzerinde yaşadığımız dünyaya, daha çok “İye Doydu”, yani A n a D ü n y a diyorlardı⁸...”. Buradaki “İye” sözü, a n a demektir. Sekiz köşeli Dünya: “Yeryüzünün ana-sının şekli, s e k i z köşeli idi⁹”. Yakut Türklerinin dininde, Sekiz ana¹⁰, “Sekiz iyi kadın ruhu” gibi, Tanrılara da rastlıyoruz¹¹. Türk dilinde, sekiz köşeli şekillere, ‘ ‘ s e k i z l i k ’ ’ derlerdi¹². 6 ve 8 sayıları daha çok M o ğ o l l a r ile Ç i n ‘de kutlu idi.

T ü r e d i ğ i m i z v e d u r d u ğ u m u z Dünya: Yakut Türkleri, çok daha eskiden ‘ ‘ D ö r t k ö ş e l i Dünya ’ ’nın varlığına inanıyorlardı¹³. “Tepesi gibi yuvarlak Dünya”, da, onların görüşleri arasında vardı¹⁴. ‘ ‘ D u r d u ğ u m u z Dünya ’ ’ için, “Turung Doydu”, diyorlardı¹⁵. ‘ ‘ T ü r e d i ğ i m i z Dünya ’ ’, yani “Törüt Doydu” ise, daha çok kendi v a t a n l a r ı için söyleniyordu¹⁶.

DÜNYA'NIN TAŞ KUŞAĞI

Ö n a s y a ‘da K a f dağları da, bu düşüncenin bir benzeri idi. M a c a r - kültür çevresinin uzantılarından olan, V o g u l ‘lara göre, “Başlangıçta dünya bir tepsi gibiydi ve durmadan dönüyordu. Suların üzerinde bir toprak parçasıydı. Topraklar dağılmışın diye Tanrı, t a ş k u ş a k l a b a ğ l a d ı . Bu taş kuşak, U r a l dağları idi’...”

E r g e n e k o n ‘un, çelik dağlardan oluşan kuşağı: Bu konuya gelmişken, ister istemez E r g e n e k o n ‘u hatırlıyoruz. E r g e n e k o n ‘un çevresindeki ‘çelik dağlar’, 13. yüzyıldan sonra anılmağa başlanmıştır. Ancak Ç i n tarihleri, G ö k t ü r k t ü r e y i ş destanlarını anarken, turfan kuzeyindeki m a - ğ a r a y a girdikten sonra, “Türklerin ilk yurdunun, yüce dağlar ile çevrilmiş olduğunu”, söylüyorlardı.

⁸ P e k a r s k i y, Yakut Sözlüğü, (terc.), s. 252b.

⁹ Aynı eser, a. yer.

¹⁰ H u d y a k o v, Hvalinskiy Sbornik: (Hvalinsk derlemeleri), s. 122. 132.

¹¹ P e k a r s k i y, Yakut Sözlüğü, (terc.) I. s. 46.

¹² Aynı eser, I. s. 47.

¹³ Y u d a h i n, Kurguz Sözlüğü, (terc.), s. 643.

¹⁴ G e o r g i, Bemerkungen, I. s. 275.

¹⁵ P o t a n i n, Oçerki, II., s. 166: Moğollarda, derin budizm ve Lamaizm tesirleri görülüyor.

¹⁶ P e k a r s k i y, Yakut Sözlüğü, (terc.), I. s. 252b.

¹⁷ Aynı eser, a. yer: “Doydu” sözü, ç i n c e “Tai-tu” dan geliyor. B a ş k e n t manasındadır.

¹⁸ M u n k a c s i, Die Weltgoetheiten, s. 218. 276.

DÜNYA'NIN, "ALÇAK" VE "YÜKSEK" YANI DİYE İKİYE BÖLÜNMESİ

Çin düşüncesi Dünyayı, 12 bölgeye ayırıyordu. Bu ayırım, daha çok günün saatleri ile ayın dönüşüne göre yapılıyordu. İran ve Önsay'a da ise dünya, "7 bölgeye" ayrılmıştı. Esas merkez, yine insanların yaşadıkları dünya idi.

Dünyayı, kendine (egocentric) ve coğrafya durumuna göre (geocentric) bölme: Bu bölmeyi, mitolojisi araştırmaları yapanlar uyguladılar. Aileler veya küçük Türk toplulukları, dünyayı dikine (vertical) bölüyorlardı. Bu, (egocentric) bir bölmedir. Büyük coğrafyaya göre (geocentric), devlet kuran Türklerin, yeryüzünü (horizontal) böldüklerine dair bir kayıt yoktur. Çin'de olduğu gibi.

Türklerde "ikili" devlet düzeni ve Dünya: Türklerde devlet, iki bölüme ayrılmamıştır. Böyle görünse bile, bir yanı diğerine, kesin olarak bağlıdır. Ancak eski Türk devletlerinde "Doğru yanı, terazinin kefesinde, oldukça ağır basıyordu". Çin'de ise, devlet ve Dünya'nın, "Güneş yanı, yüksek yanı idi". Acaba Türklerde de, "devletin Doğru yanı, yüksek yanı mıydı?" Bu konuda, kesin olarak konuşamıyoruz.

Türk devletinin, "Doğru yanı", yüksek ve "Gök yanı" mıydı? Bu düşünceye daha çok, Türklerin komşuları olan, paralel düşüncelere bakarak, ihtiyatla, yöneliyoruz. Çin İmparatoru, Güneşin izlediği yol üzerinde, yani doğru-batı yönü ile, arabasına binerek, insanları denetliyordu¹⁸. Ashında Çin'de, "büyük yongüney idi". Türklerde de ağırlık, "doğuda, yani güneşin doğduğu yönde idi"¹⁹. Çinlilere göre, "Dünya devletini, yer taşıyor, gök örtüyordu". Çin İmparatoru'nun sarayındaki, "Dört sütun, Dünyanın dört dağından; 4 kapısı da, 4 yönünden", başka bir şey değildi.

Çin'de "Güneş, devletin yüksek yanı": Çin'de Güneş, yüksek ve devletin, "gök yanı" idi. Ötügen, yani Türklerin başkenti de, "yüksek ve gök yönü" olabilirdi. Kâbe'de, böyle bir özelliğe sahiptir. Kuzeydeki Yenisey Türkleri, Kutup denizine akan Lena gibi büyük ırmakların geldiği güneşi, "Gök ve cennet yanı" olarak düşünürlerdi.

TÜRK BAŞKENTİ, DÜNYANIN ORTA YERİ

Ordu, yani başkent veya karargâh anlayışı, orta sözümüzden gelmektedir. Türk hakanlarının otağlarını kurup oturdukları yer, devletin orta sı veya merkezi idi. Cihân veya Dünya devleti anlayışı söz konusu olunca, bu ordu merkezi, dünyanın ortası oluyordu.

¹⁸ M. Granet, *La Pensée Chinoise* s. 343 vd.

¹⁹ M. Granet, aynı eser. s. 344.

O ğ u z d e s t a n ı içindeki, *Or-Tag* ve *Kür-tag* gibi yerler, O ğ u z Han'ın dönüp, dolaşıp, geldiği yerlerdi. U y g u r devletinde de *Kut-dağ*, böyle bir öneme sahipti.

DÜNYA VE DEVLET DÜZENİNDE, “ZAMAN BİRİMLERİ”

Dünyayı, t a k v i m düzenine göre bölme: Bu düşünce, Ç i n 'de görülür. Ünlü sinolog M. G r a n e t 'nin kitabında, “zaman ve mekân” adlı bir bölüm vardır²⁰. M. G r a n e t bu kitabında, Çinlilerin dünyayı, fizik yapısına göre bölmeklerini, göstermeğe çalışır: ‘ ‘ Ç i n 'de z a m a n ve t a k v i m , devlet teşkilâtının; d e v l e t t e ş k i l â t ı da zaman ve takvimin, birer örneği idiler’’. Devlet içindeki bölümler, sayılar ve semboller, zaman ve takvim düzenine göre kurulmuşlardı.

O ğ u z d e s t a n ı içinde, zaman ve takvim birimleri: O ğ u z boylarının kuruluşundaki, “ikili”, “altılı”, “dörtlü” ve “yirmi dörtlü” düzen sayıları da, zaman ve takvim birimleri olsa gerekti. B ü y ü k H u n devletinin temelini, “Doğu” ve “Batı” diye i k i l i bir düzen oluşturuyordu. “4 köşe” ve “6 köşe”, devletin soylu boyları idiler. Bütün ordu ise, “24 tümen” di. Bunları, kısaca olarak, bir fikir ve örnek vermek için sunuyoruz.

DÜNYA, YEDİ, DOKUZ VE ONİKİ BÖLGE

Dünya, 7 bölüm ve 7 iklim: Türklerde “ d o k u z ” sayısı ve “ d o k u z g e z e g e n ”, birinci derecede bir önem taşır. “ Y e d i ”, sayısını ise, bir Ö n a s - y a tesiri gibi görmüştük. Ancak Batı S i b i r y a kavimlerinde en kutlu sayı, “ y e d i ” idi. “ M a c a r türeyiş efsanesinde, 7 o ğ u l ve 7 kardeş’; vardır. “ M a c a r tahtı ile toprağı da, 7 bölüme bölünmüştü’.

G ö k t ü r k l e r d e kutlu sayı olarak, y e d i : “Yedi tuğlu”, bir K a r - l u k reisinden haber veriliyordu. Halbuki D o ğ u Türklerinde, “dokuz tuğ ve bayrak”, yaygın idi. K ü l T e g i n yazıtına göre: “ İ l - T e r i ş Kağan, Çin'e karşı çıktığı zaman, 17 kişi imiş. 17 kişi, 70; 70 kişi de çoğalarak, 700 kişi olmuş...” Bunlar, “mitoloji sayılarıdır”. 17+70+700” mitolojik türeyişi görülüyor. Türklerde, 9+19+90+99+900+9.000” kutlu sayıları, büyük Türk destanlarında görülür.

G ö k t ü r k İstemi Kağan, B i z a n s İmparatoruna yazdığı mektubunda, “ 7 i k l i m i n Hakanıyım”, diyordu. Bu düşüncede, S o ğ d l u yazıcılar ile elçilerin, bir tesiri olabileceğini düşünmüştük. Olmayabilir de! Bir B e k t a ş î şairi, V e l i B a b a şöyle diyordu:

²⁰ M. G r a n e t . s y n i c e s r . s . 86-125.

“Bin bir âyet yazılıdır postunda,

“Yedi kıral, yedi şah var destinde!...”

Dünyanın, dokuz ve on iki bölüme bölünmesi: “*Türk hakanlarının davul ve tuğları, 9 tane idi*”. Her tuğ ve davul, devletin bir bölgesini temsil edebilirdi. Yenisey Tatarlarının efsanelerinde, “*9 davullu Kıtay-Alp’a, 9 Hanbağlı idi*”²¹. “7 oğul, 9 kız” dan söz açan destanlar da vardır²². Kızlar, niçin 9 taneydi? Anlaşılmıyor. Yakut Türklerinde, “*Kurt gibi dokuz oğul*” dan söz açılıyordu.

Çin’de, “12 ülke” anlayışı: Bu anlayış, Türklerde görülüyor. Bazı Kuzey Türk masallarında, “12 ülke” deyimine rastlanıyor²³. Diğer bir destanda da Han: “12 kurduna, kaçan bir kısırağı yakalamaları için, emirler veriyor”²⁴. Bununla beraber Çin toprağı üzerinde devlet kurmuş olan Hitay (*Liao*) teşkilâtında, 12 sayısı ile, ilgili, çok motif vardır²⁵. “12 hayvanlı Türk takvimi”, Türk görüşünün bir temelinden gelebilirdi²⁶.

Türklerde 40 sayısı: Dede Korkut’tan, Sibirya’nın tundralarına kadar, bütün türkçe destanlar “kırklı düzen” içindedir. Bu sayı, İslamiyet’ten de kutlu sayılabilir. Ancak Anadolu’daki “kırklar” anlayışını, Cüneye ve Önyasyaya bağlamak, doğru değildir.

DÜNYA, NEYİN ÜZERİNDE DURUYOR?

Dünya, 4 tane gök öküz üzerinde duruyor: Altay kuzeyindeki Telet Türklerine göre, “Dört gök öküz, tabağa benzeyen dünyayı, altına girerek değil; kenarlarına koşulmuş olarak tutuyorlardı. Öküzlerin kıpırdamalarından, deprem oluyordu”. Dünyanın, öküzün boynuzları üzerinde durması, Binbir gece masallarında da vardır²⁷. Ancak bu Altay destanı, değişik bir düşünceye dayanıyordu²⁸.

Dünya, öküzlerin çektiği, çadırı bir araba gibi: Çingiz Han çağında, bu otağlı arabaları, çok görüyoruz. Yine bu Altay destanına göre, “Dünya, çadırı bir otağ gibi idi. Öküzler tarafından çekiliyordu”. Bu Türklerin, yerli bir düşüncesidir.

²¹ Schiefner, *Die Heldensagen der Minusinskische Tataren*, s. 5. Bu destanlar çok mitolojiktir. Göklerde geçerler.

²² Aynı eser, a. yer.

²³ Schiefner, a. eser s. 4.

²⁴ Schiefner, a. eser, s. 4-6.

²⁵ K. Wittfogel, *of Chinese Society, Liao*, s. 268.

²⁶ K. Wittfogel, a. eser, s. 222.

²⁷ Fuad Köprülü, *Kayıtçı Kul Mustafa ve Genç Osman vakası*, İstanbul, 1930, s. 64.

²⁸ Anohin, *Şamanizm i Teleutov: (Teleüt Türklerinde şamanizm)*, Sibirskaaya jizm, Tomsk, 1913, Nr. 253, s. 40. Bu eser, sonradan özetlenmiştir: A. İnan, *Makaleler*, s. 404-458.

Türk, Hind ve Önaşya düşüncelerinin ayrılıkları: Hindistan ve Tibet'te, "Dünya ile üzerindeki gök kubbesi, dört fi lin üzerinde duruyordu". Çin'de ise, "Gök kubbesi, dört sü tün üzerinde, duruyordu"²⁹.

Kırgız Türklerine göre: "Yerin altında büyük bir okyanus vardı. Bu denizin üzerinde çok kalın bir bulut dolaşır. Bulutun üzerinde, çok büyük bir kaya ve kayanın üzerinde de, bir 'boz öküz' vardı. Dünya bu öküzün boynuzu üzerinde dururdu"³⁰. Boz Öküz Kuzey Türk efsanelerinde çok görülür. Kuzeydeki "Kırgız Türkleri ise, bir inekten türemişler", imiş.

Anadolu'da Kayıkçı Kul Mustafa'nın da dediği gibi, "En aşığıda, büyük bir deniz vardı. Denizde, bir balık, balığın üstünde de öküz vardı. Dünya, bu öküzün boynuzları üzerinde duruyordu". Altay ve Önaşya düşünceleri, benzeşmiştir.

Kırım Türklerine göre: "Dünya, bir boğanın boynuzları üzerinde dururdu. Boğanın altında bir deniz, denizde büyük bir balık vardı. Önun altında, rüzgarlar ile karanlık bir dünya vardı"³¹.

Pir Sultan Abdal ise, şöyle diyordu:

"Musa söyler idi binbir kelâmı,
"Kudret eli ile çaldı kalemi,
"Öküze yükletti, cümle âlemi,
"Dünyanın temelini kurandan beri!

Diyanbakırlı Şerifî, 16. yüzyılda Mısır Türk Sultanına sunduğu eserinde, şöyle diyordu:

"Ağırlandı yer ol bâr-ı girândan,
"Cüvendi yer götüren öküz andan!...

Dünyanın, bir balık üzerinde durması: Balina balıkçılarına ait bir düşünce olmalıdır. Türk kültürü çok kuzeylerde, bu balıkçılara kadar uzanıyordu³². Çok kuzeylerdeki Yakut Türklerine göre, "Dünya, Baykal gölünde yaşayan büyük bir balık üzerinde duruyordu". Yakut Türklerinin 'Arat denizi' ile 'Arat balığı' üzerinde, okyanus ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. Bunlar, Mamut da, olabilir. Sibiryaya ve Altay Türklerinin, mamutlar hakkındaki efsaneleri de vardır³³.

²⁹ M. Granet, *La Pensée Chinoise*, s. 344.

³⁰ Potanin, *Oçerki...* (Kuzey-Batı Moğolistan (Altaylar) hakkında), II, s. 153-154; IV, s. 799.

³¹ Potanin, a. eser, IV, s. 799.

³² Uno Harva, aynı eser, s. 28 vd.

³³ Potanin, *Oçerki*, IV, s. 709.

EKLER: DÜNYA HAKKINDA BAZI NOTLAR

(En Eski Türk Anlayışı ile)

1) Dünyanın dört yanı: "Bulung" sözü, özellikle Dünya'nın yanı veya yönleri hakkında söylenen en eski bir Türk deyimidir. İçimle. manevî bir mana da vardır:

"Dört yandaki (bulungdaki) milletleri idare ettim ve yeniden düzenledim (yarattım!)...": (Riige Kağan yazıtı, D3).

"Bumın Kağan, Dünyanın dört yanını (dört bulungı), idare edip, disiplin altına almış (kırmış!)...": (Ongin yazıtı, 1).

"Dünyanın dört yanındakilerin (bulungdaki), en iyileri ve etkileri (edgüsi uyarı), derlenip...": (Thomson-Stein, II, 42; H. N. Orkun, II, s. 80).

"... Doğu ve güney yönlerinden (öngdün kiüntün bulungda), sevinç getiren bir rüzgar (yel) esti...": (TT, I, 143).

"Dünyanın güney yönünde (küdüki bulungda), Barkan adı verilen, bir yer vardı...": (Oğuz Kağan destanı: Uygur yazıtı: 43,7).

"Tört bulung" = Dünyanın dört yanı: (Uygu.-sınca sözlük: Radlof, Wörterbuch: (Wb., IV, s. 1375). -Cöğün dört yanı: "Tört pulung": (Aym eser, III, s. 1257).

2) Uçsuz bucaksız: "O (hakanna) ölkesi (uluş), uçsuz ve bucaksız (bulungsus buçkaksız) idi...": (TT, VI, 427).

3) Dünyanın her yanı: "Bulung-yingak": "Dünyanın her yanı (bulung yingak), taht ve oturulacak yüce yer (torun ornağ), dekilidir...": (Uigurica, I, 12,7).

"Dünyanın her yanının (bulung yingak) hepsi, büsbütün (bütürü) karardı...": (Suvarna, 617,8). Bu eserde, "bulung-yingak", çin ce karşılığı ile, "alan ve bütün ülke" olarak gösterilmiştir: (Aynı eser, 617,78).

4) Dünyanın 8 yanı: "Sekkiz yangak": (Uyg. Çenci sözlük: Radlof, Wb., III, s. 89). Bu anlayış, Budizm yolu ile gelmiş olmalıdır. "Yingak, yangak", bizim yan sözümtizle ilgilidir.

Diğer Deyimler

Türk dünyası ile Türk tarihi çok geniştir. Bundan dolayı, deyimler ile düşünceler arasında, bazı değişiklikler oluyordu. II. yüzyıl Türkleri, Gök türk yazıtlarının "bulung" sözünü, köşe ve açığı anlamasında söylemişlerdir: (MK, III, s.371). Bu anlayış, Uygur el yazıtlarında da görülmüyordu. Bizce bu, esas manadan, bir kayma idi. Radlof'un Sözlüğünden derlediğimiz; ancak yorumları güç olan bazı deyimleri de sunmak istiyoruz:

1) "Carık" (=Carık) (Kırgız)-Dünya. "Bu carık"-Bu dünya. "Ol carık"-Öbür dünya. Krşl. Yarıkkışık. "Carikka çık"-Aydınlığa çıkmak, doğmak: (Radlof, Wb., IV, s.29; Yudabino, Kırgız sözlüğü, s. -2.) "Dünö" (Kırg.) = Dünya: (Radlof, Wb., III, s.1804). -- 3. "Cenem" (Taraçlı) = Dünya (?): (Radlof, Wb., IV, s.455). -- 4. "Tolbas" (Şor-Verbitkiy) = Okyanus (?): (A. eser, III, s.1205).

Diğer İnanış ve Anlayışlar

Öbür dünya: "Özge Dünya" (Çağatay): (A. eser, I, s. W1303). -MANAŞ DESTANINDA: "... Öbür dünya, bu dünyadan iyile, Er-Koşanın oraya gitsiyor...": (Proben, Met. 34/Terc. 42).

Dünyanın tanımivegenişliği: 1. "Bir yigit, Hanbabasının buyruğu üzerine, göğün yüksekliğini ve dünyanın, yerin genişliğini (kene) ölçmek istiyor...": (Proben, I, s. 113; Radlof, Wb., II, s. 1313).

Dünya: Gök ile çimen arasında: "...Gök ile (aspanmen), ot ve çimenlerin (köktüng) arasında...": (Radlof, Wb., I, s. 554). Bu, Hayvancı Türklerin bir inancı olsa gerektir. Onlar için otlar, saptaktan daha önemli idi.

Diğer inanışlar için, "Türk Mitolojisi I" in indeksine bakınız.

23. BÖLÜM

DÜNYANIN GÖBEĞİ

Yakut Türklerinin bir "Şaman duası"nda, şöyle deniliyordu: "Göğün göbeği yerde, yeringöbeğigökte". Göğün direği ile ilgili bölümümüzde, bu düşünce üzerinde durmuştuk. Her şeyin orta yeri, bir göbek'tir.

Çin devlet düşüncesine göre: "Dünyanın ortasında, Çin İmparatoru, otururdu. Diğer milletler, dalga dalga genişler ve onun çevresinde dünyayı oluşturlardı. Bunun için Çinliler Çin'e, "Orta memleket" (Chung-kuo) demişlerdir. Çin imparatorluğunun bulunduğu yer, dünyanın göbeği idi".

Türklerde, dünya yerine Türk devleti yer alıyordu. Onun ortası, "ordu", yani başkent idi. Ordu sözü de, orta sözümden geliyor. Anadolu'da, "Dünyanın göbeği", çok söylenir.

Diğer kavimlerde, "Dünyanın göbeği": Eski Yunanlılar, dünyanın ortasına, "Omphalos ges" derlerdi. Alman dilindeki "Erdnabel", bunun karşılığıdır. İslam düşüncesinde ise, dünyanın ortası veya göbeği. Mekke ve Kâbe idi. İrân dillerinde, "Nâf-ı hâk" veya Nâf-ı âlem", Nâf-ı Zemin", dünyanın ortasıdır. "Nâf" Göbek demektir¹. Araplar ise, "surre" derler. "Nâf-ı arz" deyimini Osmanlı kitaplarında çok görüyoruz².

Türklerde, "Dünyanın göbeği": Ortaasya Türk ağızlarında "kindik", göbük demektir. "Kindik" sözüne, Osmanlı kitapları ile, Anadolu'da rastlamıyor değiliz³. Dış tesirlerden uzak olan bazı Altay Türkleri, "yerin, dünyanın göbeği" için, "Yerding kindigi", diyorlardı. Bu deymi. Altay mitolojisinde de görüyoruz⁴.

"Göbek ve göbek kesimi!", bütün Türk kavimlerinde bir çocuk için çok önemli idi. "Çocuğun göbeğinin kesildiği ve kirlerinin temizlendiği yer, onun vatanı sayılır⁵".

¹ Burhan-ı Katt. s. 585.

² Redhouse. s. 2065.

³ Radlof, Wörterbuch, II. s. 1348. Derleme Sözlüğü: "Kindik". Uygur elyazlarında "kindik": (TT. VIII. C. 37: USP., 42.5).

⁴ Radlof, Wörterbuch. II. s. 1348.

⁵ Yudaşin, Kırgız Sözlüğü: (terc.), s. 472.

M o ğ o l dillerinde, *Kiî* (Kalm.), *küyi küi*, *g ö b e k* demektir⁶. F i n - U g o r kavimleri ise buna, “*Kiî*” derlerdi. Bu söz, türkçe “*kindik*” ile ilgili olmalıydı⁷.

A h m e d V e f i k Paşa da, “*arzun göbeği*” deyimini çok kullanırdı⁸. O, bu sözü daha çok, dünya yuvarlığının ortası için söylüyordu.

Türk halk bilgisinde, “*Dünyanın göbeği*”: 1) Y a k u t Türklerine göre: “*Dünya yuvarlak idi. Ortasında da bir delik vardı. Ya k u t şamanları, ortasında d e l i k bulunan ve dünyayı gösteren taşlar taşlılardı*”.

2) F i n - U g o r kavimlerine göre: “*Dünya durmadan kendi ekseninde dönerdi...*” Y a k u t Türkleri ise, “*dünyanın göbeğini en sâkin ve rahat bölge olarak kabul ederlerdi*”⁹.

3) Y a k u t Türklerine göre, “*dünya s e k i z köşeli bir Y e r - A n a idi. Dünyanın göbeği, Y e r - A n a ’nın S a r ı g ö b e ğ i idi*”¹⁰.

4) Y a k u t Türklerinin bazı masallarında, “*Dünyanın göbeğinden, yer ortasının g ü m ü ş g ö b e ğ i ’*”, diye söz açılıyordu¹¹.

5) Yine Y a k u t l a r a göre, “*yerin yüksek m e m e s i ’*” de vardı¹². Bu deyiş ve anlayışın, iç yüzü anlaşılmıyor, Belki dünyanın “*orta dağı*” idi.

6) Y e r i n k a p ı s ı da, yerin göbeği olabilirdi: A l t a y şamanlarına göre: “*Yerin de bir b a c a deliği vardı. Yer altında dolaşan şamanlar, bu açılan kapıdan veya delikten, yerin altına girerlerdi*”¹³. M i n u s i n s k Tatarlarının destanlarına göre, bu delikten yer altına girenlerin başına, türlü felâketler gelirdi¹⁴. K ı r g ı z Türklerinin destanlarında da, “*yerin deliği*” anlayışı görülüyordu¹⁵.

7) Ağır hastalara, şöyle deniliyordu: “*.. Eğer dünyanın göbeğini çözer de, kesebilirsen, iyi olabilirsin*”¹⁶.

8) Ya ğ m u r d u a s ı n a çıkan şamanlar, şöyle derlerdi: “*Tenggerenin kindiği yerde; yering kindiği, tenggerede*”. Yani, “*Göğün göbeği yerde; yerin*

⁶ R a m s t e d t, *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 234a.

⁷ Aynı eser, s. 234.

⁸ *Lehçe-i Osmanî*, s. 725.

⁹ H u d y a k o v, *Verhoyanskiy sbornik: (Verhoyansk derlemeleri)*, s. 18, 122. Çok kuzeylere ait bir inandırıcıdır.

¹⁰ Aynı eser, s. 134.

¹¹ Aynı eser, s. 142.

¹² Aynı eser, s. 144, 152.

¹³ P o l a n i n, *Oçerki*, IV, s. 65. Bu inanışlar, biraz karışıktır.

¹⁴ S c h i e f n e r, *Heldensagen der Minusinskische Tataren*, s. 4.

¹⁵ R a d l o f, *Proben*, III, s. 7b; IV, s. 8a.

¹⁶ W i c h m a n n, *Wotjakische Sprachproben*, I, s. 192. U. H a r v a, aynı eser, s. 26.

göbeği gökte¹⁷". Bundan da anlaşılıyor ki, "Yerle göğün göbeklerine bağlı gibi", düşünülüyordu.

9) Sibirya kavimlerine göre, "Kuzeye akan büyük ırmaklar denize dökülürken, büyük girdaplar yapıyorlardı. Burası, Yer in kaptısı olabilirdi¹⁸".

10) Kuzey Türk destanlarına göre: "... Kuzeyde, büyük bir deniz vardı. Bu denizin ötesinde de, yeraltı dünyasına giden, bir mağara yolu vardı¹⁹".

¹⁷ Radlof. *Proben*, I, s. 220 vd.

¹⁸ Tretjakof. *Turuhanskiy Kray*, s. 200. Çok kuzeylere ait bir inanıştır.

¹⁹ Schiefner, aynı eser, s. 5. Göktürk destanlarına benziyor. Almanca şiir halinde yorumlanan bu destanlar, içlerinde pek çok Proto-Türk inanış ve motifler taşırlar.

24. BÖLÜM

YER VE YERALTI

Bu kitapta, Türklerin yer ile ilgili bütün bilgilerini sunmak, mümkün değildir. Aslında Türklerce susuz toprak, önemli değildi. Bunun için, Yer - su, yanyana gelen iki büyük varlık, bir mana taşıyordu. Diğer bölümlerimizde, bunun üzerinde geniş olarak durduk.

Yer, madde yönü ile toprak: "*Yer ağaçlandı (yer yıgaçlandı)*", 11. yüzyıl Türkleri, ağaçlar çoğalınca, yine öyle diyorlardı. Güzel bir yeri anlatmak için Uyğur yazıları. "*Görklü yazı, çiçekli ve otlu yer - su*", diye anlatıyorlardı. Görülüyor ki ağaç ve ot toprağın, bir parçası idi.

Kara yer ve kara toprak, bir mezardı: *Anadoluda* bu anlayış yaygındır. *Kuta dgu Bilig*, "*bu bir avuç (avutça) kara topraktan vazgeç*", diyerek dünya toprağının fâniliğinden söz açıyordu (KB,5425). Ayrıca, "*ister iyi ol istersen kötü, ölünce toprak olursun... İyi ad bırak*", diyordu (KB,1790). 11. yüzyıl Türklerinin mezar için, "*yerçü*" demeleri de, önemlidir¹. "*Yere batmak*", *Yere bat!*" sözlerimiz de, hep ölümlle ilgili idiler².

Yer, yurt ve vatan anlamında: *Altay Türkleri*, Rusya için, "*Orus yeri*"; *Çin* içinde, "*Kıtay yeri*" derler. *Gök - Türk* yazıtlarında, "*Ötügen yer*", "*Bayırku yeri*", "*Birleşik Türk milletinin yerinde (Türk Sir budun yerinde)*", "*Devleti idare edecek yer (İl tutsık yer)*" gibi, anlayış ve deyişleri görüyoruz. 11. yüzyılda hemşeri ve yurttaş için, "*yerdeş*" deniliyordu³. Yani, aynı yeri paylaşanlar.

Mevkive rütbe anlamında, yer: Eski Türklerde, "*Yer-orun*" sözü, bu manayı tamamlıyordu. *Yer orun, Tanrı ve hak an yeri* idi. Ülke manasına da söyleniyordu. "*Dört taraftaki (ülkeleri) yer-orunu, basmış, almış*": (Suv.607, 14). *Tanrı yeri* de bir orun idi: "*Tengriler yerinte*": (Uig.1,24) Konuyu uzatmıyalım.

"*Yerime, ilime doymadım!*" *Mezar taşlarındaki ağıtlar*: *Gök türk* yazılarıyla yazılmış, *Yeni sey* yazıtlarında, bu ağıtlar çok görülmür: "*Öz ye-*

¹ Kağgarlı Mahmud, (tere.), III, s. 30.

² Radlof, Wörterbuch, III, s. 366.

³ Kağgarlı Mahmud, I, s. 407. Brockelmann: "Landsmann" (Öğüz). Wortschatz, s. 84, Krsl. Radlof, Wörterbuch, III, 344.

rim, mukaddes (ıduk) yerim!” “Gökteki güneşe, yerdeki ilime doymadım!” “İdil yerime doymadım!” “Yerimden, suyumdan ayrıldım (adırlıtım)!” Bu örnekler, bize yeterli bir bilgi verecektir.

K a r a y e r : Yeri kara ile tanıtmada yeni değildir. **K u z e y** Türklerinde de, “kara yer” denilir⁴. **K u t a d g u B i l i g** de, “Nice saray ve köşkün olsun.. Ölüm bozdu mu, k a r a - y e r i görürsün!” Başka bir yerde, “İyi ve kötülerin (ısız) hepsi, k a r a - y e r olur!” “Kara yer katında (kara yer katın), herkes düz olur!” Bunlar da **K a r a h a n l ı S a r a y** kültürünün düşünceleri-
dir. **D e d e K o r k u t** kitabında, “Kara yerinize otağ dikelim!” Deniyordu.

“**K a r a**”, eskiden de, yer ve toprak demekti: **K u t a d g u B i l i g** de bir yerde, şöyle diyordu: “Yücelerdeki arştan, aşağıdaki yere (karaga) kadar”⁵. Bir örnek de, **K a r a c a o ğ l a n**’dan verelim:

“Derya, deniz, dağ, taş demez geçerim,

“Karada menzilin, aldın mı gönül!...

Y e r i n t ü r l e r i : A ğ a ç s ı z yerlere, “Ak yer”⁶, çöllere “Çölige yer”, o r m a n l ı yerlere “bükli yer” demişlerdi⁶. Burada “yer” sözünün tanıtmalarından bir kaç örnek verdik. Yoksa örnekler, pek çoktur: “İç yer”, t a ş r a y e r, “taş yer”, gibi.

“Yerçi”, kılavuz. Mitolojide ve dinde: Eski Türklerde “yerçi”, k ı l a v u z demekti. 11. yüzyıldan sonra, “yolçı yerçi” P e y g a m b e r manasında da söylenmiştir. Göktürk yazılı belgelerde: “Bilgelig, yanılmaz; yerçilig de, yolunu şaşmaz (azmaz)”, deniyordu. Yer ile su birbirinden ayrılmıyor, “yerçi-suvçı”, yani y e r e i - s u c u da, kılavuzlar için söyleniyordu. Bu da eski Türk düşüncesidir. M i t o l o j i de kılavuzlar, iyi veya kötü, çok önemli idiler.

Türklerde yerler ile sulara, “Türk milletinin koruyucusu” olarak kişilik ve ilâhî güç veriliyor: Bu kitabımızda Türklerin bu anlayışı üzerinde çok durduk. Ancak **G ö k t ü r k** yazıtlarında, “Türk milleti, kendi yerine (yerin-gerü) ve suyuna (subıngaru) konu” sözü⁷, v a t a n düşüncesinin en yüce bir gelişmesidir. Konuyu uzatmıyacağız.

Gök ile yer, karıştığı için: Türk milleti ile devletin düzeni, bozuluyor. “Kök yer bulgakin üçün” sözü⁸, millet ve devlet düzeninin, “gök ile yer

⁴ Radlof, a. eser, s. 138.

⁵ Radlof, *Wb*, II, s. 142. *Kutadgu Bilig*, Radlof yayını, II, s. 14 de, “kara” okuyor. R. A r a t a göre “sarag”, notlarda ise, “toprak” tanımı veriliyor: KB, 24.

⁶ Radlof, *Wb*, III, s. 335.

⁷ Radlof, *Wb*, III, s. 335. “gerü” eki, yön gösterir: “Yerin-gerü, subıngaru”, yani, “yerine ve suyuna”.

⁸ Şine-Usu yazıtı, D2, G9. “Tengri-yer”: Gök ve yer.

düzenine" bağlı olduğunu gösteriyor. Bu, Çin'deki gibi, yüksek bir devlet felsefesi idi.

"Gök ve yer buyurduğu için: Gök tür k kağanı, isyan eden halkı, cezalandırıyor. İran'da olduğu gibi gök ile yer hakkında ikilik düşünülüyor. Bir vahdet düzeni içinde, birleştiriliyordu. Manna's destanında, "Ne yere ve ne de göğe dua et!" Yani hiç kimse seni kurtaramaz⁹. Gökle yerin kışması üzerinde, yukarıda durmuştuk¹⁰.

YER İLE GÖK, BİRLİKTE YARATILDI

Gök ile ilgili bölümümüzde, Gök ile yerin aynı zamanda yaratıldıklarına dair belgelerimizi sunmuştuk. Zaten Gök tür k yazıtlarında, "yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında", diye söze başlıyordu. Gök bölümümüzde, mitoloji ile halk inançlarına ait bilgileri de sunmuştuk. Şu sözleri de, burada katalım:

1) "Yeri göğü yaradan : (Yerni kökni yaratgan¹¹)".

2) "Kainatı, yerli göklü yaradan: (yerli kökli yaratgan¹²).

Gökle birlikte, çöken ve delinen maddî dünya: Yer, eskiden de, Dünya manasında söyleniyordu: "Şafak söktü, Dünya aydınlandı (yer yaradı), gün doğdu, her şeyin üzeri, ışık doldu¹³". Yer için bazan, "kang yer" yani katta yerde, söyleniyordu. Gök tür k yazıtlarında, "Yukarıdaki Gök basmasa (basmasar), aşağıda yer delinmese (asra yar telinmeser), Türk milleti, seni kim yok edebilir?" deniyordu. Burada da, "Gök ile yer, birlik halinde" idiler. "Yerin delinmesi", bir Kıyamaet işareti idi. Erzurumlu Çarağî şöyle diyordu:

"Göğün gözü, yerin karnı derindir".

Osmanlı kitaplarında, büyük ordulardan söz açıldığı zaman, "Yer götürmez asker", deniliyordu¹⁴. Dünya anlamında yer. Altay Türkleri arasında da, söyleniyordu: "Dünyadaki veya Dünya üzerindeki", demek için, "bu yerdin üstündö"; diyorlardı¹⁵. Bir ülkeler olarak, Rusya ve Çin için de, "Orus yeri"; "Kıtay yeri" diyorlardı¹⁶.

⁹ Rüdlof. Proben, V, 16, 157.

¹⁰ Bilge Kağan yazıtı. 30.

¹¹ Kıtadgu Biliğ, R. Arat yayını, 2.3.

¹² Aynı eser, 3.

¹³ W. Thomesen, JRAS, 1912, s. 81-227. H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, II, s. 79.

¹⁴ Rüdlof, Wb., III, s. 335.

¹⁵ Aynı eser, a. yer.

¹⁶ Aynı eser, a. yer.

YERYÜZÜ VE YER KABUĞU

Türklerde y e r , *Bir kumaşın veya başka bir şeyin yüzü, için de söylenir*¹⁷. Örnek olarak eski Türkler, yeşil yüzlü ipekli kumaş için, “yaşlı yerlig barçın”, derlerdi¹⁸. Y e r y ü z ü için söyledikleri en önemli deyim ise, “y e r k ı r t ı ş ı” idi. Nedense “kırtış” sözü, o çağlarda, yalnızca, y e r sözü ile birlikte söyleniyordu¹⁹. U y g u r çağında ise, y ü z için de söylenmeğe başlanmıştı²⁰. Bu anlayış, daha sonra da devam etmişti.

K ı r g ı z Türkleri, yerin yüzüne veya kabuğuna, “cerdin kırtışı” demeye, devam etmişlerdi²¹. Kırtışlı ve taşlı yerler için ise, “kırtıştuu cer”, diyorlardı²². Bundan da anlaşılıyor ki, “yer yüzünün bekâreti, sabanla veya kazılma yolu ile bozuluyordu”. K u t a d g u B i l i g ‘de, havanın yüzüne de, “kalıg kırtışı” denilir.

D ü n y a n ı n y ü z ü : Burada artık, konuyu yalnızca toprağın yüzü olarak değil; Dünya’nın yüzü gibi ele alıyor ve II. yüzyıldan bir kaç örnek sunuyoruz:

1) “Dünyanın yüzü (Ajun kırtışı) oldu, altın benzi; Güneş safran çıkardı, yakutun benzi (öngi²³)...”

2) “Yüzüntü gizledi yere. R ü m î k ı z ı : Dünyanın yüzü oldu, tıpkı bir zenci (zengi) yüzü²⁴...”

3) “Uykusuz kaldı biraz, düşünüp ayık durdu; gökyüzünün rengi (kalıg kırtışı), kâfur rengiyle doldu²⁵...”

Kuşun beyaz rengi, kuğunun tüyü: K u ğ u , O r t a s y a mitolojilerinde de, güzelliğin sembolü olan, beyaz ve güzel bir kız gibi görülür. Zaman zaman gök de, kuğunun rengine benzetiliyordu:

1) “Güneş koptu, göğsünü (göge), yükseltti; kuğunun benzi (kuğu kırtışı) gibi oldu dünya²⁶...”

2) “Kimin başına girse, kuğunun benzi (kuğu kırtışı); kuğu gibi ak etsin gönlünü, o kişi²⁷!...”

¹⁷ Kaşgarlı Mahmut, III, s. 142. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 91.

¹⁸ Aynı eser, III, s. 145.

¹⁹ Aynı eser, I, s. 461: “Yer kırtışı”. “Kahk kırtışı”: Gökyüzü: (KB, 2915).

²⁰ Radlof, *Wb.*, II, s. 757. F. W. K. Müllerr, *Uigurica*, I, 37, 12: “Kırtış sargarur, kam katıp...”
Yüzü ararur, kam katlaşır.

²¹ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 461.

²² Yudahin, s. eser, s. yer.

²³ *Kutadgu Bilig*, R. Aral, y. 563, 5669. Radlof yayını, 61.7.

²⁴ *Kutadgu Bilig* (=KB), R. Aral y. 3948.

²⁵ Aynı eser, 4891.

²⁶ KB, 5468. Bize göre Radlof’un yayını, daha doğru olmalıdır. 155.2.

²⁷ KB, R. Arat y., 1101.

Yer yüzü ve ‘‘yer sağrısı’’: Eski Türkler, deriye de ‘‘sağrı’’ derlerdi. Ayrıca her şeyin yüzüne de, ‘‘sağrı’’ denilirdi²⁸. II. Yüzyıl Türkleri, yer kabuğu için de, ‘‘yer sağrısı’’ diyorlardı²⁹. İnsanları da dünyaya benzetiyorlar ve ‘‘kişi sağrısı yüz’’, diyorlardı³⁰. Hem manevî ve hem de maddî manada söyleniyordu. Yüzün derisi, dış tesirlere açık ve dayanıklı idi. ‘‘İnsan yüzü katı olduğundan, utanaması da, güç oluyordu’’.

TÜRKLER VE ‘‘YERİN RENGİ’’

Yukarıda, yer ve havayı birlikte ele alarak, ‘‘Altın, yakut rengi, Rûmî kıızı ile zenci yüzü, kuğu benzi...’’ üzerinde durmuştuk. Bunlar, Kara Hanlı Türk saray edebiyatının benzetmeleridir. Şimdi daha yaygın, halkın diline inelim:

‘‘Kara yer’’ ve ‘‘kara toprak’’ Yukarıda da bu benzetmeğe, azıcık dokunmuştuk. Kara toprak anlayışı, Anadolu’da olduğu gibi, hayvancı Kırgınlarla Çığata y edebiyatında da, çok yaygındır³¹. Özbek Türkleri, ‘‘kara toprak’’, derlerdi. Ali Şir Nevai, şöyle diyordu: ‘‘Çansız cisimden hiç bir şey hasıl olmaz. O, gülsüz kara toprak gibidir. Gülsüz kara toprak ise, ay ışığı olmayan, kara toprak gibidir’’. O da, Kara toprak diyordu.

Dede Korkut kitabında, Kazan Beg’in otağının dikilmesi, şöyle anlatılıyordu: ‘‘Bir gün Ulaşoğlu Kazan Beg, yerinden turmuş idi. Kara yerinin üzerine otağların dikmiş idi. Her yerde ipek halıçası döşenmiş idi³²...’’

Kara yer anlayışı hakkında, Kutadgu Bilig’den de, bir kaç örnek sunalım:

1) Ev, mezar ve makam olarak Kara Yer katı: ‘‘... Ey Kutlu Hakan! Saray ile köşkler yaptırma! Kara yer katında, sana ev hazırdır!...’’ (KB,1418)

‘‘Başın göğe değse, ünün ve adın büyüse, gidip yatacağın makam (ornung), kara yer katıdır!’’ (KB,4820).

2) Kara yer katı ve ölüm: ‘‘Gör! Doğmamış gibi olan niceleri; ölüp, kara yer katında, yatarlar!’’ (KB, 6402).

‘‘Kara yer katını, açıp bir görse idin; bu seçkin ve iyilerin (ödrüm ve talu), cesetlerini (ıncığı) görürdün!’’ (KB,4722).

²⁸ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 421. Brock., ‘‘Lederhaut’’, İsbah; Wortschatz, s. 169.

²⁹ Aynı eser, I, s. 422. Brock., ‘‘Erdoberfläche’’, Yeryüzü; Wortschatz, 169.

³⁰ Kaşgarlı Mahmud, a. yer.

³¹ Radlof, Wörterbuch, III, s. 1226.

³² Dede Korkut kitabı, s. 47.

“Seni avutan zevklerinle (sevigiler) avunan özün; K a r a y e r katında, gizlenip, sırt üstü yatacaktır (yatgu yüz!)” (1427)

“Ölüp, k a r a y e r altında çürüyüp dağılma (opra-); yeterli (tap) bir örnektir!” (KB,5416).

Y a ğ ı z ve y a ğ ı z l ı k , toprağın rengi: Türkler herhalde eskiden yer için, yalnızca “yağız yer” derlerdi. “Kara toprak”, sonradan söylenmeğe başlamış olmalıdır. G ö k t ü r k ve U y g u r çağında yer için, “yağız yer” derlerdi. Kaşgarlı Mahmud’a göre “yağız”, k ı z ı l ile s i y a h arasında bir renk idi³³. Yağız delikanlı ve yağız at deyişlerimiz de, herhalde köklerini bu t o p r a k renginden almış olmalıydılar.

Y a ğ ı z y e r ve “ B ü y ü k D ü n y a ” : A l t u n - Y a r u k adlı, Uygur türkçesi ile yazılmış kitabı, ç i n c e paralel metni ile karşılaştırdığımızda, şöyle bir mana ile karşılaşırız: Türkçedeki “yağız yer”, çince metinde daima “T a u ”, yani B ü y ü k D ü n y a manası ile karşılanıyordu³⁴. Bu ç i n c e söz, türkçe metinde, “Ağır uluğ ya ğ ı z - y e r ” ile manalandırılıyordu. Kutlu, saygı değer büyük D ü n y a demektir³⁵. Bu, B ü t ü n D ü n y a , demek olmalıydı. Çok önemli bir vesikadır.

“ Y a ğ ı z ”, yalnızca yer ve Dünya anlamına: U y g u r yazılarında, “Üstte gökteki,... alta yerdeki”; sözünün karşılığı, “üstün Kökteki,... altın Yağızdaki” idi. Yani D ü n y a , yalnızca “Yağız” ile karşılanıyordu: (TT,VII,40,13). Bazan da, D ü n y a l ı demek için, yalnızca “Yağızlı” diyorlardı³⁶. K a r a h a n l ı çağında, “Yerli göklü” dendiği gibi³⁷. Bunları, ç i n c e karşılıkları ile öğreniyoruz. “Dünya depreniyor”, yani d e p r e m için, “Yağız yer tepreyür” diyorlardı³⁸.

“ Y a ğ ı z ” ile y a v u z ” u, birbirinden ayırmak gerekir: A l t u n Y a r u k adlı türkçe kitapta, iyi olmayan alâmet ve belirtilere. “yavız”; deniliyordu³⁹. Bu söz eski türkçede bazan da “yabız” söylenir. “Kuşların kötüsü (yavuzu) saksagan, ağaçların kötüsü (yavuzu), yaban gülü, kuş burnu,

³³ Kaşgarlı, III, s. 10. Brockelmann, Wortschatz, s. 72: (Durkel braun von Erde) = Yağız yer. Kültüregin yazıtında: “Yağız yer”: Kutagu Bilig’de. “Yağız yer, yeşil kök”. Uygur el yazılarında: “Yağız yer yüzü yaşardı, körkledi”: (TT, I, 4). “Yağız at”: (MK, III, s. 10).

³⁴ Altun yaruk, Malof yayını, 618. 16.

³⁵ Aynı eser, 617, 1: 630,15: “Üstün kökteki... altın yağızdaki” Üst gökteki... alt yağızdaki, (yerdeki): (TT, VII, 40, 13).

³⁶ Aynı eser, 630, 19.

³⁷ Kıstadgu Bilig, A. 3: “Yerli köklü yaratgan”: Yerli ve göklü yaratgan.

³⁸ Altun yaruk, 621. 4.

³⁹ Aynı eser, 621. 4. 13. “Bu yağız yer, muçulayu tebreyür; öğsler, köller yayılıb, ağaçlar irgalur”: Yağız yer, böyle depreşir, ırmaklar ile göller yayılıp, ağaçlar sallanır. “Bu ağır uluğ yağız yer, altı tür- lüğün depreği”: Bu ağır ve ulu yağız yer, altı türlü olarak, depreşti (Altun yaruk, 617. 2).

yerin kötüsü (yer yavuzu), *yarlar ve bataklık (kazgan) yerdir...*" (MK,1,439).

Yeşil gök, Yağız yer: *Karahanlı* çağında Türkler, göğün rengine, gök yerine yeşil demeye başlamışlardı. Yerin rengi, yine "yağız" idi⁴⁰.

"Yağız yer, Yeşil gök (Yaşıl kök), güneş, ay ile gece!..." Başka bir yerde baharın gelişinde, şöyle deniliyordu⁴¹: "... Yağız yer, yeşil ipekten (toruk), bir (tül) bağladı!..." *Kuta dgu Bilig* 'den bir kaç örnek sunalım:

1) Yağız yer katı ve ölüm: "... Ana karında türemiş, tabiat (kılınc) ve eğitim (öğretig), ancak Yağız yer katında kaybolur!..." (KB,883).

2) Yağız yer katındaki madenler: "Yağız yer altındaki (katındaki) altın, bir taşır! Çıkarırsa, beylerin başına, hotozlu taş (tuş) olur!..." (KB,213).

3) Yedi kat yeri, Tanrının bozması: "... Eğer töre koyın beyler olmasaydı, Tanrı (Bayat) bozar (bozgay) idi, Yedi kat yeri!..." (KB,3464).

Yerin, bakır gibi kıızı olması: Bu tanıtına daha çok *Kuzey Türk ve Altay* destanlarında görülür. Ancak *Karahanlı* çağında da, şöyle deniliyordu: "... *Kara toprak* (Yağız yer), *kızılbakır oluncaya kadar! Ateşten* (otta), *yeşil çiçek bitinceye* (öngme-), *kadar!*"⁴².

Böyle muhteşem bir girişten sonra, *Altay* 'daki *Telengit Türk* boylarından, *Kıyamet* günü ile ilgili bir örnek sunabiliriz⁴³:

"*Kıyamet* çağı (Kalgançı çağı) gelende! *Gök, demir olup kalır! Yer, bakır olup kalır!...*"

Yağız Yer üzerinde insanoğlu, üstün varlıktır: İnsanoğlu bilgisi ile, her şeye elini götürmüş ve yararlı olmuştur. *Kuta dgu Bilig*, şöyle diyordu: "Yağız yer üzerinde (üze) *insanoğlu* (yalnguk oğlu) elini; götürüp yetiştirdi, herkese bilgisini"⁴⁴! Bu, eski bir Türk düşüncesidir.

"Yağız yer", kutludur. "Kara", maddedir: Türkler Yağız yeri, *kutlu gök* ile birlikte anmışlardır. İnsanların *kaderine* hükmeder. Türk milleti ile düzenini gözetirdi. *Toprak* ise, maddî ve ölümlü diünyanın bir sembolü idi. "Kara toprak", ölüm ve mezarı hatırlatırdı⁴⁵. *Anadoluda*, "toprak onun başına", bir bedduadır⁴⁶. Diğer Türklerde "toprak salmak", ölen bir dostla vedalaşmaktır⁴⁷. Belki dostun mezarına, bir kaç kürek toprak atmaktır.

⁴⁰ *Kuta dgu-Bilig*, Radlof, yayını, 10, 22; Radlof, Wb., II, s. 230.

⁴¹ Aynı eser., R. Arat yayını, s. 24, 68.

⁴² Aynı eser., s. 28, 120.

⁴³ Radlof, *Proben*, I, s. 167 (Metin).

⁴⁴ *Kuta dgu Bilig*, Arat yayını, 302.

⁴⁵ Radlof, Wb., III, s. 1226.

⁴⁶ Aynı eser., III, s. 1227.

⁴⁷ *Yuda hin*, Aynı eser., s. 750.

“*Toprak salmak*” sözünün başka manaları da vardır. En hisli ve güzeli budur⁴⁸. O r t a s y a ‘daki bazı Türkler, “*inşallah buluşursunuz*” yerine, “*topraktan dışarı olursak*”, yani ö l m e z i sek, diyorlardı⁴⁹.

Doğduğun toprağın kokusu: Türkler bu sözü, topraktan türeyiştini dolaylı değil de, “*yurt sevgisi*” için söylüyorlardı. Bu düşünce Türklerde çok yaygındır. İnsanın türediği toprak, s a k ı z l ı t o p r a k . yani eski türkçedeki, “*sagız toprak*” idi⁵⁰. A n a d o l u Türkleri bu toprağa, “*balçık*” ve “*yağız toprak*” da derler. Baharda gebe bir kadının karını gibi şişen, “*kabarık toprak*” için de, çok şey söylenmiştir.

“*Doğduğun toprağın kokusunu ver!*” Bu söz, A n a d o l u ‘da ve O s m a n l ı kitaplarında, çok görülür. Bir atasözü gibidir⁵¹. *Tozlu topraklar ile tozatma* da, savaşların bir hatırasıdır⁵²:

“*Yükseldi (ağdı) kızıl bayrak! Tozdu (togdı), kara toprak! Bize geldi (dost) O ğ r a k ! D ö ğ ü ş t ü k de (tokuşıp), geç kaldık!*”

Y a k u t Türklerinde “Toprak-Ana” ve ölüm: Türk düşüncesi ile ilgili, küçük küçük notlar vermeğe, devam edelim: S i b i r y a tundralarının ortasında yaşayan Y a k u t l a r da, “*Kara yer*” derler di⁵³. Onlara göre, her şeyin a n a - s ı ve b a ş l a d ı ğ ı , bittiği, yer, kara yer ve kara topraktı. Y a k u t l a r da . beddua ederken, bizim gibi, “*boğazın toprakla dolsun!*” Diyorlardı⁵⁴.

YERALTİ DÜNYASI

“*Yer ana*”: Yerin ve toprağın sahibi: Büyük devlet kurmuş T ü r k l e r d e , bu düşünceler, pek görülmüyordu. Çok eski P r o t o - T ü r k düşüncelerini saklamış, Türk kesimleri de vardı. Y a k u t Türkleri dünyaya, “*dipsiz dünya*” demişlerdi⁵⁵. Onlar, “*yer ve toprağı bir ana , tıpkı güçlü ve kutlu bir k a d ı n gibi*”, düşünmüşlerdi. Bunun için, Y a k u t şiirlerinde toprağa, “*To p r a k A n a*” veya “*Ana toprak*”, diyorlardı⁵⁶. A n a t o p r a k deyişi, “*kâinat ruhu*” nun, yaygın bir adı idi⁵⁷. Bunun için Y a k u t efsanelerinde sık sık, “*Sekiz köşeli Ye r - A n a ‘nın sarı göbeği*” n den söz açılıyordu⁵⁸.

⁴⁸ Şeyh Süleyman Efendi, *Lugat-ı Çagatayf*, s. 112.

⁴⁹ Yuda hin, *Kırgız Sözlüğü*, a. yer.

⁵⁰ Kaşğarı, *terc.*, I, s. 365.

⁵¹ Radlof, *Wb.*, III, s. 1226.

⁵² Kaşğarı, III, s. 183.

⁵³ Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, *terc.*, I, s. 69.

⁵⁴ Aynı eser., I, s. 84.

⁵⁵ Aynı eser., I, s. 77.

⁵⁶ Aynı eser., I, s. 24.

⁵⁷ Hu dyakof, *Verhoyan Skiy Sbornik*, a. 112. Güney Yakutlarına ait.

⁵⁸ Bk. Havra, s. 65 vd.

Bazan da, Yer in göbeği, “*Yer-Ana'nın kalkık memesi*” idi. Her şeye can veren, taştan ve coştan kaynak, “*Yer-Ana*” idi.

Diğer yer ruhları: Büyük devlet kuran Türklerde, bu düşünceler kaybolmuş veya azalmıştı. Ancak mitoloji araştırmalarında, hiç olmazsa bazı ana düşünceleri, özetlemek gereklidir. “*Yerimi ve toprağımı temsil eden Sekiz Anama, 6 yaşında bir boğa kurban ediyorum*”, diyenler vardır⁵⁹. Bunun yanında, “*8 yeraltı Tanrısı*”nın adları da geçiyordu⁶⁰. İnsanlara ve hayvanlara, felâket gönderen, yeraltı ruhları da vardı⁶¹. 8 sayısı, Türk düşüncesine uzaktı. Bu sayı Çin ve Proto-Moğol düşüncesi içinde görülüyor.

“... *Yeraltı Dünyasının 8 soyu türemiş ve dal budak salmışlar. Fakat aralarında, bir geçim ve barış düzeni kuramamışlar...*” Bunlara, “*Yeraltının 8 geçimsiz soyu*”, demişler⁶², Es hab-ı Kehf gibi, “*uyuyan 8 sersem soy*” diyenler de vardır⁶³. Yakut Türklerinde, geniş bir “*Yeraltı Panteonu*” vardı.

Yeraltına gezinti yapan şamanlar: Göğeçik ma törenleri üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Bu törenlerin, devlet düşüncesi ile de ilgileri vardı. Yakut şamanlarının yeraltındaki gezileri, sonradan yakıştırılmış hurafeler ile düzenlenmişti.

Yakut Türklerinin eski Türk dinlerinde böyle hurafeler, yeraltı gezintileri yoktu: Bu, çok önemli bir noktadır. Yakutlar arasında derleme ve araştırmalar yapanlar, bunun üzerinde birleşmişlerdir⁶⁴. Din ile mitoloji arasındaki ayrılıkları, göstermek gereklidir. Bazı çok mitolojik ve göklerde geçen destanlarda, “*Göklerde hanlığını kurmuş olan Hakan'ın oğlu, göklerle birlikte, yeraltı'na da iniyor ve babasının hanlığını denetliyordu*”⁶⁵. Önemli olan nokta, yeraltının da göklere bağlanmış olması idi.

Yeraltındaki kötü ruhlar ve Siyah tilki: Ge y i k - m a ğ a r a motifinin, iyilik veren bir yeraltı sembolü olduğu üzerinde durmuştuk. Altay destanlarında ise, yeraltı ruhları bir kötülük sembolü idiler. Tepegöz de, bir yeraltı ruhu olmalıydı. Altay destanına göre, “*Ölülerin Hanı, İrle-Han'ın kızı, bir Siyah tilki donuna bürünüyor ve yiğitleri yeraltına çekerek, başlarına türlü felâket getiriyordu*”⁶⁶.

⁵⁹ Pekarskiy, Yakut Sözlüğü, I, s. 43b.

⁶⁰ Aynı esr., I, s. 60.

⁶¹ Aynı esr., I, s. 29b, 11b.

⁶² Aymesr., I, 6a.

⁶³ Aynı esr., I, s. 23.

⁶⁴ Bk. U. Harva, Aynı eser., s. 551 vd.

⁶⁵ Radlof, Proben, I, s. 318 (Metin).

⁶⁶ Anobin, Materiali, A. İnan. Makaleler, s. 105.

Yeraltındaki, “*Yer evreni*”: “*Kırk kardeş*” den söz açan, Altay efsaneleri de, yok değildir. Yer üstü ile yeraltı motifleri arasında bir benzeşme oluyordu⁶⁷. Topkapı Sarayında bulunan bir Oğuz-nâme parçasına göre, “*Yer Evreni, yılan*” idi⁶⁸. Yeraltındaki balık ve öküz üzerinde durmuştuk⁶⁹. Yılan-Hakan üzerinde de bazı efsaneler vardır: “... *Yeraltının Hakanı, yedi kat yerin altında yaşayan, Çılan-Mongus*”, idi⁷⁰. Buradaki “*çılan*”, yılan demektir. Yılan ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak durulmuştur.

GÖĞÜN KATLARI VE YERİN KATLARI

Batı Türklerine göre yer, “yedi kat” idi: Türklerin kutlu sayıları, dokuz idi. Ancak Batıya doğru bu, yediye doğru geliyordu. Bunun üzerinde çok durduk. Hucendî, *Letafet-nâme*’sinde, şöyle diyordu:

“*Tokuz Eflâknı askan muallak,*

“*Yeti kat yerni hem kulgan mutabbak!*

Bu, bir Önasya tesiri olmalıdır⁷¹. Ama ne zaman? İran’da “*hefte*”, 6 gündür. Arkadaki notlarımızda, bu konu ile ilgili yeni belgeler verdik. “*Dokuzgök, yedi katgök*”, ne demektir⁷²? “*Gök, dikine olarak yedi kata, yüzeyine olarak da, dokuz bölüme ayrılmıştı*”.

“*Yerin kulağı, yedi kat*”: Kırğız Türklerinin şöyle bir sözleri vardır: “*Cer kulağı, ceti kat*”. Yani, “*Yerin kulağı, yedi kattır*”. Bu sözleri her zaman yorumlamak kolay değildir⁷³. “Her söylenen, duyulabilir”, demek istiyordu.

Pınarlar, Yer ruhlarının kaynağı yer: Tepegöz destanı ve pınarlar ile ilgili bölümümüzde, bu konu ve motif üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Burada, ancak bir hatırlama yapmak istiyoruz. Tepegöz de, bir yeraltı ruhu olmalıydı.

BAZI YER RUHLARI

Yer Kara Alp, (Yer rubu): Baraba - Om Türklerinden derlenmiş olan *Yestey Mönge* destanında, *Yer Kara Alp* türkçe adıyla anılan, büyük bir yer

⁶⁷ Radlof, *Proben*, I, s. 327 (tercüme), 392 (Metin).

⁶⁸ *Oğuznâmeden bir parça*, Türk Tarih ve Etnografya ve Arkeolojya Dergisi, I, s. 41.

⁶⁹ Schiefner, *Minusinsk. Heldensagen*, Spb., 1859, s. 4.

⁷⁰ Radlof, *Proben*, I, s. 392 (Metin), 416 (terc.).

⁷¹ Kaggart, terc., III, s. 27; Radlof, *Proben*, I, s. 391 (Metin).

⁷² Radlof, *Proben*, I, s. 349, 396 (Metin); 373, 392 (Terc.).

⁷³ Yudaşin, Kırgız Sözlüğü. bk. *Kot maddeci*.

ruhu karşımıza çıkmaktadır. Destan içinde, bazı ayrı çağların, ayrı tabakalarını içinde toplar. Destanın kahramanı olan yiğit, "bir ge y i k - k ı z ile evlidir". Büyük yer ruhu Yer Kara Alp 'ın baldızıdır. Yiğit Ye s t e y M ö n g e , bir açşı kılığına girerek, Yer Kara Alp 'i sarhoş ediyor ve baldızını kaçırıyor". Asıl kavga da bundan sonra başlıyor⁷⁴:

"G e y i k - k ı z l a r" destanında, biri yeryüzündeki bir yiğit ile; diğeri de, Yer Altı Ruhı, Yer Kara Alp ile evli görülüyorlar. "Yiğitler, Yer ruhu Yer Kara Alp, birer a t m a c a ve ş a h i n donuna giriyorlar ve gökte çarpşıyorlar. Gök gürültülerine benzer sesler çıkarıyorlar". Bu sırada, yiğidin karısı, yani Yer Kara Alp 'ın baldızı, "saçının telini yakıyor". Büyük bir ateş göğe yükseliyor. Yer Kara Alp yanarak düşüyor ve böylece yiğit ile kız, birleşiyorlar"⁷⁵. Saç telini yakmak, A n a d o l u masallarının da, tanınmış bir motifidir.

"Yer in bittiği yer" gibi söz ve inanışı da bu destanda görüyoruz. Yer Kara Alp, yerin bittiği yerde idi. Bundan da anlaşılıyor ki, "Yer altı d ü n y a s ı , yerin bittiği yerde başlıyordu"⁷⁶.

Ayrıca Yer Kara Alp, yalnız da değildi. "Savaş, a s k e r l e r i (nö-gör) ile birlikte gelmişti"⁷⁷:

"K a r a T ü n", yani "K a r a G e c e", Yeraltı ruhlarından birinin adı olarak geçiyor. "K a r a T ü n , bir yiğidin, ailesi ve çevresi ile birlikte, Delikten yeraltına çekiyor... Sonradan yiğidi, H ı z ı r kurtarıyor"⁷⁸.

Erzurumlu halk ozanı Ç e r a ğ ı , şöyle diyordu. Bu sözler, yukarıdaki bilgileri, içinde toplayan ve benzeştiren, A n a d o l u görüşüdür:

"Cöğün gözü, yerin karnı delindi!..."

EKLER: YER HAKKINDA BAZI BELGELER VE NOTLAR

- 1) "Ben kara toprağa gidiyorum" - Ölüyorum: (Radlof, Proben, (-Pb.), s.83/106).
- 2) "Ne göğe, ne yere dua et!" : (Pb.,II,6,157).
- 3) "Yerin tozu göğe çıktı, göğün tozu yere indi" : (Pb.,I,13).
- 4) "Yerle göğün çarpışmasında, üç kâkülü Gök-boz (kök-poro) bir kısrak çıkıyor" : (Pb.,I, s.61/63).
- 5) "Yeraltındaki 40 hardeş" : (Pb.,I,s.304/327).
- 6) "Han oğlu, yerle göğün derinliğini ölçüyor" : (Pb.,I,s.318).
- 7) "Çulan-Mongus odlu dev, yerin 7. katında yaşıyor" : (Pb.,I, 392/416).

⁷⁴ Proben, IV, s. 91/104.

⁷⁵ Proben, IV, s. 82/104. Bu destanlar, göklerde geçer.

⁷⁶ Proben, IV, s. 79/101.

⁷⁷ Proben, IV, s. 80/102.

⁷⁸ Proben, III, s. 266/316. İslamiyetle kurtuluş olan bu K ı r g ı z inanışı, zaman anlayışı bakımından çok önemlidir.

8) "Kara Tenggere": Yerin altındaki 100 dünya. Tenggere, gök demektir: (R a d l o f, Wörterbuch, III, s.1094).

9) K ı r g ı z B a k s ı 'nın duası: (Baksanın sözi): B a k s ı l a r, Kırgız Türklerinin yarı müslüman, kamlardır. T a n r ı ile ilgili bölümümüzde verdiğimiz bu duanın başında, A l l a h ve H s. M u h a m m e d 'den sonra, eski T ü r k "Gök Tanrı" nı anmağı, unutmuyorlardı. Duanın bu bölümünde, ejderha ile geyik, yeraltı ruhları olarak görünüyorlar:

'... Ş ı n g ı z (Çingiz) Han, K ı z ı l d a ğ 'ın başında! K ı z E v l ı y a, Ö k ü z dağının başında! Ö k ü z E v l ı y a, K o ç dağının başında! K e l (Kumral) E v l ı y a,... Büyük G e y i k (Bulan)'ın, (Dünyanın) içinden çıkan E j d e r h a (Aydakar) yılanın! B e k - R e ü 'nun babası B e k - E z i l !

"Ölü desem, ölü değil!

"Diri desem, diri değil!

"K o r k u t - A t a E v l ı y a!

"Uak boyunun atası E r - K ö k ş ö ! E r l i ğ i n i n b e l g e s i ! ..."

E r - K ö k ş ö , Kırgızların Orta-yüzyıl boylarının başıdır. Çok önlü bir kişidir: (P r o b e n , III, s. 46-47).

25. BÖLÜM

TABIAT OLAYLARI VE TÜRKLER

BULUTLAR, YAĞMURLAR VE KAR

Türkler bulutlara kişilik vermişlerdir

Bulutlar göklerde gezen buhar yığınlarından başka bir şey değildir. Onların böyle olduklarını Türkler de az çok biliyorlardı. Fakat tabiattaki varlıkları bir şiir perdesi arasından görmek Türk mitoloji ve düşüncesinin en önemli bir özelliği idi. Bunun için Türkler bulutları konuşturur, yağmur ve dolu tanelerini bir insan gibi yarış ettirir, koşturur ve bütün bu olaylara sahne olan göğü de unutmaz ve göğe de, *analık* ettirirlerdi. Elbette ki bütün bu düşüncelerin dayandığı eski ve ana bir sebep vardı. Herhalde bütün bu olaylar, Türk dininde ve Türk mitolojisinde başlangıçta bir açıklama buluyor ve kökleri yine dine dayanan mistik inançlarla izah ediliyorlardı. Zamanla Türk kitleleri büyük devletler kurup, büyük devlet hayatı yaşadıkça, olayları olduğu gibi ve gerçek hali ile görmeğe başlamışlardı. Fakat eski mistik inanışların, hiç olmazsa şiir dilinden, el ve eteklerini çekmedikleri görülüyordu. Şu eski Türk şiiri bunun en güzel bir örneğidir¹.

Agdı bulut kökreyü,
Yağmur tolu sekriyü,
Kalık anı ügriyü,
Kaşa barır belgüsüz.
Bulut kükreyip çıktı,
Yağmur, dolu seğırtti,
Gök de toplayıp, itti,
Nereye gider bilinmez.

Yağmurdan önceki ve sonraki hali gösteren bu Türk şiirinde, yağmur, dolu, bulutlar ile gök, tıpkı birer canlı kişiler imiş gibi anlatılmışlardır. Burada gök gürlemeleri, diğer iptidai Türk kavimlerinde olduğu gibi, artık Tanrıların bir işi değil; bulutların naraları ve kükremeleri gibi, düşünülmüş-

¹ Kaşgarî, terc. I, s. 43. Krşl. Brockelmann, AM Pr. 17, 1.

lerdir. Bulutlar sanki bir *arşan*, *azgın bir deve* gibi görülmüş ve öyle tasvir edilmek istenmiştir. X. ve XI. asırdaki Türk düşüncesinde artık fazla bir mistisizm de kalmamıştır. Bu düşüncelerde, Sibirya mitolojisinde olduğu gibi ne bağırarak bir *ejderha* ve ne de kükreyen azgın bir *deve* görülür. Böyle mitolojik varlıkların, ortadan kalkmasına rağmen, onların izleri ve sesleri, büsbütün, ortadan kaybolmamış ve bulutlara böyle kişilikler verilmeğe devam edile-gelmiştir.

Gök, yağmur ile dolu ve bulutlara, analık ediyor

Türkler bir sis gibi yerlere ve dağlara sürünen bulutlardan yağmur ve dolunun gelmeyeceğini biliyorlardı. Bu sebeple onlar, bulutların yükselip yerlerini bulmalarına, büyük bir önem vermişlerdi. Yukarıdaki şiirin birinci satırında bulutlar, ikinci satırında ise *yağmur* ve *dolu* anlatılmağa başlanmıştır. Burada da yağmurla dolu tanelerine birer kişilik verilmek istenmiş, onlar da tıpkı bir insanmış gibi koşturulmuş ve birbirleri ile konuşturulmuşlardır. Ondan sonra da sıra göğe geliyor ve onun da bu sıralarda ne yaptığı ve ne yapmak istediği anlatılıyordu. Onlara göre *gök ana* berşeyin üstünde ve başında idi. Kükreyip, yükseklerle çıkan bulutları da, seğırtip koşuşan dolu tanelerini de içine almış ve sarmalamıştı.

Bulutlar ile yağmur, göğün iradesine bağlı

Şiir, asıl büyük kişiliği göğe vermiş ve bütün bu tabiat olaylarının onun arzu ve isteğine göre meydana geldiklerini söylemek istemiştir. *Gök, yağmur, ve doluları alır, üğütür gibi oynar ve sonra da serper. Bulutları istediği yöne yönetir. Fakat nereye? Burada şair de susar. Çünkü bunu ne kendisi ve ne de başka birisi bilebilir. Sonsuz ve kutsal göğün iradesine ve ne yapacağına dair en ufak bir işaret (belge) yoktur ve bilinemez. İşte şair bu noktada kendi esas düşüncesini ve felsefesini belirtmiş oluyor. Kaşgarlı M a h m u d 'un verdiği bu şiirler, yazarı bilinmeyen halk şiirleridir. Türk halkının düşünce düzenlerini yansıtmaları bakımından da büyük bir öneme sahiptirler.*

Dişi ve erkek bulutlar: (yağmurlu, yağmursuz bulutlar)

Türk kavimlerinde kullanılan önemli deyimlerdir. Onlar bu adları, daha ziyade yağmur taşıyan veya taşımayan bulutlar için kullanmışlardı. Fakat böyle bir deyimle de olsa, bulutlara böyle bir kişilik vermiyor değillerdi. P o t a n i n 'in *d i ş i v e e r k e k bulutlar* hakkında verdiği bilgileri kısa olarak özetleyip aşağıda vermeği faydalı buluyoruz²:

'*A l t a y l l a r i l k yıldırımlar düştüğü zaman, çadırın dışına çıkıp çevreyi incelerlerdi. Yıldırımların çadırların hangi yönüne düştükleri, onlar için,*

² Potanın, *O ş e r k i*, IV, s. 142. Bu bilgiler, Doğu-Alta y Türklerine aittir.

önemli idi. Yıldırımların düştüğü taraftaki bulutlara, yaygın olarak *d i ş i b u l u t* derlerdi. Eğer o yönde çok bulut olursa, o sene s ü t l e r i n çok olacağına inanırlardı. Yıldırım düşmeyen yöne ise, e r k e k t a r a f ı derlerdi. Yok, o yönde çok miktarda bulut dolaşıyorsa, o sene de av hayvanlarının bol olacağına inanırlardı”.

Altay Türklerinden derlenmiş olan yukarıdaki bilgiler, yağmur taşıyan bulutlara “*d i ş i b u l u t*” dendiğini, bize açık olarak göstermektedir. Bu bulutların gelmesi sonunda otların bol olacağı ve dolayısı ile sütlerin de çoğalabileceği gerçekçi bir görüşle anlatılmaktadır. Az yağmurlu veya kurak senelerde de, av hayvanlarının bol olduğu, yine bilinen bir gerçektir.

Altay dağlarından biraz kuzeye çıkılınca, bulutlar ile onların getirdikleri yağmurlar, güneydeki gerçekçi açıklanmasını kaybeder ve yeniden mitolojiye bürünür. B u r y a t Moğollarına göre, gökte *H u r a n - N o y o n* adlı bir Tanrı vardı. “Yağmur yağdıran, bu Tanrı idi. Onun güya gökte 9 büyük su h a z i n e s i varmış ve istediği zaman bu depoları açar ve yeryüzüne 3 gün, 3 gece yağmur yağdırırmış”³.

Bulutlar, vahşi hayvanlar gibi

Eski Türkler, bilhassa X. ve XI. asırlardan itibaren “*G ö k g ü r l e m e s i*”ni, bulutların bir sesi olarak kabul ederlerdi. Bu sebeple eski Türkler gök gürlemesine ve hatta şimşeklerle yıldırımların şakımalarına bile, “*B u l t k ö k r e d i*”, yani “*B u l u t k ü k r e d i*” derlerdi. Eski türkçede *kükremek*, *kökremek* fiili, daha ziyade a r s l a n l a r ı n bağırmasını ifade etmek için kullanılan bir deyimdi. Mesela en eski Türk şiirlerinde, “*Arslanlayu kökredim*”, yani “*arslan gibi, veya arslanlaşıp kökredim*” gibi, bir çok cümlelere rastlamıyor değiliz⁴. Bundan da açık olarak anlaşılıyor ki büyük devlet kuran Türk toplumları, Altay ve Sibiryta mitolojilerinde olduğu gibi, bu kişiliği ve kükremeyi, bulutların arkasında yatan *ejderhalara* değil; bulutun bizzat kendisi ile ilgili görüyorlardı. Belki daha eski çağlarda bulutun kükremesi, çok daha mitolojik, bir çok sebeplere de dayandırılabilirdi. Her halde, *bulutları vahşi bir hayvan gibi kükretme*, boşu boşuna ortaya çıkmış bir benzetme değildi. Fakat X. yüzyılda, bu mitolojik sebepler, çoktan ortadan ve zihinlerden silinmiş ve gerçekçi bir yola girilmiş bulunuyordu.

Devlet sembolü olarak, yıldırım ve gök gürlmeleri

Devlet ile ilgili deyimlerde de “*gök gürlmesi*” zaman zaman yer alıyordu. Çünkü gök gürlmeleri ile şimşekler, tabiat olaylarının en güçlülere

³ H a n g a l o f v e A g a p s t o f. Aynı eser., s. 7: U. H a r v a. Aynı eser., s. 219: “Şamanstvo o Buryat...” (*Irkutsk Bölgesindeki Buryatlarda Şamanizm*), Irkutsk, 1890.

⁴ Kaşgarî, terc., I. s. 125, 142; II. s. 145. Brockelmann, Am. Pr. 17. I; 22. A.

ve en göz alıcıları idi. Bu sebeple Türkler, *hakanların nebet davulları* nı, *gök gürlmelerine*; *bayraklarını* da, *şimşek ve yıldırımlara benzetmişlerdir*. Aşağıdaki eski Türk halk şiirinde bu benzetmeler, çok güzel bir şekilde anlatılmıştır⁵:

Bulut kökredi, urdu nebet tuğu,

Yaşın yaşnadı, tarttı Hakan tuğu.

Gökler gürler gibi, vurdu nöbet davulu;

Şimşek çakar gibi çıktı, Hakanın tuğu.

Yıldırımlarla şimşekler, eski Türklerin *savış* deyimlerinde de sık sık geçirdi. Onlara göre savaşta işleyen kılıcın parlaması da, bir nevi şimşekten başka bir şey değildi. Eski Türkler, “*kılıcı onun başı üzerinde parlat, onun başını kes*”; demek istedikleri zaman, “*Yaşnatkılıç başını üze*” derlerdi. “*Yaşnat*” deyimini eski türkçede, “*yıldırım ve şimşekler çaktır*”, anlamına gelirdi⁶.

“Deve sesli” bulutlar

Eski Türklerle göre bulutların, *iki türlü sesleri* vardı. Gök gürlmeleri ile meydana gelen korkunç seslerini, yukarıda incelemiştik. Onlara göre bulutlar toplanıp yükselirken, derinden derine bir ses verirlerdi. Aşağıdaki şiir buharlarla dolu bulutların, yeryüzünü yağmura ve sulara bağmasını anlatmaktadır. Bu şiirden de, açık olarak anlaşılıyor ki Türkler, yükselen bulutların, akan sellerin, gürlleyen göklerin çıkardıkları seslere, ayrı ayrı deyimler veriyor ve bütün sesleri birbirlerinden ayırıyorlardı⁷:

Ördi bulut ingraşu,

Aktı akın müngreşü,

Kaldı budun tauglaşu,

Kökre takı mangraşur!

Bulut inleyip çıktı,

Seller böğrüşüp aktı,

Halk ise şaşu kaldı,

Gökler yine bağırtır!

Gerçekte ise, *bulut sesi diye bir sesin var olduğunu pek bilmiyoruz*. Türkler de, herhalde bunu biliyorlardı. Buna rağmen, bulutların içten içe gelmesi ge-

⁵ K u t a d ı ı - B i l i ę , 86. “*Türk Kültür Tarihine Giriş*” adlı eserimizin, 6. cildi; *Türk tuğları*” başlığında.

⁶ K a ę ę a r t ., terc., II, s. 356. kıl. B r o c k ., AM I, 40; e: “*Kılıcı, onun başı üstünde parlat (yaşnat)!* Ona hak (kakkıl), yarala (yara)! Onun boynu ve tura kal Kanını, biçerek!”.

⁷ Aynı esr., III, s. 308. K r ę l. B r o c k e l m a n ., AM I, 32, p.

reken, yarı kutsal bir sesin varlığına inanıyorlar ve his âlemlerinin, bir yankısı olan şiirlerde, bunu belirtiyorlardı. Türkler, bu l u t s e s i için, *ingraşmak* deyimini, kullanırlardı. Bugünkü *inlemek* sözümüz de, aynı fiilin kökünden gelir. *Dişi d e v e l e r*, yavrularını çağırırken içten ve derin bir ses çıkarırlardı. *Ingrašmak* sözü de, yalnızca “*dişi devenin yavrusunu çağırarak için çıkardığı bu ses için*” kullanılan bir deyimdi⁸.

Seller, böğüren bir boğa gibi

Dağlardan akan s e l l e r i n de bir kişiliği vardı. Eski Türkler sellerin gü-rültüsünü ise, *öküzün böğrüşmesine* ve bağırmasına benzetmişlerdi⁹. Çünkü *müngreşü* fiili de, yalnızca öküzlerin ve bilhassa *boğaların böğrüşmesi* için, kullanılan bir deyimdi. Tabii olarak bu sonsuz güçlere sahip tabiat olayları karşısında ne yapılılabirdi?

Bu eski Türk şairinin de, çok güzel dediği gibi, bütün bunlara hayret ve acz içinde, bakmaktan başka bir şey elinden gelmiyordu. Bunun için insanoğ-lu ş a ş a k a l m ı ş (*Tanglaşu*) ve ne yapacağını bilmeden, bakıp duruyordu. Buna rağmen g ö k , insanların bu korku titremelerine bakmaz ve yine *b a ğ - r ı ş ı p* (*Mangraşu*), dururdu. Bu şiirden de anlaşılıyor ki Türkler, bulutları bir *dişi deve* ye; selleri böğüren bir b o ğ a y a ve bulutları da kükreyen bir *ar sl a n a* benzetmişlerdi.

Y ı l b a ş ı , baharın şimşek dolu bulutları ile başladı

Bilindiği üzere gök gürlütüleri ve şimşekler, bahar ile beraber başlayan, tabiat olaylarıdır. Fakat *bahar bulutları* ile *yaz bulutları* arasında, açık bir ayrılık görülür. *Bahar yağmurları* ile birlikte, iliklerimize kadar işleyen bir rutubet ve soğğun, başladığı da hissedilir. İnsanlar, bahar geldi diye sevinirler ama; zaman, zaman bu soğuk ve tipi karşısında da şaşa kalırlar. Yine yazarı bilinmeyen eski bir Türk halk şiirinde baharın, bora ve tipili gök gürlmeleri ile, nasıl geldiği, şöyle anlatılır¹⁰:

Keldi esin esneyü,

Kadhka tükel esneyü,

Kirdi budun kasnayu,

Kara bulıt kökreşür.

Esin geldi eserek,

Tipiye benzeşerek,

⁸ Aynı esr., I, s. 120, 289: “*Ingrašma*”: 1) Yağmurun ses çıkarması. “*Ingrama*”: Dişi devenin, yavrusu için, basret böğürmesi. Krşl. Brockelmann. “*Wortschatz*”, s. 62.

⁹ Aynı yer.

¹⁰ Aynı esr., II, s. 223. III, s. 147: Krşl. Brockelmann. AM I, 31, m.

*Halk kaldı titreyerek,
Kara bulut kökreşir.*

Baharın, kutlu “kara bulutları”.

Artık bu şiirde bulutlar da renklendirilmiş; yıldırım ve yağmur dolu bulutlara, baharla birlikte “kara bulut” adı verilmeğe başlanmıştır. *Türk mitolojisinde*, Kara bulutların, başka sembolik anlamları da vardı: “*Büyük bir kahraman veya hükümdar doğarken, onun evi üstüne bir kara bulut da gelir ve bu kutsal çocuğun doğuşunu beklerdi*”. Türk mitolojisindeki kara bulutlar iki sembolik özellik içinde sınıflandırılmalarıdır:

1. *Bir tek kara bulut*: Böyle bulutlar sembolik olarak, bir tür Tanrının elçisi gibi idiler. Böyle bulutlar, büyük ve kutsal Türk kahramanları doğarken ve savaşırken onun üstünden ayrılmazlardı. *Bu bulut, yiğitlerin bir nevi koruyucusu olurdu.*

2. *Cökyüzünün kara bulutlarla kaplanması*: Bu da, bambaşka sembolik bir anlama gelirdi. Bu daha çok Tanrının kızması ve yeryüzüne felâketler yağdırmak istemesinin, bir işareti idi. Bu motif, Batı mitolojisinde de vardır.

Eski Türkler de vletide bir nevi *kara buluta* benzetmişlerdi. Aşağıdaki şiirde de, “*gökte kara bulut, yerde de, devlet*”; birbirlerinin benzerleri olarak gösterilmişlerdir¹¹:

*Kara bulutun yel açar,
Urunç bile el açar,
Kapkara bulutları,
Gökten ancak yel açar,
Rüşvet verirsen eğer,
Devlet sana il açar.*

Yeni yılın başlangıcı

Eski Türkler yıl başını başlıca iki tabiat olayının görülmesi ile başlatmışlardı: 1. *Otların yeşermesi*. 2. *Gök gürlemeleri ile yıldırımların başlaması*. Bu sebeple eski Türkler, yaşlarının söylerken, “*Ben 20 yeşermeye gördüm*”, derlerdi. Böyle bir söz, “*Ben 20 yaşındayım*”, demekti. Herhalde bugün de kullandığımız yaş deyimi de, bu inanışlarla ilgili olarak söylenmiş bir deyim olmalıydı. Otların yeşermesi, belirli ve kesin bir zaman ölçüsü olmayordu.

¹¹ Aynı esr., I. s. 364. Kıtl. Brock, AM Pr, 15, 2.

YILDIRIMLAR

Bahar bayramlarında, "süt saçları"

Gök gürlemeleri ile şimşeklerin görülmesi ise, yeni bir mevsimin başlangıcını, daha kesin olarak gösterebiliyordu. Bu sebeple, bir nevi "Bahar bayramları" sayılan, yeni törenler de başlardı. Bu mevsim ile beraber sütler de çoğalıyordu. Yıldırımlarla ilgili törenlerde süt saçlarının birinci derecede önem kazanmalarının sebeplerinden biri de, herhalde bu olsa gerekti. Bahar törenleri ile ilgili iki örneği, en önemli kaynaklardan özetliyerek aşağıda vermediği faydalı buluyoruz:

1. Baharda ilk yıldırımlar başladığı zaman, Altay dağlarına yakın oturan Kırgızlar, ellerine bir süt kabı alıp, çadırın dışına çıkarlardı. Ellerindeki süt kabı ile çadırın duvarlarına vurarak ayrıca şöyle bağırırlardı:

- "Eski sene geçti, yeni sene geldi!"

"Onlara göre yeni yıl, baharın ilk yıldırımları ile başlardı"¹².

2. "Altay Türkleri, yılın ilk yıldırımları başlar başlamaz, köyce toplanırlar ve yüksek bir dağın tepesine çıkarlardı. Burada dualları yaptıktan sonra, saçı törenlerine başlanır ve göğün dört yönüne süt saçarlardı"¹³.

Süt saçma yolu ile yapılan bu törenleri Potanın toplamıştır. Altay bölgesinde yapılan bu törenler, daha açık ve daha belirlidir. Moğol halklarına gidildikçe, bu adet daha mistik ve daha karışık bir hal alır. "Moğolların yıldırıma karşı 9 delikli bir kaşıkla, keçe üzerine süt serpmelerinin", manası pek anlaşılıyordu¹⁴.

TÜRKLER VE YAĞMURLAR

Yağmur, bulutlar, yıldırımlarla gök gürlemeleri ve fırtınalar, birbirlerinden kolaylıkla ayrılamayan, tabiat olaylarıdır. Yağmurların da tabii olarak, pek çok çeşitleri vardı. Ta eski devirlerden beri Türkler, bunlar için ayrı ayrı deyimler kullanmışlardı. Çok yağmur yağan yerler yaygın olarak, yağmurcul yerlerdi¹⁵. Büyük yağmurlar için kullanılan katı yağmur¹⁶ deyimini, bugün de Anadolu'da söylenen bir sözdür. Yağmur dindi yerine eski Türk-

¹² Potanın, *Oçerki*, II, s. 91. Bahar bayramlarında, "süt saçları".

¹³ Potanın, *Aynı esr.*, a. yer. Bu gelenekler, Moğol Altay Türklerine aittir.

¹⁴ Aynı esr., IV, s. 140.

¹⁵ Kaşgarî, *terc.*, III, s. 56-57.

¹⁶ Radfof, *Wörterbuch*, III, s. 55.

ler, yağmur tındı¹⁷ derlerdi. Tabiidir ki yağmur dinmesinin aslı da buradan geliyordu. *Çesinti* sözü, oldukça geç zamanlarda meydana gelmiş bir sözdür. Bu sebeple eski Türkler, yağmurun hafif bir şekilde serpilmesine, *d a m l a - m a k* fiilinden gelen, *yağmur tamçurdu*¹⁸, deyimini kullanırlardı. Bunlar gibi türkçede yağmurun türlü çeşitleri için, pek çok sözler vardır.

Yağmur, dünyayı yaşartan, bir Tanrı Vergisi

Yağmur yağdığı zaman, ondan ıslanmadan kurtulmuş bir kimse yoktur. Bu sebeple, *yağmur en iyi bir atıcı* gibi görülmüş ve zaman zaman şiirlerde de: “Yağmurun atışı şaşmaz, bilgin kişi de yanılmaz”, denmiştir¹⁹.

Yağmur bütün tabiatı yeşerten-yani eski Türkler'e göre *yaşartgan*. en önemli bir tabiat vergisi idi²⁰. Bu sebeple onun geliştiği *İslâmiyet* gibi, kutsal sayılır ve adı da baharla ilgili her şiirde geçerdi. Şu aşağıdaki eski Türk şiiri, göğe de bir kişilik vermişti. Yağmur yağarken gök, ona göre ızdırıp içindedir ve bunun için de, *gözlerin den yaş ak ar*: “*Kalık kaşı tügdi, közi yaş saçar*”²¹. Yeryüzünün yeşillik ve çiçeklerle donanması da, onlar için çok önemli idi. Aşağıdaki şiir bunun güzel bir örneğidir²²:

Yağa tursu yağmur, yazılışu çiçek,

Kurumuş yıgaçtan, salınsu küjek!

Yağa dursun yağmur, yayılsın çiçelş,

Kurumuş ağaçtan salınsın çiçek!

Yukarıda da görülüyor ki eski Türkler, otların çiçeklenmesi ile ağaçların çiçeklenmesi arasında, fark gözetiyorlar ve her ikisi için, ayrı ayrı adlar veriyorlardı. Yağmur, bütün suların anası ve ilk maddesi idi. Bu sebeple eski Türkler'e göre *yağmur subı*, yani *yağmur suyu*, hayatın devamı için, toplanması gereken, en önemli şey idi. Yiyeceklerin ilk ve ana maddesi ise, *ot köki*, yani *ot kökü* idi²³.

“ Yağmur yağdırma ”

Bu, Türk mitolojisinin, en önemli motiflerinden biridir. Yağmur yağdırma büyüğü, daha çok *Yada taşı* ile yapıldı. Bu konuda sayın Prof. Abdülka-

¹⁷ Kaşgarî, terc., II, s. 28. “*Tm-ma*”: Dinme.

¹⁸ Aynı esr., II, s. 175. “*Tam-ma*”: Dam-la-ma.

¹⁹ Aynı esr., III, s. 380: “*Yazmaz atım yağmur: yangılmaş bilge, yangku!*” *Şaşmaz atıcı, yağmur; yanılmaz bilge de, yangıdır*: Krşl. Brockelmann, s. 65.

²⁰ Aynı esr., III, s. 436. Krşl. Brock., *Wörterbuch*, s. 81.

²¹ *Kuta dgu - Bilig*, R. Arat netr., s. 25, 80. “*Gök (kalig), kaşını çattı (tügdi), gözü yaş saçar*”.

²² Aynı esr., s. 28, 118.

²³ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 310.

dir İnan, güzel ve geniş bir monoğrafya yazmıştır²⁴. Bu sebeple biz burada, sayın üstadın söylediklerini yeniden tekrarlıyacak değiliz. Fakat *Yada taşı'nın taş olarak*, nasıl olduğu yönünden, bir araştırma yapılmamıştır. Aşağıda en önemli kaynaklardan toplayarak vereceğimiz bilgiler de bize gösteriyor ki, "*Yada taşı nı Türkler, bir nevi canlı bir varlık gibi kabul ediyorlardı*". Onlara göre Yada taşının kendine göre bir ısı ve sesi vardı. Kendine göre şekilleniyor, canlanıyor ve ölüyordu:

1. *Yada taşının özelliği*; Yağmur, kar ve bazan da, don getirmesidir. Bu taşlar, daha çok geyiklerin başlarında, su kuşlarının kursağında, yılanlarda ve öküzlerin karınlarında bulunarak, elde edilir. Bu taşların rengi, koyu ve yumruk büyüklüğündedirler. Üzerlerinde de, damar damar çizgileri bulunur. Ele alınınca, yaygın olarak, bir soğukluk hissedilir. Sallayınca da, kulağa taşın içinden bazı sesler gelir. Üç sene kullanıldıktan sonra, yavaş yavaş zayıflamağa ve gücü geçmeğe başlar. Bu taşların en iyileri, kendi kendine kuş veya hayvan şekli almış olanlarıdır. Bu taşların kullanılmadıkları zaman, su içine konup muhafaza edilmeleri, yaygın bir adettir²⁵".

2. *Altay dağlarının, buzullu bölgelerinde bulunan bir taş*tır. Altaylar yada taşlarını, kuru ve sıcak yerlerde saklarlar. Kullanacakları zaman, taş buradan alırlar ve işi bittikten sonra, yine yerine korlar. Yazın çok sıcaklarda, bunları atlarınıın serinletmek için, taş atlarının yelelerine asarlar. Kullanmadan önce soğuk suyun içine korlar ve su içinde bir kaç gün bırakırlar. Ölen taşları tekrar canlandırmak için, hayvan ciğerlerine sararlar²⁶".

TÜRKLER VE KAR YAĞIŞLARI

Karda, eski Türk edebiyatının, en önemli motiflerinden biridir. Eski Türklerde kar, aynı zamanda *temizlik* ve *saflığın* bir sembolü idi. Mesela şu eski Türk atasözü bu inanın en güzel bir örneğidir: "*Tezek karda yatmaz, edgü ısız katmaz*"²⁷", yani, "*Karda tezek kalmaz, iyi kötüye karışmaz*". Yönlerle ilgili bölümümüzde, *kuzey*le "*kuz yer*" üzerinde, ayrıca duracağız. Kar, *kuzey* ve güneş görmeyen yerlerin ayrılmaz bir parçasıdır. Buna, eski Türk atasözlerinde de rastlıyoruz. Aşağıdaki atasözüne göre yağ koyunun, kar da güneşsiz yerlerin malıdır:

²⁴ A. İnan, *Şamanizm*, s. 160. v.d.

²⁵ Potanin, *Özerki*, IV, s. 189. 195; *Patlas. Sammlungen*, II, s. 349.

²⁶ Verbitskiy, *Altayskie İnorodtsu*, s. 45. Bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 160 vd.

²⁷ Kaşgarî, I, s. 386. Krşl. Brockelmann, *Spr.* 262: Yorum: *Tezek, sıcaklığından dolayı, karın altında kalmaz, karı eritir. Bunun gibi, birbirine benzemediği zaman, iyi de kötüye karışmaz*".

“Kuzda kar eksümez, koyda yağ eksümez²⁸”, yani, “K u z e y d e, k a r e k s i l m e z; k o y u n d a, y a ğ e k s i l m e z”. T i p i n i n k e n d i s i, a s l ı n d a r ü z g â r ı n, t a k e n d i s i d i r.

Tipi, karın kızgınlığı

Bu sebeple Türkler t i p i y i, k a r ı n b i r k ı z g ı n l ı ğ ı o l a r a k k a b u l e t m i ŷ l e r v e k a r ı n s a ğ n a k h a l i n d e u ç a r a k, k o r k u n ç b i r ŷ e k i l d e g e l m e s i n e *kar kızgurdı*²⁹ demişlerdi. Türkler k a r ı, b u l u t l a r ı n d a n, a y r ı b i r ŷ e y o l a r a k g ö r m e m i ŷ l e r d i. O n l a r, k a r ı n b u l u t l a r t a r a f ı n d a n g e t i r i l i p s a ç ı l d ı ğ ı n, ç o k i y i b i l i y o r l a r d ı ³⁰.

Karla beraber, toplumun başına yeni bir iş de açılıyor ve herkes k a r k ü r e m e ğ e k o y u l u y o r d u. K ı ŷ a y l a r ı n d a *kar küremek*, adeta bir e ğ l e n c e v e y a r ı ŷ m a h a l i n e d e, g i r i y o r d u. B u s e b e p l e e s k i T ü r k s ö z l ü k l e r i n d e k ü r e m e k fiilinin yanında, *küreşmek*, yani, “k a r k ü r e m e k v e y a r ı ŷ m a k” d e y i m i d e, y e r a l ı y o r d u ³¹.

EKLER: DEYİMLER, İNANIŞLAR VE BULUTLAR

(Belgeler ve Notlar)

1) **T u m a n**: Tuban, Tuban-na (Şor, Sagay): Bulutla kapanma: (Radlof, Wb., III, s.1514). **Sıs tuban** (Sağay): Sisli bulut: (A.eser, a. yer). **Kay** (Baraba): bulutlanma. **Kay** (Osm.?): Yağmur: (A. eser, II, s.3). **T u n a r ı k** (= T u m a n - a r - k) (Altay, Tel., Bar.): Bulutlu (Aynı eser, III, s.1520).

Tengerinin buludu (Teleüt): Bulut: (A. eser, III, s.1043). **Eüö** (hava) tutuldu (Kırgız): Hava bulutlandı: (A. eser, I, s.672).

2) “Bulutlu havada, akın yapma...”: (Proben, III, s.83/106). **A k b u l u t a b i n a m e**: 3) “Ç o y ı n - A l p ’ m e v i n d e n G ö k g ü r ü l t ü s ü g i b i k ü k r e y e n (küügiirt küükregen), b i r s e s (tauu) ç ı k t ı . . . B i r a k - b u l u t a b i n m i ŷ . Ç o y ı n A l p g e l d i . . . ” : (Proben, IV, 88/113).

4) “Yiğidin kamçısı, b i r b u l u t g i b i u ç t u . . . ” : (Proben, III, s.211/251).

5) “Yağ (serin) gölgede, y a ğ (ç a s) b u l u t d ö ğ e k l i ! G ö k T a n r ı d a, G ö k b u l u t ! A k T a n r ı d a, A k - b u l u t ! . . . E ğ r i b u l u t t a n e t e k l i, ç a t a l - b u l u t (azır) ayaklı! . . . Ç o b a n y ı l d ı z ı ! . . . ” (Kam, Şaman duaları): Metin: A. İnan, Şamanizm, s. 124, (1-5). Bu duaların yorumu, zordur.

6) “K ı z ı l b u l u t k a m ç ı l ı, Y a y ı k H a n ! . . . ” D i ğ e r d u a d a : “Y a ğ m u r, (T a n r ı) Ü l g e n ’ i n s a l y a s ı . . . B e y a z b u l u t l a r ı, b i r ŷ e k i l d e d i ğ e r i n e a ŷ ı r a n ! . . . ” : (A. eser, s.33).

7) “F ı r a t k e n a r ı m ı n i n c e d u m a n ı, d a ğ l a r a y a y ı r s e h e r z a m a n ı ” : (Ercincan türküsü)

8) “B i z i m s a h r a l a r ı n b a ŷ ı, p a r e p a r e d u m a n ŷ i m d i ! . . . ” : (Ercişli Emrah).

9) **T o z b u l u t u**: “G ü r e ŷ t e, t o p u k t a n t o z a n (topuktang tozang) t o z, d i z l e r e k a d a r ç ı k t ı. T o p r a k l a r, g ö ğ e (auga) u ç t u ! G ü n e ŷ (kün), b u l u t i l e ö r t ü l d ü (tuman tikildi)...” : (Proben, IV, s.86/110).

10) “T e n ç ü r ü y e t o p r a k o l a ! T o z a m h e y d o s t, d e y i d e y i ! ” : (Yunus).

²⁸ Kağgarı, I, s. 326. Krşl. Brock., Spr. 131.

²⁹ Kağgarı, II, s. 193: “Kızgur-ma”, ibret için cezalandırma anlamına da söylenir. Krşl. Brock., Wortschatz, s. 157.

³⁰ Kağgarı, III, s. 319: “Bulu karladı”.

³¹ Kağgarı, II, ss. 21, 99. Çeşitli yazılışları için bk. Brockelmann, Wortschatz, s. 117.

H) Anadolu'da bazı bulut adları: "Ağca (yuyvan-), Çavga bucağı (yağmur-), Gerçi (kuzey-), Kayaklı bulut (kızıl-), Kaz göğsü (parça parça-), Sazak (inre heyaz-), Seren bulut (beyaz-), virken külü (buhar-), Yaşık, Yağdırın (kara-), Buğumak, buğumak (bulutlu hava), Sağma (bulutun aşağı inmesi)...: (DS).

YAĞMUR VE KAR HAKKINDA NOTLAR

1) Yağış (Çağatay): Yağmur: (Radlof, Wörterbuch, III, s.48). - "Bir parça (polçok) buz, yağmur ile birlikte (yamkır bifa kojo) düştü" : (Telcut) : (A. eser, IV, s.1282).

2) Iyırşalı (Kazan): İnce kar. - I. yağmur: İnce yağmur : (A. eser, I, s.1361). - Kuralı. (Kırg., Azeri) : Çoğaltma. Kuralı (Kırg.) : Mayıs ayı ortasında gelen, yağmur mevsimi. Kuralak (Koyb.) : Rutubet : (A. eser, II, s.923).

3) "Şıppırgana şıppır yamır yeür" : (Destanda: Baraba) : Şıppı şıppı yağmur yağıyor : (Proben, IV, s.77/98). - "Kırk yıl ol tobrak üze yağmur yağdı" : (Ebnîyaların tarihinden) : Kabguzi, 11.23) : (Radlof, Wb., I, s.1300). - Peşkel (Çağatay): Yağmur mevsimi : (A. eser, IV, 1257). - "Güneş Çıyan (sertanqal) ve Arslan (esadde) burcunda durursa, yağmur mevsimi (peşkel), yaprakları çıkarır ve her taraf yeşil olur" : (Babür-nâme, 398.20. Radlof, Wb., IV, s.1257).

4) Yağmur yağdırın : "Er - Kökçe'nin oğlu Er - Koşay, arkadaşları için yağmur yağdırtıyor ve onlara su içirtiyordu" : (Proben, III, s.20/23). - Çayğı (Kırg.) : Yağmur yağdırtan. Çay-lat : (Kırg.) : Stihbazlık yolu ile, iyi ve kötü havalar getirme : (Radlof, IV, s.4.5).

5) Yaz vekış takvimi : "Yer ruhu) Yer - Kara - A Ip'akarğı savaşa giden yiğid, kışları karları sayarak; yazları da, yağmur sayarak hesaplıyor" : (Proben, IV, s.77/101).

6) Kara Kuşun yağmurları : "Dünya ağacının tepesinde yuvası bulunan Kara - Kuş'un (Züzüf) gelmesiyle, büyük yağmurlar ve karergalar başlıyor; yavrularının aklamasıyla da, hafif yağmur ve rüzgârlar çıkıyor" : (Proben, IV, s.23/29).

Anadolu'daki anlayışlar ve deyimler:

1) Ahmak höluden, ahmak ıslatan; "höl", rutubet ve ıslaklık demektir: (Hafif -). - Bulut geçegi, çalkal yağmuru: (Bk. Ahmak höluden). - Boyanarak, doburcuk, sapsurdum, siğircik. (İri taneli -). - Bozontı, çise, çisengi, kara çilenti, püsenek, niyyin, siyin: (İnce ince yağın -). - Güldürümlü, bağanak. : (Şiddetli yağmur). - Gün yağmuru, tavşan tüyü: (Güneşli havada). - Çavğun, çığsık, yağdar, yağaş, yağışlık : (sürekli -). - Kurt yağmuru, tilki yağmuru : (Güneşli havada yağın yağmurda, kurtlar doğar-nış) : Kızıoğlu, Folklor Postası, VII, 1946, s.5. Biz burada, düşünce ve mitoloji bakımından, bir mana taşıyan, yağmurları derledik.

Hasan Bay
TABRİZ

26. BÖLÜM

YILDIRIM VE ŞİMŞEK

Yıldırım ve şimşek, insanları korku ve dehşet içinde bırakan, en önemli tabiat olaylarından sayılırlar. Türkler de, yıldırım ile şimşek ve korkunç gök gürültüleri hakkında pek çok düşünmüş ve çok şey de söylemişlerdir. Şimdilik elimize geçen bazı belgeleri bir araya getirerek, Türklerin bunlar hakkında ne düşündüklerini, özet olarak belirtmeğe çalışacağız.

Türkler yıldırımı, uğurlu ve Tanrı'nın iradesine bağlı sayarlar

Öyle anlaşıyor ki Ortaasya'da büyük devletler kurmuş ve imparatorluk hayatı yaşamış olan Türkler, yıldırım ile şimşekğin mitolojik menşe ve sebeplerini, çoktan unutmuş ve bu tabiat olaylarının nedenini de, Tanrının istek ve arzusuna bağlamışlardı. Bunun için XI. asırda yaşayan eski Türkler, *Tengri yaşın yaşnattı*¹, yani "Tanrı Yıldırım veya şimşek çaktırdı" derler iken, bu arada bu büyük tabiat olaylarının, kutsal ve Tanrı yanından sebeplerini de aydınlatmak istiyorlardı. Ne kadar realist olursak olalım, insan ruhunun bir de mistik bir yanı vardır. Bu sebeple bütün insanlar gibi, Türkler de uğur ve felâket getiren, sembol ve işaretlerden kurtulamamışlar ve onlara bağlanarak, kendilerine adeta bir teselli bulmuşlardı. İnsanlar, hiç bir yolla gerçekler dışında bazı manevî bağlara bağlanmak istek ve ihtiyaçlarından, kendilerini mahrum edemezler. Uğurlu renk, sayı ve işaretlerin, günümüzdeki modern insanlar arasında bile, önemini kaybetmemiş olmasının da, tek sebebi budur. Yıldırım ve şimşeklerle ilgili batıl inançlar, modern ve ileri memleketlerde bile, zihinleri meşgul eden bir konudur. Bu sebeple, "yıldırım ve şimşekğin Tanrı'nın iradesine bağlı olaylar" sayan Türkler de bunlarla ilgili bazı mistik inançlara bağlı idiler.

Âsil madenler, yıldırıma karşı koruyucu

Eski bir Türk atasözünde şöyle deniyor: *Kimin bile kaş bolsa, yaşın yakmas, yani "Kimin yanında bir kaş, yani değerli bir taş bulunursa, yıldırım onu yakmaz"*. Şimdi de kullandığımız *hu kaş*, yani değerli taşlar deyiminin kapsamına, eski türkçede *altın* ve *gümüş* gibi, âsil madenler de giriyor-

¹ Kaşgarî, II, 256.

² Aynı esr., terc. III, s. 22.

du. Bilindiği üzere bu madenler âsildirler ve elektiriği de kolay geçirmezler. Eski Türklerde değerli maden ve taşların, yıldırımları defettikleri veya hut da insanlardan uzaklaştırdıkları, kanaatı vardı. Bunun sebebini de Kaşgarlı Mahmud, o çağdaki Türklerin ve kendisinin anlayışına göre şöyle açıklıyordu³:

“*Kimin yanında kaş bulunursa ona Yıldırım dokunmaz denir. ‘Kaş’, içinde hiç bir leke bulunmayan, saf ve beyaz bir taşur. Yüzüklere konur. Böyle bir yüzüğü olan kimseye yıldırım dokunmaz. Çünkü kaşın, yaratılışı böyledir. Kaş bir beze sarılır da ateşe atılacak olursa, ne sarıldığı bez ve nede kaş yanar. Bu çok sınanmıştır. Susayan kimseler, böyle bir kaşı ağızlarına alırlarsa susuzlukları geçer.*”

Yıldırım, Tanrı'nın mesajı gibi

Yakut Türkleri de, yere çok sayıda yıldırım düştüğü zaman madenî eşyaları birbirlerine çarparak ses çıkarırlar ve gürültü yaparlardı. Öyle anlaşılıyor ki Yakutlarda, başlangıçta “*Uygurların ataları Kao-çı'lar gibi yıldırım düşerken göğeye ok atıp, bağırıyolar*” ve madenleri birbirine vurarak gürültü çıkarıyorlardı. Bu bir nevi yıldırımı ve “*Tanrı'nın mesajını karşılama*” idi. Bunu Yakutların kendileri de söylemekte idiler. Fakat bazı etnoğraflar bu törenleri, tamamı ile ayrı yönde yorumlamış ve kendilerine göre anlamışlardır.

Onlara göre yıldırımın düşmesi ile bazı kötü ruhlar da, yer yüzüne dağılıyorlardı. Bunun için Yakutlar, gürültü yaparak, kötü ruhları kovalamak, istiyorlardı. Uno Harva'nın, bu her iki sebebi de bildiği halde, gönlünü niçin bu sonuncu açıklamaya kaydırıldığı, pek anlaşılıyor (Bk. Aynı esr., s. 213). Esasen kendisi de kötü ruhların kovulması şeklinde yapılan açıklamanın sonradan meydana geldiğini pek alâ biliyordu.

Yıldırım gönderen Tanrı'ya sunulan saçılar

Yıldırım ve şimşekten insanların çok korktukları, bir gerçektir. Bunun için ilk baharda, ilk şimşekler çıktığı ve gökler gürlediği zaman dışarıya çıkarlar ve çadırlarının çevresine *süt ve ayran* gibi yiyecekler dökerlerdi. Bu bir nevi yıldırım veya Şimşek Tanrısı'na (?) veyahut da “*yıldırımı gönderen Tanrı'ya sunulan bir sacı idi*”. Aynı zamanda bu, Tanrı'nın kızgınlığını azaltmak ve onların verecekleri felâket ve zararları defetmek için, yapılan bir dilek ve hacet idi. Bu gibi saçılar daha ziyade çok ilkel bir hayat yaşayan Uranhaylar gibi *iptidai-şamanistler* de var idi⁴.

³ Aynı esr., a. yer.

⁴ A. İnan, Şamanizm, s. 30.

Tarihçi Reşideddin'in, Moğol inançlarını, tenkidi

XIII. ve XIV. asırda Orta Asya'da "yıldırımdan korkan ve korkmayan", başlıca iki türlü kavimler çevresi vardı. Yıldırımla ilgili inançları geniş bir şekilde anlatan tarihçi Reşideddin'in verdiği bilgileri, aşağıya aynen almağı faydalı görüyoruz⁵:

"Uryan kut kabilesi ise Ergenekon'da, köriük çekenlerle beraber olduklarını, ileri sürerler. Cökte şimşek, çok çaktığı ve yerlere de, yıldırımlar düştüğü zaman göğe, şimşeğe ve yıldırıma bağırarak ve kötü sözler söylemek onların adettirler. Yıldırım eğer sığira veya başka bir davara düşer de, öldürürse o hayvanı kesin olarak yemezler. Bunu yemekten korkar ve çekinirler. Yıldırım düşmüş bir hayvanı yerlerse, yıldırımların bir daha düşmeyeceğine ve düşse de, tesiri olmayacağına inanırlar. Diğer Moğollar ise, tamamı ile bunun aksini yaparlar. Yıldırım düştüğü zamanlarda korkarlar ve çadırlarından çıkmazlardı. Moğolistan'da yıldırımın çok düştüğü söylenir. Moğollara göre yıldırım, ejderha'ya benzeyen bir hayvandan meydana gelirmiş. O bölgelerde, güya yıldırım ile beraber bu ejderhanında düştüğü, kuyruğunu yerlere vurduğu ve kıvrılarak ağızdan ateşler saçtığı görülürmüş.

"Şair, bulut ve şimşek hakkındaki beyitlerinde, şöyle demiştir: "O timsah ki korkunç kara gövdesi ile, denizden çıkınca, âlemi korkusu ile yok edecek gibi görünür. Dünyaya saldırıp her şeyi birbirine katınca ejderha gibi kükrer, dişi ile damağı arasından, ateşler saçar, duman püskürür".

"Sözüne inanılır Moğollar da (yıldırımın düşen ejderhayı), bir kaç defa gördük derler. Moğolistan'da ve bilhassa Borukcin Töğüm adlı bölgelerde, kışlar çok şiddetli olur. Hiç durmadan bir biri ardından, yıldırımlar düşer. Yerlere şarap, kımız, süt ve yoğurt dökülürse, sığırlarla diğer hayvanlara ve bilhassa atlara yıldırım düştüğü söylenir. Hele yere şarap dökülünce, yıldırımların tesirleri daha çok olur. Hayvanlarla onların ahurlarına ve ağıllarına, yıldırım düşermiş. Birisi, ayağından ayakkabısını çıkarıp güneşte kurutursa, yıldırımın çok düşeceğine, inanırlarmış. Bu sebeple ayakkabılarını kuruturken, çadırın içine korlar ve çadırın üzerini de, örterlermiş. O bölgelere çok fazla yıldırım düşer ve onlara adeta âfet halinde, zararlar vermiş. Yıldırımın sebebini, böyle rastgele şeylerden ummuşlardı. Bundan başka onlara zaman zaman cinlerin görüldüğü ve onlarla konuştukları da söylenir. Bu bölgelerde böyle hayâl verimi ve gerçeğe uymayan şeyler çoktur. Buralarda sayısız, ünlü kamplar da vardır. Güya, cinler bunlarla da konuşurlarmış..."

⁵ Reşideddin, *Câmi ü't-Tevârih*, Berzin neşr. I, s. 186 v.d.

Yıldırımdan korkan ve korkmayan, Ortaasya kavimleri

Yukarıdaki bu çok önemli vesikadan yeri geldikçe yararlanacağız. *Yıldırım ejderhası* gibi motifleri incelemeye çalışacağız. Burada yalnızca, şu konu üzerine, dikkatleri çekmek istiyoruz: Bu metindeki *Uryanha* y kabileleri de, “*en eski Uygurlar gibi, yıldırım düşünce, göğe bağırtıp, okatıyorlardı*”¹. Bu. onların yıldırımdan korktuklarına, bir delil olarak gösterilemez. Bununla beraber, çok ilkel bir hayat yaşayan bazı Moğolların, yıldırımdan çok korktuklarını da, bilmiyor değiliz. XIII. yüzyıl da, *Ortaasya*’ya seyahat eden ünlü gezgin *Rubruk*, “*bazı Moğolların yıldırımdan çok korktuklarını ve yıldırım düşer düşmez, bütün yabancıları çadırlarından çıkardıklarını ve çadırların üzerine de hemen siyah örtü örttiklerini açık olarak yazmaktadır*”².

Büyük devletler kuran ileri *Türk* toplumları, yaygın olarak yıldırımdan korkmuyorlardı. Yıldırımı iyi ve uğurlu bir işaretle kabul ediyorlardı. Yıldırımdan korkanlar daha çok dünyadaki bütün ilkel toplumlarda görüldüğü gibi-, tabiatın fevkalâde olaylarından ürken ve onlara karşı korunma ve mistik açıklamalar arayan kimselerdi. *Residedin*’in yıldırımdan korkmadıklarını söylediği *Uryanha* y’lar, kendisinin de söylediği gibi aslen Moğol değil idiler.

Türklerce.. yıldırımın, iyi ve uğurlu sayılması

Altay Türklerinin bazı efsaneleri, yıldırımın niçin iyi ve faydalı olduğunu, bazı örneklerle de bize anlatmaktadırlar. *Bozulmamış Altayın* nışları na göre, “*kötü ruhların en çok korktukları şey yıldırım idi. Yıldırım düşünce kötü ruhlarla şeytanları kovar veya yokederlerdi. Yıldırımdan kurtulmak isteyen kötü ruhlar ya ağaçların alt kısımlarına veyahut da insanların içlerine girerlerdi. Bazılarına göre de yıldırım tehlikesini hisseden kötü ruhlar hemen bir sincab şekline girer ve ağaçların içlerine saklanırmış. Yıldırımlar da bu sincabın saklandığı ağacı arar bulur ve üzerine düşerlermiş*”³.

Bazılarına göre de, “*sincab vaktiyle hep gökte oturmuş. Gökte yaşarken nasıl olmuşa Tanrının küçük oğlunu öldürmüş ve yere kaçmış. Tanrı bunu unutmamış oğlunun öcünü almak için onun saklandığı yerlere yıldırım indirirmiş*”⁴.

Şimdiki *Altay Şamanizmi* nde, yıldırım için yapılan saçılların çoğu yere doğru yapılmaktadır. Fikrimize göre başlangıçta bu saçılar yere de-

¹ Wilhelm von Rubruk, Fr. Hirscli neşr. s. 110.

² Potanin, *Çerki*, IV, s. 138-142.

³ Aynı est., IV, s. 141.

ğil; göğe doğru yapılıyordu. Nitekim B a ş k u r t l a r da, başlangıçta yıldırım için yaptıkları saçaları, göğe doğru yaparlardı⁹. Bu, daha ziyade yere düşen yıldırımın iyi bir haber ve işaret olarak sayılması ve bundan dolayı da gökteki Tanrı'ya bir teşekkür ve saygı borcunun ifa edilmesinden başka bir şey değildi.

Yıldırım çivisi ve yıldırım göğe çıkarma töreni

“Yıldırım çivisi” ile ilgili inanışlar da O r t a s y a etnoğrafyasında, geniş bir yer tutar. Onlara göre bir yere yıldırım düşünce, *yıldırımın çivisi* de, ortaya saplanarak kalırdı. Bunun için de, ne yapıp yapıp, o çiviyi tekrar göğe çıkarmak lazımdı. Göğe saçı yapılmasının bir diğer sebebi de, bu çivinin tekrar göğe çıkmasını sağlamak için olabilirdi. Bilhassa Kuzeydeki B u r y a t M o ğ o l l a r ı n ı n yaptıkları bir tören, bu maksadı açık olarak bize anlatmaktadır. “Şamanlar, yıldırım düşen bir evin çevresinde, toplanıyorlar ve önce durmadan, göğe saçı yapıyorlardı. Bundan sonra evin önüne bir keçe seriliyor ve yıldırımın göğe çıkmasını teşvik etmek için de keçe uçlarından tutarak kaldırılıp indiriliyordu”. Bu tören adeta tahta çıkan eski Türk h a k a n l a r ı için yapılan törenlere benziyordu¹⁰.

Yıldırımın ateşini söndürecek tek şey, “süt”

Onlara göre, yıldırımın ateşini söndürecek ve zararsız bir hale sokacak tek şey de, süttten başka bir şey olamazdı. Bu sebeble “*A l t a y Türkleri, yıldırımına karşı bir süt k â s e s i ile giderlermiş*”¹¹. Bazı Türkler de, “yıldırımın süt gibi yiyecekleri çok sevdiğini ve bunun için de, içine girmesin diye sıkı sıkıya kapıların üzerlerini örterlermiş”. Sayın Prof. Abdulkadir İ n a n , bu adetin bilhassa B a ş k u r t l a r d a , Müslüman hocaların bir oyunu olduğunu ortaya çıkarmıştır. Hocaların dediklerine göre, halk eskiden yıldırım düşünce, süt ve ayranları göğe saçıp, telef ederlermiş. Bu israfın önüne geçmek için de böyle bir bahane uydurulmuş¹².

Yıldırım düştüğü yer ve toplu törenler

Yıldırım törenleri eski Türklerde de görülen bir adettir. Yukarıda da söylediğimiz gibi onlara göre, yıldırımın düşmesini i y e u ğ u r l u bir işaretti. Onlar, yıldırımın düşmesinden değil; düşmemesinden korkarlardı. *Eğer Tanrı, onların yaşayış ve hareketlerini beğenmeseydi, kendilerini böyle bir h a b e r gönderemezdi.* Bunun için Tanrı ile konuşur gibi, “bağırıp,

⁹ A. İnan, Şamanizm, s. 30.

¹⁰ U. Harva, aynı esr., s. 216; Skazaniyo Buryot, s. 129-130.

¹¹ Potanin, Oşerki, IV. s. 142.

¹² A. İnan, Şamanizm, s. 30.

çağırır, ve göğe ok atarlardı". Bunun yanında, böyle bağırımlarla *Yıldırım Tanrısı* ile bir savaşa girişme veya onu tehdit etme isteği de hatıra gelebilir. Fakat büyük devlet kuran Türklerde, böyle küçük tanrılar ayıklanmış ve *Tek Tanrıya doğru*, bir gidiş meydana gelmiştir. Bu gibi yıldırım törenleri daha ziyade Uygurların ataları olan Kao-çi boyları tarafından yapılırdı. Bu törenler kişilerin yaptıkları ayinler değil; daha çok, "devlet ve ya büyük toplum törenleri" idiler. Yoksa, eski Çin kaynaklarının, bir kaç kişinin yaptığı küçük törenlerden söz açmaları, ihtimal dahilinde değildi".

Uygurların ataları yıldırım düşen yere toplanır, törenler yapar ve bu törenlerden sonra da kurban keserek aynı yere gömerlerdi. Bir müddet sonra da yine aynı yerde toplanırlar, kadın ve erkek kamlar, yani şamanlar dualar okurlar; savaşçılar da atlarına binerek, yıldırımın oyduğu çukurun veya yaktığı ağacın çevresinde dönerlerdi.

Türlere göre yıldırımın düştüğü yer, kutsal bir yer sayılırdı. Bununla beraber bu yerin, insanlar ve hayvanlar için, pek iyilik getirmediği de, bir gerçektir. Bu sebeple insanlar mümkün olduğu kadar o yere pek yanaşmak istemezler ve hayvanlarını da, o yerden uzaklatırırlardı. "Kırgızlar yıldırımın düştüğü veyahut da otlarını yaktığı bölgeye hayvanlarını kesin olarak yanaştırmazlardı. Onlara göre bu yerde otlayan hayvanların hemen tüyleri dökülür ve çirliçiplak kalırlardı. Çünkü bir yere yıldırım düşünce, yıldırım çivisi de o yere saplanır kalırdı"¹³.

YILDIRIMIN, YENİDEN GÖĞE ÇIKARILMA TÖRENİ

(Türk Hakanlarının tahta çıkarılma töreni gibi)

Yukarıda da söylediğimiz gibi, bu *yıldırım çivisinin* ve bu çivi ile birlikte, yeryüzüne gelen ruhların, tekrar göğe çıkıp, yerlerini bulması lazımdı. Bunun için de özel bir tören yapılır ve çivi ile ruhların, göğe çıkması sağlanırdı. Bu törenlerin başlıca özelliği, *göğe yapılan saçılar*, idi. Zaten Türkler arasında kalan, tek eski ve orijinal adet de budur. *Sibirya* 'nın ilksel bir hayat yaşayan kavimlerinde ise, bu törenlerin daha geniş ve daha ayrıntılı olarak yapıldığını görüyoruz. Güney *Sibirya* 'da ve *Baykal gölünün* batısında yaşayan *Buryatlar* 'ın yaptığı bir yıldırım töreni, bu törenlerin bozulmaması, ilk şekillerini göstermesi bakımından, çok önemlidir¹⁴:

Bir eve yıldırım düşünce 3 gün beklerler ve o evin semtine uğramazlardı. Aradan üç gün geçtikten sonra, toplanırlar ve o evin yanına giderlerdi. Bir Baş Şaman, ile 8 yardımcı şaman, atlara biner ve evin et-

¹³ Potanin, *Özerki*, IV, s. 133.

¹⁴ *Şeazaniya Buryat*, s. 129-130.

rafında üç defa dönerlerdi. At üzerindeki Şamanlar, at üzerinde dönerken, gözlerini de evin kapısından hiç ayırmazlardı. Evin etrafı üç defa dönüldükten sonra, atlardan iner ve Baş Şamanın çevresinde toplanırlardı. Baş Şaman bir eline gümüş bir sürahi alır ve öbür elindeki kâseye sürahidenden şarap doldurarak havaya saçardı. Bu saçış sırasında, herkes saygı ile durarak, Şamanı seyrederdilerdi.

“Saçış töreni böylece sona erdikten sonra, yeniden evin yanına gidilir ve yere, bir keçe serilirdi. Dokuz Şamanın, dokuzu da keçenin kenarlarından tutarak, keçeyi havaya kaldırıp, indirmeğe başlardı. Keçenin üstünde de, yıldırım çivisinin bir resmi bulunurdu. Keçe ile yapılan tören de sona erdikten sonra, bu defa kurşun dökülmeğe başlanırdı. Yaygın olarak erimiş olan kurşun, süt veya rakı içine dökülür ve şekillendirilirdi. Şaman, şekillenen kurşunlara bakar ve gelecek hakkında kehanetlerde bulunurdu.”

Törenin, astronomik ve takvim temelleri

Yıldırım düşüşünden “3 gün” sonra, “9 Şaman”ın yıldırım düşen yerin çevresinde “3 defa” dönmeleri adeti, astronomik ve takvim rakamlarına göre kurulmuş, bir tören düzeninden başka bir şey değildir. Göğe yapılan saçılar ise, yıldırım çivisi ile ruhların, göğe çıkması için yapılıyordu. Eski Türk hakanlarının tahta çıkma törenlerinde ise, “hükümdarın keçe üzerine konup, doğudan başlayarak, 9 defa çevrildiğini biliyoruz”.

Şamanlar da göğe çıkmadan önce, yine böyle bir keçe üzerine konur ve takvim sayıları ile havaya kaldırılır ve döndürülür. Burada da açık olarak görülüyor ki, yıldırım çivisi de, göğe çıkarken, tıpkı bir hükümdar ve şaman gibi, sembolik olarak keçe üzerine konuyor ve böylece göğe çıkarılmak isteniyordu.

Yıldırımla ölenlerin, Göktürk töresince gömülmeleri

Ortaasya ve Sibiryalı halklarına göre, yıldırımla ölen insanların içine, gökten inen ruhlar da yerleşip, oturuyorlardı. Bu sebeple, insanları öldüren yıldırımın kendisi değil; ruhlardı. Yine onlara göre eğer bu ruhları insan vücudundan çıkarmak mümkün olsaydı, ölen insanın dirilmesi de, gerçekleşirdi. Bunun için de, yıldırımla ölen insan ve hayvanları, hemen gömmek yastı. Ölüler yaygın olarak dört ayaklı bir sedye üzerine konur ve bir süre, böylece bekletilirdi. Belki de bununla, ölünün ilgisini yerden kesiyorlar ve ruhların, göğe uçmasını teşvik etmek istiyorlardı. Yıldırımla ölmüş olan insanlar, diğer ölüler gibi âdi bir törenle gömülmezlerdi. Böyle normal törenlerle gömüldükleri takdirde, bütün topluma felâket ve zararlar gelebilirdi.

Bizim için en önemli olan nokta, bu gibi ölümler için yapılan törenlerin, eski Gök Türk ölü gömme törenlerine, benzemesi idi. Tören başlamadan önce, bir mezar hazırlanırdı. Bundan sonra birçok kişi beyaz elbiseler giyer ve atlara binerlerdi. Bundan sonra da mezarın çevresinde, dokuz defa dönülürdü. Dönerken de, göğ e o k l a r a t ın a ve ağlaşarak, bağırma da adetten idi¹⁵. Bu etnoğrafya kaynaklarının ışığı ile de anlıyoruz ki, Çin kaynaklarının anlattıkları eski Gök Türk ölü gömme törenleri adı cenaze törenleri değil; ölen insanın ruhunu göğe uçurma törenleri idi.

Yıldırım a canlı kurbanların verilmesi

Yakut Türklerinin zaman zaman “*a t s ü r ü l e r i n i d o ğ u y a s ü r - d ü k l e r i n i v e b ö y l e c e o n l a r ı , T a n r ı i ç i n a z a d e t t i k l e r i n i*” biliyoruz. Bu olay gerçekten muhteşem ve tam manası ile mitolojik bir kurban töreni idi. Çünkü doğu, Türklerin en kutsal yönü ve güneşin doğduğu yerd i. Gerçekten bu törenler Türk mitolojisinin en heyecan verici ve tıpkı bir şiir gibi saf ve güzel örnekleridir. “*Bozkırlarda başı boş gezen bu atları tutmak ve onlara binmek şiddetle yasaktı*”. Zaten bu inanışa sahip olan insanların, Tanrıya verilmiş olan bir atı tutup da, binmeğe cesaret etmesine imkân yoktu. Tanrıya kurban veya hediye edilecek bu atların hepsi de, beyaz renkli atlard a n seçilirdi. Yıldırım için verilen bu canlı at kurbanlarını Şaşkof adlı bir Rus etnoğrafı toplamıştır¹⁶. Yıldırımlara sunulan, bu canlı at kurbanları hakkında elimizde başlıca iki önemli örnek vardır:

1. *M i n u s i n s k T a t a r l a r ı y ı l d ı r ı m t ö r e n l e r i n e b a ş l a m a d a n ö n c e , b i r s u n a k y a p a r v e e t r a f ı n a t o p l a n ı r l a r d ı . B u n d a n s o n r a Ş a m a n ı n b a ş k a n l ı ğ ı a l t ı n d a , d u a t ö r e n l e r i b a ş l a r d ı . B u n d a n s o n r a a t s ü r ü l e r i n e g i d i l i r v e b e y a z b i r a t s e ç i l e r e k , s ü r ü d e n a l ı n ı r d ı . A t a e l i n d e k i s o p a l a r l a v u r u r l a r v e b ü y ü k g ü r ü l t ü l e r y a p a r a k k o r k u t u r l a r d ı . Ü r k e n a t c a n h a v l ı i l e , b i r d e n g ö z d e n k a y b o l u r d u . H i ç k i m s e o a t ı n e t u t a b ı l ı r , n e s a h ı p ç ı k ı b ı l ı r v e n e d e y a k a l a y ı p ü z e r i n e b i n e b ı l ı r d i .*

2. “*B u r y a t l a r s ü r ü d e n b ı r a t a l ı p , ü z e r i n e b i r s ü t k a b ı k o r l a r d ı . A t ı d o l a ş t ı r ı r k e n , b i r y a n d a n d a k a b d a n s ü t a l ı r v e a t ı n ü z e r i n e s a ç a r l a r d ı . A t a , b ö y l e c e s a ç ı y a p ı l d ı k t a n s o n r a , y i n e a y n ı k a b d a n s ü t a l ı n ı r v e g ö ğ ü n d ö r t y ö n ü n e , a y r ı a y r ı s a ç ı y a p ı l ı r d ı . B u n d a n s o n r a t ü t s ü t ö r e n l e r i b a ş l a r v e a t , b a ş t a n a ş a ğ ı y a k a d a r t ü t s ü l e n i r d i . A y r ı c a , ç e v r e d e k i ç a y ı r v e f u n d a l a r ı d a t ü t s ü l e m e , h i ç i h m a l e d i l m e z d i .*

T ü t s ü t ö r e n l e r i n d e n s o n r a a t s e r b e s t b ı r a k ı l ı r v e h i ç k i m s e o n a s a h ı p ç ı k a m a z d ı . K ö y l e r d e v e k ı r l a r d a b a ş ı b o ş g e z e n a t ö l l ü n c e , y e l e s i i l e

¹⁵ Potanin, *Oçerki*, IV, s. 140-141.

¹⁶ S. Şaşkof'un şu makalesi hiç bir yerde görülmeyen önemli adetleri içinde toplar: *Şamanstvo v Sibirii*. (Sibirya'da Şamanizm), *Zapiski Russkago Geografiçeskago Obşçestva*, St. Petersburg, 1864, 2, s. 94-95.

kuyruğu kesilir ve başka bir ata bağlanırdı. Böylece ölen atın ruhunun, başka bir atta devam ettiğine inanılırdı”.

Bu törenleri izleyen etnoğraflar yıldırımlara verilen *canlı at kurbanları* nın, yılın hangi zamanlarında kurban edildikleri hakkında, bilgi vermiyorlar. Türklerde yılın ilk şimşek ve yıldırımlarının görülmesi, yeni yıl başının başladığını gösteren bir işaretti. Bu sebeple bu gibi törenlerin, habarda yapılmış olmaları çok muhtemeldir.

Yıldırım düşüren dişi deve

Eski Türkler gök gürlemeleri ile yıldırım ve şimşeklerin bulutlar tarafından meydana getirildiklerini çok iyi biliyorlardı. Gök gürlemesi ve bulutlarla ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde yeniden duracağız. Türkler kendilerine göre, *bulutların da bir sesi olduğuna* inanır ve bu sesi *ingraşmak* fiili ile ifade ederlerdi. *Ingraşmak* fiili eski Türklerde daba çok ‘*dişideveleerin yavrularını çağırmak için çıkardıkları ses*’ için kullanılan bir deyimdi. Şu eski Türk atasözü, bu deyim için güzel bir örnektir. *İngan ingrasa, botubozlar*¹⁷: ‘*Dişi deve ses çıkarırsa; yavrusu da, ses verir.*’ Dişi devenin verdiği bu ses, bir inleme gibi, derinden derine gelen ve biraz da, korkunç bir sestir. Türkler bulut sesini, *deve sesine* benzetmeğe, niçin lüzum görmüşlerdi? Herhalde bu, yalnızca taklid isteğinden doğan, bir benzetme olmasa gerek. Bizce bu benzetmenin altında yatan mitolojik bir sebep de vardı. Nitekim Ortaasya’da Potanın tarafından derlenen şu güzel efsane bunun sebeplerini de açık olarak anlatmaktadır.¹⁸

‘*Uçan bir deve varmış ve bu devenin sırtına binip oturan da üç yiğid varmış. Bu yiğidlerden birisi, önündeki davulu çalar ve gök gürlemelerini meydana getirirmiş. İkinci kahramanın elinde ise beyaz bir bez varmış ve bu bezi havada sallayarak yıldırım ve şimşekler çaktırmış. Üçüncüsü ise, zaman zaman ayağındaki üzengi ile deveye dokunur ve deveyi koşturmuş. Deve bazan öyle koşar, öyle koşarmış ki, ağzından köpükler boşalır ve bütün dünyayı kaplamış. Zaman zaman yağıp da dünyayı sele boğan yağmurlar bu nedenle meydana gelirmiş. Yağmur ve boraların, az veya çok oluşu, hep bu yiğidin üzengi oynatmasına bağlı imiş. Bu yiğid iyice kızıp üzengisi ile deveyi sancarsa, bütün dünya sel ve tufan içinde kalarmış.*’

Yıldırım soyundan, “Merküt” boyu

Uçan deve motifi de, yıldırımla ilgili inanışlarda, önemli bir yer tutar. Uçan deve ile ilgili efsaneleri, yıldırımla ilgili olarak, Ortaasya’nın çeşitli bölgelerinde, görebiliyoruz. Uçan devenin yanında bir de ‘*Baş-*

¹⁷ Kaşgarî, terc., I, s. 120.

¹⁸ Potanin, *Öçerki*, IV, s. 139.

sız deve' efsanesi vardır. Geçen yüzyılın tanınmış gezgin ve bilgini Pallas tarafından toplanan bu efsaneler, bize bir çok şeyler öğretmektedirler. *Yıldırım kuşu* ile ilgili bölümümüzde de söyleyeceğimiz gibi, Orta Asya'nın bir çok bölgelerinde *Yıldırım Tanrısı*'ndan türeyen bir *Merküt* boyunun varlığına inanılırdı. *Merküt* sözü, yine türkçe bir söz olan ve kartal anlamına söylenen, *Bürküt* sözünün, bozulmuş bir şeklidir. *Yıldırım düşen bir hayvan, tabii olarak hemen Merküt boyunun malı olurdu*. Bu hayvanın başkaları tarafından yenmesi, Tabu idi. Yani, yasak edilmişti. Hayvanın sahibi bile kendi malına sahip çıkabilmek için, *Yıldırım soyu*'ndan gelen, kabiliye bir miktar para vermesi lâzımdı. Bu paraya da, *Ak-deve parası* denirdi. Bununla, yıldırımın deve ile ilgisi bir nebze olsun, gösterilmek isteniyordu. Bu çok önemli adetleri Pallas'ın ünlü gezi raporundan özet olarak almalıyız¹⁹:

“Kalmuklar, yıldırım vuran bir insanı, hemen soğuk suya sokarlardı. İnsanın dirilmediğini görünce, dört ayaklı karyola gibi, bir sedye yaparlar ve onun üzerine yatırırlardı... Ölünün yanına silahlı atlılardan nöbetçi korlar ve bu nöbetçiler, ölüyü 3 gün 3 gece beklerlerdi. Ölüyü beklemelerinin sebebi, “Yıldırım” ruhunun gelip de ölünün ruhunu almaması içindi. Onlara göre yıldırım ruhu, başsız bir deve şeklinde idi... Yıldırım ile ölen insanların akrabaları da göz altında tutulmuş... Yıldırım ile ölen bir hayvanın, etini yemek de yasak, yani tabu imiş. Bu hayvanlara, yalnızca “Merküt” boyunda biri, o da mızrakla dokunabilirmiş. Merkütler bir ata biner ve elindeki mızrakla hayvanın etlerini diderek bölerlermiş. Yıldırım ile ölen hayvanın eti de, tabii olarak Merküt boyunun malı sayılır. Hayvanın sahibi etini geri almak isterse, bir miktar para vermesi lazımdır. Bu paraya da Ak-deve parası denirmiş. Hayvan sahibi para yerine rakı veya koyun eti de verebilirmiş”.

Yıldırım düşüren “çift başlı kartal”

Yukarıdaki efsanelerde anlatılan “Uçan deve” motiflerinin, eski Türklerin bir “dişi deve” gibi inleyen bulutları ile, bir ilgisi olsa gerek. Türklerin inançları hürâfelerden kurtulmuş, realist bir düşünce düzenine doğru gitmişti. *Mitoloji*, ancak şiir dilinde ve edebiyat benzetmelerinde kalmıştı. Moğollar ise, efsaneleri dejenere etmişler ve Budizm ile Lamazim'in, ne kadar hürâfesi varsa, bunların içine sokmuşlardı. Moğollara göre *Merküt*, “Yıldırım'ın dişi devesi”nin üzerine binen yiğidindi. Bu hürâfeleri tatlı bir şekilde anlatan bilginlerin, *Merküt* adınının, türkçe *Bürküt*, yani “kartal” sözü ile ilgisi bulunup bulunmadığından, haberleri bile yoktur²⁰.

¹⁹ Pallas, *Sammlungen*, II, s. 282-283.

²⁰ Uno Harva, *Türkçe Bürküt sözünden habersiz*: Aynı esr., s. 208.

Bazı Türk kavimleri, gök gürlemeleri ile şimşek ve yıldırımları, *Merküt* adlı bir kuşla ilgili görüyorlardı. Onlara göre, bütün bu tabiat olaylarını meydana getiren güç, bu efsanevi kuş idi. Aynı düşünceyi, Amerika yerlilerinde de, görmüyor değiliz. Bazı Moğol kavimleri ise bu iki ayrı mitolojiyi, yarı deve ile kuş söylentilerini birleştirerek, yeni bir sentez meydana getiriyorlardı. Torгут Moğollarına ait bu ilginç efsanenin, kısa bir özetini, aşağıda vermedi faydalı buluyoruz²¹:

1. "Günün birinde bir şeytan, dişi bir deve donuna girerek, denin zindiplerine inmiş ve oralarda, yaşamağa başlamış. Ağızdan çıkan nefesi öyle bolmuş ki, denizden dumanlar halinde göklere çıkar ve sonra da bulutları meydana gerirmiş. Bulutlar aşağı inince, şeytan dişi deve kızar ve bağırmağa başlamış. Devenin bu bağırmalarından da, gök gürlütleri doğarmış...

2. (Yine bu efsaneye ilâve edilen ayrı bir parça da şöyledir):" *Merküt* adlı, bir yiğid varmış. Dişi deveyi, yıldırım çaktırıken görmüş ve hemen vakit kaybetmeden devenin üzerine binmiş... "Eğer senin yıldırımların, bana dokunmaz da beni rahat bırakırsa, ben de seni serbest bırakırım", demiş. Deve de *Merküt*'ün bu şartını yerine getirmiş...

Merküt 'ün soyundan geldiklerini iddia eden, bir kabile de varmış. Bu kabileden olanlar beyaz elbise giyip, beyaz atta binince, "Uçan deve" nin kendilerini tanyacağına ve yıldırımları ile, onları öldürmeyeceğini inanmışlar."

GÖK GÜRLEMESİ VE ARSLAN KÜKREMESİ

Arslanda Türk edebiyatında, *Gök gürlemesinin* bir sembolü gibi görülmüştü. Eski Türkler, gök gürlemesi için "kükreşmek" fiilini kullanırlardı. Bu, bir nevi "bulutların kükreşmesi" idi. Arslan, bir din ve edebiyat sembolü olarak, Türkler arasına, oldukça geç zamanlarda girmiştir. Türkler arasında arslanla ilgilenme, ancak büyük dünya devletleri kurmayı başarmalarından sonra başlamıştır. Kutup yıldızı ve gök ile ilgili bölümlerimizde, "Çift başlı Gök Kartalı" üzerinde durmuştuk.

Türklerde, kartal; Moğollarda ejderha

Çift başlı kartal kültü, en orijinal şeklini, Yakut Türkleri'nin inanışlarında bulmuştur. Yakutlara göre, "göğün en üst katında ve göğün yere açılan kapısında, yeri göğü bağlayan Dünya Ağacı'nın tepesinde, çift başlı bir kartal otururdu. Göklelerin korunması bu kartalın vazifesi idi".

²¹ Bk. U. Hervo, Aynı esr., s. 208.

Bu, orijinal bir Türk düşüncesi idi. Moğollar'da ise kartalın yerini ejderha almıştı. Ejderha ile ilgili düşünce düzeni, köklerini daha çok Çin mitolojisinden alıyordu. Sibirya'nın bazı yerlerinde ise, *kartal* ile *ejderha*'nın yerine, Güneydeki büyük kültürlerin tesirleri ile, büyük bir balık oturtuluyordu. Böyle büyük balık motifleri köklerini güneydeki Hint kültürlerinden almalarına rağmen, Kuzey Sibirya'daki balın avcılarının da, tesirleri altında kalıyorlardı²².

Türklerde, tabiat olaylarını yaratan, "Çift başlı kartal"

Bütün diğer motiflere rağmen "Çift başlı kartal" geleneği, en orijinal şekli ile Yakut Türklerinden başlıyor ve Ortaasya'da dalga dalga yayılıyordu, Ayrıca bu gelenek, en köklü ve yerli mitolojik bir karakter gösteriyordu. Gök güremeleri ile yıldırım ve şimşeklerin bu çift başlı kuş tarafından yaptırılmış olması, eski Türk geleneklerine de, uygun gelmektedir. "Gökte oturan bu kartal zaman zaman kanatlarını vuruyor, ses çıkartıyor veya kımıldıyor ve bütün fevkalâde tabiat olayları da bu sebepten dolayı, meydana geliyor".

Yıldırım kuşu

Turuhansk bölgesinde oturan geri Tunguzlar "yıldırım ve şimşeklerin, gökteki "Yıldırım Kuşu"nun, kanatlarını vurması sebebi ile" olduğuna inanırlardı. Bu sebeple, ağaçtan bir kuş heykeli yaparlar ve bu kuşu bir sırığın tepesine geçirerek, kuşlu sırığı, çadırın yanındaki, bir yere dikerlerdi. Şamanlar, zaman zaman dışarı çıkıp bu kuşun çevresinde, tören yaparlardı. Onlara göre şamanların ruhları göğe çıkarken, bu ruhları koruyan da yine bu kuş idi. Şamanlar zaman zaman bu kuşu, kendi düşmanlarının üzerine de gönderirlerdi. "Yıldırım Kuşu" düşmanlarının üzerine yumulduğu zaman, yıldırımdan oklarını atar ve taştan pençeleri ile, onları parçalardı".

En orijinal ve mitolojik şeklini Yakut Türklerinden alan bu düşünce düzeni, daha basitleşmek sureti ile Batı Sibirya'daki Fin-Ugor kavimlerine kadar uzanırdı. Fin-Ugor kavimlerinden Yuraklar da, Tunguzlar gibi, "ağaçtan oyulmuş yıldırım kuşları yaparlar ve bu kuşların gökte senelerce dolaşabileceğine inanırlardı". Bu yıldırım kuşu ile ilgili inançlar, Kuzey-doğu Asya'daki Bering boğazına kadar yayılmıştı.

Yıldırım kuşu ile ilgili inançların bu kadar geniş bölgelere yayılmış olmasına rağmen, bu kuş hakkındaki açık ve geniş mitolojik bilgileri, yalnızca Altay bölgesinde, bulabiliyoruz. Altayların kuzeyinde yaşayan Telüt

²² "Dünya balığı ile ilgili konuları, "Yaratılış" a siri bölümümüzde inceledik.

Türklerine göre, “göğün 12. katında oturan bu kuş kutsal bir varlıktı. Bir çok şeyler gibi yıldırım ve şimşekleri de, meydana getiren yine bu kuştu”²³. Bu Te le ü t Türklerinin efsanesine bazı H ı r ı s t i y a n l ı k unsurları da karışmıştır. Buna rağmen Ya k u t Türklerinin Tanrılar panteonuna benzemesi bakımından, bu Te le ü t Türk efsanesi de kendini, Türk mitolojisinin orijinal bir parçası (Episode) şeklinde, göstermektedir.

Yıldırım düşüren ‘‘Ejderha’’ (Çingiz Han çağında)

Yıldırımın bir ejderha şeklinde düşünülmesi de, çok yaygın, önemli ve mitolojik bir inançtır. Y ı l d ı r ı m ı n , “u ç a n bir ejderha” şeklinde düşünülmesinin kökleri, Ç i n mitolojisinden gelmiş olsa gerektir. Bilhassa Ç i n g i z H a n ‘dan sonra O r t a a s y a ‘da çok yayılan bu inanç, İ r a n e d e b i y a t ı n a d a g i r m i ş t i . T a r i h ç i R e ş i d e d d i n ‘in U r y a n h a y Moğolların yıldırım ejderhası hakkında verdiği bilgileri, yukarıda tercüme etmiştik. R e ş i d e d d i n bu yıldırım ejderhasından söz açarken, bir d e f a r s ç a söylenmiş, bir şiir ilâve etmiştir. Bu farsça şürde böyle yıldırımlar saçan bir ejderha’dan söz açılmaktadır. Şirvanlı H a k a n î tarafından söylenmiş olması pek muhtemel görülen bu şiir, O r t a a s y a mitolojisinin, İ r a n düşüncesine yaptığı yeni tesirleri göstermesi bakımından, büyük bir öneme sahiptir.

Çin’de ve Ortaasya’da ejderha motifi

O r t a a s y a d a k i Y ı l d ı r ı m E j d e r h a s ı ile ilgili inançları, P o t a n i n toplamıştır. Altay Türklerine göre, “gökte büyük bir ejderha yaşardı. Bu ejderhanın, biri ağzında ve diğeri de kuyruğunda olmak üzere, iki ç a k m a k t a ş ı v a r d ı . E j d e r h a , c a n ı i s t e d i ğ i z a m a n , b u i k i ç a k m a k t a ş ı n ı b i r b i r i n e v u r u r v e ş i m ş e k l e r l e y ı l d ı r ı m l a r ç a k t ı r ı r d ı ” . E j d e r h a gerçi Ç i n mitolojisinin, önemli bir motifidir. Fakat bu A l t a y geleneği, Ç i n düşüncesinden, oldukça uzaklaşmış ve yerlileşmişti²⁴. Bunun yanında Ç i n mitolojisinin öz çizgilerini taşıyan bazı inançlar da yok değildi. A l t a y Türklerine göre, “gökte e j d e r h a üzerine binip, dolaşan bir T a n r ı v a r d ı . B u T a n r ı i s t e d i ğ i z a m a n , y e r l e r e , y ı l d ı r ı m ç i v i l e r i a t a r v e n a r a s ı i l e d e g ö k l e r i ç ı n l a t ı r d ı ”²⁵.

Kar ve buz ejderhası

E j d e r h a ile ilgili inançların çoğu, hiç şüphe yok ki Ç i n ile ilgilidir. Fakat bu inanışlar O r t a a s y a da zamanla büyük değişikliklere uğramış ve adeta yerli bir karakter almışlardı. Bu sebeple, T ü r k m i t o l o j i s i n d e -

²³ Sternberg, *Kult Orta*, (Kartal kültü), s. 733.

²⁴ Potanin, *Oçerki*, IV, s. 141.

²⁵ Aynı esr., s. 138-141.

ki her ejderha motifi Çin'den gelmiş değildir. Ortaasya kavimlerine göre, "gökte yaşayan bir ejderha, kış olunca, dağların tepelerine iner ve yuvasını da oralarda kurarmış. Kış olunca, yüksek dağlar karla, buzla ve dumanlarla kaplanıyordu".

İnsan ayağının, yüksek dağlara kadar uzanamaması, kışın o bölgeleri, insan zihninde efsaneleştiriyordu. Oralara, neler olduğu bilinmeyen bölgeler haline sokuyordu. Tıpkı Himalayalarda yaşayan kar adamları hakkındaki inançlar gibi.

Onlara göre, "gök gürültüleri, karlar arasında yaşayan bu ejderhanın nefeslerinden, aksırık ve tıksırıklarından, başka bir şey değildi. Ejderhanın sesleri, vadiler ve buzullar arasında yansıyor ve böylece gök gürültülerini meydana getiriyordu". Çin'de böyle karla, buzullarla kaplı, büyük dağlar yoktu. Bu sebeple öz Çin mitolojisinde böyle bir "Kar ejderhası"nın varlığı da, düşünülemezdi. Yine Ortaasya kavimlerine göre, "kışın karlı dağlarda yatan bu ejderhanın başının üstünde de, bir bulut dolaşırdı. Bulutlardan gelen gök gürültüleri ve şimşekler, hep bu ejderhanın bulutlara yansıyan sesleri ve ışıkları idiler"²⁶.

Güney kültürlerinde, kartal ve ejderha yerine, balık

Sibirya'daki bazı kavimler, örnek olarak Tunguzlar, yıldırım ve şimşekler çaktıran bu efsanevi varlığı, bir ejderha değil de; büyük bir balık olarak düşünmüşlerdi. Onlar, "bu balığın, göğün en yüksek katlarında yaşadığına ve bulutlar içinde yüzdüğüne inanırlardı. Onlara göre bu balık pulları ile yıldırımlar çaktırır ve kuyruğu ile de gök gürültüleri meydana getirirdi". Yeryüzünü de tutan bu efsanevi balıkları, ayrı bir bölümümüzde de incelemiştik. Esas itibarı ile köklerini Güney kültürlerinden alan bu balık geleneği, Altayların bazı bölgelerine de sokulmuştur. Onlara göre, "yıldırım düşüren bu balıklar kış oldu mu, büyük denizlere girer ve oralarda yaşarlardı". Görülüyor ki yıldırımla ilgili inançlarda, dış tesirler sebebiyle, bazı motiflerin değişmesine rağmen ana fikirler aynı kalıyordu²⁷.

YILDIRIM VE ŞİMŞEKLE İLGİLİ TÜRKÇE DEYİMLER

Yıldırım ve şimşekler ile ilgili deyimler

Eski Türkler hem yıldırım ve hem de şimşek e yaşın adı verirlerdi. Elektrik dolu, içinde hem şimşek ve hem de yıldırımları saklayan bulutlara ise, yaşın bulut derlerdi²⁸. Bundan da açık olarak anlıyoruz ki Türkler,

²⁶ Potanin, aynı esr., IV, s. 135-142.

²⁷ Aynı esr., a. yer.

²⁸ Kaşgari, III, s. 50. "şimşekli bulut".

elektrikli bulutlarla, normal bulutları, birbirinden ayırabilecek kadar derin bir bulut bilgisine sahip idiler.

Bulutlarda n, yeryüzüne yıldırım düşmesine de, *yaşın attı* derlerdi²⁹. Bugün Anadolu'da da bir çok kimseler, şimşegin çakmasına *şimşek attı* derler. Bu bakımdan eski Türkçe ile yeni türkçe arasında bir benzerlik vardır. Fakat eski Türkler *şimşek atması* için yaygın olarak, *yaşın yaşnadı* deyimini kullanırlardı.

Eski türkçede *yaşmak, yaşumak*³⁰, “parlamak” manasına; *yaşutmak* ise “aydınlatacak” anlamına gelirdi³¹. Bugünkü ışıık sözümüz de anlamını, bu fiil kökünden alıyordu. Bu duruma göre şu sonuca varabiliriz: *Yaşın attı* deyimini “yıldırım attı” *yaşın yaşnadı* ise “şimşek attı” anlamına gelebilir.

“Yıldırım” sözü de, “parlamak, alev alev yanmak”; anlamına gelen, eski türkçedeki “yal-ı-mak” fiil kökünden geliyordu³². Yine aynı kökten türeyen *yalın* sözü, eski ve yeni Türk lehçelerinde “alev” anlamına gelirken; bazı Türk lehçelerinde ise, halâ *yıldırım* karşılığı olarak kullanılıyordu³³. Türkçe *yıldırım* sözünün, yine aynı kökten türeyen, *yalıtmak, yaldırmak, yıldırım*³⁴ fiilerinden türemiş olması, çok muhtemeldir. “Yaldırmak” fiili, Osmanlı edebiyatında yalnızca “parlamak” anlamını karşıladı.

Altay ağzlarında ise, aynı fiil “parlamak” anlamına gelmekle beraber, bilhassa “zaman zaman yanıp sönmek” hallerini de ifade ederdi. Bizce bu fiilin en orijinal anlamı, “zaman zaman parlayıp sönmek” hali olmalıydı. Yıldırım sözünü de doğuran sebep, yine bu anlamda olmalıydı.

Anadolu'da yıldırım karşılığı olarak kullanılan, “yaldırmak, yaldırık, yaldırayık” gibi sözcükler de, köklerini, hep bu fiillerden alıyorlardı. “Yaldırmak” deyimini de, ta Uygurlar çağından beri devam eden, bir fiil köküdür³⁵. Anadolu Türklerinin Merih yıldızına, “Yaldırmak” demelerinin sebebinin de, yine bu fiil kökünde ve anlamında, aramak gereklidir.

²⁹ Aynı esr. I. s. 236: “yaşın atıp, yaşnadı; tuman turup, ruşnadı!...” Şimşek atıp, parladı! Bulutlar çoşup, harekete geldi!... Krşl. Brock. AM. 30 e.

³⁰ F. W. K. Müller, *Uigurica*, II. s. 37.

³¹ *Türkische Turfan Texte*, -VI, s. 48. “Yarutmak, yaşutmak” sözü ile söylenir: (*Manichaica*, 121.4: *Suvarna*... 96, 4). “Dünyayı aydınlatan (yarutgan), güneştir: (MK, III, 52).

³² Rsdlof, *Wörterbuch*, III, s. 165. “Yal-mak”, yanmak, ateşin yanması: (MK, III, s. 63). Asıl yanma, “Örtenmek, yalmak”; demektir.

³³ Aynı esr. III, s. 166: “Öt yalını”: Ateş alevi: (TT, I, 123)-(MK, III, s. 23.)

³⁴ Aynı esr., III, s. 181. Bu söz eski Türkçede, *Yaldra-, yalır-, yaltrı-, yılır-* kökleriyle söylenir.

³⁵ Aynı esr., III, s. 490.

“Gök gürlemesi” ve “yıldırım”

Orta Asya'da yıldırım sözü, aynı zamanda, “gök gürlemesi” anlamına da, geliyordu³⁶. Yine bunun gibi “gök gürlemesi” anlamına gelen *kükürö*³⁷, *kükürt*, *kükrek*³⁸ gibi deyimler, aynı zamanda, yıldırım için de, kullanılagelen sözlere. Altay Türkçesinde, yıldırım karşılığı olarak kullanılan, *küngür* veya *küngürt*³⁹ gibi sözler de, gök gürlemesini taklid etme yolu ile meydana gelmiş, deyimlerdi. Altaylılar, “yıldırım düşüren Tanrıya” da, *Küngürçi*⁴⁰ derlerdi. Bu da, gök gürlemesinin taklidi yolu ile, meydana çıkmış bir deyim olsa gerektir.

Altay Türkleri şimşek için, *küygek*; “Şimşek çaktıran ruh” için ise, *Küygeççi*⁴¹ adını verirlerdi. Bu da türkçe *küü-* veya *küy-*, yani “yanmak, parlamak” kökünden türemiş, bir deyim olsa gerekti⁴².

Çakın sözü de, gerek eski Orta Asya'da ve gerekse Anadolu ağzlarında, yıldırım karşılığı olarak kullanılan, bir deyimdi. Bu sözün türkçe “çakmak” fiili ile olan ilgisi gayet açıktır⁴³. Bu türkçe deyim, Moğolcada da “çakılğan”⁴⁴ v.b. söylenişlerinde, görebiliyoruz. Türk lehçelerinde *şagurt*⁴⁵, *şagırdamak*⁴⁶ gibi sözler ve fiiller de “yıldırım” anlamında kullanılıyor idiyeler de; bunlar daha çok, ses taklidi yolu ile meydana gelen deyimler olmalı idiler. Yıldırım anlamına gelen başlıca sözler bunlardır. Bu sözlerden türemiş veya bozulmuş daha bir çok deyimler de vardır ki, bunlar üzerinde birer birer durmayı gereksiz görüyoruz. Anadolu'da da şimşek için kullanılan “çakar, çakı, çakın, çakırıntı” gibi deyimler, hep bu fiil kökünden çıkan sözlerdir.

Moğolların, “yıldırım” deyimleri ve Çin tesirleri

Ejderha motifinin köklerinin, Çin mitolojisinde bulunmasına rağmen; Türklerin karlı dağlarına ve yaylalarına gelince, bu düşüncenin mahiyeti değişiyor ve Türkleşiyordu. Moğolların ise Çin kültürleri ile olan ilgileri, daha yakın ve çok daha derindi. Bu sebeple *ejderha*, *Moğol mitolojisi*

³⁶ Tohol sözünde böyledir. Bunun için bk. Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 490.

³⁷ Aynı esr. (Alt), II, s. 1423.

³⁸ (Alt. Kırğ); Aynı esr., II, s. 1424.

³⁹ Aynı esr., II, s. 1430.

⁴⁰ A. İnan, *Şamanizm*, s. 34.

⁴¹ Aynı esr., a. yer.

⁴² (Alt. Tel.): Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 1418.

⁴³ Aynı esr., III, 1834.

⁴⁴ Ramstedt, *Kalmuk. Wörterbuch*, s. 420a, 42b.

⁴⁵ (Tel.) Radlof, aynı esr., IV, s. 938.

⁴⁶ (Kazan): Aynı esr., a. yer. Anadolu'da “Şimşek çakımak ve ıldırımak” deyimleri için bk. *Tarama Derğisi*, II, s. 882.

sinde, *Çi n 'deki aslına daha uygun olarak kalıyor* ve pek fazla moğollaşmış, değişmiyordu.

K a l m u k l a r, yıldırımı *Lügin somn*, yani “E j d e r h a n ı n o k u” diyorlardı. Gök gürelemesi ise onlara göre *Lügin duun*, yani “E j d e r h a n ı n s e s i” idi⁴⁷. *Çinliler*, e j d e r h a 'ya “Lu” derlerdi. K a l m u k Moğolları ise, bunu az değiştirecek, “Lü” haline sokmuşlardı. Bu *Çi n* tesirlerinden başka, Moğollara B u d i z m ve L a m a i z m yoluyla, yıldırım ile ilgili başka inançlar da girmişti.

Moğolların Y ı l d ı r ı m T a n r ı s ı *Oçirvani*”, B u d i s t Tanrı *Vajrapâni*’den başka bir şey değildi⁴⁸. Yine K a l m u k Moğolları, yıldırım karşılığı olarak “*Cilib, Cirib*” sözlerini, kullanırlardı. Bazı dilcilere göre bu sözler yıldırımın sesini taklit etme yolu ile, meydana gelmişlerdi⁴⁹. Moğolca, *cayi-la-b;* Kalmukca, *çelab* gibi, yine y ı l d ı r ı m için kullanılan sözlere bakılırsa⁵⁰, bütün bu moğolca deyimleri, Türkçe “*Yalab*” sözü ile karşılaştırmamak, elden gelmiyor.

A n a d o l u 'nun bir çok yerlerinde de, halâ ş i m ş e k ile y ı l d ı r ı m için, yine aynı kökle ilgili, “*yalabık, yalabuk, yalamuk*” deyimleri kullanılır.

Çin, ve Moğol inanışlarının benzeşmesi

Çin’de olduğu gibi M o ğ o l l a r a göre de, “*gökte yaşıyan ve yıldırım çakıran bu e j d e r h a n ı n, çok kuvvetli kanatları ve balık pulları ile kaplı, tıpkı bir zirh gibi de, gövdesi vardı. Gökler de uçarken, bazan denizlere de iner ve denizlerin en derin yerlerinde, dolaşırdı. Göklerde uçup bağırırken, gök gü r l e m e l e r i meydana gelir ve kuyruğunu vurdukça da, şimşekler yıldırımlar çakardı*”. Bölümümüzün başında, tarihçi Re ş i d e d d i n 'den, Moğolların bu inancı ile ilgili bir parçayı tercüme ederek vermiştik. Buradan açık olarak görülüyor ki Moğolların yıldırım hakkındaki inançları, yüzyılların geçmiş olmasına rağmen, değişmemiş ve devam edegelmişti. Fakat şunu da unutmamalıyız ki bu düşünce, *Çi n mitolojisinin* ufak değişikliklere uğramış, şeklinden başka bir şey değildir.

EKLER: DEYİMLER, İNANIŞLAR VE YILDIRIM

(Belgeler ve Notlar)

1) Y ı l d ı r ı m o k u : Ç a ğ ı l g a n : Yıldırım. Ç a ğ ı l g a n teydi: Ona yıldırım değdi. Ç a ğ ı l g a n a ğ u (Mitolojide): Y ı l d ı r ı m o k u . Güya yıldırımın düştüğü yerde, yerin düzeyine çıkan, kırmızımsı bir taş.

⁴⁷ N a m e t e d i, aynı esr., s. 253a.

⁴⁸ Aynı esr., s. 291b.

⁴⁹ Aynı esr., s. 109b, 112a.

⁵⁰ Aynı esr., s. 425b.

Çağıldandan ogunday: Yıldırım gibi vuran. Burada da, ok 'dan söz açılıyor: (Yudahin, Kırgız sözlüğü, (türkçesi), s. 241).

2) Dede Korkut'ta yıldırım: "... Asumanlı gökte, kara bulut oluban, kâfirin üzerine gürleyeyim! Ağ yıldırım olup, şaktyayım! Kâfiri, kamış gibi, od oluban, yandurayım!..." (DK, 147-7).

"... Kara kaygulu vakı'a gördüm: Yumruğumda talbınan şahin benim kuşumu, ötür gördüm! Gökten yıldırım, ağ ban evim üzerine, şakır gördüm!..." (DK, 43-1).

3) Cıldırım, cıldırım: Yıldırım ve şimşek. Kırgız Türklerinin bu deyimini, bizimkine yakındır: (Radlof, Wb., IV, s. 130).

4) Çağış (Teleüt): (=Çak-n) : Yıldırım (Radl., Wb. III, s. 1844). - Çağın (Altay): Yıldırımın çakması: (a. eser, II, s. 1848). - Şayın (Şor): Yıldırım (a. eser, IV, s. 979).

- İşin (Çağatay): (= Yeşin, yaşın) : Yıldırım: (a. eser, I, s. 1553).

5) "Şaman davullarında, göğün dıreği olarak gösterilen Kayın ağacına (Bay kayınğ), yıldırım düşmez" : Anohin, Altay şamanlığına ait maddeler, A. İnana, Makaleler, s. 447.

6) Büyük Tanrı Ülgen, "Ak-ayaz, Ayaz-kan", yıldırımca, şimşekçi olarak da tanıtılır: (A. İnana, Şamanizm, s. 32).

7) "Yıldırım Tanrısından (Küngürçi) ayrılan Şimşek Tanrısından, (Küygeççi) den sıçrayan... Yayık Han!..." (A. İnana, aynı eser, s. 34). Görülüyor ki, "Yıldırım" (Küngürçi) ve "Şimşek" (Küygeççi) Tanrıları, ayrı ayrı idiler. Şimşek, bulutlarla ilgili idi. Bu deyimler üzerinde, yukarıda durulmuştur.

DEYİMLER, İNANIŞLAR VE GÖK GÜRLEMELERİ

(Belgeler ve Notlar)

Deyimler

1) Küngürt (Lebed): Gök gürültüsü. Kügürt (Kiter., Sagay, Kuyb., Kaçın): Gök gürültüsü: (Radlof, Wb., II, s. 1430).

Kükürö (Altay): Gök gürlemesi. Kükürt (Altay, Kırg.): (A. eser, II, 1424). Kükrek (=Kükre-k) (Bar.), Kükrit (Tobol): Gök gürlemesi: (A. eser, II, s. 1425).

Küre. (Kumd.), Küngre (Kumd.): Göğün gürlemesi: (Radlof, a. eser, II, 1449), Küküre. (Uygur. KB?): (a. eser, II, s. 1437). Kökret (Tart.): Gök gürletme: (a. eser, II, s. 1225). Kük kükrewü (Kazan): Gök gürlemesi: (A. eser, IV, s. 741).

Casıl, casılıştü (Kırgız): Yıldırım ve şimşek düşmesi: (A. eser). Kizire. (Teleüt): Gök gürlemesi, yüksük sesle bağırma: Kizirt. (Aynı eser: II, s. 1390). Satra-, eatra- (Sagay): Gök gürlemesi: "Sarık Han kızdı, gök gürletti (eatrab-şadır)": (A. eser, IV, s. 382).

Anlayışlar

2) "Yer Kara- alp, bir şahin in (karşığa) oldu. Ye estey- Mönk öde, bir laçın (İlaçın) oldu. Gökte döğüştüler. Kadınların vuruşu, bir gök gürültüsü gibiydi..." (Proben, IV, s. 81/103).

3) "Bulut kökredi = Bulut kükred". Savaşlarda yiğitlerin sesi, buna benzetilir. Şu savdan da gınıştır: "Değirmende doğmuş sıçan, gök gürlediğinde (kök kökrehlige), korkmaz!" (MK, III, s. 282). Brockelmann, Spr. 152.

4) Darubur taş. Eski deyim: "Et ve süt bolluğuna ermek dileği ile, baharda ilk gürlemelerindeki, kadın yakarışı: Kadınlar keçe evin çevresinde dönüp, şöyle söylüyorlardı:

"Yer ayrı! Gök ot çık! Memme ayrı! Süt çık!": (Yudahin, Kırgız sözlüğü, (türkçesi), s. 295).

''Kar ve yağmur gibi hücüm etti...'' Eski Türk destanlarında yikıtlerin veya dıőmanın hücümünden söz edilirken böyle deniliyordu: (P r o b e n , III, s. 20/23).

...''Dıőman, ateş ve fırtına gibi (otça borça) geldi!...'' : Bu da, G ö k t ü r k yazıtlarında söylenmiş bir tanıtma idi.

''Dokuz karış kar'' : Bu da, Türk destanlarında, karın ölçüsünü gösteren bir deyimdi. (9) sayısı, Türklerce kutlu ve mukadestir: Türk Mitolojisi, I, s. 318.

27. BÖLÜM

RÜZGÂRLAR VE TÜRKLER

Türklerde rüzgâr çıkaran Tanrı

Orta Asya ve Sibiryâ'nın bazı bölgelerinde olduğu gibi, ne bir "boz öküz" ve ne de bir "rüzgâr kuşu" gibi düşünülmüştü. Türklere göre bu iş de "in san ile Tanrı arasında olan bir işti". Eski bir Gök Türk efsanesine göre: "Türklerin başkanı İdi-Nisibu, istediği zaman rüzgârlar ve fırtınalar çıkarabiliyordu". Bu da muhakkak ki, Ya da taşını kullanabilen, kutsal ve sihirbaz bir atı idi. Türk mitolojisinden alınmış bu örnek de bize gösteriyor ki, Türkler rüzgâr çıkarma ve yağmur yağdırma işi ile şerefini, yine insana, yani kendi atalarına vermişlerdi. Yine aynı eski Türk efsanesine göre:

"Bu Türk atasının iki tane de karısı vardı: Bunlardan biri Yaz Tanrısı'nın; diğeri de Kış Tanrısı'nın kızı idiler. Efsane, bu noktada karanlıklaşmakta ve açıklamaya muhtaç görülmektedir. Çünkü çince metinde bu kızlara, hem "Türk atasının kızı" denmekte ve hem de "Yaz ve Kış Tanrılarının kızları" diye, bir açıklama yapılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki bu iki dişi tanrı, Türklerin atasının herhalde iki karısı idiler.

Türk mitolojisinin, "zaman ve mekân" temeli

Yukarıdan beri söylediğimiz gibi Türk mitolojisi, başlıca iki önemli prensip üzerine dayanıyordu: 1. Zaman; 2. Mekân. Büyük Fransız siyolog ve sosyoloğu M. Granet, Çin düşünce ve mitolojisini incelemeye başlarken, zaman ve mekân (*Le temps et l'espace*) anlayışlarına, büyük bölümler ayırmış ve Çin düşünce düzeninin tetkikine, bu yönden girişmişti¹. Türk mitolojisi de daha başlangıçta, bir "takvim düzeni" ile başlıyor ve dört mevsimin anaları olan yaz ile kış, Türklerin atalarının kızları oluyorlardı.

"Takvim düzeni", Türk mitolojisinin temelini oluşturan, en önemli prensiptir. Efsane de Türk atasının, "Yaz ve Kış Tanrıları ile evlenmiş olması"; astro-nomik bir inanışı da açığa kor. Bu kitapda yer yer incele-

¹ Gök Türklerin atalarının yıldırım törelerinin, çince den türkçeye tercümelere için bk. B. Ögel, *İlk Töres Boyları*, Belleten. 1950, Ayrıca bk. A. İnan, *Şamanizm*, b. 160.

² Çin konularında, en güvenilir eser şudur: M. Granet, *La pensée Chinoise*, Paris, 1934, s. 86-114.

diğimiz gibi, “ *gece ve gündüz, yaz ve kış, Gök kubbesinin dönüşü ile meydana gelirdi*”. Bu duruma göre Göktürklerin bu atası, yalnız yağmur yağdırmağa ve rüzgâr çıkarmağa değil; gece ile gündüze ve mevsimlere, de hükmetme gücüne sahipti.

Oğuz-Han destanının abakalmı: Oğuz-Han, gök ve yerin sembolleri olan kızlarla evlendikten sonra bu hatunlardan, “ *Gök, Gün, Ay, Deniz, Dağ, Yıldız*” gibi, adlar alan, çocukları doğmuştu. Oğuz-Han’ın çocukları ile torunlarının sayıları “ *takvim rakamları*”ndan başka, bir şey değildi. Oğuz-Han da Göktürklerin ilk ataları gibi, dünya ile astro-nomik âlemi, kendisinde toplamaktan başka bir şey yapmıyordu.

Rüzgârların, günlük hayata tesirleri

İki türlü rüzgâr vardır: 1. Değişen rüzgârlar; Bunlar, başlıca bahardan itibaren başlarlar ve yaz aylarında da devam ederler. 2. Devamlı rüzgârlar: Bunların çoğu da, soğuk rüzgârlardır ve kış aylarında durmadan, az veya çok devam ederler. Yıldırım, şimşek ve gök gürlemeleri, nasıl yeni yıl ve baharın bir başlangıcı sayılıyor ise; *bahar rüzgârları* da, yeni “ *yılbaşı*”nın, bir müjdecisi gibi görülüyordu. Mevsimden mevsime değişen rüzgârlar, bilhassa -atlı göçebe ler ve avcılar için, çok şey ifade ederlerdi.

Rüzgârların yön değiştirmesi, onların günlük hayatlarını düzene koyan, başlıca faktörlerdir. *Kuşların gelip gitmeleri de*, rüzgârların esiş yönlerine bağlı idi. *Güneyden esen rüzgârlarla, kuşlar gelirler ve kuzeyden esen rüzgârlarla da kuşlar giderlerdi*. Bunlara göre, bir yığın yeni av düzenleri kurulur, günlük hayat değişir; hislerde ve gönüllerde ise, bir sürü şiir ve hayâl dünyası meydana gelirdi.

İki mevsim rüzgârları

Eski Türk mitolojisinin, karışmış prototipleri olan Güney Sibirya ef-saneleri de, bu konuda başlıca “ *iki mevsim*” üzerine, kurulmuşlardır. Buryatlara göre: “ *Yağmur ve Rüzgâr Tanrıları*” yaz ve kış olmak üzere, iki mevsimde ortaya çıkarlardı. Bunlar, *İlkbahar* ve *sonbahar* rüzgârlarıdır. Çünkü Sibirya’da *ilkbahar*, hemen hemen hiç yoktur. *Sonbahar* ise, hissedilemeyecek kadar kısadır. Bu sebeple Sibiryalılar *ilkbahar* rüzgârlarını, yazla; *sonbahar* rüzgârlarını da, kışla karıştırmışlardı. Aslında ise, Buryatların “ *Rüzgâr Tanrısı Zada*”, yağmur getiren rüzgârlarla ilgili, bir ruhtur.

Yağmur getiren rüzgârlar ise, hafif ve ılık esen, yön değiştiren rüzgârlardır. *Kuş ve kazları*, avcılara getiren rüzgârlar ise, yine bu sonba-

har rüzgârlardır. Bunun için de Güney Sibirya Türkleri, bu kuşlara, *Rüzgâr Kuşu* derlerdi. Geri Buryat Moğollarının, kuş getiren bu rüzgârları, daha mitolojik bir anlayışa büründürerek, “*Şobuni-Zada adlı kutsal bir kuşa esdirmeleri*” meseleye daha ayrı bir yön vermektedir³. Buryat Moğollarının Rüzgâr Tanrıları için kullandıkları *Zada* deyimini, türkçedeki “*Yada*” sözünden başka bir şey değildir.

Türklerin oturdukları bölgelerde, ilkbahar ile sonbahar, yaz ve kışlardan daha açık olarak ayrılabilirdi. Bilhassa “bahar rüzgârları”, baharın birer müjdecisi idiler. Bu rüzgârların çoğu da, günden geldi. Bu sebeple Türkler ilkbahar rüzgârlarına, *Öngdin yeli* demişlerdi⁴.

Rüzgârlar dağların tepelerinde oturuyor

Göktürk efsanelerine göre; *Türklerin ataları*, bir zamanlar dağların başlarında ve karların arasında, aç ve perişan kalmışlardı. Yağmur yağdıran ve rüzgâr estiren kardeşlerden biri, ateşi iç ederek Türkleri ısıtmış ve onların yaşamalarına imkân vermişti⁵.

Yakut Türklerine göre Rüzgâr estiren Tanrı veya ruh, yüksek dağların tepelerinde otururdu. Bu ruh, yüksek dağlarda uyur, kalkar ve gezdi. Bazan da ıslık çalar ve bu ıslık buzullara çarparak, onlar üzerindeki soğuk havaları, toplar ve rüzgâr olurdu⁶. Bunun için Yakutlar, dağların tepelerinde, yüksek sesle konuşmazlardı. Bazı Yakutlar bu rüzgâr ruhuna, *Dağ-Toyonu*, yani *Dağın Efendisi* de, derlerdi. Bu ruh, yüksek sesten ve bilhassa ses yansımalarından, hiç hoşlanmazmış. Yüksek bir ses veya bir ses yansıması duyunca, hemen fırtınalar gönderirmiş⁷. Öyle anlaşılıyor ki Yakutlar, dağlarda yansıyan sesleri de, Tanrıların bir ünü ve sesi olarak kabul ediyorlardı. Bu yansıyan sesler, belki de “*Rüzgâr Tanrısının sesleri*”, idiler. Ayrıca bu inanışın, pratik bir faydası da vardı. Biliyoruz ki yüksek sesler, bilhassa derin vadilerde, çığları da meydana getirebilirdi.

Türk edebiyatında bile, rüzgâr denince ilk hatıra gelen şey, yüksek dağ zirveleri ile ağaçların tepeleridir. Çünkü Rüzgârın, en çok kendini gösterdiği yerler, oralarıdır. Şu güzel ve çok eski Türk atasözü de, bunu belirtmiştir: “*Yıgaç uçunga yel tegir, körklüg kişiğe söz kelir*”, yani, “*Ağaç ucuna yel değer, güzel kişiye söz gelir*”.

³ U. Harva, (Fr.), s. 159: Agapitov i Hengslov, Şamanstvo u Buryat Irkutskoy Gubernii: (Irkutsk bölgesindeki Buryatlarda Şamanlık), Irkutsk, 1883, s. 6'dan.

⁴ Kutadgu Bilig, R. Arat yayını, 63.

⁵ Seruşevskiy, Yakutı: (Yakutistan), SPb., 1896, s. 667.

⁶ Трофчанский, Эволюция Чёрной Веры у Якутов: (Yakutlarda Kara Din'in, (şamanlığın) gelişmesi), Kazan, 1915. Biraz misyoner görüşü baskındır.

⁷ Kaşgarlı Mahmud l. s. 319. Kşl. Brockelmann, Sprichwörter, 120.

Rüzgâr, bir söz gibi

Dağların tepeleri, rüzgârların dolaştığı, meskenleri idi. Ancak rüzgâr, dağın alt kısımlarına ve vadilerine, ne girebilir ve ne de, bir tesir yapabilirlerdi. Yalnızca dağ burunlarına, sargılarına değer ve giderlerdi. “*Er ve alp kişisi de bir dağ gibi ve rüzgâr ise, bir söz gibi idi*”. Nasıl yüksek dağların kaderi, hep rüzgârlarla karşılaşmak ise; keder de, er kişinin başından eksilmeyen bir üzüntü gibi idi. Yine eski bir ata sözü bunun için şöyle diyordu:

“*Erge, mung tegir; tag sengiringe, yel tegir⁸, yani, “Frlere, keder değer; dağ burnuna ise, yel değer”*. Bu atasözüne göre: “*Bir dağ için, nasıl rüzgârlar gelip geçici ise, keder de, yiğidin başından gelip geçebildi. Ancak yiğidin talihi, bir defa dönmemiş oldu. Kuyuya bile girse, yelin onu bulup çıkarması, işten bile değildi*”. Eski ve yeni Türkçede “yel” sözü, hem rüzgâr ve hem de cin ve peri için kullanılırdı. Yine eski bir atasözü şöyle diyordu: “*Kowı er kudhugka kirse, yel alır*”, yani, “*Talihsiz insan, kuyuya bile girse, yel ve cinler, onu orada bulur ve yukarı çıkarır*”.

Rüzgâr çıkararı Tanrılar

Güneydeki Türkler rüzgârın bir ‘boz öküz’ tarafııdan, çıkarıldığına inanırlardı¹⁰. Bu inanç, Ortaasya’nın bilhassa güney bölgelerinde, çok yayılmıştı. Bundan başka Güney Sibirya’da, Baykal gölünün batısında oturan Buryat Moğolları da, ‘boğa’ şeklinde bir rüzgâr Tanrısının varlığına inanırlar ve bu ruha *Buhan-Zada derlerdi*¹¹. Bunun türkçe karşılığı da, “Boğa-Yada” demektir. Öyle anlaşılıyor ki bu ruh, bir boğa şeklinde idi ve yada taşı ile, yani yağmur yağdırmak ve rüzgâr çıkarmakla, bir ilgisi vardı. Fakat bu boğanın, nasıl yağmur yağdırdığı hakkında şimdilik hiç bir bilgimiz yoktur.

Türklerde *Yada* adlı sihirli taş, hem yağmur yağdırır ve hem de, rüzgâr çıkarırdı. Kuzeydeki Moğol kavimleri ise yağmur ve rüzgâr için ayrı ayrı taşlar kullanırlardı. *Zadan-ulan şubun* adlı, bu rüzgâr taşının rengi de, kırmızı olmuşt.

Demetrius Klementz’in “*Encyclopaedia of Religion and Ethics*, III, s. 4” de yazdığı Buryat maddesinde, ‘*Rüzgâr Tanrıları*’ hakkında, değerli bilgiler vardır. Klementz, Buryat Moğollarını çok iyi tanıyan, bir bil-

⁸ Aynı eser, III, s. 360. Krşl. Brock., *Sprichwörter*, 182.

⁹ Aynı eser, III, s. 226; krşl. Brock., *Sprichwörter*, 130.

¹⁰ U. Harva, *Die religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker*, s. 222.

¹¹ Agapitov-Hangalov, aynı eser, s. yer.

gindi. Bu sebeple Klementz'de, diğer din araştırmacılarının eserlerinde görülen, fikir spekülasyonlarına ve yanlış anlamalara rastlanmıyor. Ona göre:

“Gök gibi yer de, Tanrıların elinde idi. Bu sebeple Tanrılar, zaman zaman kendi ülkelerinden yer yüzüne, bazı sihirli taşlar çıkarıyorlardı. Rüzgâr çıkaran kırmızı taşlar da, bunlardan başka bir şey değildi. Buryatlara göre kuzeyde, üç ve güneyde de de, üç tane olmak üzere, “altı Tanrı” vardı. Güneydeki Tanrılar, tatlı ve yağmur dolu rüzgârlar; kuzeydeki ler ise, dondurucu soğuklar çıkarıyorlardı. Bu Tanrılar, zaman zaman bir hayvan veya insan şeklinde (*Anthropomorphic*) düşünülürdü... Rüzgâr ve yağmur duaları, daha çok “Su Tanrısı” *Uhan-Han*’a yapılır ve bu konuda, diğer Tanrılar arasında, aracı olması istenirdi. Görülüyor ki Buryat Moğollarına giren dış tesirler, Altaylıların eski Yer-Su Tanrılarını ikinci plana itmişlerdi.

Rüzgâr kuşu

Yıldırım Kuşu’ndan söz açmıştık. Kuzey-doğu Asya’da yaşayan bir çok kavimler de, bir *Rüzgâr Kuşu*’nun varlığına inanıyorlardı. Bu inanç, Amerika yerlilerinki ile, yakın bir benzerlik gösteriyordu. Çünkü Kızılderililer de, büyük ve mitolojik bir kuşun (*Thunder-bird*)’in varlığına, inanıyorlar ve gök gürlemeleri, yıldırım, fırtına gibi tabiat olaylarının, bu kuş tarafından yapıldığını söylüyorlardı.

Rüzgâr bir canavar gibi

Bu inanış, Türk mitolojisinin esas ruhuna ve prensiplerine aykırıdır. Bununla beraber bu inançlar, Kuzey-doğu Asya’da çok yayılmış ve Moğollar arasında, geniş miktarda sızmamış da, değildir. Bu bölgede yaşayan Geri Gold ve Gilyak’lara göre, rüzgâr korkunç bir canavardan başka bir şey değildi.

“Bu çuçu adını taşıyan bu ruh, rüzgârla birlikte insanlara hücum ederdi. Bu sebeple nehirde veya karada rüzgâra doğru yol almak zorunda olan yolcular, ok ve yaylarını yanlarına almağı ihmal etmezlerdi. Çoğu zaman oklarının ucuna yanan bir-bez takarak, rüzgâra atarlar ve bu yolla rüzgârı öldürdüklerine inanıyorlardı¹²”.

RÜZGÂRI, TEK VE YÜCE TANRI’NİN ESTİRMESİ

Temel Türk düşüncesi

Türkler arasında, İslâmiyetten önce ve sonra, yaygın olan tek ve en önemli fikir, bu idi. Onlara göre, rüzgârı estiren ve yağmuru getiren bütün güçler,

¹² U. Harva, Aynı eser, (Fr.), s. 158 vd. Gold ve Gilyaklar hakkında. Geri Kuzey inanışlarıdır.

Yüce Tanrı'nın elinde idi. Yağmur yağdıran *Yadacılar*, insanoğlu ile Tanrı arasındaki araçlardan başka bir şey değildiler. Bilhassa büyük devlet kuran Türk kavimleri, yağmur yağdıran büyücüleri de, geri plana iterek *Tanrı'nın her şeye kadir olduğuna*, inanmışlardı. Tabii olarak bu inanışlarda, islâmiyetin de büyük bir rolü olmuştu.

Çok eski Türk sözlüklerinde, "*Tengri yağmur yağuttı*^{12a}", yani "Tanrı yağmur yağdırdı" veya "*Tengri ol yağmur yağutan*¹³", "*Yağmur u yağdıran Tanrıdır*" gibi sözlerin geçmesi, bu inanışı belirten en güzel örneklerdir. Yağmuru yağdıran nasıl Tanrı idiyse, "*Tengri esin esnetti*¹⁴" diyen eski Türkler, rüzgârın esmesini de Tanrının isteğine bağlıyorlardı. *Karı yağdıran da*, elbetteki yine *Büyük Tanrı idi*¹⁵.

YÖNLERE GÖRE, İYİ VE KÖTÜ RÜZGÂRLAR

Eski Türklerin, rüzgârların geldiği yönler hakkında da, bir çok bilgileri bulunmaktaydı. Bu bilgilerin, günlük hayatları dışında geçen, hayvan besleyen ve avcılıkla geçinen kavimler için, büyük bir önemi bulunmaktaydı. Yakut Türklerine göre: "*Dünyanın dört köşesinde, büyük rüzgâr hazineleri*" vardı. *Zaman zaman bu hazineler açılır ve dünya, rüzgâr içinde kalırdı*". Bu hazinelerin, hepsi birden açılmazlardı. Bazan bir yönden ve bazan da diğer bir yönden, boşanmalar olur ve böylece belirli yönlerden, belirli zamanlarda esen rüzgârlar meydana gelirdi.

Yakut Türkleri "*rüzgârları dört yöne*" ayırmışlardı¹⁶. Yakutlar, *rüzgârların dünyanın dört köşesinden geldiğine inanırlar ve "Dört köşeden esen rüzgârlar"*, deyimini kullanırlardı. Biz ise bugünkü Türkçemizde, rüzgârların *dört yandan* geldiklerini, ifade etmeğe çalışırız. Eski türkçede de, durum böyle idi. Onlar da bizim gibi "*Tört bulung*", yani "*dört kenar*" deyimini kullanırlardı.

Doğudan esen rüzgârlar, kutsal

Bilindiği üzere, Türklerin en kutsal yönü, doğu idi. Doğudan esen rüzgârlar, insanlara uğur ve iyilik getirirlerdi. *Yada taşlarının*, yalnız yağmur yağdırmak için değil; rüzgâr çıkarmak için de, kullanıldıklarını biliyoruz. Çünkü yağmur dolu bulutlar, rüzgârların emrinde idiler. Sayın Prof. Abdulkadir İnan'ın anlattığı bir efsaneye göre: "*Yada taşında, doğudaki bölge*

^{12a} Kaşgarlı Mahmut. II. s. 316: "Yağıt-ma" = yağdırma.

¹³ Aynı eser, III. s. 53: "Yağmuru yağdıran, Tanrıdır".

¹⁴ Aynı eser. I. s. 266: "Tanrı, yel estirdi".

¹⁵ Aynı eser. II. s. 347: "Tengri, kar harlattı" = Tanrı, kar yağdırdı.

¹⁶ U. Harva, aynı eser. (Fr.) s. 158: Hudyakov, *Verhoyanskiy Sbornik*, Irkutsk. 1890. s. 213: *Dört yan* (= *tört bulung*) bir Türk devlet düşüncesidir.

lerden bulunarak, getirilmişti. Türk hakanlarından birisinin, oğlu ile arası açılmış. Adamlarını kendi etrafına toplayan Hakanın oğlu, başını alarak doğuya gitmiş ve orada, haydutluk yapmağa başlamış. Böylece başı boş, doğudaki dağlarda gezerken, bir taş bulmuş ve bu sihirli taşla, yağmur yağdırmağı başarmış. İşte o zamandan beri Türkler, bu taşla yağmur yağdırmağı öğrenmişler ve rüzgâr çıkarmağa başlamışlar¹⁷. Bu efsanenin en önemli kısmı, ‘‘Ya da taşlarının doğudan gelmiş olduklarını’’, öğretmesidir.

Doğudan esen yeller, ‘‘bahar rüzgârı’’

Türklerin, doğudan gelen rüzgârlara önem vermelerinin, herhalde başka sebepleri de vardı. Onlara göre bahar rüzgârları da, doğudan gelirdi. Türkler ‘‘ilk baharı’’, ilk mevsim veya ‘‘yılbaşı’’ olarak kabul ederlerdi. Bunun için de ilkbahara, ‘‘Öngdin’’, yani ilk mevsim deyimini kullanmışlardı. ‘‘Öng’’ ve ‘‘ülgerü’’, yani, ileri’’ sözleri de eski türkçede ‘‘doğru’’ anlamına gelirdi.

Bahar rüzgârı anlamına gelen ‘‘öngdin yeli’’, bazı türkologlar tarafından, ‘‘Doğu rüzgârı’’ şeklinde de tercüme edilmiştir. Nitekim şu eski Türk şiirinde de, bunu açık olarak görebiliyoruz: ‘‘Togardım ese keldi öngdin yeli¹⁸’’, yani, ‘‘Doğudan ese geldi, baharın yeli’’. Bulutlarla ilgili bölümümüzde de söylediğimiz gibi Altay Türkleri, bulutları erkek ve dişi olmak üzere, iki kısma ayırırlardı. Yağmur, bereket ve yıldırım getiren doğudaki bulutlar, onlara göre dişi sayılırlardı.

‘‘Batıdan esen rüzgârlar: çok soğuk getirirlerdi¹⁹. Gerçi bu, Yakutların oturduğu bölgenin, bir iklim özelliği idi. Buna rağmen Yakutlar, bu tabii özelliği de, manevî bir sebeple açıklamayı, ihmal etmemişlerdi. Anadolu ‘da da batıdan esen rüzgârlara yaygın olarak, Batı kara yeli denir²⁰. Fakat Anadolu ‘da bu rüzgârların eski manevî anlamları kalmamıştır.

Kara yel: Türklerde bu deyimden, çok eski çağlara ve mitolojik temellere dayanır. Gerçi ‘‘Kara yel’’, kuzeyden gelen, soğuk ve dondurucu rüzgârlar için söylenmiştir. Fakat sözün kapsadığı anlayış, daha çok manevî ve semboliktir. İyilik, uğur, sıhhat ve çok iyi haberler getiren rüzgârlar bulunduğu gibi; Ortaya mitolojisinde, zaman zaman ‘‘ölüm getiren, her şeyi kurutan, bütün dünyayı varlıksız bırakan’’ Kara yellerde vardı²¹. Aslında renk olarak ‘‘kara’’ kuzey yönünün bir sembolü idi. Karanlık ve zul-

¹⁷ A. İnönü, Şamanizm, s. 161.

¹⁸ Kutadgu Bilik, Radlof yayını, 13, 17; R. Arut yayını, 63. Radlof, Wörterbuch, III, s. 345.

¹⁹ Pakarskiy, Yakut Sözlüğü, (türkçesi), I, s. 22.

²⁰ Radlof, Wörterbuch, III, s. 345.

²¹ Radlof, Proben, I, s. 20-21. Bu Altay destanları, çok mitolojiktir.

metin olduğu kadar, *kötülük* ve *fenalığın* da sembolü, yine *k a r a* idi. *Kara kış* deyinimizde de, bunun güzel bir örneğidir.

B u z d a ğ ı, Türk mitolojisi ve Oğuz destanı'nın, en önemli motiflerinden biridir. *Altay* masallarına göre: "*Buz dağı, k u z e y i n sonsuzluklarında yükselen, büyük bir dağdı. Dondurucu soğuk ve rüzgârların, bitip tükenmez hazinesi de, bu buz dağından başka bir şey değildi. Kötü ruhlar ve en korkunç devler hep bu dağda otururdu*". *Buz dağına* kaçarak, orada saklanan *İki Moos* adlı devler, *Altay mitolojisinin* en önemli motifleridir. *Altay* masalları bu devlerden söz açarlarken yaygın olarak:

"*Ak bulutun altında, mavi bulutun üstünde, İki Moos buzdağında*", şeklinde, bir tekerleme uydururlar²². Bu tekerlemeler bize başka şeyler de anlatırlar: "*Ak veya beyaz bulutlar, çok yükseklerde dolaşan, soğukluk ve kar getiren bulutlardır. 'Mavi bulutlar'*" ise, *bahar ile yazın, sıcaklık ve yağmur getiren bulutları idiler*.

*Oğuz Destanı*ndaki *Muz-Tag* da, *Türk mitolojisi'nin* önemli bir motifidir. Bu da, bir *Buz dağı*'dır. Fakat mitolojik yönü kaybolmuş ve tarihî bir çehreye bürünmüştür. *Oğuz* destanı ile ilgili bölümümüzde de görüleceği üzere: "*●ğuz Han'ın atı kaçarak, Buz dağı içinde kaybolmuştu. Oğuz'un beylerinden birisi giderek, bu atı bulup getirmiş; fakat döndüğü zamanda, buzlara bürünmüş ve âdeta buzdan bir adam gibi olmuştu. Bu sebeple Oğuz Han, bu beyin soylarına Karluk adını vermiş ve bu beyin nesillerinden, Karluk boyları türemiştir*". Kar ve buzlarla kaplı bir dağa, *Oğuz Han'ın* atının kaçması ve oralarda dolaşması, insanı ister istemez bir *hayâl* ve *mitoloji* âlemine götürmektedir.

R ü z g â r l a r ı n y ı l d ı z l a r d a n g e l m e s i

Bu, *Altay* mitolojisine hakim olan, çok eski bir düşüncedir. Biliyoruz ki, yıldızlar, "*göğe açılan birer delik*" gibi, düşünüldü. Yeryüzüne dağılan soğuk ve rüzgârlar, hep bu deliklerden inerlerdi. *Ülker yıldızı* ise, soğuk havaların ve rüzgârların, âdeta bir sembolü olmuştu. "*Bu sebeple dondurucu soğuklardan şikâyet eden halkı korumak için büyük yiğitler, göğe çıkıyorlar ve bu delikleri kapamağa çalışıyorlardı*"

R ü z g â r h o r t u m l a r ı, insanların hayâlini işleten, önemli bir olaydır. Garip ve korkunç bir hortumun görülmesinin, insanları düşündürmemesine, imkân yoktur. Zaman zaman, insan veya bir hayvan şekline giren rüzgâr hortumları için, *Anadolu* da da çok şeyler denmiştir. *Yakut Türkleri*, "*hortumun içinde bir ruh olduğuna*". inanıyorlardı²³.

²² *Proben*, I, s. 26. *Oğuz* destanı içindeki, "*Buz dağı*" ile ilgili bölümümüze bakınız.

²³ *Seroşevskiy, Yakut: (Yakutlar)*, s. 667.

Kasırga ve hortum hakkında, Türkçe deyimler: Yakut Türkleri, hortum yapan kasırgaya, “*Holloruk*” derlerdi. Bu söz de, yine “*d ö n m e k*” fiilinde türeyen, bir deyimdir²⁴. Yakutlar, ayrıca hortumun içindeki ruha da, *Hollouk İççita*, adını verirdiler²⁵. Ayrıca, *Üs Hara Holloruk*, yani, “*Ü ç k a r r a k a s ı r g a*”, Yakut mitolojisinde adı geçen, üç tanınmış yiğidin adlarıdır²⁶.

Türkçede, hortum yapan kasırgalar için kullanılan deyim, eskiden *kasırgu*²⁷ şeklinde söylenen, *k a s ı r g a* sözü idi. Moğol l a r ise bunun için, “*kuyi, kuyi-la-*” sözlerini kullanırdı²⁸. A n a d o l u ‘da, *k a s ı r g a* ve *h o r t u m* için söylenen “*b u r u k*” deyiminde, eski bir türkçe söz olması çok muhtemeldir. Türk ağızlarında “*bur-*” fiil kökü, “*d ö n d ü r m e k*, çevirmek”, anlamına gelir. K ı r g ı z l a r i s e *k a r k a s ı r g a s ı*’na “*burganak*” derlerdi. Yine aynı lehçede “*burğı-*” fiili, *buram buram yükselen dumanlar*” için kullanılan bir deyimdi²⁹. Ç a ğ a t a y lehçesindeki “*boragan*”³⁰ ile m o ğ o l c a d a k i, “*bora*” veya “*boraan*”ın da, bu türkçe fiil kökü ile, bir ilgisi olması çok muhtemeldir.

A n a d o l u ‘daki bu *k a s ı r g a* *h o r t u m l a r ı* için kullanılan *s o r a k* sözü de, çok önemli bir sözdür. Eski türkçede ve bugünkü Türk lehçelerinde *sormak* fiili, “*e m m e k* anlayışıyla söylenir. “*Sorok, soroy-*” sözleri de, sivrilip yükselen baca dumanları veya diğer şeyleri ifade etmek için söylenen deyimlerdir³¹. M o ğ o l c a *surgan* ve *Sigur-gan*³² sözlerinin, türkçe bakımından incelenmesi de, zahmete değer.

A n a d o l u ‘da, hortumla kasırga için kullanılan diğer bir deyim de, *t a l a z* sözüdür. A n a d o l u ‘nun bazı yerlerinde buna “*kör-talaz*” da denir. Ç a ğ a t a y lehçesinde de, aynı anlama kullanılan bu sözün kökü hakkında, henüz yeter derecede aydınlanmış değildir³³. Yine A n a d o l u ‘da rüzgâr hortumu için söylenen, *dönelge, evren* gibi türkçe sözler de, türkçenin türeyişleri ile meydana gelmiş deyimlerdir.

RÜZGÂRLAR VE ÇEŞİTLERİ

Türkler de, diğer insanlar gibi, rüzgârları tanıyor ve geldikleri yönlere göre, yönlüyorlardı. Burada, Türklerin rüzgâr bilgisi üzerinde, bir araştırmaya gi-

²⁴ Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, (türkçesi), I, s. 374.

²⁵ Seroşevskiy, aynı eser, a. yer.

²⁶ Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, a. yer.

²⁷ Kağgarı, terc., I, s. 489. Radlof, *Wörterbuch* II, s. 352.

²⁸ Ramstedt, *Kalm. Wörterbuch*, s. 204b.

²⁹ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü* (türkçesi), s. 147.

³⁰ Radlof, Aynı eser., IV, s. 1662.

³¹ Yudahin, Aynı eser., s. 661.

³² Ramstedt, Aynı eser., s. 370a.

³³ Radlof, Aynı eser., III, s. 883.

rişecek değildir. Adı “mitoloji” ile ilgili olan bu kitabımızda, bizi ilgilendiren konular, daha çok tabiat olayları karşısında, Türklerin zihin ve hayâllerinde beliren, his ve düşüncelerdir. Bizi burada ilgilendiren eski türkçe deyimlerin başlıcaları, şunlardır. 1. *Yel*, 2. *Esin*, 3. *Tipi*.

1. “*Yel*” sözünün, türkçedeki asıl anlamı, “*r ü z g â r*” demektir. Fakat zihinlerde beliren düşünceler ve din inançları, bu sözü de rahat bırakmamışlar ve türlü mânâlara çekmişlerdi. *Yel* sözünün, eski türkçedeki başlıca karşılıkları şunlardır:

1. *Rüzgâr*, 2. *Hava*, 3. *Bazan gök gürlemesi ve yıldırım*, 4. *Kötü ruhlar ve cinler*. Eski türkçede “*r ü z g â r e s t i*” anlamına, “*Yel yeldirdi*”³⁴, “*Yel yelpirdi*”³⁵ dediği gibi; rüzgârın “yön çevirmesine”, güneyden kuzeye veya hut da kuzeyden güneye dönmesine de “*Yel tetrüldi*”³⁶ derlerdi. *Yelpaze* ile *serinlemek* veya rüzgârlanmak için de, yine bu sözle ilgili fiiller kullanılırdı.

Eski Türkler, “*Oğlan yelpindi*” dedikleri zaman, *çocuğun serinlediğini*, söylemek isterlerdi³⁷. Fakat aynı sözler içinde, “*Çocuğun cinler tarafından çarpılıp, hastalandığı*” anlayışı da bulunurdu. “*Er yelpindi*”³⁸ deyiminde, “*adam serinledi*” anlayışından çok, “*Adam cinler tarafından çarpıldı*”, anlamı bulunurdu. Ama, “*Ol özinge yel yelpindi*”³⁹ dediği zaman, bu cümlenin tek bir mânâsı vardı. O da, “*O kendisi için, yelpaze salladı*”, demektir. *Anadoludaki* “*yellenmek*” fiilinin aslı da, yine bu kökle ilgilidir⁴⁰.

Yel, *hız* ve *sürat* manasında: Rüzgarların büyük hızı, bütün insanlar gibi, Türklerin de gözlerinden kaçmamıştı. Bu sebeple *yel* deyimini, Türk edebiyatında, *sür'atın* ve *çabukluğun* bir sembolü olmuştu. *Kaçmak*, *kaybolup gitmek*, *yıklılmak* v.b. gibi anlayışlar da, yine hep bu *yel* sözü ile söylenegelmişlerdi. Eski Türkler, “*Erkeç eti em bolur, eçkü eti yel bolur*”⁴¹, yani, “*Koç eti, ilâç olur; keçi eti yel olur*”, atasözünü, söyler iken, *yel* sözünü çok daha ayrı ve başka mânâlar için de kullanıyorlardı. Bu atasözünde, *keçi etinin hafifliği*, *yel* sözü ile ifade edilmiştir.

³⁴ Kaşgarlı Mahmut, Aynı, esr., III, s. 98: “*Yel yeldirdi*”: *Yel esti*.

³⁵ Aynı esr., III, s. 93: “*Yel yelpirdi*”: *Rüzgâr esti*. “*Er yelpirdi*”: *Adam, cintutmuş gibi, sağına soluna sallandı, bakındı*. “*Yağmur yelpidi*”: *Yağmur, yeri ıslattı*.

³⁶ Aynı esr., II, s. 229. “*Herşey, ters oldu (tetrüdi)*”: “*Adamın huyu (kılık), kötüleşti, tersleşti tetrüdi*”. Krşl. Brockelmann. *Wortschatz*, s. 204.

³⁷ Aynı esr., III, s. 108: *Asam, yelpaze ile kendini serinletti*.

³⁸ Aynı esr., III, s. 144.

³⁹ Aynı esr., III, s. 108. Brockelmann'da, “*yelpinme*” sözü, açık değil: *Wortschatz*, s. 84.

⁴⁰ Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, s. 835.

⁴¹ Kaşgarlı Mahmut, I, s. 95. Krşl. Brockelmann, *Spr.* 27.

Eski Türk edebiyatında *yel* sözü, çok az da olsa *hava* karşılığı olarak da kullanılmıştı⁴². Bazı lehçelerde ise rüzgârlı havalar, bulutlu ve şimşekli havalarla karıştırılmış ve bazan “*yıldırım*” için de *yel* denmiştir⁴³.

Anadoluda yel sözü, yaygın olarak “*hafif rüzgârlar*” ve bilhassa “*sabah rüzgârları*” için kullanılagelen bir deyimdi⁴⁴. Başlıca “*büyük rüzgârlar*” için ise çoğu zaman “*başyeller*” denirdi⁴⁵.

Karayel: Kara yel bütün Türk kavimlerinde, yaygın olarak “*kuzey rüzgârları*” ile ilgili bir deyimdir. *Anadoluda da durum, aynıdır*. Yalnız *Anadoluda batı karayeli, yıldız karayeli* gibi, kara yellerin, yönleri de belirtilmiştir⁴⁶. Ayrıca *Anadoluda*, her mevsimde ve hatta her ay esen kara yeller için de, ayrı bir ad verilmiştir.

Eski Türk şiirinde, *yel* ile *il* -çok güzel bir kafiye olmuşlardı. “*Kara bulutu yel açar, rüşvet verirsen il açar*”⁴⁷ gibi, güzel atasözleri de vardı.

Yel, kötü ruh ve cin karşılığı: Eski ve yeni türkçede *yel* sözü, *cin* veya “*kötü ruh*” anlamına da gelirdi. *Anadoluda da*, vücûtlarımıza musallat olan “*ağrı*” ve “*sızılar*”, *yel* denirdi. Rahmetli *Ahmet Vefik Paşa*, *yel* sözünün bu mânâsına, fazlaca önem vermişti. Vücûdumuza giren kötü ruhlar, ağrı ve sızılarınızla, hastalıklarımızı meydana getirirlerdi. Bu sebeple eski tabip ve şamanların en başta gelen vazifeleri, bu ruhları hastanın vücudundan uzaklaştırmaktı.

Eski Türklerin, “*Erni yel tokıdı*” deymi, “*Eri, yani adamı cin çarptı*”, anlamına gelirdi. “*Oğlanı yel kapdı*”⁴⁸ denirken de, “*Oğlanı cin kaptı, cin dokundu*”, daha doğrusu çocuğa nazar değdi, kötü ruhların emrine girdi anlamı verilmek istenirdi. Yalnız *kötü ruhlar çocuklara değil; çocuklara da kötü ruhlara kapılırlardı*⁴⁹. Önemli olan nokta, eski Türk kaynaklarında hep *oğlanlardan* söz açılıp da, kızların hiç bâhis konusu edilmemesidir. Her yerin cinleri ve kötü ruhları, aynı kuvvette değildi.

Eski Türk kaynaklarında “*Anıng yeli küçlüg*”⁵⁰ dendiği zaman “*O yerin veya o kimsenin cin ve kötü ruhlarının güçlü ve kuvvetli*” olduğu, söylenmek

⁴² Kutacgu-Eliğ, Radlof neşri. 16. 18: Radlof, *Wörterbuch*. III. s. 346.

⁴³ Radlof, *Wörterbuch*, s. yer.

⁴⁴ *L.İçe-Osmanî*, s. yer.

⁴⁵ Radlof, *Wörterbuch*, III. s. 345.

⁴⁶ Aynı esr. s. yer.

⁴⁷ Kaygarlı Mahmud, terc., III, s. 268. Krşl. Brockelmann, *AM I*, 28c. Krşl. “*Kalın bulutlu, tipi (tüpi) sürer; learonlık işi, rüşvet açar*: (MK. III. s. 216). Krşl.) Brock., *spr. 110*.

⁴⁸ Aynı esr., II, s. 4.

⁴⁹ Aynı esr., II, s. 154.

⁵⁰ Aynı esr., III, s. 161.

istenirdi. Kutsal yerler için olduğu kadar, şamanlar için de bu gibi sözler kullanılırdı. Aynı sözde, "O bölgenin rüzgârları kuvvetlidir", anlamı da saklı idi.

"Esin" ve "esme"

"Esin" sözü de eski Türkçede, rüzgâr anlamına gelirdi. "Esmek" fiilinden türeyen *esin*, başlangıçta çok kuvvetli rüzgârları bile karşılarken, sonradan "hafif rüzgârlar" için kullanılmaya başlanmıştı. XI. asırda *esin* sözü, en "soğuk rüzgârlar", ve hatta tipiler için bile kullanılmıştı⁵¹. Farsçada da, bir *yel* sözü vardır. Bu, daha ziyade *büyük pehlivanlar* ve *kahramanlar* için kullanılan bir deyimdi⁵². Türkçe *yel* ile aralarında, bir ilginin bulunup bulunmadığını, burada söyleyecek bir durumda değiliz.

Tipiler ve kar fırtınaları

Tipi, daha karla birlikte esen soğuk rüzgârlar için söylenen bir sözdür. Eski Türkler tipiye, *tüpi* derlerdi. Çok karlı, rüzgârlı ve tipili yerlere de, *Tüpçil yer*⁵³ adını verirlerdi. Tipinin âdeta, ses çıkararak, "oğuldayıp", gelmesine, "*Tüpi karıg karladı*⁵⁴" ve tipinin esmesine de, "*Tüpi tüpürdü*⁵⁵", yani "*tipi tipiledi*" derlerdi. Türklerin tipi hakkındaki düşünce ve inançlarını belirtmesi bakımından, şiir halinde söylenmiş, şu çok eski iki Türk atasözünü de, vermeden geçmiyeceğiz:

Tütüşmeğinçe tüzülmes, Tüpirmeginçe açılmas

Kavgasız düzen olmaz, Tipisiz hava açmaz⁵⁶.

Kalın bulutug tüpi sürer, Karangu ışıg, urunç açar

Kalın bulutu tipi sürer, Karanlık işleri rüşvet açar⁵⁷.

EKLER: İNANIŞLAR, DEYİMLER VE RÜZGÂRLAR

(Belgeler ve Notlar)

Deyimler

1) *Boran*, borağan: "Borağan": (Çağatay): Rüzgâr ve kar fırtınası: (Radlof. Wörterbuch, IV, ss. 1662, 1818). *Borağan*: (Konya-Sultaniye): Kar fırtınası veya fırtına: (DS). *Poran*, porogon: (Tolotit): Kar fırtınası: (Radlof, Wb., IV, 1270).

⁵¹ Aynı eser., III, s. 147. "Keldi esin, esney": Rüzgâr. eserek geldi: Krşl. Brock. Am I, 31m.

⁵² Mütercim Asım Efendi, *Burhan-ı Kâzı Terc.* s. 238.

⁵³ Kaşgarlı Mahmud. terc., III, s. 56-57.

⁵⁴ Aynı eser., III, s. 324.

⁵⁵ Aynı eser., II, s. 71.

⁵⁶ Aynı eser., II, s. 71. Krşl. Brockelmann, Spr. 168.

⁵⁷ Aynı eser., III, s. 216-17. Krşl. Brockelmann, Spr. 110.

Boran: Yağmurlu ve tipili fırtına: "Sakla dağlar boranından kışından": (TS). Boran, borana, buran, boran, buruk, burutgan; Kasırğa ve kar fırtınası: (DS). Burkuntu, burgaç; Şidetli rüzgâr veya kasırğa: (DS). Burulgan, bulurğan, burgaç, burguç; Hortumlu fırtına: (DS). Buğruk (Çağatay): Kasırğa ve nefes: (Radl. Wb., 4.1807).

Buğanak: "Yağmurun sağanaklı yağmasına denir ki, bora ve buğanak, tabir olunur: (Kamus tercümesi, III, s. 686) : (TS).

2) Çapkur: (Çağatay): Kar ve yağmur fırtınası: (Radlof, WB., III, 1924). Çapkura-ma (Çağ.) : (Aynı yer). Çapkun: (Çağ.): Kar ve yağmur fırtınası. Yel ve çapkun: (Babür-nâme): Hızlı at ve yağma: (a. eser).

3) "Yel/cil/çel": Çel (Şor): (-yel): Rüzgar: "Çel ayı" - Şubat: (Radlof, WB., III, 1976). Cil (Kazan): Rüzgâr, yel. Cil-ez (Kazan): Hafif rüzgâr: (Radl. Wb., IV, 146).

4) Davul (Çağatay): Kasırğa, hortum: (Radl., III, 1640). Krşl. Tüülek (Şor, W.): Kasırğa : (A. eser, III, 1568).

Döneke, dönegeç, dönemez (Anadolu): Hortum ve kasırğa : (DS). An a d o l u 'da kasırğa hortumları, "su girdabı" na benzetilir.

5) Kat (Soyot): Rüzgar: (Radl., II, 277). Könya (Anadolu): Hortumlu kasırğa : (a. eser, I, 526). Kuyun (Tel., Altay). Kuyun (Çağ., Doğu Türk.): Hortumlu kasırğa. "Suyun kuyunu": Suyun girdabı: (a. eser, II, 906). Krşl. Kuyul-gak (Tel., Lebed): Su girdabı : (a. eser, II, 909).

6) Saba yeli : Sabah rüzgârı: Kutadgu bilig : (Radl., IV, 412).

7) S a l g ı n / s a l k ı n : Salgın (Tub., Şor, Lebed) : 1. (Şor, Lebed) = Rüzgar. 2. (Tobol) = Soğuk : (Radl., IV, 364). Salkım (Çağ., Doğu Türk., Taranç): "Sovuk salkım" = Soğuk rüzgar (a. eser, IV, 364). Soñç salkm (Teleüt) : Uygun rüzgar; Song = arkadan gelme : (a. eser, IV, 533).

S a l k ı n (Ösm., Kumana, Kazan, Kırg., Tel., Altay): Şiddetli rüzgâr. Ters salkın, kaçalang salkın (Teleüt) : Çok sert rüzgar. Kölün salkın (Tel.) : Hafif rüzgar. ● ng salkın (Tel.) : Soldan gelen uygun rüzgar. salgı (Anadolu) : Yelpeze: (DS).

S a l k ı n : (Kırgız) : Büyük soğuk ve sıcaklardaki, hava cereyanı. (Kazan): Soğuk. Salkın-da (la)-ma : Rüzgarın emsisi: (Radlof, Wb., s. 361-2). Ebirilgen s a l k ı n (Altay) : Evirgen rüzgar, hortumlu kasırğa : (a. eser, I, s. 932).

8) Üyürme (Çağatay) : Hortumlu kasırğa. Krşl. Evirme, ebril: (Radl., Wb., I, 1818). Evren (Anadolu) : Hortumlu kasırğa : (DS).

9) Yelbegei (KKırg.) : Kemersiz elbiselerin yelde sallanıp, yellenmeleri : (Radl., III, 357). Yeltege (Tob.) : Rüzgar bayrağı : (a. eser, III, s. 355).

Y e l b e g e n , yani " d e v " in de, yel ile bir ilgisi olmalıdır. Çünkü bütün Türk dünyasında " y e l " ile "cinter", eş manalı olarak söylenmiştir. Küleg yel tüstü (Sagay) : Rüzgar vızladı: (Radl., II, s. 1469).

İnanıylar

1) Kar fırtınası estirme: "... Kâfir relsi Telege, kar fırtınası ve soğuk yaptı. Norman-Bet'In oğlu Ças. Tülük'ü öldürdü..." : (Proben, III, s. 104 (metin)/133 (terc.).

2) yelle gelen ruhlar: "... Kuisan Hatunun kardeşi Kara-Yiğit: "İlden gelen, iklim! Yeldengelen, yedilim! İlden gelen, iklim!..." Bu bir Bakası duası gibidir: (Proben, III, ss. 50, 129, 130).

3) Soğuk ve bahar yelleri: " (Yakut Türkleri), soğuk yeller, baidan; bahar yelleri ise, doğudan gellyorlar..." : (Pekarskiy, Yakut sözlüğü, (türkçesi), I, s. 22). Krşl. "Öngdin yel", Doğu yeli ve Bahar yelleri: Kutadgu Bilig.

4) Kara rüzgar: "... Kara - Yel ölüm getiriyor..." "İlahi bir sıcağ - yel, savaş veya gürleşme sıkıştıran yiğitlere, güç veriyor...": (Proben, I, s. 20-21). Bu çok mitolojik Türk destanlarında böyle motifler, fazlaca görülüyor. Anadolu'daki rüzgarların yönleri değişiktir.

5) Bazı Anadolu yelleri: "Ağaç kabardan (bahar-), Akçakanat, aşağı yel (güney-), Ayrankeşen (Güneşten önce doğudan esen sert-), Bakırcaattaran (kuzey-), Boz yel (yağmur getiren), Çakmak yeli (gün dorusu), Çanak kurantan (ekinlere dokunan sıcak-), Domuz çömelten (soğuk-), Gök izliği (kaba-), Gök yeli (karışık esen, batı-), Kan yeli (şiddetli-), Korum yeli, Azak (kuzey-doğu-), Yaprak açan (Bk. Ağaç kabardan), yaprak döken (güz-), Yağar yeli, boz yel (yağmur getiren)...: (DS).

6) İtil'in kızıl yeli: "(Altay'ın oğlu Tatar'ı öğürken: "-Pazardan gelen, bez idi! soğillerden kalan, göz idi! İti I (ırmağından) gelen kızıl yel (kızıl eel) gibi, güzel söylenmiş, bir sözü idi...": (Proben, III, s. 10/29).

7) Gül, şöyle diyor: "(Bilmecce): Rüzgar vursa (buran soksa), toz çıkmaz! Yaprığım çiçeğimden ayrılmaz!...": (Proben, IV, ss. 201/247).

8) Savaşta kasırga: (Yil-kuyu): "... Küçük kardeş, 23 türlü hüner öğrendi, 24 yiğidi (nökeri) ile yola çıktı. Yolda kasırga (yil, kuyun) çıktı. Atları ile askerleri kayboldu...": (Proben, IV, s. 90/115). Kuzeydeki gemici Türklerin de, böyle bir motifini görüyoruz:

"... Adam, karısını bir baya, zengine satıyor. Kadm baya boyun eğmiyor (boyun bermedi) ... İrmaktaki gemiye (kerem) biniyorlar. Sert bir rüzgar (kattı yil) çıkıyor. Gemi batıyor. Kadm kurtuluyor ve yeni bir hayata giriyor...": (Proben, IV, s. 110/143).

9) Toktamış Han'ın: "... Toktamış Han'ın, rüzgarın erişemediği (yel yetbez), koşan, boz (pöz) atı...": (Proben, IV, s. 44/56).

10) Fitne saçan yel: "... (Kıyamette), dağlar salınır, fitne ve fesad saçan rüzgar, insanları birbirine düşürür. Törelere bozulur!...": (A. İnan, Şamanizm, s. 24).

11) Yel cadısı: "... Sihirbaz Temir - Bay, Yel ruhu cadı'sı ile ortak oluyor. Oğlu Sarı'nın 90 midesi varmış. Er - kökçe'nin, safrs kesesini çıkarıp, öldürüyor...": (Proben, III, s. 98/125).

12) Okun rüzgarı: "... Göğe ulaşan bir ev vardı, Evin yanında bir ihtiyar (abişka), okunu yonup (uknu yunib) duruyordu. Okunu yonma (uğamın yunğan) rüzgarından (yilindin), evin kapısı açıldı. Yiğidin bir kılıcı vardı. Yere saldı, yedi kat batı (itti), Ağaca saldı, 6 kat girdi (ütti)...": (Proben, IV, s. 189/234).

13) Zamanın, yele gitmesi: "... Kara - Kök öleleniyor. 7 gün, 7 gece yatıyor. Bir ay, bir gün gibi, bir gün bir saat gibi, çabuk geçiyor. Bunun üzerine Yiğit, şöyle diyor: "- Savaşsız, benim ömrüm yele gidiyor (yelge gider)!" Temir - Alp'dan, savaşacak bir alp soruyor...": (Proben, IV, s. 86/111).

14) Babanın, katı; annenin, hafif yeli: "... Büyük Züzülö kuşunun yavruları, Mişek - Alp'a şöyle diyorlar: "Babamız (adam) geldiğinde, yel katı gelir (yel tolgun tüşüp)... Annemiz (inemiz) geldiğinde, yağmur damlar (cilgennen yamgir yauar), yel az gelir (az yel tüşör)...": (Proben, IV, s. 23/29).

15) Kasırga çıkaran yiğit: "Bir ejderha, kuşun yavrularını yemek için, ağaca çıkıyor. Yiğit, kuşun yavruları ile, kuş dilinden konuşuyor. Bunun üzerine büyük bir kasırga (yil - kuyun) çıkıyor. Kuşların annesi geliyor...": (Proben, IV, s. 90/116).

16) Kuşun kanadı ile rüzgar: "... Züzülö kuşu, kanatlarını vurunca, (göğün direği) Ulu kavığın (Pay-Terek) başı, bükülüp yerlere saçılır (çaçılar). Denizin suları, yerlere saçılır...": (Proben, IV, s. 23/29).

17) Sabah yeli:“(Uygur şiiiri):(Töreyi), sırasıile (şuşımız) yerine getirip, onu sabah yeline saçmalıdır (saçku.. tan-ka)...”: (R. Arat, Eski Türk şiiiri, 150).

“Esrük saba, esnek koyar..”: (Rahguzî, 130, 13: Rad.. Wh. I. s. 1295).

18) Falda rüzgâr:“... Kuğukuşu uçtu, gölüne konmaz! İnsanoğlu, evine gelmez! Eğer bu büyük Tazma adlı fal gelirse, yorumu şöyledir: “Rüzgar esip (yel yeltirip), bastırdı (intürdi) ve tavan ağacı kılındı...” (R. Arat, Eski Türk şiiiri, 151).

28. BÖLÜM SU VE SULAR

(Türk gelenekleri ile destanlarında)

Eski Türklerde, “yer ve sularını” önemi

Su, Türk geleneklerinin köklerini tutan, en büyük temeldir. Herşey ona dayanır. Belki tarla, bir süre sulanmazsa, olabilir. Fakat hayvanların, hergün su içmesi gereklidir. Bunun için G ö k t ü r k l e r , *Yer-su* yani *yer ve sular* anlayış ve inanışına, büyük bir değer vermişlerdir. Onu kutlulaştırmış ve ona kişilik vermişlerdir. *Yer-su* inancı, tam bir ‘*v a t a n*’ anlayışıdır. “*Tanrı, T ü r k ü n y e r i v e s u y u s a h i p s i z k a l m a s ı n d i y e*”, Kağanları, Türk milletinin üzerine getirip koyuyordu. İyi vazife görmeyen veya isyan edenleri ise, *Yer ve su*’lar cezalandırıyordu. Görülüyor ki yerdeki sular, Türklerin yalnızca dinlerinde değil; devlet anlayış ve inanışlarında da, büyük bir rol oynamakta idiler. Ancak G ö k t ü r k l e r , yalnızca yiyip içen; fakat bir devlete ve kağana sahip olamayan bir millet veya insanlar için ise, “*ot ve su gibi*” yaşıyorlar, diyorlardı. *Suv-öl* deyimi ise, Göktürk çağında, bir yaşlık ve rutubetlilik, demek idi. Biz burada suyu, daha çok *T ü r k m i t o l o j i s i* ile ilgili inanışlar bakımından inceleyeceğiz.

AKARSULAR

Dede Korkut, Kırgız Türklerinin yarı müslüman şamanları, yani *baksıları* tarafından, şöyle yardıma çağırılırdı: “*Su ayağı Er - Korkut, baksıların piri, ... dar yolda sana sığındım*”. Dede Korkut, “*su ayağı*” gibi idi. Aynı baksılar, bazan da Dede Korkut’u şöyle arıyorlardı: “*Su başında Süleyman, su ayağında Er - Korkut, çağırınca gel, kaygu ve hastalığı bul*”¹. Aslında, akarsular için söylenmiş en güzel sözler, Dede Korkut kitabının içinde bulunur. Fakat bunların çoğu mitoloji konularının, dışında kalmaktadırlar.

Akarsuya, “and içme”: Bu gelenek Anadolü’da ve Dede Korkut kitabında da *argış* deyişleriyle görülür. Moğol kavimlerinde

¹ “*Su başında. (yani Sir Derya) başında Süleyman (dağı)! Su ayağında, Er Korkut (mezarı)!...*” Baksı duasına böyle başlanıyor. “*Baksı piri, sen değil misin? Göz kulak ol (kızını sal), elimden tut (kolunu tut)! Sizden, medet dilerim (medet üleymen)!...: A. İnan, Kitab-ı Dede Korkut Hakkında, Makaleler. s. 168 vd.*

² Bu duanın tam metni için bk. A. İnan, Şamanizm, s. 135 (100).

ise, and içme törenleri, “akarsudan su içme”, yolu ile yapılıyordu³. Biz burada üstadımız Prof. A. İnân'ın verdiği bilgilere, bir ekleme daha yapalım. Ç i n g i z H a n ile arkadaşları da gelecek için, “ B a l c u n a ırmağının kıyısında and içmişlerdi”. Biz şimdilik ırmaklar üzerinde durmuyoruz.

Evin ve barkın suları: Evlerimiz ile yurtlarımız, çevresinde su bulunan yerlerde kurulus. Bunun için de bu sulara saygı duyulur. Onlar, “Baba evinin suları”dır. Bu çok eski Türk inanışları, A n a d o l u 'da çeşitli deyiş ve tutumlarıyla, görülür. K u z e y Türklerinde ise, “koca evine gelen g e l i n e, kocanın evine ait akarsular ile kaynaklar gösterilirdi. Koca kütüğüne geçmiş olan gelin. sulara çeşitli s a ç ı l a r yaparak, saygıda bulunurdu⁴”.

“ARI VE İYİ SULAR”

D e d e K o r k u t kitabında, suyun benzetildiği birçok semboller vardır. “Kanlı su” gibi... Ancak D e d e K o r k u t 'ta, “arı sudan abdest aldı” denildiği zaman, buradaki suyun manası, daha da derinleşmekte ve genişlemektedir. En eski Türk edebiyatında, “arıklık süzülük”, yani “arılımışlık ve süzölmüşlük” ün manası, gönül temizliğinden imana kadar, çeşitli anlayışları içinde topluyordu. Uygur edebiyatındaki “edgölüg suvı”, yani “ i y i l i k s u y u ” ise, daha başka dilekler için söylenir⁵. Yine eski Türklerde, daha doğrusu Kutadgu Bilig'de görülen “yüz suvı”, yani “ y ü z s u y u ” sözünün dayandığı inanışlara kadar inebilmek ise, burada mümkün değildir. U y g u r Türkleri, M e r k ü r i yıldızına, “suv yulduz” diyorlardı⁶.

“SU İÇME”

Yukarıda, su içme yolu ile yapılan “ a n d ’ ’ ve “yeminler” üzerinde durmuştuk. Bugün biz de, “and etmek, yemin yapmak” demiyoruz da; “yemin içmek” diyoruz. Bütün bu inanışların temellerinde yatan, çok eski Türk inanışları vardır. Türk destanlarında, “yiğitlerin su içmeleri ile atlarına, katı kayın ağacından yapılmış kovalardan su vermelerine”; geniş yerler ayrılmıştır⁷.

“Aş ve su” eski Türk edebiyatında çoğu zaman, hep birlikte geçer: “aş s u v ’ ’ veya “ a ç m a k s u v s a m a k ’ ’, yani a c ı k m a k ve s u s a m a k , gibi..

³ Ç i n g i z H a n ile birlikte, B a l c u n a ırmağında su içip yemin edenler, 17 kişi idiler. Bunlar ile çocukları, Ç i n g i z H a n devletinde, saygı duyulan kişiler olmuşlardı. Bu kişilerden 11 tanesini, Sino-Tu rca adlı eserimizde tesbit etmiştik.

⁴ “Türk Kültürünün Gelişme Çağları” adlı eserimizde, bu gelenek, çok daha geniş olarak ele alınmıştır.

⁵ Altun yarak: (Suvarnaprabhasa), 122, 14.

⁶ Türkische Turfan Texte, VII, 11: “Su yıldızı” için, yıldızlar bölümüne bakınız.

⁷ R a d l o f. P r o b e n, III, s. 19/23. I. sahife numarası, metne; ikincisi ise almanca tercümesine aittir.

Hayvanları sulamak, mitoloji araştırmalarının dışında kalmaktadır. Ancak K u t a d g u B i l i g 'de, şöyle bir söz vardı: “O çağda k u r t l a r, k o y u n l a r i l e b i r l i k t e s u i ç t i l e r”; yani (Böri koy bile suvladı ol ödün)⁸. Bunun bir destan mı, atasözü mü yoksa yabancı dillerden bir tercüme mi olduğunu, burada belirtemeyeceğiz.

“ I R M A K L A R ”

Irmaklar da, birer akarsudur. Ancak akarsuların, en büyüğüdür. Irmaklar da, büyüklüğüne göre, bir boyun veya bir kavmin, kendi suyudur. Nitekim U y g u r B a y a n ç u r K a ğ a n yazıtında, “subı Selenge ermiş”; yani “(onların) suyu, Selenge (ırmağı) imiş”; deniyordu⁹. S e l e n g e ırmağının kutluluğundan, kuşkumuz yoktur. Yine Göktürk T o n y u k u k yazıtında Anı adını taşıyan bir ırmaktan söz açılırken, “Anı subug baralım”; yani “Anı suyuna erişelim”; deniyordu¹⁰. Anadolu'da Murat suyu veya Fırat suyu, Karasu deyişlerine de çok rastlanır. Hatta Kaşgarlı M a h m u d , V o l g a , yani İdil suyu için şöyle bir halk şiiri bile derlemiřti¹¹: “Etil suvı aka turur, kaya tüpi kaka turur”.

Çok büyük ırmaklar, için Türkler, “yadıg suv”, yani “yayık su” diyorlardı. Aslında Türkler, büyük İmparatorluklardan önce, büyük deniz veya bir o k y a n u s tanımıyorlardı. Türklerin o k y a n u s için söyledikleri Talay sözü, belki de T i b e t ç e D a l a y sözünden gelmiştir. Bunu bile bilmeyen Kuzey Türkleri, -Tufan'dan dolayı- Nuh Peygambere, Yayık-Han demişlerdir. Pınar üzerinde, ayrıca durmuştuk.

“SU” SÖZÜ VE SU ANLAYIşLARI

Eski Türkler, s u yerine, “sub” derlerdi. Sonradan “b” sesi, bazı değişmelere uğramış ve daha sonra da, büsbütün düşmüş ve su diye söylenmeğe başlanmıştı. Elbette ki türkçenin engin ve derin geçmişinde, buna benzer değişiklikler olacaktı. Ç i n dilinde de su, bugün “suei” diye söylenmektedir. Eski çağlardaki çince söylenişi ise, eski Türklerdeki sub yazılışi ve söylenişine yakındı. Bundan dolayı bazıları, Türklerin sub veya su deyiş veya anlayışının, Ç i n dilinden alındığını ileri sürmüşlerdir.

Türkler, “sub” veya “su” sözünü, Çinceden mi almışlardı? Gerçi Türkçe su ile Çince suei sözleri arasında, gerek bugün ve gerekse eski söylenişleri bakımından, büyük bir yakınlık vardır. Ancak su, bütün insanların, hayat ve

⁸ K u t a d g u B i l i g , B . 44 , 1 . “Kurt-köyün” e ř i l e m e s i . eski Türk edebiyatında, çok görülür.

⁹ H a y a n - Ç u r K a ğ a n yazıtı, (Şine-Usu), 2.

¹⁰ T o n y u k u k yazıtı, 27. Anı Suvı'nın neresi olduğunu bilemiyoruz.

¹¹ Kaşgarlı M a h m u d . I . a . 75: krşl. B r o c k e l m a n n . A M 1 , 29 , 4 .

varlıklarının vazgeçilmez bir temelini oluşturur. Yani, şu veya bu kültür çevresinden alınan veya verilen, bir kültür unsuru veya konusu değildir. İnsanlar tarihte, dünyaya gözlerini açar açmaz, su ile karşı karşıya gelmişlerdir. Su konusunda bu Çin tesirlerinden, daha çok yeni Çinliler söz açmaktadırlar. Ancak bunun karşı tezi de ileri sürülebilir: ‘‘ Su ’’ sözünü, yoksa Çinliler mi Türklerden aldılar? Bizce bunlar üzerinde durmağa değmez. İki komşu ve büyük dilde, birbirine benzeyen sözler de bulunabilir!

‘‘Sub’’ söylenişi ve yazılışı, G ö k t ü r k yazıtlarının görünmesiyle birlikte, başlıyordu. Bu gelenekler, 744 de kurulan B i r i n c i U y g u r devletinin ilk kağanının, yazıtı ile devam ediyor ve T u r f a n ’da bulunan Göktürk yazılı, el yazısıyla yazılmış, *Irak-Bitig* adlı vesikaya kadar, devam ediyordu. U y g u r yazılarıyla yazılmış *Doğru Destanı* içinde ise su sözü, ‘‘ s u g ’’ yazılışı ve söylenişiyle görülmüyordu. İ t i l r m a ğ ı ’nın suyu denirken, buradaki ‘‘suyu’’ sözü, ‘‘sugi’’ deyiş ve yazılışıyla yazılmıştı¹². Hemen hemen ilk olarak görülen, bu yazılış ve söyleniş hakkında, fazla bir şey söyleyemeyeceğiz.

‘‘ s u v ’’, söyleniş ve yazılışı ise, İlk U y g u r yazılarıyla birlikte görülür. Suya, *su* deme geleneği, 11. yüzyılda yazılmış *Kaşgarlı Mahmud*’un kitabı ile *Kutadgu Bilig* içinde devam etmiştir. Daha sonraki çağlarda bu deyiş, belirli olarak, artık izlenmiyordu. Ancak bir çok Türk ağızlarında ‘‘su’’ sözü, uzun bir sesli ile, ‘‘ s u u ’’, sū, deyişle söyleniyordu. A n a d o l u ’daki bazı çağrışımlarda da, uzunluk ve yuvarlaklaşma görülür. Bunun üzerinde, daha fazla durmalıyım.

‘‘Sug’’ deyişinin, eski türkçede yalnızca *Oğuz Destanı* içinde görüldüğü üzerinde azıcık durmuş ve bunu biraz karanlık görmüştük. Ancak R a d l o f ’un *Sözlüğü*’nde görülen bir örnek, bu konuda biraz olsun bizi rahatlatabiliyordu. Ona göre S a g a y , K o y b a l v e Ş o r gibi *Altay* kültür çevresindeki Türk kesimleri, suya, ‘‘ s u g ’’ diyorlardı¹³. Onlar da *sug* sözünü, diğer Türkler gibi, ırmaklar ve çaylar için de söylüyorlardı. Görülüyorki Türk Dünyası ve kültürü o kadar geniştir ki, neyin cevabını ararsak, onu aşağı yukarı bulabiliyoruz.

‘‘SU’’ ESKİ MANASI VE ANLAYIŞLARI

Aşağıda bu konuda, eski kaynaklardan ayrı ayrı bölümler verme yoluyla, geniş açıklamalar vermeğe çalışacağız. Bilindiği üzere bizim çalışma metodumuz, ‘‘materyel ve vesikalara dayanarak bir tarih sentezi’’ kurma yoludur.

¹² Bang-Rahmeti. *Oğuz Kağan Destanı*, 19. 4.

¹³ Radlof. *Wörterbuch*, IV, s. 755.

1000 veya 1250 yıl önceki Türkler de su sözünü, bizimle aynı anlayışlar ile söylüyorlardı. Onlar ile bizim aramızda, bir ayrılık yoktur. Bu anlayış birliği üzerinde bir kaç örnek verelim:

a) **İ r m a k s u y u**: 11. yüzyıldan önceki bir Türk şiirinde, “*İtil suyu aka turur*”, yani “*İdil ırmağının suyu akar durur*” gibi, bugünkü söyleyişimize çok yakın olan bir söz geçiyordu¹⁴. Burada artık *İdil*, yani *Volga* ırmağının suyu gibi, bir tanıtmaya kalkışılmıyordu. Ancak daha sonraki *Uygur* yazılı *Oğuz destanı* içinde, -biraz da *Çingiz Han* kültür çevresinin tesirleriyle-, “*Etil mürennüng sugı*”, diye bir tanıtmaya girişiliyordu¹⁵. Bu vesikada, dil ve anlayış, oldukça zayıflamıştır.

Gök t ü r k yazıtlarında, bu konulardaki anlayış, daha sağlam ve mantık üzerine kurulmuştur. “*An ı subı*”, *An ı* adlı, ırmak demektir. *Bilge Tonyukuk*, strateji gösterirken, “*An ı suyunun (kıyısına) varalım*”, diyordu. Bu anlayışı da, eski Türkçe ile “*An ı subug baralım*” diyerek, sağlam bir mantıkla anlatıyordu¹⁶.

“*İlin, yurdun ırmağı*” anlayışı üzerinde de biraz durmak gereklidir. Her il ve her yurt, bir ırmağa veya çaya dayanır. Çok eskilerde de, şimdi de iskân ve yerleşmeler, suların düzenlerine göre yapılırdı. Nitekim tarihçi *Reşiddeddin*de, “*On Uygur*” oymağının oluşmasını, “*On ırmak yatağı*” üzerine kurmuştu. *Gök t ü r k* yazılı, *Bayan-Çur Kağan* yazıtında da, “*Onun suyu, Selenge (ırmağı) imiş*”, deniyordu: “*Subı Selengge ermiş*”¹⁷. Türklerdeki ırmak anlayışı ve ırmaklar hakkındaki inanışlara, yeniden döneceğiz.

b) **Y u r d u n i ç i t i**: (*Evin ve yurdun içecek suları*): Eskiden de, şimdi de bütün Türklerde, içilen su, mukaddestir. Suyu bulunmayanlara su verme bir *sebil* ve bir *hayrattı*. Konuyu uzatmadan, *De de Korkut*'tan bir kaç örnek verelim:

Yüksek yüksek kara dağlarım sana yaylak olsun,

*Soğuk soğuk sularım, sana içit olsun*¹⁸!

Yukarıdaki örnek, *bağışla* ilgilidir. Diğer örneğimiz ise, *Be y r e k*'in geriye dönmemesi nedeniyle söylenen bir *ağıt* idi.

Karşı yatan kara ağağı sorar olsan,

Ağam Be y r e ğ i n yaylası idi,...

Soğuk soğuk suları sorar olsan

¹⁴ Kaşgarlı Mahmud. I. s. 73. 75: krşl. not. 11.

¹⁵ *Oğuz Kağan Destanı*, 19.4: krşl. n. 12.

¹⁶ *Tonyukuk* yazıtı. 27.

¹⁷ *Bayançur Kağan* yazıtı: (Şine-Usul). 2.

¹⁸ *De de Korkut Kitabı*. 166.12.

Ağam Beyreğin içidiydi,

Ağam Beyrek gideli, içirim yok¹⁹!

Bu *sebil* veya *içit*, kişiler için değil; halk veya kendi toplulukları içindi. Halk ve hayvanlar, belirli sınırlarla çevrilmiş, yurdun sularından içebilirlerdi. Bu sular örf ve hukuk bakımından, “Yurdun ve halkın içiti” idi.

“Ailenin içiti” ile suları da, bütün Türklerde ayrı bir öneme sahiptir. *Anadolu*’da da, bu yüzden nice kavgalar çıkmış ve kendi suları ile pınarları için nice efsaneler, hikâyeler söylenmiş ve nice türküler yakılmıştır.

Gelin, daha eski Türklerde, “koca evine girmeden önce, kocasının yerleri ile sularını gezerken, onlara saygı ve saçı sunardı”. Şimdi ise bu iş, biraz daha kapalı yapılıyor. Ancak şimdi de gelin, kendisi ve çocukları için, *içit* olacak sular için, çeşitli jestler yapmaktadır. Bu da normaldir.

c) *İçecek su*: *Anadolu*’da da su içilirken, bazı saygılı tutum ve hareketler gösterilir. Kimisi su içerken, *alnını tutar*; kimisi, *bismillah* çeker; bazıları da saygı ile *yudum yudum* içer... Biz bunların, çeşitli örneklerini görmüş ve yaşamışızdır. Bu konu üzerinde fazla durmayalım. Ancak içecek su ile *testi*, birbirlerinden ayrılmayan, iki önemli unsurdur.

“*Dört testide dolu su*”: Bu sözler, eski türkçe yazılmış bir *Buda* metninde geçiyordu. Eski türkçesi şöyledir: “*Tört burnatça tolu suv²⁰*”. Bu, eski bir *Buda* sembolünün, türkçeye uygulanışdır.

Çinliler, *su değil; çay içerlerdi*: Bu, çok önemli bir noktadır. Bu gelenek *Çin*’de, daha çok mikropları önlemek için uygulanır. Dağlık bölgeler dışında, *Çin*’de su içme geleneği, görülmez. *Yaylacı, hayvanca ve köylü Türklerde* ise, su içme ayrı bir zevktir. *Göktürk* yazıları ile yazılmış *Turfan el yazmasında* da, “*sub içipen*”, yani su içip, su içme âyeşlerini görüyoruz²¹.

d) “*Kaynak suyu içmek*” de, ayrı bir zevktir. *Anadolu*’da da bazı kaynaklardan su içmek için, epey bir yol alınır ve zahmet verilir. II. Yüzyılda derlenmiş eski bir Türk şiirinde, bir kaynak suyunu içme ile düşmana karşı zafer, yanyana getiriliyordu²²:

“*Geceleyn göçelim, Yamar suyunu geçelim;*

“*Kaynak suyunu içelim, yufka düşman ufalansın!*

Kaynak bu şiirde türkçede *ternğük* sözüyle karşılanmıştır. Bu sözün aslı, *ternğek* idi. *Dernek*, derilmiş yer manasında, su birikintisi, su sızıntısı için

¹⁹ Aynı eser, 10.3-9. *Beyrek* hikâyesinden.

²⁰ *Altın Yarık: (Suvarnaprabhasa)*, 487. 9.

²¹ *Thomson*, (A. Stein elyazması), II, 26.

²² *Kağarlı Mahmud*, II, s. 5; *Brückelmann*. *AM Pr.* 19 c.

söylenmişti²³. Bu konuda örnekler, daha da genişletilebilir. Ayrıca kaynak ve pınarların, Türklerin inanışlarındaki yeri üzerine döneceğiz.

e) *Me y v a s u y u* gibi diğer usareler de, Türk halk inanışları ile halk tıbbında büyük bir yer tutar. Bu, daha sert şeylerin de suyu olabilir. *Arpa suyu* veya *darı suyu*'ndan yapılmış bir içki de olabilir. Bu usareler, çünkü ve bugünkü hayatımızda, büyük bir yer tutarlar. Bu konuda iki tane de eski *U y g u r* türkçe vesikasından örnek verelim:

1) *Ü z ü m s u y u*: Kuru üzümü suyu da, eski Türkçe *U y g u r* vesikalarında, ilaç olarak geçiyordu. Buna yalnızca “*üzüm suvı*”, deniyordu²⁴. Eski Türkçe *U y g u r* vesikaları ile diğer kaynaklarda çeşitli *ü z ü m* adları da geçiyordu: “*İt üzümü, meşç üzüünü, tkma üzüm*”, gibi..

2) *S u s a m s u y u*: *Ü z ü m* ile *s u s a m*, *U y g u r* vesikaları ile diğer Türk vesikalarına, girmiştir. Bunlar üzerinde, ziraut kültürü bakımından “*Türk Kültür Tarihine giriş*” adlı eserimizde, çok geniş olarak durulmuştur. Biz burada yalnızca tıbb ve *şifâ* bakımından bir örnek vermek istedik. Türkler bu eski çağlarda susama, “*tana*” diyorlardı:

“Yaş susama, *hāvanda döğ suyunu üç kez burnuna damlat*”: Bu ilaç reçetesinin eski türkçesi daha güzeldir: “*Yaş tananı solcıp, suvın alıp, tamızgu ot*²⁵”.

Kü n c i veya *kü n c ü*, *A n a d o l u*'da da, susama verilen bir addır. Bu Türklerin, *ikinci kültür aşamasına* ait bir sözdür. *U y g u r - T ü r k* kültüründe bu iki çağ, birleşmiş ve yanyana görülür:

“*Yaş turpu (turmanı) havanda döğüp (sokıp), suyunu alıp, susam yağı (künsit yağı) ile karıştırıp damlatırsanız, ağrı söner*²⁶”. Bu da başka bir eski Türk reçetesi. Bu yağlar, *biyitücülükte* ve başka işlerde de kullanılıyordu.

GÖKTÜRKLERDE “SU VE SULAR”

“Türk milleti! yerinden suyundan ayrılmazsan, iyilik göreceksin!”

Göktürk Yazıtı

Türkler, toprak ve suyu, birlikte tutuyorlar: Bütün büyük dünya kültürlerinde, *toprak* ile *su*, ayrı ayrı unsurlar olarak görülmüşlerdir. Türkler ise

²³ Kağarlı Mahmut, II, s. 291, 328. R r o c k o l m a n n u ; bir yerde “*tanıgık*” olarak yorumluyor: *Wortschatz*, s. 197.

²⁴ R a l i m e t i, *Üç. Heilkunde*, I, s. 83.

²⁵ Aynı eser, I, 127. *Tamızma*, damlatma.

²⁶ Aynı eser, s. yer. *Turp suyu*; ile “*susam yağı*”, su ve yağ deyimleriyle birbirlerinden ayrılıyorlar.

toprağı, susuz olarak düşünememişlerdir. Bu, gerçekçi bir görüştür. Ancak toprak ile su birbirlerinden kesin olarak da, ayrılmamışlardır. “*Yer ruhları*”, yer ve sular içinde toplanmışlardı. “*Türklerin yer ve suları*”, aynı zamanda Türklere yardım ediyorlardı. Çaylar, ırmaklar ve göller, canlı ve yaşayan şeyler gibi kabul edilmişlerdi. Bunlar, Tanrı gibi insanların çok üzerinde bulunan, mukaddes varlıklar değillerdi. İnsanlar, onlarla ilişki kurabilirlerdi. *De de Korkut* Kitabında, “*kuru kuru çaylara sücü (tatlı) dökmek*” ve böylece yapılmış *adak* dilemeler görülüyordu. Az sonra bu konu üzerinde, daha geniş olarak duracağız.

“*Su ayağı Er Korkut*” da, *De de Korkut*’un türbe veya makamı ile bir tanıtmasıdır. Hocamız Abdulkadir İnan, bu konu üzerinde durmuştur²⁷. *De de Korkut*, *su ayağı* nasıl oluyordu? Bunu elbette ki bilemiyoruz. Fakat ne olursa olsun bu, muhteşem bir motiftir.

“*Yüce Tanrı*”, yer ve su ruhlarının üzerinde: Yer ile su ayrısı; gök ise ayrı mukaddes varlıklar ve güçlerdir. Çünkü *Gök tük* yazıtlarında, Tanrı tarafından gök ile yer, ayrı ayrı yaratılmıştı. Elbette ki *Gök tük* yazıtlarındaki din ve inanışlar, yüksek bir din anlayışına dayanıyordu. Sonradan *Yakut* ve *Altay* Türklerinin şamanizminde, dış tesirler ve geri bir hayat dolayısıyla, bu anlayış ve düşünceler, daha gevşemiş ve daha dağılmışlardı. Bu konulara, yer ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak döneceğiz.

“*Türk’ün mukaddes yeri ve suyu*”: “*Türk Tanrısı, Türkün mukaddes (ıduk) yeri ve suyu, şöyle etmiş: Türk milleti yok olmasın diye! Millet (budun) olsun diye*”²⁸... Bu, hiç bir milletin tarihinde ve yazılarında görülmeyen, muhteşem bir giriştir. Bu, ne mana, ne incelik ve ne büyük bir güç gösterisidir! Görülüyor ki “*Türk Tanrısı*” ile birlikte, “*Türk’ün mukaddes yeri ve suyu*”, Türk milletinin yok olmaması ve millet olması için, çalışıyorlar. Buradaki “*Türk Tanrısı*” da, muhteşem ve görkemli bir deyiş ve anlayıştır. Ayrıca *Gök tük* yazıtlarında, iyi hizmet göstermeyenlerin veya isyan edenlerin de, *mukaddes yer ve sular tarafından cezalandırıldığını*, görüyoruz.

“*Yer ve suyun sahibi*” ise Türklerde ayrı bir konudur. Bunu, ileride yer ruhlarını incelerken açıklamaya çalışacağız. Çünkü, “*Türkün yer ve suları*” üzerinde, özellikle yer ile ilgili bölümümüzde duracağız.

Gök tük çağı, eski Türk dil ve düşüncesinin en yüce bir çağıdır. Türkler her çağda kendilerine hayat veren topraklara, sulara ve dağlara saygı ile bakmışlar ve onları mukaddes saymışlardı. Şimdi de Allahın bu bağış ve nimetlerine, şükrederek bakıyoruz. Bu, dün de bugün de böyledir. Bu konular da, eski Türk düşüncesi, İslâmiyet ile bağdaşmıştır.

²⁷ Burada “*Su ayağı*”, *Sir-der* ya ırmağının kavşağı olsa gerektir. *Korkut-Ata*’nın mezarı, buradadır: A. İnan, *Makaleler*, s. 168; *Şamanizm*, s. 135, 141.

²⁸ *Bilge Kağan* yazıtı, Doğu-10.

Er-Sular ve “Vatan” Anlayışı

“Yurdun, yerleri ile suları, aynı zamanda v a t a n demektir”.

Görülüyor ki Türklerde ‘ ‘ v a t a n ’ ’ anlayışı, çok eskilere, belki de binlerce yıl ötelerine gitmektedir. Ayrıca vatan için ölmek veya kanını dökmek için de, bazı yüce ve derin sebeplerin bulunması gerekmektedir.

Türkler toprağı, su ile değerlendiriyorlardı: Bu, çok önemli bir noktadır. Yalnız başına bir toprak, suyu olmadan hayat veremezdi. Toprak ancak su ile düşünüldüğü zaman bir mana kazanabiliyordu. Bu konuya yukarıda da dokunmuştuk. Halbuki O r t a d o ğ u ile B a t ı düşüncesinde yalnızca *toprak*, her şeyi içine alabiliyordu.

“**Koruyucu yer ruhları**”, yalnızca topraktan değil; toprağın bağırını deleerek çıkan, su ile de kendilerini tamamlıyorlardı. A n a d o l u ’daki inanışlarımıza göre, gece ile birlikte, “*yerler mühürlenir*” di. Ancak yer ile birlikte, “*sular da kararır*”:

Türkler, “çorak” araziye eskiden de ‘ ‘ s u s u z ’ ’ derlerdi: Türklerde *çorak* arazi için, çok çeşitli deyimler vardı. *Susuz* arazi için, z i r a t ç ı T ü r k - l e r ayrı; h a y v a n c ı Türkler ise, ayrı deyimler ve sözler kullanıyorlardı. Bu deyimler ile anlayışları, başka bir eserimizde, derin olarak ele almıştık. “*Susuz*” ise, geniş anlamlı bir deyimdir. G ö k t ü r k yazıtlarından, B i l g e K a ğ a n yazıtı içinde, şöyle bir söz geçiyordu:

“*Yukarı (?) doğru, askeri idare ederek yürüyüp, geceli gündüzlü, yedi zamanda (ötişke?) susuz (suzsuz) geçtim, ç o r a k yere değdim, yetiştim*”²⁹.

Buradaki sözlerden, *ordunun susuz kaldığı* da anlaşılıyordu. Bir gerçek varsa; o da bu yerin *susuz* olduğu idi. Fakat ‘ ‘ ç o r a k ’ ’ arazi, bundan sonra başlıyordu. Belki de *çorak* ile *susuz yer* veya *çöl*, ayrı özellikleri taşıyan topraklardı.

“Yerimden Suyumdan Ayrıldım”

Bu sözler, A l t a y dağlarının kuzeylerinde bulunan, G ö k t ü r k yazıtıyla yazılmış, *Y e n i s e y yazıtları* adı verilen, bir *mezar taşı* üzerinde okunmaktadır³⁰: “*Yerime, ayuta! (?) Suyuma adırıldım!*” Yani, “*yerimden, çok yazık! (?) Suyumdan ayrıldım!*” Tabii olarak *mezar yazıtı*, bu sözlerle de bitmiyordu³¹:

²⁹ Bilge Kağan yazıtı, Güney-Doğu, 51.

³⁰ H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, III, s. 73.

³¹ Aynı eser, III, s. 72.

1) “Milletimden (budunum), halkımdan (Künim) arkadaşlarım ve akrabalarım (kadaşım) ayrıldım! Doymadım! İlime, hanıma doymadım! Yazıt taşı (bengü) diktim... Yad eldeki, düniürümden ayrıldım!.. Sizlerime, iyi eşlerimden ayrıldım!”

Böyle eski bir Türk mezar yazıtında, ölen bir insanın vatanı, ili, halkı, akrabaları ile olan ilgileri üzerinde, ne kadar içten ve ne kadar duygu dolu bilgiler verilmektedir!

2) “Birleşmiş milletimi ot ve su gibi kılmadım”: Yine Göktürk yazıtlarından, çok derin ve manalı bir sözü sunuyoruz. Türk düşüncesine göre, “insanlardan oluşan bir millet, otlar ve sular gibi, ruhsuz ve duygusuz değillerdi”. Bu bir Türk düşüncesi ve dünya görüşüdür. Bu düşünce, eski türkçemizde, daha derin ve daha manalı olarak anlatılıyordu³²:

3) “Anca kazanıp, (böyle kazanılmış ve düzenlenmiş) biriki budunıg, ot su b kilmadım” Buradaki “biriki” sözü, birleşim veya müttehid anlayışının, aşağı yukarı bir karşılığı olabilir:

4) “Böyle kazanılmış ve düzenlenmiş olan birlik (halindeki) milletimi, otlar ve sular gibi (bırakmadım), kılmadım.” Bizce burada söylenmek istenen mana, daha çok milletimi, “başsız ve hakansız” bırakmadım, demek olsa gerektir.

KANIN, SU GİBİ AKMASI

(Türk milleti: İlinizi bırakıp), gittiniz... Gittiğiniz yerde iyiliğiniz şu oldu: Kanınız su gibi (subça)... l r m a k gibi (ögüzçe) aktı”: Bu da Kültegin yazıtının, çok ünlü ve manalı bir bölümüdür. Kanın, “su gibi, ırmak gibi akması”; bu da Türklere göre bir deyiş veya anlayıştır. Aslında Türklere göre insanın kanı değil; kemiği daha önemlidir. Türk düşüncesi, bunun üzerine kurulmuştur. Ancak yine Türklere göre, “kan akıtma, t a b u idi”. Daha manalı eski türkçesi şöyledir³³:

“.. (Çeşitli yönlere) barıgna bardıg, barduk yerde edgüg ol erinç: Kanun subça.. kanın ögüzçe yügürti”.

“Yerini Suyunu” bırakıp ayrılma

“Dokuz oğuzlar, yerlerini; sularını bırakıp Çin’e doğru gittiler”: Yerleri ile sularını, yahut illerini bırakıp gitme, Türk düşüncesi ile devlet anlayışında, hoş karşılanmamıştır. Nitekim Kültegin yazıtında Türk milletinin Çin’e doğru gitmemesi, Ötüken’de, yani Gök-

³² Bilge Kağan yazıtı, Doğu-22.

³³ Aynı yazıt, Doğu-20.

tür k başkentinde oturmaları, buyruluyordu. D o k u z ● ğ u z l a r 'ın da, yer ve sularını bırakarak gitmeleri, doğru görülmüyordu:

“ D o k u z ● ğ u z budun, ‘ yer in , s u b ın ı d ı p ’ , Tabgaçgaru bar-
dı...” Bundan sonra yazıtın metni bozuluyordu. Ancak anlaşıldığına göre yazıt, sözlerine şöyle devam ediyordu: “(Dokuz Oğuzlar, sonra yine), Çin’den ... bu yere geldiler. ●nlara bakayım (igideyin), diye düşünüp...”³⁴

“Yerlerini sularını bırakma” karşılığı olarak, eski türkçede “*ıdmak*” sözü kullanılıyordu. Bu söz, bırakmak ve terketmek manasına olduğu kadar; kaybetmek, “*elinden çıkarmak*” anlayışı ile de, söylenmiştir. Aynı zamanda D o k u z O ğ u z yurdunun yeri ve suları, onları koruyan güçlerdir. Böylece D o ğ u z O ğ u z l a r kaçmakla, kendilerini koruyan kendi ruhları ile güçlerden de, yoksun kalmışlardı. B i l g e K a ğ a n yazıtının bir yerinde, Türk milleti için de aşağı yukarı aynı sözler söylenmektedir:

Yerinden suyundan ayrılmazsan, ey Türk milleti! iyilik göreceksin!”: D o k u z O ğ u z l a r gibi G ö k t ü r k devletinin halkı da, sık sık başlarını alıp, Ç i n ’ e doğru gidiyorlardı. Bu, G ö k t ü r k yazıtlarında, sık sık anılan şikayetlerdir. Burada da Türk milletine, halka bir öğüt verilmektedir. Ancak bu çok güzeldir³⁵:

“Kağanından, bu beğlerinden, bu yerin ile suyundan ayrılmazsan, (ey) Türk milleti! Kendin (özün), iyilik göreceksin! Evine gireceksin! Kaygısız ve sıkıntısız olacaksın!”

Türk milleti, yeri, suyu, koruyucu ruhlar ile beslenen; kağına ve beyle-riyle korunan ve bakılan yerini ve yurdunu bırakıp gitmemelidir. Bu, Türk milletine yapılan, bir “*buyruk*” idi. G ö k t ü r k yazıtlarında *buyruklar*, çoğu zaman, “*sabun*”; yani s a v ı m veya s ö z ü m diyerek sonlanıyordu.

Diğer G ö k t ü r k inanışları

1) “*Yol ve su*”: Bu inanışları, G ö k t ü r k yazıları ile yazılmış, *Irak-Bitig* adlı bir vesikadan alıyoruz. Ünlü kâşif Aurel S t e i n , buna benzer üç vesika bulmuştur. Bunları yine G ö k t ü r k yazıtlarını okuyan, V. T h o m s e n okumuştur. Bu, bir *rüya yorumu idi*³⁶:

“Binek atı (özlük at), güneşli yerde, yorgun argın dura kalmış. Tanrının güçlü (Tengri küçine), dağ üzerinde y o l v e s u görüp, ormanlı bir tepe üzerinde, taze ot görerek (yaş ot körüpen), varıp su içmiş (sub içipen), yaş ot yiye-rek, ölümden kurtulmuştur. Biliniz, bu iyidir”.

³⁴ Aynı yazıt, Doğu-40.

³⁵ Aynı yazıt, Kuzey, 13.

³⁶ W. T h o m s e n , (A. Stein el yazması), II, 26.

G ö k t ü r k yazılı bu vesikada görülüyor ki, *rüyada yol ve su görmek ve böylece ölümden kurtulmak, iyi yorumlanmaktadır.*

2) “*Keçeyi s u y a s o k m a k*”: G ö k t ü r k yazılarıyla kağıt üzerine yazılmış, aynı vesikada görülmektedir. Bu da bir *rüya yorumu*'dur. Ancak bu rüya, iyi yorumlanmamaktadır³⁷:

“*Keçeyi s u y a s o k m u ş (kidizig suubka suukmuş). Ayrıca vur sıkıca bağla. Biliniz ki, fenadır bu (bilinler yablak ol)*” Bu vesikalarda dış tesirlerin bulunup, bulunmadığını bilemiyoruz.

TÜRKLERİN EN ESKİ SU KÜLTÜ VE ANADOLU

İyi bir ruhun makamı olan, suyu kirletmeme A n a d o l u 'da da bu geneğe bağlı kalınırdı. Hocamızın yazısına, burada bir kaç katkı yapacağız. Ondansonra da, onun görüşlerini öz olarak vermeğe çalışacağız. D e d e K o r k u t 'taki, “*arı sudan abdest aldı*” sözleri, bu bakımdan bize bazı şeyler söyleyebilir. Yine D e d e K o r k u t 'ta Türklerin, suların kirlenmesine karşı olduklarını ve *kirli suları* istemediklerini, sular ile ilgili bölümümüzde göstermeğe çalışmıştık. D e d e K o r k u t 'tan, bir *su kasidesi* de, sunmuştuk.

Sulardan geçmeğe izinli olma: Veya suyu geçmeğe, Tanrı'nın izin vermesi... D e d e K o r k u t 'ta görülen, “*kanlı kanlı sular, geçit versin*”, sözü bu konuda bize birşeyler söylemektedir. Hocamızın bulduğu bir vesikaya göre, büyük ırmakları geçenler, *izinli sayılıyorlardı*³⁸ Bu iki vesikayı, yanyana getirmek gereklidir.

Büyük sulara saygı ve ibadet: S u k ü l t ü , Türklerde çok eskilerden beri vardır. Bunun temelleri de “*yer-su*” inaniş ve anlayışına dayanıyordu. Hocamızın gösterdikleri gibi, “*K i m e k Türkleri, İ r t i ş ırmağını büyük sayarlar, ona taparlar ve secde ederlerdi. Su, Kimeklerin Tanrısı idi*” Belki kaynakların, biraz abartmaları vardı. Ancak bazı gerçekler de, vardı. Yeniseyler, *Y e n i s e y (K e m)* ırmağı için de, “*Merhametli Hakan (Kayra-Kan)*”; derlerdi. Yeni gelen g e l i n l e r e , evin çevresini gezdirmek “*su gösterme*” geleneğini de hocamız, su kültürüne bağlamakta idi³⁹. A n a d o l u 'da bu gezdirmeye, yalnızca su gösterme için değil; çevreyi görme ve eğlenme için yaptırılır.

“*Suyun içine el sokma yasağı*”, bizde, A n a d o l u 'da da vardır. Özellikle, “*banyo suyuna el sokmama*”, bu gün evlerimizde özenle uyulan bir gelenektir. Çünkü, “*arı sudan abdest alma*”, bu gün de bir şarttır. “*Su üzerine*

³⁷ Aynı eser, II. 50. Burada. “Sub” yerine. “suub” diye bir uyarıma görülüyor.

³⁸ A. İ n a n , *Türklerde su kültürü ile ilgili gelenekler*. Makaleler. s. 493.

³⁹ Aynı eser, s. 492: G e l i n e , “*babalardan kalan su. analardan kalan su*”; diye köyün suları gösteriyordu.

y e m i n''de bugün A n a d o l u 'da yaygın olarak yapılır. Çünkü bizde su da, ekmek gibi Allahın bir nimeti sayılmıştır. "Suyu yudum yudum içme" protokolu ve kaidesi, çok manalıdır. Annelerimiz bize, "Allaha şükrederek, yudum yudum için", derlerdi. Bunun içinde sağlık nedenleri de yok değildir. "Su içerken eli başa koyma" geleneği üzerinde de, ayrıca durmak gereklidir. A n a d o l u 'da aranırsa, "suya saygı gösterme" bakımından buna benzer, pek çok örnek bulunabilir.

TÜRKLERİN DİN VE İNANIŞLARINDA S U VE S U L A R

"Su başında Süleyman; su aygında Er-Korkut! Belâları sen korkut!"

Bir Baksı duasından

Ebedi, mukaddes, arı ve iyi s u

Türklerde su, her çağda mukaddes ve saygılı tutulmuştur. A n a d o l u 'da da bu gelenek, değişmemiştir. A n a d o l u 'da su içme, bir "saygı protokolu" içinde yapılır. Bu saygı töresinde, " e k m e k i l e s u ", birbirinden ayrılmaz. Zaten 11. yüzyıl kaynakları da, yaygın olarak, yemek için " a ş - s u " diyorlardı. İkisi, birbirlerinden ayrılmıyorlardı.

1) " M u k a d d e s s u " : G ö k t ü r k yazıtlarında yer, ancak suyu ile birlikte düşünülebilirdi. Bundan dolayı yazıların her yerinde, "ıduk Yer-sub"; yani "mukaddes yer ve su" deyimini görebiliriz. Eski Türkçede "ıduk", mukaddes demektir. Çünkü, "su, T a n r ı tarafından gönderilmiştir". Eski türkçede, "ıd-mak" sözü, göndermek demektir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, A n a d o l u 'da da su, bir "saygı töresi" ile içilir. *Suyu kirletmek* ve buna benzer daha bir çok şeyler, günah sayılmıştır. Bunun üzerinde fazla duramayacağız.

2) " E b e d î s u " : Eski türkçede *ebedilik, sonsuzluğa erişme*" anlayışı, " m e n g ü , m e n g ü l ü k " sözleriyle karşılanırdı. Kuzeydeki B a ş k u r t Türklerine göre, "Semrük adlı çift başlı kartal, "mengülük su yu n u " içmiş olarak *K a f dağında yaşıyordu*". Hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n , bunun üzerinde durmuşlardı⁴⁰. Bu, y a b a n c ı bir motiftir. Ancak akıp giden su veya "su ayağı" nın, sonsuzluğa gittiğine, Türkler de inanıyorlardı.

" â b - ı h a y a t " anlayışı da, G ü n e y v e O r t a d o ğ u kültürlerinin bir anlayış ve inanışıdır. *Kutadgu Bilig*'deki su ile ilgili anlayışları incelerken, Türklerin, buna, "ıdillig su"; yani *k a d e h l i k s u* dediklerini, göstermeğe çalışmıştık. *Hayat suyu* da, yine aynı eserde, "üriglig subı"; yani *d i r i l i k s u y u* diye anılmıştı.

⁴⁰ A. İnan, *Türk folklorunda Simurg ve Garuda, Makaleler*, s. 350.

3) “*Arı su*” anlayışı ve inancı, en güzel *Dede Korkut* Kitabı içinde anlatılmıştır: *Arı su’dan abdest aldılar.. Adı görklü Muhammed Mustafa’ya salavat getirdiler..*” Bu konuyu da, *Dede Korkut* ile ilgili bölümümüzde incelemiştik. Eski Uygu r yazılarındaki, “*arığ süzük, arığ turuk*”, yani “*arısüzük, süzümüş; arı-duru*” sözler, de, bu görüşleri desteklerler.

“*Arı yunmak*”, *yıkanmak*’da Türklerin İslamiyetten önceki inanışlarından geliyordu. “*Yunmak, arıtmak*”, yani “*yıkanıp, arı olma*” anlayışı, eski türkçe budist yazılarında da, görülür⁴¹. İslamı sonrasında da, namazdan önce yıkanmak gerek idi. *Buda* dininde, “*et ve özünü arı yunmak, yıkanmak ve arı don giyme*”, dinin ve düşüncenin, ana prensiplerinden biri idi⁴². İlaç kullanmadan önce de, “*burunu arı yunmak*” gerekli idi⁴³. Görülüyor ki, *Dede Korkut*’ta görülen anlayış Türklere, çok eskilerden geliyordu.

4) “*İyi su*” (*Edgü suv*): Su, arı olduğu kadar da, iyidir. Eski türkçede iyi, “*edgü*” diye söylenirdi. Ayrıca, “*arınmak*” ile iyi olma, iyileşme arasında, yakın bir ilişki vardı. Bunun için eski Uygu r yazılarında, “*edgüti arıttı*”, yani *iyileşme* ile *arınma* anlayışı, yanyana görülüyordu⁴⁴.

5) “*Yücelen ve inen su*”: Bu anlayışı eski bir Uygu r Türk şiirinde görüyoruz⁴⁵. “*Ağdınur, iner suvlar*”: Ağmak, türkçede yükselmek demektir. Güneşin yükselmesi de, bu sözle anlatılırdı. Çağ çağ, Türklerin suları anlatışlarında, bir değişme oluyordu. Ancak Türk dili ve düşüncesi, gökemi ni kaybetmiyordu.

“*Su ayağı*”, “*su başı*”, “*su içme*”, “*sulanma*”

1) “*Su-ayağı, su-başı*”: Su ayağı’nın ne demek olduğu üzerinde, aşağıda duracağız. *Su başı* anlayışı da, pınar, kaynak ve bulak ile ilgili bölümlerimizde ele alınmıştır. Türklerin su ile ilgili görüşü ve inanışlarını vesikalarla pekiştirmek istiyoruz. *Abdulkadir İnan* hocamızın yayınladığı, *Kırğız-Kazak baksları*’nın söylediği bir dua vardır⁴⁶:

“*Diri desem, diri değil, Korkut-Ata Evliya!... Su başında (kaynaklarında) Süleyman; su ayağında Er-Korkut! Belâları, sen korkut! Çağırduğumuz zaman gel, Pirim! Bunlu, (kaygulu) ile hastalığı keselim, şifâ ver (tabıber), pirim!*” Tercümede, hocamızdan biraz ayrılıyor. Bu söyleyiş ve

⁴¹ Altun Yarak: (*Suvarnaprabhasa*), 478. 20.

⁴² F. W. K. Müller, *Uigurica*, I, 29, 12.

⁴³ H. H. Meier, *Uig. Heilkunde*, I, 132.

⁴⁴ *Chuastuanif*, I, 133.

⁴⁵ R. H. Meier, *Eski Türk Şiiri*, 38, 145.

⁴⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 135. 142.

anlayışların, diğer bir eş, benzer ve paralellerini bulamadık. Ancak su kaynaklarıyla, *su ayağı*, yani *kavşanın* da, bizde ve bütün Türklerde kutlu olduğu bir gerçekti.

2. ‘‘*Su içme ile içit*’’: Bunun üzerinde de, *Dece Korkut* ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. ‘‘*İçit*’’, birine veya bir yurda ait olan, içilecek sudur. Nitekim *Dece Korkut*’ta şöyle deniyordu: ‘‘*Sovuk sovuk sularını sorar olsam, ağam Reyrek’in içidiydi...*’’ *Dağrulu*’nun, ‘‘*su içtiği yer, Kara-Dağ idi*’’. Görülüyor ki en kuzeydeki Abakan Türklerinin dualarındaki bir dağ ruhunun da, su içtiği bir yeri, ‘‘*içiti*’’ vardı. Burası da kutlu *Kara Dağ idi*⁴⁷.

3) ‘‘*Sudan sulanmak gerek!*’’: Bu da, *Hutayi*, yani *Şah İsmail*’in bir sözüdür:

Bir boyu, boylamak gerek,

Bir sudan, sulanmak gerek,

Bir dili, söylemek gerek

Ferîşteler, bilmez ola!

Bir yol, bir inanç ve *mezhep* de, bir su yolu veya bir su gibi görünüyordu. Huyları ve işleri bir olan insanlar için de, ‘‘*suyu bir*’’ denilir. ‘‘*Aynı suyu içiyorlar*’’, ‘‘*suyunca gitmek*’’ gibi, daha bir çok sözler, bu anlayış ve inancımızı gösterir. *Kutadgu Bilig* ile ilgili bölümümüzde de, buna ait örnekler verdik.

‘‘And içme’’ ve ‘‘çocuk isteme’’

1) ‘‘*And içme*’’: Dikkat edilirse türkçemizde, and etmek ve hatta yemin etmek bile, az söylenir. Anadolu’da daha çok *yemin içtim*, denilir. Ancak bu anlayışın, su veya su içmek ile bir ilgisi yoktur. Bu yalnızca *and kâsesi* ile, içki veya kımız içmektedir. Gök tük çağındaki heykellerin, hemen hemen hepsinin elinde, bir *and kâsesi* bulunur. ‘‘*Su içme ile and*’’, ancak kuzeylerdeki, *ayı kültü* bulunan Türklerde görülür. Bunlar, *ayı kafatası ile su içer* ve böylece *and etmiş* olurlardı⁴⁸. Bu, *Büyük Hun İmparatorluğunda*, kafatası ile and içme törenlerinin, iptidai bir örneği olsa gerektir.

2) ‘‘*Çocuk isteme ve kutlu pınarlar*’’: Anadolu masallarında, çocuk isteyenler için *elma*, önemli bir motiftir. *Manaş* destanı içinde ise, *elma ağacı* önemlidir. *Ağaç ile pınar*, herhalde daha orijinal ve eski bir

⁴⁷ Aynı eser, s. 124 (15). Abakan kamları, *içit* için burada ‘‘*sugat*’’, ‘‘*sugattıg*’’, diyorlar.

⁴⁸ A. İn an, *Eski Türklerde ve folklorda "And"*, Makaleler, s. 320: ‘‘*Bu suyu içtiğim gibi, ayı beni yemin*’’, diyorlarmış. Büyük devlet kurmuş olan Türklerde *ayı kültü* yoktur.

motif olmalıdır. Bu konu üzerinde “*Türk Mitolojisi I*” adlı eserimizde de durmuştuk.

Yakup Han, karısının kısırlığından şikâyet ediyor ve şöyle diyordu: “*Bu Çırcı’yı (yani kadını) alalı, ondört yıl oldu. Bir çocuk koklayamadım, öpemedim. Bu hatun, mezarlı yerleri ziyaret etmiyor; elmalı yerlerde, yuvarlanmıyor; kutlu pınarların yanında, gecelemiyor!*”

Kırgız ve Kazak Türkleri de, “*kısırlık olan kadınları, sahrada bulunan tek ağacın, pınarın, (veya kayunun) veya suyun yanında gecele-tip, kurban kesiyorlardı*”...” Anadoluda da çeşitli dileklerle ziyaret edilen su başları ile çevresindeki ağaçlar vardır. “*Tek ağaçlar*” da, Anadolu’da ki inanışlarda, önemli bir yer tutarlar. Özellikle dağlar ve tepelerin başında ki tek ağaçlar...

“Su kıyısında kurban”, “çift başlı kartal”

1) “*Su başında veya su kıyısında kurban*”: Anadolu’da da yatırların birçoğları, su başlarında bulunur. Aranırsa, büyük ırmakların yanında, kurban kesildiği de, görülebilir. 1759 da, Kazak-Kırgızlarla Kalmuklular, bir barış andlaşması yapmışlardı: “*Bulanık adı verilen suyun kıyısında, altında “gök-kaşga” denilen bir işaret bulunan bir boza yığırla kara başlı bir koçu kurban kesmişler. Ellerini kana batırmışlar ve böylece andlaşmışlar...*”. Bu çok önemli vesikayı, hocamız A. İnan bulmuştur⁵⁰.

2) “*Çift başlı kartal*”: Yukarıda, ölüm süzlük, yani “*mengülük suyu*”, üzerinde dururken, bu konuya yine dokunmuştuk. Türk mitolojisi adlı eserimizde de, “*Simurg*” kuşu hakkında epey not vardır. Kendisi bir Başkurt olan hocamız A. İnan’ın bulduğu bir Başkurt efsanesi, bu konuda değer bakımından, oldukça ağırlıklıdır: “*Semruk adı verilen iki başlı bir kuş varmış. Bir başı, kişi başı gibi imiş ve kişi dilince konuşmuş. Ölüm süzlük, yani “mengülük suyu” nu içtiği için, ölmezmiş. Kaf dağında yaşarmış. Göllerde yaşayan ejderhaları kapıp, Kaf dağına atarmış*”⁵¹. Bunun içiti, yani su içtiği yer neresiymiş, söylenmiyor. Yukarıda verdiği-miz bir efsanede ise “*Dağ ruhu*” suyunu, *Kara Dağ* adlı bir dağdan içermiş. Yani onun bir içiti varmış.

⁵⁰ A. İnan, Şamanizm, s. 168. Bu bilgi, Molla Gazi Hoca’nın, “*Kazak Halkının Adetleri*” adlı risalesinden alınmıştır. Çok değerli bir bilgidir.

⁵¹ A. İnan, “*Ant*”..., Makaleler, s. 319. Bu olay, 1759-60 yıllarında olmuştur.

⁵² A. İnan, *Türk folklorunda, Simurg ve Caruda*. Makaleler, s. 350: Kırgızlar’ın Er-Töşetik destanından: *Proben*, V, s. 378 vd. (metin).

Yeni gelinlere su gösterme

Koca evine yeni gelen gelinler, bazı tutumlarda bulunurlar. A u a d o l u ' - da da, "ocağın yanına hamur yapıştırma" veya hafif yollu saçı yapmalar görülür. Türk ailesi ile ilgili eserimizde, bu konular üzerinde, daha geniş olarak duracağız. İslâmiyetten önceki geleneklerin çok yaşadığı K a z a k - K ı r g ı z l a r d a , Yeni gelin, kayınbabasının evinde, yanan ocağa yağ atar ve secde edermiş". B a ş k u r t Türklerinde ise, "yeni" gelinler, kayınbabasının içtiği p ı n a r l a r ile koca yurdunun içinde bulunan, ırmak ve göl sularına para atarlarmış⁵²". Bu daha çok, kendi çocuklarını da yaşatacak olan, sulara karşı yapılan, bir saygı gösterisidir.

"SU" İLE İLGİLİ ESKİ TÜRK ATASÖZLERİ

'Suyu görmeden, babucunu çıkarma''

Eski bir Türk atasözü

Aşağıda sunacağım atasözleri, 11. yüzyılda, Kaşgarlı M a h m u d tarafından derlenmiştir. Bu atasözleri halk dilinden derlenmiştir. Bundan dolayı bu sözlerin, çok daha öncelerine ait olmaları gerektir. Hepsisi de, çok gerçekçidir. Halkın, yüzyıllar öncesinden gelen tecrübelerine ve dünya görüşlerine dayanır. Çoğu da, bugün halâ Türkiye'de, ufak değişikliklerle söylenir. Konuyu uzatmadan, örneklerimizi hemen vermeğe başlayalım.

Kaşgarlı M a h m u d , ilk önce atasözlerinin, eski türkçelerini vermiştir. Ondan sonra bu sözlerle bağlı kalarak, arapça bir tercümesini vermiştir. Bunun da yaptıktan sonra atasözünün, kendi görüşüne göre, bir açıklamasını yapmıştır. Biz de Kaşgarlı M a h m u d 'un bu tercüme ve görüşlerini, kendi görüşlerimizi de katarak yorumlamağa çalışacağız. Ancak bugünkü Türk okuyucular için, önce atasözlerinin türkçelerini sunacağız:

1) *Suyu görmeyince, pabuç çıkarma.* Eski türkçesi: "suv körmeginçe, etik tartma!" Atasözünü derleyene, yani Kaşgarlı M a h m u d 'a göre, "kişilere işlerinde acele etmeyerek, ağır başlı davranmaları" için söylenirdi⁵³. Gerçi sözün içinde, bu mana da vardı. Ancak bugünkü anlayışımız da, doğrudur". *Suyu görmeden, paça sıvamak* gibi...

2) *Susamışa serâb, büsbütün su görünür.* Eski türkçesi: "Usuknuşka sakıg kamug suv körünür": Susamış insan, her serâbı su gibi görür. Derleyiciye göre bu söz, "her şeyi kendi işine yarar gibi gören yoksul kimse" için, söylenir⁵⁴.

⁵² A. İnanı, Şamanizm, s. 166.

⁵³ Kaşgarlı Mahmut, III, s. 426; Brockelmann, Spr. 258.

⁵⁴ Kaşgarlı Mahmut, I, s. 191; Brock., Spr. 176.

3) *Balık suda, gözü ise dışarıdadır.* Eski türkçesi: “*Balık suda, közi taş-tın*”: Kaşgarlı Mahmud'a göre bu söz, “*her şeyin içinde bulunup da, bil-miyormuş gibi görünen kimse*” için, söylenir⁵⁵.

4) *Kuyuda su var, fakat itin burnu (yetişip) değmez.* Eski türkçesi: “*Kud-hugda suv bar, it buruu tegmes*”: Derleyiciye göre bu söz, “*bir işi dileyip de, ona erişemeyen veya başkasının yemeğine göz dikerek, onu ele geçiremeyen*” için söylenir⁵⁶.

5) *Buğday yanında, karamuk da sulanır.* Eski türkçesi: “*Buğday katın-da sarkaç suvalur*: Kaşgarlı bu sözü, “*buğdayın devleti ve bereketi yüzün-den, karamuk da su bulur*”, diye yorumluyor⁵⁷.

6) *Geçidi, (köprüyü?) su götürdü:* Eski türkçesi: “*Ol keçişni suv iletti*”: Kaşgarlı'ya göre bu söz, “*geçmiş ve artık elde edilemez bir iş*” için söylenir⁵⁸.

7) *Su bile içirmeyene, sen süt ver:* Eski türkçesi: “*Suv içürmezke, süt ber:* Bu, “*sana kötülük edene, iyilik yap*”, demektir⁵⁹.

8) *Su vermeyene, sen süt ver:* “*Su birmezken, süt ber*”: Kaşgarlı'ya göre, “*sana kötülük edene, sen iyilik et, çünkü senin iyiliğin, onu sana köle yapar*”⁶⁰.

9) *Eşek, başım esen olsa, denizden su içerim, dermiş:* Eski türkçesi: “*Eş-yeş ayur, başım (esen) bolsa, sundırıda suv içgey men*”: Bu söz, “*dileğine eriş-mek için, uzun seneler yaşamak isteyen kimseler*” için söylenirmiş⁶¹.

10) *Buzdan su damlar:* (Babadan oğula geçenler için): eski türkçesi: “*Buz-dan suv tamar*”: Bu söz, “*huyuları babasının huyuna benzeyenler*” için söylenirmiş⁶².

11) *Çocuk, oğlan su döker; büyük (kayıp düşerek), bir yanı kırılır:* Eski türkçesi: “*Oğlan suv töker, ulug yanı sınur*”: Bu söz, “*küçüğün yaptığı kötü bir işten, büyüklerin gördükleri zarar*” için söylenir⁶³.

Yukarıda sunduğumuz bu çok eski Türk atasözleri için, bugünkü türkçe-mizdeki paraleller ve benzerler aramayı, gereksiz görüyoruz. Bununla, ko-numuzu da dağıtmış ve saptırmış oluruz. Zaten bu atasözlerini okuduğumuz zaman, hepimizin aklına, bunların bir çok benzerleri gelir. Halkın bağrın-

⁵⁵ Aynı eser, I, s. 191; Brock., Spr. 38.

⁵⁶ Aynı eser, I, s. 375; Brock., Spr. 120.

⁵⁷ Aynı eser, III, s. 240; Krşl. Brock., Spr. 218.

⁵⁸ Aynı eser, I, s. 369. Krşl. Brock., Spr. 96.

⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 218.

⁶⁰ Aynı eser, III, s. 129. Krşl. Brock., Spr. 140.

⁶¹ Aynı eser, I, s. 492. Krşl. Brock., Spr. 35.

⁶² Aynı eser, III, s. 123. Krşl. Brock., Spr. 27.

⁶³ Aynı eser, II, s. 29. Krşl. Brock., Spr. 94.

dan ve düşüncelerinden kopup gelen Türk atasözleri, her çağda gerçek bir hayatı ve hayat görüşünü yansıtmışlardır. Bu atasözlerinde *balık, köpek, eşek* gibi, hayvanlar da verilmiştir. Fakat bunlara da, insan gibi bir *kişilik* verilmiş ve gerçek günlük hayat ile yorumlanmıştır.

Az sonra *Kutadgu Bilig*'e, yazarı *Yusuf Has Hâcib*'e, yani Türk aydınlarının çevresine geleceğiz. Orada ise yeni bir Türk dünyası ve Türk düşüncesi ile karşılaşacağız. Orada, elbette ki dış tesirler daha çok olacaktır. Ancak hem halkta ve hem de Türk aydınlar çevresinde, her fikir türkçe düşünülmüş ve türkçe anlatılmıştır.

KUTADGU BİLİG' E GÖRE SU VE SULAR

*Ev almak ister isen, komşusunu sor!
Yer almak ister isen, sularını sor!*

Kutadgu Bilig

Kutadgu Bilig, Türklerin yerleşik kültürlerinin, büyük eserlerinden biridir. Karahanlı çağının, görkem ve haşmetinin, yüce bir sembolüdür. Bunların doğusunda ise, henüz müslüman olmamış, Uygur - Türk dil ve edebiyatının eserleri yükseliyordu. Ancak bu Karahanlı kültürünü, Uygur - Türk kültür çevresinin içinde düşünmek doğru değildir. *Kutadgu Bilig*'de görülen söz ve deyimlerin çoğu, eski Uygur - Budist deyimlerinin, iz ve hatıralarını taşırlar. Ancak Karahanlılar, Uygurların daha batısındaki bir Türk kültür çevresidir. Hele İslamiyetin tesirleriyle, büsbütün bağımsızlığına kavuşmuştur.

Karahanlılar, yabancı fikirleri de, en eski ve öztürkçe sözlerle benzeştirebildiler: *Kutadgu Bilig* içinde, eski İran edebiyatı ile benzer temalarının, hiç bulunmadığını söylemek, elbette ki doğru olamaz. Bu konularda, biz de *hu Batı tesirlerini*, yakından duyduk. Ancak bütün fikirler, kök ve manaları çok eskilere dayanan, türkçe sözlerle anlatılmıştır. Sunduğumuz örnekler içinde, hozulmuş bir farsça sözle, "ni'met" gibi bir arapça deyimden başka, yabancı bir iz görülmemektedir. Karahanlı Türkleri, yabancı düşünceler ile fikirleri, kendi Türk özlere içinde, bağdaştırmış ve Türkleştirmişlerdir.

"*Yüz suyu*", yani bizim de çok kullandığımız bir anlayış ve sözü, *Kutadgu Bilig*'de de sık sık görüyoruz. *Yüz suyu*, "*onur, şeref, itibar*" manalarında kullanılmıştır. Ancak "*beylerin onuru*" da, "*bey suyu*" gibi, artık bizim kullanmadığımız, deyimler içinde görüyoruz. "*Söz suyu*" nu da, hunlara katabiliriz. Böylece bu gün bizim kullandığımız, *yüz suyu* anlayışının eski köklerine de inebilmiş oluyoruz.

Kutadgu Bilig'de Türk kozmogonisi: Örneklerimiz, Kutadgu Bilig'in tümü taranarak, derlenmiş ve seçilmiş sözlerdir. Bundan dolayı eser ve yazarı Yusuf Has Hâcî bile çevresinin, düşünce ve fikirlerini, bize az çok, kesin olarak anlatabilirler. Bu örnekler, rastlantılara göre seçilmiş ve kitabımıza konmuş, sözler değildir. Bu, kitabın indeksinden kolaylıkla kontrol edilebilir. Yazılan ve söylenen şeyler, kalıcı olmalıdır. Bundan dolayı Kutadgu Bilig'de ki bütün materyel, tam olarak verilmiştir. Ancak mana ve söyleniş bakımından, birbirine benzeyen beyitlerin tekrarına da, bir gerek görülmemiştir. Eser, aydın bir çevreye aittir. Bundan dolayı, efsane ve mitolojiye ait izler, çok azdır. Ancak bunlar da, "Türk kozmogonisi" ne ait düşüncelerdir.

Suyun rengi, göz suyu, ağız suyu (söz), yüz suyu

1) "Suyun rengi": Alfabe sırasını aşarak, konuya suyun rengi ile başlayalım. De de Korkut'taki "kara kara sular" deyişi, çok yaygın ve çok derin bir manayı içinde topluyordu. Bunlar, halk şüri ile halk ruhundan kopup geliyordu. İçlerinde, din ile birlikte bir çok inanışlar ile düşünceler saklıyorlardı.

Kutadgu Bilig ise, Türk aydınlarının bir eseri idi. Kitapta nedense "Kara su" deyimini göremiyoruz. Kitabın yazarı Yusuf Has Hâcî b, daha çok göğe ve yere bilinçle bakmakta ve bir kozmogoni felsefesi yapmak istemekteydi. Eserde yalnızca "yeşil su" tanıtması görülüyordu. Bu tanıtma, yeşil çiçek ve yeşil ağaçlarla yanyana görülüyordu. "Yeşil ırmağ" yani "yaşıl-Öğüz", yalnızca Gök Türk yazıtlarında görülüyordu. Kutadgu Bilig'de ise, yeşil su, yağız yer ve yeşil çiçekler" yanyana görülüyorlardı: (KB, 3212):

1. Yağız yer ile yeşil su, yaraşıp uyuştular,

Arada binlerce çiçek, gülererek, açıldılar.

2. Kara gece, aydınlık güne yaklaşmaz,

Yeşil su ise, kızıl ateşe konuk olmaz. (KB, 2250).

Yukarıdaki ikinci örnekte görüldüğü gibi, "gündüz-gece" ile "ateş-su" unsurları, yanyana getirilmiştir. Ancak suya en yakın olan, yeşil çiçek ve yeşil bitki, yine su ile birlikte renkleniyorlardı. Yine bahar anlatılırken, "Yağız yer, yüzüne yeşil ipek (torku) bağladı", deniyordu (KB, 68).

2) "Ağız suyu, göz suyu, YÜZ-SUYU": İnsanla ve insan fiziolojisi ile ilgili anlayışlar olduklarından, bunları yanyana incelemeği, daha doğru bulduk:

a. "Ağız suyu": Ağız suyu Kutadgu Bilig'de yalnızca bir yerde geçer. Aslında buradaki ağız suyu, ağızdan çıkan söz ile ilgilidir. Bundan dolayı alacağımız dört satır ile bu manayı, tamamlamağa çalışacağız: (KB, 2686-7):

*Ağızdan bazan ateş, bazan da su çıkar,
Birisi süsler bezekler, birisiyse yıkar.
Cereksiz bir söz yanan ateş gibidir,
Ağızından çıkarma sakın, sonra kendin yanarsın!*

b. "Göz suyu ve gözün sulanması": Burada bir kaç örnek verip, ondan sonra bu sözlerin, yorumuna geçeceğiz:

1. *İnsanın yüz güzelliği ne güzel şey!
Su içer bu güzelliğe, iki göz! (KB, 2467).*
2. *Tanrı kime utanma ve göz suyu vermişse,
Ona şerefle, yüz suyu ve devlet de verir (KB, 2007).*
3. *Hayâ ile insan, onurlanır, (yüzü sulanır),
Hayâ ile insanın, gözü parlar, sulanır! (KB, 2207).*

Yukarıdaki örnekler de bize gösteriyor ki, Kutadgu Bilig'de "göz suyu ile yüz suyu", eş olarak söyleniyor ve aralarında bir ilişki kuruluyordu. Güzelliğe bakıp doyma da, gözlerin su içmesine benzetiliyordu. Türklerdeki "su içme ve kanma" anlayışı, "güzelliğe bakma ve kanma" anlayışıyla, ne kadar güzel bağdaştırılıyordu.

c. "Yüz suyu": Bu anlayış, bize kadar uzanmış, yayılmış ve güzelleşmiştir. Yukarıda, "göz suyu" ile ilişkili olarak, üç örneği sunmuştuk. Bunları tamamlamak için, yine Kutadgu Bilig'den bir kaç örnek daha sunalım:

*Zenginleşir, büyürse, ünü de yayılırsa,
Ondan uzak düşerim, onuru ve yüz suyu da düşer! (KB, 737)*
2. *Kötülere katılma, ey aslı arı,
Yüz ünün suyunu, bırakmazlar arı! (KB, 4289).*
3. *Yüz ünü sulu, onurlu, tutmak istersen eğer,
Dilini söyletme, yalan sözle, sen bundan sakın! (KB, 4297)*
4. *Onlardan birisi, onur ve yüz suyu dilerse,
Ona yüz suyu ver; ona devlet ver ve kandır! (KB, 5516)...
Bazısı da mal ile, hem onur ve hem de yüz suyu diler,
At ver, elbise (hil'at) ver, bak da gör, yürüsün ünü! (KB, 5518).*

5. *Dışde nice yükselirse insan, yükselir devletiyle katı, Ağırlık, saygı bulur, o kadar iyilik bulur, kendi yüz suyu!* (KB, 6040).

Yukarıdaki örnekler de bize gösteriyor ki, 11. yüzyılda “*onur ve itibar sahibi olmak*” manasına kullanılmıştı. Örneklerde, bazı ince mana ayrılıkları vardır. Bizdeki, “*yüzü suyuna*”, “*yüz suyu dökmek*” de, *K u t a d g u B i l i g*’deki bu anlayışlara yakındır.

Akarsu, arı ve kirli su, aş ve su, ateş ve su

3) ‘*Akar su*’ ‘*Akıntılı su*’ veya buna benzer tanıtımlar, özellikle *D e d e K o r k u t* içinde çok görülür. Bunları aşağıda bütünü incelikleriyle sunmağa çalışacağız. Dinde ve inanışlarda akar suya verilen değer, yalnız bu eser ile *A n a d o l u*’da değil; *A l t a y* Türklerinde de görülüyordu: (Radlof 4,743).

‘*Akar su ve güzel söz*’, birbirine benzetiliyor ve *K u t a d g u B i l i g*’de, iki yerde görülüyordu. *Baksı* dualarında *D e d e K o r k u t* için söylenen ‘*S u a y a ğ ı E r K o r k u t*’ üzerinde durmak da ayrıca gereklidir:

1. *Akar su, güzel yörük dil ve kutluluk, durmadan.*

Dünyayı dolaşırlar, yürüyüp, yorulmadan! (KB, 669).

2. *Bu dilin sözleri, bir akar su gibidir, Nereye akarsa o, düz çiçekler bitirir!* (KB, 2688).

4) ‘*Arı ve kirli su*’: ‘*Arı sudan abdes alan*’ *O ğ u z l a r ı*, sık sık *D e d e K o r k u t* kitabının içindeki dualarda görüyoruz. Türklerde suyun arılığı, çok önemlidir. *Arılık*, yalnızca, dış temizlik değildir. *Ruh temizliği* de, bu sözün içinde yer alıyordu. Bu anlayış, İslamiyetten önce de, İslamiyetten sonra da Türklerde vardı. ‘*Arıg süzüg, arıg silik, arıg urug*’, yani ‘*arı duru*’, gibi sözler, bu anlayışın en güzel örnekleridir.

‘*Arı aş ve su*’ günlük hayatın önemli bir prensibidir. *K u t a d g u B i l i g*’de ‘*aş-su*’, yemek karşılığı olarak, hep birlikte söyleniyordu. Aşağıda bu konu üzerinde, yeniden duracağız:

1. *Arı temiz olursa aşçı, arı temiz aş verir,*

Arı temiz olursa aş su, seve sevine yenir: (KB, 2846)

2. *Arılık temizliği, bütün insanlar diler,*

Arı olursa aş su, insan (onu) arzular: (KB, 2857).

3. *Kadehte tüy olursa, faydasız olur.*

Tüy düşmüş aş su ise, pek tatsız olur: (KB, 2918).

‘*Kirli su*’: Yukarıda suyun başlıca özelliğinin, arılık olduğu üzerinde durmuştuk. Kirli su ise, insanlardan uzak ve hoş bir şey değildi. Yalnızca edebiyat ve düşüncelerde, teşbih ve benzetme için kullanılıyordu:

*Arı temiz olmayanı, insan yıkar arıtır,
Eğer bir su kirlenmişse, o nasıl arıtılır! (KB, 2108).*

5) ‘Aş ve su’: Yukarıda da belirttiğimiz gibi ‘aş-su’ birleşik deyi- mi, yalnızca y e m e k için kullanılmıştır. Belki de K u t a d g u B i l i g yazarı ile çağında, susuz bir yemek düşünülemiyor du. Burada, aynı eserden ‘aş-su’ birleşik deyi mi ile ilgili dört örnek vereceğiz. Bu örnekler, başlıca şu anlayış- ları taşırlar: 1) İvedi, acele yemek yemeyin, hastalık yapar. 2) Yemeğe çağır- san da, çağırmasan da bir kusur bulunur. 3) Yemeğini yiyen doysun, aç kalkmasın. 4) Aç kişiler ve yemek:

*1. İvedi iş kılarsan, hep kötü olur,
ivedi yemek (a ş - s u) yersen, hastalık (ig) olur (KB, 1998).*

*2. Yemeğe (a ş - s u) çağırmasan, bir kusur (müni) olur,
Çağırсан da kişiler, bin kusur bulur! (KB, 4647)*

*3. Sen iyi yap yemeği (a ş - s u) , (hazırla) arı,
(Yiyen doysun) ve kalksın! Konukla arı! (KB, 4648),*

*4. Karnı açılmış kişi, aşın yüzünü görse,
Susamış kişi kanar, suyun yüzünü görse! (KB, 2924).*

6) *Ateş ve su*: Ateş ile su, diğer dünya kültürlerinde görüldüğü gibi birbirlerinin zıddı ve karşıtı idiler. K u t a d g u B i l i g’den seçerek aldığımız bu beyitlerde, elbette ki O r t a d o ğ u kültür ve edebiyatlarının bazı tesirleri vardır. Ancak bütün beyitler de, yalnızca türkçe sözlerle yazılmışlardır. Sözler, eski ve arkayik bir karakter taşırlar. Müslümanlıktan önceki U y g u r edebiyatının bir devamı gibidirler. Beyitlerin dayandığı manalar, aşağı yukarı şöyledirler:

1) ‘gece-gündüz’, ‘su-ateş’, ‘yeşil-kızıl’ karşılaştırmaları. - 2) *Su-ateş, ‘düşmanın yenilmesi-ateşin sönmesi’*. - 3) *Su-ateş, ‘iyi kötü söz, ‘yapma-yıkma’*. - 4). *Su-ateş, ‘gülme-ağlama’*. - 5) ‘*Su-ateş-beylerin ünü*’:

*1. Kara gece vaklaşmaz, aydınlık (yaruk) güne,
Yeşil su konu r olmaz, kızıl ateşe (ot)! (KB, 2250)*

*2. Düşman bir dağılırsa (saçıt), yeniden derilemez,
Su ile sönen ateş, yeniden (yana) dirilemez! (KB, 2396)*

*3. Ağızdan bazan (bara) ateş, bazan ise su (yani söz) çıkar,
Bunlardan biri yakar, birisi ise yıkar! (KB, 2686)*

*4. Bir ara ateş olur, bir ara gör su olur,
Bir ara gör (kör) güldürür, bir ara da ağlatır! (KB, 4096)*

5. Üç şeye olma yakın, (olma üç şeye) komşu (konşu),
Yanar ateş, akar su; bir de beylerin ünü (küsi) (KB, 4097).

Baba-oğul ve su, bilig ve su, söz ve su, zulüm ve su, ün ve su

7) Su ile "Baba ve oğul": Kutadgu Bilig-yazarı Yusuf Has Hâcib, oğul kız sahibi olmayı, büyük bir mihnet ve eziyet gibi gösterir. Anlaşıyor ki yazar, oğul-kız sahibi olmak isteyenlerin, bunun güçlük ve sorumluluklarını bilip, ona göre hazırlanmalarını, göstermek istiyordu:

Oğul kızı doğanın, gemisi parçalanır (sın-),
Gemi parçalanırsa, suda kim diri kalır! (KB, 3387).

Yaşlılar için, bir yerde de bir rüya yorumu yapıyor. Aslında bir beyitle, bütün bölümdeki manayı anlatmak da çok güçtür. Bir örnek olsun diye sunuyoruz. Bir yaşlı için, iyi bir yorum değildir:

Eğer mevsim kış ise, düş gören de yaşlıysa
Akar su buz, kar dolu; eğer düşte görürse... (KB, 6013).

8) Su ve beylerin "ünü": Yukarıda "yüz suyu" deyiminin, onur, şeref ve itibar anlayışıyla kullanıldığı üzerinde, durmuştuk. Kutadgu Bilig'de bir kaç yerde de, "beylerin ünü" yerine, "beylerin suyu" denildiğini görüyoruz. Bu, çok önemli ve manalı bir deyiş ve söyleyiştir. Bey ve hakanların, memurları ile elçilerini iyi seçmeleri öğütleniyordu:

Eğer elçi kötü (yavuz), kof ve boş (kov), (bir kişi olur ise), kuşkusuz (siziksiz) tükenir, orda beylerin suyu! (3629)

9) "Bilig ve su": Deniz ve ırmak ile ilgili bölümümüzde de, bu konu üzerinde yine duracağız. Bilgiyi, suya veya denize, ırmağa benzetme, Ortadoğu kültürlerinde de görülür. Ancak buradaki sözler, çok eski bir, türkçedir. Ayrıca yabancı sözler de, görülmemektedir. Burada sunacağımız beyitler, ayrı ayrı yerlerden derlenmiştir. Buna rağmen aralarında bir mana yakınlığı ve akıcılığı görülür:

1. Bir akar su gibidir, dilin söylediği söz,
Nereye su akarsa, çiçek orada biter (ön-). (KB, 2688)
2. Bilginin sözleri, yerde su gibi durur,
Suyu yerde akıtsan, orada ni'met olur!
Bilgili kişilerin, sözleri hiç eksilmez (eksümez),
Akan duru pınarın (yul), suları hiç eksilmez! (KB, 972-3)

3. Bilgisiz yürek ile, bir dil ne işe yarar?

Bilgi ile su gibi, herkese faydalı ol (KB, 6606)

4. Bilgi bir deniz gibi, ne ucu var ne dibi (tübi),

Serçe denizi emse, emdiği su nedir ki (KB, 6609)

En son beyitte, su ile deniz arasında bir ilgi kurabilmek için, değişik bir beyit daha sunduk. Bu beytin açıklamasını, deniz ile ilgili bölümümüzde sunacağız. Burada serçeye, eski türkçe “semürgük” denmektedir. “Sözvesu” ile ilgili bölümümüze de, bakılmalıdır. Burada yabancı olarak, yalnızca, “ni‘met” sözü geçmektedir.

Bahçe ve su, doğum ve insan suyu, ecel suyu, gusül suyu

10) Su ile, “bahçe ve çiçek”: Yukarıda, su bilgi-çiçek ile ilgili bazı beyitler vermiştik. Burada, yalnızca çiçek değil, bağ ile bahçe de vardır:

Kişi gönlü bir bağıdır (bağ), onu yeşerten ise,

Beyleyin sözleriyle, iyi güzel savlardır (KB, 1807)

Hangi bağ ile bahçe, sürekli sulanırsa,

Onbinlerce kokulu (yudın), renkli çiçek yayılır! (KB, 1808)

11) Doğum ve “insan suyu”: Erkeklik tohumuna, er suyu veya sadece su denmesi de, ilgi çekici bir noktadır. Kadının zinâ yoluyla edindiği bir çocuktan söz açılıyor. Buna da, “hırsızlık suyu”, yani “oğruluk suyu” deniyordu. Böyle bir çocuğun doğması da, âfet, yani “yut” olarak görülüyordu. “Yut”, kışın hayvanların ayaklarının donmasıyla ortaya çıkan bir felâkettir. Görülüyor ki Kutadgu Bilig’de, henüz hayvancılık geleneklerinin izleri silinmemiştir:

Anne gizli (yaşut) alırsa, hırsızlık tohumunu,

Ondan doğacak oğul, bir âfet (yut) olur! (KB, 5768)

12) “Ecel suyu”: Bu anlayışı, Ortadoğu kültür ve düşüncelerinde de görüyoruz. Ancak Kutadgu Bilig, her türlü dış tesirlerden ve sözlerden arınmış olarak anlatır. Fikirlerin temelinde, elbette ki dış dünya ile benzerlik vardır. Burada ayrıca Türklerin, “Atlı Azrail” motifi de görülmektedir:

1. Hayatımın sonunda, bir atlı (atçı) bir su verdi,

Ben de alarak içtim, tüketip suyu kandım! (6035)

2. Son basamağa çıktım, o atlı yine geldi,

Bana verdiği suyu, alıp kanarak içtim.

3. Gör işte bu atlıdır, babası (atalığı) olanları,

Babasızları alır, ey arı temiz kişi! (6055)

“Ecel suyu”, Kutadgu Bilig’de, bir kadeh ile sembolleştiriliyor. Ecel suyuna da, “ıdılgısu”, yani kadehlik su, deniyordu. Bunu Ortadoğu düşüncelerinde de görüyoruz. Ancak ıdılgı, yani kadeh, eski Türk geleneklerinde büyük bir yer tutuyordu. “âb-ı hayat”a, “tırılgılgı suyu”, yani dirilik suyu deniyordu.

Kadehdeki bu suyu, tüketerek tüm içtim,

Bunu hayatla yordun, sen yaşımı uzattın. (KB, 6057)

Senin dediğin gibi, bu su hayat demektir:

Yarısı içilir de, yarısı da (yarım ülüg) kalırsa, (6058)

Yarısını içip de, yarısını (yarımı) koyduysam,

Hayatımın yarısı, ancak kalmış demektir! (6059)

Ben ise kadehteki, suyu tastamam (tükel) içtim,

Hayatımı tükettim, artık esen hoşça kal! (6060)...

...Tükenmiştir hayatın, artık kazıldı mezar (kırtım)!..

13) “Gusu l” ve kadınla ilişki: Şiir, çok eski türkçe sözlerle yazılmış da olsa; yine de burada İslâmiyetin derin tesirleri görülür. Ancak burada da, bir “sıcaklık-soğukluk” gibi, ikili düşünce kurulabilmiştir. Buradaki iki beyitten biri, kadın ile sohbet ve diğeri de, düş ile ilgilidir: (KB, 3584, 6017):

1. Dişi ile bir sohbet, çok çok iyi bir şeydir,

Soğuk suyla yıkanma, buna karşı (yanut) çok zordur

2. Yine bir rüyâ var ki, gören şeytanla (yek) olur,

Bu rüyâyı görenler (tüşegli), suyla yıkanmalıdır!

14) “Söz ve su”: Gerçi bu gün de “su gibi konuşma”lardan, söz açmıyor değiliz. Ancak eski Türklere göre “su gibi söz”, derin bir manası olan ve yerinde söylenmiş bir sözdür. Bunun için de bilge olmak gereklidir. Aşağıda sunacağımız örnekleri, şöyle yorumlayabiliriz: 1) Bilgelerin, söz ile “su çıkar-maları”. - 2) Suyun, “çiçek, koku ve renkler oluşturmaları”. - 3) İyi sözlerin, “su gibi akarak, çiçekler açturmaları”.

“Söz suyu”, çok önemli bir deyim olarak, burada da görülüyor. Yukarıda, “bey suyu, yüz suyu” gibi deyişler üzerinde de durmuştuk. Ancak 5. beyitte bu anlayış, biraz değişik olarak görülüyor:

1. Sulu çimenler gibi (öyük çim), bilgeler yararlıdır,
Nereye ayak vırsalar (depse), oradan bir su çıkar! (KB, 974)
2. Eksilip, azalmadan; hangi bağa değse su,
Binbir çiçek yayılır, renklerle kokularla! (1808)
3. Bir akar su gibidir dilin (til) iyi sözleri,
Nereye doğru aksa, açtırır çiçekleri! (2688)
4. Çok söz söyleme, serin dur, dilini koru (küdez),
Çok söylenen sözlerin, suyu az kalır! (4332)
5. Dilim geri durmadı (ud-), çok söz söyledi,
Sözlerim azalmadı, ancak suyu eksildi! (5436)

15) *Töre-Zulüm ve su*: “*Töre ve güç*” yani zulüm ikilisi veya karşıtı, Türk düşüncesi ile devlet anlayışında, sık sık yer alır. *Kaşgarlı M a h - m u d*’un 11. yüzyılda derlediği, eski bir Türk atasözünde de bu anlayışı görüyoruz: “*G ü ç kapıdan girince; tö re , bacadan kaçar!*” *K u t a d g u B i - l i g*’in aşağıdaki iki beyitinde de, “*t ö r e g ü ç*” karşıtına karşı; “*a t e ş - s u*” karşıtı, kullanılmaktadır:

1. Yanan bir ateştir (küyer ot) güç, yaklaşanları yakar!
Töre, su gibi akar, türlü nimetler biter! (2032)
2. *Töre bir su gibidir, zulüm (küç) yakan ateştir,*
Süzülmüş su akıttın, (zulüm) ateşi söndü! (3107)

Yerin yurdun suyu, yağmur suyu, yeşil su

16) *Yağmur*’suyu: Yağmura Türkler, her çağda büyük bir önem vermişler ve ona *ilâhî bir kişilik* tanımışlardı. Bereketin ve hayatın bir temeli olarak görmüşlerdi: “*Yağmur, otuğ yaşarttı*”, yani *yağmur otları yeşertti*. Bu, çok eski bir sözdür⁶⁴. Yine eski Uygur Mani yazıları, “*yağmur yağıp, yer ölür*”, yani “*yağmur yağar, yer rutebetlenir*”, diyorlardı⁶⁵. Yağmuru yağdıran da beyaz bulut idi: “*Beyaz bulut yükseldi, yağmur yağdı*”. Eski türkçe ile, “*Ürüng bulut önüp, yağmur yağdı*”⁶⁶.

”*Beyaz bulut, B u d a ve M a n i* dinlerinde önemli bir sembol idi. *K u t a d - g u B i l i g* ise burada, ya dağda yaşayan yoksullardan veyahut da zâhidlerden söz açıyordu:

⁶⁴ Kaşgarlı M a b m u d , III, s. 436.

⁶⁵ A. von Le C o e q , *Türkische Manichaica*, III, 13,4.

⁶⁶ *Türkische Turfan Texte*, I, 5.

1. Biri dağlarda koşar, evi bir mağaradır (üngür),

Yediği ot köküdür, içtiği yağmur suyu! (6155)

2. Yediğim ot köküyle, bir yağmur suyu yeter (tap),

Yüksek kumda tüneyip, çuvaldan (tagar) bir don yeter! (KB, 6571)

17) Yeşil-su': "Yeşil ırma k", yani eski türkçe "Yaşıl Ögüz";

Göktürk çağından, yani Kültegin yazıtından itibaren görülen bir deyim ve anlayıştır. Yine aynı çağda, "Yaşıl Kaya" gibi, yer adları da görülüyordu. Gök, mavi yerine, yeşil gök denmesi ise, Kutadgu Bilig'de, Karahanlı çağında görülüyordu.

"kızıl ateş-yeşil su", "yağız-yer - yeşil su", "karanlık gece - aydınlık gün" gibi karşılıkları aşağıdaki şüirlerde görüyoruz:

1. Karanlık gece ile, aydın gün yakın olmaz,

Kızıl ateşe ise, yeşil su konuk olmaz! (KB, 2250)

2. Yağız yer ve yeşil su, birbirine yaraştı,

Binbir çiçek yayıldı, açıldı güle güle! (KB, 3212)

18) "Yer-su": (Ev, bağ, saray, köşk): Aşağıdaki vesikalar çok önemlidir: "Yer ve yer-su", bağ, bahçe gibi anlayışlarla da söyleniyordu. "Yerin-suyun" deyişini ise; yerin-yurdun diye yorumladık:

1. Oğul, kız, karım diye, malı toplama,

Yer-su ya bağım deyip, gümüş toplama! (KB, 2278).

2. Ev almak ister isen, komşusunu (konşu) sor,

Yer almak diler isen, sularını sor! (KB, 4548)

3. Ne sarayın, ne köşkün, ne de yerin, suyun yok!

Ne atın, ne koşumun, ne de oğul kızın yok! (3439).

DEDE KORKUT'TA SU VE SULAR

"Ordumun haberin bilir misin, değil bana!

"Kara başım kurban olsun suyum sana!...

Dede Korkut

Hocamız Prof. Abdulkadir İnan, Altay Türklerinde ve eski Türk dinleri ile inanışlarında, yer ve suların, "canlı birer varlık" gibi kabul edildikleri üzerinde, sık sık durmuşlardı. Dede Korkut kitabından seçip, başlığımıza koyduğumuz sözler de, hocamızın bu görüşlerini pekiştirmektedirler. Salur Kazan, kaybolan ordu'sunun, yani aile ile çevresinin habe-

rini, akar sulardan soruyordu. Ona göre, “*su, H a k T a ’ a l a ’ n u n y ü z ü n ü , c e m a l i n i g ö r m ü ş t ü r*”. Bundan dolayı, onun birşeyler bilmesi gereklidir. Gerçi sudan bir cevap alamamıştır. Ancak bununla en eski Türk geleneklerini, İslamiyet ile benzeştirmiş ve kaynaştırmıştır.

Akar suyun yaşlanması

Bu da, ayrı bir güzel ve derin bir motiftir. Su, yaşlanır ve ihtiyarlar mı? Bu, ayrı bir konudur. Ancak O ğ u z l a r , “*akıntılı görklü suyun karıması*”; diye dua ediyorlardı. Bazı sular da, “*karımış, ihtiyar*” olmuştur. O da, kanlı kanlı, kara kara, görklü, akıntılı, taşa taşa akmış; ancak sonra kurumuş veya “*suyu azalmış (soğulmuş)*” tur. Ancak Dede Korkut O ğ u z l a r ı , kurumuş demiyorlar; yaşlanmış, diyorlardı. Önemli olan nokta budur.

Suların, “esen” olması

Bu da, güzel ve derin bir anlayıştır. O ğ u z l a r , insanlara olduğu kadar; sulara da, esenlik dileyebiliyorlardı. Bu esenlik, “*karşı yatan kara dağlar*” için de isteniyordu “*Karşı yatan kara dağlar esen olsa, il yaylar*”! Dağların esenliği, çok önemli idi. Böylece kendi illeri yaylayabilirlerdi.

Su üzerine “*yemin, dua ve adak*”: Bunlar üzerinde, çok güzel ve derin örnekleri, yine bu bölümümüzde bulacaksınız. Oğlu kaybolan ana, oğul bulunursa, “*kuru kuru çaylara, su salayım*”, diyor. Ana, bu suyu nasıl ve niçin salmak istiyordu? Dibi çok derinlerde; ancak çok duygulu ve güzel sözler! Bunun cevabını aramadan, biz de duygulanıp, okuyup geçelim.

Sular, insanın ve ailelerin, varlıklarının temelidir. Ev de, hayvanlar da suya bağlıdır. Onsuz, olunamaz. Su, arıdır, süzüktür. Aşağıdaki sahifelerimizde, buna benzer nice güzel sözler, duygular okuyacaksınız.

Dede Korkut'ta su kasidesi

D e d e K o r k u t kitabında, *kaside* diye bir deyim yoktur. Ancak eskiden beri, su için söylenen aşağıdaki görkemli sözleri, böyle anmışızdır. Bu düşünce ve deyişimizi, burada da devam ettirelim. Bundan dolayı okuyucularımızın bizi hoş görmelerini dileriz. Şiiri, bugünkü söyleyişimizle sunacağız:

Çağnam çağnam kayalardan çıkan su!

Ağaç gemileri oynatan su!

Hasan ile Hüseyin'in hasreti su!

Bağ ve bostanın hasreti su!

Ayşe ile Fatma'nın nigâhı su!

Şahbaz atlar gelip içtiği su!

Kızıl develer gelip geçtiği su!

Ak koyunlar gelip çevresinde yattığı su!

Ordumun haberin bilir misin, değil bana!

Kara başım, kurban olsun suyum sana!

G ö k t ü r k çağındaki yer-sular gibi, burada da, sular, *mukaddes (ıduk)* sayılmış ve tutulmuş gibidir. “*Kara başım kurban olsun suyum sana*” sözünün, başka ne mana ve derinliği olabilir? Bu konuda, daha fazla konuşmağa bir gerek yok. Çünkü bundan sonra vereceğimiz diğer vesikalar da, bu görüşümüzü, pekiştirecektir. “*su ile haberleşme*” bölümümüzde de, bu konuya yeniden döneceğiz.

Arı sular, ev ve aile suları

1) *Arı su*’’: Suyun arılığı, *Dede Korkut*’ta daha çok, *abdest* alınan sular için, söylenen bir tanıtımadır. *Dede Korkut*’a geçmeden önce, *Topkapı Sarayı*’nda bulunan, *Oğuz destanı* içindeki, şu muhteşem ve görkemli parçayı sunalım:

Arı suya yatıdıkta (?), abdestli Oğuz!

Alın yere koydukta, namazlı Oğuz!

Bir Tanrı’yı bilip, din serveri Muhammedün Nebi dilde,

Yadlı Oğuz!

Dede Korkut içinde, hemen hemen her akından önce, *Oğuz beyleri* toplanırlar, arı sudan abdest alıp, namaz kıırlarlar. *Dede Korkut*’un hemen hemen her yerinde bu sözler, aynı deyişlerle yenilenmiştir: (Bk.DK, 63-2, 120-3, 132-4, 151-13, 193-6). Şimdi bunlardan birinin, görkemli bir baş bölümünü sunalım:

Sayılmak ile Oğuz begleri tükense olmaz! Hep yettiler!

Arı sudan abdest aldılar! Ağ alınların yere koydular! İki rekât namaz kıldılar!

Adı Görklü Muhammed’e salavat getirdiler!...

2) *Suyun ‘Esenliği*’’: Dağların ve suların esenliği, gerçekten üzerinde durulacak bir konudur. Dağlar ile suların esenliğinden söz açıldıktan sonra, atların, develerin, koyunların, beğlerin; hatta annenin esenliği de, dilenmektedir. Dağlar ile sular, mal ve aile gibi, hep bir arada anılıyor ve görülüyordu:

Karşı karşı kara dağlar, esen olsa il yaylar!

Kanlı kanlı sular esen olsa, kanın taşar!

Kara koç atlar esen olsa, kulun doğar!

Ağayлда ağca koyun olsa, kuzu verir!

Beg erenler esen olsa, oğlu doğar!

Sen esen ol, anam esen olsun! (DK, 145-3)

Az sonra suların kuruması ile soğulması, yani azalmasından söz açan, bazı sözler de sunacağız. Burada esenlik ile dağların, suların ve sürülerin verimlilik ve bereketinden söz açılmak isteniyor, gibidir. Babasına, “*Sen esen ol, anam esen olsun*” demekle, ben ölsem de, bir oğlunuz doğacaktır demek istenmektedir.

3) ‘*A i l e*’ ve ‘*S u*’ ilişkileri: Burada, oğul ve kardeş için söylenen iki sözü sunmakla konuya gireceğiz. Bundan sonra sunacağımız örnekler de, oğul veya kardeşin, akıntılı sularda kaybolmaları ile ilgili olacaktır:

1. (Kazan:) “*Kara dağım yükseği oğul!*

Kanlı suyum, taşkını oğul!

Kocalığım vakti aldırduğım, yalunğuz oğul!”

—*Dedi, buzladı; kâfirin izin izledi!* (DK, 141/10)

2. (Basat:) *Karşı yatan kara dağım, yükseği kardeş!*

Akıntılı görklü suyumun, taşkını kardeş!

Güçlü belim kuvveti,

Karangulu gözlerimin, aydını kardeş!

Kardaşımdan ayrıldım! (DK, 223-8)

Oğul ve kardeş, kanlı, akıntılı, taşkın sulara benzetiliyor. Bunlarında, ailenin diğer kişileri için söylenen, böyle bir benzetme ve ağıtı bulamadık. Kazan’ın oğlu, yaşlılığında olduğundan, “*kocalığım vakti aldırduğım oğul*”, diyor. Bunun manası da derindir.

4) *Sulardan oğul* “*uçurma*” ve “*akıtma*”: Dede Korkut Oğuzları, oğulun şu veya bu güçle ölebileceğini, akıllarına getirmiyorlar. “*Dağdan veya sudan bir oğul nu uçurdun veya akuttun*” diyorlardı. Bu sözleşmeler, gerçekten muhteşem ve görkemli karşılımlarıdır. Bu karşılımanın başını da, dağ ile ilgili bölümümüzde okuyacaksınız:

1. *Kanın akan yügrük sudan,*

Bir oğul uçurdun ise, değil bana!

Tamarların tuğladayım,

Azgın dinli kâfirlere,

*Bir oğul tutturdun ise, değil bana!
Han babamın yanına ben varayım...
Yalunğuz oğul haberin almayınça,
Kâfir yollarından, dönmeyeyim! (DK, 141-10)*

2. *Kamın akan yügrük sudan, bir oğul akıttın ise, değil bana!
Aslan ile kaplana, bir oğul yedirdin ise, değil bana!
Kara donlu, azgın dinli kâfirlere,
Bir oğul aldırдың ise, değil bana!
Han babamın katına, ben varayım...
Yalunğuz oğul yollarından, dönmeyeyim,
Yalunğuz oğul haberin, a Dirse Han, değil bana!
Kara başım kurban olsun sana! (DK, 25-3).*

Birinci örnekte oğulu “sudan uçurma”; ikincisinde ise, “sudan akıtma” deyişleri, söylenmektedir. *Yalunğuz Oğul*” deyişini ise, tek oğul olmasından kaynaklanmalıdır. Her ikisinde de, şiiri bir yerde ekledik ve son iki satırını, arkasına ilave ettik.

5) “*Taşkın sular*” ve “*deniz*”: Dede Korkut kitabının girişi, bir çeşit atasözlerinin yanyana getirilmesiyle, oluşmuştur. *Sular, ne kadar çağrışarak (urlaşuben), taşıp aksalar da, denizi dolduramazlar*”. Bizce bu çok derin, bir sözdür. Herkesin bir gücü vardır ve herkes haddini bilmelidir. En iyisi bu görkemli, muhteşem girişten bir kaç satırı buraya almaktır:

“.. *Urlaşuban (bağırıp, çağırarak) sular taşsa, deniz dolmaz! Tekebbürlük eyleyen Tanrı sevmez! Gönlün yüce tutan erde, devlet olmaz! Yad oğul saklamak ile oğul olmaz. Büyüyende salur gider, gördüm demez! Kül, tepelik olmaz! Güveyi, oğul olmaz!..*” (DK, 3,3).

6) “*Ev*” ve “*Evin suları*”: İlin, yurdun olduğu kadar evin suları, pınarları da, *Türk mitolojisi* ile Türk kültüründe o derece önemlidir. Evimizin yakınlarındaki pınarlar, çağlayan ve sulayan sular, masallarımızın en güzel motifleri ve çocuklarımızın, en güzel anlarıdır. Bu konu üzerinde, “*Türk Kültür Tarihine Giriş*” adlı eserimizin, VII. cildinde geniş olarak durmuştuk. Aşağıda sunacağımız birinci belge, Beyrek’in yas tutan kız kardeşi; ikinci belge de, pınardan su götüren nişanlısı ile ilgilidir. Her iki belgede de, tam bir masal ve mitoloji motifi görülür:

1) “.. *Andan babasının ordu'suna geldi. Meğer evlerinin önünde bir büyük ağaç var idi. Dibinde bir binar var idi. Beyrek baktı, gördü kim,*

kiçi (küçük) kız karındaşı, bınardan s u almağa gelir. “Kardaş Beyrek!” Deyü, ağlar, buzlar. “Toyun, düğünün kara oldu!” Deyü ağlar!...” (DK, 102.4).

2) “Ben bu yerden gideli deli olmuş!

Delim ağca karlar yağmış, dize yetmiş!

Han kızının evinde, kul halayık tükenmiş!

Maşraba almış, suya varmış!

Bileğinden on parmağın soğuk almış!...” (DK, 111-1)

“Soğuk soğuk sular, çayırlar, çemenler”

Burada, Türk masalları ile eski Türk efsanelerinin, ünlü bir motifine geliyoruz. Altay destanlarında, Dede Korkut'ta ve hatta *geyik hikâyeleri* içinde, böyle soğuk sulu ve *gök çemenli* yerlere sık sık rastlanır. Buna da Dede Korkut'tan, seçilmiş bir örnek verelim:

“Kan Turalı baktı gördü, bu konduğu yerde, kuğu kuşları, turnalar, turaçlar ve keklikler uçarlar.

“Soğuk soğuk sular, çayırlar, çemenler.. Selcen Hatun bu yeri görkülü gördü, beğendi. Düştüler, işrete meşgul oldular; yediler, içtiler...” (DK, 191-13).

7) “Suyun veya denizin dibi” (?): Dede Korkut kitabının içinde, halâ anlaşılmayan pek çok yer vardır. Şimdiye kadar Dede Korkut üzerinde yapılmış yayınlarda bazı düzeltmeler ve yorumlar yaparak, sunmağa çalışacağız. Bu *derin sular* veya denizler, Oğuzlara yabancı olan, kâfirlerin kıyı şehirlerinde idi. Belki de burası, *Karadeniz* idi:

Arkiç kırda yaykanur, Umman denizi'nde,

Sarp yerlerde yapılmış, kâfir şehri,

Sağa sola çırpındı, urur süzgeçleri,

Su dibinde döner bahrîleri,

Tanrı benim deyü, su dibinde çığırsur âsileri,

Önün koyup tersin okur kıızı, gelini... (DK, 279)

“Umman denizi”; sözler arasında görülüyor. Burası herhalde *Karadeniz* olmalıdır. *Balıkların* çırpınarak, sağa sola vurdukları yüzgeçlerinden, söz açılıyor gibidir. *Bahrîlerden*, yani dalgıç kuşlarından söz açılıyor. Ancak suyun dibinde, “Tanrı benim” diye çığırsan âsilerin, ne olduklarını biz anlamadık. Görülüyor ki Oğuzların yabancı oldukları, a ç ı k d e n i z ile, ilgili, karanlık; fakat çok derin ve güzel bir destan parçasıdır.

Sular için, “dua, beddua, and ve yemin”

8) *Sular için yapılan, “dualar”*: Akar sular için yapılan duaların da en güzellerini, yine Dede Korkut'ta görüyoruz. Yarı şaman, yarı müslüman sayılan Kırgız bakışlarının dualarında Dede Korkut, “*Suyun ayağı Er-Korkut*” diye anılıyordu. Bunun ne demek olduğunu kesin olarak anlayamıyoruz. Ancak Dede Korkut kitabında, akar sular için bu kadar güzel sözlerin söylenmiş olması da, boş olmasa gerektir:

Demem Korkut geldi, oğlana ad koydu, aydur:

“...*Allah Ta'ala sana bir oğul vermiş, tuta versin!*

Ağ sancağın götürende, Müslümanlar arkası olsun!

Karşu yatan kara karlı dağlardan aşar olsa,

Allah Ta'ala senin oğluna aşut (geçit) versin!

Kanlı kanlı sulardan geçer olsa, geçit versin!

Kalabalık kâfire girende,

Allah Ta'ala senin oğluna, fırsat versin!... (DK, 75-8)

“*Suyun geçidi*” burada, dağların geçidi, yani “aşut” ile yanyana geliyordu. Aslında Dede Korkut ile Türk efsanelerinde, “*suyu geçmek*”, önemli bir olay ve motiftir. Dağı ve geçidi geçmek gibi...

9) *Akar sulara, “beddua ve kargama”*: Su ve akar sular, Türk kavimlerinde her çağda mukaddes ve saygılı tutulmuşlardır. Ancak *Dirse Han'ın Hatunu*, oğul gelmeyince, kaygıya düşmüştü. Oğlunun, *Kazılık dağı* üzerinde, ölmüş olduğunu düşünerek, dağa beddua etmeğe, ve *kargamağa* başlamıştır:

1) “- *Öz gövdede canın var ise oğul, haber bana!*

Kara başım kurban olsun, oğul sana!

Akar senin suların, Kazılık dağı,

Akar iken akmaz olsun!

Biter senin otların, Kazılık dağı,

Biter iken, bitmez olsun!... (DK, 27/5)

2. Oğlan gözünü açıp, annesine:

“- *Beri gelgil, ak südün emdiğim, kadını ana!*

Ağ pürçekli izzetli, canım ana!

Akarlıda sularına, kargamağı,

Kazılık dağının günahı yoktur!... (DK, 28-5)

10) *Sular üzerine ‘‘yemin ve and’’*: Hocamız, Prof. Abdulkadir İnan, Dede Korkut'ta suların aziz tutulduğu üzerinde durmuştu: (Şamanizm, s. 168). Banı Çiçek'in nişanlısından haber gelmeyince kız, şöyle yemin ediyordu:

... *Sovuk sovuk SULARIN,*
İçer olsam, benim kanım olsun!
Altın akçan harcayır olsam,
Benim kefenim olsun!...
Arş tanık olsun! Kürsi, tanık olsun!
Yer tanık olsun! Gök tanık olsun!
Kadir Tanrı tanık olsun!... (DK, 167-9)

11) *‘‘Gece’’ ve sular*: Akşam olunca, sular kararınca, *‘‘sular kararır’’*, deriz. Bu deyişimizin manası üzerinde, ayrıca duracağız. Nedense Dede Korkut kitabında, dağlar ile *‘‘akıntılı görklü sular dan’’*, gece, yani *‘‘dünün’’* geçiliyordu. Niçin gündüz değil de; gece geçiliyordu. Bu, üzerinde durulması gereken, ayrı bir meseledir. Şimdi bir kaç örnek sunalım:

1. *Arka beli dağdan dünin (gece) aşın,*
Akıntılı görklü sudan, dünin geçtin,
Ağ alınlı Bayındır Han'ın divanına,
Dünün vardun!... (DK, 239).

2. *Arku beli ala dağdan, dünin (gece) aşan,*
Akıntılı görklü suyu, delip geçen,
Caripliğe gelen, yatır mı olur?
Beñçileyin karusından, ağ ellerin bağladuban,
Tonguz damında yatır mı olur?... (DK, 267-1)

Bizce burada baba, oğulun ölümünü hatunundan saklamak için gece yol alıyor ve gece geliyor. Ayrıca durumu haber vermek için de, Bayındır Han'ın ordusuna, gece gidiyordu. Bu bir *‘‘yas’’* alâmeti midir? bilemiyoruz.

Dede Korkut'ta su ile haberleşme

12) *Haber, haberleşme’’ ve sular*: Dede Korkut kitabındaki bilgilerle ilgili bölümümüze başlarken, *‘‘su kasidesi’’* diye adlandırdığımız, muhteşem ve görkemli girişi sunmuştuk. Şimdi şiiri kısaltarak,

başındaki, nesir halindeki sözleri sunalım. Kazan, “*su, hak didârını*”, yani “*Allah’ın yüzünü, cemâlini görmüştür*”, diye söze başlıyordu:

... Kazan’ın önüne bir su geldi. Kazan aydur (şöyle dedi):

“- Su, Hak didârın görmüştür, ben su ile haberleşeyim, dedi

Görelim hanım, niçe haberleşdi:

Çağnam çağnam kayalardan çıkansu!...

Ordumun haberin bilir misin? değil bana,

Kara başım kurban olsun suyum sana!

—Dedi. Su kaçan haber verse gerek. Sudan geçti. (DK, 45-1)

“Su, Allah’ın yüzünü, cemâlini görmüştür”

“Suyun mukaddesliği”, burada da açık olarak görülüyor. Su ile ilgili çok eski Türk gelenekleri burada, İslâmiyet ile uyuşturulmuştur. Kazan, “*Su, Allah’ın didârını, yani yüzünü, cemâlini görmüştür*”, diyordu. Su ile haberleşme üzerinde, bir kaç örnek daha sunalım. Haber, dağlardan ve sulardan geliyordu:

1. Kanlı kanlı sulardan haber geçe,...

Kalın Oğuz iline haber vara,

Kanlı Koca oğlu, Kan Turalı,

Netmiş diyeler?... (DK, 186-8)

2. Akan duru sulardan, haber geçe!

Arkuru yatan ala dağdan, haber aşâ!

Hanlar hanı Bayındır Hana haber vara... (DK, 197, 244, 256)

3. Mere Ozan!...

Taşkın suları aşıp, geldiğinde geçtiğinde,

Be yrek adlı bir yiğide, buluşmadın mı?... (DK, 105-10)

“İçit” ve “geçit” veren sular

13) “*Geçitler*” ve sular: Dede Korkut’ta, “*sular geçti*”, dağlar aştı” deniyordu. Dağlar aşılıyor ve sular da, geçiliyordu. Bu da, türkçemizin bir düzenidir. Bunun için de su geçitleri için, “*geçit*”; dağ geçitleri için de, “*aşut*” deniyordu. Ancak eski türkçede çeşitli dağ geçitleri vardır. Dağları çağırduğunuzda, gelen yansımaya Dede Korkut, “*işit*” diyordu. Akarsuların “*geçit*” ile, dağların “*işiti*” arasında bir eşleme yapılıyordu:

1. *Kara kara dağlara ayırttuğında, işit versin!*

Kanlı kanlı sulardan geçit versin!

... *Hem Basat'a alkış verdi... (234/12)*

2. *Karşı yatan kara dağlardan aşar olsa,*

Alla h Ta'ala senin oğluna aşut versin!

Kanlı kanlı sulardan geçer olsa, geçit versin!

Kalabalık kâfire girende,... (75-8)

“Suyu geçme” de, Türklerde inanışlar bakımından, ayrı bir önem taşır. Burada, “sulardan haberin geçmesi” gibi, manevî bir anlamı olan bir anlayışla; “suları delip geçme” deyişleri üzerinde, iki örnek sunacağız:

1. *Akıntulu görklü suyu delip geçin!*

Kaza n divanına çarpıp varın!

Ağ çıkarıp, kara giyin!... (DK, 298-3)

2. *Akan duru sulardan, haber geçe!*

Arkuru yatan dağdan, haber aş!

Hanlar hanı Bayındır Han'a vara!.. (DK, 19-7)

14) “İçit” Yurdun içme suları: Bu konu ile ilgili örneklerimizi yukarıda sunmuştuk. Bu içme suları, yurda ve oluşturan halka, aittir. İçitleri halk adına da, Oğuz beyleri temsil eder. Bu içitler, yalnız insanlar için değil; hayvanların da hayatı ve içeceği. Bu konu, eski Türklerde olduğu kadar, bugün de köylerimizde, en önemli bir davadır. Bu konuda *Dede Korkut*'ün, kısa olarak, yalnızca iki örnek sunalım:

1. *Yüksek yüksek kara dağlarım, sana yalpak olsun!*

Soğuk soğuk sularım, sana içit olsun!

Tavla tavla şahbaz atlarım, sana binit olsun!... (DK, 166-12)

2. *Soğuk soğuk suları sorar olsan!*

Ağam Beyreğim içidiydi,

Ağam Beyrek gideli, içerim yok!... (DK, 103-9)

15) “Konuklu Hakkı” ve “akıntulu görklü sular”: Dede Korkut, çıkıp, Deli Karçar'dan kız kardeşini istemeğe gidiyor, Deli Karçar, izinsiz kendi yurduna girdi diye, Korkut'u öldürmeğe kalkıyor. Dede Korkut, suyundan içeneğe gelmişim demek yoluyla, Deli Karçar'dan aman dilemiş oluyordu:

... (*Deli Karçar*): “Ayaklılar buraya geldiği yok!

Ağızlılar, suyumdan içtiği yok!

Amelin mi azdı!.., ecelin mi geldi!..

(Dede): "Karşı yatan kara dağını, aşmağa gelmişim!

Akıntulu görklü suyunu içmeğe gelmişim!

Gen eteğine, dar koltuğuna, kısılmağa gelmişim! (DK, 83-6)

16) "Suların kuruması": Burada, "suların kuruması" ile, "suların karıması" arasında, bir ayrılık gözetmek gereklidir. "karımak", yaşlanma ve miâdın dolması demektir. Yine Dede Korkut'ta "soğulma" demi mi görülür. Bu da, kaynağın kuruması ve suların çekilmesi demektir:

1. Yöm vereyim, hanım:

Yerli kara dağların, yıkılmasın!

Gölgelice kaba ağacın, kesilmesin!

Kamın akan, görklü suyun kurumasın!... (DK, 61-5)

2. Akıntulu görklü suyun,

Soğulmuş idi, çağladı ahır!

Kaba ağaçta dal budağın,

Kurumuş idi, yeşerip göğerti ahır!... (DK, 258-5)

Suyun yaşlanması, (karıması): Yüz ve ağız suyu

Burada çok önemli bir, din, efsane ve mitoloji motifi ortaya çıkmaktadır. Burada Türkler, suları canlı ve yaşayan bir varlık olarak görüyorlar ve sulara bir kişilik veriyorlardı. Yer-sular ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz:

1. Akıntulu görklü sular karısa, kara taşmaz!

Kaytanlar (deve) karısa, torum vermez!...

Er yiğitler karısa, oğul doğmaz!... (147-11)

2. Kanlı kanlı ırmakları karıyıptır, suyu gelmez!

Şahbaz şahbaz atlar, karıyıptır, kulun vermez!... (59-3)

17) "Yüz suyu": Dede Korkut'ta yüz suyu, bizim kullandığımız manada söylenmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Karahanlı çağında, Kutadgu Bilig içinde, manası daha geniş ve derindir. "Yüz suyu", kişinin itibarı ve onuru, demektir. Nitekim, beylerin suyu" da, beylerin itibarı, onuru ve şerefi karşılığında söyleniyordu:

*Dünya adı ve ünü, iki şey ,ile durur,
Biri mal ve davar, diğeri de Yüz suyu!*

Bir örnek de, *D e d e K o r k u t* kitabından vererek, konuyu bitirelim: “*Cü-
nahınızı, adı görklü Muhammed Mustafa yüz s u y u n a* başışlasın, Hanım
hey!... (DK, 66-10; 122-7; 213-5; 271-11..)

‘*A ğ ı z s u y u*’, *K u t a d g u B i l i ğ*’de daha çok, ‘‘*sözün
sulandırılması*’’ manasında söylenmiştir. Yukarıda, bu anlayışla ilgili, örnekler
sunulmuştur. *D e d e K o r k u t* içinde ise bu söz, bizim andığımız manada kul-
lanılmıştır:

‘‘*.. Kan Turalı nikabın serpti. Kız köşkten bakar idi. Taraklığı boşaldı.
Kendisi mavladı. Avsıl olmuş dana gibi, ağzının suyu aktı..*’’ (DK, 180-5).

Dede Korkut'ta suların tanımı

1. ‘*Akıntılı görklü su*’ *D e d e K o r k u t*’ta en çok görülensu
tanımı, budur. Bir fikir verebilmek için, örneklerimizi şöyle sınırlandıracağız:
1) ‘*akıntılı görklü suyumun taşkını kardaş*’ (Dk, 89). - 2) ‘*Akıntılı görklü
suyu geçe.*’: (DK, 239). - 3) ‘*Akıntılı görklü suyu delipgeçen*’: (267-1; 298-3).
- 4) ‘*Akıntılı görklü suyunu, içmeğe geldim..*’ (DK, 83-6). - 5) ‘*Akıntılı görklü
sular karısa.*’: (147-11).

Görklü, akarlı ve duru sular

2. ‘*Akarlı da sular*’ : Bu söz, anlaşılamiyor. Bizce *y u r d u n* mali
ve varlığı arasında bulunan sular, ‘*akarlı*’ olarak, anılmış olsalar gerekti. Bu
söz, *D e d e K o r k u t* kitabında, yalnızca bir yerde geçmektedir: ‘*Akarlıda
sularına kargamagıl!..*’ (DK, 28-5).

3. ‘*Duru sular*’ *D e d e K o r k u t*’ta, ‘*akan duru sulardan haber
geçe*’ deyişi, yalnızca bir kez görülüyor: (DK, 19-7). *O ğ u z l a r*, daha çok
akıntılı sulardan hoşlanıyorlardı. Ancak *D i r s e H a n*’ın oğlunun yaramaz-
lığının haberi, belki de gizlice, duru sulardan bile geçmişti.

4. ‘*Görklü su*’ deyişi, yalnız olarak görülmüyordu. ‘*Görklü çemen*’
tanıtmasını, aynı kitapta görebiliyoruz. *C ö r k*, aslında güzellik demektir. *Pey-
gamber* için de, kullanılan bir tanıtımdır. Sular için, ancak şu yerlerde geçi-
yordu: 1) ‘*Kamın (?) akan görklü suyun kurumasin!..*’: (DK, 61-5). 2. ‘*Akıntılı
görklü suyun karısa (yaşlansa), kara taşmaz!..*’ (147-11).

5. ‘*Kanın akan su*’ : İyice anlayamadığımız bu su tanıtmasını, şu
yerlerde görüyoruz: 1) ‘*Kanın akan yügrük sudan, bir oğul uçurdun*’: (DK,
138-8, 9). - 2) ‘*Kanın akan yügrük sudan, bir oğul akuttın*’: (DK, 25-3). -

3) “*Kanın akan görklü suyun, kurumasın*”: (DK, 61-5).

Görülüyor ki burada, *kanın* ve *kamın* sözleri birbirine karışıyor. Bizce burada kanın deyimini, daha doğru olsa gerekir.

Kanlı, esenlikli ve yaşlanmış sular

6. “*Kanlı kanlı sular*”: Bu deyim ve tanıtma, *Dede Korkut*’ta, sık sık görülür. Oğuzlar sular için, “*kanlı*” tanıtmasını, niçin yapıyorlardı? Bunu, duyuyoruz; ancak kesin olarak yorumlayamıyoruz. “*Kanlı kanlı sular esen olsa, kanın taşar*”, deyimini de iyice anlayamadık: (DK, 145-3). Bu sözlerden elbette ki biz de bir şeyler duyuyoruz. Ancak kesin paralellerini bulamıyoruz. (Ayrıca bk. DK, 186-8.)

“*Kanlı kanlı ırmakları karıyıptır suyu gelmez*”, yani yaşlanmış ve suyu çekilmiştir sözü de, bize bir şeyler söylemektedir. Kanlı kanlı, taşkın akan ırmaklar, bir sızıntı halinde kalmış olabilir: (DK, 59-3). Her ne olursa olsun, *Dede Korkut*’un bu muhteşem ve görkemli deyişleri, yalnızca Oğuzlarda görülür.

7. “*Yaşlı sular*”, yani “*karımış sular*” da, yine *Dede Korkut* içinde görülür. Az önce bu konuda bir örnek vermiştik. Bir başka yerde de, “*Akıntılı görklü sular karısa, kara taşmaz*”: (DK, 147-11). *Akıntı* ve *taşma*, genç ve kanlı suların bir özelliği olmalıydı.

“*Kanın akan görklü suyun, kurumasın!*” veya “*akıntılı görklü suyun, soğulmuş idi, çağladı ahır*”, sözlerinde de suyun kuruması veya suyun büsbütün azalmasını içine alan manalar vardı: (DK, 35-4, 258-5).

8. “*Suların esenliği*” de, suların akıntılı ve taşkın akmalarıyla ilgili olmalıydı: “*Kanlı kanlı sular esen olsa, kanın taşar*” (DK, 145-3). Görülüyor ki *Dede Korkut* içinde aynı şeyler, değişik ve duygulu anlatışlarla anlatılıyordu. *Kurumuş* veya *azalmış* sular, elbette ki “*esen*” olamazlardı.

Taşkın ve kara sular

9. “*Suların karanlığı*”: *Dede Korkut* kitabı içinde, “*Kara kara dağlar*” deyişi sık sık geçer. *Dağlar* ile ilgili bölümümüzde bu konu üzerinde, geniş olarak duracağız. Ancak sular için bu tanıtma, pek sık görülüyordu. Gerçi, “*Kara-su*” deyimini, yalnızca *Anadoluda* değil; *Altay kuzeyindeki Teleüt Türklerinde* de, görülüyordu⁶⁷. Ancak, bu daha çok kaynak suları için kullanılan bir deyimdi. 11. yüzyıl ve daha önceki türkçesinde, şimdilik böyle bir deyiş göremiyoruz. Yalnızca *Kaşgarlı Mahmud*

⁶⁷ Radlof, *Wörterbuch*, IV, s. 743.

“Kara Kaş Ögüz” ırmağından söz açıyordu⁶⁸. Bu tanıtma da, ırmağın kıyıları ile ilgili olmalıydı.

“Akıntılı görklü sular karısa (yaşlansa), k a r a taşmaz”: (147-11). Burada kara sözü ve sıfatı, “taşma”nın bir tanıtması gibi görülmektedir. Dede Korkut’taki, bu tanıtma ile ilgili tek örneğimiz, budur.

10. “T a ş k ı n v e t a ş a n s u l a r ”: D e d e K o r k u t kitabında görülen bu tanıtma ile ilgili örnekleri, şöyle sıralayabiliriz: - 1) “Kanlı kanlı sular, k a n ın taşar”: (DK, 145-3). - 2) “Kanlı suyum taşkını, oğul!”: (DK, 141-10). - 3) “Akıntılı görklü suyumun, taşkını kardaş!”: (223-8). - 4) “Akıntılı görklü sular taşsa, deniz dolmaz!”: (DK, 3-3). Buradaki “urlaşma”, bağırma, çağırma veya büyük gürültü çıkarma demektir. suların sesleri de var ki, D e d e K o r k u t kitabında bu tanıtmayı başka bir yerde bulamadık.

⁶⁸ Kaşgarlı M a h m u d . III, s. 152. Kutlu ve Mukaddes Pınarlar.

29. BÖLÜM

KUTLU VE MUKADDES PINARLAR İLE KAYNAKLAR

(Türk düşünce ve destanlarında)

Burada, mukaddes sözünün üzerine, bastırılarak vuruyoruz. Çünkü eski Türklerde *kut* ve *kutlu* başka; *m u k a d d e s*; yani “*ıduk*” ise, başka anlayışlardır. Eski Türklerde “*ıduk*”, yani *m u k a d d e s*, “*Tanrı tarafından verilmiş veya gönderilmiş bir şeydir*”. Bundan dolayı eski Türklerde, “*yer ve sular*”, mukaddes idiler. Yerden kaynak suları da, herhalde böyle görmek gerekiyordu.

A n a d o l u ‘da *pınarlar*, artık eski mukaddes özlerini kaybetmişlerdir. Bunlara, eski Türk anlayışıyla, “*kutlu pınar*” da, diyebiliriz. Bir çok ünlü pınarların çevrelerinde, küçük bir *bük*, yani ağaçlık; önünde küçük bir göl ve yanında da, bir *yatır* bulunur. Yatırsız da olsa, adı yine de güzel ve kutludur. Burada, bunlar üzerinde geniş olarak durmayacağız. Ancak A n a d o l u ‘da pınarlar, kaynak suları için söylenen şu sözler ve daha niceleri, Türk kültür tarihi bakımından ayrı bir değer taşırlar: “*Akar, buğlek, bulak, çerme, çıkak, çaykara, göz, göze, gözen, kaynarca, kınık, obuz, taşkan, teşnek, teşme..*”

SU KAYNAKLARI VE YERALTI RUHLARI

T e p e g ö z efsanesi dolayısıyla, bu konuya yeniden döneceğiz. *Kötü ruhlar*, yeraltının derinliklerinden geliyorlardı. *Yeraltı ruhları* ile ilgili, ayrıca bir bölümümüz de vardır. En iyisi, D e d e K o r k u t ‘tan şu parçayı sunmak ve bundan sonra da, yorumuna geçmektedir:

“.. O ğ u z bir gün yaylaya göçtü. U r u z ‘un bir çobanı vardı. K o n ğ u r K o c a S a r ı Ç o b a n derler idi. O ğ u z ‘un önünce, bundan evvel kimse göçmez idi.

“U z u n B ı n a r demek ile meşhur bir bınar var idi. Ol bınara, p e r r i l e r konmuş idi. N a g â h a n d a n koyun ürktü. Çoban, erkece, (yani sürünün önünde giden tekeye) kakıdı, ileri vardı. Gördü kim, perri kızları, kanat kanada bağlanmışlar, uçarlar. Çoban kepeneğini üzerlerine attı, perri kızının birini tuttu. Tamah edip, derhal cimâ eyledi...”

".. Zaman ile O ğ u z yine yaylaya göçtü. Ç o b a n gine bu b ı n a r a geldi. Gine koyun ürktü. Ç o b a n ileri vardı. Gördü kim bir yığınak yatur. Yıldır yıldır yıldırar..": (DK, 214-215).

Görülüyor ki burada da p e r i l e r, pınara konuyorlar ve pınar çevresinde, uçuşuyorlardı. Çobandan hamile kalan peri kızının çocuğu, yani T e p e ğ ö z de, pınarın yanında bulunuyor veya pınardan çıkıyordu.

KUTLU PINARLAR VE KAYNAKLAR

1) "Suyun başı Süleyman", "su ayağı Er-Korkut":

Hocamız Prof. Abdulkadir İnan bu konu üzerinde, iki yerde durmuştur. K ı r g ı z - K a z a k Türklerinin, yarı müslüman *bakıların*ın okudukları dualarda, bu tekerleme bir kaç yerde geçer¹. Irmaklar ile ilgili bölümümüzde de belirttiğimiz gibi, "su ayağı", ırmağın döküldüğü yer demektir. *Korkut-Ata*'nın mezarı da, *Sir-Derya*'nın *Aral* gölüne döküldüğü yerlere yakındır. "S i r - d e r y a ırmağının kaynakları" ise, Uş kenti taraflarındadır. Burada da, *Taht-ı Süleyman dağları* vardır. Prof. Abdulkadir İnan'ın yorumu bu yoldadır². Akla yakın bir yorum, bu olsa gerektir. Ancak *Radlof*, bunu, biraz daha değişik olarak yorumlamıştır³. Her ne olursa olsun, A n a d o l u 'daki *Munzur suyu* gibi, *Sir Derya* ırmağının kaynakları da, kutlu ve mukaddes olarak kabul ediliyordu. Önemli olan, budur.

2) "Ç o c u k d i l e m e" pınarları: M a n a s destanında Yakup Han kızına, şöyle çıkışıyordu:

*Ondört yıldır alalı, anne dahi olmadı,
Kutsal bir yere gidip, adım bile atmadı,
Kutsal p ı n a r a gidip, yanında bir yatmadı,
Bir e l m a n ı n altına, giderek oynamadı,
Kısırlıktan kurtulup, kutlu yol bulamadı!..*

M a n a s destanındaki bu sözlerden de anlaşılıyor ki, kısırlıktan kurtulup, çocuk sahibi olabilmek için, mukaddes varlıklara karşı, bazı şeyler yapmak gerekiyordu. "Mukaddes p ı n a r ı n yanında yatma, e l m a ağacının altında oynama" gerekiyordu⁴.

¹ "Sir-derya'nın başı ve ayağı": Ayağında, De de Korkut'un mezarı bulunur: (A. İnan, *Şamanizm*, s. 135).

² A. İnan, *Kitab-ı Dede Korkut Hakkında, Makaleler*, s. 171:

³ Radlof, *Proben*, V. s. 48.

⁴ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 506.

3) “*Pınarın ruhu*” veya sahibi: Hocamız Abdulkadir İnan, bunu “*pınar izisi*” diye adlandırıyor. G ö k t ü r k ç a ğ ı n d a k i “*yer-suları*” üzerinde dururken, bunların “*Türk milleti ile Türk devletini korudukları*” üzerinde, durmuştuk. “*Türk’ün yeri ile suyunun sahibi (izisi)*”, Türk kağan ile devleti idi. Bu konudaki G ö k t ü r k düşüncesi daha ileri ve daha derin idi. A l t a y şamanizm inançlarında ise, “*yerin, dağların ve sularının birer ruhu, izisi, (yani sahibi)*”, vardı. Hocamız, K ı z ı l c a h a m a m da gördüklerini şöyle anlatıyor ve yorumluyordu:

“*Ankara’dan 90 kilometre uzaklıkta, Kızılcahamam çevresinde, bir maden suyu pınarı vardır. Bu pınarın yanındaki çalılıklar, bağlanan paçavralardan adeta görünmüyordu. Burada bir veli mezarı da yoktur. Bu paçavralar, doğrudan doğruya, “pınar izisi” ve “su ruhuna” bağlanmış nezirlerdir. Müslüman Türkler bu paçavraları, dinî bir hûsu ile bağlarken, şamanizm adeti yaptıklarının farkında değildir”*”.

A n a d o l u ‘da kutlu pınarlar, çevresindeki küçük ağaçlıklar, bu ağaçlara bağlanan bezler ile paçavralar, “*pınarın küçük göleti*” ne yapılan nezirler üzerinde durmuştuk. Bu, da bize ait ayrı bir görüş ve vesikadır.

4) *Evin ve ailenin pınarı*: A n a d o l u ‘da şehir dışında yaşayan herkesin, içecek su alınan bir pınarı veya çeşmesi vardır. Yaygın olarak çevreleri ağaçlar veya çalılıklar ile çevrilmiş olan bu çeşme ve pınarlar oturma, sohbet ve karşılaşma yeri de olurlar. D e d e K o r k u t ‘ta da böyle bir yurd veya ordu pınarlarından söz açılıyordu:

“*... Beyrek... Andan (oradan) babasının ordusuna geldi. Meğer evleri önünde büyük bir ağaç vardı. Dibinde bir yahşı bınar var idi. Beyrek baktı, gördü kim kiçi (küçük) kız karındaşı, bınarda n su almağa gelir. Kardeş Beyrek deyü ağlar, buzlar; toyun düğünün kara oldu, deyü ağlar...”*

a) “*Celinlerin pınarları gezmeleri*”: Koca evine gelen gelinlerin, aile yurdunun sularını, tarlalarını gezip görmeleri, A n a d o l u ‘da da yaygın bir adettir. Bu çok eski gelenek üzerinde, sular ile ilgili bölümümüzde de durmuştuk. A n a d o l u ‘da bu daha çok gezi halinde yapılır. A l t a y l a r ile eski Türklerde ise, pınarlara ve sulara, saçı yapılırdı.

b) *Yurdun içitleri*”: *Dede Korkut* kitabında, içilen sular ile diğer sular arasında bir ayırım yapılmaktadır. Ailenin veya yurdun içilen sularına, “*içit*” adı veriliyordu. *Beyrek*, kız kardeşine şöyle soruyordu:

Karşı yatan kara dağı sorar olsam, yaylak kimin?

Sovuk sovak sularını sorar olsam, içit kimin?

1 A. İnan, *Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları*, Makaleler, s. 472.

2 *Dede Korkut Kitabı*, 102-3.

Beyrek'in kız kardeşi de, Beyrek'e şöyle diyordu:

Sovuk sovuk sularını sorar olsan,

Ağam Beyreğin içidi-ydi, Ağam Beyrek gideli, içerim yok!

"Soğuk soğuk sular"; içme suyunun, içit'in bir özelliği idi'. Dede Korkut'un pek çok yerlerinde bu anlayış ve söyleyiş, görülmektedir. Konuyu, daha fazla uzatmıyacağız.

OĞUZLARIN "PINAR" DEYİŞLERİ

Bizim bu günkü pınar deyişimizin kökleri de, Türklerin Oğuz kesimlerine dayanmaktadır. Bunu bize Kaşgarlı Mahmud, kesin olarak söylemektedir. "Bınar" sözü, 14. yüzyılda, Dede Korkut ile çağdaş eserlerde de, görülüyor. Yani Batı veya Anadolu Türk kültür çevresinin, bir özü gibi görünüyordu. Şimdilik bunu kesin olarak söyleyemiyoruz.

"Mıngar", 11. yüzyılda, bizim pınar sözümüzün ilk söylenişi gibi görünmektedir. Kaşgarlı Mahmud üç yerde bunun Oğuz kesimlerince böyle söylendiği üzerinde ısrarla duruyordu. Dede Korkut'taki pınar anlayışı üzerinde, örnekler vererek, az önce durmuştuk. Eski Anadolu'da çeşme ve pınar, yanyana söylenmeğe başlanmıştı. (Bk. DS). "Kaynar pınar, kaynarca pınarı, çeşme pınarı" gibi, birleşik deyişler de kaynaklarda, sık sık göze çarpıyordu.

"Çeşme", farsça bir kökten geliyordu. Eski Anadolu kaynaklarında, özellikle, Dede Korkut kitabında, "Ağ Melik Çeşme"nin, adı ile görülüyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi kaynaklarda, çeşme ile pınar, bir süre yanyana söylenmeğe başlıyordu. 17. yüzyıldan sonra ise, çeşme sözü artık yalnız başına söylenebiliyordu. Bu görüşümüz daha çok, Tarama Sözlüğü'ndeki örneklere dayanmaktadır. 15. Yüzyıl Anadolu kaynaklarında görülen "kuyu kazmak, pınar akıtmak" anlayışı da, bizim bildiğimiz pınar, su gözü veya göze değıldir. Pınar akıtma, bir çeşme olsa gerektir¹. Eski Anadolu ve Osmanlı kitaplarında İslâm gelenekleri de güçlenmişti. Aynı kaynaktan seçtiğimiz "kutlu pınarlar" hakkındaki bilgilerden bir kaçını sunalım:

1) "Periler durağı": Yukarıda sunduğumuz Dede Korkut Kitabındaki "Uzun pınar" da, bir periler durağı idi. Dede Korkut'ta Tepe gözdestanında geçen bu pınar ve anlayışta, İslamiyetten önceki eski Türk inanışları yaşıyorlardı. 15. yüzyılda yazılmış Ahmed Paşa divanında da, "çün çeşme ve bınar periler durağıdır", deniyordu: (TS) Bunlar, insanlığın paralel düşünceleri de olabilirdi.

¹ Aynı eser, 163-9. "içit" ve "geçit" eşlemesi çok görülüyor.

² Tarama Sözlüğü, I. s. 540. Kısaltması: (TS).

2) “*Cennet pınarı*”: Bu bir İslâmî düşüncedir. 15. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında, “*Uçmak, (yani Cennet) içinde bir bınar vardır, adı Receb’dir*”, deniyordu. (a.esr). Ancak eski Kuzey Altay destanlarında da, ucu bucağı görülmeyen çimenlerin ortasındaki, sulardan söz açılmıyor değil-di. “*Susuz ve çimensiz bir Cennet*” düşünebilmek, bir insan için, çok zordur. Irmaklar ile ilgili bölümümüzde, “*Cennet ırmakları*” üzerinde duracağız.

3) “*Pınar ve kirlilik*”: Türklerde “*arı su*” anlayışı, çok önemlidir. Bunun üzerinde, su ile ilgili bölümümüzde, geniş olarak durmuştuk. Bu anlayış ve inaniş, *Budist*-Türk yazılarında da görüyoruz. Buna paralel düşünceleri, 16. yüzyılda yazılmış Osmanlı kitaplarında da görüyoruz: “*Kaçan bir pınara necâset düşse, ol pınarın suyu çekile*”: (TS) Bunlar, eski Türk düşüncesiyle, İslâmın-Türk geleneklerinin, çok güzel benzeşmiş noktalarıdır.

TOROSLARDA ÜNLÜ YAYLA PINARLARI

Yaylalar, pınarlar ile anılıyorlar

Ali Rıza Yalğın, Toroslardaki yaylalardan söz açarken, bu yaylaların hemen hemen çoğunun, *pınar adları* ile anıldığını, üzerinde durmuşdu. Yaylalar, pınarlarıyla adlı ve ünlü idiler. Bu pınar adları da bize çok eski Türk inaniş ve geleneklerini hatırlatıyorlardı. Çok eskilerden topladığımız duygu ve bilgilerle yola çıkarak, Torosların bu pınarları üzerinde, bir gezinti yapalım:

1) “*Çeşme başındaki kız*”: Bu, Dadaoğlu ile ilgili bir efsanedir. Dadaoğlu’nun şiirleriyle süslenmiştir. Dede Korkut’ta, “*Beyrek, kız kardeşi ile çeşme başında karşılaşmıştı*”. Bu güzel anlatışı, yukarıda sunmuştuk. Çeşme başı, bir karşılaşma yeridir. Dadaoğlu ile çeşme başındaki kral kızı arasındaki karşılıklı konuşmalar, şöyledir: (Dadaoğlu):

1. Çeşme başı bekleyen kız,

Koyma beni yollarımdan,

Uzat bir suyun içeyim!...

2. (Kız) Yayla yayla göçmedin mi?

Soğuk suyun içmedin mi?

3. (Dadaoğlu): Yayla yayla göçtüm geldim,

Karlı suyun içtim geldim!..

Görülüyor ki, “*yayla yayla göçme*” ve “*soğuk suyun içme*”, atışmaların başlıca motif ve konularını oluşturuyorlardı. Bunların arasına, “*karlı su*” deyiş ve anlayışı da karışıyordu.

2) “Süt mayalı pınar” : “Ak süt gölü” ve “süt ırmakları” üzerinde, I. cildimizde durmuştuk. Gerçi bu, *Da d a l o ğ l u* ‘nun *A i a d a ğ* için söylediği, bir mecâz ve benzetmedir. Ancak bunu söyleten, derin eski Türk kültür mayasına bakılmalıdır:

*Bizim yaylamız kayalı,
Pınarları süt mayalı,
Kelerinde kar dayalı,..*

3) “*A y r a n p ı n a r ı*” ve *Berit dağı*: Şimdi, *B i n b o ğ a* yaylalarında söyle bir gezinti yapalım: Ali Rıza Ya l ğ ı n , *B e r i t* dağı yaylalarından söz açarken şöyle diyordu: “*A y r a n p ı n a r ı*, *Y e d i k a r d e ş p ı n a r*, *A l a p ı n a r*, *K a r a g ö l* gibi adlarla anılırlar. Bu yaylaların *A l a p ı n a r* ‘dan başkası, tamamen dağın tepesindedirler”⁹. Burada da görülüyor ki, yaylaların hemen hemen hepsi, üzerlerindeki pınarlar ile anılıyorlardı. Pınar adları üzerlerinde, ayrıca birer *myth*, *efsane* ve *destanın* mana ve izlerini taşırlar.

Binboğa yaylalarının pınarları

3) “Pınarında akar gider tor sular, çayırında boyun süzer sığınlar, me-nevşenden koku siner dağlara, yayılacak yayla sensin *B i n b o ğ a* !” : Rahmetli *Ali Rıza Yalğın*, *Binboğa dağı*, yaylaları ve pınarları için gönüllerde yatan derin duyguyu, bu şiirle anlatmak istiyordu¹⁰. *Tor*, yani *deli pınarın* hali başka idi!

4) “*B i n b o ğ a* ‘da göç çeker, altın fesler baş seçer, kızlarının lebi şeker, s u y u n i ç e r, *Binboğa*!” Şiir burada da kızların şeker dudakları ile *Binboğa*’nın sularını yanyana getiriyordu¹¹. Burada, “kızların göç çekmesi” geleneği üzerinde de biraz durulmalıdır.

Binboğa’nın pîrleri

“*B i n b o ğ a* ‘dağının pîrleri, *Ak-su gölü yerleri*,...” sözleri de bu arada söyleniyordu. “*Dağın pîrleri*”, ne demektir? Bizce, burada çok eski bir Türk geleneği, kendisini gösterir gibiydi. Bunlar, *K ı r g ı z - K a z a k b a k s t* dualarında görülen, *dağ evliyaları*” mıydılar? Bu yarı şaman, yarı müslüman baksılar, *evliya* sözünün manasını da, iyi bilmiyorlardı:

“*Mekke de evliya, Medine de evliya, Han Çingiz de evliya! Kızıl dağın başında, K ı z evliya! Öküz dağın başında Ö k ü z evliya! Koçgar dağın ba-*

⁹ Ali Rıza Ya l ğ ı n , *Cenupta Türkmen Öymakları*, II, s. 328.

¹⁰ Aynı eser, II, s. 315: “*Tor, zorlak*”, *deli pınar*.

¹¹ Aynı eser, II, s. 342. “*G ö ç çekenlerin*”, *yayla pınarları*.

şında, *Ko n u r B a ş e v l i y a !.. B e k - t a v A t a (B e y - d a ğ A t a) .. Ö l ü d e s e m i , ö l ü d e ğ i l ; d i r i d e s e m d i r i d e ğ i l , A t a - K o r k u t E v l i y a ¹²...*” Yine ünlü bir dağ olan, “*K a z ı ğ u r t E v l i y a*” yı da bunlara katmak gereklidir. A n a d o l u ‘daki bir çok dağlar da, “*Baba*” tanıtmasını taşırlar.

“*B i n b o ğ a ‘n u n y a ş l ı l a r ı*”, yani *pîrleri* kimlerdir? Bu konuda kesin bir şey söylemek zordur. Ancak *Altay* dağları için söylenen dualarda haza şöyle deniyordu¹³: “*... Saçları ağarmış yaşlılarımıza istirahat sağlayan, Altay!... Ak sakallı atalarımın, takdis ettiği ulu Altay ı m , geçim versen ne olur!...*” Elbette ki *Altay* duaları ile *Anadolu* arasında, geniş bir zaman ve coğrafya ayrılığı doğmuştur. Ancak insan olarak, hisler ve duygularımızla düşünersek, bunlar arasında bir ilişki kurabiliriz.

“BULAK”, PINAR VE KAYNAK

B u l a k, eski Türklerde kaynak, su gözü ve su arığı karşılığında söylenmiş, çok eski bir Türk kültür deyimidir. Ancak *Batı Türk* lüğüne kadar ulaşmamış veya az yaşamış, bir anlayıştır. Kaşgarlı *Mahmud* ‘un kitabında bile, “*elke-Bulak*” sözü, ancak bir Türk kesiminin adı olarak geçer. Aynı kaynak, *bulak* sözünü, şöyle yorumluyordu¹⁴.

“*B u l a k , T ü r k l e r d e n b i r o y m a k . B u n l a r ı k ı p ç a k l a r t u t s a k e t m i ş l e r d i . S o n r a d a n Y ü c e T a n r ı o n l a r ı k u r t a r d ı v e a d l a r ı , E l k e - B u l a k o l d u . B u s ö z , b u l a k d i y e d e y a z ı l a b ı l ı r*”. Görülüyor ki *bulak* sözünün kaynak veya sulu bir dere anlayışına hiç dokunulmuyordu. Daha önceki veya çağdaş *Uygur* yazılarında *bulak*, daha çok “su hendeği ve arık”, anlayışıyla görülüyordu:

“Bulak”, pınar anlayışıyla

Eski Türk kaynaklarında kaynak ile akar su anlayışı arasında, bir karışma vardır. Bu akar su, pınar ayağı da olabilirdi:

“Sözü kim tüketir, nice söylene,

“Akar dinmez, geçer gider, bulaklar arasında!

Kuta dgu Bilig’de görülen bu sözler, *bulak* deyimi bakımından biraz karanlıktır¹⁵. “*Aka tınmaz, ertir bulaklar ara*”, diye söylenmiş olan bu

¹² “*Ölü desem, ölü emes! Tiris desem, diri emes! Ata Korhut Evliya!*” Bu duanın asıl metni için bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 133 (15).

¹³ “*Ruhun, kendisi dağıtır; dağın, kendisi ruhtur*”: Aynı eser, a. 51.

¹⁴ Kaşgarlı *Mahmud*, I, s. 379; Krşl. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 241.

¹⁵ Bize göre manası, “pınar” olarak görülüyor: “*... Erter bulaklar*”, geçip gider bulaklar. *Turfan ve Kaşgar bölgesindeki “kehrizler”* için, *bulak* denmiş olması daha uygundur. “*Ağrısı olan, bulak’a (kehriz’e) gelip, yer ve suyu n sahibinden (yer-suv igesinden) dilekte, bulunuyor...*”: (*Türkische Turfan Texte*, VII, 29, 20.

Arık ve *dere* manasında, daha çok “*bulak ögen*” sözü söylenmiştir. Bir *Uygur el yazmasında*, “*ku-yu (kudug) kassa; kehriz (bulak ögen) kassa...*” deniyordu: (Aynı eser, VII, 29, 41).

eski türkçe sözlerden bir pınar manası çıkmaktadır. Aslında *bulak sözünün diğer türeyişlerinde de, "kaynamak ve fişkırmak"* manalarını, içlerinde toplayan¹⁶, bir çok sözler vardır. Bu da bize gösteriyor ki *bulak*, Türk kültür ve dilinin, köklü ve yerli bir malıdır.

A n a d o l u 'da ve D e r l e m e Sözlüğü içinde *bulak*, pınar manasında görülmüyor. A ğ r ı ilimizden derlenmiş olan "*bulak ou*", yani pınar çevrelerinde görülen bir otun adı ise, *A z e r î* tesiriyle gelmiş olabilirdi. Ancak eski A n a d o l u kitaplarında, pınar anlayışıyla *bulak* sözü söylene gelmişti. 15. yüzyıl eserlerinde "*Yedi-Bulak*" bir yer adı olarak geçiyordu. 19. yüzyılda *Zihni* ise, "*yedi yıl bekledim bulak başların*", derken, *bulak* sözünü çok rahat söylüyordu¹⁷. Görülüyor ki böyle konularda erken ve kesin sonuçlara varma, pek doğru değildir.

Moğolların Gizli Tarihi içinde de "*bulak*" sözünü, kaynak veya pınar anlayışıyla, yer adı olarak görüyoruz. P. Pelliot da bunu, p ı n a r, yani "*source*" olarak doğruluyordu¹⁸. Bir yer adı olarak görünen *ölegei-Bulak* sözünü, "*kırmızı pınar*" olarak yorumluyordu. Kesin olarak değil de; bir duygu olarak, bir Türk kavminin adı olan *Elke-Bulak* ile bunun arasında bir benzerlik görülmüyordu.

“B u l a k”, su hendeği ve yer ile suyun sahibi

“*Kutlu pınar*”: Uygur-Türk kültür çevresi ile yazılarında *bulak* sözü, daha çok s u h e n d e ğ i ve kanalı anlayışıyla görülmektedir¹⁹: “... Su hendeğine (*bulakka*) gelse ve bir ağrı görse, bu Yer-su sahibinden veya ruhundan (*igesindin*), dolayıdır...” Bu Uygur yazısını yayımlayanlar buradaki *bulak* sözünü, su hendeği veya kanal diye yorumlamışlardır. Ancak buradaki *bulak*, *k a y n a k* veya *pınar da olabilirdi*. Göktürk anlayış ve inanışları, burada kendisini açık olarak göstermektedirler. “*Pınar yanında bir ağrı olursa bu, yer ve su ruhlarının tesiriyledir*”, demek isteniyordu. Bu, bir *p ı n a r a y a ğ ı* da olabilirdi.

Su hendeği, Uygur-Türk kültür çevresinde daha çok, “*bulak-ögen*, sözünü karşılanıyordu. Asıl su hendeği veya su kanalı anlayışını karşılayan, eski Türk sözü, “*ögen*” idi. Yine Uygur-Türk kültür çevresinde, büyük çaylar veya ırmaklar için de, “*ögen ögüz*” deniliyordu²⁰. P. Pelliot bu sözü, “*öken*” olarak düzeltmiştir²¹. Bu konuda fazla bir şey söyleyemeyeceğiz.

¹⁶ Yu da h i n, *Kırgız Sözlüğü*, (tercüme), s. 143.

¹⁷ T e r a m a Sözlüğü, I, s. 687. “*Bulak*” maddesi.

¹⁸ P. Pelliot, *Histoire des Campagnes de Genqis-Khan*, s. 31.

¹⁹ *Türkische Turfan Texte*, VII, s. 29.

²⁰ Aynı eser, V, 28, 123: “*ögen ögüz*”, “*bulak ögen*” den daha büyük bir çay olmalıdır.

²¹ P. Pelliot, TP, 1932, s. 150.

“*Suyu dağıtan uhtar*”, yani suyu köylüler arasında bölen ve veren hakemlere ise, yine Uyğur-türk kültür çevresinde, “*ögen kesgüçi*”, yani kanal veya suyun kesimini yapan kimse, adı veriliyordu²². Uyğur Türklerinde sulama ve tarla meseleleri, kesintörelere ile, kanun ve anlaşmalar üzerine kurulmuştu. “*Tarla Sınırları*” da, çoğu zaman böyle sulu dereler veya su kanalları ile sınırlanmıştı. Turfan’ı görenler, bu su hendeklerinin önemini, çok iyi bilirler. Eski Uyğur yazılarında, tarlaların şu sözler ile sınırlanmaları, çok görülür: “... *Doğuya doğru (öngdüri yerke)... (ve) batıya doğru (kötüri yerke) sınırını (sıçısı), hendek (ögen) ayırır*”²³.” Burada sınırlar manasında söylenen sıçısı sözü, Türkçeye çince den girmiştir.

“*Kuyu kazma, sulu hendek (bulag ögen) kazma, çok iyidir*”: Bu sözler, bir Uyğur Türkçe el yazmasında, söyleniyordu. Seva anlayışı müslüman olmayan Budist Türkler arasında da yaygındı. Bu sözleri daha iyi anlayabilmek için, Turfan ve Turfan kehrizleri hakkında, bir bilgi sahibi olmak gerektir²⁴.

“Süt mayalı pınarlar”

Yukarıda *Dadaloglu*’ndan aldığımız ve sunduğumuz, “*süt mayalı pınarlar*” üzerine yeniden dönelim ve bir kaç yeni görüşü sunalım: *Doç Dr. Haluk Çay* bize bir inanışı daha hatırlattılar. *Tunceli* ilimizde büyük *Munzur* kaynakları vardır. Söylendiğine göre bu kaynaklar, “*Munzur Baba*”nın, *elindeki süt kabının kırılması ile doğuyorlar*. Tabii olarak buna, daha bir çok inanışlar katılabilir. Biz burada yalnızca bir ip ucu veriyoruz.

Süt denizi ile *Ak-deniz*, Yakut ve Altay Türklerinin destanlarında güneylerdeki cennette ve hayat ağacının yanında yer alır²⁵. Yine destanlardaki “*dirilme*” hallerinde de süt içme veya süt emzirme, önemli bir rol oynuyordu²⁶.

“*Süt-Ak göl*”, yani süt veya süt gibi ak olan (?) bir göl de, *Altay-Türk mitolojisi*’nde, yerli bir motif olarak görülür. İnsanların bütün hayatı ve ruhu, bu göle bağlı idi. *Yaratıcı*, bu *Süt-ak göl*’den bir ruh alır ve doğan çocuğa verir²⁷. Elbette ki *Anadolu* ile bu *Altay* destan ve motifleri arasında geniş bir zaman ve coğrafya ayrılığı vardı. *Ancak sütte, hayvan*

²² Radlof, *Uigurische Sprachdenkmäler*, 88. 46.

²³ Radlof, aynı eser, 13. 8.

²⁴ *Türkische Turfan Texte*, VII, 29, 41. Turfan kehrizleri üzerinde, önemle durmak gereklidir. *Kehrizler, Kaşgar*’da da vardır.

²⁵ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 103.

²⁶ Aynı eser, I, s. 520. Çoğunlukla, *Manas* destanında görülür.

²⁷ Radlof *Sibirya’dan*, (tercüme), II, s. 8-14; *Türk Mitolojisi*, I, s. 571.

cılların en önemli bir varlığıdır. Hindistan'da veya Orta Çin'de, sütün böyle bir duygu ve değeri kazanabilmesi, güçtür. Çünkü, buralarda hayvancılık yoktur.

“Tepegöz” ün çıktığı pınar

Bu konu ve destan motifi üzerinde, biraz durmuştuk. *De de Korkut* kitabındaki, Tepegöz 'ün çıktığı pınar ile ilgili sözleri, yukarıda sunmuştuk. Tepegöz ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz. Ancak yeri gelmişken bu çok önemli destan motifini, Kırgızların *Er-Töştük* destanından alıp, kısa olarak sunmayı da, yararlı görüyoruz²⁰.

“*İlemen-Bay, gide gide bir kavak ağacının yanına gelir. Bakarlar ki bu ağaç, çok garip bir kavak ağacı! Yerlere kadar kıvrılmış ve altı da, adeta bir çadır haline gelmiş, bir ağaç.... Ağacın altında konaklarlar. Sabah atları suya götürürler. Fakat atlar ürkerler.. Bakarlar ki, suyun yüzünde bir ciğer yüzüp, duruyor. İlemenBay, “kim bu davarı kesmiş de, ciğerini suya atmış”, diye söylenmeğe başlar... Ciğere dokununca, ciğer şişiyor ve içinden Yel-Mogus adlı bir dev çıkıyor..”*

“*Gölekli pınarlar*” üzerinde, yukarıda durmuştuk. Ayrıca, “*gölün dibinden kaynakayan kaynakların*”, bu gün Anadoluda da, çeşitli duygulu söylentilere yol açtığını belirtmiştik. Elazığ'da, *Dipsiz gölden* den ve sularını, alttan kaynakayan kaynaklardan alan, bir göl vardır. Bunun için de çok şey söylenmiştir.

²⁰ Radlof, *Proben*, V, s. 530: Bk. Tepegöz bölümü.

30. BÖLÜM

BÜYÜK TÜRK İLLERİNİN ULU IRMAKLARI

“İrtiş ırmağının, geçit vermez yerleri geçti...”

Bilge Tonyukuk yazıtı

I. GÖKTÜRK ÇAĞI IRMAKLARI

G ö k t ü r k çağı, Türk düşünce ve bilgisinin, en aydın ve gerçekçi bir çağdır. Coğrafya bilgisi de, gerçek dünya görüşü temellerine oturmuştur. Türkçe “Öğüz” sözü, artık yalnızca büyük ülkeler ile büyük kavimlerin ırmaklarına verilen bir ad olarak görülüyordu. Küçük bölge ırmaklarının, “ögüz” adı ile adlandırıldıklarını görmüyoruz.

Geçitsiz sular ve büyük ırmak anlayışı

Büyük ırmaklar, geçit vermezler. Yukarıda başlık olarak, Tonyukuk’un bir sözünü de sunmuş bulunuyoruz. İrtiş ırmağı, Türgeş adını taşıyan Türk kesimlerinin ırmağıdır. Türgeşlere karşı yapılan büyük Göktürk akınları, İrtiş ırmağı ile yakından ilgili idi. Onun için vezir Bilge Tonyukuk, “Er ti ş ö g ü z ü g ke ç i k s i z i n ke ç t i m i z”. Yani “İrtiş ırmağının geçitsizlerini geçtik”, diyordu¹.

“Kaynayan büyük ırmak (ögüz), geçitsiz olmaz”: Bu eski Türk atasözü de, II. yüzyılda, Kaşgarlı Mahmud tarafından derlenmişti². Ancak geçit bulup geçmek de, Tonyukuk’un dediği gibi, bir başarıydı. Görülüyor ki tabiat güçleriyle ilgili Türk düşüncesi, Göktürklerde 300 yıl sonra, yine devam ediyordu.

Bunun diğer örneklerini de, az sonra, “II. yüzyıl halk şüirlerinde büyük ırmaklar” ile ilgili bölümümüzde sunacağız.

Büyük il ve yurtların, büyük ırmakları

Çin ve Batı Türkistan gibi iller ve ülkeler, büyük bölgelerdir. Orkun ırmağını da bunlara katabiliriz. Ancak bir de, “bü-

¹ Bilge Tonyukuk yazıtı, 37.

² Kaşgarlı Mahmud, III, s. 391; Krşl. Brockelmann, Spr. 105.

yük Türk illeri" vardır. Türgeşler ile Dokuz Öğüzler, bunların başında gelir. İrtiş ve Togla ırmakları da, bu büyük Türk kesimleri veya illerinin, kendi ırmaklarıdır. Bunlara, "Üç tuğlu Türk budun", yani Türk kavimini de katabiliriz. Gök - Türk çağında bunların dışında, adı verilen, başka bir ırmak göremiyoruz. Belki, bu bir rastlantıdır. Ne yapalım ki, vesikaların durumu böyledir:

1) *Batı Türkistan'da*: "Yençü Ögüz": Bu ırmak için, *Sir Derya* veya *Amu suyu* diyenler de olmuştur. Ancak *Demir Kapı*'dan önce, *Zereşan* suyunun çeşitli kollarıyla ayakları vardı. Her ne olursa olsun, bunlar da büyük ırmaklardı. *Batı Türkistan'*ı temsil eden sulardı. *Kültegin* yazıtında, şöyle deniyordu: "... *Batıda, Yençü ırmağını (ögüz) geçerek (keçe), Demir Kapı'ya kadar akın yaptım (süledim)*". Aynı sözler, -küçük gramer ayrılığıyla-, *Tonyukuk* yazıtı içinde de görülmüyordu^{3a}.

2) *Çin'de*: "Yaşıl Ögüz", Yeşil ırmak. Bu, Çin'in ünlü *Sarı ırmağı* idi. Bu ırmağa *Batı* ile biz, "sarı" rengi vermiş ve "Sarı ırmak" demişizdir. Çin'de ise buna, *Huang-ho*, yani "Mavi Gök Irmak" demektedir. İrmağın bu adı da, Çin'in çok eski din görüşleri ve inanışları ile yakından ilişkili idi. *Mavi*, göğün sembolü olan *gök* rengi ile ilgilidir.

"Yaşıl" veya "yeşil" sözü eski Türklerde, bizim anladığımız manada, yalnızca yeşil renk için söylenmiyordu. Bu konu, "Türk kültür ta ihine giriş" adlı eserimizin, VI. cildinin sonunda, çok geniş olarak ele alınmıştır. *Kutad-gu Bilig* içinde "Yaşıl kök", *mavi gök* demektir. Bu ırmağın adı bakımından, *Türk* ve *Çin* düşünceleri arasında, bir benzerlik görüyoruz. Ancak "yaşıl" sözü, eski Türk yazılarında, bu manasını göstermez. *Göktürk* yazıtlarında, *Çin*'in kuzeyindeki bu ünlü *Mavi Irmak*'tan şöyle söz açılıyordu:

"Doğuda, *Mavi (Gök) ırmak (Yaşıl Ögüz)* ve *Şandung yazısına kadar akın yaptım (süledim)*. (Ancak) *okyanusa (Taluy) değmedim*" (IID15). "Değmedim", yani okyanusun kıyısına kadar gitmedim, demektir. Burada, *Çin* ülkesini temsil eden başlıca üç sembol vardır:

- 1) *Mavi Irmak*, yani "yaşıl Ögüz" - 2) *Şandung ovası*, yani yazısı. - 3) *Okyanus*, yani "Taluy". Türklerdeki *okyanus* anlayışı üzerinde, ayrıca duracağız. Herhalde bu üç büyük varlık, yani ırmak, *Şandung yazısı* ve *Büyük okyanus*, *Çin* ülkesini tamamlamış oluyordu.

3) *Türkgeş ili ve ilin ırmağı*; "Ertiş": "Ertiş Ögüz": Bilindiği üzere, *Ertiş* veya *İrtiş*, *Asya*'nın büyük ırmaklarından biridir. *Kültegin* ve *Bilgehan* yazıtlarıyla *Tonyukuk* yazıtında, *İrtiş ırmağı*

³ *Kültegin* yazıtı, Güney-3.

^{3a} *Tonyukuk* yazıtı, 44.

geçildikten sonra, T ü r g e ş ülkesine geliniyordu. *Göktürkler ile Türgeşler* arasında savaş başlıyor ve böylece Türgeşler, Göktürk idaresine yeniden girmiş oluyorlardı. *İrtiş ırmağı* ile ilgili bilgileri, aşağıda şöyle sıralayacağız:

a) *Kültegin yazıtında*: “*Ertiş ırmağını (ögüzüg) geçerek yürüdük (keçe yordımız). Türgiş milletini (budunig), uykuda (uda) bastık^{3b}..*”

- b) *Tonyukuk yazıtında*: “*İrtiş ırmağının (ögüzüg), geçitsini (keçiksizin), (yani geçit vermeyen yerini), geçtik⁴..*” Yani *Tonyukuk* yazıtının başkaber yerinde: “*.. Ben Bilge Tonyukuk, Altın ormanı (Altun yışg) aşarak, geldik. İrtiş ırmağını, geçerek (keçe) geldik⁵..*”

- c) *Uygur kağanlığının, ikinci kağanı Bayan-Çur yazıtı olan Şine Usu yazıtında* da, şöyle deniliyordu⁶: “*.. Ertiş ırmağını (ögüzüg), Arkar-Başı yakınında (tuştı), Er-Kamış‘ın altından sal yaparak geçtim..*” Uygur Kağanı ırmağı, sal yaptırarak geçiyor. Bundan sonra *Bolçu ırmağına* ve *Üç-Karluk* iline gidiyor.

4) “Üç-Karluk” İli ve “Bolçu” İrmağı:

“*Bolçu-Ögüz*”: Bu ırmağın adı, *Tonyukuk* yazıtı ile *Bayan-Çur Kağan‘ın (Şine Usu)* yazıtında da, görülür. Ayrıca bu ırmağın adı, *Kültegin* ve *Bilge Kağan* yazıtlarında da geçer. Yazıtların kronolojisi içinde, *Bolçu ırmağı*, iki ayrı Türk kavminin ili içinde görülüyor.

- a) *Kültegin* yazıtına göre, *Bolçu ırmağı*, *Türgiş*‘lerin ili içindedir. *Karluk*‘ların adı hiç geçmiyor.

- b) *Bilge Kağan* yazıtı içinde ise *Göktürkler, Türgeşler* ile *Bolçu ırmağında* karşılaşılıyor. Ondan sonra da *Karluklar, Tamak-Iduk Başı* denen yerde bozguna uğrattılıyorlar⁷. Bu akınlarda da, “*Altın orman aşıtlıyor, İrtiş ırmağı geçiliyor*” ve ondan sonra da *Bolçu ırmağına* geliniyordu (*Ton.35*).

c) *Uygur çağında*, yani *Bayan-Çur Kağan yazıtı* içinde (747-759), artık *Bolçu ırmağı*, *Karluk* ili içinde görülüyordu. Yazıt, şöyle diyordu: “*.. Karluklara karşı,.. İrtiş ırmağını Arkar-Başı‘nda, sal yaparak (salla) geçtim... Bolçu ırmağında (Ögüzde), Üç-Karluk‘ı, orada yendim⁸..*”

5) “*Dokuz-Oğuz*” İli ve “*Orkun*” İrmağı: Bilindiği üzere *Orkun ırmağı*, *Göktürk başkentinin* bulunduğu bir havza idi. Ancak bu

^{3b} *Kültegin* yazıtı, Doğu-37.

⁴ *Tonyukuk* yazıtı, 35.

⁵ Aynı yazıtı, 37.

⁶ *Bayan-Çur Kağan* yazıtı: (Şine-Usu), Güney-I.

⁷ *Bilge Kağan* yazıtı, Doğu-29.

⁸ *Bayan-Çur Kağan* yazıtı, 25.

ünlü ve kutlu ırmağın adı, G ö k t ü r k yazıtları içinde, hiç geçmemektedir. *Orkun* adı, yalnızca ikinci *Uygur Kağanı*, ünlü *Bayan-Çur Kağan*'ın yazıtında iki yerde geçmektedir:

a) “*Orkun ırmağı*”: (*Orkun Ögüz*): Bu ırmağın yanında, “*On-Uygur*” ve “*Dokuz-Ögüz*” gibi ünlü Türk kavimlerinin adları geçiyordu⁹.

b) “*Orkun Kenti*”: (*Orkun balıklığı*): Bu ünlü *Uygur Kağanı*, savaş-tan sonra “*Orkun balıklığı*”ın birleştiği yer de (beltirinte), il sarayını kurduruyor”¹⁰. Bazıları *Orkun* ve *Balıklık* diye iki yer adının, söz konusu ol-duğunu ileri sürerler.

6) “*Üç Tuğlu*” *Türk kavminin ırmağı*, “*Yar-Ögüz*”: 747-759 yıllarında kağanlık yapmış olan yine *Uygur Bayan-Çur Kağan*, “*Kara-Kum*’u aşmış, *Kömür dağ*’da, *yar ırmağında* (*ögüzde*), *Üç Tuğluğ Türk budun...*” ile karşılaşmış olacaktı¹¹.

II. ULU TÜRK IRMAKLARI (II. yüzyılda)

(*Kaşgarlı Mahmud’a göre*)

“*Kaynayan ırmak da, geçersiz olmaz!*”

Eski bir Türk atasözü

Yukarıda koyduğumuz, II. yüzyılda derlenmiş olan bu sözün benzerini, bundan önceki bölümümüzde, G ö k t ü r k *Bilge Tonyukuk* yazıtından alarak, yine başlığa koymuştuk. Böylece, Türk düşüncesinin sürekliliği hakkında, belki bir fikir verebiliriz gibi, bir ümide kapıldık.

II. yüzyıla ait *Çin ve Arap* kaynaklarında, Ortaasya’daki pek çok ırmağın adları geçer. Ancak bizim konumuz, tarih coğrafyası değildir. Bizim bu eserimiz, bir *mitoloji* kitabıdır. Burada bizim konumuz, Türk illerindeki ırmakların, Türk düşüncesinde ne gibi bir yer aldığıdır.

Ulu ırmaklar

G ö k t ü r k ve *Uygur* çağında büyük ırmaklara, hatta -çaylar dışında- bütün ırmaklara, “*ögüz*” denirdi. Bu gelenek, *Karahanlı* çağında da devam ediyordu. Ancak bütün ırmaklara yalnızca *ögüz* denmiyor; büyük ırmak-

⁹ Aynı yazıt, Kuzey-3.

¹⁰ Aynı yazıt, 34.

¹¹ Aynı *Uygur kağanının* yazıtı, 8.

lara, “İtil suvi” gibi, *İtil suyu* adı da veriliyordu. Daha sonraki çağlarda ve *Anadoluda* da bu anlayış ve deyiş, yaygındır. Ancak *Göktürk* yazılı *Uygur* yazıtlarında, “*suyun (subı) Selenge (ırmağı) imiş*”, gibi sözleri de, görmüyor değiliz¹². Hatta *Tonyukuk* yazıtı içindeki, “*Anısubı*” sözünü, bir ırmak olarak, yorumlayabilir miyiz? Kesin bir şey söyleyemeyeceğiz¹³. Şimdi *Kaşgarlı Mahmud*’un eserinde geçen büyük ırmakları ele alarak, onlar hakkında söylenenleri, yorumlayalım:

1) “*İlisuyu*” (*Ila suvi*): İli ırmağı, *Karahanlı* devleti veya kültür çevresinde, önemli bir ırmak ve bereketli bir ziraat bölgesidir. “*Ila*”, *Kaşgarlı Mahmud*’a göre, bir il idi. *Ila* ırmağı hakkında bir şiiri sunup, yorumladıktan sonra, *İli ırmağı* ile diğer konulara geçeceğiz. Aşağıdaki şiir, bir savaş şiiridir. İli ırmağını, gemilere binerek geçmişler, *Uygur* iline doğru başlarını çevirmişler ve *Mınlak* ilini almışlar¹⁴.

“*Gemi içine oturup, Ila suyunu geçti,*

“*Uygurlara yöneldik, Mınlak ilini aldık!*”

İli ırmağı, *Karahanlılar* ile *Uygurların* kuzeyindedir. Burada *Uygur* sınırı, biraz karanlık kalmaktadır. Ancak konumuz, bu değildir. *Ila* ile *İli* ırmaklarının aynı olduğunu da, kesin olarak biliyoruz¹⁵.

“*Ila, ili ve “Ila bilgesi*”: İli veya *Ila* ırmağı üzerinde, yukarıda durduk ve eski bir Türk şiiri de verdik. *Kutadgu Bilig* içinde *Ila*, bir Türk ili olarak geçiyordu. İrmakla bu ilin, bir ilgisi olmalıydı. Ayrıca burası, *Karahanlı* devletinin de, bir kuzey kültür çevresi idi. *Yusuf Has Hâcib*, kuzeydeki bu ünlü bilgeden söz açıyor ve onu, “*Ila adlısı*”, yani ünlüsü diye adlandırıyor:

1. *Ne söylüyor, (bak) dinle! Ila adlısı!*

Hizmetiyle büyütmüş, kişi kutlusu! (841)

2. *Çok iyi söylemiş, Ila adlısı,*

Milletinin (budun) büyüğü, kişi kutlusu! (1629)

“*Erkin, İrkin*”: eski türkçede bir memuriyet unvanıdır. Ancak *Kutadgu Bilig*, zaman zaman bu *Ila Bilgesi*’ni, adlısını, “*erkin*” unvanıyla da, anıyordu. Bu çağda böyle eski Türk unvanının yaşadığını, zannetmiyoruz. Bu tanıtma, ya güçlü; veyahut da *ergin* anlayışıyla kullanılmış olmalıydı. Bir yerde de onu, “*Ila beyi*” diye anıyordu:

¹² *Uygur Beyan-Çur Kağan yazıtı*: (Şinc-Usu), 2.

¹³ *Tonyukuk yazıtı*, 27.

¹⁴ *Kaşgarlı Mahmud*, III. s. 235; Krgl. Brockelmann, Am Pr. 6.

¹⁵ *Kaşgarlı Mahmud*, I, s. 30. Krgl. Brock., *Wortschatz*, s. 243. Bu ırmağın kıyılarında, *Yağma*, *Tuhsı* ve *Çiğit* adlı Türk beyleri oturuyorlardı.

1. Ne söylüyor, (bak) dinle! İlla erkini!
Hizmet ve töreleri, nasıl anlatıyor gör! (4752)
2. Ne söylüyor, bak dinle! İlla'nı Beyi!
Sözleri ve manası, sözüne temel olsun! (4679).

“İtil”: Volga ırmağı

2) “İTİL SUYU”: (Volga): İtil, suyu, Karahanlılara ve Karahanlı kültür çevresine, oldukça uzaktır. Anlaşıldığına göre Kaşgarlı Mahmud bu şiiri, çok daha uzaktaki Türklerden derlemiştir. Ona göre bu ırmağın adı, “Etil, İtil, idil” deyişleriyle de söyleniyordu:

“İlla, İli, Yamara, İtil ırmakları boyunca oturan halkın dili, doğru türkçedir. Bunların en açık ve en tatlısı, Hakaniye, yani Hakanlılar ülkesi halkının dilidir¹⁶.” Görülüyor ki bu ulu ırmaklar boyunca, türkçeyi en güzel konuşan, Türk kavimleri oturuyorlardı. Bu ırmaklar, onların ulu suları idiler. Yazar, şöyle diyordu¹⁷:

“Etil, (İtil), Kıpçak illerinde akan bir ırmağın adıdır. Bulgar denizine dökülür. Birkolu, Rus diyarına gider. Şuşiirde de, şöyle denmiştir:

“İtil suyu akar durur, Kaya diplerini döğer durur!

“Balıkları bakar durur; göllenir, ya taşta durur!”

Yazarın kendi yorumuna göre, suyun coşması yüzünden dolan göllerde, balıklar ile kurbağalar, pek çoğaltıyorlardı. Ancak İtil ırmağının sert akışı da vurgulanmıyor değildi.

“Öğüz” sözü ve ulu ırmaklar

Göktürk yazıtlarında ırmaklar için yalnızca, “öğüz” ve “su” sözlüklerinin kullanıldığını, yukarıda belirtmeğe çalışmıştık. Uyguş el yazmalarında da bu gelenek, devam etmişti. Ancak Karahanlı çağında bu söz, daha seyrek kullanılmaya başlanmıştı. Ancak bu söz eski Türk kültürünün, manada ve anlayışta, derin bir mirâsı olarak anılıyordu. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, şöyle diyordu:

“Öğüz, Ceyhun ve Fırat gibi olan her ırmağa verilen bir addır. Bu söz yalnız olarak söylendiği zaman, Benegit ırmağı anlaşılır. Çünkü şehirleri, o ırmağın kıyısında bulunur. Konar göçerleri de, bu ırmağın kıyısı-

¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 30.

¹⁷ Aynı eser, I, s. 73.

larına inerler. Türk ülkesinde bulunan bir çok dereler ile sular da, “ögüz” adı ile anılır. Sınır üzerinde bulunan bir şehre de, bu ad verilecek, “İki-Ögüz” denmiştir. Bu şehir, İli (İli) ırmağı ile Yaftın ç dere-leri arasındadır¹⁸.

Oğuzların “Ulu ırmağı” da, kendi illerinden geçen, Benegit ırmağı idi. Oğuzların veya her Türk kesiminin kendi dünya görüşlerine göre, kendi suları, ulu ve kutlu ırmakları vardı! Ancak eski Türk anlayışı zayıflamış, diğer sular ile derelere de, artık ögüz denmeğe başlanmıştı. Belki bunlar da, diğer Türk kesimlerinin, kendi suları idiler.

Anadolu’da sulu veya sulu derelere, “öz” derler. B. Atalay, ögüz ile Anadolu’daki öz sözleri arasında bir yakınlık kurmak istemiştir. Bizce bunda, az veya çok, haklı da olabilir. Çankırı’daki Şaban-özü de, böyle bir hatıra olmalıdır. Yine ona göre, Azarbaycan’daki, “Kızıl-Özen” suyu üzerinde de durulmalıdır¹⁹. Derleme Sözlüğü içinde de bunun bir çok örneklerini görüyoruz. Biraz kuşgulu olduğumuz bu konu üzerinde, durmayacağız.

“Fırat” ve Fırat ırmağına benzer büyük sular için, “tadgun” adının verildiği de, söyleniyordu. Kaşgarlı’ya göre, ırmaklar için söylenen, “ögüz” sözünün karşılığı olarak, bu söz de kullanılırdı²⁰. Brockelmann bu sözü, yalnızca ırmak anlayışıyla yorumlamıştı. Anlaşıldığına göre İslam dünyası Fırat nebrini, böyle ulu bir ırmak olarak anlıyorlardı.

Türk illerinin, “Yurd suları”

Yukarıda belirttiğimiz gibi her Türk kesimi, kendi “yurt suyunu” bir başka görüyor ve başka düşünüyordu. Oğuzlar bile kendi çaylarına, ulu ırmak, ögüz adını veriyorlardı. 11. yüzyılda adları geçen bu ırmaklardan bazıalarını sunalım:

1) “İki-Ögüz”: İli ile Yaftın ç suları arasındadır²¹. Anlaşılan bu, iki ırmaktı. Çünkü bunların aralarında, Taring-köl adlı bir göl bulunuyordu²².

2) “Karakaş Ögüz”: Kaşgarlı Mahmud, bu ırmak için şöyle di-yordu: “Hotan şehrinin iki yanından akan, iki deredir. Birisine, “Ürüng-kaş Ögüz”, (yani beyaz kaş ırmağı), denir. Temiz ve beyaz taş, burada bulunur. Dere adını bu taştan almıştır. Birisine de, “Kara-

¹⁸ Aynı eser, I, s. 59. Krşl. Brock. Wortschatz, s. 246: “Öküz” olarak okuyor.

¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 59.

²⁰ Aynı eser, I, s. 438; krşl. Brock., Wortschatz, s. 191.

²¹ Aynı eser, I, s. 59. Krşl. Brock., Wortschatz, 246.

²² Aynı eser, III, s. 136. Krşl. Brock., a. eser, s. 249.

kaş-Öğüz 'derler. Temiz siyah taş da burada bulunur. Bu taş, bütün dünyada, ancak burada bulunur²³."

3) "*Kaz suyu*": "*İlidesine akan, büyük bir çaydır. Bu adın verilmesinin sebebi, Afra siya b'in kızının, bu suyun kenarında, bir kale yap-turmasıdır. Bu ad, oradan kalmış idi*²⁴"

4) "*Kızıl Su*": Kaşgar'da bir ırmağın adıdır²⁵.

5) "*Tavuşgan Ögüz*": Yani "Tavşan ırmağı", Uçşehirde akan bir çayın adıdır.

-6) "*Yamar Suyu*": Nerede olduğunu bilmiyoruz. Yalnızca bir şii-rin içinde geçiyor. Yakalayan, niçin Yamar suyunu geçerek kaçmadın. Şimdi, benim gibi bir sırtların eline düşmüş bulunuyorsun²⁶:

"Cörüp niçin kaçmadın! Yamar Suyunu geçmedin!

"Malını saklamadın! Şimdi yesin sırtlan (ar böri) seni!

"Ulu ırmak gibi" (ögüzçe) benzetmesi

Akıntılı sular ile seller, diğer insanlar gibi, Türkleri de çok korkutmuş-tur. Göktürk yazıtları içinde, Türklerin devletten kopup, başını alıp gitme-leriyle, ölmelerinden söz açılıyor ve şöyle deniyordu: "... Kanın, ırmak gibi (ögüzçe) aktı (yügürti); kemiğin, dağ gibi (tagça) yığıldı (yattı)..."²⁷.

Göktürk yazıtlarında, düşmanın büyük güçlerle geldiklerini anlatmak için de, düşman "otça, borça", yani fırtına gibi geldi deniyordu. Eski Türkler-in benzetmelerinde, tabiat güçleri, büyük bir rol oynuyorlardı.

"Savaşta, düşmanı yenip, ırmağa dökme" de söz konusu ediliyordu. To n - y u k u k yazıtında, düşmandan söz açılırken, "*Tanrı yarlık, (izin verdi), (düşmanı) dağıttık ve ırmağa düştüler (ögüzke tüşdi)*²⁸".

"*Balıklı ırmak*", yani eski türkçesiyle, "*balıklıg Ögüz*" deyişi de, eski Türk kaynaklarında sık sık geçer. Yani balığı çok olan, ırmak demektir. Aynı zamanda, çamurlu ve bataklık olan yerlere de, bu ad verilmiş²⁹.

²³ Aynı eser, III, s. 160. Krşl. Brock., *Am II*, 120.

²⁴ Aynı eser, III, s. 151. Krşl. Brock., *Wortschatz*, s. 247.

²⁵ Aynı eser, I, s. 394. Brock., a. eser, s. 248.

²⁶ Aynı eser, I, s. 79. Krşl. Brock., *AM Pr.* 19c.

²⁷ *Kültegin yazıtı*, Doğu-20.

²⁸ *Tonyukuk yazıtı*, 16.

²⁹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 498.

III. KUTADGU BİLİĞ' DE "ULU IRMAK" ANLAYIŞI

"Bilgide, denizsin sen!

"Akılda, ırmak!

Yusuf Has Hâcib

Kutadgu Bilig, eski Gök Türk ve Uygu r geleneğine uygun olarak ırmağa, "Öğüz" demektedir. Aslında yukarıda da belirttiğimiz gibi eski Türkler, ırmaklar ile her türlü çayları çeşitlerine göre, ayrı ayrı adlandırmıştı. Eski türkçede, özellikle tabiat varlıkları için, çok geniş bir terminoloji vardı. Yukarıda görüldüğü gibi, Kaşgarlı Ma h m u d'un kitabında yer alan Türk halk bilgisi ile geleneği çok gerçekçi idi. Kutadgu Bilig'de ise, öğüz ve ırmak, bir fikri ve düşünceyi anlatmak için, sembolik bir söz olarak kullanılmıştır.

"Ey bilgisi ırmak!": Diye bir kişiye seslenilir. Tabii olarak bunu, "ey bilgisi ırmaklar gibi taşkın ve bol olan kişi", diye de, geniş olarak yorumlayabiliriz. Nitekim hocamız Prof. Ra h m e t i Bey, Kutadgu Bilig tercümesinde, manayı böyle geniş olarak yorumlamıştır. Ancak Kutadgu Bilig, "ay bilgi öğüz", deyişle yetinmiştir. En iyisi vakit kaybetmeden, Kutadgu Bilig'deki bilgileri, mana ve düşüncelere göre sınırlayıp, sunalım:

"Ey, ırmaklar gibi bilgili kişi!"

Bu, Kutadgu Bilig'de sık sık görülen bir çağırıştır. Bu Bilge kişi kimdir? Bu, anlayışlamıyor. Belki de Yusuf Has Hâcib'in, kendisidir. Ancak bu deyiş ve söyleyişlerden, Karahanlı çağında, geniş bilgili kişilere, "bilgi öğüz", -ırmak bilgili dendiği, anlaşılıyordu:

1. Bilgisi ırmak gibi (bilge), ne diyor dinle!
Bilgi ile gönüller, göğüsler aydınlanır! (KB, 2243)
2. Irmak gibi bilgisiyle, ne güzel (edgü) bilgi verdi,
İşit bunları sen de, Ey gönlü dümdüz (tüz) kişi! (KB, 4661)
3. Sen beni başka bilme! Irmak bilgili!
Tanrı kullarından yok, benden kötüsü! (KB, 5119)
4. Gereksiz söz söyleme, Irmak bilgili!
Dilin yavuz olmasın!... (5468)
5. Dinin ağır tut, diinyanı ucuz,

Dinin seni ağırlar, Irmak bilgili!... (KB, 6135)

“*I r m a k b i l g i l i*”, belirsiz bilge kişi ile ilgili yukarıdaki sözler, bi-zi çeşitli yönlerden aydınlatmaktadır. Hepsisi de “*Türk bilgi teorisi*” ile ilgili-
dir. Yabancı düşünce izlerini de sezmiyor değiliz. Ancak bütün beyitler, çok
eski ve öz türkçe ile yazılmıştır. İçlerinde hiç bir yabancı söz yoktur. Şu beyit
de, hem mana ve hem de dil bakımından çok güzeldir. Yeni türkçesi şöyledir:

1. “*Bilgisiz kişilerin, gönlü kum gibi,*

“*Denizler girse dolmaz, ot ve yem bitmez!* (KB, 975).

2. “*Kuru bir kuma benzer, insanın özü,*

“*Irmak içine girse, doymaz aç gözü!* (KB, 3626)

Bilgi, deniz; akıl ise, ırmak

Eski Türkler daha çok büyük su birikintilerine ve büyük göllere deniz
(*tengiz*) derlerdi. Çünkü onlar, büyük denizler görmemişlerdi. Orta A n a d o -
l u ‘daki Türk halkı da, çoğu zaman ırmaklar ile göllere *deniz* derler. A k ı l
ise, akıntılı ve taşkın sular gibi, hareketli, yapıcı ve yıkıcıdır. Bu, bizim yoru-
mumuzdur. Bakalım K u t a d g u B i l i g şairi ne diyordu:

“*Senden işitmek gerek, ne söz var ise,*

“*Bilgide denizsin sen, akılda ırmak!* (KB, 2949)

1) “*Beyler, ta ş a n ı r m a k g i b i*”, sakıncalı ve tehlikelidirler. *Yu-
suf* Hâcib kitabında, sık sık hakanlar ile beylerden uzak durulmasını öğüt-
ler: (KB, 4546):

“*Beylere komşu olma, ya da ta ş a n ı r m a g a,*

“*Saraya yakın durma, iyi kılınmış kişi!*

2) *K ı s m e t v e ı r m a k*’’: Bu anlayış, Anadolu’da da yer yer görülür.
Aslında bu fikir, insanlığın benzer düşüncelerine yakındır. Şair burada,
“*kismet*” ve türkçe “*ülüş*” sözlerini kullanıyor (KB, 5352):

“*Artlık ister isen, arut önce boğazın,*

“*Artırsan boğazın, kismetin ırmaklaşır!*

3) “*K u y u v e ı r m a k*’’: Taşkın ve suyu bol ırmak ile durgun ve suyu
az kuyu da *kismet*i az veya çok olanlarla karşılaştırılmıştır. Su ve sular ile
ilgili bölümümüzde, de, bunun üzerinde durmuştuk: (KB, 4735):

“*Kimi geçitler aşar; gör, ırmakları geçer!*

“*Kimi yeri kazarak, suyu kuyudan içer*’

İrmaklar, ne kadar taşkın ve bol sulu olurlarsa olsunlar, kısmeti olanlar, becerikli ve işini bilenler, sudan geçit bulurlar. Nitekim 11. yüzyılda derlenmiş bir atasözü de şöyle diyordu: “*Kaynayan ırmak (ögüz) geçitsiz olmaz*”²⁰”

IV. DEDE KORKUT'TA “ÇAYLAR VE IRMAKLAR”

“*Kuru kuru çaylara su saldım,
Kara donlu dervişlere nezir verdim.*”

Dede Korkut

“*Kuru çaylara su salma*”

Bu muhteşem ve görkemli sözün, manası nedir? Bu sözler, *Dede Korkut*'ta, iki yerde geçmektedir. Kitabın başlangıcında görülen, birinci yerdeki bu sözler, iki yazma kopyada, şöyle geçmektedir: “*Kuru kuru çaylara, ‘s u c u’ saldım*”: (DK, 138-2). Bir yazmada, “*sucu*”; diğer yazmada da, “*suci*” sözleri görülmüyordu. Prof. Muharrem Ergin bu sözü, “*su saldım*” diye yorumlamıştır. Çünkü bu sözün ikinci kez geçtiği yerde, yalnızca “*sı*” sözü görülmektedir. Bizce de Prof. Ergin'in yorumu, yerinde olsa gerektir.

Dede Korkut'ta sulara “saçı” mı yapıyordu? Bu görüş Prof. Abdulkadir İnan'a aittir. Hocamız “*Orhan Şaik Gökya*y, kendi *Dede Korkut* yayınında, yukarıdaki su sözünü, “*sucu*” diye yorumlamıştır. Hocamız *Abdulkadir İnan* da buna bakarak, bu sözün “*sucu*” değil; “*sücü*”, yani tatlı şeyler olması görüşüne varmıştı. Çünkü kuru kuru çaylara, *sucu* salmanın bir manası yoktu. Bundan dolayı, kuru kuru çaylara, “*süçü*”, yani tatlı şeyler salına veya saçma'nın, daha mantıklı olabileceğini düşünmüştü. Bizce bunu kabul etmek çok zordur.

Gelinlerin, yeni evlerinin sularına “saçı” yapmaları, Türk illerinin düğün geleneklerinde, çok görülmektedir. Çünkü gelinin ailesi ile çocuklarını, bu sular besleyecek ve yaşatacaklardır. Bazıları bunu bir “*yurdun yer ve su ruhlarını saygılaşma*” olarak yorumlamaktadırlar. Bu konu üzerinde, çok yerde yazdık ve durduk. Prof. İnan'ın bizce bu görüşü, eski *Türk aile* geleneklerini bilmesinden ileri geliyordu. Ancak *Anadolulu*'da “*sulara tatlı şeyler serpmek*” yoluyla saçı yapma geleneklerinin, artık kalmadığı görüşündeyiz. Elbette ki hepimizin, sularımıza karşı

²⁰ Kaşgarlı Mahmut. III. s. 191. Krşl. Brockelmann, Spr. 105.

saygısı vardır. *Dede Korkut* 'un bu ünlü bölümünün, DK, 24 deki satırları, eksiktir. Bundan dolayı burada, DK, 138 deki sözleri sunacağız:

“*Kuru kuru çaylara su saldım,*

“*Kara donlu dervişlere nezir verdim,*

“*Yanım ala baktığımda, komşuma iyi bakdım,*

“*Umanına usanına aş yedirdim,*

“*Aç görsem yedirdim, yalınçak görsem donattım,*

“*Dilek ile bir oğulu güç buldum!*

“*Dilek ile oğul bulma*”, bizim için burada biraz daha aydınlanmış oluyor. *Dilek*, elbette ki Tanrıdan oluyordu. Yalnızca “*adama k*”, yani vaad etmek yitilmiyordu. “*kuru çaylara su çalma*” ve diğer yardımlarla, dilekler pekiştiriliyordu. Fakat bu, görkemli ve muhteşem bir inanış ve gelecektir.

Irmakların yaşlanması

“*Irmak sularının çekilmesi*” için *Dede Korkut* 'ta başlıca üç deyiş ve anlatış kullanılıyordu. Bir ırmak veya çay, kaynağından, kuruyabilirdi veya başka türlü suyu çekilebilirdi. *Dede Korkut* 'ta bütün bunlar göz önünde tutulmuştur. Oğuz dili, yüce bir türkçe idi. Bu anlayışları, şöyle sıralayabiliriz:

1) *Kuru çaylar*: Kuruma sözü, *Dede Korkut* 'ta sular için kullanılmıyordu. Daha çok ağaçlar için söyleniyordu: “*Kaba ağacın kurumuş idi, yeşerdi ahır*” gibi sözlerde, daha çok görülüyordu. Ancak “*kuru çay*” deyişine, çok rastlanıyordu.

2) *Soğulmuş çaylar*: *Dede Korkut* 'ta bu, daha çok görülür. “*Soğulma*”, suyun toprak veya kuma sızarak, kaybolması veya azalması, demektir. *Sütün* kaynarak azalması da, *soğulma* veya *sugulma* demektir. Eski Uyğur yazılarında da, “*Ulu gölün suyu azalıp (sugulup alkınıp)*” gibi sözleri de görüyoruz²¹. Görülüyor ki *Dede Korkut* 'taki bu anlayış ve söyleyiş, çok eski ve geniş Türk köklerine dayanıyordu:

“*Kanlı kanlı suların, soğulmuş idi, çağladı ahır,*

“*Kaba ağacın kurumuş idi, yeşerdi ahır,*

“*Şahbaz atın karımışı idi, köşek verdi ahır!...*

3) *Irmakların yaşlanması, (karıması)*: Bu anlayış ve söyleyiş, eski Türk edebiyatında, şimdiye kadar göremedik. Bundan dolayı bu inanışa,

²¹ Altun Yaruk: (Suvrnabhāsa), 600, 6.

ayrı bir önem verdik. Dede Korkut kitabı içinde bu anlayış ve deyiş, iki yerde görülmektedir:

1. “Karşı yatan karlı dağlar kariyıpır, otu bitmez!

“Kanlı kanlı ırmakları kariyıpır, suyun gelmez!...

“Mere kâfir! Kazan'ın anası kariyıpır, oğul vermez!... (DK, 59-2)

2. “Karşı yatan kara dağlar karısa, il yaylamaz!

“Akıntılı görklü sular karısa, kara taşmaz!...

“Er yiğitler karısa, oğlu doğmaz!... (DK, 147-1).

Irmaklara “kişilik verme”

Yukarıdaki örnekler bize gösteriyor ki ırmaklar, çaylar ve sular, birer canlılık gibi görünüyordular. “Yiğitler yaşlanınca”, nasıl oğulları olmu-yorsa; “çaylar da yaşlanınca”, suları gelmiyor ve kara kara taşmıyorlardı. Yine bu arada, atlar ile develer de yaşlanınca, yavru vermiyorlardı. İnsanları, hayvanları, dağları ve çayları, aynı kab içine koyarak, canlı ve yavrular görme, şimdye kadar bulamadığımız, çok önemli bir anlayıştır.

“Kanlı kanlı, görklü akıntılı, yügrük, kara, duru, taşkın sular”, üzerindeki görüş ve örneklerimizi, su ile ilgili bölümümüzde sunmuştuk. Bu özellikler ile tanıtımlar, daha çok çaylar ile ırmaklara ait idiler. Bu özleri, pınar veya göl sularına verme, elbette ki, olamazdı.

“Dereler” ve kuru çaylar

Dede Korkut kitabı içinde dere sözü, daha çok susuz dereler için söyleniyordu. Ancak kuru dereler için de, zaman zaman ‘‘kuru çay’’ deniyordu: “... Deli Dumrul derler idi. Bir kuru çayın üzerine bir köprü yaptırmış, idi...” (DK, 155/8)

1) “Yedi dere kokuların, tilki bilir” (DK, 5/4). - 2) “Kara dere ağzında, Kadir veren Kara Göne...” (DK, 59/10). - 3) “Derelerde, tepelerde kâfire kurgın girdi, leşine kuzgun üşdü...” (DK, 64/12). Bu örneklerden de anlaşılıyor ki, Dede Korkut'taki dere anlayışı, bizimkine yakındır. Ancak bu derelerin içinde su bulunup, bulunmadığı anlaşılıyor.

Dede Korkut'ta bazı büyük sular

Burada bu suların, nerede bulduklarını inceleyecek ve yerlerini bulacak değiliz. Bu kitap, bir mitoloji kitabıdır. Bizim için önemli olan, bu sular

için yapılan tanıtımlardır: “.. *Davlunbaz urup, atları önlerine bıraktılar. Der e ş a m s u y u ‘nu tepip, geçtiler. Dün (gece) kattılar. O ğ u z ‘un sêrhaddine vardılar”* (DK, 270-9). Bu suyun yerini, aşağı yukarı bilmekteyiz. Diğerleri, O ğ u z alp erenlerinin unvanlarıyla birlikte geçmektedir:

1. “ ‘ *T ü r k i s t a n ‘ in direği, A m ı t suyunun arslanı,*
‘ *K a r a ç u k ‘un kaplanı, konur atın iyesi!... (110-5)*

2. “İlden çıkıp, *A y g ı r G ö z l e r* suyundan at yüzdüren, *elli yedi kalenen kilidin alan... E y l i k K o c a o ğ l u A l p - E r e n , çapar yetti!...”* (DK. 62-8: 205-10).

Görülüyor ki O ğ u z *alp erenleri*, savaş yaptıkları ve zafer kazandıkları suların adlarıyla tanıtılıyorlardı. Belki bu sular da, onların yurtları içine girmişti.

31. BÖLÜM

DÜNYANIN ULU IRMAĞI

(Türk ve Dünya Kosmogonisinde)

Yukarıda, Türklerin kendi ırmakları ve onlar üzerindeki düşünceleri üzerinde durmuştuk. Şimdi bu konuda, dünyadakiler ne düşünmüşlerdi? Bunların üzerinde durup, Türklerinkiler ile bir karşılaştırma yapalım. Orhun ırmağının Türklerde mukkaddes bir yanı vardır. Onun çevresindeki Ötügene de, Tanrı'ya en yakın bir yerdi.

Akıntılı, coşkun akan seller ve büyük hakanlar: Akıntılı ve coşkun suların en güzel tanıtımları, Dede Korkut kitabı içindedir. Yukarıda, bu sözleri geniş olarak sunmuştuk.

1. Macar mitolojisinde: Macar kralı Almoğ'un annesi "hâmile iken, karnından büyük ve coşkun bir selin boşandığını, rüyasında görmüş". şamanlar, bu rüyayı, şöyle yorumlamışlar: "Doğuracağın çocuk, büyüyünce büyük bir hakan olacak ve dünyayı idaresi altına alacaktır!"

2. Ünlü İran kralı Daryüs'ün doğumu da, Macar kralının doğuşuna benzer bir efsane ile süslenmiştir. Ancak Türklerde buna benzer inanışlar, bir tane değildir. Manna's destanı ile Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda ise, "büyük bir ağaç yeşermiştir".

3. Çingiz Han'ın öz kabilesi, Kıyan adı ile anılıyordu. Reşide'din'e göre, "kıyan" sözü, türkçe "kayan, yani büyük selden", geliyordu. "Kıyan Bahadır" da, "Seligibi güçlü bahadır", demekti. Unutmayalım ki, Reşide'din bu kitabını, Moğol hakanına sunmuştu. Hakan, türkçe bir yorumu da, normal görmüştü.

Cennetin ırmakları ve bir sudan, sulanmak gerek: Yunus Emre'nin, "Şol Cennetin ırmakları, akar Allah deyü, deyü!..." sözleri üzerinde durmağa gerek yok. Hata'yı ise, şöyle diyordu:

"Bir boyu boylamak gerek!

"Bir sudan, sulanmak gerek!

Bektaş Aşık Hasean ise, şöyle diyordu:

*Cennet'teki ol dört ırmak,
"Coşkun akan, sel bizdedir!"*

Elbette ki bunlara benzer sözler, İ r a n ve A r a p Edebiyatında da vardır. Ancak Türkler bu düşünceleri, kendilerine benzetmişlerdir. "*Coşkun akan seller*" sözünün kökleri, çok eskilere gider.

Dua ve ibadet edilen ulu Türk ırmakları: Büyük devlet kuran Türklerde bu inanışlar kaybolmuş veya yumuşanmışlardır. Ç i n g i z H a n 'ın öz yurdu olan, O n a n ve K e r ü l e n ırmaklarının, ne kadar büyük bir önem taşıdıklarını biliyoruz.

Ç i n g i z H a n , Ong-Han'a yenilince "*arkadaşları ile birlikte, B a l c u - n a adlı ırmağa sığınmıştı. İrmakta su içerek, arkadaşları ile birlikte a n d içmişlerdi*". Ç İ n g i z H a n 'ın bu çevresi, İmparatorluğun kuruluşunda, önemli bir rol oynamışlardı.

K i m e k ve K ı p ç a k Türkleri, "*l r t i ş ırmağını saygılıyorlar ve adeta ona tapınıyorlardı...*" Ya k u t Türkleri, "*Güneyden gelip, Kuzey Buz denizine dökülen büyük ırmakları, mübarek görüyorlardı. Ona göre bu ırmaklar kaynaklarını, g ü n e y d e n , C e n n e t 'ten alıyorlardı...*".

Yukarıda S ü t g ö l ü ve gölün yanındaki dağda oturan, "*7 Tanrı*" üzerinde durmuştuk². K u z e y Türk destanlarına, dış tesirler de çok girmiştir. Bazılarına göre, "*Süt Denizi, Garuda kuşunun altında*", bulunuyordu³. K u z e y d o ğ u d a k i , g e r i T u n g u z 'lara göre, "*C e n n e t denizi, gümüşten goncalar açan fidanların bulunduğu dağın çevresinde idi...*"

K u z e y Türklerine göre "*Dünya ırmakları*": Y e n i s e y Türkleri, Dünyanın ana ırmağı olarak, Y e n i s e y 'i tanırlardı. Onlara göre, "*Y e n i s e y , kaynağını, göğün 7. katından alıyordu...*" Sibiry Türkleri, yönlerini ilk önce g ü n e y e , yani sıcak bölgelere doğru çevirirlerdi⁶. Ya k u p Türkleri ise, kendi ırmakları L e n a 'yı, "*Dünyanın ortasından geçen, bir D ü n y a ı r m a ğ ı gibi*", görmüşlerdi⁷.

¹ U. Harva, (Fr.), 62: Hudyakov, Verhoyanskiy Sbornik: (Verhoyansk derlemeleri), Irkutsk, 1890, s. 202: Yakut bölgesi.

² Radlof, Sibiryadan, II, s. 8.

³ Potanin, Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii (Kuzey-batı Moğolistan hakkında), IV, s. 389: Altay-Türk destanlarını içinde toplar. Türk destanlarındaki "Garuda" motifi için bk. A. İnan, Makaleler, 350-352.

⁴ Georgi, Bemerkungen Auf Einer Reise im Russischen Reich SPb., 1775, I, s. 29. Kuzey-doğudaki geri Tunguz kavimlerine ait bir gelenektir.

⁵ Yenişey Tatarlarına ait gelenekler hakkında: Tretyakov, Turuhanskiy knay, ego priroda i jite-li: (Turuhansk bölgesinin geçmişi ve bu günü), SPb., 1871, s. 200.

⁶ Aynı eser, aynı yer: Yenişey Tatarlarına yakın güney kesimleri hakkında.

⁷ Priklonjaskiy, Tri, goda v Yakutskoy oblasti: (Yakutlar'da Üç Tanrı), Jivaya Starina, 1890-91, s. 70.

“Yedi derya”, “dört ırmak”: Bu inanışın en güzel örneklerini, Türk tasavvuf edebiyatında görüyoruz. Abdal Musa'nın, “Yedi derya bizim keşkülümüzdedir” sözü, ne kadar güzeldir. Türkler, ırmağa da, “derya” derlerdi. Aşağıda, Yunus Emre ile Ahmed Dâi'den üç örnek sunalım:

- 1) “Bir göl idim, kıldı erenler nazar,
“Deniz oldum, dört yana ırmak ile!
- 2) Kimi tapduk, kimi Yunus,
“Her biri derya, deniz!
- 3) “Göge tozdan bulut, yerden ağardı,
“Yedi deryaya, hep toprak yağardı!

TÜRKLERDE, “IRMAK HANLARI”

İran kaynakları, “büyük İrtiş ırmağının, Türklerin Tanrısı olduğunu”, söylerler. İrtiş ırmağı, yalnızca kutsal idi⁸. Bir Kırgız efsanesine göre ise, “Kırgız - Han, Kem ve Yeni sey ırmaklarının hakanı idi”⁹. Bunu, ırmağın değil de; ırmak havzası ve çevresinin Han'ı olarak düşünmek gerekir.

Abakan Tatarlarına göre, “Abakan adlı bir Han varmış. Hanın otağı da, Abakan ırmağının kaynağında kurulu imiş”¹⁰. Abakan - Han, aynı zamanda, “yağmur tanrısı” imiş.

Altay düşüncesinde, Talay - Han, ve Yayık Han adlı, iki Ruh vardı: 1) “Talay - Han, denizler ile okyanusların, hanı idi. Güçlü yer Tanrıları arasında, 4. sırayı alıyordu”. Eski Türkçede “Taluy, Talay”, okyanus demektir. 2) “Yayık - Han, taştan ve kabaran suların Tanrısı ve ruhu idi. 17 deniz (veya ırmağın) birleştiği yerde otururdu. Yeryüzündeki bütün sular, ona ait idi”¹¹...” Ural dağlarındaki Yayık ırmağının adına bakılırsa, bu Altay ruhu, daha iyi anlaşılır¹².

Ulu dağların eteklerindeki ırmaklar: Gökürk'lerin Ötügen ve Uygur efsanesindeki Kamlancu dağları, eteklerindeki ırmakları ile birlikte anılırlardı. Hitay devletinin kurucularına ait efsanede de, Mu ye h dağı, iki ırmak ile çevrilmişti. Altaylılarda, Es ırmağının kıyısındaki Sakçak dağı

⁸ Gerdizî'nin notlarını değerlendirmek için bk. W. Barthold, *Üçset o poezdki Sredney Azii. (Ortaasya'da bir gezi hakkında rapor)*, SPb., 1897, metin: S. 83.

⁹ Radlof, *Sibirya'dan*, II, s. 11.

¹⁰ Aynı eser, aynı yer.

¹¹ Aynı eser, II, s. 9.

¹² Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 75.

ile *Miras suyu*'nun kıyısındaki *Kara-dağ* da, kutlu dağlar arasında yer alırlar. *Gelinler* bu dağlara, "*Koyun babamız*", derlerdi¹³.

Bu arada, *Ganj* ve *Nil* ırmaklarını da, unutmayalım. *Çin* ve *Hint* te-sirinde kalan *Kalmuk* Moğollarına göre, "*Gökteki bir dağ üzerinde, dörtlü ırmak çıkarmış*" Az sonra efsane dejenere oluyor ve bu ırmaklar, birer hayvan şekline giriyorlardı, deniyordu¹⁴.

DESTANLARDA "ULU IRMAKLAR"

"*Suyun ayağı, Er Korkut!*"

Bakı Duası

Anadolu Masalları içinde, ırmaklar ile akar sular önemli bir yer alırlar. Bunları sıralıyacak değiliz. Biz burada, henüz daha *mitoloji* seviyesinde bulunan, *Kuzey-Türk* destanlarından, bazı örnekler vereceğiz. *Anadolu* 'da bulunan eş ve benzerleri üzerinde de, ayrıca duracağız. Bu destan ve masal motiflerinin bazıları üzerinde, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizin bazı yerlerinde, kısa olarak durmuştuk. Burada sunacağımız materyel ise, yeni toplanmıştır. Motifleri, Büyük Türk devletlerinin, menşe ve türeyişleriyle ilgili destanlardaki, benzerlerine öncelik verme yoluyla sıralıyacağız:

Ulu ırmak veya deniz geçme

Bu destanlarda çoğu zaman *deniz geçme* motiflerine, yer veriliyordu. Aslında bu destanların toplandıkları Türk kavimleri, *büyük deniz* görmemişlerdi. Büyük ırmaklar ile göllere de, *deniz* veya *tengiz* diyorlardı. *Okyanus* özelliğini gösteren denizleri, deniz ile ilgili bölümümüzde inceleyeceğiz. Diğerlerini ise, burada ele alacağız.

1) "*2 dağ ve ırmak geçme*": Bu deyiş, tam anlamıyla *mitolojik* *Kuzey-Türk* masallarının yer aldığı, *Radlof* 'un "*Türk halk edebiyatından örnekler*" adlı eserinin 1. cildinde görülür. Bu motifleri değerlendirmek, biraz zordur¹⁵. Birinci sahife numarası metne; ikincisi ise, *Radlof* 'un tercümesine aittir.

2) *Çingiz Han* 'ın *ataları* ve *deniz geçme*: Bu ünlü ve çok önemli motif üzerinde, 1. cildimizde de durmuştuk¹⁶. Bu motif *Göktürk*

¹³ Radlof-Katanof, *Proben*, IX, s. 604, metin: 588 vd.

¹⁴ Pallas, *Sammlungen*, II, s. 37: *Kalmuk* kesimlerine ait bölüm.

¹⁵ Radlof, *Proben*, I, s. 342/366. Bu *Altay* destanları, göklerde geçen, mitolojik anlatışlardır.

¹⁶ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, ss. 467, 566, 575.

ve Macar efsanelerinde de, görülür. Bunların, okyanus ile ilgileri az olmalıdır.

Diğer motifler

1) “Sandığa, konup, ırmağa atılma”: Bu masal ve efsane motifi, Anadolu’da da çok yaygındır. Tabii olarak bunun çeşitli türleri vardır:

a) *Altın sandığa, koyma*’: Bu motif ve anlayış, çok eski ve çok mitolojik bir karakter taşıyan Kuzey-Türk destanları içinde görülüyordu. Bunun ‘ölü gömme’ gelenekleriyle bir ilgisinin olup, olmadığını bilmiyoruz:

“Yiğit, Sütdenizinde su içiyor... Ondan sonra da babasının ölüsünü, bir altın sandık içine koyup, suya atıyor¹⁷” Aynı yiğit, “2 dağ ile 3 ırmağı aşarak”, buraya gelmişti. Anlaşıldığına göre bu motif, Altay kuzeyinde, epey yaygın idi. Başka bir yiğit de, “babasının ölüsünü, altın bir sandığa koymuştu¹⁸”. Bu çok eski karakterde ve mitolojik bir motiftir. Biraz daha mallaşmış bir motif ise şöyledir:

“Taş-Han, Kara-Kököl’ün büyük kardeşini öldürerek, bir sandığın içine koyuyor ve ırmağa atıyor¹⁹..” Bu masal, Baraba - Om Kazaklarına aittir. Bunun daha geniş bir şekli ise, şöyledir: “Bir yiğit, Ay ve Gün-han’ların kızları ile evleniyor. Yurduna dönünce, yurdunun Taş-Han tarafından yağma edildiğini duyuyor. Büyük kardeşinin ise, bir sandığa konarak, -diri olarak-, bir ırmağa atıldığını duyuyor. Yiğit, arkasından gidip, kardeşini bulup, kurtarıyor... Bundan sonra da Taş-Han’dan öcünü alıyor²⁰..”

Han-Neme adlı Türk destanında da, “sandıkla bir çocuğun ırmağa atıldığını”, görüyoruz²¹ Anadolu masallarında da bu motif çok geniş olarak görülür.

b) ‘Tulumakoyup ırmağa bırakmak’, Türk mitolojisi ile masallarında çok görülen bir motiftir. Böyle eski karakterde bir motifi, Radlof’un Probenlarında bularak, yayınlamıştık²². Kuzey Altaylardaki Türk kültüründe daha çok, ‘at derisinde yapılmış tulumlar’, bir Türk kültür motifidirler.

¹⁷ Proben, I, s. 342/366. Bir Altay destanında.

¹⁸ Proben, I, s. 342/372. Ölüyü, ırmakları gönderme motifine, çok az rastlanıyor.

¹⁹ Proben, IV, s. 69/87: Baraba - Om Tatarları.

²⁰ Proben, aynı yer.

²¹ B. Ögel, Türk Mitolojisi, I, s. 414: Özbek destanında.

²² Aynı eser, s. 53 vd.

Irmak insanları, selâmete götürüyor

2) “*Irmağa kapılıp, gitme*”: Bu da, ırmağa atılan, “*ırmakta sandıklarla gitme*” motifine yakındır. Yukarıda, insanlar, *sandık* veya çok daha eski bir *at kültürü* motifiyle, *tulum* içinde, ırmakta sürüklenerek, kurtuluşa doğru gidiyorlardı. Bazıları da, ırmağa kapılma yoluyla kurtuluyorlardı:

“*Bir sarhoş karısını bir zengine, baya satıyor. Fakat karısı, zengine boyun vermiyor, (bayga boyun birmedi). Bey, kadını gemisine götürüyor. Ancak o sırada büyük bir fırtına (yel) çıkıyor. Gemiyi batırıp, kadını da, ırmağın sularında sürükleyerek babasına annesine kadar götürüyor. Böylece kadın da, kurtulmuş oluyordu*²³...”

Rüzgâr da, *Irma* k ile birlikte, kadının kurtuluşuna yardım ediyordu. Bu Masal, *Radloff* tarafından, *Batı Sibirya* ‘da *Hoca-Aul* Türklerinden derlenmiştir. Büyük ırmakların bulunduğu bu bölgede, gemicilik de yapılıyordu. *Anadolı* ‘da da ırmağa kapılma, bazan iyi yorumlanırsa da; bazan da, kötülüklerle doğru gidilir.

Savaşta, ulu ırmak geçme

Bu, bir bakıma *ordu taktiği* ve stratejisidir. *Göktürk* yazıtlarında olduğu gibi, *Oğuz destanı* içinde de, önemli bir motif olarak görünüyordu. Savaş hareketine ve yeteneğine sahip olan Türkler, büyük sulardan ordularını, kolaylıkla geçirmişlerdir. *Çingiz Han* devletinde de bu yetenek, olağan üstü bir büner olarak görülmektedir.

Göktürk veziri Bilge Tonyukuk, kendi yazıtında, “*İrtiş ırmağının, geçit vermeyen yerlerini geçtik*²⁴ (keçiksizin geçtiniz)...”, diyordu. Önemli olan, ırmağın geçit vermeyen yerlerini geçmektedir. Oralarda, düşmanın hazırlığı da yoktur.

“*Kaynar ögüz, keçiksiz bolmas*”: Yani, “*Kaynayıp taşan, ulu ırmaklar bile geçit sızılmaz*”. Bu da 11. yüzyılda derlenmiş, çok manalı eski bir Türk atasözüdür²⁵. Yani kaynayıp taşan, korkunç ve tehlikeli ırmakların bile, bir geçit yeri bulunur. Kaşgarlı *Mahmud* ‘a göre bu söz, *insanların şaşırıp kaldığı ve çıkacak bir yol bulamadığı zaman*”, söylenirdi. Her işin, bir çözüm yolu bulunabilirdi.

²³ *Proben*, IV. s. 110/143: *Hoca-Aul* Türkleri.

²⁴ *Tonyukuk* yazıtı, 35.

²⁵ Kaşgarlı *Mahmud*, I. s. 390.

“Atların, sal; kırbacın da, kürek olması”

Oğuz destanı içinde Oğuz Han, kendisine gelen Firenk elçilerine şöyle demişti: “Benim ordum çok büyüktür. Belki siz yalnızca su ve (rum?) ateşi - ni düşünüyorsunuz. Biz, kaç derya (büyük ırmak) geçmişiz. Ordum, “atlarını, sal ve kırbacını da, kürek” yerine kor ve suları öyle, geçer²⁶..” Bu, farsça Oğuz destanı’ndan alınmış bir parçadır.

Oğuz destanı içinde yer alan yukarıdaki sözlerden, açık olarak görül- mektedir: “(Asker), atını sal; kırbacını da, kürek” olarak kullanıyordu. Ancak Uygu r yazısıyla yazılmış Oğuz destanı ile diğer Oğuz destanlarında, İtil, yani Volga ırmağı, sal yapılarak geçilmişti. Minyatürlerde, sal yapımı- na ait resimler de vardı.

- “KÜREK ÇEKMEK”, daha çok sürekli olarak, büyük ırmakların kı- yılarında oturan Türklerde vardı. Gemi (kemi) sözü de, hem Kaşgarlı Ma h- m u d’da ve hem de Kutadgu Bilig’de görülüyordu. Ancak buradaki konumuz, bu değildir. Kuzey - Batı Asya’da, büyük ırmaklar vardı. Bu- radaki halk, gemicilik yapıyordu. Bir Baraba - Om Türk şiirinde, şöyle de- niliyordu: “Ak - İdil ırmağına düştüğümde (tüşkenimde), kürek çekerken (işke işkende), evimi özledim²⁷..” Tabii olarak bu, büyük Türk kültürlerin- den uzakta ve dar bir sahada kalmış, bir Türk gemicilik kültürüdür.

Irmakla ilgili diğer destan motifleri

1) “Deryada nikâh”: Bu çok önemli bir motiftir. “Ailenin, mu- ka d e s ocağının kurulması”, bu gibi kutlu ve mutlu yollarla yapılıyordu. Türk at çobanları’nın bir masalında, çok eski Türk geleneklerinin, ba- zı “Proto-Türk” motiflerini görüyoruz. “Bir çoban, rüyasında, 3 yer- de, 3 ayrı güneş görüyor. Sonra bir yalnız evde, kimin kızı olduğu bilinmeyen, bir kız buluyor. (Burası biraz Oğuz destanını andırıyor). Kız da, oğlanın bir at çobanı olduğunu anlıyor ve ancak bundan sonra evlenmeğe razı oluyor.

“Bir ırmağın kıyısına (daryanın kıyısına) geliyorlar. Taharetleniyorlar (târet aldılar), gusül leniyorlar (hüsül koyuldular), üsli üslerine nikah kıldılar, ko- ş u l d u l a r (evlendiler) ve bir ev (üy) aradılar²⁸..”

Dünürsüz evlenme, burada açık olarak görülüyor. Çok eski bir mo- tifi! Söz kesimi, evde; nikâh ve evlenme (koşulma) ise, derya kenarında oluyor.

²⁶ Z. V. Togan, Oğuz destanı: (Reşideddin’den), s. 37.

²⁷ Proben, IV, s. 77/98: Baraba -Om, gemici Türkleri.

²⁸ Proben, IV, s. 105/136. Kuzeydeki at çobanı Türklerden.

İslâmiyetin, belirli belirsiz tesirleri de vardır. Bu masal, Kuzey-Batı Asya'da, *Turalı* Türk boyundan, derlenmiştir.

2) *Devler ve ırmaklar*: Yine yukarıdaki destanda, hakanın kızı hastalanıyor. Hakan, oğlana şöyle diyor: “*Bir deryaya yakın bir dev (yilbegen) vardır. Bahçesinde güller açmıştır. Kızımın hastalığı için, bu güllerden getir...*” Kız bir muska yazıyor, oğlanın eline veriyor. Bundan sonra da bir çok olaylar oluyor. En sonunda oğlan, H a n oluyor²⁹. Su başlarına yakın devler, diğer Türk masallarında da görülmektedir.

3) *Irmak kavşağı*: Irmakların birbirlerine kavuştukları yerler, A n a d o l u 'da da, bir kutluluk taşırlar. H i t a y devletinde bu ırmak kavşaklarının büyük bir önemi vardı^{29a}. *Oğuz Kağan* da, ikinci hatununu, bir ırmak üzerindeki, bir adacıkta bulmuştu...

4) “*10 ırmak ve 30 ırmak*”: Bunlar, Uygurların atalarının ilk yurtlarında bulunan, ırmak sayıları idi. “*On Uygur*” “boyları, 10 ırmak havzasında idiler. Buna göre “*coğrafya ve ırmaklar sosyal gelişmeyi de sağlıyordu*”. Bu konular için bk. (Türk Mitolojisi, I, 73, 83).

5) “*7 ve 70 derya*”: Bu anlayış İslâmiyetten sonra, örnek olarak Yunus Emre'nin dilinde görülmüyordu. A b d a l M u s a da, “*70 derya bizim keşkülümüzde*”, diyordu. A l t a y kuzeyindeki, müslüman olmayan Türk halkının edebiyatında da, bu anlayış vardı: “*Gök Han oğlana, 7 dağ, 7 ırmak ile Karaboğ'a'nın boynuzunu getir diyor*”³⁰.

TÜRKLERİN ÇAY VE IRMAKLAR HAKKINDAKİ BAZI BİLGİLERİ

(Efsanelerde ve mitolojide)

“Su ayağı” ve “su kavşağı”

1) “*Su ayağı*”: (Mansab, çayın döküldüğü yer): Çeşitli çağlarda ve çeşitli Türk kültür çevrelerinde, manada küçük değişiklikler görülmektedir. “*Ayak*” A n a d o l u 'da ve diğer Türklerde, “*yatak*” manasında da söylenmiştir. “*Suu ayağı*”, Kırgız türkçesinde de, ırmağın döküldüğü yer, mansab demektir³¹.

a) “*Su ayağı Er-Korkut*”: Kırgızların b a k s ı dualarında, “*Su başında Süleyman, su ayağı Er-korkut, belâları sen korkut*” diye bir çağrılan söz açmıktık³². D e d e K o r k u t , burada da suyun ayağında, yani sir-

²⁹ Proben, IV, s. 106/137.

^{29a} B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 550.

³⁰ Proben, I, s. 242/246. Bu Altay destanı da göklerde geçer.

³¹ Yudaşin, *Kırgız Sözlüğü*, (tercime), s. 62.

³² A. İnan, *Şamanizm*, s. 141-142.

derya suyunun döküldüğü yeredir. K a l m u k moğollarında da, “*adag*”, suyun katıldığı, döküldüğü yer olarak, anlaşılmaktadır³³.

b) “*su katılışı*”: 11. yüzyılda, “*suv katılışı*”, suyun birleştiği yer ve bu yerdeki su birikintisi, demektir³⁴. Bu, *Anadol u*’da da yaşamaktadır.

c) *Diğer deyim ve anlayışlar*: -1. “*Tüşürgü*”: Çayın ırmağa karışan ağzı, değirmenin bir ırmağa olan savağı, demektir³⁵. -2. *Tamga*’: Denize, dereye veya göle dökülen, bir suyun koku; gemilerin demir attıkları *ırmak iskelesine* veya limana da, “*tamga*” deniyordu. Bu söz, şu beyitte de gelmiştir³⁶.

“Suyun kolu taşra çıkıp dağı geçer,

“Çevresinde, dizgin gibi, ardıç biter!

Anadol u’da ise, iki çayın veya derenin birleştikleri yerlere, “*çatak, kavşak, ukaz...*” gibi sözler söylerler.

Yabancı sözler, tabiat ile ilgili konularda, halk arasında çok az girmiştir. Bununla beraber *Kaşgarlı Mahmud*’un *Kençekçe* olarak saydığı ve *ırmak ağzı* anlayışıyla söylenen, “*ke w li*” sözü üzerinde de durmak gerekir³⁷.

Küçük çaylar

1) “*Ayrı k*” Küçük dere manasında. Kuzey Türklerinde: “*Ayrı k*”, “*ayrışak (ayrık çay)*”, küçük dere manasında çok görülüyor³⁸. *Anadol u*’da, “*ayrıkman*” denir.

2) “*Cılg a*” Kırgız Türkleri, daha çok, suyun yatağı için böyle derler³⁹. *Anadol u*’da ise, ince dallar ve sulara böyle denir.

3) “*Çırl a k*”: Küçük çaylar için, Anadolu dışında söylenen bir sözdür⁴⁰. Bizde daha çok bir ses belirtisi gösteren, bir sözdür. Az akan sular için söylenebilir.

4) “*Ö z, ö z e k, ö z e n . . .*”: “*Ö z*” köküyle ilgili, pek çok dere ve çay adı vardır. “*Ö z*”, 11. yüzyıldan önceleri, daha çok vadi ve geçit gibi şeyleri anlatmak için de söylenirdi. İki dağ arasında bulunan derelere, “*öz*” veya “*dağ özü*” denirdi. Bu da, dağların arasındaki bir dere demektir⁴¹. *Isığöl* çevrele-

³³ Ramstedt, *Kulmüchisches Wörterbuch*, s. 31.

³⁴ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 460.

³⁵ Aynı eser, I, s. 490. Krşl. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 225.

³⁶ Aynı eser, I, s. 424. Krşl. Brock., *AM I*, 29, 2a.

³⁷ Aynı eser, I, s. 442. Krşl. Brock., *Wortschatz*, s. 106.

³⁸ Radlof, *Wörterbuch*, I, ss. 27, 30.

³⁹ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 299.

⁴⁰ Radlof, aynı eser, III, s. 28.

⁴¹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 46.

rinde oturan Ç i g i l Türk boyları ise, iki dağ arasındaki geniş yollara, “özi” diyorlardı⁴².

“Özük” ise aynı eserde, oyularak havuz yapılan heryere; “özük suv” ise, derelerden ayrılan her çaya, ad olarak verildiği söyleniyordu⁴³. A n a d o l u ‘da ise, çeşitli dere veya çaylara, “öz, özbek, özen, özelti, özlen, özgen” gibi adlar verilir: (Bk. DS). Yine A n a d o l u ‘da görülen “s a y” sözü üzerinde ise, ayrıca durmak gereklidir. Çaylar için söylenen bu sözü, O r t a s y a ‘da da görüyoruz.

- *Büyük ırmaklar*: Bu konu üzerinde, kendisi ile ilgili bölümde, geniş olarak duracağız. Bunlara, “u l u ı r m a k” adlarını da vermiştik. Bazı Türkler ise, farsça “derya” dan gelen “darıya” sözünü kullanırlar⁴⁴.

Suyun derinliği

“*Derin*”, *tering*” sözleri, çok eskilerden şimdiye kadar, suların derinliğini anlata gelmişlerdir. Bu tanıtmaya, yalnızca su için değil; su ile ilgili diğer şeylerde de görülür. *Kaşgarlı Mahmud* bunun için şöyle diyor:

“*Tering tengiz*, (yani derin deniz), engin, geniş ve derin deniz demektir. O ğ u z l a r, her derin ve çok şeye, “*tering*” derler. Bu sözden alınarak, geniş derelere ve yollara, “*tering urı*”, denmiştir. Yine bunun gibi bilgin ve hâkim kişilere de, “*tering bilge*” denilir⁴⁵.

“*Derin kuyu*” anlayışını da, *Uygur* yazılarında görüyoruz⁴⁶. “*Tering kadıg*”, “*Derin bilig*” (*tering bilig*) anlayışı da, yine *Uygur* yazılarında devam ediyordu⁴⁷. A n a d o l u ‘daki “*kök*” sözü ve anlayışı üzerinde de durmak gereklidir (DS).

- “*Sığ*” *sığ su*: Bu söz, anlaşıldığına göre O ğ u z kesimlerinden geliyordu. II. yüzyılda O ğ u z l a r “*sık*” sözünü az anlayışıyla söylüyorlardı. Örnek olarak onlarda koyun azdır, derler iken, az yerine “*sık*” diyorlar mı⁴⁸. “*sığ*” sözünü, şimdilik başka türlü yorumlayamadık.

“*Sayram*” da, *sığ* anlayışıyla söylenmiştir. “*sayram suv*”, “*topuktan yukarı çıkmayan su, sığ*”, diye yorumlanmıştır⁴⁹. “*Sayram*”, İsficâb ve

⁴² Aynı eser, I, s. 89.

⁴³ Aynı eser, I, s. 71. “Özük” (Teleit) – İrmak (Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 1302). (Kazak-Kırgız), aynı manada: (A. eser, a. yer).

⁴⁴ *Yudahin, Kırgız Sözlüğü*, s. 299.

⁴⁵ *Kaşgarlı Mahmud*, III, s. 370.

⁴⁶ *Türkische Turfan Texte*, I, 102.

⁴⁷ *Altun Yaruk: (Suvarnaprabhasa)*, 350, 21.

⁴⁸ *Kaşgarlı Mahmud*, III, s. 130: Oğuzca.

⁴⁹ Aynı eser, III, s. 176.

Çimkend gehirlerinin de adıdır. “*Suv sayramlandı*” demek ise, su azaldı biraz çekildi, içinden geçilebilecek bir düzeye geldi, demektir⁶⁰. *Kırgız* Türkleri ise, sığ veya sığlık için, “*tayız, tayızlık*” deler⁶¹. Bunun yorumunu bırakıyoruz.

A n a d o l u ‘da ise sığ lığı n yanında, daha çok “*yüzlek*” sözü denilir, “*yuka, yufka*”, diyenler de vardır. Ayrıca A n a d o l u ‘da sığ için söylenen, “*deyaz, diyaz*” sözlerini de, yukarıda *Kırgız* Türkçesindeki, “*tayız*” ile karıştırmada, yarar vardır. “*çibil, sıvak, yaşlacan, yaşvan*” gibi A n a d o l u deyimleri de, önemli kültür sözleridir. Bu konuda, bu kadarcıkla yetinelim.

“K o l”, ırmak ve kolları

Ç a y l a r üzerinde dururken, bu konuyu da gözden geçirmiştik. Çünkü büyük ve küçük çaylar da, birer ırmak koludur. Bunlar arasında, “*öz*” ve “*özük suv*” ile A n a d o l u ‘daki, “*öz, özbek, özen, öden, özlen*” gibi deyiş ve anlayışları da ele almıştık. Yine D e r l e m e sözlüğünde görülen, “*uyuntu, uyuntu*” gibi deyişler üzerinde de, ayrıca durmak gereklidir.

‘*Tarmak*’ ve ‘*tarmut*’, ırmak kolları için söylenen, en eski Türk sözleridir. A n a d o l u ‘daki “*tırmık*” ve benzeri sözler ile, bunları karşılaştırmada, bir yarar vardır. “*Tarmak*” eski türkçede, hayvan veya kuşların pençeleri veya tırnağı demektir. Nitekim “*karga tırnağı, pençesi*” (*kargak tarmak*) da, adını bu sözden almıştır⁶². Suyun kollara ayrılmasına, “*suv tarmaklandı*”; boyun veya halkın, parçalanması veya bölüklere ayrılmasına da, “*boy tarmaklandı*”, deniliyordu⁶³. Çeşitli Ortaasya Türk çevrelerinde ise bu söz, “*kol, dal, filiz*” anlayışıyla söyleniyordu. A n a d o l u ‘daki ‘*tırmalama*’ deyiş ve anlayışlarını da, bunlara katmalıyız.

‘*Tarmut, tarmutlanma*’ da, yine bu söz ve anlayışın, başka bir söyleyişidir. “*Tarmut*”, dağların tepeleri, dereleri anlayışıyla söylenmiştir⁶⁴. “*Tarmutlanma*”, da, yine suyun kollara ayrılmasıdır⁶⁵.

“*Tarıma ırmağı*”, da, adını bu kök ve anlayışlardan almış olmalıydı. *Tarım*, göllere ve kumluklara dökülen çay kolları demektir⁶⁶. Doğu Türkiستان’daki *Tarım* ırmağından, *Kaşgarlı Mahmud* da söz açıyordu: “*Tarım Uygur sınırında, Küçe adındaki bir yerin yanında bulunan, bir yer adıdır... Buraya akan bir derenin adında da, “Tarım” derler*”⁶⁷.

⁶⁰ Aynı eser, III, s. 205. Krşl. Brockelmann, *Wortschatz*, s. 169: “*Seyrem*”.

⁶¹ Yuda bin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 718.

⁶² Kaşgarlı Mahmud. I, s. 467.

⁶³ Aynı eser, II, s. 274. Krşl. Brock., *Wortschatz*, s. 197.

⁶⁴ Aynı eser, I, s. 451.

⁶⁵ Aynı eser, II, s. 270. Krşl. Brock., *Wortschatz*, s. 197.

⁶⁶ Aynı eser, I, s. 396.

⁶⁷ Aynı eser, I, s. 396. Krşl. Brock., *Wortschatz*, s. 197.

Bu konuda da, şimdilik bu kadarla yetinelim. Bu söz artık bu manada, A n a d o l u 'da söylenmiyordu.

‘ ‘ K o l ’ ’, eskiden beri Türklerde çay, dere, ırmak kolları için söylenen, en yaygın bir deyimdir. A n a d o l u 'da da, öyledir. Gereksiz olarak örnekleri çoğaltmıyacağız. *Nehrin kolu*, derenin kolu gibi, pek çok deyim vardır. Y u d a h i n 'e göre *K ı r g ı z* Türklerinde *kol*, coğrafya deyimlerinde, ‘ ‘ ı r m a ğ ı n y a t a ğ ı , v a d i s i ’ ’ gibi anlayışlarda çok kullanılır: ‘ ‘ K a r a - k o l v e N e r i n - k o l ’ ’ gibi ırmak adlarında olduğu gibi... Eski M o ğ o l kaynaklarında da, dağ vadileri için ‘ ‘ k o l ’ ’ sözü kullanılır⁵⁸.

Irmağın kıyıları

Sulaklı birer otlak olmaları bakımından, çaylar ile ırmakların kıyıları, her çağda önem taşımışlardı. Anı zamanda bu çukur vadiler, uygun birer ‘ ‘ k ı ş l a k ’ ’ olarak da kullanılmıştı. A n a d o l u 'da ‘geçe’ sözü, -ki herhalde ‘geçmek’ kökünden geliyordu-, çok manalı bir deyimdir. *A s ı m E f e n d i*, farsça sū sözünü yorumlarken, ‘ ‘ t ü r k ç e g e ç e v e y a n a ’ ’ denir, derken, konuyu daha da manalandırıyordu. Bu bakımdan aynı şey için söylenen, *Derleme Sözlüğü* içindeki ‘ ‘ y a n a l ’ ’ sözü, ayrıca ele alınmalıdır.

O ğ u z l a r , derenin veya ırmağın bir yanına, ‘ ‘ y a n ğ a ’ ’ derlermiş. Bu bilgiyi bize *K a ğ a r l ı M a h m u d* veriyordu⁵⁹. Bu deyiş ve anlayışı, bir çeşit M ı s ı r Türk sultanlığının veya bazı T ü r k m e n l e r 'in sözlerini toplayan, *İ b n M ü h e n n a* sözlüğü içinde de görüyoruz⁶⁰. Ayrıca buna, ‘ ‘ y a n ğ a k ’ ’ da denir. Bizim ‘ ‘ y a n a k ’ ’ sözumüz de, mana köklerini, bunlardan almaktadır. Yine II. yüzyıl Türklerinde, ‘ ‘ y u ğ u ç , y u ğ a ç ’ ’ sözleri, bir dere veya ırmağın karşı tarafı için söyleniyordu⁶¹.

Taşkın ve seller

Türk mitolojisi içinde, önemli bir yer alan seller üzerinde, I. cildimizde, yeterince durmuştuk. ‘ ‘ S e l ’ ’ sözü, dünyadaki bütün Türk kesimlerinde kullanılır. ‘ ‘ S e l g i b i a k a n g ö z y a ş ı ’ ’ sözü ve anlayışı, bizden binlerce kilometre uzaklıktaki Türklerde de söylenir⁶². ‘ ‘ K ı y a n ’ ’ da, içinde *efsane ve mitoloji* dolu, eski bir Türk deyişidir. Bunun kök ve benzerleri, A n a d o l u 'da da gö-

⁵⁸ *Moğolların Gizli Tarihi: (YCPS)*, II, 30.

⁵⁹ *Kağarlı Mahmud*, III, s. 369.

⁶⁰ *İbn Mühenna Sözlüğü*, s. 191.

⁶¹ *Kağarlı Mahmud*, III, s. 18.

⁶² *Yudahin, Kırgız Sözlüğü*, s. 644.

rülür. Çingiz Han ve ataları ile kendi boyunun adı, köklerini, bu sözden alıyordu. “*Taşkın*”; bütün Türklerde, sel ve taşkındır⁶³.

“*Gelgin*, “*kelgin*”de, (arapçada ki “*med*” demektir), ırmaklar ile çayların kabarması ve taşmasıdır⁶⁴. Bunu içinde, efsane ve *mitoloji* de vardır.

⁶³ Aynı eser, s. 716.

⁶⁴ Kaşgarlı Mahmud. I., s. 443. Brockelmann. *sel* (*Flut*) olarak yorumluyor: (*Wortschatz*, s. 103).

32. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE DENİZ VE OKYANUS

11. YÜZYILDA SÖYLENMİŞ DENİZ HAKKINDAKİ SÖZLER VE DÜŞÜNCELER

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Türklerin çoğu, büyük denizi bilmez ve tanımazlar. Bundan dolayı, halk ağzından derlenmiş şiir ve atasözlerinde geçen *deniz*, daha çok ırma ve göller ile ilgilidir. Anadoluda da böyledir. Şimdi içinde deniz sözü geçen, Kaşgarlı Mahmud'un, 11. yüzyılda derlediği sözleri sunup, bunları Türk düşünce tarihi bakımından, yorumlamaya çalışacağız:

1) "*Kurulmuş (yay) kirişi düğülenmez, kement ile de dağ eğilmez*": Atasözü, çok açıktır. Yayın gerilmiş kirişii düğülenmez. Yazara göre bu söz, küçük araç ve vasıtalarla, büyük işlere girişilemeyeceğini, anlatmak için söylenmiştir¹.

2) "*Kementle dağ eğilmez, kayıkla deniz kapanmaz!*": İnsan dağı kementle eğemez; denizi de kayıkla kapatılıp, sed çekilmez. Buradaki denizin, bir ırmağın olduğu anlaşılıyor. Yazara göre, büyük işler, küçük sebeplerle, geri bırakılmaz². Büyük işleri küçümsemeyi! Büyük işleri yapmak için çaba göster!

3) "*Göz yaşı*" ile *tuzlu deniz suyu* arasında, bir benzerlik de gösteriliyordu. Bundan da anlaşılıyor ki, buradaki deniz sözü, *tuzlu suyu* nedeniyle deniz karşılığı olarak söyleniyordu.

Beni avlayıp, koyma; (bana) söz verip, cayma!

Gözüm deniz gibi akar, yöresinde kuşlar uçar!

Yazar, bir tuzlu sudan, söz açıyor. Yorumu şöyledir: "Beni avlayınca, bana kötü bakma, beni alçak görme; gözümden deniz suyu akıyor, çünkü deniz suyu, göz yaşı gibi tuzludur-, gözümden akan suların çevresinde ise, kuşlar uçuşuyor³.

¹ "*Kurulmuş kiriş düğülmes, ukrakun tağ eğilmes*": Kaşgarlı Mahmud, III, s. 225. Krşl. Brockelmann, Spr. 124, 125.

² Kaşgarlı Mahmud, I, s. 100: "*Tagı ul rugın egmes, tengini kayıdan büktmes*": Krşl. Brockelmann, Spr. 143.

³ Kaşgarlı Mahmud, II, s. 45: "... Akar b'ümüş teniş..." Krşl. Brockelmann, AMI, 25d.

4) ‘‘Deniz köpüğü’’ ve ‘‘göl köpüğü’’: Yine Kaşgarlı Mahmud’un verdiği bilgilere göre ‘‘göl’’ denizin ta kendisidir. Ancak ‘‘deniz köpüğü’’, Türkler arasında söylenmez. Türkler yalnızca ‘‘göl köpüğü’’ derler⁴ Bu da bize gösteriyor ki, Türkler büyük denizleri tanımıyorlardı. Göl dedikleri zaman, *deniz* anlaşıyordu.

5) ‘‘Derin deniz’’: (*Tering tengiz*): Kaşgarlı Mahmud’un yorumuna göre, ‘‘geniş, engin, derin deniz’’, demektir. Oğuzlar, her derin ve çok olan şeye, ‘‘tering’’, yani derin diyorlardı. Bu sözden alınarak, geniş *dere* ve *yollar* için de, ‘‘tering urı’’ denmiştir. *Derin bilgin* ve *hakim* kesimlere ise, ‘‘tering Bilge’’ deniyordu⁵. Bu çağlarda Oğuz kesimlerinin büyük deniz görmüş olmaları, mümkün değildi. Tabii olarak, *Sir-derya* dışında.

KUTADGU BİLİĞ’DE DENİZ VE DENİZLE İLGİLİ İNANIŞLAR

Kaşgarlı Mahmud’un Türk halk dilinden derlediği sözler ile atasözleri, çok gerçekçidirler ve yoruma da bir sebep bırakmazlar. *Kutadgu Bilig* ise, bir kişinin, bir düşünce ve fikir eseridir. Zaman zaman, derin ve karanlık olan noktaları da, vardır. Elbette ki, yabancı ve İslâmîyet tesirleri de vardı. Ancak bunlar, çok eski bir karakter taşıyan, eski Türk düşüncesi ve türkçesi içinde yoğrulmuşlardır. Yabancı sözler de fazla görülmez. Aslında *Kutadgu Bilig* içindeki, denizle ilgili düşünceleri kesin bir sıraya koyma da, çok güçtür. Buna rağmen bu düşünce düzenini, bir sistem içinde sunmağa çalışacağız:

1) ‘‘Ölüm ve deniz: Bu düşünce, *Kutadgu Bilig* içinde, iki yerde görülür. Ölümün uçsuz ve bucaksız oluşu, denizin derinliklerine benzetilmiştir:

1. Kimi durmadan koşar, kimi dünyayı (acun) döner!

Kimi canını verir (yulug), kimi denize girer! (KB, 1733)

2. ÖLÜM bir deniz gibi, ne ucu ne dibi yok!

Bakıp görürsen eğer, bir bataklık ki, dibi yok (KB, 1140)

2) ‘‘Denizin yaratılışı’’: Göktürk yazıtlarında ve diğer Türk eserlerinde görüleceği gibi *yer*, *gök* ve diğer *bütün varlıklar*, hep bir arada yaratılmışlardır. *Yaratıcısı da, tektir*. Aşağıdaki şiir, İslâmî bir düşünce ile yazılmıştır. Ancak dil ve anlatış bakımından, eskiye bağlıdır:

Yarattın (törüttün) onbinlerce, sayısız canlı (tirig)!

Yazı, dağ ve deniz, tepe ile çukuru (oprı)! (KB, B-21)

⁴ Kaşgarlı Mahmud, II, s. 136.

⁵ Aynı eser, III, s. 370. Krşl. Brock., *Wortschatz*, s. 204: ‘‘Hochgelehrt’’ (Cuzz).

3) “*Evl en me ve deniz*: Ölüm gibi, evlenenler de yeni bir hayata, başlamış oluyorlardı. Ancak ölenler, denize dalıp, kayboluyorlar; gemiye binerek, selâmetle denize açılıyorlardı. Aralarında, bir ayrılık vardı:

Gemiye binenleri, düşün evlenen kişi (ağuşu)!

Gemiye binen kişi, deniz içre açılır! (KB, 3386)

4) “*Oğ ul - k ız*” ve *deniz*: Kutadgu Bilig yazarı, nedense *oğ ul ve kız* yetiştirmeyi çok güç bir iş olarak görür. Adeta onları yetiştirmektense, olmamalarını yeğler gibidir:

Oğ ul kız sakıncası, bir dipsiz deniz!

Sarı kılar (bırakır), bize ak deniz! (KB, 1164).

5) “*Ra ha t ve iç ki*” iki deniz gibi: Yus u f Ha s H â c î b, sürekli olarak hizmeti ve çalışmayı öğütler. İçkinin de, insanları yokluğa doğru götürdüğüne inanır. Bu ikisine tutulursan, deniz gibi, bunların da d i b i yoktur:

Rahatlıkla avunma (avın-), sen içme içki!

İki denizdir bunlar, sana yoktur geçiti! (KB, 5208)

6) “*Bey - den iz*” ve *inci bahçesi*: İrmak ile ilgili bölümümüzde, Kutadgu Bilig, yazarının, beyleri taştan ve bol sulu ırmaklara, nasıl benzettiği üzerinde durmuştuk. Bu ırmaklar, b e r e k e t de; ö l ü m de verirlerdi. Yazar, denize benzettiği beyler için ise, biraz daha iyimserdir:

Bu beyler bir denizdir, dibi incilik!

Bu denize yakın dur, ara zenginlik! (KB, 5356)

“Akıl, bilgi, gönül, deniz ve bilgi”

Kuta dgu Bilig yazarı, Yus u f Ha s H â c î b’in ırmak, bilgi arasında, ne güzel ilişkiler kurmuş olduğunu, ırmaklar üzerindeki bölümümüzde, çok geniş olarak bulacaksınız. Orada hep, “*ey bilig ögüz*”, yani “*ı r m a k b i l g i l i*” diye, bir bilgeye seslenip duruyordu. Burada ise, bir bilgeye, “*Ey, Deniz bilgi*” veya bizim yorumumuza göre, “*Ey, Deniz bilgili*”, diye seslenip, duruyordu. Bu bilgeyi, ne tanıyabiliyoruz ve ne de bilebiliyoruz.

En iyisi, bazı örnekler seçerek, arka arkaya vermektir. Eski türkçe metne bağlı kalarak verdiğimiz bu yorumlara, bazı eski deyimleri, tırnak içinde katarak, konuya bir aydınlık getirmeğe çalışacağız. Ana motif ve temaları da, büyük harflerle yazacağız:

1. Aklı (*ukuş*) çok olmalıdır, bilgisi deniz,

Her işi bitirmeli, ak etmeli yüz! (KB, 2185).

2. Senden işitmek gerek, bütün sözleri,
Bilgide bir denizsin, akılda ırmak! (KB, 2949)

3. Bilgi bir denizdir, ucu dibi (tüpi) yok,
Bir serçe emse eğer, emeceği yok!

4. Kişinin gönlü dipsiz, bir deniz durur,
Bilgi ise incidir, dibinde durur! (KB, 211)

5. Denizden çıkarmazsa, inciye kişi,
(Dibinde aynı kalır), taş ile inci! (KB, 212)

“Ey Deniz Bilgili!”, “Deniz ve Bilgi”:

İrmaklar ile ilgili bölümümüzde Kutadgu bilig'den, ırmak ile bilgi arasında düşünülen bağlar üzerinde bir kaç beyiti, örnek olarak sunmuştuk. Aynı eser, bilgi ile deniz arasında da bağ kuruyordu. “Ay Bilgi Ögüz!”, Yamı, “ey bilgisi ırmak gibi bol ve taşkın olan kişi” seslenişini, yukarıda, ırmak ile ilgili bölümümüzde, anlatmıştık.

“Ey Bilgi Tengiz!”: Bu sesleniş de, bu bölümümüzde ele alınacaktır. Bu da, “Ey bilgisi, deniz gibi derin ve engin olan kişi”, demektir. Bu bilgenin, kim olduğunu bilmiyoruz. Ancak Kutadgu Bilig yazarı, onun kişiliği hakkında şöyle konuşuyordu:

İşit, gör neler diyor, Deniz Bilgili,
Özü alçak gönüllü, yüce yirekli! (KB, 4813)

Bilgisi deniz gibi, ne diyor dinle!

O. akıllı sâkindir, gönlü de yüce! (KB, 4698)

“İş ve bilgi”, bu konu ile ilgili görülmektedir. İnsanın yüzü, iş ile ak edilir. Kutadgu Bilig'de, “yüzü ak oldu” yerine, “kızıl oldu” denilirdi. Bu sebeple biz, metindeki kızıl rengi, ak olarak yorumladık:

Bu sözü iyi demiş, Deniz Bilgili!

Böyle iş tutulursa, ak olur beniz! (KB, 4868)

Deniz Bilgili insan, ne diyor dinle!

Bilgi ile çalış (işlet-), yüzünü ak et! (KB, 5199)

“Hıyanet”, Türklerde, her çağda aşağı ve kötü görünmüştür. Çünkü bu, devlet ile aile disiplininin, temelini sarıyordu. Böyle bir kişiye, ne el uzatılmalı ve ne de yakınında bulunulmalıydı:

Hıyanet eden kişi, elini sunsa,

Deniz bile azalır, kurutur yeri! (KB, 2866).

DEDE KORKUT'TA DENİZ VE DENİZLE İLGİLİ ANLAYIŞLAR

"Urlaşuban sular taşsa,
"Deniz dolmaz!

Dede Korkut

Dede Korkut Oğuzları, daha önceleri büyük deniz görmemişlerdi. Türkistan'da Hazar denizi, yani "Gökçe Deniz" in adını işitmişlerdi. Anadolu'ya geldikten sonra ise, Karadeniz ile karşılaştılar.

4) "Gökçe deniz", Hazar Denizi: Hazar Denizi Oğuzların eski ve ulu denizidir. Ancak Dede Korkut'ta, yalnızca bir yerde adı geçiyordu:

"Meyhanede, beş gün yeme içme oldu. Andan, Şirögüven (?) ucundan, Gökçe Denize değin, il çarptı. Kalaba doyum oldu!... (DK, 255-2). Bu günkü bilgimizle, bu sınırların bulunması ve akının haritasının yapılması, çok güçtür. Bu akın herhalde yine Doğu Anadolu'da olmuştu. Ancak, Hazardenizi'ne kadar uzanabildiklerini, sanmıyoruz.

2) "Karadeniz": "Kara" tanıtmasıyla tanıtılan her denizi, bizim bildiğimiz Karadeniz olarak, kabul etmemeliyiz. Kara sözü, sular ile denizlerin, bir özelliğidir. Nitekim "kara su" veya "kara kara taşan sular"; Türklerin kendilerine ait benzetmeleridir. Biz burada Dede Korkut'ta Kara-deniz ilgili bilgileri ele alıp, incelemeğe çalışacağız:

a) "Denizin içivedibi": Dede Korkut Oğuzları, atlı ve hayvancı kavimlerdi. Karadeniz'i, yalnızca akınları dolayısıyla görmüşlerdi. Ancak Dede Korkut'ta, bir deniz dibinin anlatılışı ve tanıtması vardır ki, bunu bugünkü bilgimizle anlatabilmenin imkânı yoktur. Belki yüzgeçliler, balık; bahriler de, deniz kuşları olabilir. Ancak, "arkıç kıır" ile "su dibinde çığrışan âsiler", ne olabilirlerdi?

Arkıç kıırda yaykanur, umman denizinde,

Sarp yerlerde yapılmış, kâfir şehri,

Sağa sola çırpındı, urur yüzgeçleri, Su dibinde döner, bahrileri,

Tanrı menem deyü, su dibinde çığrışur âsileri,

Önün koyup, tersin okur, kızı gelini,

Altun aşuk oynar, Sancıdan'ın beyleri,

Altın katla Oğuz vardı, alamadı!... (DK, 279-1)

Bunun Karadeniz olduğundan hiç bir şüphemiz yok gibidir. Oğuzlar, denizin dibinde birşeyler olduğunu düşünmüşlerdi. Ayrıca bu düşünce,

çok eskilerden geliyordu. *Umman denizinin, arkıç kurda dalgalanmasını*” düşünmek de, ayrı ve güzel bir şey!

b) ‘‘*K a r a d e n i z ‘i delip, geçme!*’’ Bu olayı *Ye g e n e k*, düşünde, rüyasında görmüştü. Düş de olsa, *Ye g e n e k* ‘in bu güzel sözlerini, aşağıda sunmayı, yararlı görüyoruz:

Begler, gafillice kara başım, gözüm, uykuda iken düş gördü, ala gözüm açuban dünya gördüm. Ağ ışıklı (miğferli) alpları yanuma saldım! D e d e K o r k u t ‘tan öğüt aldım! Ala yatan kara dağları aşdım!

İleri yatan K a r a d e n i z e girdim! Gemi yapıp; gömleğim çıkardım, yelken kurdum! İleri yatan denizi delip, geçtim! Öteki kara dağın yanında, alnı başı balkır bir er gördüm!...” (DK, 206-8).

‘‘*B i r c i h & d i ş a r e t i*’’ ve sözleri de kabul edebiliriz, bu konuşmayı. *Türklerin gözü, yalnızca Karadeniz’de değil; Karadeniz’in ötelere kadar da uzanıyordu. Kara deniz ötesinde, bir karadağ vardı. Amaç ve hedef, orası olmalıydı.*

c) ‘‘*K a r a d e n i z g i b i a s k e r*’’: Biz burada, *D e d e K o r k u t* kitabından, arayıp bulup, bir konu üzerindeki materyel ve vesikalayı kurmak ve tamamlamak için çalışıyoruz. Tabii olarak herşey, kesin olarak aydınlatılmıyor. Ancak böylece konular, bir araya gelmiş oluyorlar. *U r u z*, karşıda kâfirin askerini görünce, babası *K a z a n*’a şöyle sormuştu:

Beri gelgil, Ağam K a z a n !

Deniz gibi kararıp, gelen nedir?

Od (ateş) gibi şlayup, yıldız gibi parlayıp, gelennedir

Ağız dilden, beş kelime haber bana,

Kara başım kurban olsun sana!

(K a z a n da oğluna şöyle dedi:)

K a r a d e n i z ‘in yayanup, gelen,

Kâfirin leşkeridir!... (DK, 128)

Bizce buradaki *kara-deniz*, bildiğimiz kuzeydeki *Karadeniz* olmasa gerekir. Buradaki karanlık, su ve dağlarda olduğu gibi, denizin bir tanıtması olmalıydı. Şu örnek de bizi doğrular:

‘‘*Kara kara denizlerin, gemisi ağaç!*’’ *D e d e K o r k u t* bu sözü, ağacı ögerken söylüyordu (DK, 55-10). ‘‘*kara kara tanıtması, dağlar ve sular için de söylenmiştir.*

- ‘‘*D e n i z k u l u n u*’’, bir at cinsidir. ‘‘*Bay Böre’nin oğlu için, bir d e n i z k u l u n u , boz aygır aldılar*’’: (DK, 69-13)

TÜRK DESTANLARINDA BÜYÜK DENİZLER

“*Türk Mitolojisi*” adlı eserimizin I. cildinde, bu destanların özlerini veya asıllarını verirken, bu mitolojik denizlerden, bir çok örnek vermiştik. Ancak o zamandan bu zamana kadar, epvey bir zaman geçmiş bulunuyor. Yeni olarak bulduğumuz vesikaları da, burada sunmak istiyoruz.

H i n d ve Y u n a n *mitolojisi*'ne göre, ilk önce bütün kâinat ve varlık bir deniz ve *oceanus*” halinde idi. Canlılar ve insanoğlu, bundan sonra yaratıldı. Bu inanış, elbette ki *Türk mitolojisine* de tesir etmiş ve izler bırakmıştı. İçlerinde ve köklerinde, bu tür motifler bulunan destanları, tam metinleriyle adı geçen eserimizde vermiştik. Şimdi yeni bulduğumuz vesikalar ile, ancak kısa olarak, konuyu yeniden deşmek istiyoruz. Bu vesikalar, R a d l o f u n, “*Proben der Türkischen Volksliteratur*”, yani “*Türk halk edebiyatından örnekler*” adlı eserinden derlenmiştir:

1) “*Deniz geçme*”: Türk destanlarında çok görülen bu önemli motifi, ‘*ırmak geçme*’ ile ilgili bölümümüzde ele almıştık. O ğ u z d e s t a n ı gibi, düşünceyi gerçek yönlerinden pek ayırlamayan Türk destanlarında, bu motif az görülür. O ğ u z d e s t a n ı nda, “*deniz geçip, İ t - B a r a k l a r ı n a d a s ı n a g i t m e*” ile ‘*İ d i l v e y a V o l g a ı r m a ğ ı n ı g e ç m e*’ gibi, motifler görülür.

a) Ç i n g i z H a n ‘ın atalarından, “*gök kurt*” ile “*güzel meral*” ın deniz geçerek, gelmeleri de, I. cildimizde geniş olarak ele alınmıştı.

b) ‘*Süt denizinden geçme*’: Çok eski mitolojik bir karakteri olan, bir K u z e y - T ü r k d e s t a n ı nda şöyle deniliyordu⁶: “*Sırtı, omuzu ve sarayı demirden olan bir yiğit, s ü t d e n i z i ‘in geçerek, akına gitti*”. S ü t d e n i z i üzerinde, I. cildimizde durmuştuk. Bu denize bazan, “*Süt ak göl*” de deniyordu.

c) ● ğ u z d e s t a n ı na benzer destanları, biraz daha geç zamanlarda görüyoruz: “*Kozu Körpöz, donmuş ırmağın üzerinden, karşı tarafa bir günde geçiyor ve K a r a - H a n ‘ın büyük oğlunun ülkesine giriyor*’...”

d) ‘*Ay-Han’ın Gün-Han’a akını*’: “*Kün-Han kızına şöyle dedi: ‘Ay-Han her yıl bizim ülkemizi almak için geliyor. Ancak d e n i z i geçemiyor ve kalemizi yıkamıyor. Ondan sonra da geri dönüyor. Kızı: -Baba, d e n i z i üzerinde nasıl yürünür? Diye soruyor... Ay - H a n k ı z ı n a , b e n d e n i z i n d i b i n d e n b i r k ö p r ü y a p t ı r d ı m , d i y o r*’... Görülüyor ki bu, çok mito-

⁶ R a d l o f . *Proben*, I., s. 272/295. Bir A l t a y d e s t a n ı .

⁷ *Proben*, IV, s. 12/17: K o z u - K ö r p ö z d e s t a n ı .

⁸ *Proben*, IV, s. 67/95: Burada, “*Cehnet*”, “*cehennem*” motifleri vardır. Ay - H a n , G ü n - H a n , s e m a v t v a r l ı k l a r d ı r .

lojik bir motiftir. Daha geç motiflerin derinliklerine, ancak bunlarla inebiliriz. Çünkü bu konuşmayı, kuş donuna giren, *Kara-kököl* dinlemişti.

2) *"Ateş denizini"* geçme: Bunu da oldukça geç; ancak içinde çok eski Motifler bulunan, Kırgız Türklerinin *"Han Şentey"* adlı bir masalında görüyoruz. Masalın bazı katlarında, *Hızır* ve *Hazreti Ali (Ezreti Ali)* de, görülüyor:

"Han şentey, Ayna-Han'ın, (bu Han bir şeytandır), kızını almağa gidiyor. Ancak Ayna-Han'ın yolunun üzerinde bir "ateş denizi" varmış. Bu aslında bir cehennem imiş. Ateş denizini geçtikten sonra atının ayağı yanıyor..." Bu masalda, bir çok masallar içiçe girmiştir. Oğlana da, bir tilki yol gösterir. *Ateş denizi'nin* daha eski karakterde ve orijinal anlatışları vardır¹⁰.

3) *Konuşan atile "ateş denizini" geçme:* Ayrı bir anlatılışı ise, başka bir masalda bulunur. Bu masal da aynı yerde derlenmiştir. *"Kozu Körpös"* adını taşıyan bu masalda yiğit, zaman zaman *"keloğlan donuna girer"*. Bunun içine de, başka masallar karışmıştır: *"Yiğit, Ayna-Han'ın kızını almak için yola çıkar. Atı konuşur ve kendisine akıl vererek, yol gösterir... Yiğit, üç hal ister. Bu haliler ile, Ateş denizi'ni geçerler..."* Bu masal veya destan, öncekinden daha mitolojik bir karakter taşır. *"Keloğlan olma ile atın konuşması"* ve daha bir çok şeyler, masala değer verirler.

"Üç halı" motifi, bize burada bir Önesya motifi olarak görünmüyor. *"Tahta çıkan hakaneler, göğe çıkan şamanlar ile güveyiler de Türklerde, halı üzerinde taşınırdı"*.

DİĞER MOTİFLER

1) *"Ayna"nın deniz olması:* Anadoluda da ayna, bir tehlikeden kurtulmak için kullanılan bir sihir aracı olarak görülür¹¹. Anadoluda, daha çok devlerden kurtulmak için, biraz su atılır ve arada bir deniz oluşturulurdu. Çingiz Han'ın en küçük oğlunun adı, *Toluy*, yani aynadır. Bu da bize geleneklerde, aynanın önemini göstermektedir. Bir Kırgız destanında, *"Dudarkız'ı bir dev kovalıyor. Dudarkız, arkasına bir ayna atıyor ve dev ile kızın arasında bir deniz oluşuyor..."*¹².

¹⁰ Proben, III, s. 260/306: Ayna-Han, şeytandır.

¹¹ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 472.

¹² Proben, III, s. 247/291 "Atkültürü", bu Kazak-Kırgız masalında, bütün haymetiyle görülür.

¹³ W. Eberhard, *Typen Türkischer Volksmärchen*, s. 249.

¹⁴ Proben, III, s. 317/382: Dudarkız destanı.

2) *Deniz ile göğün "derinliği"*: Bu pek ilgi çekici motif, çok kuzeylerdeki, *mitolojik* bir türkçe destanda görülür. Burada masallar ile destanlar, çok eski mitoloji karakterlerinden kurtulamamışlardır: "... Bir baba oğluna, denizin derinliğini ve göğün de yüksekliğini ölç, diyor. Oğlan, bunun nasıl ölçüleceğini, öğrenmek için yola çıkıyor ve bir hanın yanına gidiyor. O da, Kız - Han'ın üç kulplu kazanını getirmesini istiyordu¹⁴.." Bundan da anlaşılıyor ki, dış tesirlerden çok uzakta bulunan Türkleri de, denizin derinliğini bilmek, ilgilendiriyordu. Bu deniz, Yenisey ırmağı da olabilirdi.

3) *"Deniz ötesindeki" halk*: Türk Mitolojisi adlı kitabımızda da, denizin ötesindeki halklar üzerinde durmuştuk. Yine mitolojik bir karakter taşıyan bu Kuzey - Türk masalı, bir kaç kat masal ile oluşmuştur: "... Han, Demir dağ ile deniz ötesindeki halkı ele geçirmek için, bir ordu gönderiyordu. (Burada, denizin yanına bir Demir dağ da eklenmiştir). Fakat denizin ötesindeki halk, hiç savaş görmemiş ve barışçı idiler. Boyları 8 ok boyundaymış; bir kişinin kürkü ise, 8 kişiye kürk olabiliyormuş. Bunun için onların iline giden Han, çok korkmuş¹⁵..."

4) *Deniz ötesindeki, "Gök ağacı"*: Göğün direği ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde biraz durmuştuk. Kuzey - Batı Asya'daki Turalı Türk boyundan, derlenmiş olan bir masal motifi, bizi bu konuya, yeniden getirdi. Masalın bu bölümünün özü, şöyledir:

"... Bir Han'ın oğlu, 24 arkadaşıyla yola çıkıyor. 24 gün gidiyorlar. 24 atları ölüyor. Yaya yürüyerek bir denize varıyorlar. Denizde salları batıyor. Bir ada ya düşüyorlar. Adada bir "Pay-terek", yani Bay-direk dedikleri büyük bir ağaç varmış. Ağaçta bir kartal ve kartalın iki yavrusu varmış. Yavruları, bir ejderha yemek istiyor. Oğlan ejderhayı öldürerek, onları kurtarıyor¹⁶..."

"Zü zü l ö k u ş u" olarak bu kartalı, başka bir Kuzey Masalı'nda da görüyoruz. Burada Bay-direk, denizin kıyısında bulunuyor. Masalda, motif tamamlanıyor. Ejderha, bir denizin ortasında görülüyor. Oğlan, ejderhayı öldürerek, kartalın yavrularını kurtarıyor. Burada, "bir çöl geçme" vardır¹⁷ Yukarıdaki destana göre kartal, ejderhaları tutuyordu.

Ancak bu destanların içlerinde pek çok yahanca tesirler de var. Gök ağacı, kartal ile ejderhaları, türkleşmiş dış tesirler olarak görebiliriz. Bizi

¹⁴ Proben, I, s. 291/310: Bunlar, göklerde geçen, çok mitolojik Altay destanlarıdır.

¹⁵ Proben, I, s. 175-177: "Statura deforme" insanlardır. "Ye'cuc-Me'cuc" gibi... Bu, Proto-Türk bir anlatıştır.

¹⁶ Proben, IV, s. 90/116: Kuzeyde, Turalı boyu Türkleri.

¹⁷ Proben, IV, s. 23/30. Bu motifteki Simurg, Türklerin kartalı, "kara-kuş" u olmuştur.

burada yalnızca ‘*d e n i z ö t e s i*’ motifi ilgilendiriyor. ‘*Alp Kara Kuş*’ ve *Simurg* efsaneleri, konumuz dışındadır¹⁸.

T Ü R K L E R D E U L U D E N İ Z V E O K Y A N U S A N L A Y I Ş I

Türklerde okyanus, ‘‘Taluy’’ sözünün gelişmesi

1. cildimizde, Türklerde u m m a n ve o k y a n u s anlayışının nasıl geliştiği üzerinde, oldukça geniş olarak durmuştuk¹⁹ Ancak o zamandan bu zamana, bazı yeni vesikalar bulduk. Bu yeni vesikaları da katarak, konuyu biraz olgunlaştırma, herhalde yararlı olacaktır.

Göktürkler, ‘‘B ü y ü k O k y a n u s’’ veya Ç i n d e n i z i için, ‘‘Taluy’’ deyimini kullanmıştı: ‘‘.. İlgerü, Şantung yazıka tegi süledim. Talu y ‘ko kiçig tegmedim...’’. Göktürk yazıtlarının bu ünlü deyişinin, bu günkü yorumla türkçesi şöyledir: ‘‘İleri, (yani doğuya doğru), Ş a n t u n g yazısına kadar akın yaptım. (Ancak), Büyük Okyanus'a azıcık (kiçig) değmedim...’’. Burada taluy sözü, türkçeye çoktan yerleşmiş ve gelişmiş bir söz olarak görülmektedir. Bu anlayış, ancak bazı yerlerde gönümüze kadar gelmiştir. Altay Türkleri, yalnızca deniz için ‘‘talaysu’’ demekle yetinmişlerdir²⁰. Ancak Moğol dilindeki dalay ile, türkçemizdeki talay’ı birbirinden ayırmak gereklidir.

U y g u r t ü r k ç e y a z ı l a r ı n a g ö r e , ‘‘o k y a n u s’’

U y g u r t ü r k ç e y a z ı l a r ı n d a , b u d e y i ş v e b u d e y i ş l e i l g i l i a n l a y ı ş , ç o k d a h a genişlemiştir. B u d a d i n i n i n g i r i ş i i l e , b u a n l a y ı ş v e i n a n ı ş , d a h a d a ö n e m k a z a n m ı ş t ır . Ç ü n k ü B u d a d i n i n d e v e m i t o l o j i s i n d e , b ö y l e s o n s u z b i r o k y a n u s a n l a y ı ş ı v a r d ır . B u n u n i ç i n z a m a n z a m a n b u s o n s u z d e n i z e , ‘‘i y i l i k s u y u ’’ , e s k i t ü r k ç e s i y l e , e d g ü l ü ğ s u v ı ’’ d a d e n m i ş t i r ²¹ . A n c a k b u o k y a n u s , ç o k k o r k u n ç v e i ç i n d e t ü r l ü t e h l i k e l e r i t o p l u y o r d u : ‘‘. . O l T a l u y s u v ı , e r t i n ü k o r k ı n ç ı ğ , a d a t ı ğ ²² . . .’’

U l u ı r m a k a n l a y ı ş ı , U y g u r ç a ğ ı n ı n s o n l a r ı n a d o ğ r u , e s k i o k y a n u s ‘un yerini almağa başladı. Büyük ırmaklara da, ‘‘taluy ögüz’’ denmeğe ve yazılmağa doğru gidildi²³.

U y g u r y a z ı l a r ı y l a y a z ı l m ı ş O ğ u z d e s t a n ı i ç i n d e d e , b u a n l a y ı ş d e v a m e d e r . A n c a k Ç i n g i z H a n k ü l t ü r ç e v r e s i n i n i ç i n e , g i r m i ş o l d u ğ u d a g ö r ü l ü r ²⁴

¹⁸ A. İn an , *Türk folklorunda Simurg ve Garuda*, Makaleler, s. 350.

¹⁹ B. Ö g e l , *Türk Mitolojisi*, s. 467 vd.

²⁰ R a d l a f , *Wörterbuch*, 1, s. 745.

²¹ Altun Yaruk: (*Suvarnaprabhasa*), 112, 14.

²² P. Pelliot, *Kalyanankara Papamkara*, 26, 4.

²³ R a d l a f , *Uigurische Sprachdenkmäler*, 89, 11.

²⁴ B a n g - R a h m e t i , *Oğuz Kağan Destanı*, 185.

“... *İdil Müren* denen (denen) bir *Talay bar erdi* (var idi)...” Burada Türklerin ırma k sözleri, “*müren*” e dönüşmüş; yine *Göktürklerin taluy*” deyişleri ise, moğolca “*dalay*” sözünün etkisiyle, türkçe “*talay*” diye yazılmağa başlanmıştır.

Ulu deniz ile ırmaklar da, zaman zaman birlikte düşünülmüş, olabildi. Yani Uygur çağının “*Taluy-ögüz*” sözü, “*Okyanus ve ırmaklar*” diye yorumlanabilirdi. Hocamız Prof. R a h m e t i Bey, zaman zaman bu yorum seçmiştir. Ancak bunun, her zaman böyle anlaşılmadığı da açıktır. R a h m e t i Beyin, *Eski Türk şiiri* adlı kitabındaki bir parçada şöyle deniliyordu: “... *Taluy ögüz*’deki balıklar... mağaralarındaki (üngür) şeytanlar... bütün yaratıklar”²⁵” Hocamız buradaki “*Taluy ögüz*” sözlerini, “*deniz ve ırmaklar*” diye yorumlamaktadırlar.

Eski Türk ve Moğol mitolojisinde, “Okyanus” anlayışının ayrılığı

Yukarıdan beri belirttiğimiz gibi, *Göktürklerde* den beri, bir *okyanus* veya *ulu deniz* anlayışı vardı ve bu “*Taluy*” sözü ile anlatılıyordu. *Moğollar* ise *okyanusa*, bir yazılış ayrılığı ile, “*dalay, dalai*”, derlerdi. Bu söz de Moğollara, *Tibet ve Bud* dini yolu ile gelmişti. Türklere gelişi ise, bilmediğimiz eski çağlarda, olmuş olmalıydı. Ancak yabancı söz, Türklerde “*taluy*” diye de, türkçeleşmiş idi.

Çingiz Han’ın gençliğinde, kendi komşularında, *Tibet ve Bud* da kültürlerinin, ne kadar derin ve yaygın bulunduğunu, çok iyi biliyoruz. Nitekim “*dalay*” deyişinde, *tibetçe* den, hiç değişmeden girmiştir. Ayrıca *Moğol* dilinde, “*dünya denizi* veya “*okyanus*” için söylenen ve yukarıda adı geçen kültürlerden gelen, “*dalay*” sözü, yalnız değildi. Başka deyim ve anlayışlar da vardı²⁶. Öz olarak diyebiliriz ki, bu anlayış, Türkler ile Moğollarda, ayrı ayrı başlamış ve ayrı ayrı gelişmişti.

-“*Tufan*” ve “*Ulu Deniz*” anlayışı: Sonraki Türk destanlarında bu “*ulu deniz* veya *sonsuz okyanus*” anlayışı, yeniden belirmeğe başlamıştır. Gerçi bunlar, *Sami* motifleriyle etkilenmişlerdir. Ancak deyimler çok eski bir *Türk* karakteri taşırlar:

a) *Göktürk geleneği*, *Altayların* kuzey-doğusunda yaşayan, dış tesirlerin az bulunduğu, *Tuba* Türklerinde görülür. Bunlar *Tufan*’a, “*ulu taluy*” diyorlardı. Yani *Göktürklerin*, *Çin okyanusu*, *Tufan*’ın yanında, küçük kalıyordu.

²⁵ R. Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, 140, 190.

²⁶ C. Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 73.

b) “*Yayı k*”, yani “*t u f a n , u l u d e n i z , u l u ı r m a k*” sözü, hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n’a göre, Ptolemeos zamanından beri biliniyordu. Bu, U r a l ırmağı idi ve manası da, “*yaygın su*” demektir²⁷.

O ğ u z l a r ı n “*derin deniz, tering tengiz*” sözleri de, belki böyle bir u m m a n için söyleniyordu²⁸. K u t a d g u B i l i ğ ‘deki, “*ey bilgi deniz*”, ne idi? E n i y i s i sözümüzü, Y u n u s ‘la bitirelim:

*Kimi Tapduk, kimi Yunus,
Her biri derya deniz!...*

²⁷ A. İ n a n , *Tıf an efsanesi, Şamanizm*, s. 23.

²⁸ Kağarlı M e h m u d . III. s. 370.

33. BÖLÜM

GÖLLER VE SAZLIKLAR

TÜRK DÜŞÜNCE VE İNANIŞLARINDA GÖLLER

*“Kuğu kuşu uçtu, gölüne konmaz!
Kişi oğlu (öldü?..), evine gelmez!*

Eski bir Uygur şiiri

Göller, Türk masallarında, efsanelerde ve mitolojide, duygularla dolu olarak anlatılmıştır. Türklerin her gittikleri yerdeki göller, hayâller ve düşüncelerle donatılmıştır. Anadolu ‘da bunlara eski ve *klasik mitoloji* de karışmıştır. Hele, “*kaynayan göller*”; bu göllerin kaynadıkları derinlikler ile aktıkları yerler hakkında, sayısız söylentiler yaratılmıştır. Elazığ ‘da “*Dipsiz göl*” adı verilen, küçük bir gölün içinde, üç kaynak vardır. “*Bu kaynakların içinde kaybolan bir at, çok uzaklardaki bir kaynaktan çıkmış imiş*”. Böyle bir şeyi düşünmek mümkün değil; ancak onlar göllerini böyle düşünmüş ve böyle anlatmışlardır. Kaynaklar, hele göllerin içindeki kaynaklar, yerin derinlikleri ve ruhları ile, bizim aramızda, bir köprü kuruyorlardı.

HAKANLIK UNVANLARI VE GÖLLER

Göl, “*ünlerin, bilginin, paranın birikmesi*” veya bu birikmenin bir sembolüdür. 11. yüzyılda, yalnızca *hakanlık* değil; *bilgelik* sembolü de, göl idi. Daha önceki Türk kaynaklarında, bir çok göl adları geçiyor. Ancak bunu destekleyen bir diğer bilgiyi bulamıyoruz. *Kaşgarlı Mahmut*, şöyle diyordu¹:

“*Bilge: Akıllı. Şu beyitte dahi gelmiştir:*

“*Bilge kişiyi iyi tut ve sözünü dinle; Erdemini öğren ve işinde kullan*”:
“*Bilgin, akıllı ve hikmet sahibi olan kişilerin sözünü dinle; ondan erdem, yani edeb ve fazilet öğren, öğrendiğinle de, yap ve uygula!*

“*Bilge* sözüyle erkeklere ad verilerek onlara, “*Bilge Beg*” denilir. Uygur hakanlarına da, “*Köl Bilge Han*” unvanı verilmiştir. Bunun manası, “*aklı göl gibi*” demektir. Burada, çokluğu göstermek için, suyun biriktiği yere benzetilmiştir...”

¹ Kaşgarlı Mahmut, I, s. 428.

‘ ‘Kül - Teğ in’ ’ unvan veya adında bulunan, “kül” sözünü de, bununla yorumlamak isteyenler olmuştur. Ancak G ö k t ü r k çağı ile K a r a h a n l ı çağı arasında kültür, anlayış ve inanış arasında, epey bir değişme olmuştur. Kolay yorumlarla, Türk kültürünün derinliklerine inebilmek, çok güçtür. Yine aynı kaynak, birikmiş su, *irkin, irkinti su* dolayısıyla, şöyle diyordu²:

‘ ‘İ r k i n s u v, irkinti, birikmiş su demektir. Her toplanmış olan şeye, böyle denilir. Bu sözden alınarak, K a r l u k büyüklerine, ‘ ‘K ö l İ r k i n’ ’ denilmiştir. Bunun manası, ‘ ‘a k ı l l ı , göl gibi t o p l a n m ı ş ve dolmuş, demektir’ ’.

‘ ‘İ r k i n y a g m u r ’ ’, günlerce süren, yağmur demektir³.

Görülüyor ki yukarıdaki örnek ve yorumlar ile sözlerin hepsi, birbirlerini tamamlamaktadırlar. Bizce bunlar, G ö k t ü r k çağından çok sonraları oluşmuş görüş ve düşünceler olmalıydılar. Ancak 11. yüzyıl Türkleri, bunların böyle olduklarına inanıyor ve öyle diyorlardı.

TÜRKLERİN “GÖL” ANLAYIŞI

G ö k t ü r k çağındaki göller

Göl anlayışı konusunda Türkler, 14 yüzyıldır değişmemişlerdir. K ü l t e g i n yazıtı içindeki, ‘ ‘Türği Yargun köl’ ’, bunların en ünlüsüdür. Yine aynı G ö k t ü r k yazıtındaki, ‘ ‘Kara köl’ ’ adlı gölü de, bunlara katabiliriz. Burası, adını bu gölden alan, bir yer adıdır.

Uygur çağındaki göller ve göl eğlenceleri: Uygur çağında da bu anlayış değişmiyordu. Ancak R a h m e t i Bey hocamızın verdiği bir *Uygur şiiri* daha duygulu olarak, bir gölü bize anlatıyordu. G ö k t ü r k çağında anılan göller ise, daha çok savaş bölgeleri idiler. Uygurlarda ise, bir eğlence yeri ve estetik bir yer olmuştu. Gölde, *kuğular* da yer alıyorlardı:

Kuğu kuşu uçtı, kölinge (gölüne) konmaz!

Kişi oğlu (.....?), evinge (evine) kelmez!

Uygur yazılarıyla yazılmış eski bir Türk şiirini, şimdi de kolaylıkla anlayabiliyoruz⁴. M.S. 983-985 yıllarında ünlü bir Çin elçisi, T u r f a n ’ı ve daha sonra da az kuzeyde ki, *Uygur başkenti* olan B e ş - B a l ı g kentini ziyaret etmişti. Bu ünlü Çin elçisinin gezi raporunu, çeşitli yerlerde, ya aynen ve yahut da özetle sunmuştuk. Bu rapora göre, ‘ ‘Uygur hakanı ile halk, k a y ı k l a r l a göle açılıp, eğlenmişler. Gölün her yanından, m ü z i k s e s l e r i g e-

² Aynı eser, I., s. 100.

³ Aynı eser, s. yer. Krşl. B r o c k e l m a n n, W o r t s c h o t z, s. 68.

⁴ R. R a h m e t i, *Eski Türk Şiiri*, s. 140.

liyormuş...” Ortaya ‘da çöllerin genişlemesi, dağlardan inen ırmakların yer değiştirmeleri nedeniyle bu gün, bu gölleri bulabilmek mümkün değildir.

Karahanlı çağında göl anlayışı: Aşağı yukarı, yine değişmemektedir. Ancak kaynaklar çoğalmaktadır. *Kutadgu Bilig*i içinde nedense, göl sözü bile görülmüyor. Ancak Kaşgarlı Mahmud bu konuda, bize çok bilgi veriyordu:

1) Bu çağda iki manası vardı: a) *Havuz*. b) *birikmiş su ve göl*⁵. -2). Aslında bu çağda Türkler, denizi tanımıyorlardı. Ancak kaynağımız, şöyle diyordu⁶. “*Köl: Denizin kendisidir. Buradan alınarak, deniz köpüğüne, ‘göl köpüğü’ denir. ‘Tengiz köpüğü’ denmez. Burada deniz sözüyle, ne anlatmak istediğini bilemiyoruz. - 3) Yukarıda, ‘irkin su’*”, yani toplanmış, birikmiş su da, bir göldür. Bu, “*irkmek*”, yani toplama k söz ve anlayışlarından geliyordu. Anadolu’da da görülen bu söyleyişler, eski türkçemizde, çok geniş idiler⁷.

“*Derilmiş, dernek su*”, yani göl, “*terngek su*” veya “*terngük su*” anlayışlarıyla, karşılanıyordu. Bu söz ve anlayışın tanıklarını, üç yerde görüyoruz:

1) “*Terngek*”, su sızıntısı demektir⁸. 2) “*Uluğ ternek*”; büyük su birikintisi. İçinde bulunan *kandıra* otlarından da söz açıldığına göre, bu gölün çok derin olmaması gerekiyordu. - 3) “*Derilmiş suyu içelim*”, yani “*terngük suvın içelim*”, dendiğine göre, burada söz konusu derilmiş su, bir kaynak olmalıydı⁹. Ancak bu bir *gölek kaynağı* da, olabilirirdi.

“*Gölün dolması*” veya *göllenenme*: Eski Türkler, suyun göllenmesi, *kölermesi* için, “*kölerdi suv*” diyorlardı. Bugünkü *göllenme* sözü-müzü, o zamanlar, güzel bir türetme ile, “*kölerme*” diye anıyorlardı¹⁰. *Göllenenme*, yağmurların yağmasıyla, her yerde oluşuyordu. Artık bunda, her türlü su birikintisi, söz konusu ediliyordu. Eski bir Türk şiirinde, “*kuru yerler hep göllerdi*”, eski türkçesiyle, “*kaklar kamug kölerdi*” sözleri de, bu geniş manayı içine alıyordu. Artık burada, otların dip yerindeki küçük su birikintileri bile, bir göllenme sayılıyordu.

“*Dolu göl*”, yağmurlardan sonra veya bahar sonunda oluşuyordu. Eski türkçede “*çing*”, iyice, büsbütün demektir: “*Çing tolu köl: Tam*

⁵ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 135.

⁶ Aynı eser, III, s. 316: Krşl. Brock., *Wortschatz*, s. 111.

⁷ Aynı eser, III, s. 420. Krşl. n. 31.

⁸ Aynı eser, II, s. 291. “*Terngek, terngük*” ün yazılışları için bk. Brocke Imann, *AM Pr.* 16B 2; 20H: *Wortschatz*, s. 204.

⁹ Aynı eser, II, s. 6.

¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, II, s. 84. Krşl. Brock., *AM I*, 30, 6a.

anlamıyla dolmuş veya iyice dolmuş göl veya havuz demektir. Herhangi bir şey, sonuna kadar dolarsa onu, “çing tolu”, deniyordu”¹¹. A n a d o l u ’da da “çin” sözü, aşağı yukarı bu manayı karşılıyordu¹².

“Göllerin dolması”, çok eski bir Türk şiirinde, henüz A n a d o l u ’da paralelini bulamadığımız, “küşerme” sözüyle anlatılıyordu. Bu anlayış, t a ş m a ile de ilgilidir. Burada, gölün suyunun dolup taşması, söz konusu olmalıydı¹³. Nitekim başka bir şiirde, İ t i l , yani V o l g a ırmağından söz edilirken, İ t i l ’in göllerin sularını taşıdığından, söz açılıyordu¹⁴. Görülüyor ki eski T ü r k düşünçesi, küçük göllerden, büyük deniz gibi göllere kadar, her şeyi değerlendiriyor, adlandırıyor ve şiirlendiriyordu.

KAYNAKLARDAKİ BAŞLICA BÜYÜK GÖLLER

Yukarıda da belirttiğimiz gibi A n a d o l u ’da da göller, şiirle anılmış, duygularla bezenmiş ve bazan da kutlu varlıklar olarak görülmüştür. Boylarına göre, büyük göl küçük göl diye adlandırılmıştır: “Gölcük, yığınak, ayna, bağla, böğet, çögül, göldürüm” ve daha bir çokdeyimlerle, göller boylandırılmış ve çeşitlendirilmiştir. O r t a a s y a ’da da, “kölcük, çölçük” denmiş; A n a d o l u ’da da, küçük göllere, gölcük adı verilmiştir. Biz burada, 11. yüzyılda adları geçen bazı ünlü göllerin adlarını sunmakla yetineceğiz.

11. yüzyıldaki, bazı Türk gölleri:

1) “İ s i ğ k ö l ”: “Barşganda bir göldür. Uzunluğu 30 fersah, eni ise 10 fersaktır”¹⁵. T a n r ı dağlarının arasında bulunan bu göl, çok alçaktadır. Bundan dolayı bu gölün suları halka, çok sıcak, yani ısıg görünmüştür.

2) “K ö r ü n g k ö l ”: K a ş g a r dağlarında, B i y i z adlı yerde bulunan bir gölün adıdır. Çevresi, 30 fersaktır¹⁶. Manasını yorumlayamıyoruz.

3) “S i d h i n g k ö l ”: “K o ç n g a r - b a ş ı ” na yakın bir göldür. Yukarıdaki, gibidir¹⁷. Bu göl, “siding” adı ile, bir yerde daha anılıyor. Ancak sözün manası hakkında, bir yorum yapılmıyordu¹⁸.

¹¹ Aynı eser, III, s. 357. Krşl. B r o e k . . W ö r t s c h a t z , s. 56; R a d l o f , W ö r t e r b u c h , III, s. 2116.

¹² D e r l e m e sözlüğü: “Çin” maddesi.

¹³ B r o e c k e l m a n n . A M I , 29, 4.

¹⁴ Kağgarlı M a h m u d , I, s. 73. Krşl. B r o e c k . . A M I , 29, 4: 31 k. İki manası için bk. B r o e c k . . W ö r t s c h a t z , s. 118.

¹⁵ Kağgarlı M a h m u d . III, s. 135. İ s i ğ k ö l ’in genişliği için bk. B r o e c k . . W ö r t s c h a t z , s. 244.

¹⁶ Aynı eser, aynı yer.

¹⁷ Aynı eser, s. yer.

¹⁸ Aynı eser, III, s. 369.

4) ‘‘Yıldız köl’’ : Bu, ‘‘yıldız göl’’ demektir. Kaynağa göre bu göl, ‘‘Küçük Küngüt ile Uygurların sınırlarında, bulunuyordu’’¹⁹.

5) ‘‘Ay köl’’ : yani ‘‘Ay gölü’’, ‘‘Uç henti yakınında bulunan bir yerin adı idi’’²⁰.

6) ‘‘Tarıng köl’’ : ‘‘İki-Ögüz adlı (ırmak veya yerin) arasında bulunan bir gölün adıdır. Bu gölün manası, biraz açıktır ve derinlik ile ilgilidir. Ancak hiç bir yorum yapılmıyordu:

‘‘Bu göllerde her birinin çevresi, 30, la 40 fersah arasındadır. Bunlar gibi, Türk ülkelerinde bir çok göller vardır. Ben ancak, İslam diyarındaki, göllerinin büyüklüklerini söyledim’’²¹ Böylece Müslüman Türklerin yayıldıkları bölgeler ile, onların sınırları hakkında da, kesin bir bilgi elde etmiş bulunuyoruz.

GÖLLER ÜZERİNE ATASÖZLERİ

Atasözleri, Türk düşünce ve günlük hayatının, temellerini oluşturur. Hepsisi de, düşünce ve duygularla gelişmiş ve yücelmişlerdir. Ancak bunlar, günlük hayatı; aile, topluluk disiplini ve düzenini, yola koyan ve pekiştiren *örfler* ve *emirlerdir*. Ancak dediğimiz gibi, hisler ve duygularla da, yoğrulmuşlardır. Burada yalnızca 11. yüzyılda derlenmiş, iki örnek sunacağız. Ancak bunların kökleri de, çok eskilere dayanıyordu. Düşünceye, *kazlar* ile *ördekler* de karışmıştır. Bunlardan birini, bu gün halâ söylüyoruz.

1) ‘‘BİRER BİRER BİN OLUR, D A M L A Y A D A M L A Y A G Ö L O L U R !’’ : Eski türkçesi şöyledir: ‘‘Birin birin ming bolur; tama tama köl bolur’’ : ‘‘Birler toplanınca, bin olur. Bu söz, az olsa bile bir şeyi kabuldan çekinmemesi emrolunan kişiler için söylenir’’²².

2) ‘‘K a z g i d e r s e , ö r d e k g ö l ü b e n i m s e r , (y e ğ l e r)’’ Bu sözün eski türkçesi, şöyledir: ‘‘Kaz kopsa, ördek bölig iğenür’’ ‘‘Bu söz, b e y g i t t i k t e n s o n r a , h a l k ü z e r i n d e b ü y ü k l e n m e ğ e k a l k a n , d ü ŝ k ü n k i m s e l e r i ç i n s ö y l e n i r’’²³ Görülüyor ki yalnızca şiiirlerde değil; atasözlerinde de, göller ile kazlar ve ördekler, yanyana görülüyorlardı.

¹⁹ Aynı eser, a. yer.

²⁰ Aynı eser, a. yer.

²¹ Aynı yer. Bu bölüm, göller ile ilgilidir.

²² Kağarlı Mahmut, III, s. 369. Krşl. Brock. . Spr. 216.

²³ Aynı eser, I, s. 104. Krşl. Brock. . Spr. 198. •

GÖLLER İÇİN, ŞİİRLER VE DUYGULAR

Baharda göller

Kaşgarlı M a h m u d , baharı anlatarak verdiği aşağıdaki şiiri, kitabında iki yerde göstermiştir. Bir yerde ‘*k a k*’ yani ‘*k u r u m u ş g ö l l e r*’ için vermiş; diğer yerde de dağların başının ‘*İ l e r m e s i*’, yani görünmeleri dolayısıyla, örnek olarak vermiştir. *Kak*, *k u r u* demektir. *M u k a d d e m e t ü l - e d e b*, *debu* söz, “*küçük su birikintisi*” olarak yorumlanıyordu²⁴. Bahar gelince, kuru göller de, dolmuş oluyorlardı:

1) *Kuru yerler (kaklar) hep gölerdi (kölerdi),*

Dağların başı, göze ilişti (ilerdi),

Dünyanın soluğu (tını), ılandı (yılırdı),

Türlü çiçekler de, sıralandı²⁵!

Y o r u m u da şöyledir: “*Baharı anlatarak, diyor ki: Sular çoğaldı, göllere doldu; dağ başları, hayal meyâl göründü, dünyanın nefesi ısındı, sıra sıra çiçek açtı²⁶!*”. Kaşgarlı M a h m u d , birinci cildde de, aynı şiiri veriyor; ancak daha değişik bir yorum yapıyordu: “*Sular çoğaldı, çukur yerler doldu. Dünyanın nefesi ısındı. Dağ başları, hayal meyâl göründü. Ağaçlar açıldı. Canlı varlıklar çiçikleşti. Her cinsten tomurcuklar sıralandı²⁷*”. Görülüyor ki, son iki satır, büsbütün değişik yorumlanmıştır.

‘ ‘ Bahar ve hayvancı Türkler ’ ’

Baharda, “*ta ş a s t ı y a d o l m a*”, yahut “*dolup, taşma*”; 11. yüzyılda, “*k ü ş e r m e*” sözüyle anlatılıyordu. Şimdilik bu sözün A n a d o l u ’da yaşayan bir paralelini bulamadık. Ancak burada, gölün çevrelerinde, sığırlarla boğaların böğrüşmelerinden, söz açılmaktadır.

2) *Dağların tepeleri yeşerdi (yaşardı),*

Kuru (urut?) otlar tazelandi (yaşurdi),

Gölün suyu, dolup taşı (küşerdi),

Sığır ile boğalar, böğrüşürler²⁸.

Y o r u m d a , şöyledir: “*Dağların tepeleri, taze bitkilerle yeşerdi. Kuru otların yerinde, taze çimenler çıktı. Taşacak kadar, göller doldu. Sığır ve boğalar, sevinerek böğrüşürler²⁹.*”

²⁴ Z e m a h ş e r i , *Mukaddemet ü l - Edeb*, s. 291a.

²⁵ Kaşgarlı M a h m u d . I, s. 179; II, s. 283.

²⁶ Aynı eser, III, s. 283.

²⁷ Aynı eser, I, s. 179. Brockelmann, *AM I*, 30a.

²⁸ Aynı eser, II, s. 79.

²⁹ Krşl. Brockelmann, *AM I*, 29, 4.

Göllerin dalgalanmaları

Gölün ne dalgası olur ki, evi veya köşkü yerinden oynatsın. Bu, bir şiir ve benzetmedir. Asıl söylenmek istediği, *bilge kişi* ile onun özlerine aittir. Bu çok eski Türk şiirindeki “*kum*” sözünü, Kaşgarlı M a h m u d , *d a l g a* manasında yorumlar. Bu sözü ve benzer bir yorumu, başka bir yerde bulamadık. Ancak aynı kaynak, “*kumdı*” sözünü, *d a l g a l a n d ı*, diye yorumluyordu³⁰. Döğüşme ve birbirlerine vurma da, yine bu sözün benzerleriyle anlatılırdı³¹. Dalgalanmanın bu anlayışı, dış Türklerde de halâ yaşamaktadır³².

Gölümün dalgası koparsa, evimi nasıl iter!

Onu (ancak) bir bilge kişi, görürse, sözüme inanır!

Y o r u m u şöyledir: “*Gölüm bir dalgalanmağa başlarsa (kopsa) evimin (tamag) duvarına çarparak, sanki onu yerinden oynatır ve iter. Akli başında bir adam (bilge kişi), bunu görürse, sözümün doğruluğuna inanır*”³³.”

SAVAŞ ŞARKILARI VE GÖLLER

“*Su d e r n e ğ i*”, *derilmiş su, göl*: Şimdi yeni bir anlayışa ve deyime geliyoruz: “*Dermek, derilmek*”, kökünden yapılmış, eski türkçe “*ternğek*” ve “*ternğük*” sözleri: Bunlar arasındaki ayrılık üzerinde bir şey söyleyemiyecğiz. Ancak, manalarında, küçük bir ayrılık vardı:

1) “*İçit*”, *su içilen gölet*: (*Savaş şarkısında*): Aşağıdaki çok güçlü ve güzel savaş şarkısı veya marşını, ırmaklar ile ilgili bölümümüzde ele almış ve incelemiştik. Anlaşılyorki, *Ya m a r* ırmağından sonra, ünlü bir *içit* vardı. Belki de bu, düşmanla sınır veya onların toprağının içindeydi. Ancak bu bir pınar değil; belki de bir “*kaynayan gölet*” idi. Bir yerde ise, “*su sızıntısı*” diye karşılanıyordu³⁴.

Gece ile geçelim, Ya m a r suyunu geçelim!

Gölet (ternğük) suyunu içelim,

Yufka düşman ezilsin (uvulsun)!

³⁰ Kaşgarlı M a b m u d , II, s. 27.

³¹ Aynı eser, III, s. 382.

³² Aynı eser, II, s. 143. Krşl. Brockelmann, *Am I*, 36k.

³³ Aynı eser, III, s. 137. Brockelmann, aynı yer.

³⁴ Aynı eser, I, s. 291; II, 291.

Yorumu, şöyledir: “Geceleyin göçelim, Ya m a r suyunu geçelim. Bu, bir deredir. Sızan, kaynayan sudan içelim, Yufka, zayıf düşman, elimizde didik didik olsun, ufalansın (uvulsun)”³⁵ Bu, ünlü bir pınar olsa gerektir.

2) *Gölden geçen*, “*askerin şarkısı*”: Aşağıdaki çok eski bir Türk şiirinde, gölden geçen bir asker veya alpin, çektiği sıkıntılar, söz konusu ediliyor. Burada *gölet* ile *bataklık* anlayışları, birbirine karışmış gibi görünüyor:

Okumun başağı, elimi iyice bereledi,
Kaynayan ulu su birikintisinde (ulu terngek) ise,
Kandıra otları (kaşak), pek çok vardı!

Yorumu şöyledir³⁶. “Okun temreni elimi sıyırdı, yaraladı. Ben ise yerden çıkarak çoğalan, sulara biten kandıra otları arasından geçerim” Buradaki “önmek” fiili, otlara aittir. Bitkilerin, b i t m e s i manasındadır. Yani k i n d i r a otlarına aittir. Bu konu üzerinde, bataklıkları incelerken, yeniden duracağız.

GÖLLER İLE ÖRDEKLER VE KAZLAR

Göller ile ilgili eski Türk şiirlerinde, *ördekler* ile *kazlar* da anılıyorlar. *“Kazlı göl”*; *“ördekli göl”*; göllerin bir tanıtması ve bunlar da, göllerin bir süsü idi. Uygur şiirinde ise, kaz ile ördeğin yerini, *kuğu* alıyordu.

Kuğu, daha çok *Kuzey-Türk* destanları ile efsanelerinde, önemli bir yer tutar. Bu konuyu, I. cildimizde, geniş olarak ele almıştık. Uygur kültür çevresi ile yazılarında da, çok az da olsa görünüyordu. Az sonra gölüne uçan kuğu kuşu ile ilgili bir şiiri sunacağız. *Kutadgu Bilig* bir yerde, “*kuğular, gökte uçan kuşlarla*” birlikte saymıştı. Diğer bir yerde de, “*de v l e t kuşu*” gibi görmüş ve “*kuğu başa konu*”, demişti. Bu eser, *Türk aydınlarının* bir eseri idi. Bundan dolayı, “*kuğu gibi kuğu kılmak..*” gibi deyiş ve anlayışları da, bu kitapta görüyoruz. Halk bilgisini derleyen Kaşgarlı *Mahmud* ise, kuğunun yalnızca adını ve kuğu-korday” adlı bir türünü anarak, geçiyordu. *Türk halk geleneklerinde, kuğunun önemli bir yer aldığı, şüphelidir.*

Kaz, da bir göl kuşudur. Ancak eski Türk kaynaklarında, *kaz* adı ile anılan göl kuşlarının, ne türden bir kaz olduklarını, bilemiyoruz. Ancak ördeklerden, daha güçlü bir hayvan olduğunu, görebiliyoruz. Bununla ilgili bir atasözünü, aşağıda sunacağız. 11. yüzyılda derlenmiş eski bir Türk atasözünde, “*karga kazı taklid etmeye kalkarsa, (ötünse), budu, bacağı kırılır*”;

³⁵ Aynı eser, II, s. 6; Bröckelmann, *Am Pr.*, 16B, 2.

³⁶ Aynı eser, II, s. 322.

deniyordu³⁷. Eski Türk aydın kesiminin bir görüşü olan *Kuta dgu Bilig* içinde ise, gökte uçan, göl kuşları arasında sayılıyordu: “*Kaz, ördek kuğu*”, gibi³⁸... *Dede Korkut* ise, bu kuşlardan söz açıyordu. Ancak konumuz, bu değildir.

Ördek, Dede Korkut Kitabında, yine göller ve av ile ilgili olarak anılır. Bu bilgileri aşağıda değerlendirerek sunmağa çalışacağız. 11. yüzyıldaki Türk kavimleri de realisttirler. Kaşgarlı Mahmud, bildiği üzere örneklerini bep gerçek ve günlük hayattan alırdı. Ancak bunların çoğu da bep, *göl ve avcılık* ile ilgilidir: “*Ördek kamışa sindi*”, yani “*ördek kamışka singdi*” veya “*ördek suya iyice daldı*”, eski türkçesiyle, “*ördek suvka çömdi*”, gibi... Şimdi bu konularla ilgili olarak şiirleri, düşünceleri, duyguları, kişileştirmeleri ve kutlamaları içlerinde toplayan örnek sunalım:

Kuğu kuşu uçtu, gölüne konmaz!

Kişi oğlu (gitti? öldü..) evine gelmez³⁹!

Kuş ile ilgili bu güzel şiiri ilk önceleri *Bang* yayınlamıştı. Sonradan *Rahmeti Bey* hocamız değerlendirdiler. Arada bir boşluk vardır. Biz bunu *ölme* veya *gitme* ile, değerlendirdik. Ancak kesin değildir. Bu *yaban kuşuları*, daha çok kuzey bölgelerinde *göçebe* kuşlardır. *Anadolü* edebiyatında ise, fazla yer tutmaz. Kaşgarlı *Mahmud* da, yalnızca adını anıp, geçer.

GÖLLER VE KAZLAR

Kaz ve ördek, Türk göllerinin, dillerden düşmeyen kuşlarıdır. Ancak *yaban kazları*yla ördekleri, bölgelere, çağlara göre, değişirler. Çünkü Türk tarihi ile Türk kültürü, çok geniş bölgelere yayılmıştır. Türkler, *kazlar* ile *avcılık* dolayısıyla ilgilenmişlerdir. Çok Kuzeylerdeki Türkler ise *göçebe kuş* oldukları için, geldikleri ve gittikleri için, bir şeyler düşünmüş ve bunlar için, bazı şeyler ve destanlar söylemişlerdir⁴⁰. Biz burada, *Dede Korkut*’tan bazı örnekler vererek, yetineceğiz:

1. “... *Kara Te kür, orada bir kuru yaptırmış idi. Uçardan kaz tavuk; yorırdan (yürüyerek) geyik, tavşan bu havluyu (avluyu) doldurup, Oğuz yiğitlerine bunu, dâm (tuzak) etmiş idi...*” (DK, 255-5) -- “... *Uşun Koca oğlu.. korunun kapısını uvattı. Sığın geyik, kaz tavuk kırdılar, yediler, içtiler...*” (DK, 255-7).

³⁷ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 254: “*Karga kazı yansılasa, budı sınar*”. Krşl. Brockelmann, Spr. 112, 113.

³⁸ *Kuta dgu Bilig*, 72.

³⁹ Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 145; *Türkinche Turfan Texte*, I, 216.

⁴⁰ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 33.

2. *Karşına ala kaz geldi, şahinin atmaz mısın?*

Sarı donlu Selcen hatun işaret eder, görmez misin?

3. "... Erken bindiler, av yerine vardılar. Gördüler bir sürü kaz oturur. Kaz a n şahini saldı. Alamadı. Şahin pervaza Gözlediler. Şahin, To m a 'nun kal'asına indi..." (DK, 272-5).

4. "... (Savaşta): U r u z, sanasın kim dar yolda dolu düzdü; ya kara k a - z ın içine ş a h i n girdi, kâfirin ucunu bastı, dağuttı!..." (DK, 133-7).

K a r a K a z, yine *D e d e K o r k u t* içinde, ördek ile birlikte anılıyordu: "... *Ala ördek, kara kazın uçurmaya!...*" Bu söz, sungurunu öğerken, söyleniyordu⁴¹. Burada "*kara kaz*" sözü de, pek iyi yorumlanamazdı. "*Arı gölün ördeği*", *ala* idi. Göl ile gölün sembolü, öyle anlaşılıyor ki, *ö r d e k* idi. Ancak *k a z* da bir su kuşu idi.

GÖLLER VE ÖRDEKLER

- *Bir yiğitlik destanından*: "*Arı gölün ördeği*", yukarıda da belirttiğimiz gibi, göllerin süsü ve sembolü idiler. *Ancak Türk düşüncesi, gerçekçi idi*. Gölün ördeği, bir av hayvanı idi ve o da, *şahin* ile avlanırdı. Bununla beraber, o da göl gibi, süs ve duygu şalına bürünmüştü. En iyisi Türk şiirleriyle ve atasözleriyle, bu düşünceleri aydınlatmağa çalışalım:

Gölde (tengde), benimle görse ördek atar (?),

Temrensiz oku bile görse, k a ş g a l a k (kuşu) suya batar!

Y o r u m şöyledir: "*Ördek beni o göllerde, temrensiz ok atar görse, kaşgalak suya batar*"; (*ördek beni o sulara temrensiz ok atar gördüğü zaman, bu kuşsuya batar*)⁴². *K a ş g a r l ı M a h m u d* da bu şiiri, iyi anlayıp yorumlayamamıştır. Ancak bu çok eski Türk şiirinin, "*bir a l p d e s t a n ı*"' içinden alınmış olduğu, açıktır. "*Kaşgalak*", aynı esere göre, ördekten küçük bir *s u k u ş u* 'dur. Alp, yiğit, o kadar hünerlidir ki, öldürmeyen *temrensiz ok* ile görünse bile, ördek ondan korkup, hemen suyun dibine dalıyordu. "*Temrensiz ok*", eski türkçede, "*kalva*" demektir.

"*Teng*", buradada göl ve su olarak yorumlanmıştır. Ancak metinde karanlıktır. Bunun için *Brockelmann* kendi indeksinde bunu "*bataklık*" (*Sumpf?*) olarak yorumluyordu⁴³. Şiirde de, "*tang*" olarak yorumluyordu⁴⁴. Konu, şimdilik karanlıktır.

⁴¹ *Dede Korkut kitabı*, 280-12.

⁴² Kaşgarlı Mahmud, I, s. 528. Kşl. Brockelmann, *AMI*, 36g. "*Kaşgalak*" ördeği için bk. Radlof, *Wörterbuch II*, s. 136.

⁴³ Brockelmann, *Wortschatz*, s. 202.

⁴⁴ *AMI*, 36g: Brockelmann.

- *Ördek ve kaz rekabeti*: Dede Korkut kitabı, ördeği, "ala ördek"; kazı ise, kara kaz" olarak anıyordu. Bu renklendirmelerde, hisler ve duygular açıktır. Ancak kesin bir şey söylenemez. Dede Korkut Oğuz - larının yaban ördeklerini sevdikleri bir gerçektir. II. yüzyılda derlenmiş bir Türk atasözünde şöyle deniyordu:

'Kaz gölden kopup giderse, ördek gölü kendi malı sayar'. Rahmetli Besim Atalay bunu 'ördek, gölü benimser" diye, yorumlamıştır. Halbuki burada "igenmek" ve "ige" sözleri, sahiplenmek ve sahip, demektir⁴⁵ Atasözünün eski türkçesi şöyledir: 'Kaz kopsa, ördek kölig igenür'.

Yorumu ise şöyledir: "Bu söz, bey gittikten sonra halk üzerine, büyük yüklenmeye kalkan, düşkün kimse için kullanılır⁴⁶.

- Dede Korkut'ta "göl ve ördekler": Bilindiği üzere, Türk kültürü ve günlük hayatında, "avcı kuşlar ile adları", büyük bir rol oynuyorlardı. Tuğrul, Çağrı ve Şahin gibi adlar, hep bu avcı kuşların, adlarından geliyorlardı. Göller ile ördekler de önemlerini, bu avlar ve avcı kuşlar dolayısıyla, kazanmış olabilirlerdi. Ancak bu sözlerde, engin duygular da yok değildir. Yiğitleri, Kan Turalı'yı şöyle öğüyordu:

Kap kayalar başında yuva tutan,
Kadir Ulu Tanrı'ya yakın uçan,
Mancılığı ağır taştan gızıldayıp, katı inen,
Arı gölü n ÖRDEĞİ şakiyup, alan,
Kaba üveyke dip yorur iken tartıp üzen,
Karınçuğu aç olsa, kalkıp uçan,
Cümle kuşlar sultanı, çalkara kuş!..

Çalkara, Türklerin ünlü bir av kuşu türüdür. Burada, bunun üzerinde duracak değiliz. Ancak Dede Korkut'un bu sözleri, bize çok şeyler söylemektedir⁴⁷. Bir başka örnek daha. Kazan Bey şöyle diyordu:

Ağ su n kur kuşu erkeğinde bir köküm var!
Ala ördek, kara kazın uçurmaya!..

Tabii olarak bu muhteşem sözlerin, başı ve sonu da vardır. Ancak burada ördek, "ala ördek" gibi, kutlu bir renkle, anılıyordu⁴⁸.

⁴⁵ Brockelmann, *AM Pr.* 17, 4; *Wortschatz*, s. 65.

⁴⁶ Kışgarlı Mahmud, I, s. 104.

⁴⁷ Dede Korkut kitabı, 188-10.

⁴⁸ Aynı eser, 280: Ala ördek.

Anadolu'da ördek için söylenen şu atasözlerinin de, derin manaları vardır: Yukarıda sunduğumuz eski Türk şiirindeki, temrensiz oku bile görüp suya dalan akıllı ördeğin aksine, şaşkın ördekler de vardı: "Şaşkın ördek başını bırakıp kıçından dalar"⁴⁹. Anadolu'da kaz ise, akılsızlığın bir sembolü olmuştur. Herhalde bu ev kazları, *De de Korkut*'ta ki yaban "kara kazları" değillerdi.

- *Kutadgu Bilig*'de ördek, yalnızca bir yerde geçiyordu. O da yine, av nedeniyleydi: "Kuşun avlamazsa zararı, bir ördek olur!" Burada *Kutadgu Bilig* zarar anlayışını, yas sözüyle karşılıyordu⁵⁰. Ancak, bir ördek zarar edersiniz, deniyordu⁵⁰. Bu da iyi ve kötü, hizmet için söyleniyordu.

Gözümün, yaşı, pınarlar gibi akar durur,

Ördek ve ördek gibiler, konar durur (tüşlenür)!

Bu 11. yüzyıl şiirinde, göz yaşlarının akıp, düşmeleriyle; göz ördeklerin göl yüzüne düşüp, toplanmaları arasında, bir benzerlik aranmıştır⁵¹.

SAZLIKLAR VE BATAKLIKLAR

(Türk düşüncesi ve destanlarında)

Atlı Türkler için, sazlıklar ile bataklıklar, yanaşılması ve girilmesi tehlikeli, karanlık yerlerdi. Herhalde eskiden, şimdikilere göre, böyle sazlık ve bataklıklar, daha çoktu. Türkler, böyle sazlık ve bataklıkları nasıl anıyorlardı? Bunu, çeşitli çağlara göre çeşitli deyimleriyle, daha sonra sunacağız. Düşünce ve inanışlar üzerindeki bu eserimizde, konuya sözler ve filoloji ile başlamak uygun görmüyoruz.

Göktürklerin türeyiş destanlarında

"...Göktürklerin ilk ataları, *Batı denizi*'nin kıyılarında oturuyorlardı. *Lin* adlı bir devlet (veya ülke) tarafından... onların hepsi yok edildiler. (Türklerin hepsini öldürdükleri halde), yalnızca bir çocuğa acınışlar ve onu öldürmemişlerdi. Ancak bu çocuğun da kol ve bacaklarını keserek, "Büyük bataklık"ın içindeki otlar arasına atmışlardı. Bu arada "dişi bir kurt" ortaya çıkmış ve ona her gün, et ve yiyecek getirmeye başlamıştı. Çocuk da bunları yiyerek, kendine gelmiş ve ölmemişti..."

⁴⁹ *Kutadgu Bilig*, 6368.

⁵⁰ "Kuşun avlamazsa, bir ördek yası": (A. yer).

⁵¹ Kaşgarlı Mahmut, I, s. 222: "Akturur közüm yotak, işlentür ördek, yuğak". "Yuğak", bir su kudsudur: (Rindlof, *Wörterbuch*, III, s. 5407. Krşl. Brockelmann, *AM* I, 26, 5a.

içinde de bu motif görülür. Burada ise, “*bir kurt hayâleti, Oğuz Han'ı İtil, (yani Volga) yönüne doğru götürür ve orada kaybolur*”...

Türklerin yurt kurma anlayışı: (Geyik ve kurdu izleyerek): Bu anlayış, yukarıdaki sembol ve motiflerle görülüyor. “*Deniz geçerek yurt kurma*” anlayışı üzerinde, deniz ve ırma ile ilgili bölümlerimizde, durmuştuk. Burada ise, “*bataklık veya sazlık geçme ile, yurt kurma*” anlayışını ve mitolojik motifini görüyoruz.

Görülüyor ki, *bataklık* veya *sazlık* için kitabımızda, ayrı bir bölüm ayırmamızın, ayrı bir nedeni vardır. *Ancak Türkler, bataklık ve sazlıkları sevmiyorlardı*. Bunun nedenlerini de, aşağıda göreceğiz.

Atlı Türkler için bataklıklar hem tehlikeli ve hem de hareket ve savaş olanağını azaltıyordu.

Yiğitlik destanlarında, “sazlık ve bataklık”

1. *Bir savaşçının, sazlık içindeki sıkıntısı:* II. yüzyılda derlenmiş olan bu şiir, çok eski Türk destanlarından bir parça olmalıydı. “*Sazlık ve bataklığa düşmüş bir yiğit*” anlatılıyor: “*Ulu gölün üzerini baştan başa kaplamış, kındıra (halfa, kaşak) kamış veya otlarından şikâyet ediyor*”. *Derleme Sözlüğü* içinde, “*kındıra*” sözü, bataklık veya sazlık manalarına da karşılık gelmektedir. Uygur tıp kitaplarında ise, “*kaşak*” adlı bu ota, “*kaşak yıldızı*” adı da, verilmiştir⁵⁷. Ayrıca yiğit, “*elinin, okunun başağı ile yaralanmış olduğundan da şikâyet ediyordu*”. Bu şiiri, *Brockelmann*, daha iyi anlamış ve daha iyi yorumlamıştır⁵⁸.

Elimi iyice yaraladı okun başağı,

Pek çok bitmiş üzerinde, ulu gölün sazları!

Burada başak, oka; sazlar ise, göle aittir. Rahmetli Besim Atalay'daki yorum biraz karanlıktır⁵⁹. Burada *ulu göl* veya *su birikintisi karşılığı* olarak söylenen, “*Uluğ terngek*” sözü üzerinde, göller ile ilgili bölümümüzde durmuştuk.

2. “*Ördek avında*” bir yiğit: Yukarıdaki şiir gibi bu da, eski bir Türk yiğidinin destanından alınmış bir parça olmalıydı. Şiir, biraz karanlıktır. *Brockelmann* da, tam bir yoruma doğru gitmemiştir⁶⁰. Burada adı geçen “*kalva oku*”, bir talim, öğretiler okudur. “*Baştağı, yuvarlak*

⁵⁷ Rahmeti, *Uig. Heilkunde*, II, 1, 12.

⁵⁸ Brockelmann, *AM Pr.* 20 H.

⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, II, s. 328. Brockelmann, a. yer.

⁶⁰ Brockelmann, *AM I*, 36 g.

bir ağaçtır". İnsan veya kuşu öldürmez. Buna rağmen yiğit, "beni ördek, bu okla bile görse, hemen suya batar", diyor ve kendisini öğüyordu. Brockelmann haklı olarak virgülü, ördekten sonra koyuyor ve böylece manayı tamamliyordu. Buradaki "kaşgalak ördeği", suya batan bir ördek cinsidir. Bugünkü *Alta y Türkleri* de, bu cins bataklık ördeklerine, "kaşgalı"; *Çağatay-Türk kültür çevresinde ise*, "kaşgaldak" adı verilir⁶¹. Belki de adını, "kaşga" renginden dolayı alıyordu:

*O göllerde ördek, benimle görse (kendini?) atar,
Kaşgalak (ördeği), (beni) ağaç uçtu okumla görse,
Hemen suya batar!*

Yiğit, kendisini göllerde, ördeklerin hepsinin; hatta suya batan ördeklerin bile tanıdığını söylemek istiyordu. Bu sözleri, hangi yiğit söylüyordu? Bu sözler, hangi destandan alınmıştı? Bunu bilmiyoruz.

"KAMIŞ" VE "KAMIŞLIK"

Kamış, bütün Türk dünyasında, kamıştır. Çok yaygın bir ad ve sözdür. *Bir bataklık sazıdır*. Ancak Türklerin *Buda dini* kültür çevrelerinde, *bambu* anlayışıyla da söylenmiş olabilir.

Kargı ve muzrak yapımında: Büyük cinsten kamışların, önemli bir rolleri vardır. Silahla ilgili kitaplarda, karguların hangi cins kamıştan yapılması gerektiği, yazılmıştır. *Andolu'da* ve *Derleme Sözlüğü* içinde de bu anlayış ve kullanım, bazı deyimlerde kendini göstermektedir: "Kargı, kargılık sokarık...", gibi.

Din ve inanışlarda: Kamış ve kamışlığın, Türk din ve inanışlarında, önemli bir yerine rastlayamadık. Yukarıda da belirttiğimiz gibi *atlı Türkler*, bataklıklar ile sazlıklardan pek hoşlanmıyorlardı. 11. yüzyılda, yalnızca *avcılık* ile ilgili olarak, "ördek kamışa sindi" gibi sözler görebiliyoruz⁶². Ancak yer ve coğrafya örtüsü olarak, "kamışlık yer, yer kamışlandı" gibi bir çok deyişleri de, görmüyor değiliz⁶³. *Sepe t ve hasır* yapımında da, önemli bir rol oynadığını, yine "O, ona kamış kıydırdı (kıyurtı)" gibi sözlerin, kaynaklarda geçmesinden dolayı öğrenebiliyoruz⁶⁴. *Atadı*" veya bir at cinsinin tanıtması olarak söylenen "kamış kulak ezü, hem *Andolu'da* ve hem de *Kırğız Türklerinde* görülüyordu⁶⁵. Bu gibi deyimler, *Türk at kültürü'nün*, çok eskilerinden ve derinlerinden gelen özleridir.

⁶¹ Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 396.

⁶² Kaşgarlı Mahmud, III, s. 391. Krşl. Brockel. *AM I*, 38 m.

⁶³ Aynı eser. I, s. 495; II, s. 268.

⁶⁴ Aynı eser. III, s. 195.

⁶⁵ Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 486 vd.

Göktürk el yazılarında ve Budist Türklerde, saz ve sazlık

B u d a dini Türk kültür çevrelerinde yayılmıştı. Kamış ve kamışlığın, B u d a gelenekleri bakımından, mana ve anlayışı, oldukça değişiyordu. Çünkü B u d a dininde, *bambu ve bambuluk*, ayrı bir yer tutuyordu. Kamışlı bataklıklar veya göller, eski türkçe B u d a yazılarında, “*ulug kamışlig, berk arıg*”, diye tanımlanıyordu. Buradaki *arık* veya *ark*, göl veya su birikintisi anlayışıyla söyleniyordu⁶⁶. Yine aynı türkçe b u d i s t eserlerde, “*Maha-satvi Tegin*” in e l b i s e s i, yani donunun, bir k a m ı ş b u d a ğ ı, yani “*kamış butıki*” üzerinde aslı görüldüğünden söz açılıyordu⁶⁷. Bizce bunlar, Ç i n ve H i n d i s t a n ‘daki *bambu ve bambuluk* geleneklerinden gelmiş olmalıydılar.

G ö k t ü r k yazılarıyla yazılmış bir el yazmasında, “*kamışlık arasında*”, yani “*kamış ara kalmış*”, bir kadından söz açılıyordu. Bu bir r ü y a yorumu idi. “*Ta n r ı da, ona yar değilmiş*” Ancak teselli ve sabırla bu kadın, bir “*katun*”, yani hakan karısı olabilirmiş. Bundan dolayı da, böyle bir rüya görme, iyi olabilirmiş⁶⁸. Görülüyor ki, kamışlık arasında kalmış bir kimsenin durumu, hoş görülüyordu.

D e d e K o r k u t O ğ u z l a r ı n d a, kamış ve kamışlık, ancak *ateş yakma* veya *ateşleme* için, onların sözlerinde, yer tutabiliyordu: “*Kâfirin üzerine gürleyeyim! Ağ yıldırım olup, şakıyayım! Kâfiri kamış gibi, od oluban yandırayım*⁶⁹...”

“*Saz*” ve “*Sazlık*”: Saz sözü türkçeye f a r s ç a d a n girmiştir. Bundan dolayı eski Türk kaynaklarında, bu deymi göremiyoruz. A n a d o l u ‘ d a v e B a t ı Türklerinde *saz*, bataklık bitkisi demektir. Ancak diğer Türklerde, özellikle D o ğ u Türklerinde, *saz* denince, daha çok b a t a k l ı k hatıra gelir⁷⁰. Yurkarıda da belirttiğimiz gibi bizim de, D o ğ u Türklerinin de, sazlıklar ile bataklıklar, gönül ve duygularında güzel bir yer almamıştır.

⁶⁶ Altun Yarık: (Suvırñaprabhasa), 608. 13.

⁶⁷ Altun Yarık, 619, 12.

⁶⁸ Thom sen, (A. Stein el yazması), II, 57; H. N. Orkun. *Eski Türk Yazıtları*, II, s. 82 vd.

⁶⁹ *Dede Korkut kitabı*, 147-7.

⁷⁰ Radlof. *Wörterbuch*, IV, s. 397.

34. BÖLÜM DAĞLAR

(Türk düşünce ve geleneğinde)

Göktürk yazıtları, mitoloji çağından çıkmışlardı

Göktürk yazıtları ile, II. yüzyılda *Kaşgarlı Mahmud* tarafından derlenmiş Türk atasözleri ve şiirleri, gerçekçidirler. Bunların içinde *mitoloji* motifleri bulabilmek çok zordur. Daha doğrusu bu Türk düşüncesi artık, *mitoloji* çağından kurtulmuştur. Göktürk yazıtlarında “*Töngüş tag*” ve *Uygur Bayan-çur Kağan* yazıtında da “*Kömür tag*” gibi, gerçek dağlardan söz açılmaktadır. Bunlar, normal dağ adlarıdır. Çince yazıtta yazılan Göktürk yazıtlarında, “*tagda sığun*”, yani *tagda sığın* veya *geyik* sözlerini de, görüyoruz. Bu söyleyişler de normaldir. *Tunhuang* türkçe el yazmasında, yine Göktürk yazıtlarıyla, “*dağ yerinde*” karşılığı olarak, çevresi silinmiş olarak, “*tag yerke*” sözü görülüyordu. Anlaşıyor ki bunlardan, mitoloji bakımından bir sonuç elde edebilmek, çok güçtür. Bununla beraber, bir kaç not üzerinde durmada da bir yarar vardır.

1) “*Tinesi oğlu'nun yatırının bulunduğu dağ*”: Tonyukuk yazıtındaki bu bölümü *Thomson*, şöyle okumuştur: “*Tinesi oğlu yatıma tag*”: Gerçi yeni ve genç Türkologlar Göktürk yazıtlarını, didik didik edip, temeliyle oynamakta iseler de, biz üstadlarımıza bağlıyız. *Bang*, *Barthold* ve diğerleri, bu okuyuş, anlayış ve yoruma karşı gelmemişlerdi. Burası, *Türkistan*'da, *Demir Kapı*'ya yakın bir yerdedir. Türkler, *makam* ve *türbeler* ile, mezarlar için yapılan “*ev, bark*”lara, büyük bir önem vermişlerdi.

2) “*Şehirdekiler dağa çıkmış; dağdakiler inmiş!..*” Göktürk yazıtlarının bu ünlü sözü, *İkinci Göktürk devleti*'nin kuruluşu sırasında, yani 681-682 yıllarında söylenmekte idi. Zaten bu kuruluş çağına ait söyleyiş ve deyişler, bir *destan* veya *yarı-mitoloji dili* ile kaleme alınmıştı: “*... Babam Kağan onyediler ile dışarı çıkmış, (yani Çin'e isyan etmiş). (Babam), dışarıya yürüyor diye haber (kü) işitiş, şehirdeki (balıkdaki) dağa çıkmışlar (tagtmış); dağdakiler (de) inmişler!..*”

“17,70,700” gibi asker sayıları da, *mitolojik* sayılardır. “*Babamın askerleri kurt gibi imiş! Düşmanın askeri (ise) koyun gibi imiş!...*” Bu sözler de, bir *mitoloji* uslûbu ile söylenmişlerdir. Burada, herhalde Türk Milletinin yerinden oynayıp, harekete geçmesi, söz konusu edilmekteydi...

3) “*Kemiklerin dağ gibi (yığılıp), yatdı!...*” G ö k t ü r k yazıtlarının bu ünlü sözü, Türk milletinin kağanlarına baş kaldıracak, şurada burada başı boş dolaşarak, ölmeleri dolayısıyla söylenmiştir². Eski türkçesi şöyledir: “... *Süngükün tagça yatdı!...*” Bu sözler bize, sonraki Türk edebiyatında söylenen, başka eş örnekleri de, hatırlatmaktadır. Cesedin, dağ gibi yatma anlayışı, günümüze kadar gelmiştir:

Karahanlı çağında *Kutadgu Bilig* içinde de, bu anlayışı görüyoruz³ “... *Severek can verirler (sevüg can yuluglap), yatarlar (yatur), dağlar ve kayalar gibi!...*” Görülüyor ki burada da cesedlerin dağ ve kayalar (*kayan*) gibi yatması, (*yatur*) sözü, G ö k t ü r k yazıtlarındaki söz ve anlayışlardan, pek fazla ayrılmamaktadır.

M a n a s d e s t a n ı ile diğer destan ve efsanelerde de, yiğidler ile hanların ve onların mezarlarının, dağlara nasıl benzetildikleri üzerinde ayrıca duracağız.

Turfan'daki Göktürk el yazmalarında:

‘*Göktürk el yazmaları*’, özellikle, *Turfan* el yazmaları içinde, yabancı kültürlerin hafif karışmaları da vardır. Bununla beraber dil, çok eski ve güzel bir türkçedir. Bunlar biraz da düş, rüya yorumlarıdır. Bir *geyik*, şöyle diyordu:

‘*Yaylak dağım*’: “... *Ben bir geyiğim. Yaylak dağım (yaylıg tağıma) çıkıp, yaz geçirip, dururum (yaylayur turur men). Ben, şen ve neşeliyim. Bunu biliniz, iyidir bu⁴...*” D e d e K o r k u t ile ilgili bölümümüzde de belirteceğimiz gibi, dağlar yaylaları ile önem ve öncelik kazanıyorlardı.

‘*Binek atı ve dağ*’: Az önce de belirttiğimiz gibi, bu *Turfan* el yazmaları, düş yorumları idiler: ‘*Binek atı (özlük at), güneşli bir yerde, yorgun argın dura kalmış: “Tanrının gücü ile (Tengri küçine), dağ üzerinde (tağ üze), yol ve su (yol sub) görerek, ot yemiş, su içmiş ve böylece ölmemiş”*. G ö k t ü r k el yazması, “*bunu biliniz, iyidir bu*”, diyordu⁵. Görülüyor ki, *Tanrı dağ üzerinde*, binek atına yardım ediyordu.

² Aynı yazıt, Doğu-24.

³ *Kutadgu Bilig*, 2281.

⁴ *Thomsen*, (*A. Stein el yazmaları*), II, 96.

⁵ Aynı eser, I, 25.

Ötüken dağı

“*Ötügen ormanı (Ötüken yığı)*” da ormanlı bir dağ idi. Gök türk-
le rin ve daha sonra Çingiz Han'a kadar uzanan devletlerin, *başkenti*
idi. Bu dağın kutlu bir dağ olduğunu biliyoruz. Gök türk le r ile K ı r g ı z
Türklerini ayıran, *Kögmen dağı* da, önemli bir dağdı. Sonraki A r a p coğraf-
yacılarının eserlerinde de, bu dağın adı ve önemi görülür. Yani unutulmamıştır.

KUTLU DAĞLAR VE DÜŞÜNCELER

(*Kutadgu Bilig ve Kaşgarlı Mahmud'a göre*)

“*Kutadgu Bilig* içine, özellikle hafif *Orta doğu* düşüncesi gir-
miş, karışmış ve gerekli yerini almıştır. Ancak bu eserdeki Türk dili, sözler
ve bu sözlerin manaları, Türk dili ile düşüncesinin, çok derinlerinden gelen
izleridir. Bundan dolayı biz *Kutadgu Bilig* üzerindeki çalışmalarımız-
da, sözler ile deyimlerin, çok daha eski manalarına önem verdik. Böylece çok
daha eskilerden, kitabın yazarı *Yusuf Has Hâcib'e* gelmeğe çalıştık. Elbette
ki *Kutadgu Bilig* içinde *Türk halk mitolojisi* ile efsanelerini, kesin çizgileriyle
bulabilmek çok zordur. Bununla beraber, “*Ötüken, Ötüken begi*” gibi Gök-
türk izleri de, yok değildir. Biz burada, eski Türk gelenek ve deyimlerine
dayanarak, bir izleme yapacağız. Bunların yanında eski Uyğur, Ç in ve Or-
ta doğu düşünceleri de yer alacaktır.

1) “*Dağları Tanrı Yarattı*”: Gök türk yazıtlarında gök, yer
ve insanlığın, yani üç büyük varlığın, Tanrı tarafından *kılınmış*, yani *yara-*
tılmış olduğu üzerinde, duruluyordu. Dağ, deniz vb. gibi varlıklar ise, kü-
çük ve cüz idiler. Belki de *Orta doğu* düşüncelerinin tesiriyle veya şiir diliyle,
diğer küçük varlıklar da, anılıyorlardı:

“*Yarattın milyonlarca (tümen ming), sayısız canlıyı (tirig)! Yazıyı, dağı,
denizi, tepeyi (kötki) ve çukur yerleri!...*” (KB, 21).

2) “*İnsanın arkası: Dağlar ile kayalar*”: İnsanın arka-
sını dayayacağı bir yer, bulunmalıdır. Bu anlayış, bu gün de, dil ve düşünce-
mizde yaşar. Şimdi de, dağ veya kaya gibi arkası var, denir: “*Kimin adaşı ve
koldaşı çok olursa, onun arkası yalçın (yalım), berk kaya olur!*” (KB, 1698).

3) “*Şehidlerin, dağ gibi yığılması*”: Gök türk yazıt-
larında, “*Kemiklerin dağ gibi (yığılıp) yattı*”, denerek Türk milletinin uya-
rılması üzerinde, az önce durmuştuk. Burada ise, severek canını feda
edenlerden, (*sevük can yuluğlap*), diyerek, söz açılıyordu. “*yoluğ, yuluğ*” söz-
lerinin eski türkçemizde çok derin bir manası vardır. Severek canlarını feda
ederek yatan yiğitler, ancak böyle dirilirler: “*Ancak böyle dirilir, alpler yi-*

ğitler (ersig eren); sevdikleri canlarını fedâ ederek, dağlar ve kayalar (kayan) gibi yatarlar!..." (KB, 2281).

4) ‘‘ Dağların, başını eğme ’’: Dağların başlarını tutup eğme isteği veya düşüncesi, diğer Türklerin, halk atasözlerinde de görülür. Kaşgarlı Mahmut'un 11. yüzyılda, derlemiş olduğu iki atasözünde de bu anlayış ve motifi görüyoruz:

(Yayın)kurulmuş (kurnuş) kirişi düğümlenmez; kementle de (ukrug), dağ eğilmez⁶¹!'' Bu motifle ilgili iki anlayış üzerinde yukarıda durmuştuk. Yani, ‘‘büyük işler küçük şeylerle yapılamaz’’, deniyordu. *Kuta dgu Bilig* ise ulu dağ başlarının, ancak erdem ile eğilebileceği⁶², görüşündedir. Burada eski Türk ve Ortadoğu düşünceleri, bağdaştırılmıştır: ‘‘Erdem ile elini, uzatıp değdirirsen; ulu dağ başlarını eğip (egip), yere indirirsin!’’ Bu sözler, Türklerin 11. yüzyıl aydın kesimlerine aittir.

Dağlar ve ‘‘ ibâdet ’’

5) ‘‘ Dağlarda ibâdet etme ’’: Dağlardaki mağaralarda ibâdet etme, daha çok *Buda* ve *Uzakdoğu* dinlerinde görülen, bir ahkâm ve yoldur. *Kuta dgu Bilig*’de, dağlardaki bu ibâdet tarzı üzerinde çok durur. Zaman zaman bu esere göre, ‘‘dağa ulaşma, bir kemâlât gibidir’’: ‘‘Kulunı adlı (ancak) olur, kullar için bir unvan (aavg); gece gündüz ibâdetle, dağlara ulaşılsa⁶³!’’

‘‘ Zâhid olma ’’ da, ancak dağlara çekilme ile mümkün oluyordu: ‘‘Dağ katına çekildin, adın da zâhid oldu!’’ Bu da, kişinin istek ve dileğine bağlı idi.

‘‘ Dağa gitme ’’ ve orada ibâdet kılma, yalnızca zâhid kişilerce değil; *Odgurnuş* ve *Ögdülmiş* gibi vezirler tarafından da, yapılıyordu: - a) ‘‘ *O d g u r m u ş* ayrılarak dağa (tapa) yöneldi’’ (KB, 5446). - b) ‘‘ (*Ö g d ü l m i ş*) ata bindi, koşturdu, yiz vurdu, dağa gitti!...’’ (KB, 5681). Dağlara girip, yalnızca (yalnıruz) girip, çok uzun (ked uzun), ibâdet (tapug) yapmalarından da, söz açılıyordu (KB, 3204). Böylece gönüllerini dümdüz yapıyorlardı (KB, 3148).

6) ‘‘ Dağdaki zâhidler, az olmalı ’’: Gerçi *Kuta dgu Bilig*’de, dağlara girip ibâdet (tapug) kılan zâhidleri öğüyordu. Ancak bunların, sayılarının pek çok olmasını da, istemiyordu: ‘‘Dünya halkı (budun), iller

⁶¹ Kaşgarlı Mahmut, III, s. 215. Krşl. Brockelmann, *Sprichwörter*, 124, 143.

⁶² *Kuta dgu Bilig*, 2084.

⁶³ Aynı eser. 3357.

⁶⁴ Aynı eser. 3215.

(uluş)- ile kentleri bırakarak; dağlara girseydiler yükleri yüklenerek; dünya (acun) hep bozulurdu, her yer kuru kalırdı; insanoğlunun ise, nesli (urug) hep kesilirdi!...” (KB, 3652-53). Görülüyor ki Türkler, Uzakdoğu’da olduğu gibi, binlerce insanın dağlarda mağaralara çekilip, ibâdet yapmalarına taraftar değillerdi.

Koyunlar, madenler ve dağlar

Kutadgu Bilig nedense, dağları kazma ve madenler üzerinde sık sık duruyordu: “Kimi dağ kazıp iner, kayaların dibine; kimi yer kulaçlayıp, yaya yürüyüp koşar!...” (KB, 1734). Bu biraz da insanoğlunun, “yeraltı ve yer yüzü çabalması” üzerinde, kurulmuş bir fikir olmalıydı.

“*Dağlardaki cevher*” ise, tam anlamıyla bir maden anlayış ve söyleyişi idi. Bu, biraz da, *erdem* ile *bilgi* ve onun sonsuzluğu üzerine kurulmuş bir düşünce ve mantık düzeni olsa gerektir: “*Bu dağlar katındaki gevheri kazıp bitirmezler sana, ey arı kişi!...*” (5364). Bu düşüncedeki *Ortadoğu* tutumu, *gevher* sözünden anlaşılmalıdır.

“*Bey, dağ ve maden*” gibi üçlü bir eşlemeyi de, yine aynı kaynakta görüyoruz. Burada *beyler*, “*dağ-maden*” ve “*deniz-inci*” eşlemeleriyle, bir düşünce mantığına doğru gidilmektedir. Bu, yeni müslüman olmuş, aydın Türklerin görüşleridir. *Fars* kültürü bu beyitlerde, maden karşılığı olarak *kan* sözünün kullanılmasıyla da, kendini göstermektedir: “... *Bu beyler dağ gibidir, altın gümüşle (dolu)! Gümüş madenlerini, kazanlar zengin olur! Beyler deniz gibidir, dibi bir inciliktir! Denize yakın olan, zenginleşmelidir!...*” (KB, 5356).

Dağların bölümleri

7) “*tepeler ve tepecikler*”: *Beylik* ve *erdemlilik*, dağ gibi yüksek ve uludur. *Zenginlik* ise, *tepeler* gibi alçaktır. *Kutadgu Bilig*, iki türlü *tepe* anlayışı gösteriyor ve bunlar için de, ayrı sözler kullanıyordu: *Kötki* ve *töpü*. *Kötki* sözü, daha derin bir anlam taşır. Bu *tepeler*, dağlar ve denizler gibi tabiat varlıkları arasında, yer alırlar: “... *Yarattın ...ovaları (yazıyı), dağları, denizi, tepeleri, (kötki) ve çukur (opru) yerleri!...*” (KB, 21).

“*Zenginlik ve küçük tepecikler*”, biraz da alçaklık ve aşağılık, bir mantık eşlemesi ile işlenmiştir. Şu beyitte, “*tepe ve gönül alçaklığı*” da, işlenmektedir. *Tepenin* alçaklığı, bir madde alçaklığıdır. *Gönül* alçaklığı ise, bir yüceliktir: “... *Zenginleşenler olur. Milletın (budun) alçaklığı (kötki) yok-sulluk ile gönülün alçaklığı (köngül kodkısı) olur!...*” (KB, 3527).

Tepecikler ve mezarlar: Türklerin eski oba kültürü

Mezarların, bir tepecik halinde yüceltilme ve yükseltilmesi, çok eski bir Türk geleneğidir. *Mevlânâ'nın* sandukası da, böyle büyütmüş ve yüceltilmiştir. Bu, Türklerin eski *oba kültürünün*, bir kalıntısı olmalıdır. Çin'de de ünlü kişilerin mezarları, büyük tepecikler halinde yükseltmişlerdir. Özellikle *Hunlar*ı yenen Çin komutanlarının mezarları! Anlaşılan, *Kutadgu Bilig*, küçük mezar tümseklerine de tepe (*kötki*) diyordu: "...*Bakarak gör şimdiden, ey gönül canlı (könglü ürig)! Ölüm tepecik kıldı, yağız yerleri!...*" (KB, 6069).

'*Tepe*' ve *doruk* yani eski türkçedeki *töpü* ise, daha çok bir madde varlığı gibi görünmektedir: "...*Biraz uykuya daldı, sonra uyandı; Merih yıldı, tepeden kaymış, (savulmuştur)!...*" (KB, 4888). Bu kaynakta tepe sözü, yalnızca bir yerde görülür. Aslında bu çağdaki Türkler tepeye, daha geniş olarak, "*tag töpüsü*" diyorlardı¹⁰. Bu da, zirve ve doruk demektir.

"Kaya yankısı" ve "asılan asılan kayalar"

Kayalar, dağların özleridirler. *De de Korkut*'taki, "*asılan asılan kayalar*", yalnızca taşlar değil; birer salkım söğüt gibi, asılan kayalardı. *Kutadgu Bilig*, dağların yankılanması yerine, "*kaya yankusu*", yani *kayaların yankılanması* anlayışını, önde tutuyordu: "...*Kaya yankısından aşağı kalma! Sana "sen" diyenleri, sen de senle (senlegil)!...*" (KB, 4311) Kaya ile insan arasında güzel bir eşleme yapılmıştır.

'*Güç sembolü, kaya*' ve *yiğitler*: dün de bugün de, bütün Türklerde söylenen bir anlayıştır. Gerçi *Kutadgu Bilig*, dış tesirlere oldukça açık aydın bir eserdir. Ancak bu deyiş ve anlayış da, kendini devam ettire gelmiştir: - a) "*Gururlu bir yiğit (kür) gibi, bir kaya gibi, (onları) karşıladım!...*" (KB, 6539). - h) "*İki günlük dünyada, niçin kaya gibi olup, göğsünü gerdi!...*" (KB, 1535). Bu eserde, kaya sözü *kayan* yazılışlarıyla da görülür.

XI. YÜZYIL TÜRK HALK ATASÖZLERİNDE DAĞLAR

Kaşgarlı Mahmud, Türk halk geleneklerinin bir araştırmacısı ve derleyicisi idi. *Yusuf Has Hâcib* ise, *saraylı* bir Türk aydın yazarıydı. Şimdi, *Kaşgarlı*'nın derlediği materyeli gözden geçirip, -el verdiği kadar-, karşılaştırmasını yapmağa çalışalım:

1) "*Dağ dağa kavuşmaz; kişi kişiye kavuşur*": Bu ata sözü, bugünkü türkçenizde de yaygındır. *Brockelmann* bunun, *Arap*, eski *İran* ve *Hin-*

¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 216.

distan paralellerini de, bulmuştur¹¹. Ancak bu atasözünü söyleyenler, yaylalı hayvancı Türkler idi.

2) “Dağ, bir kementle eğilmez; deniz bir kayıkla sedlenmez, (büğenmez)”¹²: Yorumu: Bu sav, “büyük işler; küçük sebeplerle geriye bırakılmaz” karşılığında söylenmiştir. Eski türkçesi şöyledir: “Tagg ukrugin egmes, tengizni kaygıkın bükmes”. Ancak bu, değişik bir yorumdur^{13a}.

“Kurulmuş (yay) kirişi düğümlenmez, kementle dağ eğilmez!”¹⁴ Yorumu: “Bu sav, küçük araçlarla büyük işlere girişen kimseler için söylenmiştir^{12b}”. Brockelmann, bunun başka bir paralelini bulamamıştır. Ancak aynı kaynakta, buna benzer bir atasözü daha vardır: “Kuru ağaç eğilmez, kurulmuş yaya kirişi düğümlenmez!” Bu, daha gerçekçi bir savdır. Ancak öncekilerde, mitoloji de vardır.

Kutadgu Bilig içinde de buna benzer bir beyit görüyoruz: “İnsan, erdem ile elini ulu dağlara uzatıp, onları eğip, yere indirir¹³”.

3) “Erlere bun, sıkıntı (gelir) değer; dağ burnuna (sengir), yel değer”¹⁵ Yorumu: “İnsanlara bun, sıkıntılı günler gelebilir. Dağların burunlarına, çıkıntılarında da yel, rüzgâr gelebilir. Ancak sonradan yel gider. Fakat dağların burunları kalır^{14a}” Brockelmann, bu atasözünün Osmanlı ve diğer bir paralelini de bulmuştur¹⁵.

4) “Atılan ok dağa uğrarsa, dağın özü ve kuytu yerleri yırtılır”¹⁶: Zaman ve felek ile ilgili, bir düşünce için söylenmiş olsa gerektir. Nitekim Kaşgarlı Mahmu dyorum yaparken bunu doğruluyordu: “Zamanı anlatarak diyor ki: Zaman okunu gezledikten sonra atarsa ve ona bir dağı amaç tutarsa, dağın düzlük yerleri ile koynu, parça parça olur ve yırtılır^{16b}”. Zaman ve felek ile ilgili bölümlerimizde bu konular üzerinde durmuştuk. Zaman, değil dağların doruklarını; koynunu, kuytu yerlerini bile yırtıp, aşındırabilir.

Yiğitlerin okları, dağları da geçebiliyordu¹⁷. Ancak bu atasözünde bir felsefe vardır. Göktürk yazıtlarında, “dağa çıkma, sığınma” anlayışıyla söylenmiş “tagtkmak” sözü üzerinde durmuştuk. Bu anlayışı, 11. yüzyılda derlenmiş olan, eski Türk şiirlerinde de görüyoruz¹⁸. Bu söz 11. yüzyılda,

¹¹ Brockelmann, *Ostasiatische Zeitschrift*, 1920, s. 72.

^{12a} Kaşgarlı Mahmud, I, s. 100; Brock., *Spr.* 143.

^{12b} Aynı eser, I, s. 100; III, s. 315. Krşl. Brock., *Spr.* 124.

¹³ *Kutadgu Bilig*, 2684.

¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 360; Krşl. Brock., *Spr. Nr.* 182.

¹⁵ Krşl. Brockelmann, *Spr.*, Nr. 182.

¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 106. Krşl. Brock., *AM Pr.* 7, 9.

¹⁷ Radlof, *Proben*, I, s. 385/409.

¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 192. Krşl. Brock., *Am Pr.* 17, 2.

yabanlaşma, yozlaşma” karşılığında da söylenmiştir. “Keçinin dağa çıkması, tezmesi”, bu söz ve anlayışla anlatılıyordu¹⁹.

DAĞLARIN KUTLU ÖZELLİKLERİ

(Türkiye dışındaki Türklerde)

Kutlu dağların, dorukları: Kuzeydeki *Abakan* Şamanlarının, okudukları duanın içinde dağınık olarak bazı dağ adları geçer. Bu bölge şamanizmi, dış tesirlere çok az açılmıştır. Bu dualardan seçme yoluyla sunulacak bir kaç dağ adı, belki yararlı olacaktır. Çünkü bunların içinde *mitoloji* de vardır:

1) “Çin hanını oynatan, Çılayırmağı başındaki, Çılay dağı. 2) Mavi görünen, Gök dağ. 3) Ağarıp duran, Ak dağ. 4) Tanrının (gögün) kenarlarına, dokunan dağlar. 5) Dokuz dağ, merhametli Han. 6) Alaca kargalara benzer, Karlı dağlar. 7) Karadağ’dan su içen (ey Ruh!) 8) Kargagibi Karadağ. 9) Kum tepeleri arasında, Dokuz dağ. 10) Karlı dağ, Burkan dağ... 11) Gök görünen, Gök dağ. 12) Ağarıp duran, Ak dağ. 13) Çatal başlı sıra dağlar; Sabın adlı, geçitli dağlar. 14) Göğe de ğ i p o y n a t a n , e y dağ başları, ey merhametli Han (Kayra-Kan!) 15) Kızıl dağ, rengi aka çalan dağ! 16) Çulay (suyu?) başındaki dağlar! 17) oynatan (âyin yapturan), Boz dağ! 17) Ak-boz (kuba-ak) sıradağlarının taşlı dağları! Ak-boz sıradağlarından, Demir dağ! 18) Sıradağların başı, Ak-dağ!”

Abakan, *Altay* dağlarının kuzeyinde bulunur. Gök Türk çağında buralarda, Kırgız Türkleri otururlardı. Gök Türk yazılı, *Yeniseyazıtları* da, burasının güneyinde bulunmuştur. Bu dua, hocamız *A. İnan* tarafından verilmiştir²⁰. Biz bu duanın metnini tarayarak ve hafifçe yorumlayarak, sunduk. Dikkat edilirse bunlar, *mitolojik dağlar* idiler.

Altaylarda, Çelik ve Altın dağlar, dağ evliyaları

Altay dualarında ise, yalnızca *Altay dağları* için, dua edilir ve yine *Altay* öğütürdü: “*Giineş dolaşmaz Çelik dağ; ay dolaşmaz, Altın dağ!*” Bunun gibi mitolojik bazı sözlerle öğülürdü. *Kırgız-Kazak* dualarında ise, biraz gelişme ve biraz da İslâmiyetin tesiriyle, mitolojiden kurtulmuş dağ adları görüyordu: “*Kızıl dağın başında, Koz evliya! Öküz dağın başında, Öküz evliya! Koçkar dağın başında, Konur-baş evliya!*” (a.eser.,139)

¹⁹ Aynı eser, II, s. 116.

²⁰ Abdulkadir İnan. *Şamanizm*, s. 123. 127.

Ak dağlar, baş dağlar

'Aklık' ve Ak dağlar: Ak sözü ve rengi, Türklerde a r ı l ı k ve yüceliğin, bir sembolüdür. Bunun içindir ki, ak renk için, baş renk de diyebiliriz. Nitekim dış tesirlerden uzak *Abakan* Kamılarının dualarında, "dağlar başı, Ak dağ (sın)", deniyordu²¹. Burası G ö k t ü r k çağında, *Yeni se y yazıtlarının*, bulunduğu yerin yukarısında idi. *Batı G ö k t ü r k* kağanlığının otağı da, *Tanrı* dağlarındaki *Ak-dağ* üzerinde bulunuyordu. *Bizans* kaynakları bu dağı, *Ek-tag* olarak, anmışlardı.

Uygur türeyiş efsanesi içinde, *Böğü Kagan* ile kutlu veya ilâhî kız, zaman zaman *Ak dağ* üzerinde buluşuyorlar ve sevişiyorlardı²². *Oğuz destanı* içinde de *Ak dağ*, yarı efsane ve yarı gerçek olarak görülüyordu. *Oğuz Kağan*, veziri *Sülek'e*, *Semer kand* ile *Ak-dağ'ı* vermişti²³.

Altay destanları içinde, "Ak dağ, *Ak-Han*'ın bir yaylası idi". Orada ava çıkıyordu. Bu dağda bazı kutlu ve ilâhî belirtiler görülüyordu²⁴. Bazı destanlara göre ise, "Ak-dağ'da kurultay yapılıyor, avlar ile yağmalar, Ak-dağ üzerinde bölüşülüyordu"²⁵. Bazılarına göre ise, "Ak dağ ile *Demir-dağlar*, *Ak*, ve *Gök* denizlerin bittiği yerde, bulunuyorlardı. *Ak Han* da, bu dağa oturuyordu"²⁶. *Altay* Türk halk edebiyatında, "Ak, *cen net*" demektir. Bu anlayışa göre *Ak-dağ'ı* da, bir yorumla bağlayabiliriz.

"*Ağarıp duran dağlar*" üzerinde, *Dede Korkut* ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. Bu kitabımızda, büyük bir önem verdiğimiz, *Abakan* Kamularında, "ağarıp duran, (ağar turgan) *Ak-dağ*" gibi tanıtımlar ile sözler, sık sık geçiyorlardı. "*Dağlarbaşı, Ak-dağ*" deyiş ve anlayışı da, bu önemli dualar içinde görülüyorlardı²⁷.

Anadol u'da da, paralel örnekler çoğaltılabilir. Şu iyi bilinmelidir ki *Ak-dağ* veya *Kara-dağ*, dağların ak veya kara oluşlarından dolayı, söylenmemiştir. *Dede Korkut*'taki "*Kara kara dağlar*" sözünün içinde daha çok, bir duygu ve mana vardır. Gerçi kara renk de, bu manada bir yol oynuyordu. Nitekim *Orta Asya* destanlarında da, iri ve büyük bir cüsse, "*Kara-dağ'ın resmi veya görünüşü*", gibi anlatılıyordu²⁸.

²¹ Aynı eser, s. 125 (60).

²² B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I. s. 87.

²³ Aynı eser, s. 207.

²⁴ Aynı eser, s. 316.

²⁵ Radlof, *Proben*, I. s. 349/373. Olaylar, bu *Altay* destanlarında, göklerde geçiyordu.

²⁶ *Proben*, I. s. 4 vd.; *Türk Mitolojisi*, s. 576.

²⁷ A. İnan, *Şamanizm*, s. 124 vd.

²⁸ *Proben*, III. s. 25/28: *Kır gız* destanlarında bu benzetmeler çoktur.

Ala, gök ve kara dağlar

A l a rengin, renk ve mana olarak anlayışları üzerinde, “*Türk kültür tarihine giriş*” adlı eserimizin, 6. cildinin sonunda, “*renkler ve Türkler*” başlığıyla durmuştuk. O ğ u z d e s t a n l a r ı içinde de, yarı efsane görünümünde görebiliyoruz. “*O ğ u z K a ğ a n Türkistan’a geldikten sonra, Almalığ sınırındaki, Ala-dağ’da oturmuştur*”²⁹. Bu bölgede, bir kaç tane A l a - d a ğ vardır.

M a n a s H a n ’ın hayatı, *Talas* vadisi boyundaki, *Ala-dağlar* çevresinde geçmişti. *Talas*’taki *Ala-dağları*, daha önceki eserlerimizde incelemiştik³⁰. M a n a s H a n ’ın Yiğitlerinden biri için, şöyle deniyordu: “*A l a - d a ğ benzeri Al man - B e t*”³¹ Yiğitlerin, dağlara veya cesetlere benzetilmeleri üzerinde, ayrıca duracağız. Ancak bir destanda ölen atın kemiklerinden söz açılırken, “*atın kemiği a l a - d a ğ gibi idi, (ala-tav bolgan)*”, deniyordu³². Ölen M a n a s ’ın cesedinden de söz açılırken, “*dağ gibi Manas’ı mezara koydu gitti*”, diye söyleniyordu³³.

‘*K a r a d a ğ l a r*’ üzerinde, az önce biraz durmuştuk. Bu dağ motifine, burada bir not daha katmak istiyoruz. *Aklık* ile *cennet* anlayışı üzerinde, az önce durmuştuk. A l t a y destanlarında *Kara-dağlar*, iç açıcı bir mana ile karşımıza çıkmıyorlardı. Önem verdiğimiz *A b a k a n K a m*, şaman duasında, “*K a r a - d a ğ ’dan su içen bir ru h*”, söz konusu ediliyordu³⁴.

‘*G ö k d a ğ l a r*’: Bu, m a v i veya m a v i m s i dağlar demektir. *De-de Korkut*, yalnızca bazan “*gökçe dağlar*” diyor; fakat dağların g ö k renginden, söz açmıyordu. Önemli *Abakon* dualarında, dağlar için, “*göğeren, ağaran dağlar*” gibi bir eşleme yapılıyordu³⁵. Bazan da “*g ö ğ e r i p d u r a n g ö k d a ğ l a r*”, yani “*k ö k e r t u r g a n k ö k t a s k ı l*”, deniyordu. Bu gibi örnekler, daha da çoğaltılabilirler...

Altın ve Bakır dağlar

‘*A l t ı n d a ğ l a r*’: A l t ı n - d a ğ anlayışını, iki gelişme çağı içinde, incelemek gerekir: a) En eski Türk geleneklerinden gelen anlayış ve inanışlar. b) B u d a dini veya diğer yabancı dinler yolu ile gelen inanışlar. Aslında A l t a y dağlarının adı, *Altın-dağ* idi. Bir A l t a y şaman duasında şöyle deniliyordu:

²⁹ *Türk Mitolojisi*, I, s. 124.

³⁰ Aynı eser, I, s. 152, 154, 496.

³¹ Aynı eser, s. 517: *Alman-Bet* destanında.

³² *Radloff, Proben*, IV, s. 21/27.

³³ *Türk Mitolojisi*, I, s. 531.

³⁴ A. İnan, *Şamanizm*, s. 124, 15.

³⁵ Aynı eser, s. 124, 15; 126, 55.

“Güneş dolaşamaz, çelik dağ; ay dolaşamaz altın dağ” : Bu duada, bazı yabancı tesirler de vardır. Ancak burada, “güneş-ay” ile “çelik-altın” eşleşmesi görülmektedir³⁶. Yine aynı duada, Altay dağlarının, güneş ve ay ile ilişkilerinden, sık sık söz açılmaktadır. Yine eski karakterde bir Kuzey destanında, şöyle deniliyordu:

“Sağ koltuğu altın dağda; sol koltuğu da, gümüş dağda idi³⁷”. Burada da, bir “sağ-sol” yönlemesi ile “altın-gümüş” eşleşmesi görülmektedir. Biz, bir şeyler duyuyoruz. Ancak yorumuna girmeyeceğiz. Başka bir Altay destanında ise, şöyle deniliyordu³⁸: ‘Altın - Han, Altındağ’daki 9 yaratıcıya gidiyor ve onlardan, kendi oğluna bir ad vermeleri için, dilekte bulunuyor’. Bu destanda da bir ‘Altın Han-Altın dağ’ eşleşmesi karşımıza çıkıyor. Aslında Altın Han, Çin imparatorunun bir unvanıdır ve daha çok Çin’de Hana çağında önem kazanmıştı.

Altın dağın yeri, Verbitskiy tarafından derlenmiş bir Altay yaratılış destanı içinde, şöyle anlatılıyordu³⁹: Altın dağ, gök ile yer arasında bulunuyormuş. Baş, ay ile güneş değişiyormuş. Bu dağda, (büyük Tanrı) Ülgen oturmuş. Dağın etekleri ise, dünyaya veya yere değmiyormuş. Havada duruyormuş...” Bazı karışmış destanlarda ise buradaki Altın dağ, Buda dinindeki, Meru dağı’na benzetiliyordu⁴⁰. Bu konuda da bununla yetinelim.

Bakır dağlar: Bakır dağlar, yani “Çes-tag”, Türk mitolojisinde, önemli bir yer tutarlar. Bakır ve bakır dağlar, Oğuzlarla Anadoluda, önemlerini kaybetmişlerdir. Ancak Bakır dağlar ile ilgili Kuzey destanlarındaki efsane motifleri, Anadolu’da da yaşamaktadırlar. Mitolojik karakterdeki bir Kuzey-Türk destanında, özetle şöyle deniliyordu⁴¹:

“... Bir yiğit, bir geyiği kovalıyor. Geyik kaçıyor ve bir bakır dağ önüne geliyor. Bakır dağ açılıyor. Geyik, dağın içine giriyor. Yiğit de dağa geyiğin arkasından d alıyor. Ancak geyik kayboluyor. Yiğidin karşısına, 7 tanrı (kuday) çıkıyor...” Yine aynı yerlerde derlenmiş bir diğer destanda da, “Bakır ve Demir dağlar” söz konusu ediliyordu⁴².

³⁶ A. İnan, Şamanizm, s. 130. Çelik-altın, güneş-ay eşleşmeleri, ilgili bölümlerde, sunulmuştur.

³⁷ Proben, I. s. 379/403. “Sağ-sol” eşleşmeleri üzerinde, Oğuz destanı ile ilgili bölümümüzde durulmuştur.

³⁸ Türk Mitolojisi, I. s. 321.

³⁹ Aynı eser, I. s. 434.

⁴⁰ Aynı eser, I. s. 445.

⁴¹ Proben, I. s. 14 vd.; Türk Mitolojisi, I. s. 24: Bu Altay destanları göklerde geçer.

⁴² Proben, I. s. 4. Bu da çok mitolojik bir Altay destanıdır.

Bakır dağın yeri, yine bazı *Altay-Türk* destanlarına göre, şöyle anlatılıyordu⁴³: “... Yer altında, 9 deniz varmış. Bu denizler, bir noktada birleşiyorlarmış. Buradan da yeryüzüne, bir bakır dağ yükseliyormuş...” Buna göre bakır dağın kökleri, yer altından geliyordu. Yukarıdaki yiğit ile geyik de, böylece, yer altına inmiş oluyorlardı. Ergenekon destanı da, bu anlayışla incelenmelidir.

Bir başka *Kuzey-Türk* destanında ise, şöyle yorumlanıyordu⁴⁴: “... demir ve bakır dağlar, yeryüzünün temel direkleri idiler...” Bu, bizim de görüşümüzdür.

Demir dağlar ve “Ergenekon”

Ergenekon efsanesini incelerken, Türk mitolojisi adlı eserimizin 1. cildinde, ayrı bir bölüm ayrılmıştır. Orada sunduğumuz vesikaları, burada yalnızca özetliyeceğiz: ‘*Ak-Han*’ın çocukları, 40 boynuzlu boğayı öldürmek için *Demir-dağ*’a gidiyorlar. Orada, *Katay-Han*’ın boğasına rastlıyorlar ve onu öldürüyorlar...” Anlaşıldığına göre burası, bir yeraltı olabilir.

Deniz ötesindeki demir dağlar

Deniz ötesi’ ve “denizgeçme” motiflerinin, *Türk Mitolojisi* içinde, önemli bir yer tuttuğu üzerinde, sık sık durmuştuk. “*Ak ve Gök denizler*”, bu demir dağlar motiflerinde de çerçeveyi süslüyorlardı. Yine eski karakterde bir *Kuzey-Türk Destanı*, bu konuda şöyle diyordu: “... Dünyanın bir yanı ile öteyanını, denizler ayırıyor. Bunlar, *Ak-deniz* ile *Gök-deniz* imiş. Dünyanın bittiği yerde, yine deniz kenarında ise, *Ak-dağ* ve *Demir-dağ* varmış...” Bu duruma göre *Demir-dağ*, onun ötesinde de, *Gök-deniz* bulunuyordu⁴⁵. Bazılarına göre ise, *Demir-dağ*, *Ak-deniz*’in ötesinde bulunuyordu. Bazı destanlar ise *Demir-dağ*’dan hiç söz açmazlar. “*Deniz ötesindeki Çelik-bozkırtı*”, üzerinde dururlar⁴⁶.

Okyanus ötesindeki, “Demir-dağ” a yapılan atıflar

“*Ye’cuc Me’cuc seddi*” gibi bir şeydir, bu demir dağlar. Bunun için, bir kaç örnek sunalım: a) Yukarıda da belirtmiştim ki: “*İlâhî güçlere sahip bir tay ile çocuklar, Demir-dağ’a gidiyorlar. Bunlar, Ak-Han*’ın çocuklarıdır. Orada, *Katay-Han*’ın 40 boynuzlu boğasına rastlayıp, boğayı öldürüyorlar...” Buradaki *Katay-Han*, Çin hakanı da olabilir.

⁴³ Radlof, *Sibirya*’dan, I, s. 412; *Türk Mitolojisi*, I, s. 583.

⁴⁴ *Türk Mitolojisi*, I, s. 60. “*Göğün direği*” ile ilgili bölümümüze bakınız. “*Dünyanın orta dağları*” gibidirler.

⁴⁵ *Proben*, I, s. 175/195: “*Gök deniz, Ak deniz ve Kara deniz*”, gökte bulunan mitolojik denizlerdir.

⁴⁶ *Türk Mitolojisi*, I, s. 59 vd.

b) “*Er-Sogotoh* (adlı Yakut Türklerinin destan kahramanı), “*Kaya-kapısı*”na geliyor. Oradan, *Demir dağa*’a geçiyor. Sonrada, “*Kan-ırmagı*”na erişiyor. İrmakta, kan akıyormuş. *Atı uçu-yor ve ırmağı geçiyor*. Böylece, *Kara-Han*’ın ülkesine varıyor⁴⁷..”

c) “*Oyrat Han*’ı, *Demir-dağ* ve *deniz* ötesindeki bir ülkeyi almak için, asker gönderiyor. Dağlar geçilmiyor; fakat *Tanrı* yardım ediyor. Ancak *Demir-dağ*’ın ötesindeki halk çok barışçı imişler. Ayrıca boyları, *8 ok uzunluğunda imiş* Bir insanın kürkünden, *8 insana kürk çıkıyormuş*⁴⁸..” Bu destanın geç bir örnek olmasına rağmen, ana motifleri diğerlerine uymaktadır.

d) *Demir-Dev*, (*Temir-Yelbegen*) masalında da, bu motif, biraz değişik olarak görülmektedir: “*Yestey Möngkö, Demir Çokmarlı Demir Dev*’in, demirden bir dağ gibi” durduğunu görmüştük.

e) *Tepegöz* de, bazı Güneydoğu Anadolı masallarına göre, *Kafdağ*ndaki bir mağaraya çekilmiştir⁴⁹..” Görülüyor ki örnekler daha da çoğaltılabilir,

“*Çelik-dağ*”, *Altay* dağlarının tanıtılmalarından biridir. Bir Altay-Türk duasında, şöyle deniliyordu⁵⁰: “.. *Güneş dolaşamaz, Çelik-dağ; ay dolaşamaz, bakır-dağ, bereket ver!*..” Yine büyük bir önem verdiğimiz, *Abakan* kamlarının, yani şamanların bir duasına göre, “*Demir-dağ*” (*Temir sın*), *Ak-boz (Kuba-ak) sıra dağlarında*”, bir doruk, zirve idi⁵¹.

Görülüyor ki bu demir dağlar, Türk soyunun türemesi ile kozmogonide, önemli bir rol oynuyorlardı. “*Göğün direği*” ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde daha derin olarak duracağız. *Kutadgu Bilig* de, dağlardaki madenler ile gevherlere büyük bir önem veriyordu⁵². Ancak bu çok geç ve bir *Ortadoğu düşüncesi ile karışmış bir anlayıştır*.

Elmalı, ırmaklı dağlar ve dağ geçitleri

Elma, *Anadolı* masallarında da, önemli bir motiftir. *Manas Han*’ın babası, çocuğu olmayan karısından, “*elma ağacının altında oynamıyor*”, diye şikâyet ediyordu. Burada ise, *Manas*’ın, oğlu ile ilgili bir destana geliyoruz: “*Manas öldükten sonra karısı, babası Kara-Han*’ın ülkesine git-

⁴⁷ Böhtling, *Jakutische Sprache*, I, 79-95. *Türk Mitolojisi*, s. 106.

⁴⁸ Proben, I, s. 175-177. *Türk Mitolojisi*, I, s. 60.

⁴⁹ *Türk Mitolojisi*, aynı yer.

⁵⁰ A. İn an, *Şamanizm*, s. 127.

⁵¹ Aynı eser, a. yer.

⁵² *Kutadgu Bilig*, 5357, 5371.

mek istiyor. Gide gide Elm a l t dağa ulaşıyorlar⁵³...” Demir-dağlar motifinde olduğu gibi, burada da karşımıza bir *Kara-Han* çıkmaktadır.

“*İrmaklı dağlar*”: Türk destanlarında, dağlar ile ırmaklar veya sular, birbirlerinden ayrılamazlar. Bu da, eski Türk “*Yer-su*” anlayış ve birleştiriciliğin, bir sonucu olsa gerektir. D e d e K o r k u t 'ta da, “*kara kara dağlar-kanlı kanlı sular*”, yani “*dağ-su*” düzen ve sistemi veya e ş l e m e s i , her yerde, hiç değişmeden görülür. Bu, bir *mantık düzeni* idi. Fakat ilk önce, dağlar anılıyordu.

A l t a y ve daha kuzeyindeki Türk destanlarında da, “*dağlar ve ırmaklar* i k i l i s i görülüyordu. Bunlara, “*Ak-deniz ile Gök deniz de katılabilir: a) “7 dağ ile 7 ırmakta, bir boğa boynuzu varmış⁵⁴. - b) “Bir yiğit, 2 dağ ile üç ırmak aşıyor⁵⁵”. D e d e K o r k u t 'ta dağlar ile ırmaklar, birlikte aşılyordu. - c) “İki ırmak bir dağda birleşiyorlar ve (*İ l t a y devletini kuran*) K i t a n kavminin ataları, bu dağdan türeyolar’”. Birinci cildimizde, K i t a n 'lar hakkında geniş olarak durmuşuk...*

“*Dağ geçitleri*”: Dağ geçitleri, Türk tarihinde olduğu kadar; Türk destanlarında da, önemli bir yer tutuyorlardı. D e d e K o r k u t , dağ geçitleri için, *aşut* veya *geçit* diyordu. Sular için de *geçit* söz konusu idi. Bunun için, “*dağlar aşut versin, sular geçit versin*”, dilek ve duasında bulunuyordu.

“*Dağların geçiş izni*” anlayışı, bu sözlerden de anlaşılıyordu. Büyük ırmakları geçtikten sonra, “*izinli*” olma anlayışı hakkında bir bilgimiz vardır⁵⁶. *Dede Korkut* kitabındaki söyleşilerde, “*dağların izni*” de söz konusu ediliyor gibiydi. Aslında geçitlerden geçilirken, A n a d o l u 'da da bir şeyler yapılır. A l t a y l a r ın kuzeyleri için ise, elimizde bir vesikamız vardır: “*Dağ geçidinden geçerken, a t ı n k ı l ı n d a n bir kaç parça kesiliyor ve geçidin içine atılıyordu. Böylece bir emniyet ve güven sağlanıyordu⁵⁷*”. Ortaasya'daki bazı Türkler ise geçitlere, “*tau ötüümü*” veya “*ötüş*” derler^{57a}.

“*Dağa benzeyen yiğitler*” A n a d o l u 'da da bu benzetme, çok yapılır. *Ma n a s* destanında, “*dağ gibi Ma n a s*” söyleyişi, sık sık görülüyor⁵⁸. Yine *Ma n a s* 'ın yiğitlerinden biri ise, “*ala dağ gibi A l m a n - B e t*” tanıtmasıyla anılıyordu⁵⁹. Batı Sibiryâ Türk destanlarında ise, “*dağ gibi, k i ş i*”

⁵³ *Türk Mitolojisi*, I, s. 533. *Ma n a s* destanında, “*Elmalı dağ*”; ve “*elma ağacı*”, ayrı bir önem taşıyordu.

⁵⁴ *Proben*, I, s. 244/267: “*Yedi*” sayısı, kulludur.

⁵⁵ *Proben*, I, s. 42/366: Bu destanlar, göklerde geçer.

⁵⁶ A. İnan, *Mahaleler*, s. 493.

⁵⁷ R a d l o f , *Wörterbuch*, IV, s. 1266.

^{57a} Aynı eser, II, s. 1267.

⁵⁸ *Türk Mitolojisi*, I, s. 531.

⁵⁹ Aynı eser, s. 517.

veya “kişi gibi, dağ” benzetmeleri görülüyordu⁶⁰: (*Tau teze kijideü...*) Yine *Manas* destanında, *Kökçö* adlı yiğitten söz açılırken, “*Dağ gibi kökçö (Cökçe)*”, deniyordu⁶¹: (*Toodai bolgon Kökçö*)

Yiğitlerin cesedi ile halkın kemikleri de, dağlara benzetilmişti. Bununla ilgili örneklerimizi, *Göktürk yazıtları* ve *Kuadgu Bilig'e* göre sunmuştuk.

KAF DAĞI VE TÜRKLERİN “DEMİRDAĞ”I

Garip boylu (stature deforme) insanlar ve Demir dağ

“*Köykap*” söztü, hayvancı *Kırgız* Türklerine göre, yeryüzünü çevreleyen dağlar, yani *Kaf dağı* demektir⁶². Bu sözün, farsça “*Kûh-i kaf*” dan gelmiş olabileceği düşünülebilir. Bu konuya, insanlar ve dağlar dolayısıyla girmek istiyoruz. *Kaf* dağında veya *Kaf* dağı geçildikten sonra, *Ye'cuc-Me'cuc* gibi, normal boyun altında veya üstünde insanlara rastlanıyordu.

Demir dağ, *Türklerin Kaf dağı mıydı?* Mitoloji araştırmalarında, daha çok motifler üzerinde durmak gereklidir. *Demir dağ*, motif olarak “*İskender'in büyük kaptısına*” benziyordu. Çok eski mitolojik karakterde Kuzey Altaylardan derlenmiş bir masalda, şöyle deniliyordu: “... *Bir Han, Tanrının emriyle, Demir dağ'daki insanlarla savaşmak için gitmiş. Ancak Demir - dağ'daki bu insanlar, savaş nedir, bilmiyorlarmış. Hanları bir kürk armağan etmiş. Bundan 8 kürk yapmışlar. Boyları, o kadar büyükmüş. Bundan sonra savaştan vazgeçilmiştir*...” Bu masalda, açık olarak, herhangi bir dış tesir görülüyordu.

Tepegöz de, *Anadolü* Masallarına göre, *Kaf* dağında oturuyordu. *Kaf* dağında bir mağarada yaşıyor ve insanları içeriye çekiyordu⁶⁴. *Tepegöz* de normal bir insan değildi. Mitolojide, konuları daha çok zorlamak, doğru değildir.

Mezarlar, türbeler, dağlar ve dağ evliyalari

Hun çağında ve daha sonraları, hakanlar ile büyük prenslerin mezarlarının, büyük dağlar üzerinde bulunduğu dair, bazı bilgiler bize kadar gelmektedir. Ancak bizim buradaki konumuz, bu değildir. Konumuz, “*mezarı, dağ gibi düşünmedir*”. Konuya, günümüzden girelim.

“*Hazar Baba*”, *Ela zığ'daki gölcüğün* yanında, yükselen yüce bir dağın adıdır. *Anadolü* 'da da, evliya ve ermişlerin adlarını taşıyan, pek çok

⁶⁰ Radlof, *Proben*, IV, s. 79/100.

⁶¹ *Proben*, V, 23, 591. Er - Gökçe destanından.

⁶² *Yudshin, Kırgız Sözlüğü*, (türkçesi), s. 511.

⁶³ *Proben*, I, s. 175-177; *Türk Mitolojisi*, I, s. 60. Bu *Altay* destanları, göklerde geçer.

⁶⁴ *Eberhard, Typen Türkischer Volksmärchen*, s. 88.

yüce dağ vardır. Bu inanış, Orta Asya ve Altay çevresindeki Türklerde yaygındır. Yalnız Orta Asya'da "baba" yerine: "ata" unvanı geçerlidir. "Buztag - Ata" gibi..

'Makam' ile "mezar ve türbe"leri, birbirlerinden ayırmak gereklidir. Yarı müslüman Kırgız baksı'larının dualarında da, bu dağ evliyalari ile makamları hakkında, bazı bilgiler bulabiliyoruz: "... Kızıldağın başında, Kız evliya; Öküzdağın başında, öküz evliya; Koçkar dağın başında, Konur-baş (koç) evliya; Bek-tav (Beg-dağ), Bek-Azıl⁶⁵..." Görülüyor ki dağ evliyalarının bazıları, hayvandır. Daha sonra, yine bir dağ adı olan, Kasıkurt-Ata Evliya da söz konusu ediliyordu.

'Dağ gibi mezar' veya cesed, kemik ise, daha başka bir şeydir. Bunun üzerinde daha önce durmuştuk. Burada da yeni bir vesika verme yoluyla konuyu kapayacağız: "Orada, at kemikleri (at süüğü), Ala-dağ (ala tav) gibi oldu; erlerin kemikleri ise, çatlak (ezir) dağlar gibi oldu⁶⁶..." Daha yukarıda, yiğidlerin cesedleri hakkında, Kutadgu Bilig'den de bir örnek sunmuştuk.

Dağların sayıları

"9,90,900" ile "7,17,70,700" sayıları, bilindiği üzere Türklerde, kutlu sayılardır. Dokuz, Türklerde belki de başlangıçtan beri kutlu olan bir sayıdır. Yedi ise, Türklere belki de Batı kültür çevrelerinden veya Ortadoğu'dan girmiş olabilirdi. Ancak 7 sayısının kutluluğu, Gök Türk devletinin başlarından beri görülüyordu.

"9 dağ, Karlı dağ, Gök dağ, 9 sıradağ..." Bu dağ adları, yukarıdan beri önem verdiğimiz, Abakana kanılarının dualarında görülüyordu. Örnekler, daha da çoğaltılabilir.

"...Biz 70 dağımıza, yer-su'yumuza, herkesin atası Ülgen'e, Erlik'e, sesleniyoruz⁶⁷..."

Bu sözler, bir Altay duasında geçmektedir. Daha kuzeydeki masallarda ise, "7 dağ, 7 ırmak" motifi, sık sık görülüyordu. Sular ve ırmaklar ile ilgili bölümümüzde, buna ait bazı örnekler sunmuştuk.

DAĞLARLA KONUŞMA, ÖÇME VE MEDET DİLENME

Deve Korkut ile ilgili bölümümüzde, dağlar için söylenen dualar, bedualar, ögmeler üzerinde, çok güzel örnekler sunmuştuk. Şimdi de bizden,

⁶⁵ A. İnan, Şamanizm, s. 139. Tam metni vardır.

⁶⁶ Proben, IV, s. 24/27. Baraba - Om Türklerinden.

⁶⁷ Proben, I, s. 150, 10; Radlof, Wörterbuch, III, s. 335.

çok uzakta bulunan Türklerden ve eskilerden, bazı örnekler sunalım: D o ğ u c l a Ö t ü k e n d a ğ ı; B a t ı T ü r k l e r i n d e i s e, T a n r ı d a ğ l a r ı, T ü r k l e r i n k u t l u v e m u k a d d e s d a ğ l a r ı i d i l e r. B u o n u r l a m a v e s a y g ı y ı, y a l n ı z c a Ö t ü k e n ' e b a ğ ı ş l a m a k, d o ğ r u d e ğ i l d i r. B u g ö r ü ş, i l k k e z h o c a m ı z P r o f. A b d u l k a d i r İ n a n t a r a f ı n d a n i l e r i s ü r ü l m ü ş t ü r⁶⁸. B u g ü n T a n r ı d a ğ l a r ı ' n d a k i, h a r i t a l a r d a, B o g d o - o l a g i b i m o ğ o l c a b i r a d l a g e ç e n, y ü c e v e k u t l u d a ğ ı n a d ı, D o ğ u T ü r k i s t a n T ü r k l e r i t a r a f ı n d a n, ' ' T a n r ı - k u t ' ' d a ğ ı a d ı i l e a l ı n ı r. B i z b u n u, k u l a ğ ı - m ı z l a d u y d u k.

Göktürklerin Ötüken dağı ve "Ötüken ana"

" Ö t ü k e n a n a m ı z " ' a n l a y ı ş ı, ş a m a n i z m h e n ü z y o z l a ş m a d a n ö n c e - k i, t e m e l b i r d ü ş ü n c e o l m a l y d ı. N i t e k i m a t e ş i ç i n y a p ı l a n d u a l a r d a, ş ö y l e d e n i y o r d u: "... G ö ğ ü n y e r d e n a y ı r ı l d ı ğ ı z a m a n d o ğ m u ş s u n ! S e n a n a m z ! Ö t ü k e n a y a ğ ı n d a n, o r t a y a ç ı k m ı ş s ı n ! ..." B u d ü ş ü n c e g ü c ü n ü, " E b e d ı G ö k T a n r ı v e a l t ı n y ü z l ü Y e r - s u, Ö t ü k e n " ' a n l a y ı ş ı n d a n k a y n a ğ ı n ı a l ı y o r d u⁶⁹. K u t l u Ö t ü k e n v e y a A l t a y d a ğ l a r ı n ı n a n a, a t a v e y a k a y ı n b a b a o l u ş l a r ı, o l d u k ç a e s k i ç a ğ l a r d a n g e l e n s e s l e r d i r. " T o p r a k a n a " ' d e r k e n, y a l n ı z c a O r t a - d o ğ u d ü ş ü n c e l e r i n i m i, y a n s ı t ı y o r u z ? B i z c e b u s ö z v e a n l a y ı ş, ç o k e s k i T ü r k d ü ş ü n c e v e i n a n ı ş l a r ı n ı d a, i ç i n d e t o p l u y o r d u.

A l t a y d a ğ l a r ı i ç i n s ö y l e n e n b a z ı d u a v e ö ğ ü ş l e r, T ü r k i y e ' d e y a y ı n l a n m ı ş t ı r⁷⁰ B u n d a n d o l a y ı b u d u a l a r ı, y e n i d e n y a y ı n l a y a c a k d e ğ i l i z. B u r a d a y a r a l ı y i ğ i t E r - T a r ğ ı n ' ı n B u l g a r d a ğ ı i ç i n s ö y l e d i k l e r i n i, s u n m a k l a y e t i n e c e ğ i z⁷¹: B u r a d a, s e m b o l o l a r a k s ö y l e n e n, b a z ı s ö z l e r v a r d ı r. A n l ı y a m a - d ı k l a r ı m ı z ı i s e a n y e n k o y d u k:

Er Targın'ın, Bulgar Dağı'na seslenmesi

" B u l g a r, B u l g a r, B u l g a r d a ğ ! B ı l d ı r b ı l d ı r g ö r ü n e n, t a u z a k t a d u r a n d a ğ ! K u r g u r t a u !

" K o n u p (g ö ç e n) b i r i l i m y o k ! İ l i m g ü n ü m (n e v a r s a), b u i h t i y a r b o z k ı s - r a k ! B u l a m a z m ı s ı n b i r i l, b e n l e k o n u p g ö ç e c e k ! N e k a d a r z a y ı f o l s a n, v a r d ı r s e n d e b i r i n e k ! B a n a g ö s t e r n o l u r s u n, ç o k u f a c ı k b i r k a r a !

" S a n a b i n i p, ç ı k a c a k, (s a ğ l a m k a t ı) b e l i m y o k ! B e l i m i (s a ğ a l t a c a k), i l â - c ı m v e e m i m y o k ! B u ş a m a g a k e l k e n c e ! E c e l i m a ş t a n m ı d ı r ? A ğ z ı m d a h i ç y e - m i m y o k !

⁶⁸ A. İnan, Makaleler, s. 104.

⁶⁹ Aynı eser, ss. 394, 512.

⁷⁰ A. İnan, Makaleler, s. 395; Şamanizm, s. 130 vd.

⁷¹ Proben, III, s. 135/171.

“Eğer burada ölürsem, kemiğimi alacak, âsil soylu dengim yok! Gök çayırın üstünde, göğeri yatacağım; üstüme giyinecek, örtecek kefenim yok!

“Hızlı süren er idim! Kara bora gibiydim! Bu benim hayatımda, dünyanın anlamı boş! Tuzlu çorak bozkırda, yayılıyor ala baş! Bu ak bozkırdan aldım, (yurdum için) boz ağaç! Altından saray yaptım, (sarayda) bir kara saç! Boralar esse bile, ala taçlı başlardan! esemezler boralar, kuru boz ağaçlardan!

“Yiğit, tulpar boz aygırım; doğan, tarlan boz atım!

“Ardından harp narası, çınlayıp dayansa da,

“Kapkara yerlerin, renkleri boyansa da,

“Önünde mızrak boyu, bir yer ancak kalsa da,

“Korkudan sağa sola başını oynatsan da,

“Atım düştüğü yeri, olacağı göremez!

“Hazırlıksız kapıdan, dünyadan gidiyorum! Ben senin (atın) ayağına, atlı nallar çaktırıp, İdil suyunun gömgök, ayna gibi buzunda, seninle dört nal gitsem artık hiç kimse korkmaz, benden!

Birinin kardeşine, uğursuzluk gelirse, (hiç kimsenin) göğsünde, ruhu, canı acımaz! Yadin elinde isen, halinde yaman ise, uğursuzluk gelirse, bir at sağrısı bile, kurtulmanı sağlamaz!

“Ş a g a n suyu boyunda, toz bulutu kaldırıp,

“İ t - N o g a y geçip gitti, (neyim varsa) aldırıp!

“Beni yurtta bırakıp, dipdiri gittiğini,

“Unutamam ben asla, (Nogay'ın) ettiğini!...”

Er-Targın destanının, özü ve yorumu

Er - T a r g ı n , yukarıda görüldüğü gibi, Nogaylara yeniliyor ve Bulgar dağı'nın eteklerinde, yaralı olarak düşüyor. Er - T a r g ı n , “ d a ğ d a n y a r d ı m d i l e n m e ’ ’ yoluyla, sözüne başlıyor. Artık bir ili ile halkı olmadığını, söylüyor. Bozkırda kuru bir ağaç gibi kaldığını, tahtı ile tacını, boraların götürdüğünü anlatıyor. Bundan sonra, “atı ile konuşması” başlıyor. Daha sonra da, N o g a y l a r a esir düşmüş olan karısına sesleniyor ve şöyle diyor: “Ey Ak - C a b u z ! Benim arı güzelim! Ben burada, it değmiş, kötü bir aş gibi kaldım!”

Karısından da ses gelmeyince, güvercine sesleniyor ve şöyle diyor: “Gök güvercin, güvercin! Sen de, yem için uçuyorsun! Ben de azığımı, bir yad yoldaşdan aldım! Atımın arkasına bağladım! Geceyi gündüze kattım! Kaçan K a l -

m u k l a r d a n , yaylak ve kışlaklarını almak için, at sürdüm! İ d i l 'in Şagan suyunu aldım! Ancak N o g a y l a r a verdim!

"Atamdan, arslan doğmuş, bir erim! Ey N o g a y , (senin kötü) atana, lânet!" K a z ı l ı k d a ğ ı ile ilgili ağıtı, O ğ u z destanı ile ilgili bölümümüzde sunduk.

DEDE KORKUT KİTABINDA KİŞİLEŞEN, KUTLULAŞAN "GÖKÇE DAĞLAR"

D e d e K o r k u t kitabından, şimdi her biri birbirinden güzel örnekler sunmağa çalışacağız. D e d e K o r k u t 'ta dağlar bir dağ gibi değil; hisler ve duygular ile yüğrulmuş, kişilik kazanmış, birer varlık olarak karşımıza çıkarlar. M i t o l o j i de, bu demektir:

O ğ u z l a r , dağlarla konuşur, dağlara dua eder, beddua eder, yaşlanmasında, yıkılmalarından korkar, esenlik diler, geçit vermelerini ister, şifa dilenir, yemin eder, selâm ederler.. Dağları, çeşit çeşit tanıtımlar ile tanıttılar. *Onlarla konuşurlar, ses (işit) vermelerini dilerler..* Bu bölümde, özellikle dağlar için söylenmiş tanıtımlar üzerinde geniş olarak durulmuştur:

"Ağaçlı, ala, bağlı, dumanlı, göğüslü, göğsü güzel, gökçe, geyikli, gün degen, haber aşan, kaba, kara, kara kara, karlı buzlu k u t l u c a , otlu, su damarlı, yerli, yatan, yaylalı, yüce, yücelen" gibi, sıfatları olan daha birçok dağlar, bu bölümümüzde yer almışlardır. Bu türlü türlü dağlar, bazan tam bir *mitoloji*, bazan *yarı mitolojik*; çoğu zaman da artık mitolojiden kurtulmuş olarak, görünür ve kaybolurlar.

Bu sözleri okumak, o dağlarla tanışmak, insana adeta bir mutluluk ve rahatlık verirler. Bu dağlar, *"akıntılı görklü suların"*, ayrılmayan dağlardır. Nerede, *"kara kara dağlardan"* söz açılırsa, hemen onun arkasında, *"kanlı kanlı sular"* kendi yerlerini alırlar. Bunları okuyup da, G ö k t ü r k yazıtlarındaki *"Y e r - s u "* anlayışını hatırlamamak, mümkün değildir. Dağsız, su; susuz, dağ ise olamazdı. Ancak dağın suları, *"oğulları akıtan, yügrük sular"*, idiler. Sular için söylenmiş bu sözler ve duygular üzerinde, ayrı bir bölümde durmuştuk.

Y a y l a l a r , dağların manası idiler. Dağlarda, Beg B e y r e k yaylar, yigitler yaylar, hanlar hanı B a y ı n d ı r Han yaylar. Ayrıca halk da, *"il yaylar"*.. Zaten ilsiz yayla, özünü de manasını da kaybederdi. Çünkü *göğsügüzel kaba dağların* göğüsleri, O ğ u z l a r ile hayvanlarına hayat verirlerdi. Yalçın ve taşlı dağlar değilde; Türkler, *"göğüslüce dağları"* seviyorlardı.

K a y a l a r ı değil de; *"asılan asılan kayalar"* deyip, salkım salkım sarkan kayaları seviyorlardı. Ç i n resimleri de, bu tip kayalar ile doludurlar. Ç i n -

l i l e r d e , d a ğ l a r i l e k a y a l a r ı , b i r d a ğ g i b i ç i z m e z ; o n l a r a k i ş i l i k v e r e r e k ç i z e r l e r . O r t a ç a ğ T ü r k m i n y a t ü r l e r i n d e d e b u d u y g u v e g e l e n e k d e v a m e t m i ŷ t i r . R e s i m s a n ' a t ı n d a k i b u d u y g u l a r , U y g u r k ü l t ü r ü n d e n g e l m e k t e i d i l e r .

DEDE KORKUT TA DAĞLAR İÇİN SÖYLENEN TANITMALAR

1. ‘ ‘ *A ğ a ç l a r v e d a ğ l a r* ’ ’ : O ğ u z l a r i l e d i ğ e r a t l ı T ü r k l e r i n , s ı k v e b ü y ü k o r m a n l a r ı p e k s e v m e d i k l e r i n i b i l i y o r u z . O n l a r d a h a ç o k a ğ a ç k ü m e l e r i , *b ü k l e r* i l e i l g i l i y d i l e r . A n c a k , “ *e v i n ö n ü n d e k i v e y a y u r d u n i ç i n d e k i a ğ a ç l a r* ” , o n l a r i ç i n a y r ı b i r m a n a t a ŷ ı y o r l a r d ı . H e l e *u l u v e g ö l g e l i c e k a b a a ğ a ç l a r* , b i r s o y k ü t ü ğ ü v e k u t l u b i r v a r l ı k o l a r a k , D e d e K o r k u t k i t a b ı i ç i n d e , s ı k s ı k y e r a l ı y o r l a r d ı . A ŷ a ğ ı d a s u n a c a ğ ı m ı z i k i s a t ı r l ı k s ö z l e r d e , d a ğ l a r i l e a ğ a ç a r a s ı n d a k i b a ğ ı b i z e g ö ŷ t e r m e k t e d i r :

Argap argap kara da ğ ı n y ı k ı l m ı ŷ i d i , y ü c e l d i a h ı r ! . .

Kaba a ğ a c ı n k u r u m u ŷ i d i , y e ŷ e r d i a h ı r ! (DK, 117)

Da ğ l a r , s u l a r v e a ğ a ç t a n s o n r a , *ŷ a h b a z a t l a r , k ı z ı l d e v e l e r v e a ğ k o y u n l a r* g i b i , d e ğ e r l i v a r l ı k l a r a n ı l ı r . B u *k a b a a ğ a ç* , d a ğ ı n ü z e r i n d e k i a ğ a ç l a r d e ğ i l d i r . D a ğ ü z e r i n d e k i , ‘ ‘ *t e k a ğ a ç l a r* ’ ’ ü z e r i n d e a y r ı c a d u r a c a ğ ı z . Y i n e D e d e K o r k u t k i t a b ı n ı n b a ŷ k a b i r y e r i n d e d e , ŷ ö y l e d e n i l i y o r d u :

İlgayuban kara da ğ ı m , y ı t k a n K a z a n !

Gölgelice kaba a ğ a c ı m , k e s e n K a z a n !

Bıçak al ı p k a n a t l a r ı m , k ı r a n K a z a n ! (DK, 149)

G ö r ü l ü y ö r k i d a ğ i l e k a b a a ğ a ç , d ü ŷ ü n c e n i n i k i t e m e l i n i o l u ŷ t u r u y o r l a r d ı . *G ö l g e l i c e d a ğ l a r* d a , y i n e a y n ı k i t a p i ç i n d e g ö r ü l m e k t e d i r . D a ğ l a r d a O ğ u z l a r a , *g ö l g e* o l u y o r l a r d ı . B u k o n u y a y e r i g e l i n c e , y e n i d e n d ö n e c e ğ i z .

2. ‘ ‘ *Ala d a ğ l a r* ’ ’ : *Ala*” r e n ğ i ü z e r i n d e , “ T ü r k K ü l t ü r T a r i h i n e G i r i ŷ ” a d l ı e s e r i m i z i n , 7 . c i l d i n d e g e n i ŷ o l a r a k d u r m u ŷ t u k . D e d e K o r k u t k i t a b ı n d a k i *a l a d a ğ l a r* , r u h v e d u y g u b a k ı m ı n d a n , b a m b a ŷ k a d a ğ l a r d ı r . B i z i m d e r l e m e l e r i m i z e g ö r e *a l a d a ğ l a r* d a h a ç o k , “ *l e ŷ k e r , o t a ğ , h a b e r , a ŷ m a , v e s a v a ŷ* ” i l e i l g i l i k o n u l a r d a n , s ö z a ç ı l d ı ğ ı z a m a n y e r a l ı y o r l a r d ı :

- 1) “ *Ala da ğ a , a l a l e ŷ k e r h o n m u ŷ i d i . .*” (DK, 3776) -2) “ *Ala da ğ d a ç a d ı r ı n o t a ğ ı n d i k t i . .*” (DK, 293). -3) “ *Ala da ğ d a n h a b e r g e ç e . .*” -4) “ *Arku beli a l a d a ğ d a n d ü n i n (g e c e l e y i n) a ŷ a n . .*” (DK, 267). -5) “ *Arkuru y a t a n a l a d a ğ e t e ğ i n e v a r d ı m , k a n l ı O ğ u z i l l e r i n d e d e r n e k v a r i m i ŷ , a n d a v a r d ı m . .*” (DK, 1257). -6) “ *Arku beli a l a d a ğ . .*” (DK, 181, 186).

Y u k a r ı d a k i ö r n e k l e r d e b i z e g ö ŷ t e r i y ö r k i *a l a d a ğ l a r* , ç e ŷ i t l i r e n k l e r i i ç i n d e t o p l a y a n e s t e t i k , f a k a t o l a y l a r l a i l g i l i b i r g ö r ü n m e i l e a n l a t ı l ı y o r l a r d ı .

3. ‘*Akrabalık ve dağlar*’: Dede Korkut, artıksamanlık-taki “*dağ ruhları*” gibi mistik ve manevî düşüncelerden kurtulmuş ve arınımıştır. Önceki bölümlerimizde de gösterdiğimiz üzere, *Altay Şamanizmi* ile benzer düşüncelerde görüldüğü gibi, dağları artık ata veya kayınbaba gibi de görmüyorlardı. Ancak “*dağın yüksekliği* ile “*yüceliği*” de, bir sembol ve ölçü olarak yerinde duruyordu.

‘*Yiğitleri dağla benzeştirme*’, *Manas destanı* ve *şamanlık* ile ilgili destanlarda da görülüyordu. Yukarıda belirttiğimiz gibi, “*dağ gibi Manas, dağ gibi hanlar*” da görülüyordu. Bazı insanlar ile devler de, dağlara benzetiliyorlardı. Dede Korkut kitabı içinde de, şimdi de bu eski Türk geleneği, süre gelmektedir. Ancak bu benzetme, vücut ve cüsse ile değil; insanlık ve yiğitlik özlerine göre yapılıyordu. Dede Korkut’tan, bu anlayışla ilgili bazı örnekleri sunalım:

1) “*Kara dağım yükseği oğul, kanlı suyum taşkını oğul.*” (DK, 141).

2) “*Kara dağım yükseği oğul, karangulu gözlerim aydını oğul.*” (DK, 289).

3) “*Karşı yatan kara dağım yükseği oğul; güçlü belim kuvveti, canım oğul..*” (145).

Kardeş için de Dede Korkut’ta yalnızca bir yerde bu benzetme yapılıyordu: “*Karşı yatan kara dağım, yükseği kardaş! Akıntılı görklü suyum, taşkını kardaş!..*” (DK, 223). Bu benzetme de, oğul için yapılan benzetmelerden, pek ayrılıyordu.

“*Dağdan oğul uçurma*” da, yine Dede Korkut içinde görülen bir başka motiftir. Bu sözlerle, oğlanın hem dağlarda ölmesi ve hem de uçurumlardan uçması gibi, iki mana anlatılmak isteniyordu: “*Dilek ile bir oğul güç ile buldum... karşı yatan a la dağdan bir oğul uçurdun ise..*” (DK,25). Bu sözleri oğlanın annesi, Kazan’a söylüyordu. “*Sudan akıtma, arslan ve kaplana yedirme*” gibi ağıtlar, bu anlayışı tamamlayan sözler olarak geliyorlardı.

4. ‘*Arku-beli a ladağ*’: Buradaki “*arku-beli*” sözü iyice anlaşılamiyor. Yine Dede Korkut kitabında, “*arkuru*” sözü, ters, karşılıklı ve biraz da çapraz mañasında görülmektedir. Bu anlayışın, yön gösterme (*elativ*) eki ve “*arku-ru*” türeyişiyle yorumlanabilmesi, mümkündür. *Arku-beli* burada bir bel veya geçit adı da olabilir.

Arku sözü eski türkçede, “*iki dağ arasındaki uçurum*” veya “*boğazlarla kesilmiş (dağ)*” demektir. Eski Uyгур yazılarında, “*yalçın dağları yankıladı, çınlattı*” denirken de, yalçın yerine şöyle deniyordu: “*Arku tagları yanıkurtur*”. ‘*Yalçın boğazlı*” dağ da, yine Uyгур yazılarında, *arkulug tag* diye adlandırılıyordu: (TT, 1, 25). Görülüyor ki Dede Korkut, Türk kültürü ile dilinin en eski köklerine kadar inebiliyordu. Buradaki *Arku-bel*

de belki, *uçurumlu bel, geçit*” karşılığı olarak söylenmişti. Şimdi bu bel veya bel tanıtımlarıyla ilgili örnekleri sunalım:

1) “*Arku-beli (mili?) ala dağı, avlayuban, kuşlayuban aşmadın mı!...*” (DK, 181). - 2) “*Arku-beli aladağı dünin (geceleyin) aşkın! Akıntılı görklü suyun, dünin geçtin!...*” (186). - 3) “*Arku-beli aladağı avlar idim! Ala geyik sığın geyik kovar idim!...*” (200). - 4) “*Arku-beli aladağı avlayuban aşmağım yok! Ağ alınlı Bayındırın divanına varmağım yok!...*” (245). - 5) “*Arku beli aladağdan dünin (geceleyin) aşan! Akıntılı görklü suyu delip geçen!...*” (267, krşl.186, 298).

D e d e K o r k u t kitabı bu konuda tam olarak taranmıştır. Ancak birbirinin benzeri olan sözler alınmamıştır. Ancak gerekli karşılaştırma yapılmışa çalışılmıştır. *Ala-dağ*, bir tanıtma mı; yoksa belirli bir dağın adı mıydı? Bunu bilemiyoruz. Bundan dolayı sözü, büyük harfle belirtmedik.

5. “*Arkuru yatan aladağlar*”: *Arku* sözü eski A n a d o l u yazılarında ve *Tarama Sözlüğü* içinde de çok geçmektedir. *Arkuru* sözü ve anlamı, eski U y g u r yazılarında da görülür. Aslında en eski manası, ters durma demektir. U y g u r yazılarında, “*kadınların karnında oğul ters durup (oğul arkuru turur), doğuramazlar*”, gibi sözler geçiyordu: (TT, VII,27,15). Nitekim D e d e K o r k u t içinde de, “*Uruz Beg’i kâfirler, cezayla öldürelim diye, kapı eşiği üzerine arkuru bırakmışlar idi*” (DK, 142). Buradan da bir ters yüz etme manası ortaya çıkmaktadır. Örnekleri uzatmayacağız.

“*Birbirlerini kesen, çapraz dağlar*” mana ve yorumu en uygun bir görüş olsa gerektir. Nitekim eski A n a d o l u yazılarında da bu anlayış görülmektedir: “*Üzerine arkuru arkuru odunlar koyup...*”, gibi! (bk.TS). Yine eski U y g u r yazılarında da dokuma tezgâhlarının, “*arış ve arkaç ipleri*” için, “*ikigü arkuru turkuru kavşurup*”, deniyordu: (TT, VI,391). Konuyu uzatmayalım. Örneklerimizi sunalım:

1) “*Arkuru yatan ala dağdan haber aş, hanlar hanı Bayındır’a haber vara!...*” (DK,19). Krşl.20: “*...haber geçe...*”. - 2) “*Arkuriyatan aladağlar eteğine ava vardın; kara donlu kâfirlere uğradın mı?...*” (241). - 3). “*Arkuru yatan aladağ eteğine vardım, kanlı Oğuz illerinde dernek var imiş anda vardım!...*” (257).

Görülüyor ki D e d e K o r k u t ’un destan dilinde duygu ve düşünceler, sağlam ve oturmuş kalıplar içinde anlatılıyorlardı.

6. “*Avlanılan ve kuşlanılan dağlar*”: Avlanma, Türk ve Oğuz kesimlerinin başlıca bir eğlencesi ve zevki idi. Av, aynı zamanda bir “*askeri eğitim ve talim*” idi. Konuyu ele böyle almak gereklidir. Biz bu konuda, D e d e K o r k u t kitabından alınmış, ancak bir kaç örnek sunacağız:

1) “Göğsü güzel kaba dağlar önüne çıktım, boynu bidevi geyiğin alıp, yık-
tım!..” (136). - 2) “Kazan (beg) oğlunu alıp, kara dağlar üzerine ava çıktı...”
(126). - 3) “Kara dağlar önüne ava bindim...” (241-13). - 4) “Arkuru yatan
aladağlar eteğine ava vardın!..” (241). - 5) “Sen gideli Han’ım, arkuru yatan
dağların avlanmamıştır. Ava bingil, gönlün açılınsın!..” (240). - 6) “Arku-beli
aladağı avlayuban, kuşlayuban aşmadın mı ?..” (181).

Dağların güzelliği ile avlanma, her yerde yanyana anlatılıyordu. Yukarıda
da dendiği gibi, “gönlün açılması için avlanma”, söz konusu idi. Sürek avla-
rı, bizi burada ilgilendirmeyen bir konudur.

7. “*B a ğ l ı v e ü z ü m l ü d a ğ l a r*”: Dede Korkut kitabı içinde anı-
lan O ğ u z l a r ı n bağıcı olduklarını düşünebilmek, oldukça zordur. Ancak *Deli*
Dumrul tarafından söylenen sözler, nasıl olmuş veya nasıl oluşmuşsa, burada
üzerinde durulmağa değer sözlerdir. Metni tam olarak anladığımızı da söyle-
yemeyiz. *Deli Dumrul*, *Azrail* ile karşılaşınca, ona şu sözleri söylemişti:

Dökmesi büyük, bizim dağlarımız olur,

Ol dağlarımızda bizim bağlarımız olur,

Ol bağların kara salkımlı üzümü olur. (KB, 160).

Bağ görmemiş, şarab içmemiş bir kimsenin, böyle içten sözler söylemesi
de mümkün değildir. Destanın en eski söylenişinde bu sözler var mıydı? Yok-
sa şairler bunları satırlara sonradan mı kattılar? Bunları bilmiyoruz.

Dumanlı, geyikli, göğsü güzel, göğüslüce, gökçe dağlar

8. “*D u m a n l ı d a ğ l a r*”: Dağlar ile duman, Türk destanları ile halk
şiirinin, birbirinden ayrılmayan bir motiftir. Aslında *tuman* ve *duman*, eski
türkçede, “*s i s*” demektir. Sık sık üzerinde durduğumuz ve Ortaasya des-
tanları içinde de paralellerini bulduğumuz, *D e d e K o r k u t*’un *Salur Ka-*
zan destanında, dağ ile dumanı hakkında, şu iki güzel satırı bulabiliyoruz:

“*Yüce dağları, duman dursa! Kara pusarık, deli kopsa!*”: Görülüyor ki
dağların dumanı ile *kara pusarık* arasında bir ayrılık gösteriyordu. Duman,
sis ve pusarık, bizim buradaki konumuz dışında kalmaktadır. Duman, yani
sis ile pusarık, *yol azma*, yani yol şaşırmalarına sebep olur. Bundan dolayı
A n a d o l u köylüsü de bu havayı sevmez. “*Kurt, d u m a n l ı g ü n ü s e v e r*” sö-
zü de, bunun bir belgesidir.

Dağlar ile dumanları, Türk halk edebiyatında da, önemli bir yer tutmuştur.

9. “*G e y i k l i d a ğ l a r*”: Geyikler ile yalçın dağlar ile kayalar, Türk
halk edebiyatı ile düşünce ve duygularının birbirinden ayrılmaz motifleri ol-
muşlardır. Örnekler çoğaltılabilir. Biz burada yalnızca *D e d e K o r k u t* ki-
tabı içinden, iki örnek sunmakla yetineceğiz:

“Biter senin otların Kazılık dağı, biter iken bitmez olsun!

“Kaçar iken geyiklerin Kazılık dağı, kaçar iken kaçmaz olsun, taş dönsün!...” (DK, 27-8).

“Dağa beddua” ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz. Ancak bu sözler içinde saklı olan bir gerçek vardır. “Dağa, şahsiyet ve kişilik verilmesi”, bu sözlerden açık olarak görülmektedir. Aşağıdaki sözlerde ise, güzel dağlar ile geyikler, az çok gerçekçi bir *av ve alplık* ve çizgileriyle anlatılmaktadır:

“Göğsü güzel kaba dağlar başına çıktın!

“Boynu bidevi geyiğin alıp, yıktın!

“Semiz etin yüklettin, geri döndün!...” (DK, 136)

10. “*G ö ğ s ü g ü z e l k a b a d a ğ l a r*”: Dede Korkut kitabı içinde, dağların yamaçları, bir insan göğsü gibi görülür. Bu da *dağları kişileştirme* idi. Aslında bu anlayış, *mitoloji* konusu içine girer. Bu anlayışlar ile sözleri, az önce de görmüştük. Şimdi de bir kaç örnek katma yoluyla yitinelim:

1) “*Kalkubanı Dir.se Han, senin oğlun göğsü güzel kaba dağa ava çıktı, sen var iken av avladı, kuş kuşladı...*” (DK,20). - 2) *Kalkubanı yerinden örü durdun, göğsü güzel kaba dağa ava çıktın, iki vardın bir gelirsin, yavrum hani?..*” (DK,24). - 3) “*Göğsü güzel kaba dağlar başına çıkılgil! Ala gözlü kırk yiğidi boyuna algıl!..*” (131) “*Aklı karalı seçilen çağda, göğsü güzel kaba dağlara gün değende!...*” (11-6).

11. “*G ö k ç e d a ğ l a r*”: *Gökçe*, yeşillik olduğu kadar, gençlik ve güzelliğin de, vurgulu bir tanıtmasıdır. *Gökçe kızlar* sözünde görüleceği gibi... Ancak D e d e K o r k u t ta bir yerde *Gökçe dağ*, belirli bir dağın adı olarak görülüyordu: “*.. Kâfir serhaddına, Cızığlara (?), Ağlağana, G ö k ç e d a ğ ' a aluban çıkayın, oğlana gerek olur, a begler dedi!...*” (DK,126).

12. “*G ö ğ ü s l ü c e d a ğ l a r*”: Bu tanıtmayı daha çok, *Topkapı Sarayı* kitaplığındaki *O ğ u z d e s t a n ı* içinde görüyoruz. Bu deyim, bu çok önemli destanda, dağlar ve yaylalar için, iki yerde geçmektedir: 1) “*Göğüslüce kara dağları!..*” - 2) “*Göğüslüce görklü yaylaları! (veya yaylalı)*” (Tpk.,3).

“Dağların yankıları ve işit'i”

13. “*D a ğ l a r ı n y a n k ı l a n m a s ı*”: Bu inanış Türk mitolojisinin ana konularından biridir. Ancak D e d e K o r k u t kitabı, *mitoloji* çağından sıyrılmış çıkmıştır. Mitolojinin ancak izleri kalmıştır: “*.. (Tepegöz) şöyle nar'a urdı, haykırdı kim dağ ve taş yangulandı...*” (DK,227). Bu anlayış ve söyleyiş, bugün bizde de yaşamaktadır.

14. “*Dağların İşit vermesi*”: *Tepegöz*’ü öldüren *Basat* için, *Dede Korkut*’un söylediği alkış, gerçekten muhteşem ve görkemlidir. *Kara dağa* söylediğinde, (*dağ sana işit versin!*)” Bu, ne demektir? Yani dağ sana, ses ve cevap versin. Bu adı bir ses yankılanması olmalıdır. Açıklanması çok zordur. Ancak burada da, *dağa kişilik verme*, söz konusu oluyor gibi görünmektedir. En iyisi bu ulu sözleri burada sunmaktadır:

“*Dede Korkut* gelüben şadılık çaldı, gazi erenler başına ne geldiğin aydı, verdi. Hem *Basat*’a alkış verdi:

“*Kara dağa ayuttığında, işit versin!*

“*Kanlı kanlı sulardan, geçit versin!...*” (DK,234)

Kaba, kara, karlı buzlu dağlar

15. “*Kaba dağlar*” “*Göğsü güzel kaba dağlar*” tanıtması üzerinde dururken, bu anlayış üzerinde bazı örnekler vermiştik. *Kaba* tanıtması, yalnız olarak, bir çeşit soy kütüğü olan ağaçlar için söylenmiştir: “*Gölgelice kaba ağacın kesilmesin!*” (DK,35). Buradaki *kaba*, yalnızca kalın, iri ve büyük demek, olmasa gerektir. Eski *Anadolulu* yazılarında, “*devletlü kaba ağaç*” deyiimi de görülüyordu (TS,4,2143). Bu konu üzerinde ağaç ile ilgili bölümümüzde duracağız.

16. “*Kara kara dağlar*”: Dağlar için yapılan bu tanıtma, *Dede Korkut* kitabında çok görülür. “*Karşı yatan kara dağlar*” deyişine de çok rastlanır (DK,147). *Manas destanı* içinde ve diğer Ortaasya destanlarında da vardır. Ancak *Topkapı Sarayındaki Oğuznâme* parçası içinde söylenen şu sözler, başka bir derinlik ve başka bir güzellik içindedir:

“*Kocaları tâatlü, hürmetlü Oğuz!*

“*Göğüslüce (kara) dağları, yaylalı Oğuz!*

“*Kutluca dağ salları, yaylalu Oğuz!..*”

17. “*Karlı buzlu dağlar*”: Yukarıda, *Oğuz destanı* içinde görülen karlı ve buzlu dağlar ile onların *mitolojik* paralelleri üzerinde durmuş-tuk. Buradaki konumuz, *Dede Korkut* kitabıdır: “...(*Dirse Han*’ın hatunu), *kışda yazda karı buzu erinmeyen Kazılık dağına geldi, çıktı...*” (DK,26). Görülüyor ki *Oğuzların* bu ünlü dağının da karları ile buzları, sürekli üzerindeydi. *Kazılık dağı*’nın Türk mitolojisinde, özel bir yeri vardı. Ancak bunun yanında her yerde görülen kanlı dağlar pek çoktu: (DK,75).

“*Karşı yatan kara karlı dağlardan aşar olsa,*

“*Allah ta’âla senin oğluna aşut (geçit) versin!...*”

Kutluca, otlı, sulu dağlar

18. “*Kutluca dağlar*”: Bu anlayışı, -oldukça karanlık olarak-, *Topkapı Sarayı* kitaplığında bulunan ve az önce sunduğumuz Oğuznâme parçasının içinde görüyoruz: “*Kutluca dağ salları(?) yaylalu Oğuz!*” Bu sözleri, Zeki Velidi Togan hocamız da çözememişti.

19. “*Otlı dağlar*”: Böyle bir tanıtma, açık olarak görülüyor. Hayvancı Oğuzlar, çimene ve güzelliklere, daha çok önem veriyorlardı. Ancak kutlu *Kazılık dağ*, otlarıyla da gözü ve kalbi dolduruyordu. Bu dağa beddua edilirken de şöyle deniliyordu: “... *Biter senin otların, biter iken bitmez olsun!...*” (DK,27)

20. “*Sulu dağlar*”: Sular ile dağlar, birbirinden ayrılmaz iki varlıktırlar. Bunun için Dede Korkut kitabında, dağlardan sonra, hemen akar sular anılır. Ancak bir yerde suların köklerini dağlara bağlayan bir söz bulduk. Dağlar yaşlanınca artık suları gelmiyormuş. Dede Korkut’un niçin önce dağlardan başlayıp, sulara geldiği de, bu anlayışın içinde yatmış olsa gerektir: “*Karşı yatan kara dağlar karıyubdur (yaşlanmışır) suyun gelmez!...*” Ancak Dede Korkut ırmakları, dağdan ayrı, başlı başına bir varlık olarak kabul etmiştir (DK,59-2).

Yatan ve yerli dağlar

21. “*Yatan dağlar*”: Yatma tanıtması tabii olarak yalnız olarak söylenmiyordu. Altay - Türk inanışlarında da bunun örneklerini göreceğiz. Bu, eski Türk dili ile inanışlarının önemli bir motifidir. “*Denizin yatması*” da söz konusu oluyordu:

1) “*Ala yatan kara dağları aştım!..*” (DK,206-2) - 2) “*Karşı yatan kara dağın yükseği kardaş!..*” (223-7), 3) “*Karşı yatan dağlar esen olsa, il yaylar!...*” (145-2). Dağların yatma motifini, yine Dede Korkut kitabındaki şu görkemli sözlerle bitirelim:

Ala yatan kara dağları aştım!

“İleri yatan Kara-deniz’e girdim!..” (206-12).

1) “*Yerli dağlar*”: Buradaki “yerli” sözünün manası çok derindir. Bu sözün içinde hem din, hem mitoloji ve hem de çeşitli duygular yatar. Yerli, temelli, kökleşmiş, yerin diplerinden göklere uzanan, göğün direği!.. Ne dersek diyelim. Bütün manalar ile inanışlar, bu sözün içinde toplanır. Önemli olan nokta, *bu sözün yalnızca dualarda yer alması yer alması ve yalnızca dağlar için söylenmesidir*. Bu konu, Dede Korkut kitabından derin olarak taranmış ve incelenmiştir. (Krşl. 35-3, 122-2, 154-4, 169-12, 212-13, 257-3.) Biz burada bu anlayış ile ilgili bir kaç örnek vermekle yetineceğiz:

1) “*Yerli kara dağların yıkılmasın! Gölgece kaba ağacın kesilmesin! Kanım akan görklü suyun kurumasın! Kanatların uçları, kırılmasın!..*” (DK,35-3). - 2) “*Yerli Kara dağların yıkılmasın! Gölgece kaba ağacın kesilmesin! Ağ sakallı babanı yeri uçmak (cennet) olsun!..*” (213-13).

2) “*Yüce dağlar*”: Dede Korkut kitabı çoğu zaman yüce tanımasını, “*yüce Tanrı*” diyerek, Tanrı için kullanır. Ancak bu tanıma, zaman zaman dağlar için de söylenmiştir:

1) “*Tepegöz, Oğuz’dan çıktı, bir yüce dağa vardı...*” (DK,218). - 2) “*Yerden yüce dağlar başına yoldaşların alıp, çıktı...*” (131).

3) “*Yüce dağları duman dursa, kara pusu: rık deli kopsa!..*” (218).

Burada yer ile dağların birbirinden ayrılması da çok önemlidir. Yani dağlar, yer değil miydi? Bu konu üzerinde, yer ile ilgili bölümümüzde duracağız.

“*Dağın yıkılma ve yücelmesi*”: Bu sözler ve bu anlayış, Altay dağlarının kuzeyinden, Anadolu’nun en iç köylerine kadar sinmiş ve yayılmış bir Türk inanışıdır. Dede Korkut kitabından şu görkemli ve muhteşem satırları sunarak, dağların tanıtılması ile ilgili konumuzu bitirelim:

a) “*Argap argap kara dağın yıkılmış idi, yüceldi ahır!*

“*Kanlı kanlı suların soğulmuş idi, çağladı ahır!*

“*Kaba ağacın kurumuş idi, yeşerdi ahır!..*” (DK,117).

b) “*Karşı yatan kara dağın yıkılmış idi, yüceldi ahır!*

“*Akıntılı görklü suyun soğulmuş idi, çağladı ahır!*

“*Kaba ağaçta dal budacağın kurumuş idi, yeşerdi ahır!..*” (258).

DAĞLARA DUA, BEDDUA VE YEMİN

Dualar

Hocamız Abdulkadir İnan’ın, “*Şamanizm*” adlı kitabında, Altaylar ile Ortaasya’daki çeşitli Türk kavimlerinin dağlar için yaptıkları dualardan bazı örnekleri bulabilirsiniz. Elbette ki Oğuzlarla Batıdaki Türk kesimleri büyük devletler kurmuşlar ve eski mistik şamanist düşüncelerin üstüne çıkmışlardı. Bunda, İslâmiyetin de büyük rolü olmuştu. Bizde de bu çok eski inanış ve düşüncelerin özleşmiş izlerini bulmak mümkündür. Dede Korkut’tan derlediğimiz bir kaç örneği aşağıda sunacağız. Bundan sonra da, yorum ve karşılaştırmalarına geçeceğiz. Az önce, şu duanın iki benzerini yukarıda sunmuştuk: “*.. Yöm vereyim hanını! Yerli kara dağların yıkılmasın! Gölgece kaba ağacın kesilmesin! Kanım akan görklü suyun kurumasın!..*” (DK,35-4). Bazan da: “*.. Karlı kara dağların yıkılmasın!..*” deniyordu (61-5, 66-1, 171-1..).

Bu dualar, hemen her hikâyenin sonunda yenileniyor ve tekrarlanıyordu. Ancak oğlu, akına çıkarken, dağlarını geçit (aşut) vermesi için de dualar ediliyordu:

“Ağ sancak götürende, müsülmanlar arkası olsun!

“Karşı yatan karlı kara dağlardan aşar olsa,

“Allah Ta’âla senin oğluna aşut versin!...” (DK,75).

Dede Korkut’ta, Altay Türklerinin söyledikleri gibi, *kayınbatlanuz dağ*”, “*törediğimiz dağ*” gibi inanış ve anlayışları bulabilmek, artık mümkün değildir. Ancak, yerli *kara dağın* veya *dağlar geçit versin*, gibi sözlerin içinde de bir çok derin manalar vardır. Ancak şu Altay-Türk duasında da, geçim ve günlük hayat ile ilgili, bir çok gerçek yönler vardır:

“*Temiz yurdumuz yıpranıyor, az ulusumuz sıkıntı çekiyor. Ey mukaddes Altayım, biz ne yapalım! Ak sakallı atalarımın takdis ettiği ey ulu Altayım! Geçim versen, ne olur? Bereketli sürülerimizin kut’larını yaratan, mukaddes Altayım!...*” (İnan, Şamanizm, 51).

Beddualar

Kargış ve *kargamak*, eski türkçede beddua ve beddua etmek, demektir. Dağa beddua etmek, aynı zamanda, “*dağa bir kişilik verme*” demektir. Konuyu uzatmadan, Dede Korkut’taki şu muhteşem ve görkemli, ana-oğul konuşmasını, sunalım:

a) “*Ağ pürçekli, izzetli canım ana!*

“*Akarlı da sularına, kargamağul!*

“*Kazılık dağının günahı yoktur!*

“*Biterliden otlarına kargamağul!*

“*Kazılık dağının suçu yoktur!...*” (DK,28).

b) “*Kara başım kurban olsun oğul sana!*

“*Akar senin suların, Kazılık dağı,*

“*Akar iken, akmaz olsun!*

“*Biter senin otların Kazılık dağı,*

“*Biter iken bitmez olsun!...*” (DK,27).

Dağlara ‘‘yemin’’

Dede Korkut’ta dağlara karşı yapılan yemin ile Altay-Türk şamanizmindeki, dağlarda yapılan and ve yeminler arasında bir zaman ayrılığı vardır. Ancak kökten gelen izler ile benzerlikleri görmek de mümkündür. Ancak

De de Korkut kitabında yeminler, dağlara karşı değil; “dağ üzerine” yapılıyordu. Bunun için bir örnek sunalım:

“Karşı yatan kara dağları, senden sonra ben neyerim? Yaylar olsam, benim gorum olsun! Soğuk soğuk suların içer olsam, benim kanım olsun!...

“Arş tanık olsun! Kürsi tanık olsun! Yer tanık olsun! Gök tanık olsun! Kadır Tanrı tanık olsun!” (DK,167-9).

Hunlarda, dağ üzerinde beyaz bir at keserek, Çinliler ile and kâsesini içerek andlaşma yapmışlardı. Tabii olarak bu dağlar, *mukaddes dağlar* idiler. Bunlar üzerinde ayrıca durulmuştur.

Dağlar üzerine ‘‘selâm’’

De de Korkut’tan bu konu ile ilgili çok önemli bir not sunacağız. Daha önce de Çingiz Han, mukaddes dağa sığınmış ve güneşe karşı ünlü selâmını vermişti. Ancak Oğuzlar, bu düşünce çağını çoktan aşmışlardı. Aşağıdaki *selâm*, daha çok “yer-su” veya “yurtluk” anlayışıyla yorumlanabilirdi. De de Korkut, Deli Karçar’dan kız kardeşi *Banu Çiçek*’i istemeğe geldiği zaman, şöyle demişti:

“Karşı yatan dağın aşmağa gelmişim! Akıntılı görklü suyunu içmeğe gelmişim! Gen eteğine, dar koltuğuna, kısılmağa gelmişim!

“Tanrının buyruğuyla, peygamberin kavliyle, aydan, aru, gündend görklü, Banu Çiçek’i, Bamsı Beyrek’e dilemeğe gelmişim! (DK, 83-6, Krşl.179-5)

Görülüyor ki büyük devletler kuran ve İslâmiyete uyum sağlayan Oğuzlar, artık “yer ve su” üzerine izin istiyor ve selâm veriyorlardı.

DEDE KORKUT’TA ALA VE KARA DAĞLARA KİŞİLİK VERME

Tabiat varlıklarına kişilik ve şahsiyet verme *mythler* ile *mythology*’nin ana karakterlerinden biridir. Yukarıda incelediğimiz şu tanıtımlar da, dağları kişileştirme ile ilgili belgeler olarak ele alınabilirler: “Oğul ve kardeşe benzeyen, gökçe, göğsü güzel, göğsülüce, haber aşan, su damarları, yatan, yücelen; dua, beddua, yemin edilen, üzerine selâm verilen dağlar..” Bunlar üzerinde yeterince durmuştuğuk. Şimdi daha açık bir kaç örnek sunmağa çalışacağız:

1. “Dağların esenliği”: Hastalık ve sağlık, insanlar ile canlılara göre bir şeydir. De de Korkut kitabında ise dağlar ile çağlayan sular, atlar, develer, koyunlar, aynı sıraya konuyorlardı:

“Karşı yatan kara dağlar esen olsa, il yaylar! Kanlı kanlı sular esen olsa, kanın (?) taşar!

“Kara koç atlar esen olsa, kulun doğar! Kaytabanda kızıl deve esen olsa, torum verir! Ağayıldı ağca koyun esen olsa, kuzu verir!

“*Beg erenler e sen olsa, oğlu doğar!..*” (DK,145).

2. *Dağların yaşlanması* : Eski türkçede *karı*, yaşlı; *karıma* ise, yaşlanma demektir. Dağların yaşlanması, sularının çekilip, otlarının kalkması, hiç olmazsa bir kaç nesil için düşünülmez. Aşağıdaki sözlerden de anlaşılacağı gibi, burada ne bir kuraklık ve ne de bir âfet söz konusudur. Burada doğrudan doğruya, bir nesil içinde, dağların karıması ve yaşlanması söz konusu edilmektedir:

a) “*Karşı yatan kara dağlar karısa, ot bitmez! Akıntılı görklü sular karısa, kara taşmaz!*”

“*Kaytabanlar karısa, torum vermez!.. Er yiğitler karısa, oğul vermez!..*” (DK,147-11).

b) “*Mere dini yok, akılsız kâfir! Ussu yok, derneksiz kâfir!*”

“*Karşı yatan kara dağlar karıyıpdr, otu bitmez! Kanlı kanlı ırnaklar-karıyıpdr, suyu gelmez! Şahbaz şahbaz atlar karıyıpdr, kulun vermez!..*” (DK,59). Krşl. “*Baban karı, anan karı, senden yeğrek Kadir bize oğul vermez!..*” (DK,147).

Burada açık olarak görülüyor ki, dağların yaşlanması ve otlarının bitmesi; ana ile babanın yaşlanması ve oğullarının doğmaması ile aynı görülmeğe veya öyle düşünülmeğe.

3. “*Dağların geçit vermesi*” : Bu düşünceyi, yukarıda dağlar için yapılan dua ve dilek ile ilgili bölümde ele almıştık: “*.. Karşı yatan kara karlı dağlardan aşar olsa, Allah Ta’âl senin oğluna a ş u t versin! Kanlı kanlı sulardan geçer olsa, geçit versin!..*” (DK,75-8).

“*Aşut*” ile “*geçit*”, *Dede Korkut* kitabında, birbirlerini tamamlıyan sözlerdi. Ancak *aşma* sözünden gelen “*aşut*“, yalnızca dağ geçitleri için kullanılıyordu.

4. “*Dağların işit vermesi*” : Bu anlayış üzerinde de yukarıda durmuştuk: “*..Dağa ayuttığında işit versin!..*” Bu sözün manası nedir? Sesin kesilmesi mi deniyor? Yoksa dağlar, istediğine mi, işitme, işit, ses veriyor? Biz ancak bu notu sunmakla yetiniyoruz. Söz ve anlayış, Türkler için yaygın ve yerli bir inanıştır. Bk.DK,234-12.

5. “*Dağların yıkılması*” : Bu anlayış, inanış ve söyleyiş *Anadoluda* da yaşamaktadır. Ancak buradaki konumuz, *Dede Korkut* kitabındaki bilgilerdir. Bilindiği üzere *Dede Korkut*’ta her hikâyenin sonunda bir dua, (*yöm verme*) yapılır: “*.. Yerli kara dağın yıkılmasın, gölgelice kaba ağacın kesilmesin!..*” Yine aynı kitapta, kardeşi dönmeyen kız da, çobana şu sözleri söyler ki, bu anlayışın başka paralel bir örneğidir. Burada da, “*Dağ-ağaç-kardeş*” üçlüsü veya eşlemesi, yanyana gelmiştir:

“Karşı yatan kara dağım yıkılıpdır, ozan senin haberin yok!

Gölgelice kaba ağacım kesilipdir, ozan senin haberin yok! Dünyalıkda bir kardaşım alınıpdır, ozan senin haberin yok!..” (104).

Türklerde, evin dağı ve direği erkektir. Aslında Türk halk edebiyatında dağların yıkılması örnekleri pek çoktur. Yalnızca bir örnek ile yetinelim: “Bir ah çeksem, karşıki dağlar yıkılır!” gibi...

DEDE KORKUT TA KARA DAĞLAR; YAYLALAR VE İL YAYLAMA

Oğuzlar, dağların güzelliğine ve sihrine vurgundurlar. Ancak bu dağlar ile üzerlerindeki yaylalar, onların yurtları ve geçim yerleridir. Bundan dolayı, dağların suları ve otları da, onlar için çok önemlidir. Bunlar üzerinde yukarıda durmuştuk. İlk önce Dede Korkut'tan yaylalar üzerinde, bir kaç örnek sunalım. Oğuzlar, yaylalarını da hisler, duygular ve inanışlar ile bezemişlerdir:

1) “Karşı yatan dağlar esen olsa il yaylar!..” (DK,145). - 2) “Karşı yatan kara dağı sorar olsan, Ağam Beyrek'in yaylasıydı; Beyrek gideli, yaylalarım yok!..” (103). 3) “Yüksek yüksek kara dağlarım sana yaylak olsun! Soğuk soğuk sularım sana içit olsun!..” (167). - 4) “Karşı yatan kara dağdan, oğlana içit olsun!..” (167). - 4) “Karşı yatan kara dağdan, oğlana yaylak verdi...” (252-11). - 5) “Karşı yatan kara dağım gerek ise, söyle gelsin Azrail'in yaylası olsun!..” (118-13).

- 6) “Karşı yatan kara dağları ben neylerim! Yaylar olsam, benim gorum olur!..” (167).

Yukarıdaki örneklerde de açık olarak görülüyor ki, dağ denince yayla hatıra geliyordu. Ancak yaylalar da, belirli boy ve kişilere de, “yurtluk” olarak veriliyordu. Oğlana, Beyrek'e ve Azrail'e verildiği gibi... Buradaki “il yaylama” sözü de, çok önemli bir sosyal deyimdir.

Dağların, yaylaların bölümleri

1. “Dağların bayırları”: Bayırlar, Türk mitolojisi içinde, önemli bir yer tutmuyorlardı. Ancak Dede Korkut kitabında, “bayırlar ile kurtlar” arasında bir ilişki görülmektedir. Kitapta bayır sözü iki yerde görülmekte ve iki yerde de kurtlar söz konusu edilmektedir:

1) (Karaca Çoban'dan söz açılırken): “Semiz koyun, aruk (zarıf) toklu bayırda kalsa, kurt gelip yemez idi, sapanınun korkusundan!” (DK,57). - 2) (Bu sözlerin henüz manaları karanlıktır): “Yettiğinde yel yetmez idi, yedi urgunum; Yeni (?) bayırın kurduna benzer idi, yiğitlerim!..” (DK,207-10).

2. ‘‘*Dağların beleni*’’: Dede Korkut kitabında dağ beli olan belen, bir ölçü olarak görülmektedir: ‘‘*Dede’yi kova kova Deli Karçar, on belen yer aşırdı...*’’ (Dk,84). Eski A n a d o l u kitaplarında da, bir ölçü birimi olarak, ‘‘*bir kaç belen aşırdı, gitti...*’’, gibi sözlere rastlanır (TS,1,488).

3. ‘‘*Dağ çiçekleri ve ana südü*’’: Böylece konuyu biraz açmış oluyoruz. Ancak bu güzel ve önemli notu sunmadan da geçemeyeceğiz: ‘‘*.. Boz atlı Hızırbana geldi. Bu yaradan sana ölüm yoktur; dağ çiçeği ve ana südü, sana merhemdir, dedi...*’’ (DK,28). Ana südü ile dağ çiçeği yanyana getirilmekte ve aynı özde görülmektedir.

DEDE KORKUT'TA ORDU VE SAVAŞTA ALA VE KARA DAĞLAR

1. ‘‘*Ala dağın eteği*’’: Yukarıda da gördüğümüz gibi bayırlar, bir kurt yuvası gibi görülmüştü. Dağların etekleri ise, zaman zaman, *dernek* ve *av yeri* olarak görülüyordu. Düşman geldiği zaman, sığınılacak yerler de, dağların etekleriydi. Bunun için, *Oğuzlara dağa döş veriyorlardı*. Bu konularla ilgili olarak, D e d e K o r k u t kitabından bir kaç örnek sunalım:

1) ‘‘*Arkuru yatan ala dağ eteğine vardım! Kanlı Oğuz ellerinde dernek var imiş, anda vardım!..*’’ (DK,257-10). - 2) ‘‘*Arkuru yatan ala dağ eteğine a v a vardın...*’’ (DK,241). - 3) ‘‘*Kara dağlar önüne a v a bindim...*’’ (241-13)...

Dağlardan, ‘‘aşma ve geçme’’

2. *Dağlardan gece aşma*’’: Türkler ve Oğuz kesimleri, gece saşını sevmezler. Ancak hızlı yürüyüşler ile baskına hazırlıklarda, dağları gece aşmayı, önde tutuyorlardı. Ancak bu yüce dağları gece aşma da bir yiğitlik ve alplık gösterisi olarak, D e d e K o r k u t’un yarı şiirlerinde yer alıyorlardı:

1) ‘‘*Yelesi kara kazılık atın, bütün binen; Arku beli ala dağdan dünin (geceleyin) aşan!..*’’ (DK,267). - 2) ‘‘*Ağ-boz atımın kuyruğunu kesin, arku beli aladağdan dünib (geceleyin),... Kazan divanına çapıp varın!..*’’: (ölüm haberinin hızla yetiştirilmesi söz konusu edilmektedir) (DK,298). - 3) ‘‘*Arkuru yatan ala dağı dünin aşgıl, ağ alınlı Bayındır Han divanına dünin vargıl!..*’’: (*Herhalde bir gecede yolu alın denmek isteniyor*): Krşl.DK,239-1.

3. ‘‘*Kara dağdan haber aşması*’’: Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi haberciler, ‘‘*ala dağdan gece aşma*’’ ile gidiyorlardı. Dağlar ise, bütün insanlar için olduğu kadar, Oğuzlar için de büyük engeller idi. Ancak haber, engel tanımıyorlar ve uçup gidiyorlardı. G ö k t ü r k yazıtlarında da bu, daha derin ve manalı ‘‘kü’’ sözüyle anlatılıyordu. *Gök-Türk İlt-eriş Kağan*’m ortaya çıkışı, ‘‘kü’’ ile bütün Türkler arasında yayılıyordu. D e d e K o r k u t kitabındaki anlayış, bu günkü düşüncemize de yakındı:

1) “Kara kara dağlardan haber aş, kalın Oğuz iline haber vara!...” (DK,186-8). - 2) “Kara kara dağlardan haber aşmış! Kanlı kanlı sulardan haber aşmış!”: (Oğuzlar, suları da dağlar gibi engel olarak görmüşlerdi) (DK,244,256)...

ALA VE KARA DAĞLARDA SANCAK, OTAĞ, ASKER VE TALİM

1. “*Sancak ve karlı kara dağlar*”: “Türk Kültür Tarihine Giriş” adlı eserimizin 6. cildi, bu konu ile ilgilidir. Sancak, ordu ve devletin bir sembolüdür. Onun için sancak götürönlere, karlı kara dağları aşmaları için, Allah yardımcı olsun:

“(Oğlun) ağ s a n c a k götürönde, Müsülmanlar arkası olsun”

“Karşı yatan kara karlı dağlardan aşar olsa,

“Allah ta’âla senin oğluna aşut versin!...” (DK,75).

2. “*Ala dağda, çadır-otağ*”: Otağda sancaklar gibi bir devlet ve ordu sembolüdür. Yukarıda adı geçen eserimizin 7. cildi ise, bu konu ile ilgilidir. Bizce dağlarda hakanlık veya başkomutanlık otağının dikilmesi, savaş ilânı veya ordu avının bir başlangıcı olsa gerektir: “.. Kalkubanı Kazan Han yerinden turı geldi! Ala dağda çadırın otağın d i k t i ! 366 alp erenler, yanına yığınak oldu!...” (DK,293). Buradaki 366 sayısı da, içinde kutlu sayı ve birimleri toplamaktadır.

3. “*Ala ve kaba dağlarda, asker*”: Dede Korkut’un her yerinde bir *destan üslubu* yaygındır. Bundan dolayı konuyu bu söyleyiş içinde ele almak istedik:

1) “Kalın Oğuz begleri bindi, ala dağa ala leşker ava çıkta!...” (DK,37).

- 2) “Göğsü güzel kaba dağlar başına çıkıgıl! Ala gözlü kırk y i g i d i boyuna alıgıl!...” (DK,131). - 3) “Pasin’in Kara Dervend ağzına, d ö ş vermiş idik...” (71). Gece veya gündüz konaklamalarında dağların eteğine veya boğazlara konarak, düşmana karşı güven tedbiri alınıyordu. Burada hu konma tutumuna, “döş verme” denmektedir.

4. “*Ala dağdan uçurma*”: Buradaki uçurma anlayışı, sarp dağlarda yalçın kayalardan uçma demektir. Ancak aşağıdaki sözler, *destan dili* ile söylenmiş, *yiğitlerin ölümü* veya öldürölmeleri üzerinde bir motif gibi görönmektedir:

1) “Karşı yatan kara dağdan bir oğul uçurdun ise, değil bana!...” (Dk,25).

- 2) “Asılan asılan kayalardan Kazan, oğlan uçurdun mu?...” (DK,136). Buradaki yalçın kayalar da, “asılan asılan” tanıtmasıyla, mitolojik bir tül altında anlatılmaktadır.

DAĞLAR ÜZERİNE, DESTANLARDAN NOTLAR

‘‘Ata ve baba dağlar’’ : Bu anlayış, İslâmiyet ile birlikte Türklerde kalmamıştır. Ancak Anadoluda Hazar Baba, Ortaasyada Evliya Ata gibi yarılar dolayısıyla, bu eski inanışların izleri bugün de, süregelmiştir. Kırgızlar’ın Kazılık dağı ağıtında ise, ‘‘üç atamın yaşadığı dağ’’ demek yolu ile bir yurt hasreti anlatılmak isteniyordu. Anlaşıldığına göre ulu dağlar ve yaylalar, Türklerde, güzellik ve heybetleri kadar, ataların yurdu olmaları dolayısıyla de, bir sevgi ve hayranlık bırakıyordu.

De de Korkut’ta da adı geçen Kazılık dağı için yine aynı ağıt, ‘‘babamın güveyisi, anamın gelini’’ de diyordu. Bu söyleyişler, din ve mitolojiden kurtulmuş ve artık bir edebiyat diline düşmüştü. Hocamız Prof. İnan’ın da belirttiği gibi, daha kuzeylerde ulu dağlar, bazan ‘‘gelinlerin ‘‘kayınbabası’’; bazan ‘‘kişilerin yedibabası’’ ve bazan da boylar ile ‘‘ailelerin ‘‘tözü’’ veya atası’’ oluyorlardı. Bizce bütün bunlarda, hayvancı Türklerin, bu dağlardaki yurtlarına, yaylalarına karşı olan sevgi ve bağlılıkları, bu gibi düşüncelerin gelişmelerine, ağır basıyordu.

Kutlu dağlara selâm: Büyük devlet kurmuş olan Türklerde dağa karşı verilen selâmdan pek söz açılmıyor. Çingiz Han, bir savaşta kurtulunca, ‘‘Burhan Haldun dağına 9 defa selam vermişti’’. Türkler bu gibi kutlu varlıklara, karşı verilen selâmı, herhalde yükünmek sözü ile karşılıyorlardı. Gerdiz’de, bazı Türklerin, dağa karşı ‘‘and içme’’ de bulduklarını, yazmaktadır⁷². Ancak dağda yapılan bir törenle, dağa ‘‘selâm’’ vermeği birbirinden ayırmak gereklidir. Ancak Kaşgarlı Mahmud, ‘‘Tanrı deyip, dağa ve ağaca yükünen’’, bazı Türk kesimlerinden söz açmaktadır⁷³.

Dağa kurban: Kurban, daha çok kutlu dağlar üzerinde kesiliyordu: ‘‘M.Ö. 53 yılında Hun Hakanı Huhaneye Han, (kaynaklarda adı da geçen), kutlu bir dağ üzerinde, kutlu bir beyaz at kurban etmişti’’. Çingiz Han’da, Moğollar’ın kutlu bir dağı olan Burhan Haldun’a kurban verilmesini emretmişti⁷⁴. Kurban anlayışı bakımından, Moğollar Türklerden daha geridir.

Dağa yemin ve and içme: M.Ö. 53 de Hun Hakanı, Hun ve Çin devletleri arasındaki akid ve anlaşmayı, beyaz at kurbanından sonra, dağ üzerinde yapmıştı. Gerdiz, Türklerin dağa and içtiklerinden söz açıyordu⁷⁵. Şamanlar da, Abakan dağı için, ‘‘Yedi atamız baş vurmuş, arı tözümüz

⁷² A. İnan, Makaleler, s. 319.

⁷³ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 376.

⁷⁴ A. İnan, Makaleler, s. 374.

⁷⁵ Aynı eser, s. 319.

(soyumuz) A b a k a n (dağı)" diyorlardı⁷⁶. Büyük devlet kurmuş olan Türk kesimlerinde, dağlar üzerinde yatan büyük "yatır" lar için tutulan "dilek" şeklinde ve ziyaret gibi bir gelişme olmuştur.

Dağa dua ve beddua etme: Gelişmiş Türklerde dağlara dua, ancak yatırlar ve dilekler dolayısıyla yapılır. Ancak Altaylarda türkçe yapılan şu dağ duası, içinde çeşitli manalar taşır: "Güneş dolaşamaz, şelik dağ; ay dolaşamaz altın dağ bereket ver! Göbeklerimize, kir kondurma! Büyük Altayım! sana secde ediyorum! Alevlerin, Hakan ayaza ulaşmış; dumanların, karaya denize yayılmış⁷⁷... Dağa yapılan öğüş, beddua ve duaların en güzelllerini Dede Korkut kitabında buluyoruz.

Bir sembol olarak dağ

1. "Dağ gibi kemik", Kuzey Türk destanlarında, ölen yiğitler ile atlarının kemikleri çoğu zaman dağa benzetilir⁷⁸.

2. "Aladağ, akansu gibi Manas Han", sözünde de dağ, hanların bir sembolü olarak gösteriliyordu⁷⁹.

3. Yine Kuzey-Türk destanlarında, "Kişi dağ gibi, dağ da, kişi gibi", sözleri çok görülüyordu⁸⁰. Bazı yerlerde ise dağ, "Kocasına ağlayan bir kadın" gibi anlatılıyordu⁸¹. "Temir Yelbegen adlı dev'in çokmarı da, dağ gibi" idi⁸².

4. "Dağ dibi ev" benzetmesi de, destanlarda çok geçer. Bu evler çoğu zaman, "dökülmüş demir dağlara" da benzetilir⁸³. Bazan da yalnızca, "Tau şekilli" denir.

Dağların renkleri ve şekilleri: "Ala, gökçe ve kara dağlar" Dede Korkut kitabında çok görüyoruz. Uyurların eski Türk şiirlerinde, bir "Koçu dağı"ndan söz açılıyordu⁸⁴. Burası, Turfan şehri veya Koça dağı olmalıdır. Bunun dışında Kuzey-Türk destanlarında, "ala, gök, kara karanlık", tanıtılmalı dağlar, çok geçer. Bunların en güzelileri Dede Korkut kitabında bulunur.

"Dağın şekilleri" hakkında en güzel anlatışı, bir Altay-Türk şiirinde, görüyoruz: "Ruhların su içtiği Karadağ, dokuz dağ, karlı, gökdağ, akdağ,

⁷⁶ A. İnan, Şamanizm, s. 44.

⁷⁷ Aynı eser, s. 127.

⁷⁸ Radlof, Proben, IV, s. 21/27.

⁷⁹ A. İnan, Makaleler, s. 117.

⁸⁰ Proben, IV, s. 79/100: Baraba-Om Türklerinden.

⁸¹ A. İnan, Makaleler, s. 275.

⁸² Proben, IV, s. 79/101.

⁸³ Aynı eser, IV, s. 86/112.

⁸⁴ Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, 6-10.

Tanrının (gök) kenarlarına dokunan dağ, dokuz kulaklı, tunç kazan, çatal başlı sıradağ, geçitli dokuz sıradağ, merhametli, Akboz silsilesi, taşlı ve demir dağ: (Abakan'da bir Kam duası⁸⁵.)

Evliya, akraba gibi, konuşulan dağlar: A n a d o l u 'da da, Hazar Baba gibi adlar taşıyan, bir çok dağlar vardır. Bu adlar, çoğu zaman, orada yatan yatırlardan dolayı verilmiştir. Ancak Anadolu'daki buna benzer dağlarda, her zaman böyle yatırların yattığı da, şüphelidir. K u z e y - T ü r k destanları ile dualarında, "büyük dağlar insanların hem b a b a ve hem de anne tarafından d a y ı s ı , (tay, tagay) olabiliyorlardı⁸⁶. Konuyu daha fazla uzatmayalım. D e d e K o r k u t 'taki "Karadağ yükseği oğul" veya "Dağın yükseği kardaş" gibi sözler, yalnızca benzetmeleridir. Bunlarda din ve mitoloji izleri kaybolmuştur.

D e d e K o r k u t kitabında da dağlar insanlar gibi, "Ala yatan, arkunu yatan, karşı yatan karadağ" gibi, tanıtılmıştır. Onlar da insan gibi, "Göksü güzel kaba dağlar" dır. "Kara tağa ayıttığında, işit versin" sözünde ve yankılarda, bir dağla konuşma anlayışı yok mudur? Nitekim D e d e K o r k u t 'ta, "Dağ taş yangılandı", deniyordu.

EKLER: ANADOLU'DAKİ DAĞLAR VE İNANIŞLAR HAKKINDA BAZI NOTLAR

Değerli Meslektaşım Dr. Hikmet T a n y u , Türkiye'de dağla ilgili inanışları, bir araya getirmiştir: (Dinler Tarihi Araştırmaları, Ankara, 1973). Ayrıntıları bir yana bırakırsak, A n a d o l u 'da dağla ilgili temel inanışlar, yukarıda sunduğumuz Türk inanışlarından, pek ayrılmamaktadır. Ayrıntılar, dıba çok değişik coğrafya çevresi ve zamanla oluşmuşlardır.

Her dağda bir eren'in bulunması veya T o r o s l a r 'daki dorukların, dede veya baba adı almaları, eski "A t a " tanıtmasının bir devamı gibidirler.

"Hâcet tepeleri", dilek pınarları, kuyuları, mağaraları, Pir ocakları, bunlar eski Türklerde ve bütün Türk Dünyasında görülen, adak ve dilek yerleridir. Bez bağlama veya paçavra ile bayrak dikme de, bunları süsleyen geleneklerdir.

Ağaçlıklı p ı n a r l a r ile göller de, belki de güzelliklerinden dolayı, köylülerin gönülleri ile gözlerinde derin bir yer tutmuşlardır. Bunlar da erenlerin adlarıyla anılırlar, bezlerle süslenirler.

U l u a ğ a ç l a r , evliya adı ile anılırlar. Belki de gezinti babanesi ile ziyaret edilirler. Vezirköprü'deki bu ulu ağaç, bir örnek olarak gösterilebilir.

I p a r t a 'da, dağda ateş yakma ve "koyunları, ateşten geçirme" de çok eski bir T ü r k geleneğidir. Dağda yakılan bu ateşin yanında, eğlence ve hâcette bulunma da, eksik edilmiyordu: (s.66).

Ö r ğ ü p 'te, dağların üzerindeki tekkelerin yanında, obaların kurban vermeleri de, muhteşem bir eski Türk geleneğidir.

M a ğ a r a l a r ın içinde yaygın olarak su kaynakları bulunur. Zemzem pınarı, Fındık pınarı gibi, ziyaret ve hâcet yerlerini daha iyi anlayabilmek için, bizim "sular" ile ilgili bölümümüze bakılmalıdır.

Hikmet T a n y u 'nun araştırması,- yaboncu yer adlarını bir yana bırakırsak,- bize eski Türk inanış ve gelenekleri içinde, güzel bir gezinti yaptırmaktadır.

⁸⁵ Bu dua için bk. A. İ n a n , Şamanizm, s. 125-7.

⁸⁶ Aynı eser, s. 44.

DÜNYA'NIN ORTADAĞI

(Türk ve Dünya Kozmogonisinde)

Dünya mitolojilerinde **ku t l u d a ğ l a r**: Büyük dağlar, diğer kültürlerde olduğu gibi Türklerin de kalplerinde ve din inanışlarında, yer tutmuşlardır. Zirveleri gökleri deler gibi yükselen, başları bulutlar içinde kaybolan bu dağlar, sanki **Ta n r ı** ile konuşur ve ilgi kurar gibi, görünmüşlerdi. Türklerce hunlar, “*gögün direği*”, veya “*yeri bastıran dağlar*” gibi, konuşmuşlardı. “*Tarıya giden en yakın yol*” da, yine bu dağlar idiler.

A n a d o l u ile **O r t a a s y a**’daki böyle büyük dağların çoğu, “*Ta n r ı ile ilgili Türkçe adlar*”, almışlardı. Bu anlayış ve inanış Çin, Hint, İran ve Sâmi Dünyalarında da, böyle idi. **H u n l a r ın**, **K i - l i e n** sıradağları, İranlıların **E l h u r z** dağları, Hint mitolojisinin **H i m a l a y a**’ları (*Himavat*), Çinlilerin **K a n - l u n g** dağları, Dünya mitolojilerinin ana motiflerini oluşturuyorlardı. Bunlara **T ú r - ı S i n a** ve **K a f k a s** dağlarını da, katabiliriz.

T ü r k l e r i n kutlu dağları, yukarıda geniş olarak söz konusu edilmişti. Göktürklerin, **Ö t ü g e n** dağı, Uygurların **K u t - d a ğ ı**, **K a d ı r - K a n** dağları, Oğuz destanındaki **O r - t a g** ve **K ü r - t a g**, Oğuzların **K a z ı l ı k** dağı ile **A n a d o l u**’daki bir çok dağlar, burada yeniden hatırlanmalıdır.

TÜRKLERE GÖRE “DÜNYA DAĞI”

B ü y ü k devlet kuran Türklerde, soyutlanmış **A l t a y** Türklerinde görülen inanış ve geleneklerin çoğu, ayıklanmıştır. **O r t a a s y a**’da kalan Türkler, **Ta n r ı d a ğ l a r ın ı** yine kutlu görmüşler; **A n a d o l u**’ya gelen Türkler ise, yeni dağlarına benzer Türkçe sözler ve inanışlarla bağlanmışlardı.

“*Yeri bastıran dağlar*”: Büyük devlet kuran Türklerde, fazla hurafe, aranmamalıdır. **M a c a r** kültür çevresine ait, **V o g u l** kavimlerinin düşündükleri gibi, “*Ta n r ı dönen dünyanın toprakları dağılmasın diye, toprağı bir dağ kuşağı ile çevirdi*” gibi inanışlar, gelişmiş Türklerde kalmamıştır.

“*Yer basruku tag, budun basruku beg*”. Yani, “*Yerin baskısı dağ, milletin baskısı ise bey veya hakandır*”. Bu, 11. yüzyılda derlenmiş bir Türk atasözüdür⁸⁷. “*Yeri tutan, dağ, milleti tutan ise, beydir*”, diye de yorumlayabiliriz. Bu sözün köklerinde, **m i t o l o j i**ye giden düşünceler de, yok değildir.

“*Ta n r ı, dağ ile yeri bastırıp, daha sağlam yaptı*”. Eski Türkçesiyle, “*Te n g r i, tag birle yerig basurdi*”. Bu da, eski kökeninde, **m i t o l o j i** olan, yeni bir söz⁸⁸.

⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 466; Kilişi yayını, I, s. 388. Krşl. B r o c k e l m a n n, Sprichwörter, s. 70.

⁸⁸ Aynı eser, II, s. 77: “*Basurdi*” = Bastırdı.

Türklerin dağlara kişilik vermeleri üzerinde, yukarıda geniş olarak durmuştuk. “Dağ dağa kavuşmaz, kişi kişiye kavuşur”. Bu da, çok eskiden günümüze gelen bir Türk düşüncesidir⁸⁹. Türk destanları, “Kuz dağları”⁹⁰ ve “Kutlu Ardıçlı dağlar”⁹¹ ile doludur. Çünkü onları besleyen, bu yaylalardır. Bunun için A z e r î Türkleri, yayla dağlarına, “İl dayağı” demişlerdi.

Dağların renkleri, Türk kültür araştırmalarında, ayrı bir konudur. D e d e K o r k u t'ta, “Kara dağın yükseği oğul! Karanğulu gözlerim aydını oğul!” Ne güzel söylenmiş, bir sözdür⁹². A l t a y ve K u z e y Türk masallarında, *bahadırların vücutları, hatta baldır bacakları bile, dağ sağırlarına benzetilir*⁹³.

Türk gelenek ve destanlarında, ‘ ‘ D ü n y a d a ğ ı ’ ’

A n a d o l u'ya gelen Türklerde, eski Türk mitolojisinin, Tanrıya ulaşan, “Aştın dağları” veya “Ak-dağları” kaybolmuş, - özellikle Türk halk edebiyatında-, “Kaf” ve “Tür” dağları bunların yerlerini almıştı. Y u n u s E m r e, şöyle diyordu:

“Kaf dağı zerrem değil, Ay ve Güneş bana kul!

“Ben kuş dilin bilürem, söyler Süleyman bana!

Kuş dilini bilme üzerinde, kuşlar ile ilgili bölümümüzde, geniş olarak durduk. Şimdi de, H a t a y f, yani Ş a h İ s m a i l'in diliyle bir motife, “Kırklar yaylasına” gelelim:

“Çıktım Kırklar yaylasına, çağırdım Üçler adına,

“Yüzümü yerlere sürdüm, Yediler, Kırklar aşına!

B e k t a ş i devriyeleri içinde, “Tür-i Sinâ” dağına çok rastlanır. Şimdi de M u h y i d d i n A b d a l'ı dinleyelim:

“Güller açılır çağında, Kevser ile Tür dağında,

“Bülbüller öter bağında, koyun bile güttüm ben!

İ s l a m edebiyatı, K a f dağı yerine, T u r - i S i n â'yı seçmişlerdi. Tanrı ile ilgi kuran bu dağı, mutasavvıflar, ermişliğin ve yüceliğin bir sembolü olarak görürlerdi. S e y y i d N e s i m i'den dinleyelim:

“Musa benim kim, Hak ile daim münâcat eylerim!

“Gönlüm, Tecelli Tür'udur, anıncün Tür olmuşum!

⁸⁹ Aynı eser, II, s. 103. Krşl. B r o c k ., Sprichwörter, 259.

⁹⁰ Aynı eser, I, s. 325. “Dünyanın yönleri” bölümümüze bakınız.

⁹¹ Ağaçlar ile ilgili bölümümüze bakınız.

⁹² D e d e K o r k u t kitabı, 55, 115.

⁹³ P o t a n i n, Oşerki Severo-Zapadnoy Mongolii: (Kuzey-batı Moğolistan, Altaylar hakkında), Spb., 1883. IV, s. 824. Bk. Türk Mitolojisi, I. cilt.

‘‘ Te c e l l i v e S ü d ü r ’’ teorisi, burada görülmektedir. İnsanların kendilerini, kutlu ve büyük dağlar gibi yüceltmeğe çalışmaları, A l t a y ve K u z e y Türk destanlarında da görülür. Bunlar üzerinde, durmuştuk.

‘‘Kırk dereyi, bir tepe keser’’: Bu da, E r z u r u m ’dan derlenmiştir. Her yerin ortası ve düğümü, dağlar ile tepelerdir.

‘‘Dünya dağı’’nın, astronomik temelleri: Bu da, bir düşünce ve inanıştır. G ö ğ ü n d i r e ğ i ile K u t u p y ı l d ı z ı bölümlerimizde, bu anlayış ve inanış üzerinde çok geniş durmuştuk. Bazı Türkler, Kutup yıldızı’na, ‘‘*Demir Kazık Baba*’’, derlerdi⁹⁴. E l b i s t a n ’da ve N u r h a k dağlarında da, ‘‘*Demir Kazık Baba*’’ vardır. H i n d mitolojisinde bu gök dağı, ‘‘*Sumeru*’’ idi. Zaman zaman bu dağa Türklerden, ‘‘*Sumer-Baba*’’ veya Ata diyenler de vardır.

G ö k t ü r k yazıtlarındaki, ‘‘ T i n c s O ğ l u ’n u n y a t t ı ğ ı ’’ dağı unutmayalım⁹⁵. U y g u r i l i n e yakın ‘‘*Altun-Kan*’’ dağı ise, hanlık ve Tanrılık tanıtmasını taşıyordu⁹⁶. Yine G ö k t ü r k yazıtlarında, A l t ı n dağlardan, çok söz açılıyordu⁹⁷.

A l t a y destanlarında, ‘‘*Altın dağ*’’: ‘‘... *Gök kubbesinin altında, som altından yapılmış bir dağ vardı. Fakat bu dağın tabanı ve etekleri, yeryüzüne kadar inmiyordu. O, göklerin dağı idi. Ulu tanrı B a y - Ü l g e n , yeryüzünü yaratırken, bu dağda oturmuş. Bu dağın doruğunda, gece olmazmış...*’’ Bu dağın çöktüğü ve Dünyanın gölgelendiği de, söylenir⁹⁸. Bu, ayrıntıdır.

Doğu S i b i r y a ’ya doğru gidildikçe, motif biraz daha değişir. S o y o t ’lara göre: ‘‘... *Bu dağ, taştan imiş. Tanrı, insanlar dağın taşlarından korkmasınlar diye, bir h a v a tabakası ile örtmüş ve bir daha gören olmamış*’’⁹⁹...

Tanrı’nın oturduğu A k - d a ğ l a r : *Aklık*, Türklerin yücelik ve kutluluk sembolüdür. Y a k u t Türklerine göre: ‘‘... *Tanrı tahtını, süt akında, 7 k a t l ı bir dağ üzerinde kurmuş. Tahtına 3 basamakla çıkılmış*’’¹⁰⁰...’’ A h a k a n Tatarlarının Türkçe bir destanında ise şöyle deniliyordu: ‘‘... *Kuzeyde, büyük bir o k y a n u s vardı. A k - H a n , denizin köpükleri yanındaki, Akdağın eteklerinde otururdu ve bu kutlu denizden su içerd*’’¹⁰¹...’’ Bunlar, halk tekerlemeleri ve atasözleri ile oluşmuş, şiirlerdir¹⁰².

⁹⁴ A . İ n a n , Şamanizm, s. 49.

⁹⁵ T o n y u k u k yazıtı, 47.

⁹⁶ Kaşgarlı Mahmut, I, s. 91; III, s. 416.

⁹⁷ R a d l o f , *Die alttürkischen Inschriften aus der Mongolei*, I, s. 345; H. N. O r k u n , *Eski Türk Yazıtları*, bk. indeks.

⁹⁸ A . İ n a n , Şamanizm, s. 9.

⁹⁹ W. E b e r h a r d , *Typen Türkischer Volksmärchen*, s. III.

¹⁰⁰ H u d y a k o v , *Verhoyanskiy Sbornik: (Verhoyansk'ta derlemeler)*, Irkutsk, 1890, s. 84. ‘‘*Yedi kat*’’, bir Türk motifidir.

¹⁰¹ S c h i e f h e r , *Minusinskische Heldensagen der Tataren*, s. 3. Almanca şiir halinde yazılmış bu destanlar, tam bir mitolojidir.

¹⁰² R a d l o f , *Proben*, II, s. 602.

KUTLU DEMİR DAĞLAR

Burada, “Gögün direği” bölümümüzde bu motif üzerinde durmuştuk. Er-ge-ne-ko-n'a da dönmüş oluyoruz. Bu dağ üzerinde, özellikle Abakân Tatarları dururlar. Altay destanlarına göre; “Bu dağ üzerinde, 7 tanrı (Kuday) bulunuyordu¹⁰³”. Komşu Moğol kesimlerine göre, “bu dağ 3 kat idi¹⁰⁴”. Aslında Altay inanışlarına da sonradan, dış tesirler ile hurafeler girmiştir.

Dünyanın yaratılışındaki, Dünya dağları¹⁰⁵: Potanin, Kuzey Altay'da şöyle bir inanış, derlemiştir: “.. Dünya yaratılmadan önce, küçük bir tepe varmış. Bu tepe büyüyerek, yerle göğü birleştiren bir dağ olmuş. Etekleri de, yeryüzü olmuş. Bu dağa, Demir-Kazık derlemiştir¹⁰⁵”. Bu inanışta, Hint ve Altay benzeşmesi görülür.

Hint ve Çin düşüncesi, Kuzey Asya'da biraz daha değişiyordu: “.. İlk kez bir kaplumbağa yaratılmış Üzerine de Sumeru adlı dağ kondurulmuş. Kutup yıldızı, dağın tepesindeymiş. Kaplumbağanın dört ayağı ise, dünyanın 4 köşesine uzanıyormuş¹⁰⁶. İran mitolojisi'ne göre, Elburz dağı, bütün dağların Anası imiş...”.

DAĞLARIN KİŞİLEŞTİRİLMESİ

Türkler dağları, yiğitlere benzetmişlerdi. Hint Mitolojisinde ise, bütün yüce dağlar, Buda gibiydi. Dede Korkut'ta¹⁰⁷ ve Gök Türk yazıtlarında¹⁰⁸. “.. (Türk milleti), kemiklerin dağ gibi yığıldı (yattın), beyliğe lâyık (beglik) soy-lu oğlun, kul oldu!..”, deniyordu. Manas destanı içinde, “dağlar, büyük bahadırlar gibi; bahadırlar da, dağ gibi görünüyordardı”.

Altay-Türk düşüncesinde, ‘Altay'ın dorukları, Hatun (Katun), Bey gibi adlar alıyordu. Bunlar, düşünen, konuşan evlenen ruhlar gibi düşünülmüyordu...” Bir çeşit “animizm” olan bu düşünceler, çok eski olmalıydılar. Han-Tanrı, Kayrakan, Buzdağ-Ata gibi doruklar, bize bunu anlatıyorlardı¹⁰⁹. Altay dağları, şaman dualarında birer Han (Kan) gibi tanımlanıyorlardı.

¹⁰³ Karyalainen. FFC. 44. s. 307. Batı Sibiryadaki Fin Ugor kavimleriyle ilgilidir.

¹⁰⁴ Pallas. Sammlungen. II, s. 33. Bu derlemelerde Buda geleneklerinin tesirleri vardır.

¹⁰⁵ Potanin, Oçerki, IV. s. 429. Derlemeler, Kuzey-batı Moğolistan'a aittir. Derlemelerde. Gün-e-y kültürlerinden tesirler vardır.

¹⁰⁶ Skazaniya Buryat: (Buryat masalları), Irkutsk, 1890, s. 140. Derlemelerde, Hint ve Çin tesirleri vardır.

¹⁰⁷ Dede Korkut kitabı, s. 39, 102.

¹⁰⁸ Kültegin yazıtı. Doğu-20.

¹⁰⁹ A. İnan, Şamanizm, s. 49. Anadoluda da düşünce aynıdır.

Düşüncede birlik ve vahdet: Bütün doruklar, bir tek kutlu dorukta birleşiyor: Bu, çok önemli bir düşüncedir. Şöyle deniliyordu: “... *Altay*’ların tümü kutlu idi. Göğe yükselen dorukların hepsi, Tanrı yerine kadar yükseliyorlardı. Ulu Tanrı *Ba y- Ü l g e n*’in oturduğu *Altın- dağ*’ın, bütün *Altay*ları temsil etmesi, muhtemeldir¹¹⁰. Bunun içindir ki, dua edilirken, “*Altay* dağlarının adını anarak, *Kurban* veriyorlar, *dileklerde* bulunuyorlar, ondan sonra da *ağlayıp, yalvarıyorlardı*”¹¹¹ ...”

Türklerde ulu dağlar, “*Ata*” olarak görülmüyorlar: Bu da önemli bir noktadır. *Altay*’lardaki, *Sagay* Türklerinin *geline*ri, dorukları *kayın babaları* gibi görüyorlar ve “*Kayın babamız*”, diyorlardı¹¹². Derin vadiler arasında kalmış bazı *Altay* Türk kaimleri, “*töredğimiz dağ*” da diyorlardı¹¹³. Ancak bu dorukların, “*Ata*” ve “*Baba*” tanımları, daha çok *Türk* ulularına, evliyalarına aitti.

Dünya dağını temsil eden “obalar”

Oba *kültü* üzerinde, ulu hocamız Prof. Abdulkadir İnan durmuşlardır. Bu yerli inanışı, *Sümer*ler’in *Zikkurat*’ı ve *Hint* mitolojisinin *Sumeru* dağları ile karıştırmayalım. *Türk* obaları, “*ibadet etmek için, taşların yığılmasıyla yapıyan küçük bir tepectir*”. *Dua* için, bazan bir *çadır* da kurarlar ve buna da “*oba*” derlerdi. *Kurban* da, keserlerdi. *Moğol* kavimlerinde, *Sumeru* dağı *kültü*ne benzer, uygulamalar vardır¹¹⁴. Bunlar bazan, yerli inanışlar ile de, benzeşiyorlardı¹¹⁵.

KUTLU DAĞLARDA YAPILAN TÖRENLER

Potapov, “*dağlara tapınma ve dua etme*” üzerinde, çok değerli bir araştırma yapmıştır¹¹⁶. Biz, daha çok yerli motifler üzerinde duracağız. *Çin* kaynaklarına göre, “*Göktürk*ler, (*Altay* dağlarından birinin) *doruğunu* bir *miğfere* benzetirlermiş. *Türk* adını da, bu dağın *miğfere* benzerliğinden, almışlar...” *Çingiz Han*, *Tanrıya şükür ve dua etmek için*, *Burkan Kaldun* dağına çıkardı. Bu dağın üzerinde, “*güneş* *doğru* 3 kez *diz vurur*, ve *selam*”¹¹⁷ verirdi.

¹¹⁰ Radlof, *Aus Sibirien*, II, s. 6. Verbitakiy *Altayskiye Inorodu: (Altay halkı)*, s. 94’den.

¹¹¹ Duaların metinleri için bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 51.

¹¹² “*Kayınbaba dağlar*” için bk. Aynı eser, s. 53.

¹¹³ Radlof-Katanof, *Proben*, IX (metin), s. 603. vd. Krşl. A. İnan, aynı eser, s. 53.

¹¹⁴ Banzarof, *Çernaya vera ili Şamanstva u Mongalov: (Moğollarda Kara din veya Şamanlık)*, SPb., 1891, s. 19 vd. Çok önemli olan bu değerli eserde, yabancı tesirleri ayıklamak gerekmektedir.

¹¹⁵ Peİanin, *Öçerki*, IV, s. 223 vd. Doğu *Altay*lara ait olan bu derlemelerde, yazar da dış tesirleri ayıklamağa çalışmıştır.

¹¹⁶ L. P. Potapov, *Kült gör* *na Altaye, Sovetskaya Etnografiya*, 1946, n. 2, s. 115. Yarısı derleme olan bu araştırma, *dağ* ve *kartal* *kartal* kültürü bakımından, önemlidir.

Dağ başlarında “ateş yakma” ve “kurban töreni”: B e l t i r Türklerine ait bu törenleri, Prof. İ n a n bulup, tanıtmışlardı. Bu Kuzey Türk kesimleri, “ ‘ K u r b a n törenine başlamadan önce, d o ğ u d a v e b a t ı d a iki ateş yakıyorlar. Doğudaki ateşe, B ü y ü k a t e ş (Uluğ ot); batıdakine ise, K ü ç ü k a t e ş (Kıçık ot) diyorlar. U l u a t e ş t e n , Tanrı’ya gönderilen kurbanlar kızartılıyordu. Kendi yemeklerini ise, K ü ç ü k a t e ş t e pişiriyorlardı”¹¹⁷...” Eski T ü r k kültürünün, muhteşem motiflerini taşıyan, bir gelenektir tanrı, d o ğ u d a oturuyor gibidir.

“YER KUŞAĞI” OLAN DAĞLAR

Y e r k u ş a ğ ı üzerinde çeşitli bölümlerimizde durmuştuk. M a c a r kültür çevresinin bir ucu olan V o ğ u l kesimlerine göre, “Dünyanın toprakları dağılmasın diye, Tanrı toprakları bir d a ğ k u ş a ğ ı ile çevirmişti...”. Bu kuşak, U r a l dağları idi. U r a l dağlarına R u s l a r d a, “Zemnoy poyas”, yani “Yer kuşağı” derler.

K a f dağları da, “Dünyayı çevreleyen bir kuşak idi. K a f dağının z ü m r ü t ’ten yaratıldığı ve çevresini bir O k y a n u s ’un çevirdiği de”, söylenir. U y ğ u r - T ü r k geleneğinin, “Yeşim taşı” dağını, ister istemez hatırlıyoruz.

Mütercim A s ı m E f e n d i , K a f dağı için şöyle diyordu: “ ‘ K a f dağı, her sabah güneş çıktığı zaman, yeşil ve mavi görünürmüş... Bu ışıklar, B a h r i M u h i t e d e , yansır ve denizde bu rengi almış”. Bu da bir Türk görüşüdür.

İ r a n mitolojisinde dağlar, özellikle E l b u r z , “iyilik ve faziletin bir sembolü gibi”, idi¹¹⁸. İ r a n metinlerine göre, Tıpkı K a f dağı gibi, “ ‘ E l b u r z dağının çevresi de, bir o k y a n u s ile çevrili imiş”¹¹⁹...”. H i n d mitolojisinde her şey, H i m a l a y a ’nın üzerinde durur. B a b i l düşüncesine göre ise, “gök ve dünya, bir dağ üzerinde kurulmuştu¹²⁰. A r a r a t gibi dağlar üzerinde durmayacağız. Avusturalya yerlileri bile, “Tanrı’ya giden en kısa yolun, dağlar olduğunu”, düşünüyorlardı¹²¹.

Önemli olan, insanlığın müşterek düşüncelerini, Türkler ile, yerli inancılarından ayırmaktadır. T a r i h m e t o d u budur A n a d o l u ’da ve O r t a - a s y a ’da ulu dağlar, Türkçe adlar ile ne güzel anlatılmışlardır. Duygular, Türkçeye yansımışlardır.

¹¹⁷ A . İ n a n , Şamanizm, s. 56.

¹¹⁸ Bunduhizn, VIII, 2, 5. Bu eski İ r a n kaynağının, M a r q u a r t tarafından yapılan yorumu kullanılmıyır. Faki İ r a n geleneğini, en iyi bilen M a r q u a r t ’tır.

¹¹⁹ J . A . M c . C u l l o c h , Encyclopaedia of religion and ethics, Vol. VIII, s. 886.

¹²⁰ B e a l , Buddhism in China, London, 1886. s. 17.

¹²¹ Encyclopaedia of religion and ethics. VIII. s. 867.

35. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE AĞAÇ

Türk Mitolojisi adlı eserimizin 1. cildinde, doğrudan doğruya ağaçla ilgili veya içlerinde mubarek, kutlu ağaçlar bulunan bir çok destanlardan örnekler sunmuştuk. Ayrıca büyük öncümüz ve hocamız Prof. Abdulkadir İnan, *Şamanizm* adlı eserinde, “ağaç kültü” hakkında çok değerli bir bölüm yazmıştır¹. Dış Türklerdeki bu geleneklerin içinde yaşamış ve bu gibi konular üzerinde hayatını vermiş hocamızın, ince ve derin görüşlerine, hiç bir zaman ulaşamayız. Ayrıca onsuz, bir adım bile atamayız. Ancak bizim bu araştırmamıza göre gözetilirse, materyelin çok daha genişlediği, Anadolulu geleneklerinin de katıldığı bu bölümde, metod bakımından hocamızın izinde bir adım daha atıldığı görülür. Bu konuda, “Göğün direği” bölümümüze bakınız.

Ancak mitoloji, konu ve metodları bakımından, din tarihi değildir. Bu, kesin olarak göz önünde tutulmalıdır. *Mitoloji* veya *efsaneler*, kendi kendilerine bir bütündürler. *Efsaneler*, kendi içlerinde veya kendi kültür çevrelerinde karşılaştırılmalıdırlar. Yoksa çeşitli yerlerden alınmış, ağaç ile ilgili inanışları yanyana getirme, *Uno Harva*'nın yaptığı gibi-, bir mitoloji araştırması sayılmaz.

“Uygur türeyiş destanı” içinde, Türklerin ağaç ile ilgili, en tipik mitoloji motifini görüyoruz. Bu destanda, ana motif, ağaç idi. 1. cildimizde bu destanı çok geniş olarak ele almış ve incelemiştik. Şimdi destanın kısa bir özünü, yeniden sunmağa çalışalım.

“... Kara-Korum çaylarından, iki ırmak vardı. Bunlardan biri Toğ-la, diğeri de Selenge idi. Bu iki ırmak “Kamlancu” adı verilen bir yerde kavuşurlardı. Bu iki ırmağın kavuştuğu yerde, “iki ağaç” vardı. Bu ağaçlardan biri, “fusu k”; diğeri de farşların “naj” dedikleri, ağaçlara benziyorlardı. Kışın da bunların yaprakları, servi gibi, dökülmezdi. Meyvasının tadı ve şekli, çam fıstığına benzerdi. Diğer ağaca da, “tur” ağacı derlerdi. İki ağaç da, iki dağın arasında yetişmişlerdi.

“Bir gün, bu iki ağacın arasına, gökten bir “ışık” düşmüştü. Bunun üzerine, iki yanındaki dağlar büyümeğe başladı. Halk, şaşkınlıkla yaklaştığında, içeriden güzel bir “müzik” sesi duydular. Her gece buraya bir ışık düşmeğe başladı. Işığın çevresinde de, 30 kez “şimşek” çakıyordu. Yine

¹ Abdulkadir İnan, *Şamanizm*, ss. 62-65.

aynı yer de 5 tane ç a d ı r kurulmuştu. Bunların her birinde de, b e 3 tane ç o c u k oturuyordu. Her çocuğun karşısında, süt dolu birer emzik asılmıştı. Çadırın tabanı da g ü m ü ş le döşenmişti.

“Halk, diz çöküp, saygı ile s e l â m verdiler. Çocuklardan babalarını sordular. Çocuklar da, o i k i d a ğ ı gösterdiler.. Çocuklar, ağaçların karşısında saygı ile eğildiler. Ağaçlar da, dile gelip, onları öğdüler..”

Bu beş çocuktan biri olan *Böğü-Tekin*, sonradan *Böğü Kağan* unvanıyla tanınmış, ünlü bir U y g u r kağanıdır. *Mani dinini*, Uygurlar arasına sokmuştur. *Türk inanışları* ile *Mani dininin* bazı özleri, bu destan içinde bağdaşmışlardır. 1. cildimizde bu konu üzerinde, geniş olarak durmuştuk².

Ağaç kovuğu, ırmak ve adacık motifleri

1) O ğ u z d e s t a n ı içinde, *K ı p ç a k - B e g d e* “çevresi sarp dağlarla çevreli, bir ırmak ortasındaki, küçük bir adada bulunan, bir “a ğ a ç k o ğ u ğ u ” içinde doğmuştu...”

- 2) O ğ u z H a n , “ikinci karısını, böyle bir adacıktaki, “a ğ a ç k o ğ u ğ u içinde bulmuştu”.

- 3) H ı t a y d e v l e t i n i kuracak olan *K i t a n* kavimleri, soyca *P r o t o - M o ğ o l* olmalıydılar. Bununla beraber T ü r k d e v l e t d ü ş ü n c e s i ile mitolojisinden, çok derin olarak etkilenmişlerdi. Bunun üzerinde geniş olarak durmuştuk. Onların türeyiş efsanelerine göre, “*E r k e k a t a*, beyaz bir a t a binmiş ve ı r m a k b o y u n c a , a ş a ğ ı y a d o ğ r u i n m i ş t i . K a d ı n a t a i s e , b a ş k a bir ı r m a k k ı y ı s ı n c a , b o z b i r ö k ü z v e y a i n e ğ e b i n m i ş v e i n m i ş , k o c a s ı i l e , “ ı r m a k k a v a ş a ğ ı ” üzerinde buluşmuş ve evlenmişlerdi³...”

“İ k i a ğ a ç ”, bu efsanede, a n n e v e b a b a y ı göstermiş olmalıydılar. *Dış tesirler* ile *Mani dini*, kendilerini bu efsanede, açık olarak gösteriyorlardı. Özellikle ağaç motifinde. Ancak, “ağaç ile çevresi”; hep birlikte ve bir bütün olarak ele alındığı zaman, durum değişiyor ve *Türk mitoloji motifleri*, ağır basıyorlardı. Konuyu, küçük ayrıntılarla değil; tüm olarak ele alıp, incelemek gereklidir. Bu efsanedeki ağaçların diğer özlerini, bundan sonraki sayfelerimizde ele alacağız.

Hayvancı ve ormanlı Türkler

1. “A ğ a ç k ü l t ü ” ile “o r m a n k ü l t ü ”, görüşümüze göre, birbirinden ayrı olarak incelenmelidir. *Ormanlı Türkler*, yalnızca Altay-

² B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 88 vd. *Güveyni*'den.

³ H ı t a y d e v l e t i n d e , y ü k s e k T ü r k d e v l e t f e s e f e s i i l e . *P r o t o - M o ğ o l k a b i l e g e l e n e ğ i*, benzeşmişti: *Türk Mitolojisi*, s. 83.

ların kuzeyi ile kuzey taygalarında görülüyorlardı. Bunlar da büyük devlet kurmamış ve ileri bir kültüre sahip olamamışlardı. G ö k t ü r k yazıtlarında adları geçen, “Bökli Kağan”, Göktürklerin çok doğularında, belki de *Kadır-gan ormanları* üzerindeki *geri P r o t o - M o ğ o l* kavimlerdi. K ü l T e g i n yazıtında da şöyle deniliyordu: “... *Doğuda, gün doğusunda, B ö k l i Kağan'a kadar, asker gönderivermiş, (akın yapmış)...*” Bu sözlerin eski türkçesi şöyledir: “... *İlgerü, kün togsukka. B ö k l i Kagan'ka tegi, süleyi bermiş...*”

2. “*O r m a n l ı v e b o z k ı r l ı h a l k*” deyişini de, yine K ü l T e g i n yazıtında görüyoruz. Bunlar da yine, doğudaki *P r o t o - M o ğ o l* kavimleri olabilirlerdi. Yazıtta, *bozkırlı* yerine, “*çöl(l)iğ*”, yani *ç ö l l ü* sözü kullanılıyordu. Belki de bunlar, *G o b i* çölünün kuzeyindeki vahalarda oturan kavimlerdi. Yazıt, G ö k t ü r k l e r i n çevresindeki kavimleri sayarken, şöyle diyordu:

“... *Öne doğru, gün doğusunda, b ö k l i (bükli) ç ö l l i g i l...*” Yazıttaki eski Türkçesi ise şöyledir: “... *Öngre, kün togsukda, bökli (bökli) çöl(l)iğ il...*”

A n a d o l u 'da, küçük ağaçlıklı kümelere, “*bük*” adı verilir. Bundan dolayı, yazıtlarda da bu sözü böyle okumak istedik. Ancak eski söylenişinin “*bök*” olabileceğini de düşündük. Bu deyim üzerinde, az sonra daha geniş olarak duracağız.

G ö k t ü r k l e r i n d o ğ u s u n d a , *Ormanlı kağanlar* ile *ormanlı iller* başlıyordu. Türklerin daha sonraki *A ğ a ç - e r i* illeri, daha batıda idiler. Aslında bunların adlarına bakarak, ormanlı olduklarını düşünmek de yersizdir. Çünkü bunlar, adlarının anıldığı çağlarda, ormanların içlerinde değil idiler. *H a y v a n c ı G ö k t ü r k l e r*, elbette ki, *y a y l a c ı* kavimlerdi. Ancak G ö k t ü r k illerini gözden geçirdiğimiz zaman, bunlardan hiç birinin sık ormanlar içinde oturmadıklarını görüyoruz.

Ç i n g i z H a n çağındaki *M o ğ o l l a r*, yaşayışlarına ve ekonomik durumlarına göre, başlıca iki bölüme ayrılıyorlardı: 1) *O r m a n b o y l a r ı v e a v c ı l l a r*. - 2) *B o z k ı r b o y l a r ı v e h a y v a n c ı l a r*. Kaynaklar, bu ayrılığı kesin olarak yapmışlardı. Bu kesimlerin *M o ğ o l c a* adları ise, şöyle idi: *Hoyin irgen ve Ke'erün irgen. V l a d i m i r t s o v* 'a göre *o r m a n l ı l a r*, *B a y k a l* gölü çevrelerinde, yukarı *Y e n i s e y* kaynaklarında ve *İ r t i ş ırmağı* yakınlarında yaşıyorlardı. *B o z k ı r l ı ç o b a n l a r* ise, *Kulun-Buir* gölünden, *A l t a y l a r ı n* güney eteklerine ve *Ç i n* duvarına kadar uzanıyorlardı. Devleti kuran ve yaşatanlar, bu halk kesimleridir. Tabii olarak bu tablo, XII. yüzyıl kaynaklarına göre çizilmiştir⁴.

G ö k t ü r k yazıtlarının *ormanlılar* için çizdiği tablo da, XII. yüzyıldaki duruma uyuyordu. Konuyu daha çok uzatmıyacağız. *O r m a n k ü l t ü* mese-

⁴ V l a d i m i r t s o v , *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, tercümesi. s. 56 vd.

lesini, daha sonraya bırakarak, T ü r k l e r i n kendi evlerinin önündeki, evi süsleyen ve manalandıran ağaçlarıyla söze başlayacağız.

Evin önündeki, ‘ ‘ e v i n a ğ a c ı ’ ’

Konuyu ilk önce, gerçek hayattan alıp, ondan sonra mitolojiye gidelim. Mitoloji de gerçek hayatta görülen ve yaşananların, müyazımlanması ve kişileştirilmesidir. *Türklerin yayayı* ile yola çıkma yoluyla, *Türk mitolojisi* motiflerini bulup, kurabiliriz. A n a d o l u köylerinde de, her evin önünde ve-ya bahçesinde bir *u l u a ğ a ç* vardır. Bunlar evin süsü ve duygusudur. *P ı - n a r* ile *a ğ a ç* da, birbirini tamamlayan iki motif olmuştur. Nitekim *D e d e K o r k u t* ta da, bu güzel ve mutlu kompozisyon, şöyle anlatılmaktadır:

“... (*Beyrek*), *andan babasının ordusuna geldi. Meğer evlerinin önünde bir ‘ ‘ b ü y ü k a ğ a ç ’ ’* var idi. Dibinde, *yaşlı bir ‘ ‘ b ı n a r ’ ’* var idi. *B e y - r e k* baktı gördü kim küçük (kiçi) kız karındaşı, *bınardan su almağa gelir. Kardeş B e y r e k* deyü ağlar buzlar, *toyun düğünün, kara oldu deyü ağlar⁵...*”

A n a d o l u’da yaşayan biz Türkler için de, yukarıda anlatılan manzara, hiç de yabancı değildir. Elbette ki bizde artık bu ağaçların, din ve mitoloji manaları kalmamıştır. *Ancak bu ağaçlar bizim, ailemizin, evimizin, soyumuzun en değerli hatıralarıdır. A n a d o l u’da da bu ağaçlar kesilmez. Ancak bir felâket sonunda, kesilir veya yok olurlar. Her köyün de, kovuklu ve yaşlı bir ağacı bulunur. Bundan dolayı D e d e K o r k u t*’taki şu sözler de, bize çok yakın gelirler:

Gölgelice kaba ağacın kesilmesin!

1) “... *Han’ım! Yerli kara dağların yıkılmasın! G ö l g e l i c e k a b a a ğ a - c ı n kesilmesin⁶...*”

2) “... *G ö l g e l i c e k a b a a ğ a c ı m , kesilmiştir!.. Dünyalıdaki, bir kardeşim alınıptır! Ozan senin haberin yok! Çalma ozan, ayıtma ozan⁷...*” Burada da bir “ağaç-kardeş” eşlemesi görülmektedir. Yukarıda ise, “*dağın ağacım-suyum*” eşlemeleri görülmüştü.

3) “... *Akıntılı görklü suyun soğulmuş idi, çağladı ahır! k a b a a ğ a ç - t a n , dal budağın kurumuş idi, yeşerip göğerti ahır⁸!...*” *D e d e K o r k u t*’taki mantık eşlemeleri, hiç şaşmamaktadır. Burada da, “*dağın-suyun-ağaçta, dal budağın*” eşlemeleri, devam edip, gitmektedir.

⁵ *D e d e K o r k u t* kitabı, 102-4.

⁶ Aynı eser, 35-4: *Dirse Han oğlu Buğaç Han* boyu.

⁷ Aynı eser, 105-10: *Bama Beyrek* boyu.

⁸ Aynı eser, 258-5: *B a s a t , D e p e g ö z*’ü öldürdüğü boyu.

I. “Çocuklar ve ağacın dalı, bu dağı” anlayışı, bu günkü atasözlerimizde de sürüp, gitmektedir. Türklerde yeni nesiller, köklü ve kaba ağacın, dalları ve yaprakları gibi görülmüşlerdir. Yukarıda da görüldüğü gibi, “oğul Beyrek”, ağacın dalı bu dağı; “kardeş Beyrek” de, gölgelice kaba ağaç gibi görülmüş veya öyle anlatılmıştır. “Ağaçların dalları” için, hocamız Prof. Abdulkadir İnan, şu çok eski karakterdeki, değerli bilgileri veriyor: “... Çocuğu olmayan Yakut kadınları, yuvalı kara çam ağacına gelirler, beyaz at derisini ağacın altına sererler ve ağacın altında dua ederler... Bazı ağaçlardan ince ve yapraksız dallar sık olarak görülürler. Uzak-tan bakılınca bu dallar, ‘kuş yuvası’ andırırlar. Yakutlar buna ‘arık’; Başkurt Türkleri ise, ‘yel yuvası, yani ‘kuş yuvası’ derler”⁹ Ağaçlardan çocuk isteme üzerinde ayrıca duracağız.

“Gölgelice kaba ağaç”, Dede Korkut kitabının sözleri ve özleyişidir. Ancak bizler gibi herkesin de özlediği, gölgesi bol bir kaba ağaçtır. Kaba ağacın gölgesi yemek yeme, eğlenme yeridir. Dede Korkut kitabında çoban, Kazan’a şöyle diyordu: “... Beli ağam Kazan, geceden bir kuzu pişirip, dururum, gel bu ağaç dibine inelüm, yiyelim, dedi”¹⁰...” Kaba ve yaşlı ağaç, evimizin, köyümüzün ve bahçemizin bir sembolü idi. Yeniden dönmek üzere bu konuyu, Dede Korkut’taki şu muhteşem ve görkemli sözlerle bitirelim:

“İlgayuban kara dağım yıkan, Kazan!

“Gölgelice kaba ağacım kesen, Kazan!

“Bıçak atıp, kanatlarım kesen, Kazan!”¹¹.

Ağaç dikme

“Ağaç dikme, sevaptır”: Bu Türklerin, İslâmiyetten önce de, yaygın bir gelenekleri idi. Elbette ki bunun, sembolik, din, inanış ve en eski Türk mitolojisinden gelen, neden ve sebepleri vardı. Osmanlı devletinin kuruluşu ile ilgili söylentilerde de, bu inanışın izleri vardır. “Ge-yikli Baba, Orhan Gazi’nin bahçesine kavak diyor” ve yeşeriyor. Bu örnekler, çok daha genişletilebilir. “Ahmed Yesevi’nin ağaç atıp, yeşermesi gibi”... Biz burada, “ağaç kültürü” ile “orman kültürü”nü, birbirinden ayırmıştık. Ancak dikme konusunda, ağaç ile ormanı yakınlaştırebiliriz.

“Mezarlara ağaç dikme”, çok eski bir Türk geleneğidir. Antalya’nın Toros yaylalarında *iledin*, yani bir lâdin dalını, mezar üzerine koymak, bir gelenektir. “Ardıçlı mezarlar”, Orta Asya ile Anadolu’da, çok önemli bir yer tutarlar. Antalya Toroslarında *ardıç ağacı*,

⁹ Abdulkadir İnan, Şamanizm, s. 64.

¹⁰ Dede Korkut kitabı, 49-2.

¹¹ Aynı eser, 149: Uruz Beg’in tutsak olduğu boyu.

dağların en yüksek yerlerine kadar tırmanır. Bunlara, “*mıhlı ardıç*” derler. Üzerlerine de çoğu zaman, *paçavra* bağlanır. O r t a s y a 'da da *ardıç* yerine, arça denir. *Ardıçlı mezarlar*, M a n a s destanında da önemli bir yer tutuyorlardı. “(*Manas Han'ın Kalmuk soylu yiğidi*) *Alman-Bet, a r ç a l ı (ardıçlı) mezarların*, tanrısıyla doğmuştı”¹²

2. “*Ardıçlı Mezar hazretleri*” hakkında hocamız Prof. Abdulkadir İnan, çok önemli bir vesika da bulmuş konumuzla ilgili olduğu için, buraya aynen alıyoruz:

“*Müslüman olan Alp-Colay'ın bindiği, Boz-kısrak, oğlu Aç-Budan'a söyle demişti: “- Colay beni kurban etsin, başım ile turnaklarımı, A r ç a l ı M e z a r Hazretlerine assın, kanımı ve etimi, ite-kuşa koklatmadan gömsün*”¹³” Hocamız, bu *Arçalı Mezar*'ın K ı r g ı z destanlarının bir çok yerlerinde geçtiğini söylüyorlar. Bu mezar hikâyesinin ö l ü k ü l t ü ile birlikte a ğ a ç k ü l t ü için de bir şeyler söylediğini, sözlerine katıyor.

A r d ı ç ağacı üzerinde az sonra daha geniş olarak duracağız. Bu ardıçlar mezarların üzerine sonradan mı dikiliyordu; yoksa ardıçlı yüksek bölgelere mi ölümler gömülüyordu? Bunun bilemiyoruz. A n a d o l u 'daki *mıhlı ardıç* inanın üzerinde durmuştuk.

3. Ruhu dinlendiren ağaç:

Ç i n g i z H a n soylarının mezarları üzerine ağaç dikme geleneği de çok yaygındı. Bu geleneği, Çin'in kuzeyinde devlet kurmuş olan *T o b a l a r 'da da görüyoruz. Bu bir ağaç k ü l t ü mü; yoksa orman k ü l t ü mü idi, bunun üzerinde duramayacağız. Bu konu üzerinde, B a r t h o l d geniş olarak durmuştı:*

“... Ölümünden sonra Ç i n g i z H a n, bu ağacın altında gömüldü. Bu ağacın çevresinde, aynı yıl sık bir orman yetişti ki, eski korucular (korukçı) lar bile... Çingiz'in mezarına nasıl gidilebileceğini bilememişlerdi. Hanların gömüleceği yer, yaygın olarak, orman k ü l t ü veya a ğ a ç d i k m e ile tayin edilmiş olsa gerektir.

“*Plano Carpini ve arkadaşları bir çalılık yanından geçmişlerdi. Bu çalıklar Ögedey Han tarafından, “ ruhunun istirahatı, dinlenmesi” için dikilmişti. Burada bir dal kesmek bile ölüm cezası ile yasaklanmıştı*”¹⁴...”

4. Mezarlıklara, orman ve ağaç dikme:

B a r t h o l d, İ l h a n l ı *Argun Han*'ın mezarının adının “our”, yani o r m a n olarak okunmasını teklif etmektedir. Mezarlık üzerinde ağaç yetiştir-

¹² Prof. A. İnan, *Makaleler*, s. 140.

¹³ Aynı eser, s. 149: *Manas destanı* üzerine notlar.

¹⁴ W. Barthold, *Türklerde ve Moğollarda Defin Merasımı*: A. İnan, *Makaleler*, s. 375.

mek, ölünün gömüldüğü yeri belirsiz etmek için, en iyi yoldu. *Taş babalar* üzerinde araştırma yapan *Veselovkiy*'e göre, *ot ve yeşillik ekme* yoluyla mezarlar, daha iyi örtülebiliyorlardı¹⁵. Herhalde bu iş, ölünün gücüne göre yapılıyordu.

Anadolu'da *Antalya*'daki *Toroslar* da, *mezarlar* üzerine bir *iledin*, yani *İddin* ağacı konuyordu. Bunlar ekilmemiş de olabilirdi. Bununla beraber *Anadolu*'da, mezarların çevrelerine ağaç ve üzerine çiçek vb. dikme, yaygın bir gelenek halindedir. Bu eski Türk geleneğine göre araştırma yapılırsa, daha pek çok şey bulunabilir.

5. Ağaç ve ‘‘bayrak’’ benzeşmesi:

Bu konu üzerinde, ‘‘*Türk Kültür Tarihine Giriş*’’ adlı eserimizin, 6. cildinde geniş örnek ve vesikalarla durmuştuk. Burada yeri gelmişken, yeni bulduğumuz bir vesikayı sunmağı da, yararlı görüyoruz. *Radlof*, ‘‘*Türk Halk Edebiyatından Örnekler*’’ adlı eserinde, *Kuzey-Batı Türklerinden* derlenmiş bir *şarkı* veriyor. Şarkı, baştan aşağıya kadar atasözleriyle oluşmuş gibi, görünmektedir:

‘‘.. *Çamın tepesi kırdır; hakanın belgesi ise, bayraktır*’’¹⁶ Herhalde bunun manası şöyle olmalıdır: Çamların göklere yükselen dorukları kırılması veya sislidir. Yüce çamlara benzeyen, hakanın doruğu, belgesi ise, bayraktır. Bunu benzer başka örnekler de sunmuştuk. *Bayrak*, ulu ağaçlar gibi yükseliyordu.

6. Tek ağaçlar

Anadolu'da, dağların veya tepelerin üzerindeki ‘‘*tek ağaçlar*’’, halkın kalbinde sevgi ve saygı ile yer almışlardır. Halk bilgisi araştırmacıları, bu örnekleri çoğaltabilirler. Bu adla anılan yer adları da vardır. Biz araştırmacıları yol gösterebilmek için bir örnek sunacağız. *Barthold* bu notları *Reşideddin*'den almıştı: ‘‘.. *Burhan Haldun dağında, tek bir ağaç vardı. Çingiz Han, bu ağacın altında gömülmesini istemişti. Ölümünden sonra Çingiz Han bu ağacın altında gömüldü. Ağacın çevresinde de sık bir orman yetişti*’’¹⁷..’’

Çingiz Han'ın *mezarı* çok gizli idi. Hatta gömenlerin, öldürüldüğü bile söylenir. Bu nedenle adı geçen ağacın bir *makam* olması da düşünülebilir. *Çingiz Han* bir savaşta, ‘‘*bu dağa sığınarak kurtulmuştu. Bundan dolayı dağı selamlamış ve kurban sunmuştu*’’. Böyle bir dağda, tek ağacın *katli* sayılması da, normal görülebilir.

¹⁵ A. İnönü, *Makaleler*, s. 375. Barthold'un yazısından.

¹⁶ Radlof, *Pröben*, IV, s. 139/177: ‘‘*Karagay başı kuu bolır; Han bülgüsü tu (tuğ) bolır!...*’’

¹⁷ Barthold, aynı eser, bk. *Makaleler*, s. 374.

AĞAÇLARA PAÇAVRA BAĞLAMA VE BAYRAK

Yine yukarıda andığımız eserimizin 6. cildinde *paçavra bağlama* ile *bayrak* arasında bir ilgi kurmağa çalışmıştık. Bu gelenek, *Anadoluda* da çok yaygındır. Özellikle *tek ağaçlar* ile *mezar* yanındaki veya *pınarbaşlarındaki* ağaçlara, yaygın olarak bağlanır. *Anadoluda* bunun çeşitli örnekleriyle, inanış ve tutumlarını görebiliriz.

1. ‘*Kutlu* (kutluk) ağaçlara *paçavra bağlama*’, *Ortaasya* Türklerinde de çok yaygındır. Ancak ağacın kutlu sayılması gerekir. Hocamız Prof. Abdulkadir İnan, bu konuda bazı güzel örnekler vermiştir. *Kutlu ağaçlara kurban kesilirken, paçavra da bağlanıyordu*¹⁸. *Anadoluda* belki *kurban* ile *paçavra bağlama* birleşik bir tören protokolü ile artık yapılmıyordu. Ancak bizde de *kurban kesilen yattır, ziyaret* ve makamların yakınlarında, *paçavra bağlanmış ağaç* ve *çalılıklarda paçavra* görülebilir. *Ortaasya*’da *Hocent* şehri yakınında, ‘*Evlilya kava*’, yani ‘*Evlilya tirek*’ adı verilen, bir *kava* da vardır. Bu bölgedeki bazı Türkler de, bazı dağların üzerinde, *evlilya mezarı* bulunduğu inaniyorlardı. *Dağların doruklarında kurban kesiyorlar* ve ağaçlara da *paçavra* bağlıyorlardı¹⁹.

2) ‘*Mezar üzerine tuğ ve bayrak asma*’ veya *dikme*, ağaçlara *paçavra bağlama* geleneği ile birlikte gidiyordu. Hocamız Abdulkadir İnan, bu gelenekleri gözleriyle görmüş veya yerli Türklerden kulağıyla dinlemiştir. Herhalde *bayrak* gibi bir *paçavra* bulunamazsa, ‘*at yeleli veya at kuyruğundan bir kıl*’ bırakılıyordu²⁰. Bundan dolayıdır ki ‘*tuğ ve bayrak*’ adlı eserimizde, *mezar bayrağı* dolayısıyla, bu *paçavra bağlama geleneğine* önem vermiştik.

BAZI ‘KUTLU’ AĞAÇLAR

1. *Ardıç ağacı*: *Ardıç* sözü ve ağacı, eski *Uygur yazılarından*, güçlü ve öz *Türk kesimlerinden* derlemeler yapan *Kaşgarlı Mahmud*’a ve oradan da *Anadoluya* kadar gelir. *Kuzey Türkleri* ise *ardıca*, *arça* derler. *Arça* adını taşıyan pek çok yer de vardır. *Çağatay Türk kültür çevresi* ile *Doğu Türkistan*’da ise *arça* sözü, daha çok *çamfıstığı* manasında söylenmiştir²⁰.

Artuç, yani *ardıç*, 11.yy.da, *Kaşgar*’da iki yer adı olarak görülür²¹. Eski *Uygur yazılarında*, *artuç uruğu*, yani ‘*ardıç tohumu*’, ilaç olarak kullanılıyordu²². Yine *Uygur yazılarında*, *ardıç ve söğüd* ile ilgili bir

¹⁸ Anohin. *Altay Şamanlığına ait Maddeler*: Tercümesi için bk. A. İnan. *Makaleler*, s. 468.

¹⁹ Aynı eser. a. yer.

²⁰ Radloff. *Wörterbuch*, I, s. 315.

²¹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 95. *Anadoluda* da, ‘*artuç/ardıç*’ geleneği devam eder.

²² R. Rahmeti, *Uigurische Heilkunde*, II, 3, 177.

şiiir görölüyordu: ‘*A r d ı ç v e s ö ğ ü d b u d a ğ ı (b u t ı k ı) , y ü z t ü r l ü y ı r g a l a n ı r (ı r g a l u r)*’²³. Bu sözlerin niçin söylendiğini bilemiyoruz.

a) “Kızın, ardıç gibi sallanması”: Bu söz ve benzetiş, 11. yüzyılda derlenmiş, eski Türk şiiirlerinde görölüyordu. Eski türkçesinde, “*yaylır anın artuçu*”, deniyordu. Kaşgarlı Mahmud bu sözü, “*kız iki yanına ardıç gibi yayılır, salınır*”, diye yorumluyordu²⁴. Ancak burada, “*kızın ardıcı*” gibi bir mana gizli kalmaktadır. Bu kadar güzel ağaç ve çiçek var iken kızlar, niçin ardıca benzetiliyordu.

b) “Ay hâlesi ve ardıç ağacı”: Bizde *ay a ğ ı l ı*, en güzel şeylerden biridir. Yine 11. yüzyıl eski Türk şiiirinde de, *ay a ğ ı l ı*, yani *ay evi* ile *ardıç dalı* veya *budağı* arasında, bir eşleme yapılıyordu: “*Kim demiştir (ayıp) ve kulak işitiştir ki, ay evi (yani a ğ ı l ı) , ardıç dalıdır*”. K a ş g a r l ı M a h m u d , bunu böyle tercüme ediyor; ancak yorumunu çelişkili yapıyordu: “*Burada cariyeleleri anlatıyor, yüzünü aya ve boyunu da, dala benzetiyor*”²⁵. Yani eski türkçe, “*ay evi*”, *artuç butak*” sözü, karanlıkta kalıyordu. İçindeki derin manayı sezemiyoruz. Ancak güzel ve boylu kızların ardıç dalına benzetildiğini de, ikinci bir örnekle görmüş oluyoruz.

c) “Ardıçlar ve dizgin” benzeştirmesi: Eski Türk halk edebiyatı tabiat ile içiçedir. *Ardıçları da kişileştiriyor* ve kendi günlük hayatı ile birleştiriyordu. 11. yüzyılda derlenmiş eski bir Türk şiiiri dağları, ırmakları ve yamaçlarındaki ardıçları anlatırken, şöyle diyordu: ‘*T a m g a s u y u , (t a ş r a) ç ı k ı p , da ğ ı g e ç e r ; ç e v r e s i n d e b i t e n a r d ı ç l a r ı , d i z g i n l e y e d e ğ i n d e (g ö t ü r ü r , y e t e r)*’. Bizim bu şiiirden anladığımız budur. Ancak tercümesinde “*çevresinde sıra sıra ardıçlar yetişiyordu*”, gibi bir yoruma gidiliyordu²⁶. *B r o c k e l m a n n*’ın yorumu da, bizimkine yakındır²⁷.

d) Dağ ardıçları ve keklikler: Yine 11. yüz yıl örneklerinde, “*tag artuçlandı*”, yani *dağ ardıçlandı* gibi sözler görüyoruz²⁸ Bilindiği üzere ardıç, yapraklarını çok az döker. Yeni bir ardıç ormanı mı doğdu? Böyle mi demek isteniyor? Bilemiyoruz.

“*Ardıcın kozu olmaz, yalancının sözü olmaz*” deyişi de bir *A n a d o l u* atasözüdür. Gerçekten ardıç, dayanıklı bir odun değildir. Ayrıca *ardıç ve keklik* üzerine çok şeyler söylenmiştir. Çünkü ardıçlı yerlerde keklik çok olur.

2. El m a a ğ a c ı : Elma ile elma ağacının Türklerde ayrı bir yeri vardır. Anlaşıyor ki Türkler, elmayı çok erken çağlardan beri tanıyorlardı. O r -

²³ *Türkische Turfan Texte*, I, 165.

²⁴ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 412. Sözüün manası, karanlıktır.

²⁵ Aynı eser, I, 377: Söz ve yorumu, karanlıktır.

²⁶ Aynı eser, I, 424: *Ardıçlara kişilik veriyor.*

²⁷ *Brockelmann*, AM 4, 29, 2a.

²⁸ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 312.

t a a s y a'da *Almalıg* gibi bir şehrin bulunması; ayrıca Alma-Ata gibi bir *evliya makamının* kaynaklarda anılması, bunu gösteren başka izlerdir. A n a d o l u masallarında da, elmanın ayrı bir yeri vardır: a) *Çocukları olmayan çiftlere bir derviş veya Hızır (?), bir elma verir ve yemelerini öğütler.* - b) *Cüveyinin yeni gelen gelinin önüne elma atması.* - c) *Sevgiliye, sevgi belgesi olarak elma göndermesi.* - d) *elma ağacının kuruması, gibi*²⁹...

“Kısrılık ve elma” ilişkisi, A n a d o l u 'da olduğu gibi, M a n a s destanı içinde de görülüyordu. *Ya k u p H a n*, çocuğu olmayan karısı için, “*gidip, elma ağacının altında yuvarlanmıyor*”, diye şikâyet ediyordu. Bunun üzerinde çok yerde durmuştuk. Yine K ı r g ı z şiirlerinde *Koşa*, kıyılarda biten *s a k s a u l* ağacunu tohumlarını, yalancı elmalara benzetiyordu³⁰. Şiirin içinde, bunun da ayrı bir manası vardır.

“Güz elması”, Türklerde yanakların bir güzelliği ve sağlık belgesi gibi görülmüştür. *De d e K o r k u t* kitabında sık sık şöyle dendiği görülür: “*Güz almasına benzer al yanaklım!*” Bu sözlerin pek çok çeşitlemelerini biliyoruz. “*E k ş i e l m a*” içinde, 11. yüzyılda halk ağzından derlenmiş çok güzel bir atasözü tanıyoruz³¹: “*Atası ekşi (açıg) elma yese, oğlunun dişi kamaştır (kamar)*” *K u t a d g u B i l i g* içinde, elma ile ilgili bilgi bulamıyoruz.

3. *Kavak ağacı*: A n a d o l u masallarında da kavak ile ilgili motiflere rastlanır. Ancak konuya ilk önce dış Türklerden başlayalım: “*E v l i y a K a v a k*”, yani “*Evliya terek*”, Hocend şehrinde bulunuyordu. “*Çocuğu olmayan kadınlar, bu ağacın dibine gidiyor ve dua edip, paçavra bağlıyorlardı!*” Bu notu, hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n vermiştir³². A n a d o l u 'da yalnızca kavağın mubarekliği pek görülmüyor.

“*Dir ek*” sözüümüzün bir karşılığı olarak, “*terek ve terek*” deyimleri, *Ku z e y* Türklerinde, k a v a k için de, söylenir. Tabii olarak A n a d o l u 'daki kavak türleri ile *O r t a s y a*'dakiler arasında da bazı ayrılıklar vardır. Bunun için kavak hakkında söylenen deyimler üzerinde duramayacağız. *Ku z e y*lerdeki *Teleüt* Türkleri, “*kavaktan yüksek ağaç yok*”, derlerdi³³. *Göge en çok uzanan ve göge yakın olan ağaçtır*. Bu konu üzerinde, *göğün direği* gibi kabul edilen ağaçlar ile ilgili bölümümüzde duracağız. Ayrıca, “*Temir terek*”, yani “*Demir kavak*” anlayışı ve deyişini de, bundan dolayı masallarda ve *Ku z e y - T ü r k mitolojisinde* görebiliyoruz³⁴.

²⁹ W. Eberhard, *Typen der Türkischer Volksmärchen*, s. 430.

³⁰ Radlof, *Proben*, III, s. 34/42: “... Söksöl kumga biter, bas (başı) almali...” *Koşa ile Bikenin* atışmasında.

³¹ Kağarlı Mahmud, III, s. 311: *Açıg alma - Acı (?) ekşi elma*.

³² A. İnan, *Müslüman Türklerde zamanın kalıntıları*, Makaleler, s. 468.

³³ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1062. Kavak, yani “*terek*” maddesi.

³⁴ Aynı eser, a. yer. “*Pay-terek*”, yani *Bay kavak* da denilir. “*Temir-terek*”, daha yerli ve eski bir deyimdir.

“Rüya da kavak”: Rüya da bir ağacın çıkıp, büyümesi, Batı Türklerinde daha çok bir hükümdârlık veya güç kazanma sembolü olarak görülmüştür. Nitekim Ebülgazi Bahadır Han'ın, *Şecere-i Terâkime*, yani Türklerin şeceresi adlı kitabında, böyle bir motifi görebiliyoruz:

“... Kerence-Hoca'nın oğlu Togurmuş, işini gücünü yoluna koyduktan sonra, çok yıllar önce görmüş olduğu bir rüyayı hatırlamış: Bu rüyada, göğsünden bir ağaç çıkmış, göğermiş. Yükselmiş, budaklanmış ve yapraklarla dolmuş, Togurmuş, sabah olunca Miran-Kâhin'e koymuş ve rüyasını anlatmış. O da şöyle demiş:

-“Sakın bu rüyayı hiç kimseye söyleme. Bu, çok iyi bir rüyadır³⁵” Bunun örneklerini, Osmanlı geleneklerinde de görebiliriz. Togurmuş, yani Doğurmuş, sonradan çok güç sahibi olmuştur.

“Ölüm ve dirilme sembolü”, kavak: Bu motif, özellikle Manas destanında çok görülüyordu. “Ocak'tan kavağın çıkıp, göğermesi ve göklere doğru tırmanması” iyi bir alâmet idi³⁶. Manas Han'ın dirilmesi de böyle bir rüya ile bağlanmıştı:

“... Manas'ın hatunu Kanıkey, bir rüya görmüş ve hemen koşarak, kayın babası Yakup Han'a anlatmış: “- Çok karanlık bir gecede, birden parlak bir ay çıktı. Çok karanlık bir günde, birden bir güneş çıktı. Birden bir kavak çıkmış, göklere kadar yükselmişti. Kavağın dallarından birini sen; birini de annesi eğmiş, dallara tırmanarak, göklere çıkmıştınız³⁷...” Bu rüyadan sonra, Manas'ın diriliş haberi gelmişti. Ölüm sembolü olarak bir kavağın çıkması ise, Manas'ın oğlu Semetey'in destanında görülüyordu:

“Semetey'in hatunu Ay-Çörek bir rüya görüyor. Rüya da, bir deniz ortasında bir kavak görülüyor. Bütün evliyalardan ruhlar buraya toplanıyorlar, ata biniyorlar ve bir kurban istiyorlar³⁸...” Bunun üzerine Semetey'in hatunu kocasının yola çıkmasını önlemek istiyor. Fakat başaramıyor. Bundan sonra Semetey'in ölüm haberi geliyor...

“Ruhlar ve kavak”: Anadolu'da da, bu anlayışla bürülenmiş kavak motifli masallar görülür. Ancak görüşümüze göre bu masallar, iyi derlenmemişlerdir. Bu konu üzerinde az sonra duracağız. Kavaklarda, bazan iyi ruhlar ve bazan da kötü ruhlar görülüyordu. Belki bu motiflerin derinlerinde, hayat ağacı anlayışı da yatabilirdi.

³⁵ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 35: *Şecere-i Terâkime*'den.

³⁶ Aynı eser, s. 514: *Manas* destanından.

³⁷ Aynı eser, a. yer: Rüya da, “kavağın çıkıp, yüceleşmesi”.

³⁸ Aynı eser, a. yer: Manas'ın oğlu Semetey destanından.

Tepe göz motifinin, İç Asya benzerlerinden biri olan *Er-Töştük* destanında da böyle bir ağaç görebiliyoruz: “...Oğlan, eğri büğrü bir kava k altında konaklar... Bir şeyini unuttur... Yeniden almağa gittiğinde, eğri kavağın altında bir devin oturduğunu görür... Oğlana uçan atı Çal-Kuyruk, öğüt verir”³⁹..” Eğri Kavak motifini, Anadolu’da da göreceğiz.

“Pınardan kavak çıkması” gibi bir motifi de Anadolu da görüyoruz. *Elvan* ve *Gemlik* bölgelerinde toplanmış masalarda, “*şehzade bir pınara düşüyor ve orada öldürülüyor. Pınardan bir kava k çıkıyor. O kavağın da kesiyorlar*”, böylece hayatına son veriyorlar⁴⁰. Herhalde bu kavak, şehzadenin ruhunun bir görüntüsü idi. *Nar tanesi* adlı yine bir Anadolu masasında ise, “*üvey annesinden kaçan bir kız, kuş donuna giriyor ve saklanıyor, fakat öldürülüyor. Kuşun kanından bir kavak göğeriyor. Bu kavaktan da kız çıkıyor. Üvey annesi öldürülüyor ve kız sevgilisiyle evleniyor*”⁴¹..” *Hızır*’ın da rol aldığı “*iki sihirli kavak*” masalı ise, çok karışıktır⁴².

“Secde eden kavak” da, *Ali Rıza Yalğın*’ın kitabında ve derlemelerinde görülüyordu: “*Göksün’de bir kavak ağacı, rüzgârdan güneye doğru devrilmmişti. Halk bunu, ‘kavak secde etti’ diye yorumlamıştı. Fakat öğretmenler buna kızmışlar ve kavağı kesmişlerdi*”⁴³. Kavak secde eder mi? Bu, başka bir şeydir. Önemli olan inanıştır. Nitekim öğretmenler de kızmışlar ve kavağı kesmişlerdi.

“Ak-kavak kıızı” : Bu masal da, *Ali Rıza Yalğın* tarafından derlenmiştir. *De de Kor kut* kitabındaki *Bey-Beyrek* hikâyesinin bir Güneydoğu Anadolu örneğidir: “*Bir derviş, oğlanın adını, Beyböyreği; tayının adını da Bengi-boz kor*”. Oğlan adını duyduğu, “*Ak-kavak kızını almağa gider. Atı, Bengi-boz da konuşur ve oğlana akıl verir*.” *Bir Altay - Türk* destanında olduğu gibi.. *Bey-Beyrek*, *De de Kor kut* kitabında olduğu gibi, “*Ak-kavak kıızı ile güreşir ve kıızı yener. Kız böylece Bey-Beyrek’e teslim olur*. Bundan sonra destanın, yeni katkıları başlar. *Uyuz-pınarı*, *Uykupınarı* gibi, pınar motifleri yer alır. Masal, sonra yeni *De de Kor kut* motifleri ile çerçevesi içine girer. Masalın başlangıcında, “*Ak-kavak kıızı, kötü bir ruh ve korkunç bir cadı*” gibi sunulur. Ancak sonradan, iyi bir sevgili haline dönüşür⁴⁴.

d) “Kavakta bir kız bulma” motifi, *Ankara ve Çankırı*’da derlenmiş olan, *Kamber* adlı bir masalda görülür. *Kamber*, kavakta bir kız

³⁹ Aynı eser, a. yer: *Er-Töştük* destanından.

⁴⁰ W. Eberhard, *Typen der Türkische Volksmärchen*, s. 182.

⁴¹ Aynı eser, s. 186.

⁴² Aynı eser, a. yer.

⁴³ *Ali Rıza Yalğın, Cenupta Türkmen Oymakları*, II, s. 362.

⁴⁴ A. R. Yalğın, aynı eser, II, s. 91.

bulur ve onunla evlenir⁴⁵... Kavağa çıkan kızlara, başka A n a d o l u masallarında da rastlanır⁴⁶.

“Kızların kavağa çıkması”, gerçek hayatta, başka nedenlerle de duyulmuştur. Söylendiğine göre bazı yerlerde, mart ayında kızlar kavağa çıkarılmış ve *kedi* gibi bağırırlarmış. Bağdırdıktan sonra da, utanırlarmış ve “*adetiniz batsın*”, diye de halka seslenirlermiş. Böylece koca ararlarmış. Belki eskiden, böyle şeyler de oluyormuş!

“Uzun kavak hazreti”, diye başlayan tekerlemeler de vardır. A n a d o l u ’daki bu sözlerde görülen “*hazret*” deyimini şaka yoluyla mı söyleniyordu; yoksa eski bir geleneğin bir devamı veya izi miydi? Görülüyor ki bu konular, daha da genişletilebilir.

U l u k a v a k , yani “*Bay-terek*”, daha çok *gök direği* anlayışıyla ilgili motiflerdir. Bundan dolayı bu konulara, az sonra döneceğiz. Kavak ile ilgili sözlerimizi, D e d e K o r k u t ’un şu muhteşem ve görkemli deyişiyle bitirelim:

“*Hanım Kazan! ünüm anla, sözüm dinle!*”

“*Alan sabah durmuşsun!*”

“*Ağ ormana girmişsin!*”

“*Ağ k a v a ğ ı n budağından yurgayuban geçmişsin*⁴⁷..”

4. Ç a m a ğ a c ı : K u z e y - T ü r k destanlarında çam, önemli bir yer tutar. Çünkü bu bölgelerde, daba çok yaygın olan ağaç, çamdır. A l t a y destanlarında *dünya ağacı* veya *gök direği*, bir çam idi⁴⁸. Halbuki bu dünya ağacı, Türk mitolojisinde kayın ve bazan da kavak idi. Yani kuzeye doğru çıkıldıkça, efsaneler ile masallarda, çam ağacı önem kazanıyordu.

“*Dağların kadısı katran, müftüsü ç a m d ı r* ’’ : A . R ı z a Y a l ğ ı n bu sözü *Aladağ*’ında duymuştu. *Binboğa*’da ise ona, şöyle denmişti: “*Dağların kadısı kamalak, müftüsü ç a m d ı r* ”⁴⁹. Görülüyor ki bizim *Toroslar*’da da çam, müftü oluyordu. Bu sözün de aslına inmek gereklidir.

5. Ç ı n a r A ğ a c ı : A n a d o l u ’da çınar ile ilgili inanışlarda, Türklerden önceki kültürler ile dinlerin de devamı ve izleri vardır. Bundan dolayı dikkatli olunmalıdır. Her ne olursa olsun Türkler de çınarı, bir *ulu ağaç* veya *D e d e K o r k u t* ’un diliyle, bir *kaba ağaç* olarak saymışlardır. *İdege-bey Des-*

⁴⁵ W. Eberhard, aynı eser, s. 284.

⁴⁶ Aynı eser, s. 187.

⁴⁷ *Dede Korkut kitabı*, 110.

⁴⁸ U. Harva. *Die religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker*, s. 52. *Dünya ağacı* bölümü.

⁴⁹ Ali Rıza Ya l ğ ı n , aynı eser, II, ss. 12, 175.

tanı içinde baba, oğul M u r a d ı m için, “çınardan bir beşik yaptırmıştı⁵⁰”. Susam kürkü soğuk olur diye, “gök sincab (tiyin) ile de beşetmişti...”

A n a d o l u masallarında çınar, ulu bir ağaç olarak görünüyordu. H a r a - m î M e h m e d masalında, “şehzade haramfiyi, bir pınardan atına su verirken, bir çınara saklanmış olarak bulmuştuk⁵¹...” Burada da “pınar-at-ulu ağaç” motifleri, yanyana görülmektedirler. Çınarı bir ulu ağaç olarak kabul edersek, Anadolu masallarında buna benzer başka anlamları da açıklayabiliriz⁵².

A n a d o l u masallarında meşe, saksaul hakkında da, bazı düşünceler vardır. Meşe ve saksaul üzerinde O r t a s y a masallarında da, benzer görüşler yer alıyordu⁵³. Hangi bölgede ne tür ağaç bol ise, masal motifleri de onlar üzerinde toplanıyordu.

6. K a y ı n a ğ a c ı : Kayın ağacının Türk mitolojisi ile masallarındaki yeri, çok bambaşkadır. Yalnız Ortaasya’daki kayın ile, A n a d o l u ’da kayın denilen ağaç arasında ayrılık vardır. Ancak her ikisi de birbirine benzerler. O r t a v e K u z e y A s y a ’daki kayın, (al.Birke), A n a d o l u ’da y o k - t u r . A n a d o l u ’da karaağaç adı ile unılan ağaca, (a.Buche), kayın denilir. Bunları bilmede, bir yarar vardır. Ancak, “k a y ı n g e l e n e ğ i n i n O r t a s y a ’dan Anadolu’ya nasıl gelmiş olduğunu göstermesi bakımından da” bu örnek, Türk kültür tarihi bakımından büyük bir değer taşır.

a) “ D e d e K o r k u t ’ta kayın”, ancak oklar dolayısıyla geçmektedir. O s m a n l ı o k - n â m e ’lerine göre, herhalde Fatih’e kadar Osmanlı okları da kayın ağacından yapıyordu. Bu, hangi kayın idi? Ortaasya’daki kayınları, A n a d o l u ’da bulabilmek çok zordur. Her ne ise... D e d e K o r k u t ’ta kayın, şu nedenlerle geçiyordu:

1) “Üç yelekli kayın oklar atıldı” (DK,63-11). - 2) “Kargı dilli kayın oklar atıldı...” (132). - 3) “Koşa burçtan, kayın oku eğlenmeyen, Yağırınç oğlu İl-Altın...” (205) - 4) “Kayın dalı yeleğinden, som altınlı benim okum!...” (207).

b) “ G ö k - d ü n y a a ğ a c ı olarak kayın”: Yerden göklere uzanan mitolojik bir ağaç motifi, hemen hemen pek çok dünya mitolojilerinde görülür. Gögün direği ile ilgili bölümümüzde bu konuya daha geniş olarak döneceğiz. A l t a y - Türk mitolojisindeki bu dünya ağacı için, Bay-Kayın adı verilirdi. Yukarıdaki kavak bölümümüzde de gösterdiğimiz gibi, göklere yükselen kavağa da, “Bay-Terek” adı verilmişti. Buradaki terek, tirek sözleri, bizim direk sözümüzün başka bir anlayışıdır.

⁵⁰ Radlof, *Proben* IV, s. 136/173: *Muradım* destanından.

⁵¹ W. Eberhard, aynı eser, s. 166.

⁵² Aynı eser, s. 288 vd.

⁵³ *Proben*, III, s. 34/42: Ulu Biko ve Koşa'nın atışmalarında. Kuşa, bir “Soyul” idi.

B a y - K a y ı n anlayışını, **A l t a y - T ü r k** şamanizminin en iyi bir araştırıcısı olan **A n o h i n** açıklamıştır. Ona göre *Bay-kayın*'ın resmi Altay şamanlarının davulları üzerinde de görülüyordu: “*Bu mubarek kayın, ebe kuşağı'nın altına kadar uzanıyordu. Önceleri her halde tanrı ile bir imiş ki, bunun için tanrıdan ayrılan kayın, (Kudaydan ayrılgan kayıng) adı veriliyordu. Bu ağacın üzerine yıldırım da düşmüyordu*”⁵⁴. Kurban töreni de, sembolik olarak bu kayının dibinde yapılıyordu.

“**B a y - y ı g a ç , B a y - a ğ a ç**, gibi yer adları, 11. yüzyılda, yani **K a ş - g a r l ı M a h m u d** çağında, İslâmiyeti kabul etmiş Türkler arasında da görülüyordu. *Küçe* ile *Uç* şehirleri arasında ve *Uç*'a yakın bir yer adı idi”⁵⁵.

“**Mukaddes veya mubarek k a y ı n**”, Kuzey Türklerinin efsaneleri ile törenlerinde önemli bir yer tutardı. Hocamız Abdulkadir. İ n a n , *müslüman şamanların* bile, afsun yaparken, ellerinde bir kayın dalı bulundurduklarını görmüştü. Bu *mubarek k a y ı n l a r* için söylenen dualar, pek çoktur. Bunlardan hocamızın seçtiği bir duayı burada sunalım⁵⁶. Çünkü bu duadan, *mukaddes kayının* nasıl olduğunu da öğrenebiliyoruz:

“Altın yapraklı mubarek (kutluk) kayın! Sekiz gölgeli mukaddes kayın! Dokuz köklü altın yapraklı B a y kayın! Ey mubarek kayın ağacı, sana kara yanaklı bir ak kuzu kurban ediyorum!”

c) “**H ı z ı r ve k a y ı n a ğ a c ı**” : Bu kitapta, *Türklerde H ı z ı r* anlayışı ile ilgili olarak, ayrı bir bölümümüz vardır. Yani Türkler, İslâmiyetten çok önceleri de, kendilerine göre “*ilâhî bir ihtiyar*” motifine sahip idiler. Bu sakallı ve yaşlı kişi, yiğitlere ve insanlara yardım ediyordu. Çok kuzeylerdeki Türk masallarında, “*Hızır-deniz-kayın-ad verme*” motifleri, yanyana görülüyordu. Bunlardan birini, çok kısa bir dille sunmağa çalışalım:

“*A y - M a n g u s*'un kendisi fakir bir öksüz. *Atı ise eyersiz. Deniz kıyısındaki k a y ı n ağacının altında yatıyor. (Bu kayın, Bay-Kayın olmalıdır). Çünkü a t ı o n a , öyle öğütlemiş. Bir ara kayın ağacının üzerindeki bir a k s a - k a l l ı , yiğidi çağırıyordu. “Sana a d ı n ı vereyim”, diyor. Ayrıca, “ben insanoğlu değilim”, diye de bir açıklamada bulunuyor...”*⁵⁷. **A k - s a k a l l ı**, yiğide adını vermekle, ona yardım ediyor ve belki de bir ilâhî güç veriyordu.

İslâmiyetteki **Hızır** da, bazı çevrelerce *Tâba* ağacı ile ilgili görülmüştür. **E v l i y a Ç e l e b i**'ye göre *N o g a y* Tatarları ile müslüman *D a ğ ı s t a n l ı l a r*, bir ağaca tapıyorlar ve bazan da bu ağacın içine ibadet için, *mihrab* ya-

⁵⁴ **A n o h i n**, *Altay Şamanizmine ait Maddeler*, bk. **A. İ n a n**, *Makaleler*, s. 447.

⁵⁵ **Kuşgarlı M a h m u d**, III, s. 158. Bu şehirler, Tanrıdağlarının güneyindeki, *ipekyolu* üzerindedirler.

⁵⁶ **A. İ n a n**, *Şamanizm*, s. 64.

⁵⁷ **P r o b e n**, I, s. 331/335. Bu **Altay** destanları, çok mitolojiktir. ●**laylar**, göklerde geçer.

piyorlarmış. Onlara göre, “bu ağaç, İskender’e Cebrail’in eliyle gönderilen *Tûba* ağacının dalından bitmiştir. Bu dal bu yere, *Hızır* eliyle dikilmiştir...” Bu notu ve vesikayı, Hocamız Abdulkadir İnan bulmuştur⁵⁶. Radlof’a göre, “Kuzeylerdeki Şor Türkleri, mukaddes bir kayın yanında, *ataya kurbana* veriyorlar ve buna, “şajil” diyorlardı”⁵⁷. Bu konu üzerinde, ağaç-ata ile ilgili bölümümüzde duracağız.

Ağaçlara “Saygı”

Mukaddes ağaç ile mubarek (*kutlu*) ağaçları birbirinden ayırmak gerekir. *Mukaddes* ile *mubarek* sözlerinde, derin bir mana ayrılığı vardır. Eski Türkçede *ıduk* ile *kutlug* sözleri arasındaki ince bir ayrılık olduğu gibi... 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, şöyle diyordu: *Kâfirler, (yani müslüman olmayan Türkler), büyük bir dağ gibi, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye, ‘‘Tengri’’ derler. Bu yüzden bu gibi şeylere secde eder, yükünürlerdi*⁵⁸...” Konuyu bu kadar basit olarak ele almak doğru olmasa gerektir. Saygı, başka; tapma ise başka şeydir. Tarihçi Gerdizide, kuzeydeki Kırgız Türklerinin, “*güzel ağaçlara tapındıklarını*”, söz konusu ediyordu⁶¹. Herhalde vadiler ile ormanlar arasında veya dağların yüksek yerlerinde kalmış Türklerde böyle inanışlar olabilirdi.

“Kaba ağacın kesilmesin”: *De de Kor kut*’ta dua edilip, *alkış* yapılırken, “*kaba ağacın kesilmesin*” diyesöylenen söz, saygı, hayat ve yurt anlayışlarıyla dolu, derin bir manayı anlatıyordu. Türklerdeki ağaç sevgisi ile saygısını, her zaman tapınma ile yorumlamak doğru değildir. Tapınma, belki *Oğuzlarda* saygıya dönüşüyordu.

DÜNYA AĞACI

Bu konu üzerinde, “*göğün direği*” ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak duracağız. Bu ağaç, dünya mitolojilerinde, “*hayat ağacı*” olarak da anılmış ve o manada anlaşılmıştır. Bu meseleleri 1. cildimizde ve bu kitapta geniş olarak ele almış bulunuyoruz. Konuyu şöyle bir özetlemede de yarar vardır:

“*Demir-kavak*” motifini de, yine Türklere göre, yerli bir inanış olarak görebiliriz. Bir çeşit göğün direği olan bu kavak, *Altay-Türk* masallarında, “*Temir-terek*” adıyla geçer⁶². *Terek*, *tirek* ve *direk* sözleri, ma-

⁵⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 64.

⁵⁷ Radlof, *Wörterbuch*, IV, s. 980.

⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 377. Aslında Kaşgarlı Mahmud da kitabında sık sık, *Tanrı*’ya “*Tengri*” diyordu.

⁶¹ A. İnan, *Şamanizm*, s. 8: *Gerdiz*’den.

⁶² Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1062. “*Kuup yıldız*” bölümüne bakınız.

na bakımından da birbirlerine yakındırlar. Ayrıca Türklerin *katup yıldızı* için söyledikleri, *demir kazık* sözünü de unutmayalım.

Önasya mitolojilerinde de bir *bakır ağaç* motifi görülüyordu. Yakut'a göre, bu ağacın gölgesinde, 1000 kişi barınabilirdi. Ancak Türklerdeki *Demir-kavak* anlayışını destekleyen, başka motifler de vardır. *Demir dağ*, gibi... Kırğız -Türk destanlarında, *Munar adı verilen çok büyük bir ağaç vardı*⁶³.

Altaylarda, "Dünya ağacı"

Uno Harva, Asya'nın en doğusuyla, batısındaki bilgileri ana çizgileriyle toplayıp, dünyadaki diğer paralelleriyle karşılaştırmak istemiştir⁶⁴. Ancak Uno Harva'da ne bir Türkoloji ve ne de bir tarih bilgisi vardır. Bu bakımdan görüşlerini, yeniden bir tenkid süzgecinden geçirip, eleştirmek gereklidir:

1) "Demir dağ üzerindeki Huş ağacı": Bu inanış, dış tesirlerin az girdiği, Abakın Türklerinin alplık destanlarında görülüyordu: "... Dünyanın ortasında bir demir dağ vardı. Bu demir dağın üzerinde de, 7 dallı beyaz bir huş ağacı bulunuyordu..." Huş ağacı ile dallarının sayısının 7 olması, Ön ve Güney Asya'nın tesirlerini göstermektedir. Moğol kavimlerinde ise, Hind ve Tibet tesirleri, daha çoktur.

2) "Tanrıların atlarını bağladıkları ağaç": Bu daha çok *Potani* tarafından derlenmiş *Ortaasya* inançlarında görülür. Bu konu üzerinde, göğü direği ile ilgili bölümümüzde duracağız. Ancak Uno Harva'nın *Ostiyakları* n 7 katlı ağaçlarıyla bunu karşılaştırmasına bir gerek yoktur. Çünkü Ostiyaklarda, belli başlı bir at kültürü bulunmuyordu. *Castren*'in topladığı bir Altay efsanesine göre ise, "büyük bir dağın dibindedik yamaçlı bir ırmak vardı. Bu dik yamaçta, *İrle-Han*'ın dört köşeli bir evi bulunuyordu. Evin önündeki *9 kara çam ağacına, İrle-Han*'ın yeğenleri, atlarını bağlıyorlardı..." Burada da, yukarıda üzerinde durduğumuz, "İrmak-dağ-ağaç-at bağlama" birleşik motifleri yine karşımıza çıkıyordu. Ağacın dibindeki, *hayat suyu*'nu da buna katmak gereklidir. Türk kültürü bakımından pek fazla önemleri yoktur. Asıl önemli olan, *De de Kor kut*'taki şu sözlerdir:

"Başın ala bakar olsam, başsız ağaç!

"Dibin ala bakar olsam, dibsiz ağaç!.."

⁶³ Yudahin, *Kırğız Sözlüğü*, s. 574.

⁶⁴ Uno Harva, aynı eser, s. 53 vd.

GÖK AĞAÇLARI

Gök ağaçları yaygın olarak bir dağ üzerine oturtulurdu. Dokuz tane dedalı vardı. Bir yanında ay, diğer yanında da güneş bulunurdu: Gök ağaçları, Batıya doğru gidildikçe, "Yedi dallı" olurdu. Bazı Türklere göre ise bu ağaç, "Dokuz köklü" idi. Bazıları ise bu ağacı "Altın yapraklı, sekiz gölgeli" diye anarlardı. Moğol kavimlerinin Dünya Ağacı anlayışına ise, Buda ve Lama dinleri, derin olarak tesir etmiştir.

3) Kayın ağacından türeme: Bu inanış, Kuzey Türklerinde çok yaygın olarak görülmektedir. Yakut Türklerinde ölümsüz şamanlar gökteki ağaçtan türemişlerdi. Tanrı, "sekiz ağaç" dikmiş ve onları böyle yaratmıştı. "Gökteki bu kutlu ağacın yaprakları solmazdı. Ölümlü şamanlar ise, yerdeki ağaçlardan türemişlerdi. Onların ağaçları ise, soluyordu". Altay Türklerine göre, "İnsanlar türediği zaman, Umay-Ana' mızla birlikte, iki kayın ağacı da yere inmişti"

Toba devletinde ise, "Ölü gömüldükten ve gerekli tören yapıldıktan sonra, bir orman dikilirdi". Abdulkadir İnan Hocamız, bunu benzer bir inanışı, Kara-Koyunlu'larda bulmuştur

Manas destanında da, "Ak sakallı bir ihtiyar (Hızır), kayın ağacından inerek çocuğa yardım etmişti". Anadoluda ise, "tek ve ulu ağaçlar"ın nasıl kutlu sayıldıklarını, hepimiz biliyoruz. Fin-Ügor Kavimlerinde de, "ağaçtan türeme" inanışları çok yaygındır. Fakat gelişmemiştir.

4) Oğuz Kağan'ın, ikinci hatununu bir ağaç kovuğunun içinde bulmuş olduğunu da unutmayalım. Daha sonra Batıya gelen Türkler, Önyasya mitolojileri ile kendi inanışlarını birleştirdiler. Yakut Türklerine göre, "Yaratılmışların hepsi, bu tek ve ulu ağaçtan besleniyorlardı. Doğum Tanrıçası Kübey-Hatun da, bu ağacın içindeydi": âdem ile Havva da, Önyasya mitolojisinde bu ağaçla ilgili görülmüştür. Fakat ayrı motif ve inanış içinde.

5) Er Sogotok Efsanesi: Geniş eserimizde, ağaçtan türeme ile ilgili bu Türk efsanesinin, dört ayrı şeklini sunmuştuk. Middendorf'un derlediği efsane, kısaca şöyledir:

"İnsanın ilk atasının adı, Er-Sogotoh idi. (Bu, âdem olmalıdır). Bu ilk atanın köşeleri gümüşlü, elli kapılı, kırk pencere, çatısı otuz kirişli bir evi vardı. (Böyle bir ev, Oğuz destanında da görülüyor). Doğuda ise, Ağaç Hakan bulunuyordu. Ağaç Hakanın, kökleri yeri kaplıyor, dalları ise gökleri deliyordu. Kökünden Hayat Suyu kayıyor ve herkes can veriyordu. Bu ilk insana, "Yalnız İnsan" adı verilmiş idi. Babası, Gök Tanrısı ve annesi ise Kübey Hatun, idi..."

Bu efsane, ‘ ‘ H u d y a k o v ’ un derlemelerine göre ise, şöyle anlatılıyor: “Dünya, s e k i z k ö ş e l i m i ş ve ortasında da, sarı bir g ö b e k varmış. Büyük bir ağaç, göğün üç katını delip, göklere çıkarmış. Ağaç, Tanrıdan süslülmüş, kabukları g ü m ü ş l ü y m ü ş , budakları dokuz kollu bir ş a m d a n m ı ş , yapraklarının her birisi ise, bir a t d e r i s i kadarmış. Ağaçtan s a r ı bir s u çıkarmış. Ondan içen kutlu olur ve mutluluk bulurmuş. İnsanın ilk atası da bu sudan içmiş ve hemen hayat bulmuş..”

G o r o h o v ’ un derlediği efsaneye göre ise, Göklerin en üst katında ‘ ‘ D o k u z F e l e k ç ı ğ ı r ı s ı ’ ’ vardı ve bu çığrı durmadan dönerdi. Onun altında ise, 7 k a t g ö k vardı. C e n n e t , 7 kat göğün en üstünde ve ortasında bulunurdu. Burada, ne ay ve ne de güneş batardı. Dünyanın S a r ı G ö b e ğ i ’ nden çıkan ağaç, buralara kadar uzanırdı...” A k - O ğ l a n adlı ilk insan, ağaçla konuşmuştu. Ağaçta ona, su, ateş ve demir vererek, yere göndermişti...” Büyük devlet kurmuş Türklerde ve U y g u r l a r d a , ilk insan, doğrudan doğruya ağaçtan değil; Tanrının gönderdiği nur yoluyla ağaç gövdesinden türemiştir.

Y a k u t Türklerinin bu efsanesinin en değerli metni, B ö h t l i n g tarafından derlenmiştir. Bu derlemede “(ilk ihsan, yani E r - S o g o t o h ’ un vücud yapısı, O ğ u z H a n ’ ı andırır). Destanda, K ö k - B ö r ö , yani G ö k K u r t l a r ın geçişi de, (Türk mitolojisi bakımından), değerlidir. H a y a t A ğ a c ı ise burada, göğün d o ğ u y ö n ’ ünde yer almıştır. Efsanede g ü n e y yönüne ise, Türklerin kutlu ağacı sayılan, bir ‘ ‘ k a y ı n a ğ a c ı ’ ’ yerleştirilmiştir. İlk insan, H a y a t A ğ a c ı ’ nın önüne gitmeden önce, “üç defa ‘ ‘ g ü n e ş e s e l â m ’ ’ vermişti. Destanda kayın ağacı hakkındaki Türk geleneği, H a y a t a ğ a c ı n d a n d a h a ü s t ü n t u t u l u y o r d u .

O ğ u z H a n gibi büyümüş ve O ğ u z H a n gibi ava çıkmıştı). K a r a - H a n ’ ın ülkesine gitmiş kızını istemiş ve savaşmıştı. O n o ğ l u ve d o k u z k ı z ı o l m u ş t u . A z r a i l , (D e l i D u m r u l h i k â y e s i n d e o l d u ğ u g i b i) , k u ş d o n n a g i r e r e k g ö r ü n m ü ş t ü . . . ”

(Bu efsanelerin geniş metinleri ile açıklamaları, müslüman Türklerdeki, “H a y a t S u y u , H ü m a K u ş u , T â b a A ğ a c ı ” hakkındaki anlayış ve bu inanışların çeşitli çağlardaki gelişmeleri için bk. *Türk Mitolojisi I*, Ankara, 1971, s. 91-114.)

6) ‘ ‘ B a y - T e r e k ’ ’ , yani Bay-kavak, ulu kavak motifi, Türkler için daha yerli bir motif gibi görünmektedir: “Yaralanan K o z u - K ö r p ö z , bu ulu kavağın altında yatarak, yardım dileniyor⁶⁵. Birisi, “rüyasında evinin ar-

⁶⁵ R a d l o f , *Proben*, IV, s. 18/22: Pai Terek = Erkli kavak.

kasında bir *B a y - T e r e k* görüyor”. Bu rüya iyi yorumlanmıyor⁶⁶. “*Ulu ağacın yanındaki bir ev*” motifi, başka bir masalda da görülüyor. *K a r a c a* adlı bir dev veya kötü bir ruh da, burada bulunuyormuş. *K a r a c a*, avlanmağa gelen iki kardeşi yutuvermiş⁶⁷.

“*Yiğidin, ulu ağaçtaki kuş yuvasında i k i y u m u r t a* bulması” da, yabancı bir motif gibi görülmektedir⁶⁸. “*Ana ve ata ağaç*” ile ilgili bölümümüzde bu konuya yeniden döneceğiz.

ANA VE ATA AĞAÇ

“*Atam adını sorar isen, kaba ağaçtır!*”

“*Babam adını sorar isen, Kağan arslandır!*”

D e d e K o r k u t’taki bu muhteşem, görkemli ve manalı sözlerle başlayalım. Bu sözlerde mitoloji veya din ile inanışları arama gereksiz bir iş olur. *O ğ u z l a r*, ne *şamanist* ve ne de vadilerde, ormanlarda kaybolmuş Türk kavimleri idiler. *Büyük devlet kurmuş*, ileri bu Türk kesimlerinde de, her şey rağmen, eski Türk geleneklerinin izleri görülebiliyordu. Artık bu anlayış ve inanışlar, *O ğ u z* kesimlerinde sembolleşmişlerdi. *O ğ u l* ve kardeş, “*kaba ağacın, dal budağı*” idi. Bu da semboliktir. Ancak *kütük* ile *soykütüğü*’nün sembolü, bir *kaba ağaç* idi. Bu da soyun, köklü, büyük ve eski olduğunu gösteriyordu. Bunlar, dilde kalmış mecâzlar ile sözler ve onların sembolleridir.

1) *Ağaç K o v u ğ u* ve doğum: Bu konu üzerinde, *O ğ u z H a n* destanı ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak duracağız. Ancak bu anlayış ve inanışı, ana çizgileriyle burada belirtmek gerekiyor:

a) *O ğ u z Kağan, ikinci hatununu, bir ada içindeki, bir ağaç kovuğu içinde bulmuştu*. Biz bunu, yer güçlerinin kızı veya sembolü olarak kabul etmiştik. Nitekim oğulları da, “*Kök, Dağ, Deniz Hanlar*” idiler.

b) *K ı p ç a k*’ın annesi, kendisini yine bir ağaç kovuğunda doğurmuştu: Bundan dolayı da çocuğun adı, ağaç kovuğu manasına gelen, *Kıpçak* konmuştu.

c) “*K a r a A t l ı H a n*, oğlunu, kutlu ve uğurlu bir ağacın kovuğuna saklıyordu”: *R a d l o f*’un derlediği bu güzel *A l t a y* efsanesinin geniş bir özetini, “*Türk mitolojisi*” adlı eserimizde sunmuştuk⁶⁹. *Kara Atlı Han*’a bir oğlunun olacağını da, bu ağaç üzerindeki bir kuş müjdelemişti.

⁶⁶ *Pröben*, IV, s. 11/4: “*Bu gün yaman düş (tüş)gördüm, balanı! Evim (üyüm) ardında P a i - T e r e k (Ulu kavak) gördüm, balanı! Evin üstüne yağıldı (yığıldı), balanı! Kapımın karşısında (işigim alanında), bir sarı yılan, balam! (Yoluma süzülüp (sezilip), yattı balam!...)*” Yılanlar sonra da, *K u r t l a r* geliyorlar.

⁶⁷ *Pröben*, IV, s. 188/233: *Algazar* destanında.

⁶⁸ *Pröben*, IV, s. 2/3: “*Altın yumurtga*”: *Contay Mergen* destanı

⁶⁹ *Türk Mitolojisi*, s. 313. *Kara Atlı Han* destanı.

2) Çocuk veren ağaç ruhları: Bu, çok geniş ve yaygın bir gelenektir. Çocuğu olmayan M a n a s 'ın babası karısıaa, "e l m a a ğ a c ı 'nın dibi-
ne gidip, yuvarlanmıyor"; diye çattıyordu. Çocuğu olmayan bir kadının, elma
ağacının altına gidip, yuvarlanmasıyla, ne gibi bir yarar görülüyordu? A n a -
d o l u masallarında da d e r v i ş l e r veya H ı z ı r, "çocuğu olmayan çiftlere
bir e l m a verirler". Bu da Türk masallarının çok yaygın bir motifidir.

"Yer-ağaç ruhları", çocukların verilmesinde herbalde önemli bir rol oy-
nuyorlardı. Hocamız Abdulkadir İ n a n , bu konuda bir kaç değerli vesika
vermiştir:

a) "Çocuğu olmayan Ya k u t kadınları; katlu bir ağacın dibinde, a k -
b o z b i r a t derisinin üzerine oturup, "Y e r i n s a h i b i " 'nden, ağlaya sız-
laya çocuk dilerlerdi". b) M ü s l ü m a n Kırgız-Kazak Türklerinde, "çocuğu
olmayan kadınlar, sahradaki "t e k a ğ a ç ", kuyu, pınar veya su yanın-
da, koyun kesip, geceleyerek çocuğu dilerlermiş⁷⁰..." A n a d o l u 'da da buna
benzer, ağaçlara bez bağlama yoluyla çocuk dileklerine rastlanır.

"K u ş y u v a s ı ile ç o c u k l a r " arasında da bir ilgi görülmüştür. An-
cak Türklerin bu anlayışlarını, A n k a k u ş l u ağaçlarla karşılaştırmamak
gereklidir. Zaten bu gün de biz, e v i m i z ve y u v a m ız deriz.

3) B o y ve a i l e ağacı: Mitolojiye ve çok eski Türk geleneklerine in-
meden önce, bu anlayışı, bugünkü Türkler için normal karşılamak gereklidir.
D e d e K o r k u t 'taki şu sözlerin içlerinde çok eski Türk inanışlarının çeşit-
li izleri vardır: "K a b a a ğ a ç t a d a l b u d a ğ ın k u r u m u ş i d i " - "Gölgelice
k a b a a ğ a c ı m kesilmiştir". - "Gölgelice k a b a a ğ a c ı n kesilmesin! k a -
m ın a n g ö r k l ü s u y u n k u r u m a s ı n ! ..." Bunlar artık Türk dili ile gelenekleri-
nin, kalıpları ve mecazları baline gelmiştir. Nitekim B a s a t d a , atasının adının
ağaç olduğunu söylüyordu.

"A ğ a ç a t a l ı kağanlık", U y g u r devletinin türeyiş efsanesinde gö-
rülüyordu. I. cildimizde tam olarak tercümesini sunduğumuz bu efsaneye gö-
re, ağacın üzerine n u r inmiş ve böylece hanedanın dört üyesi, bu ağacın
gövdesinden çıkmıştı. C ü v e y n i 'ye göre, "Uygurların türedikleri ağacın birer
d a l ı d a , h e r U y g u r e v i n d e , d u v a r d a a s ı l ı o l a r a k d u r u r d u " ⁷¹. Bu bir çeşit,
toplumun s o y a ğ a c ı gibiydi.

"Boy sembolü olarak, a ğ a ç " : Ç i n g i z H a n d a , Çingiz-nâme'ye gö-
re, 12 Türk boyuna b e l g e olarak, birer kuş, damga, uran (savaş parolası)
ve bir a ğ a ç t a y i n e t m i ş t i . . . " Ç i n g i z - n â m e , Türk geleneklerinin tesirle-

⁷⁰ A. İ n a n , Şamanizm, s. 167 vd.

⁷¹ Türk Mitolojisi, I, s. 78. Cüveynî'den.

ri altında kalmış geç bir eserdir⁷². A n a d o l u köylerinde de, köylülerin altında oturdukları, korudukları ve köyün ortasında bulunan böyle ulu ağaçlar vardır.

“Mukaddes kayına verilen s o y (söök) kurbanı” da kuzeydeki A l t a y dağlarında verilir. R a d l o f 'a göre bu törene, “Şajil” adı verilirdi⁷³. Bu deyimi, burada açıklayamayacağız.

4) Evi ve aileyi koruyan ağaç ruhu: Dede Korkut'ta da, kaba ağacın ev ve aile ile ilgisi üzerinde, sık sık vurgulama yapılıyordu. Ancak bunun artık bir din inancı ile ilgisi kalmamıştı. Bu konuda yine hocamız Prof. Abdulkadir İ n a n 'a müracaat edelim: Kuzey-doğu Müslüman Türklere ev iyesi ile orman iyesi, yani “evin sahibi ruh” ile “ormanın sahibi ruh” yanyana anılıyorlardı. Bilindiği üzere A l t a y şamanizminde, evin ve ailelerin koruyucu ruhları için bu Türk ağzında, “Aruu Körnös”, yani iyi ruhlar denirdi. A n o h i n 'in derlediği bir Altay duasında bu ruhlar için, şöyle deniliyordu:

“Kızıl - ağaç sahipli (belüü), üç boğumlu B a y - K ü r m ü ş ! A t a olup koruyan (sakıgan), a y g ı r olup (sürüleri) güden, altı çatallı (çadırın), kuyugun, yani zırhın (koruyucusu)! Yazı yerlerin kötülerine (yaman), yol vermiyorsun⁷⁴!” Eski Türklere at sürülerini çobanlar değil; a y g ı r l a r güderlerdi. Bu da çok değerli bir vesikadır. Yazı yerlerdeki yurtlukların iyileri de, yine bu ruhlardan dileniyordu. Asıl önemli olan, bu ruhların, “kızıl ağaç sahipli” olmaları idi. Çok daha geri Türklere böyle bir gezinti yaptıktan sonra, D e d e K o r k u t içindeki sözleri, daha iyi anlayabiliyoruz.

“A k - k a v a k k ı z ı ”, Anadolu'da görülen bir masal motifidir. Hem de Güney-doğu A n a d o l u 'daki T o r o s T ü r k m e n l e r i 'nde de! Kavak ile ilgili bölümümüzde, kavaklar ile kızlar arasındaki ilişkiler üzerinde durmuştuk. Kızlar niçin kavakta bulunuyor veya kavaklara çıkıyorlardı? Bu da herhalde bize birşeyler anlatıyordu. Mitoloji araştırmalarında, kesin olarak konuşulamaz.

5) Müzikli ağaçlar: Uygur devletinin türeyiş efsanesinde, hanedanı kuran beş çocuğun doğduğu ağaçtan, çocukların doğumundan önce, bazı müzik sesleri geldiği söyleniyordu. Bu efsane motifine yakın iki örneği de biz sunmağa çalışalım A k - K ö b ö k destanı'nda yiğid, “kemençesini (kıcak) en güvenli yer olarak (mubarek) k a y ı n a ğ a c ı 'na asıyor. E ğ i l s e d e

⁷² A . İ n a n , Şamanizm, s. 47. Hakan her boyu, sembol ve bağımsızlık belgesi olarak, bir ağaç veriyor veya gösteriyordu.

⁷³ R a d l o f , Wörterbuch, IV, s. 980.

⁷⁴ A n o h i n , Altay şamanlığına ait maddeler, bk. A . İ n a n , Makaleler, s. 430.

kırılmaz, diyor ve kayın a bir şiir söylüyor⁷⁵...” Bir başka yerde de yiğid, yatık çalgısını (yadigan), aynı ağaca asıyordu. Ancak bu ağaçlardan biri meşe; diğeri de kayın idi.

AĞAÇLARIN RENKLERİ VE ÖZELLİKLERİ

Burada ağaçların renkleri dış görünüş ve botanik bakımından ele alınmamıştır. Türklerin inanış ve duyguları da, ağaçlara çeşitli renkler vermişlerdir. Yukarıda, Kırgız -Türk destanlarında ve *Munar* adı verilen, ulu ağaçtan söz açmıştık⁷⁶. Aynı Türklerde bu söz, “serab, hafif karanlık, havanın hafifce beyazlığı” için de, söylenir. Belki bu, “*bun, bung*” anlayışı ile de ilgili olabilirdi. Bunun örneklerini *Anadolı*’da da görebiliriz. Biz burada yalnızca bir kaç örnek sunacağız:

1. “*Al ve kızıl ağaçlar*”: *Al ve kızıl* renkler Türklerde, duygulara bürünmüş veya inanışları yansıtan renklerdir. *Altay -Türk* destanlarında, “*Karanlık ve korkunç ormanlar*”; çoğu zaman “*al yış*”, yani *al orman* adı ile anılırlar⁷⁷. Yine bu destanlarda ilâhî ve korkunç kurtlar için de, *Al-börü* denirdi. *Al-bastı* ruhu da, bunun başka bir örneğidir.

Anohin’in bildirdiğine göre, evleri ve aileleri koruyan ruhlar için de, “*kızıl-ağaç sahipli*” tanıtması yapıldı⁷⁸. Türk illerinde, bu adları taşıyan bir çok yer adları da vardır. Bunlar üzerinde durmayacağız.

“*Ala - ağaç*”, normal bir renk bildirmesidir. *Kaşgarlı Mahmud*’a göre *Ala-yığaç*, sınıra yakın bir yer adı idi⁷⁹. Bu konuda örnekler daha da çoğaltılabilir.

2. “*Kara - ağaç*”: Ağacın normal rengine bakılarak bu ad, ağaçlar için veya yer adları için, *Anadolı*’da da çok söylenmiştir. *Kara orman*, diğer dillerde olduğu gibi, Türklerde de karanlık ve sık ormanları tanıtmaya için anılmıştır. Biz bunu abartmak için *kapkara* veya *kap-karanlık* da deriz. Kuzey Türk destanlarında ise karanlık ormanlara, çok daha manalı, “*tün kara yış*” yani orman tanıtması yapıldı⁸⁰. Burada tün, gece ile kara, yanyana getiriliyordu.

“*Kuru ağaç*” veya kötü ağaç manasında da, söylenmemiş değildir. Kuzeylerdeki *Muradım* destanında, şöyle deniliyordu: “... *Karga konmaz ka -*

⁷⁵ Radlof, *Proben*, IV, s. 56/68: “*Ak-Köpök, türlü hünerli (türlü yakıt ünörlü) idi. Önce santuru-nu (yadugan), kayına astı: “Kayın ağaçları budaklıdır! Eğilse de (kayıssa), kırılmaz (sunbas), iyileşince döner alırım...”*

⁷⁶ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (terc.), s. 574.

⁷⁷ Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 349.

⁷⁸ Anohin, *Altay zamanlığına ait maddeler*, bk. A. İnan, *Makaleler*, s. 429.

⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 82.

⁸⁰ Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 1548.

r a a ğ a c a , k a z k o n d u r d u n , M u r a d ı m ⁸¹!..” Böylece *Muradım*'in yaptığı iyi işler, anlatılmak isteniyordu. “*Tanrı Ülgen, ay ve güneşi hareket ettiren, ak bulutu aşırın, k a r a a ğ a c ı p a r ç a p a r ç a e d e n , . . . y ı l d ı r ı m c ı v e ş i m ş e k c i . . . i d i ⁸²”* Buradaki kara ağaç, g ü ç l ü a ğ a ç m ı ; y o k s a k u r u a ğ a ç m ı d ı r , b i l e m i y o r u z .

3. “Kaba ağaç” Bu, *D e d e K o r k u t*’ta görülen ünlü ve derin bir tanrıdır. Ancak *T a r a m a S ö z l ü ğ ü*’ne baktığımız zaman bu deyim, Türk dil ve düşüncesinde ne kadar önemli bir yer tuttuğunu görebiliriz:

1) “*Bir ağaç gördün mü anda key k a b a*” (13.yy.) - 2) “*K a b a v e y ü c e a ğ a ç*” (14.yy.) - 3) “*K a b a ç o k a ğ a ç l a r v e g ö k ç e k ç a y ı r* (14.yy.) - 4) “*Bir k a - b a a ğ a ç d i b i n e v a r d ı l a r* (15.yy.) - 5) “*Altı yıla de ğ i n , k a b a a ğ a ç g i b i o l u r* (15.yy.)

“Devletli kaba ağaç” deyim, 16. yüzyılda yaşamış olan, *Hadidi*’nin bir şiirinde geçiyor. Bir *hakan* gibi, bir *devletli kaba ağaç*! Bu sözün manası hem geniş ve hem de derindir. Eski *A n a d o l u*’daki sözlerimizi, 15. yüzyılda yaşamış olan, *Ozan* adlı şairin sözleriyle kapayalım:

“*Bir devletli yoksul olsa, uslu isen gelme ana,*

“*Yazıda k a b a a ğ a c a , u l u k u ş l a r k o n a r o l a !*

Bu sözlerle yukarıdaki “*devletli kaba ağaç*” sözü daha iyi anlaşılacaktır. *D e d e K o r k u t*’ta da kaba ağaçlar için ne denmiş, onları da kısa olarak sunmadan, sözlerimizi bitiremeyeceğiz:

1) “*Yerli kara dağların yıkılmasını! Gölgelece k a b a a ğ a c ı n k e s i l m e s i n !*” - 2) “*Akıntılı görklü suyun soğulmuş idi, ça ğ l a d ı a h ı r ! K a b a a ğ a c t a d a l b u d a ğ ı n k u r u m u ş i d i , y e ş e r i p g ö ğ e r d i a h ı r !*” - 3) “*Karşı yatan kara dağın yıkılıptır! ...Gölgelece k a b a a ğ a c ı m k e s i l i p t i r ! O z a n s e n i n h a b e r i n y o k !*”..

4) “*K u r u a ğ a ç*” : Söze ve konuya burada *Yunus Emre* ile başlayalım:

“*Kuru ağacı niderler, kesip oda atarlar,*

“*Her kim aşık olmadı, benzer kuru ağaca!*

Kuru ağacın Türklerce nasıl anlaşıldığı, *Yunus*’un bu sözlerinden de anlaşılıyor. Şimdi de *Ortaasya*’nın kuzey bozkırlarına gidelim ve orada söylenmiş, *Muradım* destanından bir kaç söz sunalım: “... *Kuzgun (kuskun) konmaz k u - r u a ğ a c a , k u ğ u (kau) kondurdun, muradım ⁸³!..”* Bu sözlerle *Muradım*’in yaptığı işler anlatılmak isteniyordu.

⁸¹ *Proben*, IV, s. 200/246: Göçer, yaban kazları.

⁸² *A. İnan, Makaleler*, s. 413. *Yıldırım* maddesine bakınız.

⁸³ *Proben*, IV, s. 200/246: Göçer kuğular ile kazlar veya ördekler, kutlu sayılıyorlardı.

De de Korkut'ta oğlan kaybolunca, "kaba ağaçta dal budağım kurumuş idi", deniyor; oğlan bulununca da, "göğerti yeşerdi ahır", denip, rahat bir nefes alınıyordu. Kutadgu Bilig'de, "kurumuş ağaçlar donandı yeşil" denerek, baharın gelişi haber veriliyordu⁸⁴.

TÜRKLERDE AĞAÇ VE ORMAN KÜLTÜ

Yukarıda da belirttiğimiz gibi devlet kurmuş ve gelişmiş Türkler, ormanlı değillerdi. Ayrıca sık ormanları da sevmiyorlardı. *Bökli Kağan*, yani *Ormanlı kağan*, Gök Türk devletinin doğusunda kalıyordu. Bundan dolayı Türklerde orman kültürü ile ilgili bir konuya girmek için, kendimizde fazla bir istek görmüyoruz.

Hocamız, *Prof. Abdulkadir İnan*, orman kültürü ile ilgili olarak, çok güzel girişler yapmış; derin ve kalıcı görüşleri sürmüştür. Biz burada bu görüşlere ancak bir kaç yeni vesika ekleyebileceğiz. Hocamızın görüşlerini özetliyerek, hafif olarak konuya girelim. Hocamız, şöyle diyorlardı.

Ormanın sahibi, efendisi: *Hayvancı Türkler* e göre *orman ruhları*, kötü ruhlar idiler. Ancak Altayların kuzeyindeki ormanlı *Şor Türkleri*, avlanmaya giderlerken çok saygılı oluyorlar, temizleniyorlar, yalan söylemiyorlar ve hatta cinsi ilişkide bile bulunmuyorlardı. *Yakut avcıları* ise, "9 *orman tanrısı*" tanıyorlar ve onlarla iyi ilişkiler kurmak istiyorlardı. Kuzeydoğu ve doğu *müslüman Türkleri* ise, "orman iyisi" yani sahibinin, "ev (üy) iyisi" olduğuna da inanıyorlardı⁸⁵. *Karakoyunlu kesimlerinde* de, *mukaddes bir ormana*" saygı gösterdikleri görülüyordu⁸⁶.

Ağaç kültürü, ağaca saygı: *Ağaç kültürü* ile *orman kültürü* birbirine karıştırılmamalıdır. Ormanlardan çok uzak olan veya sık ormanları tanımayan Türklerde de *ağaç kültürü* vardı. Bizce *Toba* devletinde görülen tören de, bir orman kültüründen çok, ağaç kültürü ile ilgili olmalıydı:

"*Tobalar*, kayaları oyup ata mabedleri yapıyorlardı. *Buralarda* *yerre*, göğe, *han soyu ruhlarına*, *kurban* veriyorlardı. Bundan sonra *kayın ağaçları dikip*, *kutlu bir orman yapıyorlardı*⁸⁷". Yukarıda *Çingiz Han*'ın mezarından söz açarken, nasıl ağaç dikilip, mezarın kaybedildiği üzerinde durmuştuk. Bu gelenek daha çok, *ölü kültürü* ile ilgili törenlerdir.

⁸⁴ *Kutadgu Bilig*, 67. 110.

⁸⁵ A. İnan, *Makaleler*, s. 429. Bunlar, çok değerli vesikalardır.

⁸⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 62.

⁸⁷ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 80; *Das Toba Reich*, s. 356 vd.

Ormanlı Türklerde, Orman inanışları: Radlof'un, "Türk Halk Edebiyatından Örnekler" adlı eserinden bir kaç örnek vermeden, konuyu kapatmak istemiyoruz: "Dudur-Kız, kendisini kovalayan devin önüne bir tarak atıyor ve tarak bir orman oluyor"⁸⁸. Buna benzer motifler, Anadolulu masallarında da görülür. Daha kuzeylerdeki Ak-kübe masalında, "40 ormana, 40 yasa koyduğundan" söz açılıyordu⁸⁹: (Han yazagın taprgan-ai). Bu masallar da, avcı ve ormanlı Türklere aittir.

Bir Kuzey-Türk masalına göre, "Ormanda gögerip yatan, (kükerip yatkan), babasını ve anasını yiyen, Karaçaya adlı kötü bir ruh varmış..." Bu motif üzerinde, Oğuz destanı ile ilgili bölümümüzde durduk⁹⁰.

"Yiğid, orman yansınlında, bir yılanı kurtarıyor. Yılan, don değiştirip, bir kız oluyor..." Bu da orman avcılarına ait, değişik masallardır⁹¹. Görülüyor ki ormanlar ile ilgili mitoloji motifleri, daha çok ormanlı Türklerin masallarında görülüyordu.

Ötüken ormanı, yani "Ötüken yığı" ile mukaddes Ötüken bölgesi ve onun yer-suları arasında da, bir ayrılık yapmak gerekir.

DEDE KORKUT'TA AĞAÇ

"Atam adın sorar olsan, kabu ağaç!"

Dede Korkut

Bu kitabımızın her yerinde Dede Korkut kitabını tarayarak ve derin olarak değerlendirmeye çalıştık. Çünkü bu kitap, en değerli kaynak ve varlığımızdır. Uruz'un ağaç ile söyleşmesi, Türk kültürünün muhteşem ve görkemli bir ağaç kasidesi gibidir:

"Ağaç ağaç der isem sana, erilenme ağaç!

"Mekke ile Medine'nin kapaşı, ağaç!

"Musa Kelimin, asası ağaç!

"Büyük büyük suların, köprüsü ağaç!

"Kara kara denizlerin, gemisi ağaç!..

"Eğer erdir, eğer avrattır, korkusu ağaç!

"Başına ala bakar olsam, başsız ağaç!

⁸⁸ Radlof, Proben, III, s. 317/382: Dudur-Kız masalı.

⁸⁹ Proben, IV, s. 145/183.

⁹⁰ Proben, IV, s. 188/233: Algazar destanında.

⁹¹ Proben, IV, s. 125/162. Bunlar, geri Türk masallarıdır. Ancak mitolojik manaları vardır.

“*Dibin ala bakar olsam, dipsiz ağaç!*”

“*Beni sana asarlar, götürmegil ağaç!*”

“*Götürecek olur isen, yiğitliğim seni tutsun ağaç!*”

“*Bizim ilde gerek idin, ağaç!*”

“*Kara hindi kullarıma buyurayidim,*

“*Seni parça parça doğrayalar idi, ağaç! (DK,56)*”

1. Dede Korkut'ta “*D ü n y a A ğ a c ı*”, -Var mıydı? Böyle bir soru sormak, oldukça garip gelecektir. Çünkü Oğuzlar devlet kurmuş ve oldukça ileri bir sosyal gelişmeye ulaşmışlardı. Ancak, “*başın ala bakar olsam, başsız ağaç; dibin ala bakar olsam, dipsiz ağaç*” derken, yerin derinliklerinden gelip, gökleri aşan bir ağaç düşünüyor ve hayâl ediyordu. Elbette ki Oğuzlar, geri bir Sibiryaya kavmi değillerdi. Onların düşüncelerini de, kendi zihniyet ve düşüncelerine göre değerlendirmek gerekir.

2. İlin, yurdun ve evin ağacı: Yukarıdaki muhteşem söyleşmede, “*bizim ilde gerek idin ağaç*”, deniyor. İlde bir ağaç, bir kaba ağaç gerektir. Bu gereği, yukarılarda gördük ve az sonra da göreceğiz. Ancak Uruz Beg, eğer beni asarlarsa, “*yiğitliğim seni tutsun ağaç*”, diyordu. Bu, ne demektir? Asıldıktan sonra yiğitliği ağacı, nasıl tutacaktı? Konu ve manaları, hafife almayalım! *Uruz Beg'i ağacın götürmesi*” de karanlık; fakat derin bir mana ve konudur. Biz bunları anlayamıyoruz. Fakat bu sözler bizi, sarıp sarmalıyor, bilmesek de bizi kendisiyle alıp götürüyor!

“*Beyrek andan babasının ordusuna geldi, evlerini önünde bir büyük ağaç var idi. Dibinde yahşi bir pınar var idi...*” (DK,102). Dede Korkut'ta bu büyük ağacın anılmasının, elbette ki bir sebebi vardır. Çünkü o büyük ağaç, ailenin ve çocukların gönüllerinde yer tutmuş, evi kutlulaştırıran bir semboldür. Konuları, insanlık ve insan duyguları bakımından ele alıp, düşünmek gereklidir.

3. “*Atamadı, ağaç*”: Bu anlayış üzerinde sık sık duracağız. *Tep egöz* hikâyesinde, *Basat*'ın *Tep egöz*'e karşı söylediği aşığıdaki sözler, gerçekten muhteşemdir. Dil ve mana bakımından da, hikâyenin metnine göre, eskidir. Burada Basat, kendini, soyunu ve boyunu anlatıyor. Ancak ağaç ve arslan sembol ve mecâzları, pek anlaşılıyor:

“*Kalarda koparda yerim gün ortaç!*”

“*Karanğu dün (gece) içre yol azsam, umum Allah!*”

“*Kaba 'alem götüren Hanımız Bayındır Han!...*”

“*Atam adın sorar olsan, kaba ağaç!*”

“Anam adın der isen, kağan arslan!”

“Benim adım sorar isen, Uruz oğlu Basat’ır! (DK,231)”

Dede Korkut’un yukarıdaki sözlerinin hepsinin anlaşıldığını söyleyemeyiz. Basat’ın, “*yeri gün ortaç ve umudu Allah!*” Bundan sonraki hiyerarşi yukarıdan aşağıya şöyle iniyordu: “*Bayındır Han-Salur Kazan-Kaba ağaç- kağan arslan-, ve Basat’*”. Konu ve manayı, dahâ fazla deşmiyeceğiz. Ağaçtan türeme ile aile ve ağaç ilişkileri üzerinde ise, ayrıca duracağız.

“*Kaba ağaçta dal budağın kurumuş idi, yeşerip göğerti ahır!..”* Bu sözler bir ann e tara findan, kaybolup bulunan oğluna söyleniyordu (DK,258). “*Oğlan, kaba ağacı n, yani ailenin dal ve budağı*” gibi görülüyordu. Oğlanın atası, herhalde bunun için kaba ağaç gibi görünüyordu. Kesin konuşamıyacağız.

4. Dualarda “*Kaba ağaç*”: Oğuzların gönüllerinde İslâmiyet ateşi, güçlü olarak çoktan yanmağa başlamıştı. Ancak Türkün duası da başka idi. Bu dua, her hikâyenin sonunda, Dede Korkut tarafından, yenileniyordu:

“Yerli kara dağların yıkılmasın!”

“Gölgelice kaba ağacı n, kesilmesin!”

“Kamın akan görklü suyun kurumasın!”

Burada da, “*dağların-kaba ağacın-suyun*” gibi bir sıralama görülüyordu. Nasılsa kaba ağaç, sulardan önce geliyordu. Bu mantık sıralamaları, mana için de önemlidir. Bu, nasıl olabiliyordu? Bunu bilemiyoruz. Bazı yerlerde de, “*dağ-su-ağaç*” sırası görülür (DK,117). Her ne olursa olsunlar, bunlar çok güzel ve yüce düşünceler!

5. Ağaç Altı ve “*Gölgelice ağaç*”: Anadolu’daki köylerde de, ulu ağaçların altı, çeşitli nedenlerle bir toplanma yeridir. O ağaçlardan bir dal bile kesme, hiç kimsenin aklına gelmez. Yemek, eğlence ve gündüz uyuma yeri de orasıdır. Bu konuda örnekler çoğaltılabilir. Anadolu’da buna, *ağaç dibi*, daha çok denir. Dede Korkut’ta da şöyle bir bölüm geçmektedir: “*Çoban aydur: Beli ağşam Kazan! Geceden bir kuzu pişirip dururum. Gel bu ağaç dibi n de inelim, yiyelim. İndiler, çoban dağarcığı çıkardı, yediler...*” (DK,29).

“*Gölge*”, Dede Korkut’ta önemli bir semboldür: “*Altın başlı bane vergil bu oğlana, gölge olsun, erdemlidir!...*” (DK,18). - “*Yiğidim, beg yiğidim! Padişahlar, Tanrının gölgesidir*” Örnekler, daha da genişletilebilir. Her hikâyenin sonunda da, dua edilir ve yöm verilirken, “*Gölgelice kaba ağacın kesilmesin*”, deniyordu. Böylece, “*ev*” ile “*ağaç*” arasında, benzer bir öz gösteriliyordu.

6. Ağacın kökten koparılması: (İlâhî güç sebolü): D e d e K o r k u t 'ta bu ilâhî güç, başlıca iki kişide gösterilmiştir: *Karaca Çoban ve Tepegöz*. K a z a n , çobanı alıkoymak için bir ağaca bağlıyor ve çobana şöyle diyor: "... *Mere çoban! karnın acıkmamış iken, gözün kararmamış iken, bu ağacı koparı gör! Yoksa bunda seni kurtlar, kuşlar yer, dedi. Karaça çoban zarb eyledi, kaba ağacı, yeriyle, yurduyle kopardı, arkasına aldı, Kazan'ın ardına düştü...*" (DK,50).

T e p e g ö z de, bu ilâhî gücü göstermiştir. Bilindiği üzere Tepegöz, insan değildir: "... *O ğ u z yığılıp, (Tepegöz'ün) üzerine vardı. Tepegöz görüp, kaktı. Bir ağacı yerinden kopardı. Atıp, elli altmış adam helâk eyledi...*" (DK,218-6). Böyle bir şey olmuş mu, olmamış mı? Önemli olan hu değildir. "*Ağacı, yeri ile, yurdu ile koparma*", O ğ u z l a r ın hayâl ve düşüncelerinde yer etmiştir. Önemli olan budur.

"... *Yonma, ağaç tanrılı*", *köpeğim kâfir! O ğ u z u görür iken, seni ögmegim yok!...*" (DK,112). Oğuzlar, yonma ağaç tanrılı sözünü, burada bir küfür olarak kullanıyorlardı. Ayrıca Oğuzlar, yani kendi kavmi ile derur duyuyordu. Oğuzu gördükten sonra, sana insan mı derim, diyordu.

"*Kâfirler, 'yedi ağaç yer'*" *karşı geldiler, neye geldiniz yiğit begler, dediler*" (DK,178): Buradaki, "yedi ağaç yer", ne demektir? Bu, bir ölçü olmalıydı. Ancak, O ğ u z b e y l e r i uzaktan karşılandıklarına göre, kısa bir yol uzunluğu da, olmasa gerekti.

KUTADGU BİLİG'DE AĞAÇ

Kutadgu Bilig, II. yüzyılda Türklerin *saray dilini* veya Türk aydınlarının yazı dilini temsil eder. Bunun için eski U y g u r veya diğer Türk yazı dil ve düşünceleri ile U z a k d o ğ u ve M ü s l ü m a n Ortadoğu düşüncelerinden çeşitli şeyler alır ve bunları bir pota içinde yoğurur. Fakat dil Türkçedir. Hem de çok eski bir karakterde! Arap ve Fars sözleri, yok denecek kadar çok azdır. Kendine göre, yüce bir düşünce ve fikir gelişmesine erişmiştir.

1) "*Ku r u m u ş ağaçlar, Yeşil donandı*": Bahar ve yeşillik Türk hayat ve düşüncesinin başlıca temellerinden biridir. Kitabın yazarı *Yusuf Has Hacib*, bahara, tabiata, Allahın bütün yaratıp, türettiklerine hayrandır. Kitabına onlarla başlar, onlarla bitirir. *Ağaçları kişileştiriyor ve yeşil ipek giydiriyordu.* (KB,67).

2) "*Yağ dursun yağmur, yayılsın çiçek; k u r u m u ş ağaçlar'dan zülfler (küjek) salınsın!*" (KB,118). Gerçi yazar, kurumuş ağaçları sevmiyordu. Akılsız insan gibi yemişizdir. Ancak Tanrının yağmuru, onlara da bir güzellik veriyor. Dallarında toplanan *yağmur damlaları*, bir zülûf gibi görünüyor-

lardı. Yazar tabiata, her yerde *tabiata kişilik vermek* için bir eğilme gösterir. Burada zülûf karşılığında kullandığı *küjek* sözü, *Argu* Türkçesinden geliyordu. Eki ve kökü hakkında bir şey söyleyemeyeceğiz. Bk.MK,I,391.

3) **At, tabut ve ölüm:** Tabut da bir ağaçtır. Yazar, hayatı, sarımayan (*yayılmaz*), rahvan (*yortıg*) bir küheylâna, ata (*kevel*) benzetiyor. Tabutu da, eyersiz bir ağaca benzetiyor. Burada *at kültürü* kendisini gösteriyor: “Sarımayan, yörüg rahvan attan inip; bunlu, kederli olup, eğersiz ağaca (edhersiz yıgaç) bineceksin! (KB,1428). Burada şairin düşüncelerinin daha derinlerine inebilmek mümkün değil. Ancak ona göre, “*tabut, bir eğersiz ağaç*” idi.

4) “**Akılsız insan, yemişsiz ağaçtır!**” Bu görüş, belki başka edebiyatlarda da görülebilir. Ancak burada kullanılan sözlerin hepsi, çok eski bir karakter taşıyan Türkçe sözlerdir: “*Akılsız (ukuşsuz) kişi, yemişsiz (yimişsiz) ağaçtır; yemişsiz ağacı, açlar ne yapsın!*” (KB,2455). Bu çağın saray Türkçesinde *akıl*, her şeyin başında gelir. *Adam, insan*, ancak akıllı ve bilgili olan kişilerdir. Ancak akıl ve bilgi de, onun meyvesi olmalıdır. *Ağaç* ve *yemişle* ilgili başka görüşler de vardır. Bunlar üzerinde durmayacağız.

36. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE ATEŞ

“Oğul! Ocağın issüz koma!”

Dede Korkut

Bu kitap, bir *din tarihi* değil; *Türk mitolojisi*'dir. Aile ve devlet hayatını güden ve düzenleyen, fikirler ile düşüncelerdir. Diğer mitolojilerde olduğu gibi, sadece bir masal da değildir. *Aile ve toplum hayatı ile ilgili*, düşünceler, *myth* haline getirilmiş ve öyle anlatılmışlardır. Ancak her birinin derinliklerinde, aile ve toplum içinde, gerçekçi, yol gösterici, yararlı düşünceler görürler.

Ateş ile ilgili bu bölümü, kitabımızın ikinci cildi olarak çok önceleri yazmıştık. Görüşlerimizde pek fazla bir değişiklik olmadı. Bazı yeni yayınlar, bu görüşlerimizi de destekledi. Ancak temelde yatan bazı ayrılıkları belirttikten sonra, konuya girmeye, daha yararlı görüyoruz. Her zaman söylediğimiz gibi, büyük hocamız Prof. A b d u l k a d i r İ n a n olmasaydı, bu konularda bir adım bile ileriye gidemezdik. Onun bu konuya kısa; fakat muhteşem bir kaç girişi, birer şaheser olarak kalacaktır. Örnek olarak, bu konuda U. H a r v a 'nın verdiği meteryal, çok daha geniştir. Fakat Türk tarihini, Türk dünyasını, Türk dilini, Türk kültürünü bilmediğinden verdiği bilgi, hocamızın yanında bir yamalı bohça gibi kalmaktadır. Demek ki Türk tarihini bilme, bu konularda gerçeği görebilmek için tek çaredir.

Ateş ile aile ve topluluk ilişkileri: *Ateş, hayatın temeli* ve bütün insanlığın en önemli varlığıdır. Bundan dolayı bütün insanların, *ateşe saygı* göstermesi ve ateş hakkında bazı şeyler düşünmesi normaldir. Ancak tarihçi, benzerliklerden çok, ayrılıkları arayan bir kişidir. Tarihçi için ruhlar, fallar, kehânetler, sihirler, ikinci derecede kalır. *Ateş, Türk ailesinde, Türk topluluklarında ve hatta devlet törenlerinde*, ne gibi birleştirici bir rol oynuyordu? Bizim için önemli olan nokta, budur.

Ocak, ailenin temel sembolü: *Ocak* üzerindeki vesikalarımızı, “*Türk Ailesi*” adlı kitabımızda sunmak için saklıyorduk. Ancak geniş bir bölümünü, burada vermek zorunda kaldık. Halbuki başkaları *ocak* ile *ocak ateşini* bir *din* ve *sihir* konusu olarak ele almışlardır. Hocamızdan, hafifçe ayrıldığımız bir nokta da, budur. Büyük Türk toplulukları ile devlet törenlerinde yakılan *ulu ateş*, sosyal bir olay olarak ele alınırsa, daha başka bir mana ka-

zanır. Tahta çıkma, ulu ateş ile göğe ve Tanrıya bildirilmek isteniyorsa, bunun manası çok daha zenginleşir. O zaman İ r a n'daki ateş tapanlar ile Türklerin düşünceleri arasındaki ayrılıkları, kolaylıkla görebilirsiniz. Ancak *Türk şamanizmi* içine, sonradan çok çeşitli yabancı tesirler girmiştir. Kitabımızda bunlar, dikkatle ayıklanmağa çalışılmış ve *Proto-Türk* temele inebilmek için az veya çok bir çaba gösterilmiştir.

Türklerde “ateş” Tanrı değil: İ n d o - İ r a n kültür çevresi, ateş kültürünün en yoğun olduğu bir çevredir. Ancak İ r a n ile T ü r k mitolojisi arasında derin ayrılıklar vardır: *Türklerde ateş, bir tanrı değildir. Türklerin, T ü r k adlı bir atası tarafından keşfedilmiş veya Tanrı tarafından gönderilmiştir. Türk düşüncesinde insan ruhu, ateşten yaratılmamıştır. Ne de insanın yaratılışında, en üstün vasıflı unsur, ateştir. Z e r d ü ş t inanışlarına göre, insan ölünce ruhu ilâhî ateşle birleşirdi.*

Eski T ü r k inanışlarında böyle düşünceleri göremiyoruz. Görülüyor ki, yalnızca “ateşe saygı” veya “törenlerde ateş yakma” geleneğine bakarak, büyük sonuçlara varma, yanlış bir yol olur. Ü n o H a r v a da, bu *m e c u s î (h o l o c a u s t e)* gelenekleri, A l t a y kültür çevresindeki inanışlardan ayrı tutmağa çalışmıştır. Bu konular üzerinde, aşağıda geniş olarak durulmuştur.

“Ocağın ve ateşin sahibi Türklerde, Tanrı değil: Yani kuzey tundralarındaki Ya k u t Türklerince ocağın ve ateşin sahibi *izi* veya *ezi*’si; D e d e K o r k u t ’a göre de, ocağın *issi*’si; tapılan bir T a n r ı değil. Ayrıca, *her ocağın ayrı bir s a h i b i v e k o r u y u c u r u h u*, vardı. Bu çok önemli bir noktadır. Bütün ocaklar, tek *ruh* ve tek *ateş tanrısı* tarafından, temsil edilmiyordu. G ö k t ü r k yazıtlarında, “ T ü r k ’ün yer-suyu *sahipsiz (idhisiz) olmasın*”, sözünden bu da anlaşılıyordu. Abdulkadir İ n a n hocamızın *yer-sular* ve onların “ k o r u y u c u r u h l a r ı ” üzerindeki görüşleri, çok açık ve kesindir. Ailede ocak, *vatan* anlayışında *yer ve s u l a r*, temel anlayışlardır. *İslamiyet* ile eski A n a d o l u ’da bazı değerlerin *issi*, yani *sahibi*, padişah ve *Allah* oluyordu. Görülüyor ki Türk kültür ve düşünce tarihinin “*jenetik metodu*” ile, “dinler tarihi” yazma arasında, bir ayrılık doğuyor.

“ Tan r ı ’ya, t e m a ş a g ö s t e r m e k ü z e r e a t e ş y a k m a k ! ” Bu muhteşem ve mana dolu sözü, değerli arkadaşımız Ahmed Yaşar O c a k , “*Vilâyetnâme-i O t m a n B a b a ’*” dan bulup, çıkarmıştır. (A.eser.,s.190). Bu söz, bize de yeni bir ufuk açmış bulunuyor. Ateşi, “ *t a p m a k için yakmak*” başka şeydir; “ *t e m â ş a g ö s t e r m e k için yakmak*” ise, başka şeydir. Bu durumda ikincinin, bir *ateş kültü* olarak kabul edilmesi, çok güçtür. Yahut da, gelişme yoluyla, kült özelliğini kaybetmemiş olabilir. “*Ateş alevleriyle, Tan r ı ’ya haber ve kurban iletme*” anlayışları üzerinde dururken, bu meselelere de dokunacağız

Tahta çıkışı, göğe ileten “Ulu ateş”

G ö k t ü r k çağında, - “*elçilerin ateşle temizlenmeleri*” dışında-, ateş kültü ile ilgili bir başka vesikamız yoktur. Ancak yüzyıllar boyunca, G ö k t ü r k ve U y g u r l a r ’ın idarelerinde yaşamış olan, *Kıtanlar* gibi, *P r o t o - M o ğ o l* bazı kavimler vardır. Bunlar sonradan, Ç i n ’in kuzeyinde, büyük devlet kurmuşlardır. Gelenekleri üzerinde de, geniş bir kaynak birikimi vardır. Kitabımızın 1. cildinde, bu gelenekleri sık sık tenkid süzgecinden geçirmiştik. H ı t a y devletinin, özellikle başlangıçtaki geleneklerinde, üç unsur vardır: Birincisi geri *Proto-Moğol* kabile kültürü, ikincileri, *Proto-Türk* devlet geleneği. Üçüncüsü de, *Çin* protokol ve seremonileridir. “*T a h t a ç ı k ı ş ı göğe ileten ulu ateş*”, büyük bir seromonidir. Devlette Çin tesirleri çoğaldıkça, seremonide bu ateş artık bir odun yığını halinde kalmıştı. Bu konular üzerinde aşağıda durulmuştur.

Kurbanları göğe ileten, “Ulu ateş”: *Ulu ateş, Uluğ-ot*, bu durumda tapınılan bir *T a n r ı* değil; önemli b a h e r l e r i l e k u r b a n ı göğe ileten bir vasıta, bir araç oluyordu. *Tanrıya bir temâşâ gösterme*”, -idi. Dış tesirlerin az girdiği çok kuzeylerdeki *B e l t i r* Türkleri *kurbanı* ulu ateşe, tam olarak koyuyorlardı. Ulu ateş, *mukaddes d o ğ u d a* yakılıyordu. İkrâm ise, b a t ı d a yakılan, *Küçük ateş, Kçük-ot*’tan, pişiriliyordu Tanrının payı, ulu ateşten iletiliyordu. Ancak bu Ulu Tanrı, ateş tanrısı değildi. Bunlar, çok önemki noktalarlardır.

Uzakdoğudaki “Ateş dualarında” Türkçe “od” denmesi” *Ot, od*, Türkçe a t e ş demektir. Moğolca ise, ateş “*gal*” demektir. Ancak bazı *M o ğ o l* kavimleri *ateş dualarında*, “*gal*” değil; Türkçe *ot* diyorlardı. Buna dayanan *B a n z a r o v*, ateş kültürünün Türklerden Moğollara geçtiğini, ileri sürmüştü. *M o ğ o l l a r d a* ve *H ı t a y* devletinde, geri bir *Ateş Tanrısı* vardır. Buna da *gal* deniyordu. İleri toplum, devlet seremonisi ile yüksek din seviyesinde de, *türkçe ot* deniyordu. Bu da önemlidir.

“Hastalık, günahlardan temizlenme, yemin ve and” gibi ateşle ilgili geleneklerin, *A n a d o l u* ’daki izleri üzerinde, *Hikmet T a n y u*, *Mehmed E r ö z* ve *Ahmed Y a ş a r O c a k* gibi arkadaşlarımız, yerinde ve isabetli olarak durmuşlardır. Eski Türklerin çocukları ve tundralara kadar uzanan Türk Dünyası’nın bir parçası olduğumuzdan, biç bir şüpbemiz yoktur. Büyük üstadımız ve öncümüz *Prof. Abdulkadir İnan*’ın görüşlerine ufak bir kaç şey katabilirsek, bu bizim için büyük bir mutluluk olur.

BİR ATEŞ DUASI VE YORUMU

Hocamız *Prof. Dr. Abdulkadir İnan*, “*Şamanizm*”, adlı kitabında, ateş ve ocak üzerinde, 6 sahifelik bir bölüm yazmıştır. Ancak yarısı *dua metni* olan

bu küçük bölüm bile, bir şaheserdir. Ufkumuzu değiştirmiştir. U. H a r v a , Şamanizm'deki ateş ile ilgili bölümü daha geniş tutmuştur. A l t a y inanışları, Uzakdoğu'daki M o ğ o l , S i h i r y a ve F i n - U g o r gelenekleriyle de karşılaştırılmıştır. Çok geniş kaynak kullanılmıştır. Fakat Türk kültürü ile Türk dilinde ve Türk tarihinden, haberi yoktur¹.

Biz burada Hocamızın görüşlerini özetledikten sonra, özellikle dualar ile masallardaki yeni materyeli sunacağız. Böylece Hocamızı, yeni vesikalarla denetlemeğe çalışacağız. İlk önce burada, B a n z a r o v tarafından derlenmiş, A l t a y ve Buret karışımı bir ateş duasını, tahlil ve motiflerini çözme yoluyla, sunmağa çalışacağız:

- 1) "Ey Kıralıçem, (Tanrıçam?), e y a n n e m , ateş!
- 2) "Sen, H a n g a y ve Cur-Hatu-Han dağlarının tepesinde biten, " a k - k a v a k ağacından", yaratılmışsın!
- 3) "Sen, " a n a m ız Ö t ü k e n " eteklerinden, (ayağından?) ortaya çıkmışsın!
- 4) "Tanrıların hakani tarafından icâd edilmiş ve yaratılmışsın! E y a n n e m ateş!
- 5) "Senin, b a b a n , sert ç e l i k . Senin a n n e n , ç a k m a k t a ş t ı . U l u a t a n , Ak-kavak ağacıdır.
- 6) "Senin nurun, g ö k l e r e erişmiş! Y e r i n dibine kadar gider!
- 7) "Ateş! Sen gökteki kişi tarafından, taştan çıkarılmışsın! Tanrıça " U l u k e n " tarafından, bakılmışsın! (Bundan sonra verilen kurbanlardan söz edelim...)
- 8) "Gelin ve güveye ve bütün halkımıza, sağlık ve düzen ver! Sana secde ediyoruz²".

1. Ateşin, "Anne ve babası": Yukarıdaki bu muhteşem ve görkemli dua, bize bir çok şeyler öğretmektedir. U . H a r v a da, A t e ş - A n a motifi ve düşüncesi üzerinde durmuştur. Ona göre bu ateş ana motifi, M o ğ o l l a r ' - dan V o l g a kıyılarındaki Çuvaş'lara ve oradan da Samoyed'lere kadar yayılıyordu. F i n kavimlerinde de görülüyordu³. Ancak Türk kavimlerinin dışında, "Ot-Ene, Od-Ana, Ateş-Ana", deymi ve anlayışı görülüyordu. Burada, hocamızın aynen metnini verdiği bir kaç dua ile R a d l o f 'un Proben'larından derlediğimiz bazı notlarla konuya bir aydınlık vermeğe çalışacağız. Bunların benzerleri, A n a d o l u 'da da görülebilir:

¹ U n o H a r v a , Die Religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker, s. 161, 175.

² A . İ n a n , Makaleler, s. 394: Türk Şamanizmi. Ayrıca bk. B a n z a r o v , Çernaya vera ili şamans-tvo u Monğolov: (Moğollarda Kara din veya şamanlık), St.-Pb., 1891, s. 25; U n o H a r v a , aynı eser, s. 174.

³ U . H a r v a , aynı eser, s. 172.

a) O y m o n Kadın, "Ot Enesi" yani Ateş Annesi: R a d l o f'a göre bu, bir bitki ilahesi idi⁴. Eski karakterdeki Kuzey masallarında, "çiğleri pişir ve donları erit", deniyordu⁵. Bu masallara göre "Ateş Ana", dişleri dışarıya sarkmış⁶ korkunç bir tanrıça idi.

- b) "30 başlı ateş Anam", 40 başlı yaşlı (karı) anam!" "30 dişli anam, 40 dişli kayın anam, gee ve gündüzün koruyucusu". Bu ateş duası veya ilâhisinde de, baş ile diş birbirlerinin yerlerini almışlardı. Hangisinin doğru olduğunu bilemiyoruz⁶. Bu da, "a t e ş a n a s ı" Oymon-Kadın geleneğini desteklemektedir. U. H a r v a da bu kaynakları kullanmıştır⁷. Ancak hocamız kadar, bilinçli değildir.

2. Yaratılış ve ateş: Az sonra belirteceğimiz gibi G ö k t ü r k mitolojisi ile türeyiş efsaneleri, ateşin keşfini, daha realist olarak ele almış ve bunu, insanoğluna maletmiştir. Ancak A l t a y şamanizmi bu konuya, iç ve dış tesirli başka motifler de katmıştır: "60 türlü ırmakların aktığı, mubarek kayın ağacının kök saldığı, 9 sıra dağın oluştuğu zaman, ateş ortaya çıktı". "Gök yerden ayrıldığı zaman, Ö t ü g e n anamızın eteklerinden doğmuşsun; baban sert çelik, anan çakmak taşı, atan karağaç⁸..." "D ü n y a a ğ a c ı", bu her iki ateş ilâhisinde de görülüyordu. Bizce, Ö t ü k e n v e ç a k m a k motifleri dışındaki diğer unsurlar, dışarıdan gelmiş olmalıydılar. Zaten bu, bir Moğol Şamanizmidir.

"A ğ a ç v e a t e ş": A ğ a ç, ateşin ana maddesidir. Bunun içindir ki, ateşin keşfi ile ilgili efsanelerde, ağaç da önemli bir rol oynuyordu. Yukarıdaki mubarek k a y ı n ağacı, mitolojide bir gök ağacı görünümündedir. K a r a ğ a ç ile a k k a v a k ise, ateşin ana maddesi olan, bir ağaç gibi görünmektedirler. A k k a v a k üzerinde, ağaç ile ilgili bölümümüze durmuştuk. Ateşin ana maddesi olan k u r u o t l a r ise, bir diğer A l t a y efsanesinde yer alır. Bunun üzerinde çakmak taşı ile ilgili konular içinde duracağız.

Dış tesirli motifler

3. Ateş kuşları: Bizce bu inanış da Türk Geleneklerinin özlerinden değil; dışlarından geliyordu: a) Bazı A l t a y efsanelerine göre, "K o r b o l k o a d l i b i r k u ş, insanlar ile hayvanların toplandıkları bir yerde, ateşin nasıl yakulacağını öğretti."⁹ b) Y a k u t Türklerine göre, "b i r k a r t a l k e n d i k e y f i

⁴ R a d l o f. *Wörterbuch*, s. 1076.

⁵ *Proben*, I, 318. Bu Altay destanları çok mitolojik ve eski karakterdedirler. *Cöklerde geçerler*.

⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 70-74; *Maltaleler*, s. 394.

⁷ U. Harva, s. eser, s. 171.

⁸ A. İnan, *Şamanizm*, s. 70; B a n s a r o v, *Çernaya vera'dan*, s. 22 vd. "Ö t ü g e n a n a" unlayışı, önemlidir.

⁹ U. Harva, aynı eser, s. 162; D i r e n k o v a, *Kult Ognya u Altaysev i Teleut (Altay ve Teleut (Türklerinde, ateş kültü)*, SMAE. VI. Leningrad, 1927, s. 15 den.

için, taşları birbirine çakıyor ve bir ateş yakıyor. Bundan dolayı yer yüzünü bir yangın kaplıyor. Bu yangını görmeğe gelen insanlar, böylece çakmakla ateş yakmağı öğreniyorlar¹⁰..”

Alta y efsanelerinin inanışında da, yerli ve yüce olanları vardı. Bunların yanında yabancılaşmış olanları da görmüyor değiliz: “Bir Kurbağ a yüce tanrıya kadar ulaşıyor ve orada, ateş yakmanın sırlarını öğreniyor. Dağın üzerindeki bir taş ile, Hış ağacından aldığı bir kav parçasını kullanarak ilk ateşi yakıp öğretiyor..” -Uno Harva bunu, Potanin'den almıştır¹¹. Potanin'in derlemeleri, Radlof'un örneklerine göre geridirler.

4. “Ateş dağı, ateş denizi ve ateş ırmağı”: Bizce bu motifler de Türk mitolojinde yerli inanışlar gibi görünmemektedirler. ‘Ateş dağı’, Anadol u’da daha çok volkanlar için, söylenen bir sözdür. Bunu Radlof da tesbit etmiştir¹². Bununla beraber Türk efsanelerinde volkan, çok az görülen bir motiftir. Baykalgölüne yakın Buryat Moğolları, ateşin galta-ula, yani bir volkan’dan geldiğine inanıyorlardı¹³. Herhalde bu inanış Kuzey tundralarına, Güneydeki kültürlerden gelmiş olmalıdır.

‘Ateş denizi’ de, herhalde bir cehennem motifi olmalıdır. Alta y masallarında çok görülür: ‘Ayna Han’ın kızını alıp dönen yiğite, atı konuşarak yol gösteriyor. üç halı alıyorlar. Böylece ateş denizini geçiyorlar¹⁴..” Burada, “halı, Ayna Han, atın konuşması”, Türk mitolojisinin yerli motifleridir. Türk Mitolojisi adlı eserimizde, ateş denizi ile cehennemin, dünyayı çevreleyen, Gök-deniz ile Ak-deniz’in ötesinde bulunduğunu göstermeğe çalışmıştık¹⁵.

‘Ateş ırmağı’ da, yine Ateş denizi içinde veya yanında incelenmelidir: “.. Ey Ateş Anamız! 9 ırmağın kavşağında, 9 köşeli bakır evde oturan, ırmak ve deniz tanrıçası”¹⁶ burada “ateş tanrıçasının yeri” gösterilmek istenmektedir. Bakır-ev ise, Oğuz destanı içindeki, demir-ev motifini hatırlatmaktadır.

GÖKTÜRKLERDE; “ATEŞİ BULAN ATA”

Göktürk türeyiş destanları’nda ateşi, Türklerin ataları bulmuşlardır. Gerçi bu atalar da, “yarı-ilâh olan atalar”, idiler. Ancak Türkler bu şerefi,

¹⁰ Aynı eser. a. yer.

¹¹ U. Harva. a. yer: Potanin, Oşerki..., IV, 332.

¹² Radlof, Wörterbuch, I, a. 458: Ot maddesi.

¹³ U. Harva, Aynı eser, s. 161: Buryat-Moğol gelencesidir.

¹⁴ Proben, III, s. 261/315: Kan-Şentey destanı.

¹⁵ B. Ögel, Türk Mitolojisi, s. 472.

¹⁶ A. İnan, Şamanizm, s. 69: Şaman duasından.

başkalarına vermek istemiyorlardı. Göktürklerin bu türeyiş efsanelerinin tam çevirmesi, *Türk Mitolojisi I*, adlı eserimizde sunulmuştur¹⁷. Ateşin keşfi ile ilgili bölümü, kısaca şöyledir:

‘...Göktürklerin ataları Hunların kuzeyinde bulunan So u ülkesinden çıkmışlardır. (Bu atalar) 7 k a r d e ş idiler... En küçük kardeşleri, ‘k u r t t a n’ doğmuş, idi... Bu küçük kardeş, tabiat üstü bir güce ve özelliklere sahip idi. Rüzgarın esmesi ve yağmurun yağması için, emirler verebiliyordu.

‘‘Onun iki k a r ı s ı vardı. Bunlar, ‘yaz ve kış Tanrıları’’nın kızları, idiler... Bunun dört oğlu vardı. En büyüğünün oymağı, - bir yenilgiden sonra-, dağların üzerinde yaşıyorlardı. (Bu dağların çok soğuk olmaları nedeniyle), onun oymağı soğuktan çok sıkıntı çekiyordu. (ısınmanın bir yolunu bulamıyorlardı). Bu dört çocuğun en büyüğü, orada ‘‘ateşi bulmuş’’ ve (o y m a ğ ı n ı ı s ı t a b i l m i ş t i .) Böylece, oymak halkı da, ölmeden yaşamanın bir yolunu bulmuştu.

‘‘Bunun üzerine diğer üç k a r d e ş toplanarak, onu b a ş k a n seçmişler ve ona ‘‘Türk’’ unvanı vermişlerdi...’’

Türk adlı başkan, yukarıda da görüldüğü gibi ateşi bulmuştu. Türkler bu şerefi başkalarına vermemişlerdi. E b ü l g a z i ‘ye göre, ‘‘Yafes oğlu Türk, çadırı keşfetmişti...’’ Yani Türkler, kendi başlarının çarelerini görmüşlerdi¹⁸. Görülüyor ki G ö k t ü r k l e r ateşin keşfine, büyük bir önem veriyorlardı¹⁹.

YAKUT VE ALTAY DESTANLARINDA ATEŞİN KEŞFİ

Altay Destanlarında ise, ‘‘ateşi büyük Tanrı Ülgen, keşfetmiş’’. Bu konuların en iyi araştırmacısı ve bilicisi A n o h i n ‘e göre, ‘‘ateşi yaratan, T a n r ı Ülgen’’, idi. O c a ğ ı da, o yapıp, insanlara vermişti²⁰: ‘‘Üç ateşi, yakıp veren; üç ayaklı (sacayağını), dikip, yapıp veren, Atam Ülgen!’’ U. Harva ise, Ya k u t -Türk geleneklerini önemli görüyor ve onu başa alıyordu. Verbitskiy’in derlediği bir duada şöyle deniliyordu²¹: ‘‘Bir yiğit, sesleniyor: ‘‘Bu ateş, nereden geliyor? Onu yaratanın vazifesi ve gücü nedir?’’ Sonunda şu görüşe varıyor ki ateş, süt gibi beyaz bir tahta oturan Gök Tanrısı, Ü r ü n - a y - T o y o n ‘un oğludur...’’

Türk folklorunda, ateşi Gök Tanrı veriyor: Yine Ya k u t Türklerine göre ateş, ‘‘göklerin üçüncü katında oturan. U l u - t o y o n tarafından,

¹⁷ Türk Mitolojisi, I, s. 27 vd.

¹⁸ Aynı eser, s. 377: İslâmî geçeceler. Yafes’den başlıyor.

¹⁹ B. Ögel, *Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar*, Bülten, 31, 1957, s. 87.

²⁰ A. İnan, *Makaleler*, s. 413: A n o h i n , Altay zamanlığına ait maddeler’den.

²¹ U. Harva, aynı eser, s. 161: Verbitskiy, *Altayskiye İnorodtsu*, s. 97’den.

“ateş kargasası” yoluyla insanlara gönderilmişti²²...” Ya k u t Türklerinin hundan önceki inanışları, daha yerli olarak görünüyordu. *A b a k a n Tanrılarının* bazı görüşleri, daha sosyal ve daha çok G ö k t ü r k geleneklerine, uygun düşüyorlardı²³:

“Başlangıçta bir oymak, tek bir ateşi, ihtiyaçları oldukça alıyor ve onu kullanıyorlardı. Sonradan gökten gelen bir kıvılcım, şamanlardan öğrenilme yoluyla alınmış ve ateş olarak yakılmış.”

AİLE ATEŞİ, MÜŞTEREK ATEŞ

Yukarıdaki *A h a k a n* Tatarlarının Türk inanışları da gösteriyor ki, başlangıçta “*her a i l e n i n bir ateş veya ocağının var olduğu*”, düşünülüyordu. Bütün insanların kullanmaları için, gökten gelen ateş ise, sonradan şamanlar yolu ile elde edilmiş imiş. Yukarıda kısaca sunduğumuz G ö k t ü r k türeyiş efsanesinde de görüldüğü gibi, “*aile ateşi, aile için, ailenin atası tarafından keşfedilmişti*”. Yine Tanrı Ülgen de, “*ateşi ocak, yani sacağı ile birlikte göndermişti*”. Bundan dolayı, “*aile ocağı*”nın büyük bir önemi vardı. *A n a d o l u*’da da bu inanış, devam etmektedir. “*Ata ocağı, baba ocağı*” gibi sözlerimiz de, hu çok eski inanışlarımızın, hu güne gelen izleridir. “*Ocak ve yuva*”, ata ve baba ocaklarına dayanmakla, değerleniyordu.

“*O c a ğ ı n d e v a m ı*” da, ayrı bir önem taşıyordu. “*ocağın sönmesi*”, ailenin bitmesi demektir. *A n a d o l u*’da, “*ya evlad bir, ya ocak kör*”, atasözünde, “*bir evladın yok ise, o zaman ocağın kör*”, demek isteniyordu. “*Odsuz, ocaksız*” sözleri de, hem yoksulluğu ve hem de, yuvasız ve ailesiz olmayı anlatan atasözleriydi.

“*Ata’nın yaktığı ateş ve annenin kırduğu ocak*”, anlayışı üzerinde de biraz durmak gereklidir. Bazı *A l t a y*-Türk dualarında, bu inanışın izlerine rastlıyoruz. Gerçi hu dualar, tam bir *mitoloji* idiler:

“*Ata m ı z ı n (çakmak taşıyla) yaktığı alevli a t e ş !*

“*An a m ı z ı n gömdüğü, taş o c a k !*

“*Parlak göklere yükselen bo z d u m a n ! . .*

“*D ü n y a y ı , d o l a ş ı v e r ! . . .*

Bu duaları tam olarak anlayabilmek çok güçtür. Sıcak alevli ateşin dumanı, “*göklere erişiyor ve yardım istiyor*”²⁴. Ocağın dumanı, aynı zamanda gökle-

²² Aynı eser, a. yer.

²³ Aynı eser, a. yer: А г а р и т о в - И л а н а л о в, *Şamanstvo u Buryat Irkutskoy Gubernii: (Irkutsk bölgesindeki Buryatlarda şamanizm)*, Irkutsk, 1881, s. 5; *Buryat-Moңul geleneği*.

²⁴ A. İnan, *Şamanizm*, s. 131: *Altay şaman dualarından*.

re giden, kulun bir dileği ve habercisi gibi görünüyordu. Asıl önemli olan, “*babanın ateşi yakması ve annenin de ocağı kurması*” idi. Ocak ile ilgili gelenekleri, “Türk ailesi” ile ilgili kitabımızda toplayacağız.

YEMEKLERİ, “ATEŞTE PİŞİREN” VE “ÇİĞ YİYEN” TÜRKLER

1. Yemeklerini pişiren türkler: Yukarıda sunduğumuz Gök-Türk efsanesinde de görüldüğü gibi ilk Türkler, *Türk* adını taşıyan başkanlarının yardımıyla, ateşe kavuşmuşlar ve yemeklerini pişirmeğe başlamışlardı. Türkler, bundan önce ateşi tanımıyorlardı? Efsane bu konuda bir şey söylemiyor; yalnızca yüksek dağlarda kalıp, soğuklara dayanamadıklarını anlatıyordu.

Türklerin eti ve diğer şeyleri çiğ yediklerine dair en küçük bir vesika bile yoktur. Belki savaşta veya kıtlıkta, bu olabilir. Aşağıda Fin-Ugor kavimlerinden *Vogul*’lar hakkında sunacağımız bir efsane, Türklerin Batı komşularının çiğ et yediklerini gösterecektir. Anlaşıldığına göre Türkler Batıya ve Uzakdoğu’ya doğru uzandıkça, yemek kültüründe de bazı değişiklikler olmuştur.

2. Yemeklerini, “Çiğ yiye n”ler: Fin-Ugor Vogul’lar: Türklerin Batı komşuları Fin-Ugor kavimlerinden biridirler. Proto-Türk kültürü bakımından aralarında bir benzerlik vardır; “*Bir savaştan sonra Vogullar’ın bir bölümü, ellerindeki yiyecekleri çiğ çiğ yiyorlar. Böylece düşmanın elinden kaçıp kurtuluyorlar. Bundan dolayı bunlara ‘kutu kavim’ deniyor. Vogulların soyluları, bunlar oluyorlar. Yemeklerini pişirip, yiyenler ise, düşmana esir oluyorlar ve köle olarak yaşıyorlar.*”

Bu Fin-Ugor kavmi, anlaşıldığına göre, yemeklerini pişirip, yiyenleri küçük görüyorlardı. Bunun için de ellerinde bir neden bulunuyordu. Bu efsane ile diğer konular, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizin cildinde, çok daha geniş olarak ele alınmıştır. Uzakdoğu ve Japonya’da da, “çiğ et veya balık yiyen”, bir kültür çevresi vardır²⁵.

EVİN OCAĞI VE AİLE BİRLİĞİ

1. Baba evinin ocağından “Ateş götürme”: Çok eski geleneklerden yola çıkarsak, bu günkü inanışlarımızı, daha iyi anlayabilir ve tanımlayabiliriz. Ocakla ilgili inanışları, “*Türklerde aile*” adlı eserimizde, daha geniş olarak ele alacağımızı, yukarıda söylemiştik. Ancak mitolojiyi de açıklamak için, zaman zaman bu konulara dönmemiz gerekiyor.

²⁵ *Türk Mitolojisi*, s. 54: Yemeğini pişiren ve pişirmeyen kavimler.

“Oymağın müsterek ateşi” üzerinde de az önce durmuştuk. Bu konuda, yalnızca efsanelerde, küçük izler vardır. “Oymaktan aileye” iniş, sosyal gelişmenin bir basamağıdır. Daha sonraki çağlarda, bu geleneğin devam ettiğini gösteren izler bulamadık. “tahta çıkma, yas veya karban” törenlerinde toplulukça yakılan büyük ateşler, belki bu anlayış içinde görülebilir.

M u k a d d e s a t e ş ve “Aile ocağı”: Türklerde, İ r a n’da olduğu gibi bir *ateş kültü* yoktur. İ r a n’da sönmeyen ateş, evin dışında ve tapınılacak yerlerde yakılırdı. T ü r k l e r d e *mukaddes ateş* ise, evin içinde bulunan *aile ocağı* idi. Aslında ateş, insanlığın vaz geçilmez bir yardımcısı olduğundan, bütün Asya’daki ateş kültleri arasında bir benzerlik olabilir.

Demircilik ve ateş: Y a k u t Türkleri, *Proto-Türk* kültürünün, en eski geleneklerini içinde toplar. Ancak yabancı tesirlerden ayıklayarak, kullanılması gerekir. “*Yakutların en büyük demircilerinden biri, A ğ l ı s a d ını taşıyordu*”. Yakut Türkçesinde A ğ l ı söz, ‘ k o r u y u c u ve muhafız’ demektir. *Aile ocağı* ve *mukaddes ateş* gibi anlayışlar da, bu sözle anlatılıyordu. Y a k u t Türklerine göre *a i l e o c a ğ ı*, hiç bir zaman, “sönmemesi gereken, mukaddes bir ateş”, idi. Bu ocağı k o r u y a n, ayrıca bir *ocak ruhu* da vardı. *Ocak ruhu* üzerinde ayrıca duracağız. Ocakta yanan *ağaç*, özellikle *m e ş e (mas) ağacı* da, mukaddes sayılırdı²⁶.

Eski evden, yeni eve ateş götürme: A l t a y Türklerinde ve diğerlerindeki ateş kültü hakkında, bir araştırma yazar D ı r e n k o v a, bu aile geleneklerini görmüş ve yazmıştı. A l t a y Türkleri ile Buryat Moğolları, “*yanan bir odunu, bir evin ocağından, diğer bir evin ocağına götürme*” geleneğini sürdürüyorlardı. “*Eski evdeki eski ateşi, yeni eve taşıyorlardı. Ailenin en büyüğü, eski ateşin korlarını, bir kürek içine koyuyor ve yeni evin ocağına koyup, yeni bir ateş yakıyordu. Bundan sonra da, ‘A t e ş -A n a’ için, bir dua söylüyorlardı. Kardeşler evlenip, ayrıldıkları zaman da, en küçük o ğ u l, eski ateşin, sahibi oluyordu*”²⁷.

“**O d -T e ğ i n’**”, yani *ocağın p i r e n s i* gibi unvanlar Türklerde küçük oğullar için söylenirdi. Ç i n g i z H a n devletinde bu ünvan, *otçığın* veya *oçığın* olmuştur. *Baba ocağının, yeni ateşin sahibi, küçük oğul* idi. D ı r e n k o v a’nın yukarıda adı geçen eserindeki geri Türk kavimlerinde bu unvanlar henüz görülüyordu. Bu gelenek, A n a d o l u’da da, daha kapalı üslupla yaşar.

“**Evlenen çocukların baba ocağından ateş götürmesi**”, belki de aranırsa A n a d o l u’da da görülebilir. Ancak Kuzey Türkleri ile, *Volga* boylarında

²⁶ P e k a r s k i y, *Yakut Sözlüğü*, (tercüme), I. s. 51a; *Türk Mitolojisi*, s. 68.

²⁷ U. H a r v a, aynı eser, s. 166; D ı r e n k o v a, *Kültüğüne*: (*ateş kültü*), s. 67’den.

Fin kavimlerinde bu gelenek, uzun süre yaşamıştır. Çok kuzeylerdeki *Buryatlar* ise, “büyük kurban törenlerinde yakılan büyük ateşlerini bile aile ocağı korularından götürüyorlardı²⁸...” Orta ve Kuzey Asya ile Batıdaki *Fin-Ugor* kavimlerinde bu gelenek çok yaygındır. *Baba evinden ayrılan çocuklar, baba ocağından ateş götürüyorlardı.*

Ailenin ocağı sönmemeli!

Anadolu'da da pratik olarak, mangaldaki ateşin üzerine *kül örtülür* ve böylece sabaha kadar bu ateş korunurdu. sabahleyin de bu ateş, kolaylıkla canlandırılırdı. Ancak çok kuzeylerdeki *Yakut Türkleri* bunu, başka türlü yorumluyorlardı. “*Ateş, gece uyuyor*”, diyorlardı²⁹.

“*Ateşin sönmesi, uğursuzluk getiriyor*”: Ashında bunun pratik yararları da vardı. Zaten eski *Proto-Türk* geleneklerinin çoğu, bu pratik yararları da yarıyordu. Zarar verebilecek bir şey, günah veya fanatik sonuçlarla yorumlanıyordu. Bunun için ocak her zaman canlı tutuluyordu. *Altay Türklerinde*, “*komşular yeni gelinin evine odun veya yakacak getiriyorlar ve ocağa yerleştirerek, ‘ocağın hiç bir zaman sönmemesi için, diye dua ediyorlardı’*”. Bu bizde, bazı yönleriyle şimdi de yaşayan bir dilektir. *U. Harva*, *Baykal gölünün batısındaki Tundralarda yaşayan Buryat Moğollarında*, “*çocuksuz kalanların, benim ocağımın ateşi söndü, dediklerini*”, yazıyor ve bundan dolayı, çok duygulanıyor³⁰. *Kafkas kavimlerinin düşmanları için söyledikleri*, “*ocağın sönsün*”, sözünü de bunlara katıyordu. Ashında bunların hepsi, *Türk kültür çevresinde gelişen ve yayılan geleneklerdi.*

- *Ev ile ocak ilişkileri*, göz önünde tutulmadan bu meseleler iyice anlaşılmaz. *Anadolu*'da ocak ile birlikte, *mutfak* da ayrı bir önem kazanır. *Dede Korkut*'ta da, “*Karamudbak dikilende, ocak kalmış*”, yani işle kararmış kara mutfak çadırı dikildiği zaman, ocak da yapılıyordu³¹. *Kara mutfak çadırı gidince de, yerde ocak kalıyordu. Bu, bir gelişmedir.*

“*Evin kurulacağı yer*” de, ayrı bir önem taşır. Temel atılırken *kurban kesilmesi* de, bizce çok eski bir Türk geleneğidir. Bunu, çok kuzeylerdeki *Yakut Türklerinde* de görüyoruz: “*Ev için kutlu bir arsa aranır. Bulununca, kurban kesilir. ‘Sekiz kenarlı yerin sahibi Ana Hatun (Ebe Hatun)’dan dua*

²⁸ Aynı eser. s. 197.

²⁹ Aynı eser. s. 166: *Hudya kov, Verhoyanskiy Sbornik (Verhoyansk raporları)*, Irkutak. 1890'dan: *Buryat-Moğol geleneği*. Ayrıca kşl. *Potanin, Oçerki*, IV, *Altay*'da.

³⁰ *U. Harva*, aynı eser. s. 166: *Potanin*, bu inanışları daha geniş anlatıyor: *Oçerki*, II, s. 115; IV, s. 20-30. Güney-Batı-Moğolistan'daki *Altay eteklerindeki Türklerde. U. Harva*, etnik yapıdan habersizdir.

³¹ *Dede Korkut kitabı*, 44.

ile izin alınırdı... *O c a k yaparken kurban kesilir, kurbanın konu ocağı sürülür ve ateşe serpilirdi...*" Bu tören üzerinde, ayrıca durmuştuk³². Görülüyor ki her geleneğimizin, *Proto-Türk* bir kökü vardır.

"Baba ocağı", "Ocağın sönmesin!"

Şimdi geliyoruz, dünlerden bugünlere, binlerce yıllık geleneklerimize: Bu konuda, özellikle *A n a d o l u* 'da o kadar çok güzelve yüce inanışlar var ki, bunların hepsini burada yazma mümkün değil. Biz, bir şeyler verelim, ön gösterelim, bizden sonrakiler de bizden sonra bunlara çok şey katsınlar!

1. "*Ocağın sönmesin!*" Bu bir duadır. Hem de yüce bir dua! evimizde, ilimizde, devletimizde ve her yerde söylenen bir dua! *S i b i r y a* 'nın kuzeylerindeki tundarlarda *Ya k u t* Türklerine gidelim de, bu duayı onlardan dinleyelim. Çok uzun yıllar önce güneylerdeki Türk kitlelerinden kopmuş; ancak *Proto-Türk*, Türk kültürünü saklamış olan bu geri Türk kesimlerinden bir şeyler dinleyelim³³:

"... Yapılacak evin kutlu olması, *o c a ğ ı n* mukaddes ateşini daima yanması, nesillerin çoğalması, hayvanların verimli olması için dua ederler ve "*uruy*" diye bağırarak, kaşığı havaya fırlatılır... Ateşe bakıp, dua ederler... Bundan sonra düğün gibi bir tören yapılır. Ondan sonra yaşlılardan biri, şöyle bir dua eder:

"*Ateşi, alevli yak! Yaktığın ateşin, kıvılcımları sönmesin! Kışın oturduğun ev, bereketli olsun! Ya z ı n oturduğun ev, k u t l u olsun!...*"

Seroşevskiy, Direnkova, Anohin gibi derin araştırmacılar, Kuzey Türkleri arasında, araştırmalar yapmışlardır. Uno Harva da, bunların bir bölümünü toplamıştır. Fakat Türkçe ve Türk kültürünü, genişlemesine, bilmezler. Hocamız Prof. Abdulkadir İnan bunlara, kendi ruhundan ruh vermiştir. Hem bir Türk ve hem de araştırmacı olarak. Hocamız bunlara ait dualar ve ilâhi metinleri de vermiştir. Ancak bu metinler içindeki bir çok bilgiler, satırlar arasında kaybolmuş ve açıklamasız kalmışlardır. Biz bu ilâhilerdeki incelik ve derinlikleri, ana metinleriyle karşılaştırarak, aydınlığa çıkarmak istedik.

Dede Korkut'ta, "*aile ocağı*": *D e d e K o r k u t* 'a dönelim, *S i b i r y a* 'nın tundralarından, *Dede Korkut O ğ u z l a r ı n a* dönelim:

1) "*Oğul atanın yeteridir, iki gözünün biridir,*

"*Devletli oğul kopsa, o c a ğ ı n ı n közüdür!* (DK,4)

³² A. İnan, *Şamanizm*, s. 117-118: *Yakut* Türklerinde.

³³ Aynı eser, s. 118: S. *Yaastremskiy* 'den. Az bulunan bir kaynaktır.

- 2) “Oğlum Uruz ok atanda, puta kalmış!
“Oğuz begleri at çapanda, meydan kalmış!
“Kara mudbak dikilende, ocak kalmış! (DK,44).

- 3) “Çafillice görklü başın, kesin!
“Alca kanın yer yüzüne dökün!
“Oğluyile ikisini bir yerden öldürün!
“Ocağın ı söyündürün, deyü söyleşdiler!
“Hanım baba! Korkarım! (DK,143)

Dede Korkut'tan yukarıda sunduğumuz üç örnek, bize çok şey öğretilmektedir. Ancak, “devletli bir oğul, baba ocağının közü”, olabiliyordu. Dede Korkut, her oğulu baba ocağının közü olarak saymıyordu. Bu da önemlidir. “İl gidince, ok meydanı, at meydanı kaltyor”. Bu, söylenen sözlerin bir bölümüdür. İkinci fikri ise, “Karamutfak gidince de, ocak kaltyordu”. Ocak, ilin yere vurulmuş bir mühür gibi idi. Sahipsiz ocak sönmüş ve sahipsiz kalmıştı. *Ocağın sahibi* üzerinde de, az sonra duracağız.

2. “Ocağına su koymak, salmak”: Bu da bir eski Anadolu ve Osmanlı deyimidir. Bu konuda bir kaç örneği, *Tarama Sözlüğü* içinden seçerek, örneceğiz:

- 1) “Ocağına su koyulup, atanız ocağına” (16.yy). - 2) “Ulumuz kiçimiz, başına od yakıp, ocağına su koymayasın!” (14.yy). - 3) “Su koydu Bülbülün ocağına, meğer jâle!” (15.yy). - 6) “Yezid ocağına su salma...” (15.yy). - 7) “Bu tarik ile Yeniçeri ocağına su koydular...” (Koçu Bey Ris.). Görülüyor ki örnekler, daha da çoğaltılabilir³⁴.

“Öçürmek”, çok daha eski Türkçede, söndürmek demektir. Bu söz, otu, yani ateşi söndürme için söylenir. Bunun yanında *anınç öpkesin öçürdü*” deyişinde de, *onun öfkesini yatıştırdı*, anlayışıyla kullanılırdı³⁵. Ayrıca aynı söz, “onu döverek (urup) nefesini kesti (tıni öçürdi)” manasında da söyleniyordu³⁶.

“Ateş, alevle söndürülmez”, atasözünün de, yine aynı kaynakta ve aynı yerde görüyoruz. Bu atasözünde *alev*, eski Türkçe “*odhug*” sözüyle karşılanıyordu.

3. “Düşmanın ateşini söndürme”: Göktürk yazıtlarında, düşmanın ordusunun, “otça, borça”, yani “ateş ve fırtına gibi geldiğinden” söz açılıyordu³⁷ Bu, Türklerin çok eskiden beri süre gelen bir anlayışları idi. Kaş-

³⁴ *Tarama Sözlüğü*, V, s. 2907 vd.

³⁵ Kaşgarlı Mâb mud. I, s. 522; Brockelmann, *AM Pr.*, 7, 2.

³⁶ Aynı eser, a yer.

³⁷ *Kültegin Yazıtı*, 1D37.

garlı Mahmud, 11. yüzyılda halk ağızlarından derlediği bir şiirde ise, şöyle diyordu:

“Düşmanın ateşini söndüren, ordudan uzaklaştıran,
“İşleri çözüp geçirene, öldürücü ok değdi!”

Eski Türkçedeki “yaygı otın öçürgen” sözü, güzel ve açık bir sözdür. *Toy ve ordu* sözleri, eski Türkçede karargâh anlayışını karşılıyordu. Burada, öz “Düşmanın hücumunun ateşini söndürüyor ve ordugâhdan (toydın) göçürüyor ve uzaklaştırıyordu”³⁸.

“Ordunun ateş gibi parlaması”, *Dede Korkut* içinde de görülüyordu. Burada *şılamak, ııldamak* sözü kullanılıyordu. Bu da, silahların parlaması olsa gerekti. *Dede Korkut*’ta, şöyle deniliyordu:

“Deniz gibi kararıp, gelen nedir?

“Ateş (od) gibi şılayıp, yıldız gibi parlayıp, gelen nedir?”

Babası da oğluna, “*Kara deniz gibi yaykanıp gelen, kâfirin leşkeridir*”, diyordu³⁹. Türk edebiyatı çok geniştir. Bu gibi örnekler, daha da çoğaltılabilir.

AİLE OCAĞI

Görülüyor ki, dönüp dolaşp, yine aynı konulara geliyoruz. Aralarında küçük ayrılıklar olsa bile, *Türk kültür tarihi* bakımından, bu meseleler, üzerinde durmağa değer. Yine sözüme *Dede Korkut* ile başlayalım. Ondan sonra da, Altaylara ve Sibiryala kadar uzanalım:

Dede Korkut’tan: - 1) “*Ol (kadın) Ayşe Fatma soyudur, Hanım! Anın bebekleri yetsin, ocağın a bunçılaysın a v r a t gelsin!...*” (DK,9). - 2) “*Ol (kadın), Nuh Peygamber’in eşiğidir. Andan dahı sizi Hanım, Allah saklasın! Ocağın ız a bunçılaysın a v r a t gelmesin!...*” (DK,9). - 3) “*Devletli oğul kopsa, ocağın ın közüdür!...*” (DK,4-1)... Bu sözler, *Dede Korkut*’un muhteşem girişinden alınmıştır. Kadınların kaçtırlı olduklarının üzerinde durur. Sonra da ocağına böyle avrat gelisin veya gelmesin diye, duada bulunulur.

“*Odsuz ev, kutsuz er*”: Bu söz, 16. yüzyılda yaşamış olan halk gairi, *Cüvâhî*’den alınmıştır⁴⁰. Bunda, az söz; fakat çok mana vardır. Yine 16. yüzyıl *Anadolı* edebiyatından, manalı bir şiir daha sunalım:

³⁸ Kağarlı Mahmud, aynı yer.

³⁹ *Dede Korkut kitabı*, 120.

⁴⁰ *Tarama Sözlüğü*, V, s. 2914.

“Kara karıların, o d s u z ocağı!

“Kara günlülerin k u t s u z bucağı!

“Odsuz-kutsuz” sözlerinin eşlemesi, görülüyor ki eski A n a d o l u ’da yaygın bir anlayış ve söyleyiş idi. Buradaki, *kara karılar*, herhalde bahtsız, dul ve yoksul kadınlar olsalar gerekti.

“Kaba od” sözü ve anlayışı üzerinde de, yeri gelmişken biraz duralım. Ayrıca D e d e K o r k u t ’ta, *ailenin soy kütüğü* anlayışıyla söylenen, “*ka-ba ağaç*” deyişini de hatırlayalım! “*Gölgelice kaba ağacın kesilmesin!*” D e d e K o r k u t ’ta sık sık görülen bu dua, ailenin kökü, varlığı ve sembolü ile ilgili idi. Ağaç ile ilgili bölümümüzde, bunun üzerinde geniş olarak durmuştuk. 14. yüzyıla ait bir A n a d o l u metninde, şöyle deniliyordu: “*Günahsız niceyi yoğ eyledin sen! Kaba odu uvak koğ eyledin sen!...*” Burada, sen dediği, *ölüm* idi. Kişilerin ölümü, yine ateş ve ocakla ilgili görülüyor gibiydi⁴¹.

“Od yok, ocak yok”: “*Odsuz, ocaksız*”, “*Ya evlad bir, ya ocak kör*”, gibi sözler de, bugünkü A n a d o l u ’da söylenen sözlerdir. Bu örnekleri, Tarama Sözlüğünden, daha da genişletebiliriz: “*Ocağı, yâd eline değil, evladına düşme*”, “*Cenabi Hak, ocağın koymadı hâli*”, “*Bilir ocak ocak her bir diyâr*”.. Görülüyor ki örnekler daha da çoğalıyor ve genişliyorlar.

AİLE OCAĞI VE “PROTO-TÜRK İNANIŞLARI”

Şimdi yolumuz Ortaasyalara, Altaylara, Sibiryalara ve hatta Batı ile Doğu Asyalara düşecektir: Yukarıda sunduğumuz inanışlarımız, nasıl çok eskilerden yeşeriyor, yerlere ve zamanlara göre gelişiyor, neler alıp, neler veriyorlar da, günümüze, bizlere kadar geliyorlar?

1. *Ateş, ocak ve evimiz*: Ateş, ocakta ve ocakta da evimizdedir. Ancak Ya k u t Türklerine göre “*ateş ruhu*” (*Uot-iççite*), bir canlı gibidir. *Nefesi, dumandır. Yiyeceği, kuru odundur. Ya t a ğ ı , kurum ve isle kararmıştır. Ateş koru, onun yaşığıdır. Yo r g a n ı ise, küldür*⁴². Bu çok değerli bilgiyi U. Harva, Gorohov’dan almıştır. Ateş ruhu ile ilgili bölümümüzde, bu konuya, yeniden döneceğiz.

2. *Dumanla kararmış, “Ata çadırı”*: Bu çok değerli bilgiyi, büyük Hocamız, Prof. Abdulkadir İnan bulmuştur. Ancak yukarıdaki bilgiler, hocamızın vesikasını, daha da aydınlatmaktadırlar. “*Ateş ruhunun nefesi, solğu, dumandır*”, deniyordu. 9 atadan beri, bu ruhun soluklarıyla karar-

⁴¹ Tarama Sözlüğü, IV, s. 2143.

⁴² U n o H a r v a , aym eser, s. 172.

mış olan bir çadır da, mukaddes olmalıydı. Hocamızın kararmış ata çadırı hakkında verdikleri bilgi, kısaca şöyledir⁴³:

“... Kazak-Kırgızların... boylarında 7. veya 9. atanın torunlarının tümü, ‘‘ u l u e v ’’ (ülgen üy) dedikleri eve toplanırlar. Bu eve veya çadıra, ‘‘Ka-ra çangarak’’ da derler. Bu, yüzyıllar boyunca, ‘‘ k a r a r m ı ş ç a d ı r ’’, demektir. Bu çadırda verilen söz, bir yemin sayılır. Çadırın sahibi, genç bir delikanlı da olsa herkesten saygı görür...”

Bu çok değerli bilgiyi, veya bunun benzerlerini, U. Harva ile diğer Rus araştırmacıların eserlerinde göremiyoruz. Hocamız her zaman, en önde idiler. ‘‘ B a b a e v i ’’ nin sembolü, onun ocağıdır. Yukarıda evlenen oğlanların, baha evinden ayrılırken, yanan odunlarla veya közlerle, kendi evlerine nasıl ‘‘baba ateşini’’ götürdüklerini göstermeğe çalışmıştık. Bunlar Altayların vadilerinde veya Sibirya'nın Tundarlarında kalmış Türklerdi. Yukarıdaki muhteşem örnek ise, ‘‘ a t a l a r e v i ’’ nin bir sembolüdür.

‘‘A t e ş ’’, babanın; ‘‘O e a k ’’, ananın

Bu, eski ve yeni düşünce ve ihtiyaçlara göre, çeşitli yönlerden açıklamaya bağlı tutulabilir. Bu gün bile, ‘‘ateşi baba bulup, yakar; ocağın başında, ocak işleri için ise, ana oturur’’. Bu da bir yorumdur ve Türk düşüncesine göre, yanlış değildir. Bir A l t a y şaman duasında, şöyle deniliyordu: ‘‘ A t a m ı z ı n yakmış olduğu alevli a t e ş ; A n a m ı z ı n gömüdüğü, t a ş o c a k ’’ . Bu sözler üzerinde yukarıda da durmuştuk. Burada yakmak yerine, ‘‘çakkan’’, yani çakmakla yakan, anlayışı kullanılıyordu. Altay şamanlarının, ‘‘ene kömgön tas ocak’’, yani ananın gömüdüğü taş ocak sözünü, ise, hepimiz anlayabiliriz⁴⁴. Ev yapılırken herhalde ocağı anneler yere gömüyorlardı. Bu da sembolik bir sözdü.

Ocağın gömülmesi: Ocak, nasıl gömülüyordu? Bu, daha çok t a n d ı r için söz konusu olabilirdi. Ancak, her ne olursa olsun, ocak, bir çukurdu. Nitekim D e d e K o r k u t 'ta da şöyle deniliyordu: ‘‘... (Karaça Çoban'ın), attığı taş... yere dahi düşse, toz gibi savrulur idi, o c a k gibi obrulur idi⁴⁵...’’ Buradaki obrulmak sözü, oyulmak ve çukurlaşmak demektir. Herhalde bu ilâhi çobanın taşının, açtığı çukur çok derin olmalıydı. Böylece, Dede Korkut ile Altay duaları arasında bir yakınlık kurmak istedik.

‘‘Üç ateşi tutuşturup veren, üç ocağın (sac ayaklarını) bağlayıp (kadap) veren’’ de, Tanrı Ü l g e n , yani bir ‘‘erkek ata idi. Ocağın yapılması da bir merasimle olur. Kesilen kurbanın kanı, ocağın içine sürülür ve yanan ateşe saçılarak serpilirdi.

⁴³ A. İ n a n , Şamanizm, s. 68: Şaman ilâhîlerinden.

⁴⁴ A. eseri s. 128: ‘‘Yakmak’’ ve ‘‘çakmak’’ anlayışı.

⁴⁵ D e d e K o r k u t kitabı, 56.

Ocak ateşine ‘selâm’: A n a d o l u ’da bazı zümler dışında halkta, ocağın yanan ateşine *selâm* verme veya *niyaz* gösterme gibi seremoniler kalmamıştır. Ancak *ocağa tükürme* veya *ocağı çiğneme*, *basma* gibi hareketler, hoş karşılanmamıştır. Bunu *Ali Rıza Yalçın* da, görmüştür. Bazı *Altay* Türk kesimlerinin, ocağa veya ateşe saygı gösterdiklerini biliyoruz. Ya *kut* Türkleri, sözlerinin doğru olduklarını doğrulamak istedikleri zaman, *ateşe eğilip*, konuşurlardı. Yine *Yakut* Türkleri, “*eğer konuşurken ocak çıtırdıyor ise, söylenen sözler doğrudur*”, diyorlardı. Bu inanışlar, *Ostiyak* ve *Samoyed* gibi *Fin-Ugor* kavimlerinde de görülüyordu. Onlar da sözlerinin doğru olduğunu doğrulamak için, ocağa eğiliyorlardı. “*Çünkü ateşin gücü onları, doğru söylemeğe zorluyordu*”. *Samoyed*’ler ise, “*ateşe bir bıçak sokuyorlar ve eğer yalan söylüyorsam, ateşin yaşlı büyük annesi, beni yutsun*”, diyorlardı. Görülüyor ki, Türklerin uzak veya yakın akraba kavimleri arasında, bir anlayış benzerliği vardı⁴⁶.

GELİNLER VE OCAK

1. Gelinlerin ocağa ‘Selâmı’: A n a d o l u ’da artık, bir protokol ve seremoni gereği olarak, gelinlerin “*koca ocağına*” selam vermeleri görülmemektedir. “*Ancak gelinlerin koca ocağına, hamur yapıştırma*” veya benzer bazı saygı hareketlerinde bulduklarını, biliyoruz. *Manas* destanında, *Ak-Saykal Hatun*’un nikâhı kıyıldıktan sonra, şöyle deniliyordu: “*Ak-Saykal eve girdi, eğilip (enkeyip) selam kıldı, ateşe (otko) gelip Ak-Saykal, ateşe (otko) selam kıldı!*”

Bu konuda *Hocamız Abdulkadir İnan*, şöyle söylüyordu: “*Yeni gelen gelinlerin, a ta ç a d ı r ı n d a k i ‘ateşe selâm’ verdiklerini, ben çok gördüm. Buna Kazaklar ‘tecim’ derler ki, galiba arapça ‘tâzim’ sözünün bir bozuntusu olsa gerektir. Hocaları bol olan bölgelerde bu adet yasak edilmiştir*”⁴⁷. Bu gelenek, *İslam* iye te aykırı idi. Bundan dolayı *Anadolul* ’da bu geleneği bulma çok zordur. Ancak bazı yollarla saygı gösterilmektedir.

2: Evli kız, baba ocağına, artık yaklaşmıyor: Çünkü nişanlı bir kızın, kalını ödenmemiş ve nikâhı kesilmemiştir. *Altay* Türklerinde, “*yabancılar ateş kültü ile ilgili seremonilere katılamıyorlardı. Evlenme yoluyla başka bir aileye geçmiş olan kızlarda bu haklarını kaybetmiş oluyorlardı*”⁴⁸.

⁴⁶ U. Harva, aynı eser, s. 165. U. Harva, kendisi *Finlandiyalıdır*. Bunun için *Fin-Ugor* geleneklerini iyi biliyordu.

⁴⁷ A. İnan, *Manas* destanı üzerine notlar, Makaleler, s. 141.

⁴⁸ U. Harva, aynı eser, s. 166: *Direnkova, Altay ve Teleüt (Türklerinde) ateş kültü: (Kültüğüne...)* a. yer.

Ya k u t Türklerinde de, “yabancılar, bir evin ocağının ızık çizgisi denen bir sınırı aşp, (ocağa yaklaşamazlar). Ni ş a n l ı k ı z l a r d a , kalın paraları tam olarak ödenmemiş ve nikâh gerçekleşmemişse, ocağın ateşinden, pipolarını bile yakamazlardı. (Yani o eve henüz yabancı sayılırlardı)” Altayların kuzeylerinde yaşayan ve zengin bir Türk dili ile folkloruna sahip olan Te l e ü t Türklerinde ise, “Evin sahibi ile aynı soydan gelmeyen bir kişinin, ateşin yandığı ocağın karşısında, yanında oturması, yasaktı...” Bununla ilgili, pek çok örnek gösterilebilir⁴⁹.

Evde oturma protokolu ve disiplin, yukarıda da görüldüğü gibi Türklerde, çok eski çağlardan beri kurulmuştu. Bunlar, din ve inanışlara bağlanarak, bir töre ve örf hukuku haline getirilmişti. Batıl ve fanatik inançlar olarak tanımlanamazlar. Çünkü onların da pratik yararları vardı.

3. Diğer gelin ve ocak ilişkileri: Bütün Türk kavimlerinde, koca evine gelen yeni gelinin yapması gerekli, bazı saygı seromonileri vardır. Bunlar A n a d o l u 'da daha yumuşamış ve çağdaş bir hayat düzenine girmiştir. Ancak yine de dikkat edilirse bizimkileri, diğer kavimlerden ayıran bir tutum ve biçim vardır. Ancak bunların hepsini de batıl ve fanatik, gerici bir tutum ve gelenek olarak, yorumlamayalım. Şimdi, çok eskilere ve bizden çok uzakta kalmış Türklere dönelim:

a) A l t a y Türklerinde, yüz yıl önce, “Koca evine gelen gelinin saç örgüleri çözülürken, ocağın yanına oturtulurdu. Bu arada da ocağın üzerine biraz at yağ konurdu. Yağı, gelinin arkabaları korlardı. Eğer yağ birdenbire parlayıp, alevler yükselirse, bu uğurlu sayılır ve gelin ocağa, ü ç k e z s e l â m verirdi. Dua ederken de şöyle derdi: “-Bana mutluluk, zenginlik ver! Hayvanlar ver! Donanmış bir ahır, bir oda dolusu çocuk ver! “Böylece o kadın bu ailenin bir üyesi olur ve ocağa, bir şeyler sunulurdu”⁵⁰”.

b) Ni ş a n l ı k ı z l a r , yeni Altay Türklerinde, “zaman zaman nişanlılarının evlerine geldikçe, yere kadar eğilir, ocağa saygı gösterirlerdi. Buna karşılık da, “ocağın asla sönmesin”, diye de duada bulunulurdu... Evlenip, koca evine gelince ise, bir kaba yağ ve tereyağı kor ve onları, ocağın ateşine doğru üflerdi”. Görülüyor ki ocağa nişanlıyken, yalnızca saygı sunuluyor; evlendikten sonra ise saç yapılabilirdi⁵¹.

c) Yeni evlenenlerin ocağına, yağ dökme: Şimdi geliyoruz, Türk dili örnekleri ve folkloru bakımından zengin olan, Altayların kuzeyinde yaşayan Te -

⁴⁹ D i r e n k o v a , kult ognıya...: (Ateş kültü...), s. 66-67; U. H a r v a , aynı eser. s. 166.

⁵⁰ U. H a r v a , s. 167; D i r e n k o v a , aynı eser. s. 63, 68. Altay ve Te l e ü t Türklerinde, “ateş kültü”.

⁵¹ H a r v a , aynı eser. s. 167. P o t a n i n 'in notları A l t a y Türkleri'ne aittir: O ç e r k i , IV, s. 34. H a r v a , bunun farkında değildir. Moğolistan içinde görür.

leüt Türklerine: “Evlener çiftlerin arkadaşları, oğlan evinin ocağına yağ döküyorlar. Ancak bunların diğerlerinden ayrılıkları, alevlerin, b a c a n ı n de-
liğine kadar yükselmiş olma şartı idi. Kutluluk, alevlerin bacaya varmasıyla
tamamlanıyordu...”

Yeni evlener için, “Ü ç o c a k” gibi çok eski bir Türk geleneğini de,
yine bu Türk kesimlerinde görüyoruz. Bu orijinal geleneği, P o t a n i n derle-
miş ve D ı r e n k o v a da, değerlendirmişti:

“Tam yuvarlak, top şeklinde, topraktan yapılmış, içleri oyulmuş üç kap
alıp, bunları fırının altına yerleştiriyorlardı. Bu üç yuvarlak kaba, “o c a k”
adını veriyorlardı. Her kabın içine, kırmızı ve beyaz kurdelerle süslenmiş
bir s ö ğ ü t dalı ile tereyağı koyuyorlardı.

“Bu üç kap veya o c a k, yalnızca e v l e n m e ve kurban törenlerinde kul-
lanılıyor, diğer zamanlar da, sobanın arkasında duruyorlardı. Bunlar,
“ü ç t a ş l ı” en eski ocakların bir sembolü ve hatırası olsalar, gerekti”⁵².

“ÜÇ ATEŞ” VE “ÜÇ OCAK”

1) “S a c a y a k” : En eski bir ocakmış gibi anlatılan bu “ü ç o c a k”
geleneğini, Türk dili ve kültürü bakımından zengin olan, T e l e ü t Türklerin-
deki bir örnekla belirttik. A l t a y Türk geleneklerinin en iyi araştırmacıların-
dan biri olan A n o h i n de, üç ocak ile ilgili bir dua veriyor:

“Ü ç a t e ş i n i, yakıp veren!

“Ü ç o c a ğ ı n ı, dikip veren!

“Atam Ülgen!

Buradaki yakma, yani “küydürme”, alevlendirmek demektir. Ü ç ocağ ı dik-
mek için de, “kadap” deniyordu⁵³. A n a d o l u da da kadamak, dikişle tut-
turmak demektir. Herhalde bu, “s a c a y a ğ ı” nın üç ayağını, birleştirme
manasında söylenmiş olsa gerekti.

2) “Ü ç d u v a r l ı o c a k” : Bu anlayış da Direnkova tarafından, yi-
ne Teleüt Türklerinde bulunmuştur⁵⁴. U. Harva bu söyleyişi, kuzeydeki Bur-
yat’ların, “ü ç taşlı ocak” deyişleriyle karşılaştırmak istiyor⁵⁵. “Ü ç duvarlı
ocak”; bu gün de A n a d o l u da çok görülür. “Ü ç taşlı ocak” ise, çok geri
bir ocak türüdür. Yukarıda sunduğumuz A l t a y duasında da görüldüğü gibi,

⁵² H a r v a, a. eser, s. 167; D ı r e n k o v a, s. 68. Asıl kaynağı oluşturan P o t a n i n’in bu derlemeleri,
A l t a y kesimlerine aittir: Oçerki, I, s. 30.

⁵³ A n o h i n, Altay gamanlığına ait maddeler: A. İnan, Makaleler, s. 413.

⁵⁴ D ı r e n k o v a, aynı eser, s. 63.

⁵⁵ U. H a r v a, aynı eser, s. 55. Bu inanış, Buryat-Moğolları’na aittir.

“Tanrı Ülgen ocağın üç ayağını(?) dikerek, birleştirerek, (insanlara) vermiştir”. Ancak aynı duada ki “üç ateş”, ne demektir?

“Üç duvarlı ocak” deyişini, Türk dili ve edebiyatı bakımından zengin olan, Te le ü t Türklerinde görülüyordu⁵⁶. Üç duvarlı ocak da, yarı-yerleşik kültüre ait bir ocak tipidir. S a c a y a k daha gelişmiş, ancak sürekli hareket halindeki Türk kesimlerinde görülür. Ü ç y a ş l ı o c a k ise, Türk kavimlerinin yerli ve oturaklı kültürlerinde pek görülmez, yaylalarda, kullanılır.

“AİLE SOFRASI” VE OCAK

A i l e s o f r a s ı , Türk aile düzeninin temelidir: Eskiden de, şimdi de öyledir. Aile, bir bütün olarak sofraya otururdu. *Aile sofrası, o c a ğ ı n k a r ş ı - s u n d a o l u r*. Bundan dolayı da, ocak ile aile arasında da bir ilişki kurulmuştu. Sıcak yemek sofraya, ocak üzerinden aktarılırdı. A n a d o l u 'da da, böyle idi. *O t u r m a o d a s ı d a , m u t f a k v e o c a k k a r ş ı s ı d ır*. *M u t f a k , s e d i r l i , m i n - d e r l i , a y n a l ı v e k o n f o r l u b i r y e r d i r*. *M u t f a k , a y n ı z a m a n d a b i r ‘ k ı z - l ı k o d a ’* idi. Herhalde bu, 2000 yıl önce de böyle idi.

İlk lokma, aile ocağının “Ocak hakkı”: A n a d o l u 'da, sofrada oturanların ocak ile ne gibi bir ilişki kurdukları üzerinde bir vesika bulamadık. Ya - k u t Türkleri, ‘ *a i l e c e s o f r a y a o t u r d u k l a r ı z a m a n , ö z e l l i k l e a k ş a m y e m e k l e r i n d e , i l k l o k m a v e y a iç k i n i n i l k y u d u m u , i l k ö n c e o c a ğ a v e r i l i y o r - d u*. *S o f r a d a k i k i ş i l e r b u s a ç ı y ı y a p m a d a n y e m e ğ e b a ş l a m ı y o r l a r d ı* *Y a k u t T ü r k l e r i n e g ö r e b u , ç o k e s k i b i r g e l e n e k i d i : “ i l k l o k m a , i l k k a ş ı k v e i l k y u d u m , o c a ğ ı n h a k k ı d ır ” , d i y o r l a r d ı*. *O c a k a t e ş i n i n ü z e r i - m i z d e b i r h a k k ı o l d u ğ u n a i n a n ı y o r l a r d ı*”⁵⁷. Bu gelenekler, ‘ *a i l e b i r l i ğ i*’ ve sosyal dayanışma ile ilgili gibidir. S i b i r y a 'nın kuzey-doğularına doğru gidildikçe, a v c ı l a r da avları bereketli olsun diye, ateşe yemek atarlar. Bu, bizim konumuzun dışında kalmaktadır.

‘ DO Ğ U M ’ VE ATEŞ RUHLARI

A n a d o l u 'daki Türk kesimleri, büyük devletler kurmuş ve ileriye doğru sosyal adımlar atmıştır. Bundan dolayı konuları sürekli olarak, P r o t o - T ü r k örneklerden alıp ileriye doğru gidiyoruz. Yeni doğum yapan kadınlara musallat olan *Al-kartısı* veya *Al-bastı*'nın ocak ile ilgisi bulunduğu, A n a d o l u d a da inanırlar. Bu konuların asıl değerlendirilmesini, bölümümüzün

⁵⁶ Darenkova, a. eser, s. 63; U. Harva, a. eser, s. 167.

⁵⁷ U. Harva, a. eser, s. 168. Priklonskiy, Yakut Türklerinin eski inanışları hakkında, çok değerli yazılar yazılmıştır. Ünlü *Jivaya Starina* dergisinde çıkan, “*Yakutskiya Narodnıya Poverıya i Svezki*, J. Starına, 1891, s. 170” yazısı, (yakut masalları) üzerine dayanır ve Türkiye’de bu yazı vardır.

sonunda yapacağız. Hocamız Prof. Abdulkadir İnan, bir notlarında şöyle diyorlardı: ‘‘Ya kut Türkleri, ocaktaki külün kıpırdadığını görürlerse, ‘‘og kuta oynuyor’’ (Çocuk ruhu oynuyor) derler. Ateşin, ailede bir çocuk doğacağını, haber verdiğine inanırlar⁵⁸’’ Yukarıda görüldüğü gibi, Ya kut Türklerinin bizden bu kadar uzak olmalarına rağmen, söyledikleri Türkçe sözler, tarafımızdan da anlaşılmaktadır. Yine Hocamızın bulup verdiği, ‘‘doğum da üç çadır yapma ve yakma’’ töreni ise, karanlık kalıyor^{59a}. Bu, ‘‘uç ateş’’ mi demektir?

OCAK VE ‘‘AL - KARISI’’

Ateş anası ve al-bastı: Yukarıda ‘‘ot-ene’’, yani Ateş ana deyiş ve anlayışı üzerinde durmuştuk. Bu konuyu asıl derinleştiren Hocamız Prof. Abdulkadir İnan’dır. Ancak Türk dili ve folkloru bakımından zengin olan Teleüt Türklerindeki bu inanış üzerinde U. Harva da durmuştu: ‘‘Onlarda, her ocağın, kendisine göre bir Ot - Ana (Ot-Ene) si vardı’’. Bu konu üzerinde asıl Direnkova durmuştu⁵⁹.

Ateşlerin tek bir ruhu ve annesi değil; her evin kendine göre, bir koruyucu ruhu ve ateş annesi vardı: Altay Türklerinde ise, ‘‘30 başlı Ateş-ana, 40 başlı karı (yaşlı) anam’’, tanıtımlarıyla görülen ateş annesi vardı. Hocamız bu ilâhinin, tamamını Türkçeye çevirmiştir⁶⁰. Bu ünlü ilâhiyi, önce Bazarov, sonra da Radlof yayınlamıştı⁶¹. Batıya ve Kuzey-batı Asya’ya doğru gidildikçe, Fınn-Ugor kavimleri bu ateş ruhunu, Küçük Kız olarak anmağa başlıyorlardı⁶². Böylece ateş ruhunun dişiliği devam edip, gidiyordu. Ya kut Türklerindeki Ot-ata, Ateş-ata ise, iyi sayılmıyordu. Bazen de bu ruhlar, erkekli ve dişili görülüyorlardı.

‘‘Cadı ile ocak ruhu’’ da, zaman zaman birbirine karıştırılmıştır. Bir Kuzey Asya Türk masalında cadının evi, şöyle anlatılıyordu: ‘‘Yürek kadar (cüröktöi) yerden, omurilik (culundai) gibi bir duman (tütün) çıkıyordu’’. Bu anlatış, fizyoloji ile bezenmiş bir mitolojidir⁶³. Bu örneği de, konuya bir renk versin diye sunuyoruz.

⁵⁸ A. İnan, Şamanizm: (Tanrılar ve ruhlar), s. 67.

^{59a} Aynı eser, s. 38.

⁵⁹ Direnkova, Kult ognia: (Ateş kültü): (Ateş kültü): Teleüt Türklerinde.

⁶⁰ Türk Şamanizmi: (A. İnan, Makaleler), s. 394.

⁶¹ Radlof, Aus Sibirien, II, s. 29.

⁶² U Harva, aynı eser, s. 172.

⁶³ Radlof, Proben, HI, s. 316/381: Dudar-Kız masalı.

AL BAYRAK VE ATEŞİN AL RENGİ

Bu konular ile ilgili olarak Hocamız Abdulkadir İnan, şaheser denilebilecek, bir giriş ve araştırma yapmıştır⁶⁴. Bizim ne bildiğimiz, ne gücümüz ve ne de duygumuz ona erişebilir.

“Türklerin en eski devirlerden beri *Al-bayrak* kullanmalarının, bu *Al-ateş* kültü ile bağlı bir an’ane olacağı hatıra geliyor⁶⁵”.

Bu öyle derin ve ince bir duygudur ki, bunu ancak Hocamız bulabilir. Bu görüşe bütün kalbimizle katılmaktan başka bir şey de elimizden gelmez. Yine Hocamız sözlerini şöyle bitiriyor: 1) *Alkış*: Bütün Türklerde, tebrik ve kutlamadır. 2) *Al ot*: Aile ocağı ateşi (Yakutlarda). 3) *Al ot*: Azâmetli ateş (Altay kanılarının ilâhilerinde). 4) *Alas, alazlama*: Ateşle arıqlama, temizleme için tören yapma. 5) *Al* renginin bütün Türklerce mukaddes sayılması gibi sözler, *Al Tanrısının hâmi ruh* sayıldığı devre ulaşan bir an’anenin, devamından başka bir şey olmasa gerekir⁶⁶. Hocamıza göre *Al-bastı* ruhu da başlangıçlarda, “ateş ilâhesi” ile ilgili olmalıydı.

“OCAĞIN SAHİBİ”

Bölümümüzün başına bu muhteşem ve derin manalı *Dede Korkut*’un sözlerini koyduktan sonra, *Sibirya*’nın tundralarında oturan *Yakut* Türklerine dönelim. Onlar *ateş ruhu* için, “*uot-iççite*” diyorlardı. Bu aynı zamanda, “*ateşin ve ocağın sahibi, koruyucusu*”; demekti. *Altay* Türklerine gelince, aynı mana “*Ot-izi*” sözüyle karşlanır. *Dede Korkut*’ta ise bu anlayış, “*ocağın issi*” olur. Elbette ki *Dede Korkut Oğuzları*, büyük devletler kurmuşlar ve çok gelişmişlerdi. Ancak onlarda da yine, eski Türklerin “*İzi, ezi, eezi, iye ige, idhi*” sözleri yaşamıştı. Türklerin İslâmiyete girişlerinden sonra bile “*issi*” sözü *sahib* ve bazan da *Tanrı* anlayışıyla söylenmiştir. Bu girişi yaptıktan sonra yine bize dönelim:

Eski Anadolu’da da “*is, issi*” sözü, gerçi daha aydın ve gerçekçi bir manaya bürünmüştü. Ancak şu sözlerde, din ve ulûhiyet karışımı, bize eski Türk kanılarının düşüncelerini hatırlatıyordu: “*Ev issi, devlet issi, ozanların hidâyet issi Allah, Ol nurun issi Sultan-ı şefâat, padişah ölüp il issiz kaldı...*” *Tarama Sözlüğü* içinde bunlara benzer, dâba niceleri bulunabilir. Bunlara, *Kutadgu Bilig* içinden, “*ay, yer, gök idisi*” sözünü de katalım.

1) “*Ocağın sahibi*” olan ruh anlayışından, “*Ulu Tanrı*” anlayışına: Yukarıdaki örnekler de bize, Türk dininin nereden nereye gelmiş

⁶⁴ A. İnan. *Al ruhu hakkında*. Makaleler. s. 263.

⁶⁵ Aynı eser, s. 265.

⁶⁶ Aynı eser, s. 266: “*Al*” ruhu hakkında.

olduğunu; kendi inanışlarına zaten aykırı olmayan İslamiyete, nasıl uyduklarını gösterir. *Türkler, zaten zamanla ruhlardan ayrılmış, Yüce Tanrıya ulaştırmışlardı.*

İssiz, yani tenha, boş, s a h i p s i z sözümüzün de, kökleri buradan gelir. Bunun, başka bir açıklaması yoktur. D e d e K o r k u t , baba ile oğulun karışılıp, kucaklaşmalarını, şöyle anlatılıyordu: “İki hasret bir birine buluştular, i s s ü z yerin k u r d u gibi uluştular, Tanrıya şükürler kıldılar⁶⁷...” Buradaki issüz yer, ne demektir? Boş yer mi demektir? Sahipsiz bir yerden söz açılıyordu. Ancak bu yerin sahibi, *kul* veya *Allah* olabilirdi. Konularda, derinleşmek gereklidir.

2) “Türkün yeri suyu idisiz (sahipsiz) alması, diye!...” Bu ve buna benzer bir çok sözler, G ö k t ü r k yazıtlarında geçer. Bu sahip, Türk kağanıdır, Türk devletidir. Aynı zamanda Tanrıdır. Bazan da, “*Kögmen (dağı veya ormanı) idisiz (sahibsiz) kalmasın*”, denir. Yani, yalnızca, evin ve ocağın değil; yer ve suların, dağların ve vatanın da, sahibi ve koruyucusu vardı.

3) “D e d e K o r k u t , “velâyet issi” idi”: Biz bu sözü anladık. Açıklayalım dersek, yanlış bir yorum yapmış oluruz. “*Dede Korkut velilik ve kerâmet sahibi idi*”, diye de yorumlayabiliriz. Ancak yalnızca *İslam* düşüncesiyle değil; çok eski T ü r k inanış ve geleneklerini de göz önünde tutarak, bir sonuca gidebiliriz.

4) “Ot-izi”, yani “*ateşin ve ocağın sahibi*”, *Altay* Türklerinde bir kişiliğe sahipti. *Yakut* Türklerinin “*Uot-iççi*” dedikleri bu ruh ise, “*soluğu duman, yiyeceği kuru odun, yatağı kurumla kararmış, yastığı köz, yorganı da kül olan*”, bir ruh ve sahih idi. Elbette ki hu, ailenin de koruyucusu idi⁶⁸.

5) *Ocak ruhunu*, *Yakut* Türkleri, *ak saçlı bir kadın* olarak düşünürlerdi⁶⁹. Çok kuzeylerdeki *Buryat* Moğollarında ise *ateş ruhu*, “*Kırmızılar giymiş bir yaşlı kadın*” olarak düşünülmüştür. Az önce, *Albastı* veya *Al-karısı* üzerinde dururken, bu konuya dokunmuştuk. Türklerdeki bu inanış daha geniş ve derindir. Zengin bir Türk dili ve folkloruna sahip olan *Televüt* Türkleri ise, daha romantik düşünürlerdi: “*yeşil ipekten kaftan giyip, dalgalanan alevler; kırmızı ipekten kaftan giymiş, dalgalanan alevler*”, diye ilâhilerinde, alevlerle konuşurlar⁷⁰. *Avrupa*’da, *U. Harva*’ya göre-, ev ruhları yaygın olarak, *kırmızı bir saç*, taşıyorlardı ve sobanın arka-

⁶⁷ *Dede Korkut kitabı*, 212.

⁶⁸ U. H a r v a , *Die Religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker*, s. 172.

⁶⁹ U. H a r v a , aynı eser, s. 173: *Prıkloneki y. Tri godov Yakutskoy Oblasti: (Yakut bölgesinde üç-Tanrı)*, *Jivaya Starina*, 1890-91, s. 61, den.

⁷⁰ U. H a r v a , aynı eser, s. 173.

sında oturuyorlardı. “Kırmızı mantolu ateş cadısı”, Batıdaki Fin - g o r kavimlerinden, Samoyedlere kadar uzayıp gider.

“Sürekli yanan, aevli ocak ve ”Ocağın Sönmesin”

Bu, bir din ve inanç temelinde dayandırılmıştır. Biz de bu gün, sobamızın durmadan yanmasını istiyor ve diliyoruz. Bu, her insanın bir mutluluğu olabilir. Çok eski geleneklere gidilince, bu dilek ve isteğin, sembolik nedenlerini de görüyoruz. Çok kuzeylelerdeki Ya k u t Türklerine göre, “*ocak dumanı, ocak ruhunun bir s o l u ğ u*” idi. Belki de ocağın dumansız kalması, onun soluğunun kesilmiş olduğunu gösteriyordu. Bunun için ocağı dumanlı bırakmak gerekiyordu.

“*Ocağın koruyucu ruhunun yiyeceği, kuru odun*”: Ayrıca, ocağın kendisi, çok oburdu. Bunun için ocağa çok odun atıldıkça, ocak ruhu mutlu oluyordu. Yine *Ya k u t Türklerine göre, az yanan ocağın, ruhu zayıflıyor ve azgınlaşıyordu. Bundan dolayı evin sahibine kötülük de yapabiliyordu. Diğer bir Ya k u t - T ü r k efsanesine göre, “Ateş veya ocağın ruhu, genç ç o c u k olarak görünmüştü. Evin eşiğinde bir adamla konuşuyor ve evin sahibine, ocağa niçin fazla odun atmadığını, soruyordu... Az sonra ev sahibi rüyasında genç ve zayıf bir çocuk görüyor ve çocuk onu korkutuyor. Adam yatağından fırlayıp dışarı çıkıyor. Çıkar çıkmaz da, evi yanmağa başlıyor”*”.

S o n u ç : Ocağın sönmemesi ve evin bacasının dumanının durmaması, her insan gibi Türklerin de, çok eskilerden beri gelen bir dilek ve istekleridir. Bunu sağlamak için Türkler, çeşitli din ve inanış nedenleri bulmuşlardır. Mesele, bundan ibarettir.

ATEŞ RUHUNUN, “BAYRAĞI” VE “ATI”

“*.. Sen, karanlık gecelerde, genç kızlar gibi saçlarını dalgalandırarak, oynuyorsun! K ı r m ı z ı ipekli k u m a ş l a r s a l l a y a r a k , g e n ç a l - k ı s r a k ü z e r i n d e g e z i y o r s u n ! A y d ı n g e c e l e r d e , b i r ç o c u k y ü z ü n e b ü r ü n ü y o r s u n ! U l u s u n k o r u y u c u s u , s ü r ü l e r i m i z i n , b e k ç i s i s i n ! ..*” Bu k a m veya şaman ilâhisi, R a d l o f , tarafından derlenmiş, K a t a n o v tarafından yayınlanmıştı⁷².

İstedığımız her şey, yukarıdaki A l t a y T ü r k kanılarının söyledikleri ilâhinin içinde, vardır. *Ateş ruhunu, bazan bir genç kız; bazan bir masum çocuk gibi al-kısrak üzerinde gösteriyordu. Al-kısrak ve kız tanrıça arasında bir ilişki kuruluyordu. Bir yerde de, mübarek “Ak-boz at” üzerinde gezdiği söyleni-*

⁷¹ Aynı eser, s. 172; P r i k l o n s k i y 'in “Üç-Tanrı” adlı yukarıdaki yazısından, s. 170.

⁷² P r o b e n , IX, s. 576-590; kşyl. A. İ n a n , Şamanizm, s. 68; Diğer kaynaklar için bk. U. Harva, s. 171, n. 2.

yordu: "... *Irmakların ve denizlerin sahibinin bulunduğu yerde, sen bir Ak-b o z a t üzerinde geziyorsun!...*" Buradaki ak-boz at, bir yıldız sembolüdür. Konuyu derinleştirmeyeceğiz⁷³. Bu iki örneği vermekle yetinelim, Abdulkadir İ n a n hocamızın da dedikleri gibi, *Al-bayrak, al renk*, ateşin al rengiyle ilgili olmalıydı.

"ATEŞE SAYGISIZLIK" VE "G Ü N Â H" ANLAYIŞI

A n a d o l u 'da çocukluğumuzda; "*Ateşe tükürme! Yüzünde yara çıkar*", derlerdi. A l i R ı z a Y a l g ı n ı s e, Güney Anadolu'daki *Türkmenler* arasında gördüğü gelenekleri, şöyle anlatıyordu:

"*Ateşe saygı çoktur. Ateşe işeyen çocuklar dövülür; ocağa ayakkabısıyla basanlar, azarlanır. Ateş için şöyle bir dua etmek, Türkmen adettir:*

"*Ey Allah! Bizi nurdan ve yardan ayırma!*"

Ali Rıza Yalğın'ın, A n a d o l u Türkmenlerinin ateş üzerindeki diğer inanışlarını da, yeri geldikçe değerlendireceğiz. *Ateş de ekmek gibi, Allah ı n b i r n i m e t i o l a r a k s a y ı l m ı ş t ır*. Bunu böyle kabul ettikten sonra, bugünden düne, ta Sibiry'a'nın tundalarında yaşayan Türklerin inançlarına kadar uzanabileceğiz. *Ateşin tehlikesi* de söz konusu olmuştur.

I. Ateşe saygının nedenleri: A n a d o l u 'da, *Oğuz ve Türkmen* gibi gelişmiş Türk kesimlerinde, düşünce düzeyi de değişmiş ve gelişmiştir. Yukarıda da sık sık belirttiğimiz gibi, Kuzeylerde, *Proto-Türk* geleneklerde ateş, kendi kendine doğmuş ve yanmıştır. Ne yıldırımlara, ne kıvılcımlara veya ne de odunun, herhangi bir yardımına ihtiyacı yoktur. O, başlangıçtan beri kendi kendine bir varlıktır. Yine yukarıda görüldüğü gibi, *canlı ve kişilik s a h i b i d i*. *Ev ve ailenin dayanağıydı*. Bundan dolayı eski İ r a n 'daki *ateşperestlik* ile karıştırmamalıdır. *Türkler'deki ateş geleneği, s o s y a l d ı r*.

"*Ateşi incitme yavaş*", Ateşi sert şeylerle karıştırma gibi sert hareketler, *Proto-Türk* geleneklerinde hoş görülmemiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi bunun *mitolojik* bir manası vardı. Ancak bunun içinde bir gerçek te yatıyordu. A n a d o l u 'da da söylendiği gibi, "*yavaş ateş dayanıklı olur*" veya "*iyi yemek yavaş ateşte pişer*". Sert olarak karıştırılan ateşin ömrü ise uzun olmaz. Plano C a r p i n i , gezi raporunda, şöyle diyordu:

"*.. Ateşin karşısında bir bıçak ile eti doğrama veya bıçakla gösterme, günah sayılırdı. Hele bıçakla ateşi karıştırma, büyük bir suç sayılırdı. Bıçak veya demirle ocak karıştırılınca, ateşin yaralanabileceği düşünülürdü. Ate-*

⁷³ Aynı eser. a. yer.

şe, tuz veya kötü kokular da atılmazdı. Onlara göre bunlarla, ateşin gücü zayıflardı. Ocağı karıştırma yasak edilmiş; hele ocağı su ile döndürme, büsbütün yasaktı...”

Ateşi su ile söndürme ve tükürme yasağı: Plano Carpini, Çingiz Han çağında, Asya'yı bir yandan diğer yanına kadar gezmişti. Bu bakımdan verdiği bilgiler, kaynak değerindedirler⁷⁴. Hocamız A. İnanda, kendi görüşlerini şöyle özetliyordu: “... Mubarek sayılan bazı şeylere ve ruhlara karşı, ‘küfür’ sayılabilen sözler sarf edilebilirse de, ateş hakkında böyle bir şey söylenmez. Ateşi su ile söndürmek, ateşe tükürmek, ateşle oynamak, kesin olarak yasaktır⁷⁵”.

Ateşe, kötü söz söyleme yasağı: Yakut Türklerinde de, Seroşevskiy ve diğerlerinin bildirdiklerine göre, “ateşi keskin bir şey ile karıştırmak, ateşe ayak uzatma veya ateşi su ile söndürmek, kesin olarak yasaktır. Söylenildiğine göre ateş, “çam ormanlarında duruyor, bákire ormanları yutuyor; geceleyin de, kuru ağaçlara geçiyordu. İnsanın dilinden anlıyordu”. Bundan dolayı ona kötü davranmak veya kötü bir söz söylemek, doğru olmazdı...” Yukarıda da görüldüğü gibi, kızınca yangın çıkarıyordu⁷⁶. Altay ve diğer Türk bölgelerindeki bu gelenekleri Dırenkova toplamıştır⁷⁷. Bu inanışlar, Fin-Ugor kavimlerinden Baltık denizine ve hatta İndo-Germen kavimlere kadar uzanıyordu.

2. Ateşin yara çıkarması ve hastalık yapması: Ateş, kendisine saygı göstermeyen insanları cezalandırmış oluyordu. Az öncede söylediğimiz gibi Anadoluda, “ateşe tükürme, yüzünde yara çıkar”, deniyordu. “Yakut Türkleri de çocuklarını, ateşe kötü davranmaktan alı koyuyorlarmış. Çünkü çocukların derilerinde, bir yara çıkıyormuş”. Bu inanışları U. Harva toplamıştır. Ona göre Finlandiya’da bu yaraya, ateşin öfkesi diyorlarmış⁷⁸.

Türk dili ve folkloru bakımından zengin olan Teletürklerinde ise, “Anneleri çocuklarının boyun ve başlarında yara çıkarır diye, ateşten korkuyorlarmış. Bu yaraya da, ‘ateş lekesi’ diyorlarmış...” Bu Türk kesimlerindeki bilgileri, Dırenkova toplamıştır⁷⁹. Yine bu Türk kesimlerinde, “Ocağın, kendi kendine ve sebepsiz olarak sönmesi, kötü bir şeyin olabileceğini gösteriyordu”.

⁷⁴ Plano Carpini, Bergeron yayını, III, 2.

⁷⁵ A. İnana, Ateş ve ocak: Şamanizm, s. 67.

⁷⁶ U. Harva, s. 63; Seroşevskiy, Yakutiستان, SPb., 1896, s. 665; Yakut Türklerinin güney sınır çevrelerinin geleneklerinde: İ. A. Hudyaakov, Verhojanskij Sbornik: (Verhojansk raporları), Irkutsk, 1890, s. 135.

⁷⁷ Dırenkova, Kult Ognya: (Ateş kültü): Altay ve Teletürklerinde, s. 69.

⁷⁸ U. Harva, aynı eser, s. 164.

⁷⁹ Dırenkova, aynı eser, s. 71.

Hocamız. A. İnan ise, Türk kavimlerindeki inanışları, şöyle özetliyordu: *“Ateşe saygısızlık gösterenler, deri hastalığına tutulurlardı. Bu hastalığı, çakmak taşıyla ateş yakmak yoluyla, ancak “kartaldan türemiş olan ş a m a n l a r ”, tedavi edebilirlerdi. “Uçuk” denilen bu deri hastalığını, Başkurtlar da böyle tedavi ederlerdi. Uçuk tedavi eden kişi, büyük bir ırmağı geçmiş olmalıydı⁸⁰”.*

3. *“En teblikeli şey, ateş”*: Bu inanış, bütün Türk kavimlerinde yaygındır. Eski bir Anadolu atasözü, *“Oda (ateşe) inanma, suya dayanma”*, diyordu. *“Ateşe, suya ve zelzeleye, yiğitlik olmaz!”* Bu inanışlar, bu gün de içimizde yaşarlar ve gerçeklere dayanırlar. Kırgız Türkleri de, *“Ateşten tehlikeli hiç bir şey yoktur”*, diyorlardı. U. Harva, Sibiryaya ve Fin-Ugor kavimlerindeki bu inanışları, bir araya getirmiştir⁸¹. Kuzeydeki orman yangınları veya bozkırlardaki büyük ot yangınları, insanlara büyük zarar veriyorlardı. Bundan dolayı da, insanların zihinlerinde, bir korku doğuyordu.

“ODA VURMAK”, “ODA YAKMAK”, “OD DÜŞME”

Dede Korkut'ta ve eski Anadolu kitaplarında sık sık görülen bu sözler üzerinde de biraz duralım:

1) *“Oda vurmak”*: Beyrek diyor ki, *“mere od getirin! getir-diler, sazı oda urdular. Yaltaçuk gördü kim yanar, sazdan çıktı, Beyrek'in ayağına düştü, kılıcı altundan geçti...”* (DK,118)...

2) *“Oda yakmak”*: *“Ala yılan sökemez ormanını, çakmak çakıp, oda yakam!...”* (DK,176). - *“Kime baksa ıstık ile oda yakar...”* (DK,181,184). - *“Kâfiri, kamış gibi od oluban yandurayım!...”* (DK,147) - *“Yüreğiyle canına odlar düştü...”* (DK,51). - *“Başına od yakma”* (TS:Od).

3) *“Odu (ateşi) bostan kıldın, birliğine sığındım, Aziz Allah!...”* (DK,251-8). Bu sözler, Kısas-ı Enbiya'dan da, esinlenmiş olabilir. Ancak yine de bunda, bir Türk düşüncesinin izleri bulunabilir.

“ODA GİRME”, GERDEĞE GİRME

Yukarıda gerdek ve gelinlerin, evin ocağı ile olan ilişkileri üzerinde geniş olarak durmuştuk. Kırgız Türklerindeki evlenme törenlerinde, *“Ateşe girme”*, yani *“Otko kirüü”* diye bir merasim vardır. *“Bu tören, düğünden bir kaç gün sonra, gelinin akrabalarının evinde yapılırdı. Bundan sonra güveyi, artık gelinin akrabalarına yanaşır ve kaçmamağa başlardı”*.

⁸⁰ A. İnan. Şamanizm: (âyin, tören ve bayramlar), s. 119.

⁸¹ U. Harva. aynı eser, s. 163: Potanin, Oçerki, IV, s. 97'den. Altay-Türk gelenekleri.

“*Ateşe yağ dökme*” ise, gelinin güveyi evine geldiği ilk gün yapılırdı⁸². “*Ateşi tutuşma*” : Bunun manası ise, yine Kırgız Türklerinde, yaşama ve geçinme karşılığında söylenirdi. Bu söz, hem “mal ve para azlığı” ve hem de “insanlarla geçinme” anlayışlarında söyleniyordu.

ATEŞLE ‘‘TEMİZLEME’’

Ateş, en temiz şeydir: Bu inanış bizde de, diğer dünya kavimlerinde de, en yaygın bir inanıştır. Bundan dolayı bu inanışı, İ r a n ’dan veya başka bir yerden getirmeğe, bizce bir gerek yoktur. Hocamız, Prof. Abdulkadir İ n a n , bu konu ile ilgili olarak, yarım sahife; öz ve herşeyi içinde toplayan bir giriş yapmıştır⁸³. U . H a r v a ’nın da, A s y a ’nın batısı ile doğusundaki inançları içine alan, bir araştırması vardır⁸⁴. Bir bezi yakarak, hastanın çevresinde dönlür. Buna *alazlama* denilir⁸⁵. Bu sözün de *al* ve ateş rengi ile ilgisi vardır. Bu söz ve inanış A n a d o l u ’da da yaşar.

G ö k t ü r k ’lere gelen B i z a n s elçileri, G ö k t ü r k sınırında, ateş üzerinden geçirilip, temizlendikten sonra, ülkeye alınmıştı. Ç i n g i z H a n çağında gelen elçiler de, “*ateş üzerinden atlatılmadan, saraya alınmıyorlardı*”. Bunu da, gezgin R u b r u k yazıyordu.

Hastalık ve mikropların, ateşle temizlenmesi: Ö l ü m l e r d e n sonra, Ortaasya kavimleri, ölüye veya ölünün bulunduğu yere demişlerdir diye, yalnız insanları değil; hayvanları da, çeşitli yollarla temizliyorlardı. Bunu gezgin, *Carpini*, *R u b r u k* ve araştırmacı *B a n z a r o v*, geniş olarak anlatmışlardır⁸⁶. Salgın bir hastalıktan sonra, Y a k u t Türkleri bir meşale ile evleri ve gerekli yerleri temizliyorlardı. Kuzeydeki B u r y a t Moğolları ise, “*ağulların 9 yanına ateş yakıyorlar ve hayvanları, bu ateşin üzerinden geçmeğe zorluyorlardı*”. Her ne olursa olsun bu ateşten geçirmenin de, az çok yararları görülüyordu. Bu konuyu burada keseceğiz.

ÖLÜLERİ YAKMA GELENEĞİ

G ö k t ü r k çağında K ı r g ı z Türkleri, yani bugünkü *Yenisey Yazıtlarının* çevrelerinde, o çağlarda yaşayan Türkler, ölülerini yakıyorlardı. Bunu, hem Çin ve hem de Arap kaynakları yazıyorlardı⁸⁷. Ç i n İmparatoru’nun G ö k t ü r k Kağanı *İl-Kağan*’a yazdığı bir mektubunda, “*Göktürklerin artık ölü-*

⁸² Y u d a h i n , *Kırgız Sözlüğü*, (tercüme), s. 602.

⁸³ A . İ n a n , *Şamanizm: (Ateş ve ocak)*, s. 68.

⁸⁴ Aynı eser, s. 84 (Yada taşı ve yağmur meselesi).

⁸⁵ A . İ n a n , “*Al*” ruhu hakkında, *Makaleler*, s. 264.

⁸⁶ Bk. U . H a r v a , s. 164.

⁸⁷ A . İ n a n , *Şamanizm: (Tarihte Şamanizm)*, s. 8.

lerini yakmadıklarını, atalarının yolundan ayrıldıkları için Tanrının hışmına uğrayacaklarını”; yazıyordu. Başka bir yerde, Gök Türklerin ölülerini yaktıklarına dair herhangi bir not yoktur. Belki de Kırgız-Türk kesimleriyle, ilişkileri olan Gök Türk soyluları, bu gelenekleri sürdürüyorlardı. Bunu biliyoruz.

Bazı Türk kesimlerinin, ölülerini yakmalarının sebebi *Hind mitolojisi* ile inanışlarından mı, geliyordu? Bunu bilmiyoruz. Kuze y - Türk masallarında, “batırların ölüsünü yakma” (utman küydür-) gibi, bazı motifleri görüyoruz. Türk savaş düzeninde, özel olarak düşmanı yakma gibi bir olayı da, bilmiyoruz. “Töştük’ün annesi, gelinini yakmak için, 30 araba kömür getiriyor...” Ancak, bu bir masal motifidir⁸⁸.

“Ev ve kale yakma”: Ortaasya ile Avrupa’daki, İslamiyetten önceki Türk kaleleri, ağaçtan yapılmıştı. Rus orduları da kalelerin bu özelliğinden yararlanarak, kaleleri yakıp, ele geçirmişlerdi. Kuzey Türk destanlarında kale yakmalar, çok daha mitolojik motifler içinde görülmektedirler: Bir *Baraba Om* destanında, “kale odun yığılarak yakılıyor; ondan sonra da tokmak vurularak yıkılıyor⁸⁹”. Bu bölgelerdeki ağaç kalelerin böyle alınması da normaldir.

“Ev yakmak”, çok görülen bir şeydir ve normaldir. “Tanrı ve ruhların bakır veya taş evleri” üzerinde sık sık durmuştuk. Oğuz Destanı içinde de, böyle bir ev vardı. Bir *Kuze y Türk* destanı içinde gördüğümüz, şu mitolojik motifi sunmadan geçemeyeceğiz: “Yiğit Kara-Kökül, taş bir ev içinde oturan, Yaş-Yiğit’e hücum ediyor. Kılıç ve süngü ile vuruyor. Fakat silah işlemiyor (ütmedi). İpek kementle (ife kargan) evi çekip, yıkıyor ve ateşe veriyor⁹⁰. Böyle bir yakış da, ayrı bir yiğitlik sembolü gibi görünüyordu.

AY, GÜNEŞ, YILDIZ VE ATEŞ

Ay, güneş ve yıldızlar yerden, ateş gibi görülüyorlardı. Bundan dolayı ateş ile onlar arasında bir ilgi kurma mümkündü. Ancak ateş, güneş ile ayın bulunduğu katlardan gelmişti. Bunun için de, bazı şaman dualarında, “Ay ve güneşten ayrılmışsın”, “Ülk er yıldızı arkadaşın, Tanrıdan fermanlısın”, “göklerde yüzen, ak bulutları ısıtmıyorsun”, deniyordu⁹¹. Böylece ateşin nerelerde gezindiği ve nerelerden geldiği, daha kolay anlaşılıyordu. “Ayaz Hakan’ın parçası, ayın ve güneşin payı... Yıldırım tanrısından ses alan..

⁸⁸ Radlof, *Proben*, III, s. 317/382: Er-Töştük destanı.

⁸⁹ *Proben*, IV, s. 68/85: Kara-Kökol destanı.

⁹⁰ *Proben*, IV, s. 87/113: Aynı destan.

⁹¹ *Proben*, IX, s. 576, 580; karşı. A. İnan, *Şamanizm*, s. 68 vd.

alalevin ulusu... Aşevli ateş sahibi Ak-Yayı k! Gökte Tanrı!...'
Altay şaman dualarından seçilen bu parçalar da, ateş hakkında bize bazı bilgiler vermektedir⁹².

ÇAKMAK VE ATEŞ

Gerçek ateş, çakmakla yakılan ateştir: Bu inanış, Türk kavimlerinde çok yaygındır. Biz çocukluğumuzda, kibrit olduğu halde, sigara daha tatlı oluyor diye, sigarasını çakmak ve kav ile yakan köylüleri görmüştük. Hocamız Prof. A. İnan'ın da dedikleri gibi, '*Altay ve Yakut Türklerinde, çakmak taşından elde edilen ateş kutlu sayılmaktadır*'⁹³. Bu inanışın, eskilere ve derinlere inen sebepleri de vardır. Yine Altay kavimlerine göre, '*ateşin babası demir ve annesi de, taş idi*'⁹⁴. Bir Altay destanına göre ise, '*Tanrı, dağlardaki taşları ve ağaçlardaki kavları insanlara göstererek, ateş yakmalarını öğretmişti...*'

1. Çakmağın, babası çelik; annesi çakmak taşı: Konuyu, böyle geniş olarak, ele almak gereklidir. Banzarov'un derlediği bir ateş ilâhisi vardır ki, gerçekten muhteşemdir. Türkçesi de vardır⁹⁵. U. Harva'ya göre Moğollarda, '*Düğünlerde, ocağın yanında*', bu ilâhiyi söylüyorlardı⁹⁶. Bu ilâhinin bir bölümünde, şöyle deniliyordu: '*.. Senin baban sert çelik; annen, çakmak taşı; ulu ataların ise, ak-kav ağacıdır...*' Bu duada, çelik, çakmak taşı ve kav, eski mitolojik motifleriyle çok güzel anlatılmıştır. Ancak bu ilâhinin moğolcasında ateşe, türkçe 'ot' deniyordu⁹⁷. Halbuki Moğollar ateşe, 'gal' derler. Bundan dolayıdır ki Banzarov, Harva ve Prof. Abdulkadir İnan, '*ateş kültünün Moğollara, Türklerden geldiği*' üzerinde durmuşlardır⁹⁸.

2. Dede Korkut'ta çakmak: Dede Korkut'ta da çakmak, ateş yakmak için kullanılıyordu. Fakat daha çok, '*çobanların velilik ve alplık sembolü veya unvanı gibi görülüyordu*':

1. *Avazı kaba köpeklere kavga salan (kurt)!*

'Çakmaklıca çobanları, dünle yükürden'⁹⁹!

⁹² Anohin'in derlediği bu dualar için bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 128, 131.

⁹³ A. İnan, *Şamanizm*, s. 66.

⁹⁴ U. Harva, aynı eser, s. 162: Bu Altay geleneklerini derleyen: Pntanin, *Oçerki...* IV, s. 262.

⁹⁵ A. İnan, *Türk şamanizmi*, Makaleler, s. 394.

⁹⁶ 'Ateş kültünün Türklerden moğollara geçtiği' üzerinde, Banzarov, A. İnan ve U. Harva durmuşlardır. Moğolca ateş, 'gal' demektir. Ancak Moğol ilâhi ve dualarında, ateş için, Türkçe 'ot, od' sözü kullanılıyordu: D. Banzarov, *Çernaya Vera İli Şamanstvo u Mongolov (Moğollarda kara din veya şamanizm)*, SPb., 1890, s. 25.

⁹⁷ U. Harva, s. 174. Bk. not. 96.

⁹⁸ Bu konu ile ilgili notlar, yukarıda verilmiştir.

⁹⁹ *Dede Korkut kitabı*, 46.

2. “*Karanku akşam olanda, kaygulu çoban!*

“*Kar ile yağmur yağanda, ç a k m a k l ı çoban!*”¹⁰⁰

Yukarıdaki iki muhteşem söyleyiş, bize yeterince bir fikir verebilir. Bu çoban aynı zamanda, *kendine bağlı ağacı kökünden söküp götürüyordu*. Yani ilâhi bir güce sahipti. Karaçuk çoban, “*(düşmanı, sapan ile yenip, kaçırdıktan sonra, yarasını tedavi için), ç a k m a k çakıp, od yaktı. Dahı kepenegin-den kurumsı edip, yarasına bastı*”¹⁰¹. Orman da, çakmak ile yaklıyordu:

“*Ala yılan sökemez ormanını,*

“*Çakmak çakıp, oda yakam!*”¹⁰²!...

3. “*Ç a k m a k A t e ş i*”, Kutlu Ateş: Hocamız Prof. Abdulkadir İnan’ın da dediği gibi Kuzey Türkleri, “*kibritle yakılan ateşe, R u s ateşi diyorlardı*”¹⁰³. “*G e l i n ile g ü v e y i de, evlerinin ilk ateşini, çakmak ateşi ile yakıyorlardı. Bu ateş, 3 gün yanıyor. Kendileri de bu ateşin yanında bulunuyorlardı*”.

“*İ l k a t e ş*” de, göklerde yaşayan tanrının çakmağıyla çakılmıştı. Bu ilâhiyi, az önce sunmuştuk. “*İlk ata, aevli ateşi ç a k m a ğ ı y l a çakmış; ana ise o c a ğ ı, (eliyle) gömmüştü*”. Bunun üzerinde de durmuştuk.

“*● t çakmak*”, Kuzey ve Altay Türklerinde, “*a t e ş y a k m a*” karşılığında söylenen bir sözdür. *Ç a k m a k t a ş ı* için, “*ot taşı*” da, derler. Yani tek başına “*çakmak*” sözü, *ateş yakma* gibidir. Bununla ilgili diğer bilgileri R a d l o f, kendi sözlüğünde toplamıştır.¹⁰⁴. Konumuzu, *mitoloji* dışına çıkarılmıyacağız.

ATEŞLİ GÖZ; AĞIZ VE DON

Ateş gibi göz ve ağız motifleri üzerinde, O ğ u z d e s t a n ı ile ilgili bölümümüzde de, durmuştuk. “*Ağız ve gözlerin a t e ş e benzetilmesi*”, oldukça yaygındır. Aneak Türk mitolojisinde bunların, ayrı ilâhî manaları vardır. Burada, daha önce incelediğimiz kaynaklara, bir kaç yeni vesika daha katmağa çalışacağız:

1) *A t e ş d o n u n a g i r m e*: Radlof’un derlediği bir *Kuzey Türk* masalında, şöyle deniliyordu: “*... Bir yiğit evleniyor. İki çocuğu oluyor. Karısı, çocukları ateşe atıp, yakıyor. Yiğit, kayın anasının yanına gittiği zaman,*

¹⁰⁰ Aynı eser. 40.

¹⁰¹ *Dede Korkut kitabı*, 42-6.

¹⁰² *Dede Korkut kitabı*, 176-9.

¹⁰³ A. İnan. *Şamanizm: (Ateş ve ocak)*, s. 66.

¹⁰⁴ R a d l o f. *Wörterbuch*. I, s. 1096-9: *Çak-mak*.

*çocukları orada, sapasağlam ve oynarken buluyor*¹⁰⁵...” Bu masalda kayına bir *cadı* gibi gösteriliyorsa da, bizce bir *Ateş Tanrıçası* gibi görülüyor. “*Ateş yoluyla haber ve kurban gönderme*” motiflerini incelerken, bu konu üzerinde, yeniden duracağız.

2) “*Keloğlan, yanmıyor*”: Türk tasavvuf edebiyatı ile menkibelerinde de, “ateşe girip yanmayan velilerden”, sık sık söz açıyordu. Bizim buradaki konumuz, bu değildir. Biz burada, *Kuzey - Türk ve Kırgız* halk edebiyatından bir örnek sunacağız:

“.. *Keloğlan, bir rüya satın alıp, yola düşüyor. Bir Han oğlundan, bir han kızını kaçırp, evleniyor. Fakat karısına başka bir han göz koyuyor. Keloğlandan, ayı ve yolbars sütü istiyor. Keloğlan getiriyor. Kestiğim kurban, babama gitti mi, diyor. Onu da biliyor. Han, bakayım yanacakmısın diyor ve ‘keloğlan’ı ateşe atıyor’*. *Keloğlan’ın karısı bir güvercin oluyor ve kocasını kurtarıyor. Keloğlan’ın yanmadığını gören Han, aldanıp ateşe giriyor ve yanıyor*¹⁰⁶...” *Güvercin* olup, kocasını kurtaran, bir kadın motifi de önemlidir. Bunun üzerinde, ayrıca duracağız. Burada, *keloğlan’ın* atı yerine *güvercin* yardım ediyor ve yol gösteriyordu.

3) “*Ateş tutan baksılar ve dervişler*” *Anadolu*’da da bazı dervişlerin, ateşle çeşitli hüneler gösterdiklerini biliyoruz. *Radlof*, yarı müslüman yarı şaman *Kırgız baksı*’larının, bu marifetlerini gözleriyle görmüştür¹⁰⁷: “*Baksılar, ısıtılmış kıpkızıl demiri tutuyorlar, yalıyorlar ve çıplak ayakla da, üzerinden geçiyorlardı...*” *Baksılar*, şamanların yerine, *kopuz* veya iki telli *kemençe* çalıyorlardı. *Ziller* veya ses çıkaran demirler taşıyorlar ve yine *zilli bir asâ* taşıyorlardı. *Radlof* bundan sonra da hastalıkları nasıl tedavi ettiklerini anlatıyordu.

4) “*Ağızdan ateş çıkması*”: *Oğuz* destanını incelerken sunduğumuz örneklere, bir tane daha katalım: “... *Töştük’ün annesi, erkek kaya fetine giren Dudar - Kız’ın kız olduğunu anlayınca, bir ‘ah’ çekiyor ve ağızından çıkan alevler, evi yakıyor*¹⁰⁸...” *Ağızdan çıkan ateş, cadı* ve *devlere* göre bir özelliktir.

5) “*Gözleri ateşli ve göğsü yanıyor*”: Büyük yiğit ve kahramanların gözleri ateş gibi gösterilir. *Oğuz Kağan*’ın da gözleri *al* idi. *Al* renk de bir *ateş* sembolüdür. *Göktürk kağanı, Moka Kağan*’ın da Çin tarihlerine göre- gözleri ateş gibiydi. Bu da onun yürekliliğini gösterir.

¹⁰⁵ *Radlof, Proben*, IV, s. 123/161. Bu muhteşem mitoloji motifini, “*Göğün direği*” ile ilgili bölümümüzde de kullandık.

¹⁰⁶ *Proben*, III, s. 297/355: *Rüya satın alan Keloğlan*.

¹⁰⁷ *Proben*, III, s. 60, n. 1.

¹⁰⁸ *Proben*, III, s. 315/381: *Er-Töştük* destanı.

Bir *Abakana-Türk* destanında, yarı tanrı durumundaki bir yiğitten söz açılırken, şöyle deniliyordu: "... 6 kat kürk giyiniyordu. gözleri ateşli ve göğsü de yanıyordu"¹⁰⁹..."

"Gözümün ateşi", Kuzey Türklerinde daha çok bir dostluk ifadesidir. "Gözümün odu" veya Şor Türklerinin, "karağımın (gözümün) odu olası" gibi sözleri, bizim "gözümün nuru" karşılığı olarak söyleniyordu¹¹⁰.

6) "Ateş yürekli": Bizde de yürek için çeşitli tanıtmalar yapılır. Kargat Türklerinden seçip sunduğumuz şu masal motifi, çok eski mitolojik çağları, bize yansıtmaktadır: "... Manguş Batır'ın kalbini çıkarıp, suya atıyorlar. Su kaynamağa başlıyor. Bir taş alıp sırtına vuruyorlar. Bu kez de ateş çıktığını görüyorlar"¹¹¹..." Burada, bir çelik sırt motifi, verilmek isteniyor gibidir. Taş ile çelik ise, bir çakmak olmuş oluyordu:

"Yürek (cüröktöi) kadar bir yerden, (çadır dan veya ocaktan), omurilik (culundai) gibi bir duman (tütün) çıkıyordu"¹¹²..." Burada da, bir cadı evi anlatılmaktadır. Ancak cadının evi, yürek ve omurilik gibi, fizyolojik semboller ile tanıtılıyordu.

7) "Soluk ve ateş dumanı": Yakut Türkleri de, şöyle diyorlardı: "... Ateş ruhu'nun (Uot-iççi)", soluğu, nefesi (tın), ateşin dumanı; yiyeceği, kuru odun; yorganı, küldür..." (Harva, 172). Baraba-Om Türklerinin bir masalında ise, şöyle deniliyordu: "... O görünüp duran dumanı (tüdünnü) gördün mü? O, yediyüz devin (yilbegen'in) nefesi (tınığı) dir, dedi"¹¹³..."

8) "Kül ve kömür yeme": Yukarıdaki bilgileri değerlendirdince, aşağıdaki cadda, "Ateş ana (Ot-ene), ocak ruhu, al-karısı" motifiyle, karşımıza çıkmaktadır. "... Kara Kököl, azığı yok, dedi, Yaşlı kadın da, bir kaba, kül; bir kaba da, kömür koydu ve yiğidin önüne getirdi"¹¹⁴..." Tabii olarak bu vesikalardan, kesin sonuçlar çıkarmak, mümkün değildir. Ancak 12 ciltlik bir eserden, bu örnekleri bulup, çıkarmak da, kolay bir iş değildir.

TÖRENLERDE ATEŞ YAKMA

Dünyanın her yerinde ve bütün insanlıkta, çeşitli nedenlerle, büyük ateşler yakılır. Bunu insanlığın, birleşik bir duygu ve dileği olarak, kabul etmek gerekir. Türkler arasında da, bu gelenek, çok yaygındır. Ancak son yıllar-

¹⁰⁹ Proben, I, s. 15: Bu Altay destanı, göklerde geçer.

¹¹⁰ Radlof, Wörterbuch, I, s. 1097.

¹¹¹ Proben, IV, s. 54/67: Baraba: Ak-Köbök destanı.

¹¹² Proben, III, s. 316/381: Han-Şentey destanı.

¹¹³ Proben, IV, s. 94/74: Baraba. Kadış-Mergen destanı.

¹¹⁴ Proben, IV, s. 66/83: Baraba. Kara-Kököl destanı.

da, Türkiye'de bu yaygın gelenek, bazı kesimlere mal edilmekte ve bu yolla da, bölücülük yapılmaktadır. Bundan dolayı burada, Türk geleneklerini diğerlerinden ayıran özellikler üzerinde durmağa çalıştık:

Ateşle göğe ve Tanrıya haber verme

Türklerde ve diğerlerinde *büyük ateş*, ‘‘*Ulu od*’’ niçin yakılıyordu? Elbette ki her kültür çevresinde, bunun ayrı bir mana ve amacı olabildi. Şimdi *Toroslar*daki *Türkmen* obalarında, *Ali Rıza Yalgın*'in gördüğü geleneklerle söze başlayalım:

1) ‘‘*Ölünün mezarı başında ateş yakmak, Türkmenlerde, eskiden kalma bir âdettir*¹¹⁵’’ (Elbeyli ve diğer oymaklarda).

2) ‘‘*Ölünün yıkandığı yerde, gece bir ateş yakılır. Bazan mezarın başında da ateş yakmak âdettir*¹¹⁶. (Bulgar dağı Türkmenlerinde).

Bunları burada yazmakla, Türkmenlerde de *ölü* ile *Tanrı* arasında, ateş yoluyla bir ilişki kurulmak isteniyordu, demek istemiyoruz. Büyük devlet hayatı yaşamış ve sosyal bakımdan, Altaylardaki Türklere göre, çok gelişmiş olan Türkmenler'de belki bu, yalnızca bir gelenek olarak kalmıştı.

Ateş yakarak, ‘Tanrı ile haberleşme: *Hıta* y devletini, M.S.907 yılında, *Gök Türk* devletinin doğusundaki *Kıtana* kabileleri kurmuşlardır. *Kıtana* lar, bizce soy bakımından, *Proto-Moğol* bir kavim idiler. Ancak sürekli olarak, *Gök Türk* ve *Uygur* kağanlıklarının, idaresi altında kaldılar. *Devlet idaresi, gelenek ve kültür bakımından, Türklere geniş ve derin olarak etkilendiler*. Bu eserimizin birinci cildinde, *Kitanlar* ile *Hıta* y devletine, geniş bir yer verilmiştir¹¹⁷

‘*Ateş Tanrısı*’ ile ilgili inanışlar, *Hıta* y devletinde yapılan devlet törenlerinde, belirsiz olarak görülmektedir. Bu törenlere *Hıta* y imparatoru da, katılıyordu: ‘‘... *Yılın, son gününden bir gün önce, büyük bir vezir... sarayın ileri gelenlerinin toplanmalarını emrediyordu... Tuz ile koyun yağı, yakılmak için bir sobanın üzerine konuyordu. Şamanlar ve baş şaman, kendi protokolları içinde, ‘Ateş Tanrısı’nu çağırmak için ilâhiler okuyorlardı. Bundan sonra saraya yapılan törende, Hıta y imparatoru, (göğe) iki tane ok atıyordu. (Ondan sonra) ateş yakılıyordu*¹¹⁸...’’ Bizce bu ateş, *Tanrı* ile haberleşme gibi görülüyordu. *Ok atma* da, bunu gösteriyor. Bu tören, aynı kaynağın başka bir yerinde ise, şöyle anlatılıyordu: ‘‘*Beş başkentte*

¹¹⁵ Ali Rıza Yalgın, *Genupta Türkmen oymakları*, I, s. 61.

¹¹⁶ A. Rıza Yalgın, Aynı eser, I, s. 268.

¹¹⁷ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 549 vd.

¹¹⁸ *Lia o Shih*, 49, 6a.

kağıttan binlerce asker ve at yapıyor ve bunlar dağa verilen bir kurban (gibi kabul ediliyordu)¹¹⁹...” Bu çince kaynaktaki şaman sözü, bir s i h i r b a z gibi yazılıyordu. Yani bunlar, ç i n l i b i r r a h i p gibi, kabul edilmiyorlardı.

“G ö ğ e o k a t m a” da bir çeşit, gök ile haberleşme anlamını içinde taşıyordu. G ü n e ş e k u r b a n verilirken de, “güneşe doğru iki ok atılıyor ve (okun ucunda), bir tütsü gönderiliyordu¹²⁰...” Ö l ü törenlerinde de, “H ı t a y imparatoru, bir çadırda oturuyordu. Ateşin yakılmasını emrediyor, yüzünü ateşe dönerek saçı yapıyor ve ondan sonra da, ü ç k e z o k a t t ı y o r d u ¹²¹...” G ö k t ü r k devletinin kuruluşundan önce O r t a a s y a ’yı baştan başa kaplayan, “T ö l e s l e r (Kao-ch’ê) de, yıldırım düşüşünde (veya şimşek çakışında), g ö ğ e o k a t t ı y o r l a r d ı ”... Bu da gök ile bir haberleşme olsa gerektir.

“T a h t a ç ı k ı ş t ö r e n i n d e ”, büyük ateşler yakma, eski Türklerde yaygındır. Bu ateş niçin yakılıyordu? Bunun sebeplerini de, yine P r o t o - T ü r k kültürüne yakın olan H ı t a y devleti ile ilgili kaynaklarda bulabiliyoruz. W i t t f o g e l ’in da dediği gibi, ateş için kullanılan “odun yığı” (pile of firewood), tahta çıkma törenlerinde, büyük bir önem taşıyordu. Ancak sonradan, belki de Ç i n tesirleriyle törenlerde, yalnızca o d u n y ı ğ ı n ı olarak kaldı¹²².

“A t e ş , imparatorun tahta çıktığını, göğe haber veriyor”: W i t t f o g e l , kaynağın tercümesinin başına da, böyle bir başlık koymuş ve böylece ateş yakma geleneğinin manasını, belirtmek istemişti. Çünkü kaynak da öyle diyordu: “... V e z i r l e r , b i r a l t a r d i k i l m e s i n i e m r e t t i l e r . . . İ m p a r a t o r u n t a h t a ç ı k ı ş ı n ı g ö ğ e h a b e r v e r m e k i ç i n , o d u n (y ı ğ ı n ı) y a k ı l d ı ¹²³...” İmparator, odunların yakılmasını ve göğe haber verilmesini, kendisi emretmişti. Bu kısa kaynaklar ve vesikalar da bize gösteriyor ki, törenlerde büyük ateşlerin yakılmasının, bazı özel nedenleri vardı.

ATEŞ, KURBANİ GÖĞE Mİ GÖTÜRÜYORDU?

U. H a r v a , konuyu geniş kapsamlı alıyor ve şöyle diyordu: “.. B a z ı O r t a a s y a v e V o l g a T ü r k kavimleri, kurbanı ateşte yakmak yoluyla, G ö k T a n r ı l a r ı ’ n a s u n m a k i s t i y o r l a r d ı . Y a k u t l a r d a , k u r b a n l a r ı n ı a t e ş l e h a z ı r l ı y o r l a r d ı . Y u k a r ı d a g ö r d ü ğ ü m ü z g i b i b u k u r b a n l a r , a t e ş r u h l a r ı i ç i n v e r i l i y o r l a r d ı . G e r ç i a t e ş i n g e t i r d i ğ i i y i l i k l e r d e , u n u t u l m u y o r d u . P i k l o n s k i , Y a k u t l a r ı n a t e ş l e i l g i l i i n a n ı ş l a r ı n ı i n c e l e r k e n ş ö y l e d i y o r d u :

¹¹⁹ K. Wittfogel, *Liao (Hı tay) Society*, s. 271.

¹²⁰ Aynı eser, s. 267.

¹²¹ Wittfogel, aynı eser, s. 279.

¹²² Wittfogel I, aynı eser, s. 223.

¹²³ *Liao Shih* I, 2b; Wittfogel, Aynı eser, s. 292, n. 12.

*Cerçi ateş, kurbanın bir taşıyıcısıdır. Ancak tanrılar da kendilerine sunulan bu kurbanı, bir kapıdan alıyorlardı*¹²⁴...” Ancak Harva, yine şunu gösteriyor ki, kutup kavimleri ile Tunguzlarda, ateşin böyle taşıyıcı bir rolü yoktur. Bunlar, çok geri kavimlerdi.

“Gelişmiş gök dini ve ateşe saygı, Türklerde kendisini, bu inanışlarla göstermektedir. ‘*Türk inanışlarının ayrılığı*’ da, bu noktada kendisini göstermektedir. Ateş kültleri ile törenlerini, birbirinden ayıran özellikler vardır. U. Harva da, Volga bölgesinde görülen eski İndo-İran geleneklerini, Yakut Türklerinin inanışlarıyla birleştirmeye yanaşmıyordu. *Musevi (holocauste) kurbanları ile, Türklerinki arasında bir ayrılık görülüyordu. Bunlar üzerinde, az sonra yeniden duracağız. Bir Altay-Türk duasında, şöyle deniliyordu:*

*“Atamızın, çakmak ateşiyle (çakkan) yakmış olduğu alevli (yalgın) ateş! Anamızın gömüdüğü taş oca k! Ayaz Kağana (parlak gök yüzüne), süratle yükselen bozduman (bos tüdün)! Kendimin çıktığı, sıcak alevli (yalır) ateşim! Bütün dünyayı (yeryengiz) dolaş, gör!... Aydan ve güneşten bereket yetişsin*¹²⁵...” Görülüyor ki ateşin kendisi kadar, gökleri ve bütün dünyayı dolaşan alevi ve dumanı da önemli idi. Bu sıcak alevler ile dumanlar, tanrılara, aya ve güneşe kadar ulaşıyor ve onlardan bereket dileniliyordu. Önemli olan nokta budur.

Türklerdeki ateşe saygı, ‘*ateşe tapma*’ değildir: Bu görüşü desteklemek için, Kuzey Türk masallarından, mitolojik bir motif sunalım: “... *Yiğide, eğer atın iyi ise, ‘ateşin içinden uçuşup’, yukarı çıkabilirsin, diyorlar. Ateşin ucunda 7 kava ve altı kuyu var. Ayrıca Pürükçü’nün Ak-boz atları var, diyorlar*¹²⁶ Burada, ‘*yerden göğe doğru uzanan bir alev sütunu*’ söz konusu edilmektedir. ‘*Ak-boz atlar*’ da, yıldız sembolleridir. Ateşle yalnız kurbanlar değil; mitolojik yiğitler de göklere çıkabiliyorlardı. Ancak atın iyi olması gerekliydi.

ULU - ATEŞ” (ULUĞ-OT) VE NORMAL ATEŞ

“Tanrıya ulaşan, alevli ateş” ile ‘*ocak taki ateşin içindeki ruh*’ ve bunlar hakkındaki inanışlar arasında, bir ayrılık kurmağa çalıştık. U. Harva’nın da dediği gibi Türklerde büyük ateşi, ‘*Tanrı ile ilişki kurmak için*’ yakıyorlardı. Tunguzlar gibi geri kavimler ise, ‘*kurbanı, ateşin içindeki*

¹²⁴ U. Harva, s. 171: *Priklonskiy, Tri godov Yakut...: (Yakutlarla üç Tanrı)*, Jivaya Starina, 1890-91, s. 189’dan.

¹²⁵ A. İnönü, *Şamanizm: (Şaman dua, ilâhi ve afzunları)*, s. 128.

¹²⁶ Radlof, *Proben*. IV. s. 74/94: Baraba, *Altın Sayın Süme* destanı.

ruha” veriyorlardı. Bu, çok ince bir noktadır. A r a p kaynakları, İslamiyetten önceki Türk kavimlerinin, hemen hemen hepsi için *M e c u s f* adını kullanmışlardır. Buradaki *M e c u s f* adı, *ateşperest* veya “*ateşe tapan*” karşılığında söylenmiştir. İ n o s t r a n t s e v ’in bu konuda özel bir yazısı vardır ve Türkçemizde de çevrilmiştir¹²⁷ Ancak o da, yalnızca A r a p kaynaklarının söyledikleriyle yetiniyordu. Bu konuya yeniden döneceğiz.

“ *U l u - a t e ş* ” ve “ *K ü ç ü k (k i ç i k) - a t e ş* ” deyimleri, Kuzeylerdeki *Y e n i s e y* ’de yaşayan *B e l t i r* Türklerinde görülür. Bunların ateş kurbanları hakkında bir vesika vardır: *M a y n a g a ş e v* ’in bu önemli raporundan, *D i r e n k o v a*, *U. H a r v a* ve hocamız *Prof. Abdulkadir İnan* yararlanmışlardır¹²⁸. Hocamız bu raporun bir bölümünü, öneminden dolayı Türkçeye tercüme etmiştir. Biz bu raporda önemli bulduğumuz bazı noktaları değerlendirmeye çalışacağız:

1) “ *U l u a t e ş* ” (ot) doğuda: *D o ğ u*, güneşin doğduğu yöndür. Ateş mukaddes *kayın* ağaçlarının yakınında yakılıyor. Burası *koru* idi. Yabancılar giremiyordu. *Küçük ateş* ise, *B a t ı d a* idi. Konuklara ikram edilecek yemekler için kullanılıyordu.

2) “ *Kurban eti, ulu ateşten yakılıyor* ”: Bu, çok önemli bir noktadır. Bunun üzerinde sonuçta duracağız.

3) *Güneşe doğru dönme*”: Özellikle et pişerken, törene katılanlar, güneşe doğru iki daire yapıyorlardı. Bu, *a t e ş - g ü n e ş k ü l t ü* ile ilgili bir hareket. Ancak metin karanlık kalıyor. “ *Duman güneşe doğru giderse, uğurlu* ” sayılıyor.

D i n d e g e r i l e m e: Bu, gerileme çok kuzeydeki Türklerde kendisini gösteriyordu. Kurbanın kırıntılarını, kemiklerini ateşe atma, *U. H a r v a* ’nın da belirttiği gibi, *geri bir a t e ş k ü l t ü* idi¹²⁹. “ *Ancak onlar da bunun, törenin yoluna aykırı olduğunu; töreye göre kurbanın bütün etlerinin U l u - o t ’da, yani büyük ateşte yakılmasının gerektiğini söylüyorlardı...* ”¹³⁰ Bu da bize gösteriyor ki, eskiden gelen, *ileri* büyük devlet inanışlarıyla, sonradan *gerilemiş* kabile kült ve törenleri, birbirleriyle çatışıyorlardı. Çünkü bunun altında yatan en eski amaç, “ *kurbanı göğe göndermek* ” idi. Aslında bu tören, bir *dağ kültü*, dağ üzerinde yapılan bir törendi. Ancak bu dağda, “ *üç taşlı kutlu bir ocak* ” kalıntısının bulunması da, bu Türk geleneğinin eskiliğini gösteriyor-

¹²⁷ K. İ n o s t r a n t s e v, *Eski Türklerin İnançları Hakkında...: Tercümesi: A. İnan, Makaleler, s. 488-490.*

¹²⁸ *M a y n a g a ş e v* ’in yazısının tam tercümesi için bk. A. İnan, *Şamanizm, s. 54* vd. *Direnkova, kült ogmıya: (Ateş kültü, Altay ve Telcüt Türklerinde), Leningrad, 1927, s. 71* de. bu yazıdan yararlanmıştır.

¹²⁹ *U. H a r v a*, aynı eser, s. 171.

¹³⁰ A. İnan, *Şamanizm, s. 67.*

du. Çünkü Türklerde, *Sacayaklı* veya “*üç duvarlı ocaklar*”, çoktan yerleşmişlerdi.

Büyük devlet ve kabile geleneklerindeki, ayrılıklar: *D u a l a r ı ç ö z m e* ve tahlil etme, yukarıda da görüldüğü gibi bize çok şey öğretmektedirler. *R u s* folklorcularının görüp anlattıklarını da, aynı metodla tahlil edip, incelemek gereklidir. *R u s* etnoğraflarının derledikleri bu materyellerin çoğu, Altayların kuzeyindeki 1881z, soğuk bölgelerde, dağlar ve vadiler arasında kaybolmuş Türklere aittir. Eski *Türk devlet kültürü* ile bugünkü inanışlarımızın kökleri veya *prototipleri*, hiç şüphe yok ki, buralarda yaşamaktadırlar. Ancak *kabile kültürü* ile *büyük devlet kültürü* arasındaki gelişme basamaklarını da göz önünde tutmamız gerektir. Ayrıca kabile kültüründe, özden gelen, ancak bozulan inanışları da birbirinden ayırmalıyız. Yukarıdaki satırlarda, biraz olsun bu yapılmışa çalışılmıştır.

H I Z I R ve ocak

H I Z I R ile ilgili olarak, ayrı bir bölümümüz vardır. Bir *K ı r g ı z* masasında *Boz-Monay* adlı bir yiğit, “*k a r a b a h t ı n a*” ağlarken, *a k s a r ı k l ı* (*ak şalmalı*) bir adam geliyor. *Boz-Monay*’a *kara bahtının*” sebebini söylerken, şöyle diyor: “*O c a ğ ı n b a ş ı n ı p i s l e d i n*, (*ottung b a s ı n b o k k ı l d ı n*). İşlerinin iyi gitmesi için de, “*o c a ğ ı n y a n ı n d a o t u r*, *o c a ğ ı n b a ş ı n ı i y i c e (o d u n l a ?) d o l d u r*”, (*ottung basın tolturup*), diye de öğütlerine katkıda bulunuyordu. Buradaki *H ı z ı r* motifi biraz değişiktir. Bunu ayrıca inceleyeceğiz. Önemli olan, “*k a r a b a h t ı n*”, ocağa pislemeye başladığıdır. *Kara bahtın* dönmesi de, ocağın başına oturup, ocağı iyice doldurmakla, mümkün oluyordu¹³¹. *R a d l o f*’un 12. ciltlik *Proben*’larından çıkarabildiğimiz bir notta da, böyle deniliyordu.

¹³¹ *Proben*, III, s. 172/200: *Sayın-Batur* destanı: *Eski Kazak batırlarının destanı*.

37. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE DESTANLARINDA BAZI HAYVANLAR

Bu bölümde, büyük veya küçük bütün hayvanları söz konusu etmek, mümkün değildir. Bunların yanında, sinek gibi, diğer haşarat da vardır. Biz burada yalnızca, Türk inaniş ve gelenekleri ile Türk seistanlarında yer alan, başlıca hayvanlar üzerinde duracağız. Ancak konuya girmeden önce, *Dede Korkut*'un hayvanlar ile ilgili, şu muhteşem girişini sunmak istiyoruz:

"Yedi yerin otlakların, geyik bilir!

"Göğez yerler çemenlerin, kul lan bilir!

"Ayrı yollar izin, deve bilir!

"Yedi dere kokuların, tilki bilir!

"Oğul kimden olduğun, ana bilir!

"Dünle kervan göçtüğün, turgay bilir!

"Erin ağrın, yeğnisin, at bilir!

"Ağır yekler zahmetin, katar bilir!

"Ne yerde sızılar var ise, çeken bilir!

"Gafil başın ağrısın, beyni bilir!...

TÜRKLERİN İNANIŞ VE DESTANLARINDA "AYI"

Türk destanlarında ayı, ancak aptal ve kötü bir hayvan olarak yer alır: Bir *Altay - Türk* destanında dendiği gibi, *"Öksüz bir çocuk bir ayının kızını alır ve kayın babası ile öğrenür; fakat az sonra ayı, kendi damadını yiyor"*. *Sibirya* geleneklerinin baskısı ile, *"ancak Altayların kuzeyindeki bazı Türkler, ayıdan türediklerini"*, söylerler¹. *Kargat* gölü *Tatarların* bir masalında ise, *"Saray kapısına (kapka) bir ayı bağlanmıştı"*². Diğer Türk destanlarında, ayı ile arslan ve kaplan, birer yırtıcı hayvan olarak geçerler.

¹ Radlof, *Proben*, I, s. 260/283. Birinci salife numarası (s. 260), metne; ikinci numara (s. 283) ise, tercümeyle aittir.

² Drenkova, *Bearworship Among Turlash Tribes of Siberia*, 1928, s. 425.

³ *Proben*, IV, s. 8/10. Terence boyundan.

Turalı boyunun bir destanında, ‘‘Kara Kükül, arslan ve ayılar ile yoldaş idi; ayı ile arslan, onun evine odun getiriyorlardı’’⁴. Türk destanlarında bu motif çoktur. ‘‘Devlerin yolu üzerinde ayı, arslan ve yolbars, yani kaplan, bekçilik ederler’’⁵. Bu da olağandır.

Oğuz Han’ın ‘‘göğsü, ayı göğsü gibiydi’’⁶. Bu bir benzetmedir. Donla ilgisi yoktur. Oğuz Destan’ında, mitoloji kaybolmuştur.

Bir Baraba-Türk destanında ise, ‘‘bir yiğid silkinerek, altın yünlü ayı ile, altın yünlü kurt (karışık) donuna giriyor’’⁷. Bu ise, bir mitolojidir. Anadolulu masallarında, ayların insanlarla olan arkadaşlıkları üzerinde, çok durulur⁸. Anadolu’da, yırtıcı ve kötü bir hayvan olarak az görülüyor.

‘‘TÜRK DESTANLARINDA BALIK’’

Bilindiği üzere atlı ve hayvanca bir kavim olan Türklerin balık ve balıkçılıkla ilgileri çok azdı. Ancak, ‘‘ırmak balıkları’’ ile ilgileri çoktu. Bu konu ile ilgili olarak, aşağıda kaynaklara dayanan bir not yazacağız.

‘‘Dünyanın bir balık üzerinde durması’’ gibi inanışlar, Türklere dışarıdan gelmiştir. Zaten eski Türkçe Uyğur şiirlerinde, Okyanus içinde bulunan balıkları, ‘‘Taluy Öğüzteki balıklar’’ diye tanıtarak, kendi bildikleri balıklardan ayırmışlardır⁹. Yine aynı şiirlerde, şöyle bir atasözü de veriliyor: ‘‘Koçu, (yani Turfan) dağında kaplan yok, koyunun suyunda da balık yoktur’’¹⁰. Kuzey Asya’daki Kargat gölü Terene Türklerinden derlenmiş bir destandaki şu motif, Anadolulu masallarında da çok görülür: ‘‘Bir adamın küçük oğlu bir balık tutuyor; balık konuşuyor ve oğlan da balığı suya atıyor; bundan sonra da dilediği herşey oluyor’’¹⁰.

Balıkçı Türkler, daha çok Kuzey Asya’nın, soğuk bölgelerinde yaşarlar. Çünkü, başka geçim kaynakları yoktur. Biraz daha güneyde, ‘‘Olta salan yiğit’’: (Karmak salgan cigit) diye, bir masal da görüyoruz. ‘‘Bu yiğit, hergün bir balık tutarmış. İki veya üç balık tuttuğu zaman ise, o sayıda kedi veya köpek, ortak olmak için ortaya çıkarmış’’¹¹. Bu daha çok ‘‘kışmet’’

⁴ Proben, IV, s. 89/109. Turalı boyundan.

⁵ Proben, IV, s. 106/138. Hayvanlar, yolu koruyurlar.

⁶ Proben, III, s. 67/89. Baraba Tatarlarından.

⁷ W. Eberhard, Typen Türkischer Volksmärchen, Wiesbaden, 1953, s. 36 vd.

⁸ Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, 7, 185.

⁹ Aynı eser, 6, 10. Hoço, türkçe Koçu demektir.

¹⁰ Proben, IV, s. 5/7. Kargat gölü Tatarlarından.

ile ilgili bir motif, olsa gerektir¹¹. Bir başka destanda ise, ‘ ‘ *Keloğlan ile balık arasında bazı ilişkiler* ’ ’ görüyoruz¹²

‘ ‘ *Balık donu* ’ ’ na girme, yine kuzeydeki balıkçı *Hoca Avul* Türklerinin, destanlarında görülür: ‘ ‘ *Mollalarla arası iyi olmayan bir çocuk, kurtulmak için bir balık oluyor. Molla da hemen turna balığı (cortan) donuna girip onu kovalıyor. Yutmak istiyor; fakat çocuk, kuzey denizlerinde görülen Yurtış balığı (Kaulbarsch) oluyor ve molla onu yutamıyor. Bundan sonra kuş olup, Han'ın penceresine konuyor* ’ ’¹³..’

İrmak balıkları, Türkler tarafından iyi tanınıyordu. *Ortaasya* destanlarından birkaçını sunmak istiyoruz: *Cortan*, yani *turna balığı* ile *Yurtış* (Kaulbarsch) balıkları üzerinde az önce durmuştuk. Destanlarda bazan, *cortan* yerine *cortanak* da deniyordu¹⁴. Bir destanda *kıdık* (barsch) *balığı* görülüyordu¹⁵. Bir yerde de *şabak balığı*, insanla konuşuyordu¹⁶. Bu balık, bazı yerde, *şabak* adıyla de geçiyordu¹⁷. Bunların yanında, destanlarda görülen *yaın (fil?) balığı* hakkındaki efsane üzerinde durmadan da geçemeyeceğiz¹⁸. Bir destanda da hakan, bir delikanlıdan *altın yangak balığı*'nın, derisini istiyor¹⁹.

BARS, YOLBARS, TONGA VE KAPLAN

Türklerin *Alp Er Tonga* destanına gelmişken, Türklerin *kaplana* ile ilgili inanışları üzerinde de duralım. Çünkü Türkçe ‘ ‘ *Tonga* ’ ’, bir çeşit *kaplana* demektir. *Ortaasya*, *Kore*, *Mançurya*’da çok büyük bir kaplan cinsi yaşar. Bunlar, *Hindistan*’daki (*Felix tigris*) denen kaplanlardan, ayrıdır. *Ortaasya kaplanları*, daha çok Türklerin *bars* dedikleri, *pars* cinsinden (*Felix uncia*) denen, hayvanlardır. Bunların, (*Felix irbis*) denen cinsine de Türkler, *yolbars* derler. Türkler bunları, zaman zaman birbirlerine karıştırmışlardır. *Babur* veya *bebür* ise, sonradan Türkçeye girmiş, *Farsça* deyimlerdir. Bunlardan başka *Ortaasya* ile *Altay vadilerinde*, (*Felix creata*, *F. linx*, *F. manul*) denilen, büyük vahşi kediler ile *vaşaklar* da vardır.

Hun mezarlarında kaplan motiflerine, çok rastlanır. *Kaplana* veya *bars* -erkek çocuklara verilen adlar dışında-, *hayvanca Türk kavimlerinin geleneklerinde*, fazla bir yer tutmaz.

¹¹ *Proben*, III, s. 327/395. *Kırgız* destanında.

¹² *Proben*, IV, s. 20/26.

¹³ *Proben*, IV, s. 123/159. *Hoca-Aul* Tatarlarından.

¹⁴ *Proben*, IV, s. 46/57.

¹⁵ *Proben*, IV, s. 5/7.

¹⁶ *Proben*, III, s. 329/398. *Kırgız balık* adaları.

¹⁷ *Proben*, IV, ss. 5/7, 25/33. *Om Tatarlarında*.

¹⁸ *Proben*, IV, s. 20/26. *Terene-eli*’nden.

¹⁹ Aynı eser, a. yer. *Kargat gölü* Tatarlarından.

1) Yolbars 'm yiğide akıl vermesi: ‘... Yolbars, yiğide akıl veriyor: ‘Dev (Yilbegen) seni öldürecek. Ancak ‘Tanrı (Kuday) yazmazsa (yazmasa), seni öldüremez’, diyor. Kur'anı başına koyuyor. Dev yiğidi görünce, ‘sen benim damadımsın’, diyor ve ona gül veriyor... Sonra yiğit, Han 'ne yerine geçip, Han oluyor²⁰...’

2) Yolbars, ayı ve arslan. Yolbars, kutlu bir hayvan gibi: ‘... Yiğit, yola çıkıp, dev 'e (yilbegen) gitmek istiyor. Deve erişmek için, 7 günlük yol gideceksin. Yolda, ayı, arslan ve yolbars ile karşılaşacaksın. Onların yüzlerine hiç bakmadan, yoluna devam et²¹...’ Ancak Yolbars, yolda yiğide yanaşp, akıl veriyor. ‘Kutlu bir hayvan’ gibi görülüyor.

3) ‘Kaplan postugiyişliler’ ve dervişler: ‘... Kaplan postu giyışliler, gelin gelin duruşalım²²...’ Koroğlu, böyle diyordu. Anadoluda, özellikle İstanbula’daki geçit resimlerini gösteren minyatürlerde, ‘kaplan postu giymiş dervişler’, çok görülüyordu.

4) Arslanlar ve vahşi hayvanlarla yoldaş olma: ‘... Kara-Küküldü adlı yiğit, sahrada (sokrada), arslan ve ayılar ile yoldaş oldu. Babası odun istedi, ayı ile arslan odungetirdiler ve aş pişirdiler²³...’ Bu Kuzey Türk bölgesinde, arslan yoktur. Bu, sadece ilkel bir yerinme olsa gerektir.

5) Koç (Turfan) dağında, kaplan yok! Uyгур el yazılarında: ‘... Yine bir Türk atasözünde (savında), şöyle deniliyor:... Koç dağında kaplan yok, kuyu yok, balık yok²⁴...’ Turfandağında kaplan vardı. Bu yazıda, bir şeyler demek isteniyordu.

Gollalar gibi, Kuzey-Doğu Sibirya’da yaşayan ilkel kavimler, büyük Sibirya kaplanlarını, kendi ataları gibi görürler. Onları öldürmezler ve kaplan avına da çıkmazlar. Bundan dolayı kaplanlar da, onları hoş görür. Hatta onlara, şarap ve av eti de sunulur²⁵.

TÜRK MİTOLOJİSİNDE BOĞA VE İNEK

Hunlarla Göktürklerde, ‘İnsan-baba’ ile ‘kurt-ana’, yani baba ailesi düzeni vardır. Totemizmin izlerini taşıyan, Yakut Türklerinin bazı boylarının ataları ise, bir Alaca İnek idi. Gerçi aynı boylarda bir Boğa-

²⁰ Proben, IV, s. 107/139. Turalı boyundan.

²¹ Proben, IV, s. 106/138.

²² Fuad Köprülü, Türk Saz Şairleri, İstanbul, 1930, s. 57.

²³ Proben, IV, s. 107/139. Turalı boyundan.

²⁴ Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, 6, 10.

²⁵ Uno Harva, Die Religiöse Vorstellungen der Altaiischen Völker, s. 473.

Ata da görülüyordu. Ancak inek, yani ana ailesinde, daha ağır basıyordu²⁶.

Noyun Ula'daki Hun mezarlarında, arslana benzetilmiş bir boğa kabbartması görüyoruz. Fakat geleneklerde bunun, ne gibi bir yer etmiş olduğunu, bilemiyoruz. Sibirya'daki Buryat Moğollarına göre onların ataları, Boğa-Noyan adlı bir boğa idi:

“Gök-boz boğa donuna girerek Taycı Han'ın boğaları ile gürleşmeğe gitmiş. Gece de, ‘insan donuna girip’, Hanın kızı ile sevişmiş ve Han'ın kızıdan bir oğul olmuş. Oğlunu Baykal gölünün kıyısına atmış, çocuk orada büyüyerek, evlenmiş ve Buryatlar böylece ondan türemişler²⁷...” Bu efsanede de, geri bir don değıştirme (methamorphosis) vardır. Yakut Türklerinde şamanlar, bu “ata hayvanların” şekline girerek, giyiniyorlardı²⁸.

Moğollar ise bu don değıştirmeye, “şekil değıştirme” manasına, “hubilgan”, diyorlardı²⁹. Efsanede boğanın, yalnızca Buryatların değıl; Kori boyunun, atası olduğı da söyleniyordu. Kori'lerin, Gök Türk çağında Baykal gölünün kıyılarında oturan Kurikan adlı Türk kavmi ile aynı oldukları, düşünülebilir³⁰. Bundan dolayı bu kavimler, boz bir boğa getirirler ve ataları, Boğa Noyan'a kurban ederlerdi³¹.

Büyük Türk kesimlerinden biri olan ve Gök Türk çağında, daha kuzeylerde oturan Kırgız Türkleri de “inekt en türediklerine” inanıyorlardı³². Gök Türk çağında, Türkçe konuşan Kırgızların, çeşitli kesimleri vardı. Bunlar daha kuzeylerde, Yakut ve Buryat kitlelerine yakın olan, Kırgız bölümleri olabilirlerdi.

1) İt başlı, sığır ayaklı ulus: “Gezgin Carpini, it başlı, sığır ayaklı bir kavmi görüyor”. Ebülgazi Bahadır Han, sevmediğı Özbek ordusu için, “it başlı, sığır ayaklı ne varsa hepsi orada”, diyordu³³.

2) Kırk boynuzlu boğa: “... Katay Han'ın kapısında, 40 boynuzlu bir boğası varmış. 60 çocuk oynuyormuş... Han, 40 telli bir saz çalıyormuş. Katay-Han, Kara-Han'ın çocuklarını alınca, boğa büyük bir deprem yaratıyor³⁴...”

²⁶ Aynı eser, s. 471. Strahlenberg'den, (s. 378).

²⁷ Skazaniya Buryat: (Buryat masalları), s. 49 vd.

²⁸ Seroşevkiy, Yakuti: (Yakutistan), s. 626; U. Holmberg, Shaman costume, s. 31.

²⁹ Agapitov-Hangalev, Şamanstvo u Buryat İrhutskoy-Gubernii, İrkutsk, 1883, s. 95.

³⁰ Türk Kültür Tarihî adlı eserimizde, bu konular üzerinde durulmuştur.

³¹ Potanin, Çerki Severo-Zapudnoy Mongolii: (Kuzey-Batı Moğolistan (Altaylar) hakkında notlar), SPb., 1881, II, s. 153 vd. Ayrıca bk. IV, s. 799.

³² Aynı eser, IV, s. 799.

³³ Abdulkadir İnan, Makaleler, s. 218.

³⁴ Proben, I, s. 4. Destan, göklerde geçer.

3) Kara-boğa'nın boynuzunu isteyen Han: "... 7 dağ ve 7 ırmak üzerinde, 100 karılı bir Han varmış. Kargısı, göğe deşiyormuş. Yiğitten, (gökteki?) kara-boğa'nın boynuzunu getirmesini istiyor³⁵..."

4) Yakut kadın şamanlarının öküz olduklarını, Pekarskiy bir not ile yazıyor³⁶. Herhalde bu, bir İnek donuna girme idi.

5) Öküz veya boğa ile güreşme: Dede Korkut'ta da böyle bir güreş vardır. Yukarıda, bir Moğol-Buryat geleneğinden de söz açmıştık. Altay destanlarında, "6 yaşında bir çocuk, boğa ile güreşiyor ve boğayı yeniyor³⁷..."

6) Öküz veya boğaya binme: "... Yiğit, at bulamayınca boğaya biniyor ve boğa ile yola çıkıyor³⁸..." Ancak bu Türklerde, çiftçilerin bir hayvanı olan öküz, pek hoş görülüyor. "sığırçı (sıyrçı), orada duran sığırına (sıyr) binip, gitti..." Bunu yalnızca sığıracılar yapıyormuş.

7) Destanlarda, sığır otlakları: "Koyun (koy), sığır (sıyr) ve at (yulki) otlaklarının çobanları, birbirlerinden ayrılıyorlardı³⁹." - Ayrı tırnaklı sürüler: (Sığır ve koyun sürüleri): Bunların çobanları, at çobanlarından ayrılıyorlardı. Türk destanlarında, yalnızca atlar için dualar vardır⁴⁰.

8) Türk destanlarında öküz, hoş görülüyordu: "Manas Han: "Ey Sart! Sen eşek ve öküzünden başka, ne bilirsin?... Yağız eşekli bir yurt olan, Sartları yağma etti⁴¹..." - Bir öküz derisi kadar yer: Bu, Rusların Sibirya'ya girişi ile ilgili bir hatıradır. Yarmada adlı bir Kazak, bir öküz derisi (kün, gön) kadar bir yer istiyor. deriyi sırtım yapıp, böylece çok geniş bir arazi alıyor⁴².

TÜRK DESTANLARINDA, MİTOLOJİSİNDE VE İNANIŞLARINDA "DEVE"

Deve, eski Türklerde, Selçuklu ve Osmanlılarda, halk ve devlet ile benzeşmiş bir hayvandır. Büyük kervan yollarının, güçlü devlerini de yetiştirenler Türklerdi. Bunun içindir ki deve ve buğra, eski Türk edebiyatı ile düşüncesinin, derinliklerine girmiştir. Biz burada, Kuzey Türk halk edebiyatından, Anadolu için de önemli olan bazı mitolojik motifleri, seçerek sunacağız. Bunlar, gelecekte bu konular üzerinde araştırma yapacak olanlar

³⁵ Proben, I, s. 267, 301. Kuzey Altay destanı.

³⁶ Pekarskiy, Yakut Sözlüğü, (tercüme), s. 35b.

³⁷ Proben, I, s. 309, 332. Destan çok mitolojiktir.

³⁸ Proben, IV, s. 70/88. Baraba Tatarlarından.

³⁹ Proben, IV, s. 105/136. Turalı boyundan.

⁴⁰ A. İnan, Makaleler, s. 174.

⁴¹ Aynı eser, s. 115.

⁴² Proben, IV, s. 107/139. Turalı boyu.

için, birer ölçü ve kıtas (*criterium*) olacaktır. Çünkü bu materyel, P r o t o - T ü r k geleneklerin içinde toplar:

1) Develerin koruyucusu, ‘ ‘ O y s u l - A t a ’ ’ : 1. Benzetme, mecaz manasında, d e v e : 2) ‘ ‘ O y s u l - A t a : Sineğin (çımın) dokunmasıyla hastalanan deveye, O y s u l - A t a ’nın ne yararı (payda) olur⁴³?...’ M a n a s ’ın doğuşunda yapılan duada, O y s u l - B a b a , insanları koruyan bir ruh olarak da görülüyordu:

‘‘Doğduğun kutsal yerler, görünsün sana her dem!

‘‘Sol yanında O y s u l - B a b a , boğa(?) yaratsın, Bakay!

‘‘Sol yanında K o c a - H ı z ı r , uyusun baksın, Bakay⁴⁴!...’’

2) Tanrı'nın Ak devesinin sütü: ‘... (Erkem Aydar adlı K ı r g ı z destanında): Yiğidin kız kardeşi hastalanıyor. Kız, yiğide şöyle diyor: ‘‘Bana, A l l a h ü T a a l a ’nın (Alda Şagalanıng), ak devesinin sütü gerek!’’ diyor. Yiğit, sütü bulmak için yola çıkıyor. Duyanlar, ‘‘sen ölüme gidiyorsun’’, diyorlar. ‘‘Allahın devesinin sütü, bir pınar (bulak) gibi akar. Ölen kişiyi diriltir. Ancak bu deveyi gören kişi, hemen ölür. Ancak, uyurken alabilir ve hemen kaçar⁴⁵!...’’ Yiğit, devenin dişleriyle yaralanıyor. En sonunda devenin çenesini kırıp, öldürüyor ve sütü alıyor... A r a p - S a m i mitolojisinde devenin yeri, çok daha büyüktür. ‘‘Bulutlardan gelen d e v e sesini’’ de, burada anlam: (Bk. Bulutlar).

3) Sekiz deve ve sekiz gelin hâcet veya dileği: ‘... E y Tanrım (Kudayım), bizi ondur (onğda-), sekiz deveyi, yavrula (botala-), sekiz gelini, hâmile kul!... Üşysün Kohğrat kabilesinin (iyi) develerinden ver!... Allahu Ekber (Alla’ı akper)!...’’ Bu d u a sözleri (bata), özellikle yemeklerden sonra, hazır bulunanların bütünü ile yapılır⁴⁶.

4) Gelinler, deve yavrusu gibi; kaynanalar da, kart deve: ‘... Balkan dağı, balkan dağı! Bakır kazıklı deve yavrusu! Yeni evlenmiş bir gelin (bike), değil midir? Yel gibi (celden) giden 7 deve (atan) sizin, 7 büyük kardeşiniz (aganız), yok mu? Çökmeyen yaşlı d’işi deve (kart bura), sizin kayın babanız yok mu⁴⁷?...’’ Bu çevre destanlarında, kaynanalar birer kart deve yapılıyor. Oğlan, kızın sorduğu bu bilmeceleri bilince, kızı alıyormuş.

5) G ü n - H a n , karısını kart bir deve yapıyor: ‘... G ü n H a n (Kiin-Han), kızını küçük bir kuş, halkını saksagan yapıyor. Kız annesini soruyor.

⁴³ Y u d a b i n , K ı r g ı z S ö z l ü ğ ü , s . 605.

⁴⁴ T ü r k M i t o l o j i s i , I , s . 508, M a n a s ’ın doğuşunda.

⁴⁵ P r o b e n , III , s . 274/326. A l d a T a g a l a n ı n t ü y ü s ü l ’’.

⁴⁶ P r o b e n , n , III , s . 4/5. K ı r g ı z : (Bata söz).

⁴⁷ P r o b e n , III , s . 321/388. Bilmecce: (Cımbak).

Babası: "Annem (ine), yaşlı bir deve (kart tüye) olup, yol (oram) üzerinde çökmüş, duruyor. Onlar, (düşmanlar?) aruk bizi tanıyamazlar⁴⁸..."

6) Gelin, deve arabasına; güveyi de deveye biniyor: Bu, Hıta y devletinin ilk seremonilerinde görülür. Hıta y devletini kuran Kit an l a r, uzun zaman Gö k t ü r k ve Uy g u r bakanlıklarının idaresinde kalmışlardı. Ancak, niçin ata binmiyorlardı⁴⁹? "Deve yetiştiren uzman boylar", ● r t a a s y a tarihinde görülüyorlardı. C e l a y i r boyu, "Biz Uy g u r kağanlarının develelerini yetiştirdik", diye kendilerini diğerlerinden üstün tutuyorlardı. "Deveciler" hakkında bazı bilgiler, destanlarda da görülüyor: "Soylardan soylara, deve sahibi olan boylar: Tö l ö s. Koçun boynuzunu kıran koyuncular: Ko ç k a r⁵⁰..."

"Deveden karı olsa!" Eski Türkçe Uy g u r şiirlerinde, şöyle deniliyor-du: "... D e v e kartı olsa (Deve yaşlanırsa?), bungal kartı olur⁵¹..." Bunun yorumu, güçtür.

7) 7 deve ve 7 kardeşler burcu: "... Yel gibi giden (celden) yedi deve (atan), onu gören kimdir⁵²?" Bu bilmecenin cevabı, "7 kardeşler burcu" dur. Aslında bu burç, daha çok "7 ak-boz at" olarak tanımlanıyordu. "60 deve çeyiz veya kalın": D ü ğ ü n armağanlarında, çeyizin miktarı, (60) gibi kutlu sayılarla anlatılır⁵³. - Devecilerin deveyi, ot yeyişindin tanınmaları: Deve yetiştiren boylar, gerçekten bu işin uzmanı idiler. "Çalınan bir altın kerpiçi bulmak için yola çıkanlar, devenin dişinin kırık ve hâmile oluşundan, yolunu bulup yakalıyorlar". H a n da onlara bu bilgilerinden dolayı, armağanlar veriyor⁵⁴.

8) Göğsü deve derisinden yapılmış, kutlu k o p u z: "... Türk Kültür Tarihine Giriş" adlı eserimizin 9. cildinde, bunun üzerinde durmuştuk. O z a n l a r, kendi k o p u z l a r ı n ı, çeşitli kutlu maddelerle yapıyorlardı. Yarı müslüman, K ı r g ı z baksuları, "çölde yalnız biten tobulgu (çalısından) yaylı; y e l m e (hecin?) devesinin derisinden, göğüslü k o p u z u m", diye kopuzlarını ögüyorlardı. Bunlar, kutlu maddeler idiler⁵⁵.

9) D e v e k u r b a n l a r ı : C e l m e (hecin?) develeri: "... H e c i n ? i (celmeyan) ortasından yarararak (cara), ak ciğerini (öpkü) aldı⁵⁶..." Bu a k c i -

⁴⁸ *Proben*, IV, s. 68/84. Destan, çok mitolojiktir.

⁴⁹ Wittfogel, *Liao Society*, s. 114, 117.

⁵⁰ *Proben*, I, s. 183/204.

⁵¹ Rahmeti Arat. *Eski Türk Şiiri*, 6, 6.

⁵² *Proben*, III, s. 321/388. K ı r g ı z bilmecesi.

⁵³ *Türk Mitolojisi*, I, s. 324, 328. İndeksine bakınız.

⁵⁴ *Proben*, IV, s. 95/124. Turalı boyundan.

⁵⁵ *Proben*, IV, s. 95/124.

⁵⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 144. Bakır duasının metninden.

⁵⁷ A. İnan, *Makaleler*, s. 142. M a n a s destanından.

ğ er ile t e d a v i , Anadolu'da da görülüyordu. "... Kurban olayım (aynala-
yın)! S e m e t e y , yavrurum! deve anası benekli dişi deveyi" (Töö anesi çaar ingen)
alıp gelip, Tanrım yoluna (kudayımın colunda), boğazlayayım (muustayım),
dedi⁵⁷..." Görülüyor ki, kurban edilecek develerin kutlu türleri vardı. "Kara
dişi deve k u r b a n ı" da görülüyordu.

'DOMUZ', TÜRK GELENEKLERİNDE KÖTÜ BİR RUH!

Bilindiği üzere Türkler başlangıçtan beri domuz yemiyorlardı. Dolayısıyla,
Türklerin geleneklerinde de domuz iyi bir yer tutmuyordu. Domuz kültü,
daha çok doğuya gidildikçe P r o t o - M o ğ o l 'larda çoğalır.

"Yaban domuzu", Türklerde kötü ruhlu ve yırtıcı bir hayvan olarak
görülüyordu. Dış tesirlerden uzak bazı A l t a y dualarında, " G ö k k a b a n ,
(yani yaban domuzu), sen cinlerin en yamanı ve en kötüsüsün", deniyordu.
Ancak yaban domuzu da "gök" ile tanıtıldığına göre, onun da T a n r ı ile iliş-
kisi olan kötü bir ruh olması gerekirdi. M a n a s destanında ise, "Kara-Kaban"
sözü geçiyordu⁵⁸: Bu söz, bazan da "kaman" şeklinde söylenirdi. A n a d o -
l u masallarında da domuz, kötü bir motiftir. K ı r g ı z Türklerinin, yarı-
müslüman b a k s ı l a r ı , dualarında, şöyle diyorlardı:

"... Gök ruhlu (Kök cendet), K o n d ı - B a y 'ın ilinde, ki C u m a - b a y 'ın
oğludur! K o s u r - K u d a , G ö k domuz (Kökkaban)! Bütün ruhlar (cin,cin)
içinde, en kötüsü (caman) sensin! Alınun derisi, kat kat ve kırışıktır! Cinler
içinde en vuruşkanı (uruş), sensin⁵⁹!..."

'EŞEK' TÜRKLERCE HOŞ GÖRÜLMÜYOR

A n a d o l u 'da insana yakın ve yararlı bir hayvandır. Ancak A n a d o l u
masallarında da, iyi bir motif olarak görülmez. A t l a r ı n , Türk masalların-
daki yeri her zaman kutludur. Eşek, eski Türklerde ise, bir "Ç i f t -
ç i h a y v a n ı" idi. Bunun için M a n a s destanında, M a n a s H a n
çiftçilere, "Yeşil eşekli yurt" diyor ve "atları yerine, eşeklerini öğerler", di-
ye alay ediyordu. Ayrıca, "Sen eşek ve öküzünden başka ne bilirsin", diyerek
de küçümsüyordu⁶⁰.

"H o r o z" ve Türk Destanları: "Horoz, daha çok Güney A s -
y a mitolojilerinin, bir motifidir. Ancak Ç i n 'deki "cennet kuşları" ile horo-

⁵⁷ Aynı eser, a. yer.

⁵⁸ P r o b e n , III, s. 208/248: M a n a s destanından.

⁵⁹ P r o b e n , III, s. 49/65. Bakı duasının metninden.

⁶⁰ A . İ n a n , Makaleler, s. 115.

zu, birbirine karıştırmamak gereklidir. Türkler tavuğa, takagu; horozada da “ertakagu” derlerdi. Yani “erkek tavuk”. Türk takviminin 9. yılında da, “tavuk yılı” idi. Türklere göre: “Tavuk yılında yiyecek, çok olmuştur. Ancak insanlar arasında da, karışıklık çok çıkarmış. Çünkü tavuğun yemi, tanedir. Taneyi bulmak için, çöpler ile kırıntıları birbirine karıştırmış⁶¹”:

Hunların Batı bölgelerindeki kurganlarında, horoz resimlerine çok rastlıyoruz. Bu geleneklerin Türklerle, İran yolu ile gelmiş olması da çok muhtemeldir. Çünkü Hayvancı Türklerin ev ekonomisinde kümes hayvanları, az rol oynuyorlardı. Türkler, sürekli olarak hareket halindeydiler.

“Horozatapması”, daha çok Kore kavimlerinde, yani Türklerin çok doğularında yaşayan kavimlerde görülür. “Yumurtadan doğma” efsaneleri de, onlarda Prof. Eberhard’a göre, bu horoz kültü, horozun iyi doğuşmesinden ve onlarca horozun üstün bir hayvan olarak görülmesinden ileri geliyordu⁶². Çin’in güneyinde ise, insanlar horoz ile gömülürlerdi. Atlı bir kavim olan Türklerin horozu bu kadar büyük bir değer vermeleri için, geçerli bir sebep yoktur. Türk masallarında daha çok rol oynayan tema, “horoz ile buğday” motifidir⁶³. Bu masal motifi, Anadolu masallarında da çok görülür.

“FİL VE TÜRKLER”

Filin yaşadığı yerler, Türklere çok uzaktır. Bu da dininin, Türkler arasında yayılmasından sonra, Türk edebiyatında da fil hakkındaki bilgiler görülmeğe başladı. Ancak Türklerin fil için söyledikleri, “yanggan, yangga, yagan” gibi sözleri, orijinaldir.

1) “Güçlülük” örneği olarak fil Uygur edebiyatında görülür. “tongga yangga” denme yolu ile, onun güçlü ve kuvvetli olduğu, tanıtılmak istenirdi⁶⁴.

2) “Büyüklük” sembolü olarak fil, daha çok Karahanlılar zamanında, -yani Türklerin İslamiyete giriş çağlarında, anılmağa başlar⁶⁵. “Sinek (çiban) bile, fil için büyük bir düşman olur; ısırtınca fili zıpzıp zıplatur (suçuttur)” Bazan da, “gereğince çöp bile, insana fil kadar büyük görünür”, diyorlardı⁶⁶. Büyüklük sembolü, güney Altay Türklerinin atasözlerine

⁶¹ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 347.

⁶² W. Eberhard, Çin’in Şimal Komşuları, s. 22, 29.

⁶³ Proben, IV, s. 123/160. Bir molla hikâyesinden.

⁶⁴ F. W. K. Müller, Uigurica, I, 37, 2.

⁶⁵ Kutadgu Bilig, 3391.

⁶⁶ Aynı eser, a. yer.

kadar, uzamıştı. Destanlarda, büyük yırtıcı hayvanları (*ang*), *fil* (*yaan*) ile karşılaştırıyorlar ve *fil* kadar büyük olduğundan, söz açıyorlardı. Ayrıca “büyük oğullar” için de, *yaan* tanıtmasını kullanıyorlardı⁶⁷. Bu anlayış açısından hareket ederek, Türklerin *fil* niçin böyle dediklerini, inceleyebilir ve anlayabiliriz.

3) “Yük hayvanı” olarak *fil*, yine bir sembol olarak, dışarıdan girmiştir. Türklerin *Budist* edebiyatında, “*at, fil, araba ile yük hayvanları*” yani “*At, yangga, kanglu, kölük*”, birer değerli mal, olarak sayılıyorlardı⁶⁸. Türklerde böyle bir anışlar, daha çok *Budist* edebiyatından yapılan, tercümelemede görülüyordu. Ancak *Türkler Budist* metinlere, kendi açılarından bazı katmalarda da bulunuyordu.

*Kuta dgu Bilig*de, “*Oğul ve kız babaları, belâ ve minnetleri, fil gibi yüklenirler (yanggan teg yüder)*” demek yolu ile, Türklerde artık en büyük yük hayvanının, *fil* olduğu inancı ile bu anlayışın yerleştiğini gösteriyordu⁶⁹: Bu inanış ile edebiyat temasını, *Yügnek* içinde işliyordu⁷⁰. *Rabguzî* çağında artık Türkler, *Hindistan* ile bağ kurmuşlardır. Buna rağmen *fil*, geleneklerinde, büyük bir yük hayvanı olmaktan ileri gidemiyordu⁷¹.

4) “Kişiadı” olarak *fil*, *Kaşgarlı Mahmud* çağında anılır. *Mahmud*, türkçe veya türkmencede *file*, “*yagan*” dendiğini ve *Yagan Tegin* kişi adının da, buradan geldiğini yazar⁷².

5) “*Oğuz Kağan destanı*”nda geçen *kiang* adlı canavarın adı ile *yagan* sözü arasındaki yakınlık üzerinde (*Türk Mitolojisi*, I), eserimizde durmuştuk (s.311). Ancak bu görüşümüz kesin değildir.

6) *Anadolusalları*nda da *fil*, yabancı bir motif olarak, geçer⁷³. *Kaşgarlı Mahmud*, “*filler kükredi*”, yani (*yağanlar çarlaştı*) örneğini veriyor⁷⁴. Ancak bu da yerli bir motif değildir.

“KEDİLER”, TÜRK DESTANLARINDA GÖRÜLMÜYÖRLER

Kedi, yerleşik kültürün ve şehir hayatının bir ev hayvanıdır. Bunun için, *Proto-Türk*, *hayvanca Türk kültüründe*, kedi motifi, bir önem taşıymıyordu. *Kedilerin yumuşak tabiatları ve birbirlerini desteklemeleri* de, gözden kaç-

⁶⁷ Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 79.

⁶⁸ *Suvarnaprabhasa: (Altun yaruk)*, 613, 4.

⁶⁹ *Kuta dgu Bilig*, 3391.

⁷⁰ *Yügnek*, 487.

⁷¹ Radlof, *Wb.*, III, s. 79.

⁷² *Kaşgarlı Mahmud*, III, s. 29.

⁷³ W. Eberhard, *Typen Türkischer Volksmärchen*, s. 36 vd.

⁷⁴ *Kaşgarlı Mahmud*, II, s. 310.

miyordu: "... Köpekler, birbirlerine düşmandır. Eti bulunca, kavga ediyorlar. Kediler ise, et bulunca birbirlerini çağırıp, ortaklıkla yiyorlar⁷⁵..."

Kedi, kötü bir cin gibi: Çok daha kuzeylerdeki, eski karakterdeki Türkçe destanlara gidince, düşünce değişiyordu. Çünkü bu bölgede kedi çok azdı: "... Yaşlı bir kadın, ormana odun için gidiyor. Bir kedi çıkıyor, kadına yemek ve para veriyor. kadın zengin oluyor. Ertesi sabah, yine yoksul oluyor... Kedi, bir daha çıkmıyor. Bundan sonra da, kadın ölüyor⁷⁶..."

TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE DESTANLARINDA, "KOYUN" İLE "KOÇ"

1) Koyun dilini bilen çoban ve haber veren koyun: "Koyunlar, çobanın sözlerini anlıyorlar. İnekler de, çobanı tanıyorlar⁷⁷..." - Koyunların haber vermeleri: "... Koyun çobanı otlakta ölüyor. Bunun üzerine koyunlar toplanıp gidiyorlar ve sürünün sahibine, çobanın öldüğünü haber veriyorlar⁷⁸..." Bu destanda, koyunlarla, şiir türü ile konuşmalar da vardır. Koyunlar da, konuşur gibidirler.

2) Doğumlarda koçların hazır bulundurulması: Bu gelenek daha çok, Hitay devletini kuran, Proto-Moğol Kitan gelenekleri arasında görülür. Doğum, şarapla kutlanır ve doğu yönüne, sunuşlar yapılırdı. Bu konuda, I. cildimizde geniş bilgi vardır.

Koç kurbanı: Bu gelenek, Osmanlı devletinde de vardır. Tuğ-ı Hümayun çıkarken, "12 koç" kurban edilir. VI. cildimizde, yeterli bilgi vardır. Buradaki (12) sayısı da, eski Türklerde kutlu idi. Türkler, "erkek hayvanları kurban ederlerdi". Hitay devletinde, "şehirler alınınca, akve kara koç kurban edillirdi⁷⁹..."

3) Koyun çobanları ve otlakları: Anadolu'da da, koyun çobanları hakkında bir çok menkıbeler vardır. - Koyun çobanlarının donu ve giyimi: Anlaşıldığına göre eskiden, koyun çobanlarının giyimleri de, diğerlerinden ayrı idi: "... Yiğit, koyun çobanı kılığına girdi..." Burada, "koyuş kılga kuulanıp", dendiğine göre, yalnızca giyimler söz konusu edilmiyordu⁸⁰.

⁷⁵ Radlof Proben, III, s. 328/397.

⁷⁶ Proben, I, s. 290/313.

⁷⁷ Proben, IV, 15/18. Terene Tatarlarından.

⁷⁸ Proben, IV, s. 14/19. Çobanın ölümü dolayısıyla.

⁷⁹ Wittfogel, Liao Society, ss. 268, 412.

⁸⁰ Proben, IV, s. 80/101. Baraba Tatarlarından.

Koç boynuzunu kıran çobanlar: Koçkar, aslında Türkçede koç demektir: "... Soylardan soylara deve yetiştirenlere, Tö l ö s ; koçun boynuzunu kıran koyunculara da, k o ç k a r denilir⁸¹..."

4) Koyun otlakları ve otlakların türleri: Koyunların otlayıp, yetiştikleri otlakların türleri ayrıdır. Destanlarda koyun, sığır ve at otlaklarının özellikleri üzerinde sık sık durulur. M a n a s destanında bu otlaklar için, önemli vuruşmalar oluyordu. Kuzey Türk destanlarında da *koyun (koy)*, *sığır* ve *at (yulka)* otlakları ile çobanlardan söz açılıyordu⁸². Burada, bizim konumuz, otlak değildir.

5) Bilmecelerde koyun ve koyun yünü: H a l ı c ı l ı k , Türk kızlarının günlerce göz nuru döktükleri, mani ve bilmeceler söyledikleri bir uğraşmadır. Burada, bir zamanlar derlediğimiz materyalin bir kaçını, telef olmasın diye sunacağız: "... Yere serilmiş halı (cay cay kilem, cay kilem)! Otlakta yayılıp çıkan (cayılıp şıkkın), koyunumuz değildir! Tür tür (renk renk), tür kilim; dürülüp çıkan gü n e ş 'tir⁸³..."

"... Kemiksiz (süöksüz) ikiz (egiz) kuzu nedir? Kızın iki memesi (emşek) değil midir⁸⁴?..."

Koyunların melemeleri: Bu anlayışı, 11. yüzyıl Türk kaynaklarında da görüyoruz. Burada da, P r o t o - T ü r k destan karakterini taşıyan, bir kaynaktan, bir örnek sunalım: "Dışarıda kuzular meleyip bağırlarsa (manğraşrsa), aç kurtlara aş olurlar⁸⁵..." Eski kaynaklarda da, "manğraşma, münğreşme" vardır⁸⁶.

TÜRK DESTANLARINDA SIÇAN (SIÇGAN) VEYA FARE

Eski Türkler fareye, siçgan derler. Kaşgarlı M a h m u d 'un anlattığı eski bir Türk efsanesine göre: "Bir Türk hakani, yıllarını şaşırmuş ve bir takvim yaptırmak istemiş. Bir gün s ü r e k avında, askerleri, hayvanları sürmüşler ve bir ırmağa getirmişler. Çevrilen hayvanlardan o n i k i tanesi, yüzerek ırmağı geçmişler. İrmağı ilk geçen hayvan, s ı ç g a n (yani fare) olmuş. Bunun için de, Türk takviminin ilk yılına, "s ı ç g a n y ı l ı " denmiş⁸⁷"

⁸¹ Proben, I, s. 183/284. Destan göklerde geçer.

⁸² Proben, IV, s. 105/136. Turalı beyundan.

⁸³ Proben, III, s. 322/389. Kırgız destanından.

⁸⁴ Proben, III, s. 321/388.

⁸⁵ Proben, IV, s. 15/20. Om Tatarlarından.

⁸⁶ Kaşgarlı M a h m u d , III, s. 398.

⁸⁷ Aynı eser, I, s. 345.

Ancak Türklerde fare denince, bizim tanıdığımız küçük ev fareleri değil; büyük kır fareleri akla gelirdi: “*Hunlar, eskiden çocuklarını koyunlara bindirirler ve ellerine birer çocuk o ku ile yayı verirlerdi. Çocuklar koyunlar üzerinde fareleri avlardı*”. Bunun, ne derecede mümkün olabildiğini, bilmiyoruz. Ancak Çin kaynakları bu gelenekten, kesin olarak söz açıyorlardı. herhalde bu fareler de, kır fareleri olmalıydılar.

Anadolu’da, “*Sıçan Bey ile Boyu Uzun Burla Hatun ve Saçı Uzun Sırma Hatun’un*” masalı, çok yaygındır. Bilindiği gibi *Burla Hatun* adı, Dede Korkut kitabında da geçer. Ortaasya’da güzel bir “*Kara sıçan*” (*Kara-şişkan*)” masalını bulduk⁸⁸. Yine aynı bölgede derlenmiş olan bir “*Su faresi*” (*Paklan*) masalından, söz açmayı da burada yararlı görüyoruz. “*Fare donuna girme*” de Ortaasya masallarında çok yaygındır: “*Bir kız, kötü bir Han olan Kara-Han’ın halkını fare; hanı da bir kuş yaparak, han’ın oğlu ile evleniyor*”⁸⁹. Başka bir masalda da, ayakları kesilen iki kardeşi, “*fare ilacı*” ile iyileştiriyorlar⁹⁰. “*Fare donuna sokma*”, Anadolu masallarında da sık sık görülür. Eski Türklerde, “*Arslan ihtiyarlarsa, fare deliğini beklermiş*”, diye bir atasözü de vardır⁹¹.

⁸⁸ Proben, IV, s. 27/35. Baraba Tatarlarından.

⁸⁹ Aynı eser, a. yer.

⁹⁰ Proben, IV, s. 62/77.

⁹¹ Kaşgarlı Mahmud, ill. s. 263.

38. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE DESTANLARDA KUŞLAR

Büyük hocamız Prof. Abdulkadir İnan, bu konuda çok kısa; fakat derin bir giriş yapmıştır. Hind mitolojisindeki *Garuda* ile, İran'daki *Simurg* veya *Zümrüd* kuşlarının, Türkler arasına girmiş olduklarından hiç bir kuşçu yoktur. Ancak Proto-Türk geleneklerinde, *Tuğrul* gibi, *Garuda*'ya benzer büyük bir mitolojik kuşun bulunduğunu, çeşitli bölümlerimizde vurgulamıştık. Kuzey Türk destanlarında zaman zaman, *Caruda* veya *Zümrüd-Anka*'nın yerini, "Kara-kuş", yani Türklerin kartalı alır. Burada, Hocamızın bulduğu belgelere, yenilerini katmakla yetineceğiz:

DIŞ KÜLTÜRLERDEN GELEN BAZI KUŞ MOTİFLERİ VE BENZEŞMELERİ

1) Türklerde kadınların koruyucusu "Umay" ve Hüma kuşu: Bu ilişki üzerinde çok geç olarak, yalnızca kişilerin görüşleri vardır¹. Bizce umay, yalnızca Türklere ait bir inandı.

2) Türklerin "Barak" adlı mitolojik köpeğini doğuran büyük kuşlar: *Kerkes* veya (*Megalo-perdix*) adlı kuşun, "barak", hatta urgan ve balta gibi şeyler bile doğurması üzerinde, A. İnan hocamız durmuştur².

3) Züzü lö kuşunun yavruları ve Ejderha: Kuzey Türk destanlarında bu, yaygın bir motiftir. "Yeraltı denizinin kenarında, büyük kuşun 3 yavrusu var, Yavruları yemek isteyen ejderha'yı (acdarka) öldüren yiğidin, ölen kardeşini, kuşların annesi diriltiyor. Ayrıca yiğide, çok mal veriyor³..."

4) Kadı'nın yuttuğu gençlere kuş, hayat veriyor: "... bir yaşlı kadın, Kadış-Mergen ile arkadaşını, yutup tükürüyor. Sonra hayat bulup, gençleştiriyorlar⁴..."

¹ Prof. Abdulkadir İnan, *Makaleler*, s. 350-352; *Şamanizm*, s. 37.

² *Makaleler*, s. 219. Mitolojik, köpek doğuran kuşlar.

³ Radlof. *Proben*, IV, s. 23/30. Birinci sahife numarası. (s.23). metne; ikincisi (s.30), ise, tercümece aittir.

⁴ *Proben*, IV, s. 63/78: Barababoyu destanı.

5) **K e r e d e Han'ın kızı:** "... (100 karılı padişah masalında), H a n 'ın, oğlu, G e r e d e 'nin kızını alıyor. Kız, ayve güngibi gülebiliyormuş⁵..." K ı r - g ı z "Kökeyet" destanında da, "Kaan Kered e" den söz açılıyordu^{5a}.

(Uygurca-Çince Sözlükte: "K e r ü d i"': Mitolojik bir kuş⁶).

6) **Ü l k e n K u ş :** "... Bir baba üç oğlunu kaybediyor. Gece yarısı (orta tünde), "Yuan ülken kuş" uçarak geliyor. Adam kuşa tüfek atınca, kuş altın bırakıyor⁷..." Ü l k e n Büyük Tanrı için söylenen bir deyimdir. "Yuan işe, çince bir söz gibi görünüyor. Bu destan, Kuzeydeki H o c a - A u l Türklerinden derlenmiştir.

MİTOLOJİK BAZI K U Ş M O T İ F L E R İ

1) **İşıkli ve gümüş tüylü kuş:** "... Bir yiğid, Y ı l a n - k ı z ile bir hafta evli kalıyor, sonra evine dönüp, ava gidiyor. Avda, yünleri g ü m ü ş şekilli (şikilli) bir kuş vuruyor. Eve getiriyor. Karanlık evi (karangı üy), ap aydınlık (yap yarık) oluyor... Bundan, çok para kazanıyor⁸..."

2) **D e v l e t k u ş u :** "... Bir kuş, uçup, halktan (bayığı) bir kadının başına konuyor. Böylece kadın, H a n oluyor⁹..." Bunda, O n a s y a tesirleri olsa gerektir.

Kuş, "Tanrı'nın Elçisi" ve kuş dili bilme

3) **Kuş, Tanrı'nın elçisidir:** *Tarama Sözlüğünde*, bu inanışın bir çok örneklerine rastlıyoruz. "Geldi bir ak kuş kanadıyla revân, arkamı sığadı kuvvetle hemân...": M e v l i d .

4) **Kayın ağacındaki haberci kuş:** "Bir han'ın erkek çocuğu olmuyor. Kayın ağacına konmuş bir kuş Han'a, senin bir oğlun olacak, diye haber veriyor... Han'ın bir oğlu oluyor¹⁰..." K a y ı n ağacından inip, insanlara yardım eden ve çocuklara ad veren, *Semavî Kocalar* üzerinde, H ı z ı r ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. "Tanrının elçisi" olarak, bu kez bir kuş sesleniyor. Bu A l t a y ve K u z e y Türk destanları, çok mitolojiktirler.

⁵ *Pröben*, I, s. 215/242. Mitolojik bir A l t a y destanı.

^{5a} A . İ n a n , *Makaleler*, s. 351.

⁶ *Radluf, Wörterbuch*, II, s. 1098.

⁷ *Pröben*, IV, s. 113/147. H o c a - A u l'dan.

⁸ *Pröben*, IV, s. 126/164. H o c a - A u l'dan.

⁹ *Pröben*, IV, s. 111/143. "H a n p a t ş a", kadın padişah masalında. H o c a - A u l'dan.

¹⁰ *Pröben*, I, s. 69 (Metin).

5) Kuş dili ile konuşma: “.. Yiğit, Gök ağacındaki büyük kuşun yavrularını yemek isteyen ejderhayı öldürüyor. Yavrularla kuş dili ile konuşuyor. Bu sırada bir kasıtga (Yel Kuyun) ile, büyük kuş geliyor¹¹..”

6) Serçe ile sözleşip, haber alma: “*Kel oğlan*, birisini zehirli okla öldürüyor.. Öldürülenin karısı, bir serçe ile sözleşip, haber alıyor ve oc alma için yola çıkıyor¹²..”

7) Kuş, Han olacağını haber veriyor: “*Bir çocuk, okuma yazma öğrenirken, bir kuş geliyor ve Han olacaktır, diyor... Gerçekten çocuk, sonradan Han oluyor¹³..*” “Yazı bilen çocuk” adlı bu masalda, baba-oğul ilişkileri, hoş değildir.

8) Kuş civıltısındaki, “*töre sesi*”: “.. Yükselen alçalan suların, güzel sesli (ünlüg) kuşların civıltısında (tikisinte), *töre sesi* (nom üni) işitilir¹⁴..” Bu anlayış, eski Uyğur şiirlerinde görülür.

9) Meyva yeyip, kuş olma: “.. Yiğit, meyva yeyip, su içti, bundan sonra kuş oldu¹⁵..” *Don değiştirme* ile ilgili bölümümüzde, bu motif üzerinde geniş olarak durmuştuk. Ancak bu destan, göklerde geçen, çok mitolojik bir parçadır.

10) Kuş olup, uçup gitme: “.. *Kara - Kököl* bunu anlayınca (ukkaş), “*çırıp çırıp*” deyip, uçup gitti¹⁶..” Bu destan, daha yenidir.

Ağaçkakan

“.. *Bir peri kızı, Kara - Han*’ı bir ağaçkakan yapıyor, Kendisi de bir atmaca olup, Han’ı kovalıyor¹⁷..” Ağaçkakan, *Anadolu*’da hoş görülen bir kuştur. Burada ise, Han’ın karakteri gösterilmek isteniyor.

Bıldırcın ve buğdayık kuşu

“.. *Ben buğdayık (buğdayak) kuşu* gibi uçarım! Boşanırsam, bana kimse dizgin vuramaz¹⁸..” *Don değiştirme* ile ilgili bölümümüzde, bıldırcın üzerinde, durmuştuk. Burada, yeni bir notu sunalım:

¹¹ *Proben*, IV, s. 90/116. *Tursalı* boyundan.

¹² *Proben*, IV, s. 18/22. *Terecice*, boyundan.

¹³ *Proben*, I, s. 186/208. Çok mitolojik bir destan.

¹⁴ Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 38, 3.

¹⁵ *Proben*, I, s. 259. *Don değiştirme* türü.

¹⁶ *Proben*, IV, s. 68/85. *Baraba* boyundan.

¹⁷ *Proben*, IV, s. 130.

¹⁸ *Proben*, IV, s. 133/170. *İrtiş*’te. *Kurdak* boyundan.

‘... *Taş - Han*’ın *ervahı*, *7 Bay - Kava k*’ın (*gök direği*) *altındaki*, *başı altın*, *altı gümüş* *7 bıldırcın* (*pödönö*) *imiş*¹⁹...’ *Kuzey Türk* destanlarında *bıldırcın*, *kutlu bir kuş* olarak görülür.

Diğer kuşlar

1) *Bülbül* ve *yiğit*: ‘... *Sahradan bülbüller öter*, *ben bülbülden* (*bulbul*) *iyiyim*, *ben gururlu Aşık Kamber*’im! *Selamsız*, *gelip geçerim* (*üterim*)²⁰...’ *Bu*, *aşık tarzında bir Kırgız yır*’dır.

2) *Horoz* ve *Guguk kuşu*: ‘... *Tan atmasını* (*tağ atardın*) *horoz*²¹ (*tauk*) *bilir*; *gün çıkmasını da*, *guguk kuşu* (*keük*) *bilir*; *uzak ile yakını*, *yat süren yolcu* (*yuurtkan*) *bilir*²²...’ *Bu da*, *bir Kuzey Türk yır*ıdır. *Ashında bu Türkler*, *horozu*. *koros derler*. ‘*Altın yünlü guguk* (*yungnu*) *keük*²³’

GÜVERCİN VE TÜRKLER

1) *Aklı-göklü güvercin*: *Ak* *üzerine göklü* (?): (*Aklığına köklü kögürçün*): *Ortaasya* destanlarında *güvercin*, *böyle tanıtılır*²⁴.

2) *Atmaca* ve *güvercin* *kovalaması*: ‘*Hatib* (*cicen*), *bir güvercin* (*kepter*) *olup*, *uçtu*. *Molla da onu görünce*, *laçı n olup*, *onu kovaladı*²⁵...’

3) *Yaşlı kadın*ın, *güvercin* *olup*, *kızla konuşması*: ‘... *Yaşlı kadın* (*kempir*), *yiğidin ricası üzerine*, *gök bir güvercin* (*kök kepter*) *olup*, *uçup gitti*, *kızın oturduğu evin penceresine* (*ököşkö*) *kondu*. *Kızla konuşup*, *razı etti*²⁶...’ *Burada güvercin* *farşadan geliyor*. *Bir başka örnek*:

‘... *Kara - Kököl*, *bir kuş olup*, *Kün - Han*’ın *penceresine kondu*. *Kız*, *bu kuşu sordu*. *Gün - Han*, ‘*bu*, *güneşe konan* (*kuyaşka kongan*), *bir kuştur*’, *diyor*²⁷...’ *Bu*, *tam bir mitolojik tanıtımdır*.

4) *Güvercin donu*: ‘... *âli oldum*, *âdem oldum bahane*; *güvercin donunda*, *geldim Cihâne!*...: *Abdal Musa*. *Diğer örnekler*, *don değiştirme* *ile ilgili bölümümüzdedir*.

¹⁹ *Proben*, IV, s. 70/78. *Terene* boyundan.

²⁰ *Proben*, IV, s. 266/332. *Baraba*’da, *Sala köyünden*.

²¹ *Proben*, IV, s. 265/331. *Sala köyünden bir yır*. *Türkler horozu*. *daha çok* “*ertauuk*” *derler*.

²² *Aynı eser*, *aynı yer*.

²³ *Proben*, IV, s. 65/82. *Kara Kököl* destanından.

²⁴ *Proben*, IV, s. 78/99. *Yestay Mönge* destanından.

²⁵ *Proben*, IV, s. 101/131. *Turalı* boyundan.

²⁶ *Proben*, IV, s. 117/145. “*Yaş yiğit*” masalından.

²⁷ *Proben*, IV, s. 68/85. *Om*’da *Baraba* boyundan.

5) Kadının güvercin olması: “Bir Han, Keloğlan’ın karısına göz koyuyor. Han’ın karısı güvercin oluyor. Han’da, kestiğim kurban göğe gitti mi, diye göğe çıkıyor. Gökte yanıyor. Karısı, han’ı kurtaramıyor²⁸...”

Karga ve Türkler

1) Halkı, karga ve saksığanyapma: “...Gün-Han, ili ile halkını (kalg), karga ile saksığan (sauskan) yapıyor²⁹...” Çok mitolojik bir masaldır.

2) Karga, hain bir kuş: “...Kozu-Körpös adlı yiğid, kargaya (kuzgun) hep, “annem, babam” diyor. Karga ise hain olduğundan, hep ona bedduada, kargışta bulunuyor³⁰...” Bu destan, Karga gölü Terene’lerinden derlenmiştir. Aynı masalda veya destanda, karga ile saksığanın, hain oldukları görülüyor. Karga yiğide, “senin kanını kaşıkla içeceğim”, diyor. “İki karganın uçtuğu ırmak, İdil’dir. Oradan, bize yabancı o zanelar geçmez³¹...” Ozanların atışmasında, bu söz sık sık söyleniyordu. Biz, yorumlayamadık.

GÖÇEBE KAZLAR VE TÜRK DESTANLARI

Göçebe veya mevsimlik kazlar ile turlar, Anadolu halk edebiyatında da, çok önemli bir yer tutarlar. Ancak, Ortaasya gibi Türk ülkelerinde bu göçebe kuşakınları, daha değişik zamanlarda ve çaplarda oluyordu:

1) Annesinden ayrılan gelinler, göçebe kazlar gibi: “... ırmak boyundan, bir kaz geliyor! denizden bir kaz geliyor! Sandıkları, sarı pamukla dolu³²...” Başka bir gelin şarkısında da, “Kara-su boyunca, (annesinden ayrılmış) bir kaz geliyor^{32a}...”

2) Kaz, gelin ve kız adı: Kaşgarlı Mahmud’un verdiği bilgilere göre, ünlü kadınların adları da Kaz idi. Kaz suyu, Kaz dağı gibi yer adları da vardır. “Karga kaza yerinirse (ötgünse) budu yırtılır (sınur)³³”. Bu atasözü, Anadolu’da da görülür.

Kaz ile ördek, eski Türk yazılarında, yanyana geçerler. “Kaz, ördek, kuğu”, gökleri tutuyorlar³⁴. Uyгурel yazılarında ise, “sığır (ud), koyun... kaz, ördek (ödirek), tavuk (tagıku)”, ev hayvanları olarak görünüyorlar³⁵.

²⁸ Proben, IV, s. 297/355.

²⁹ Proben, IV, s. 68/85.

³⁰ Proben, IV, s. 12/16. Terene boyundan.

³¹ Proben, III, s. 34/43. Kırgız destanlarından.

³² Proben, IV, s. 22/18. Kırgız gelin şarkılarından.

^{32a} Proben, III, s. 12/15.

³³ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 254.

³⁴ Kutadgu Bilig, 72.

³⁵ Suvarnaprabhasa (Altın yarık), 4, 12.

K U Ğ U VE T Ü R K L E R

1) Kuzey Türk destanlarında “**K u ğ u H a t u n**”, bir kötülük sembolü: “... *At kaçıyor, kuğu kovalıyor. At, üzerindeki çocuğa akıl veriyor. Yerin dibine dalıyorlar. Yeryüzüne çıkarlarken, yine Kuğu Hanım bırakmıyor*³⁶”. Bu çok mitolojik destanın devamı, şöyledir: “... *Çocuk, yerden fırlayıp, ayak üzerinde duruyor. (Dev veya ruh) K a t a y - A l p ile savaşıyor ve onu yeniyor... Bunun üzerine K u ğ u - H a t u n korkuyor ve çocukla savaşmıyor*³⁷...” O ğ u z K a ğ a n d e s t a n ı ’nın proto-tipleri olan bu destanlar, yeraltında veya göklerde geçerler.

Ye n i s e y l i ’ler, Kuğuyu kabilenin ilk annesi gibi kabul ediliyorlar. Ve kadın gibi kullanıyorlarmış³⁸. Bu konu bizi ilgilendirmiyor.

2) **K u t a d g u B i l i ğ**’de kuğu, beyazlık sembolü: “*Kuğu benzi (kırdış)*”, bir sembol olarak bu kitapta çok geçer. “*Kişi gönlünü, kuğu gibi beyaz (kuğu teg örüng) hıldı*”, gibi deyişler de görülür³⁹.

3) **U y g u r e l** yazılarında: “... *Kuğu uçtu gölüne (kölinge)! Kişi oğlu... evine (evinge) gelmez*⁴⁰...”

4) **A k - k u ş** ve kuğu: “... *Bir yiğit, (iki kuğu kızın) A k - k u ş giyimini (küpnü) giyip eve gitti... Bunları gören yaşlı kadın (kart), kızları ‘murdar’ kızlar diye tanımlıyor*⁴¹...” Bu mitolojik Destanları yorumlamak, çok güçtür.

5) **K u ğ u** ve yavruları, nişanlı gençler gibi: “... *Ak kuğu (ak kuu), gölde yavruları (bala) oynuyor. Yetim (cetim) oğlanlar, nişanlılarına gidebiliyorlar mı*⁴²...” Bu destan parçası, göç ve y a y l a ile ilgilidir. **K u ğ u** üzerinde, 1. cildimizde de durulmuştur.

6) **A n a d o l u** yörük destanlarında kuğu: “... *Karga ile k o ğ u ’ nun bükte (küçük ormanda) yuvası, kuşların koyratı bir delicesi, çohçu ile göre serçenin davası*⁴³...” **B i n b o ğ a** dağlarında: “... *Kuruca ovaya çıkınca, k o ğ u - l a r öter; gelin kız kalmamış, hep hasta yatar*⁴⁴...” **K ı r g ı z** destanlarında olduğu gibi kuğu, burada da gelinler ve kızlar ile ilgilidir.

³⁶ *Proben*, I, s. 2. Destan, göklerde geçer.

³⁷ *Proben*, I, s. 4-9.

³⁸ Uno Harva, *Die Religiöse Vorstellungen der Altaischen Völker*, s. 474. Kaynak vermemiştir.

³⁹ *Kutadgu Bilig*, 1101, 5468.

⁴⁰ Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 145.

⁴¹ *Proben*, IV, s. 256/322. Sala köyünden. “Çihança” masalından.

⁴² *Proben*, III, s. 226/257. Eski **K ı r g ı z** destanından.

⁴³ Ali Rıza Yalçın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, I, s. 121.

⁴⁴ Aynı eser, II, s. 333. **B i n b o ğ a** Türkmenlerinden.

KUTLU LEYLEK VE TÜRKLER

Göktürklerin atalarından söz açan eski Çin kaynakları "Türklerin bir kardeşinin leylek olup uçtuğunu" söylüyorlardı. Göktürk destanına benzeyen bir olayı da, Kuzey Türk destanları içinde bulabildik:

"Contay-Mergen'in iki kardeşi, kızıp kaçıyorlar. İki kardeşi leylek (kılgılık) olup, kamışları yiyorlar... Mergen, eve dönüp, onlara giyim ve yiyecek veriyor⁴⁵..." l. cildimizde, leylekler ile ilgili, bazı mitolojik motifler verilmiştir.

SERÇELER VE KÜÇÜK KUŞLAR

1) Atmacalar ve serçeler: "... Gökte serçeler (turgay) cırlarsa, aç atmacalara (kügrak) yem olur, Bayanım⁴⁶!..."

2) Serçeler ve küçük kuşlar ile haberleşme: Kerem ile Aslı destanına benzeyen bir Kuzey-Türk destanı, çok kısaca şöyledir: "... Bir Kelköle, yiğidi köprüde bir zehirli okla vuruyor. Yiğit Ulu-Kavak (Bay-terek, yani gök ağacının) dibinde yatıyor. Karısı, bir serçe ile haberleşip, kocasının ölümü haberini alınca, kendisini öldürüyor. Kara-Han, 700 asker ile gelip, öçlerini alıyor⁴⁷..." Kuzeydeki, bu Karagartülü Tereneleri'ne ait destana, daha güneydeki Kırgız destanlarından da, parçalar katılmıştır.

TURNALAR

Anadolulu halk şiirlerinde, turnaların çok önemli bir yeri vardır. Ortaasya'da ise bunlar, baharda gelip, kışın giden kuşlardır. Haberci idiler. Bazan da, "Tanrının elçisi" gibi görünüyorlardı: "... Küçük kuşların (kuşkanaz) uçmadığı, sarı-kırmızı (kuba) bir çöle (çölge) geldi! Saksaganların (sauskan) uçmadığı sarı çöle çıktı (şıktı)! Bir Turnanın sesini (turna tauju) duydu. Acından, iki kanadını vurarak duruyordu⁴⁸..." Bu, çöle düşmüş bir turna idi. Bundan sonra, mitoloji başlıyordu.

Turna göğüslü, köle! "... Turna gibi (turnaldin) göğüslü (töşlü), kul! Tilki gibi (tülküloin) gözlü (köslü), kul⁴⁹..." Yalancı ve hilekâr insanların göğüsünün, niçin turna göğsüne benzetildiği, pek anlaşılmıyor.

⁴⁵ Proben, IV, s. 514.

⁴⁶ Proben, IV, s. 16/20. Terene boyundan.

⁴⁷ Proben, I, s. 18/22. Destan, göklerde geçer.

⁴⁸ Proben, IV, s. 21/26. Kozu Körpös destanından.

⁴⁹ Proben, IV, s. 32/41. İdege Bey destanından.

BILDIRCIN VE AĞAÇKAKAN HAKKINDA YENİ NOTLAR

Kuzey ve Ortaasya Türklerinded bildircin'a, pödönö denir. Belki de hızlı uçuşundan dolayıdır ki, zeki bir kuş olarak, destanlarda geçer: "Bir tilki, kurt ve arslan masalında, bildircin (pödönö), tilkiyi, (yani kar-sak'i), kandırır⁵⁰". Bir başka, destanda da, Taş-Han'ın "ervahı" olarak görülür, Ervah veya arbak, insanların ruhunun bulunduğu birşeydir. Anadolulu masallarında çok rastlanır. "Taş-Han'ın ervahı, Bay-kavak'ın (Pai-Terek) altında altın kuyuyu, altın kuyuda 7 maral, onların yanında da altın bir sandık içinde, başı altın, götü gümüş 7 bildircin varmış. Bu bildircinler, Taş-han'ın ervahı imiş⁵¹". Bu ervahı bir yenge öğrenmiş. Bu "yengeler"; Anadolu masallarında yaşlı kadınlar olarak geçerler. Bunlar, Dede Korkut'taki Kısırca Yenge ile karşılaştırmada yarar vardır.

"Ağaçkakan": Bu kuş, Türk destanlarında, çok az geçer. "Tebe-ne Koğa adlı bir perikızı, Kara Han'ı bir ağaçkakan (Togurtka) donuna sokuyor ve "artık, ağaçlardaki kurtları ye", diyor. Kendisi de bir atmaca olup, çevresinde dolaşüyor⁵²". Bundan da anlaşılıyor ki, ağaçkakan, pek kutlu bir kuş değildi.

KUŞ DONUNA GİRME

Türk halk edebiyatında "don değiştirme" ile ilgili olarak bu kitabımızın çeşitli yerlerinde durmuştuk. Türk masallarının proto-tipleri'ne doğru gidildikçe, Anadolu'daki masalların, Türk köklerine doğru da, daha kolay daha güvenli olarak inebiliyoruz.

Keloğlan olabilme de normal bir insanın, don değiştirmesidir, Kuzey-Türk masallarında bu don değiştirmeğe, "silkinme" derler. "İnsanların silkini p, nasıl daz, bir Keloğlan (taz, taşsal) olduklarını ve atlalarının da, silkinerek, nasıl daz a t (taşsa at) olduklarını", Keloğlan ile ilgili bölümümüzde görmüştük.

"Tenasüh" emi; yoksa, "ervah anlayışı"na mı, bu inanışların kökleri dayanıyordu? Bunlar üzerinde, bazı genel görtüş ve teoriler vardır. Türk düşüncesi ile yeni bir konuyu ele alan bu kitabımız, çeşitli genel görüş ve teorilere göre değil; bol örnek ve belgeler üzerine kurulmuştur. Bundan dolayı konuya, hemen belgeler ile girme, daha doğru olacaktır:

⁵⁰ Proben, III, s. 369/372: Kırgız destanından.

⁵¹ Proben, IV, s. 70/89: Baraba Türk destanından.

⁵² Proben, IV, s. 27/30. O m Tatarlarından.

“Bürünme”, “görünme”, “âdem donuna girme”

Yunus Emre ile konuya giriyoruz, Yunus Emre İslam tasavvufunu, çok iyi bilen bir kimse idi. Bunun için O'nda, “Şamanist” inanışlar arayacak değiliz. Ancak Onun kullandığı Türkçe deyim, çok eski Proto-Türk geleneklerine doğru inebiliyordu. Müslüman Türklerde, eski Türk düşüncesi ile deyişleri; Müslüman gelenekleri ile düşüncelerine uydurulmuş ve böylece kaynaştırılmıştı.

“Etten deriye büründüm! Yunus gibi göründüm: Yunus Emre burada, derin bir müslüman mutasavvıf gibi düşünmüştür. Bundan hiç bir kuşgumuz yoktur. Ancak konuyu, “büründüm, göründüm” gibi, Türk dil ve düşüncesinin, çok eski ve manalı sözleri ile anlatmıştır. Yunus Emre, “Ru h âleminde Yunus olmuş”, yani “insan donu ile görünmüştü”!

“Silkinme”, insan donuna girme

Eski Türkler ile Kuzey-Türk kültür çevreleri, Yunus Emre gibi, derin bir düşünce ve felsefeye girmiyorlardı. Kendi Türk kültür çevrelerinden, atalarından hangi düşünce mirâsını almış ise, öyle inanıyorlar ve öyle konuşuyorlardı:

Kara-Kökül adlı yiğit, “silkindi ve Han oğlu Sultan ile Bey oğlu Mirza'nun, donuna girdi⁵³...” Yoksul bir yiğit, silkinerek, şehzadeler ile bey oğullarının donlarına nasıl giriyordu? Bu Proto-Türk düşünce, büyük devletler kurmuş olan Anadolu Türklerinin masallarında, daha yumuşuyordu. Dede Korkut Kitabı'nda Beyrek'in “oza n kılığına girmesi” gibi, “Kılık değiştirme” yoluyla ölüyordu. “Kılık”, eski Türklerde “yaratılış, huy ve davranış” demektir.

“Adım atan”, “deniz yutan” adam!

“Doksan günlük yolu, kuşlukta alan!” Bu sözleri bir Bektaşî şairi, söylüyordu. Müslüman olmayan Kuzey-Türk kültür çevrelerinde, “çabuk hoşan adam” dan söz açılıyordu. Harputlu olan annemin masallarında da “adım atan kardeş” ile “deniz yutan kardeş”lerden ve yaptıkları iyilikler hakkında haber veriliyordu. “Adım atan kardeş”, birkaç adımda, çok uzak yerlere bile gidebiliyor; “Deniz yutan kardeş” de, sevgililerin önlerine çıkan bir denizi yutup, onlara yol açabiliyordu. Bu da, bir “iş kılığı”, olsa gerekti. Yukarıdaki Bektaşî şairinin, “90 günlük” sözündeki 90 sayısı da, Türklerin İslamiyetten öncelerine ait, kutlu sayılardan biri idi.

⁵³ Proben, IV, s. 67/84.

“Leylek” donuna girme

Bu efsane motifi, Gök Türk çağında yazılmış Çin tarihlerinde görülür. Buna, kesin olarak leylek de, diyemeyiz. O cinsten, bir kuş olmalıdır. “Gök Türklerin ilk üç kardeş atalarından biri, leylek donuna girmiş ve uçup gitmiş”. Bu efsanenin ana metinlerini, I. cildimizde sunmuştuk. Gerçi Türkler, leyleği her çağda ağırlamışlardır. Ancak İslamiyetten sonraki gelişmiş Türk masallarında, bu çok eski Türk efsane motifini, artık görmeyoruz.

“Leylek donuna girip uçan bir ata” dan, yalnızca Yakut Türkleri arasında, biraz da şiir üslubu ile söz açıyordu. Pekarskiy’i “Yakut Dili Sözlüğü” adlı eserinde, bu notu bulabiliyoruz⁵⁴.

“Contay Mergen adlı bir yiğidin, kendisini sevmeyen kardeşleri, leylek olup, uçarak gidiyorlar⁵⁵...” Gök Türk çağının Kuzey Türk efsanelerine benzeyen bu motifi, 19. yüzyılda derlenmiş bir Kuzey-Türk masalında bularak, sunduk. Bu örnek ve motifler, Anadolu’da da genişletilebilir.

Kuş donuna girme

Çeşitli kuşlar üzerinde, ayrı ayrı duracağız. Burada, yalnızca genel bir giriş yapmak istiyoruz. Müslüman olan veya olmayan Türklerin, bir çok masallarında, “kuş donuna girip, uçma”, sık olarak görülür. Eski Anadolu ve Osmanlı edebiyatında, “Kuş, Tanrı’nın bir elçisi” de, olabiliyordu. (TS). Çok derin olmayan Kuzey-Türk masallarından bir örnek alarak sunalım:

“Kara-Kökül adlı bir yiğid, bir kuş olup, Gün-Han’ın penceresine konup, Han’ın düşünceleri ile planlarını öğreniyor”. Yine aynı masalda: “Gün-Han’ın kızı ise, kuş olup, Kara-Han’ın penceresine konuyordu. Bu arada halık da, saksağan oluyor⁵⁶...”. Yukarıda da söylediğimiz gibi, bu masalda derin bir dil ile düşünce yoktur. “Kuş donuna” girme de, bir tanıtma ile yapılmıyordu. Durum yalnızca, “etti, oldu” gibi sözlerle anlatılıyordu.

Güneşe konan kuş: Aynı masalın sonlarında, “kız, yiğid Kara-Kökül’ün, nasıl bir kuş donuna girdiğini, kendi babası Gün-Han’dan soruyor. Gün-Han da kızına, şöyle diyor: “O kuş, güneşe (kuyaş) konan bir kuştur”. Gün-Han ile Kara-Han, iki düşman hakanlarıdır⁵⁷...”

⁵⁴ Pekarskiy, Yakut Dili Sözlüğü, (tercüme), s. 90.

⁵⁵ Proben, IV, s. 4/5. Kargat yanında, Terene ili’nden.

⁵⁶ Proben, IV, 67/84. Om suyunda, Baraba ili’nden.

⁵⁷ Proben, IV, s. 67/85. Kara Kökül destanından. Om suyunda.

Karga ve saksığan donu

Halkın, saksığan donuna girişini, yukarıdaki Kuze y - Türk masallarında görmüştük. Karga, Kuze y - Türk masallarında, hainlik ve kısıka nçlık sembolü olarak görülmüştür. Bu anlayışın, bir çok örnekleri vardır. Anadolu'da da karga, pek hoş tanımlanmaz. Öğrendimizi, yine yukarıdaki masaldan alarak, motifi pekiştirelim:

“*Gün - Han, halkına kızar. Kendi halkının hepsini, karga ve saksığan donuna sokar*⁵⁸..” Zaten halk, Gün - Han'ın Kara - Han ile olan savaşında, saksığan donuna girmişti.

Atmaca donuna girme

Atmaca donuna girme, Türk halk edebiyatı ile düşüncesinde, en çok yer alan bir motiftir. Bu avcı kuşların Türk dilinde, çok çeşitli adları ile cinsleri vardır. Kuze y - Türk masallarında, *karçıga* ve *laçın* gibi yırtıcı ve avcı kuşlar yer alırlar. *Tuğrul* da, büyük türde, böyle bir avcı kuş idi. *Hacı Bektaş Velî* menakıplarında görülen *Doğrul-Baba* menkibesini, öz olarak aşağıda sunuyoruz:

“*Hacı Bektaş, Anadolu'ya gelirken güvercin donuna girmişti. (Anadolu'nun yerli dervişlerinden biri olan) Doğrul-Babada, “atmaca donu'na girdi ve Hacı Bektaş'ı yakalamak istedi. Hacı Bektaş, adam donuna girip, atmacanın boğazından tutup, kendisine teslim ve biat ettirdi”.* Görülüyor ki *Doğrul-Baba*, zaman zaman adını taşıdığı, avcı veya yırtıcı kuşun, donuna giriyordu. Kuze y - Türk masallarından, başka bir örnek:

“... *Yeraltı'nda yaşayan kötü ruh Yer-Kara-Alp'in atı, karçıga donuna giriyor. Yiğid Yeştey - Mönk köde, laçın donuna giriyor. İkisi de, gökte dönüşüyorlar, Kuşların kanatlarının sesleri yere, tupkı bir “gök gürültüsü” gibi geliyor*⁵⁹..” Burada, “*at-insan*” ikilisi görülmektedir. “*Atların silkinip, don değiştirmesi*” ni, *Ke loğlan* masalını incelerken, göstermeğe çalışacağız. *Kartal ile ilgili* bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz. İki örnek daha sunalım:

1) “... *Yiğid Kara - Kökül, bir karçıga olup, kızın evine konuyor*⁶⁰..” Görülüyor ki aynı masal içinde yiğit, bazan “*Gün eşe konan kuş*” donuna giriyor ve bazan da *atmaca (karçıga)* donuna giriyordu. Herhalde yaygın halk motifi, *atmaca donu* idi.

⁵⁸ *Proben*, IV, s. 68/85.

⁵⁹ *Proben*, IV, s. 81/103.

⁶⁰ *Proben*, IV, 67/84.

2) “.. Yiğid, keremetli, yani sihirli yüzüğü parmağına takıyor. ‘‘Silkinip’’, bir atmaca (karşığa) oluyor. Ondan sonra da uçup gidiyor ‘‘1..’’ . Bunda da dondeğiştirme, ‘‘silkinme’’ sözü ile anlatılmaktadır. Masalda, Güney-kültür tesirleri de görülmektedir, ‘‘Kerâmetli yüzük’’, burada ‘‘keremetli’’ deyimini ile tanımlanmaktadır.

Atmaca ve güvercin donlu ikililer

Hacı Bektaş Veli, ‘‘bir gökçe gögerçin’’ donuna girip, Anadoluya gelmişti. Doğrul (Tuğrul) Babada, bir tuğrul veya atmaca donuna girip, Hacı Bektaş’ı avlamak istemişti. Şimdi bu ikili örnekleri çoğaltalım:

‘‘Molla laçın; öğrenci, güvercin’’: Kuzey Türkleri’nin, mollalara karşı, fazla bir sevgi ve saygıları yoktu. Hatibleri ise, seviyorlardı. Türkler, hatibler için, ‘‘çeçen’’ derlerdi. Mollalar, halk ozanlarını da sevmiyorlardı. Bunun için, bir Kuzey-Türk masalında şöyle deniliyordu:

1) ‘‘Molla, laçın, (bir atmaca türü) donuna girdi. Hatib ise güvercin oldu. Bunun üzerine molla, hatib’i kovalamağa başladı⁶²..’’ Anlaşıldığına göre hayvancı Kuzey Türkleri, çocuklarını güvenerek mollaların yanına vermiyorlardı:

2) ‘‘.. Bir molla, okuttuğu 11 çocuğu, kuş yapıyor ve kaçırıyor. Çocuklar babalarına, mollanın kendilerini kaçırdığını, kanad çırpma yolu ile haber veriyorlar⁶³..’’ Atmaca, şahin ve daha büyük türdeki avcı kuşları Türklerde, bir ‘‘av ve ev hayvanı’’ idi. Ayrıca bu av kuşları, Oğuz boyları’nın, ‘‘ongun’’u, yani sembolü idiler. Bu kitapta, Oğuzların bu sembol kuşları, birer birer sayılmış ve incelenmiştir.

Akça, gökçe güvercin donuna girme

Güvercin, daha çok Güney-kültür çevrelerine ait bir motif olarak görülmektedir. Ancak biz, bu anlayış ve düşüncüyü, Kuzey-Türk kültür çevrelerinde de yaygın olarak bulabildik. Baraba-Om Türkleri, dış kültür tesirlerinden soyutlanmış Türk bölgelerindedir. Buraya daha çok Kazan-Türk kültür çevrelerinden bazı tesirler gelir. ‘‘.. Aklığana köklü güvercin (högürçin)’’ deyimini, bu kültür çevrelerinde çok sık görülür⁶⁴.

‘‘Gökçe güvercin’’, XV. yüzyılda yazılmış eski Anadolu kitaplarında da görülür. Hacı Bektaş için, şöyle deniliyordu: ‘‘.. Heman-dem,

⁶¹ Proben, IV, s. 103/132. Yanğu Aul’da, Turalı boyundan.

⁶² Proben, IV, s. 103/134. Pehlivan (beheluan) masalından.

⁶³ Proben, IV, s. 122/158. Okuyan çocuk (okuyan bala)’dan.

⁶⁴ Proben, IV, s. 78/99. Yestey Mönkö masalından.

ma'na âleminden velâyetle, bir gökçe gögercin tonuna girip,..." Yüksek İslam düşüncesi ile benzeştirilmiş olan bu anlayışların kökleri de, herhalde Ortaya'ya dayanıyordu. Çok eski Türkçe sözler ve deyimler ile söylenen, yeni bir anlayıştı.

“Devlet kuşu”, Tanrı ile kul aracılığı

“Devlet kuşu” motifi, belki de Güney-kültür çevrelerinden gelen bir anlayıştı. Eski Türk dilinde devlet, sözü, Türkçe “kut” anlayışıyla karşılanmıştır. “Devlet kuşu, kimin başına konuyorsa, o kişi devlet ve ikbal buluyor, hakan oluyor”. Türkler, bu ikbal ve devlet bulmaya, “Kut, kutlanma, kut bulma”, derler. Gerek Gök Türk çağında ve gerekse İslamiyetten önceki Türk edebiyatında, “Tanrı ile kul arasında”, böyle bir kuş aracılığından, söz açılmıyordu.

“Kuş, Tanrı”ın elçisidir”: Bu deyiş ve anlayışı, eski Anadolu kitaplarında görüyoruz. Bu motiflere ve düşüncelere, Anadolu masallarında da rastlıyoruz. Bilinen bu motifler üzerinde, örnekler sunmayacağız. Güney-kültür çevrelerine ait tesirlerin pek ulaşamadığı, bu motif ve anlayış ile ilgili olarak, Kuzey-Türk masallarından iki örnek sunacağız:

1) “.. Bir kuş, uçup uçup, bir kadının başına konuyor. Kadını, bundan sonra Hakan (hakan) oluyor⁶⁵..” Bu masal, basit bir dil ile söylenmiştir.

2) “.. Bir oğlan, ya zı öğreniyormuş. Bir kuş gelmiş ve oğlana, hakan olacağını söylemiş.. Oğlan, sonradan hakan olmuş⁶⁶..” Bu Kuzey-Türk masalında, İslamiyetin tesirleri çok azdır. “Haberci kuş”, burada da kendisini göstermektedir. Önemli olan, bu soyutlanmış Kuzey Türkleri arasında, “ya zı öğrenme”, ye, ne kadar çok önem verilmiş olmasıdır.

Bıldırıcın ve ağaçkakan donuna girme

Saksağan ile karga, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kuzey-Türk edebiyatında, hainlik ve kıskançlık sembolleridir. Ağaçkakan, Kuzey-Türk kültür çevresi için, biraz daha yerli bir motif gibi görülmektedir. “Atmaca ağaçkakan” ikilisi, birazcık moğolca adlar taşıyan, şu masal motifinde de görülüyordu: “.. Perikızı, (kötülük sembolü olan) Kara-Han’ı ağaçkakan yapıyor. Kendisi de atmaca oluyor. Ve Kara-Han’ı avlamak istiyor⁶⁷..”. Burada donu, Perikızı veriyor.

Bıldırıcın donu, Türk masallarında çok az görülüyor. “Bıldırıcın” sözü, çok eski Türkçe bir kuş adıdır. Kuzey-Türk kültür çevrelerinde bil-

⁶⁵ Proben, IV, s. 111/143. Kadın padişah (kain paşa)’dan.

⁶⁶ Proben, IV, 208/210. Tavşan (koyun) masalından.

⁶⁷ Proben, IV, s. 27/35. İdege Bey (idege Pü) destanından.

dırcın'a, "pödönö" denir. Bir Kuzey-Aşya Türk masalında, şöyle deniliyordu:

"... Taş-Han'ın er vahı, göğe uzanan 7 Bay-Terek, (yani Büyük kavak dünya ağacı) imiş. 7 büyük kavağın altında da, bir gümüş sandık bulunuyormuş. Gümüş sandığın içinde ise, 7 bildircin varmış⁶⁸...". Taş-Han'ın kim olduğunu bilmiyoruz. Ervahı ise, 7 büyük kavak idi. Bu motifin Gök Türk çağına kadar indiğine inanmıyoruz. Çünkü masalın içinde Güney mitolojilerinin motifleri vardır.

Kuş dili konuşma

"Kuşlar, Tanrı habercisidir", anlayışı üzerinde yukarıda durmuştuk. Osmanlı kitaplarında bile bu inancı görüyoruz. Uygur efsanelerini incelerken de, bu motif ve konu üzerinde durmuştuk. Bu motif ile ilgili olarak, Kuzey-Türk kültür çevrelerinden, iki örnek sunalım:

1) "... (Köü ruhların bir sembolü sayılan), bir Keloğlan (Taşa, taz, daz), zehirli bir okla, bir yiğidi öldürüyor. Yiğidin karısı bir serçe (veya küçük bir kuşla) konuşuyor. Kocasının ölüm haberini alıyor. Kadın bundan sonra kocasını diriltmek için, girişmeler yapıyor⁶⁹..." Bu motifte, fazla bir dış tesir görülüyor. Ancak aynı yiğid ile ilgili diğer bir masal motifinde, Güney tesirleri kendisini göstermektedir:

2) "... Bir yılan, ağaç üzerindeki yuvanın içindeki kuş yavrularını yemek istiyor. Bunu gören bir oğlan, yılanı öldürüyor ve kuş yavruları ile konuşuyor. Bu sırada, büyük bir rüzgâr esiyor. Kuşların annesi geliyor ve oğlana, istediklerini veriyor⁷⁰..."

Bu örnekler, mitolojik bir karakter taşımaktadırlar. Oğuz Destanı içinde, zaman zaman kuşlar ile konuşulmakta idi. Bu ise, *destan* karakterinde bir motiftir. Anadolı masallarında da kuşla konuşanlara çok rastlanır. Önemli olan bu motiflerin Proto-Türk kökleridir.

Keloğlan'ın sinek veya balık olması ise, bizi burada doğrudan doğruya ilgilendirmemektedir⁷¹.

⁶⁸ Proben, IV, s. 70/88. Altın Savın Süme destanından.

⁶⁹ Proben, IV, s. 18/22. Kızı Körpös destanından.

⁷⁰ Proben, IV, aynı yer. Masalda Güney tesirleri vardır.

⁷¹ Proben, IV, s. 273. Bu destanlar balıkçı Kusey Türklerine aittir.

39. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE DEVLER VE EJDERHALAR

(Proto-Türk tiplerinden, Anadolu'ya)

Ejderha, bir Uzakdoğu ve Ortaasya motifidir. Önasya'ya Türkler ile birlikte geldi. Bu gerçek üzerinde, ilk kez duran, Fuad Köprülü olmuştu. Ancak devler, demonlar, gulyabaniler, her kavmin inancı ve düşüncelerinde yer etmiştir. Bize burada düşen vazife, Türklerin düşünüp, inandıkları dev veya demonların, diğerleri ile olan ayrılığını göstermektedir. Bu arada, Türk kültür çevrelerinde gelişmesini de izlemektedir.

TÜRK KAVİMLERİNDE VE MİTOLOJİSİNDE "DEVLER"

Büyük devlet kurmuş olan Türklerde, Hunlarda, Göktürklerde ve Oğuz destanında, devlere veya olağan üstü yaratıklara rastlamıyoruz. Oğuz Han'ın öldürdüğü canavar da, büyük ve yırtıcı, gerçek bir hayvandı. Oldukça geç bir zamanda yazılmış olan Farsça Oğuz destanı'daki bazı ejderha ve diğer büyük hayvan motifleri de, dışarıdan gelmiştir. Daha doğrusu, "büyük devlet destanları", gerçekçilikten ayrılmış görülüyorlardı.

Halk masallarında ise, durum, biraz daha başkadır. Bazı dev motifleri, bütün Türk kavimlerinde müşterektir. Çok eski çağlardan beri, gelirler. Büyük bir bölümü de dış tesirlerle girerler. Türk masallarında görülen Önasya Türklerindeki devleri de, iki bölümde toplamak gereklidir:

1) 'Demon'lar, kötü ruhlar ve hazanda şeytanlar idi. Bunlar çeşitli donlara girerler. 2) Devler ise (riese, giant), dünyada bulunan yaratıkların, normal boy ve büyüklüklerinin çok üstünde düşünülmüş, ruhlardır. 'Dev', İndo-İran dillerinden gelme bir sözdür. Yabancı tesirlerin az girdiği Altay-Türk Masallarında, devlere, yelbegen denir. Radlof'un tanıtmasına göre "yelbegen", insan biçiminde, insan yiyen, çok büyük; üç, yedi veya oniki başlı, siyah ve sarı renklidir. Güneş veya ayın tutulması, devlerin ayla güneşi yemiş olması ile anlatılır". Kuzey Türk destanlarında bu devlere, "Celbegen, Yel-Moos. Kara-Moos" da denir. Biz burada etimoloji yapacak değiliz.

1) İnsan devleri: Kuzey-Türk destanlarında *Yelbegen* ve diğerleri anormal büyüklükte, insan devlerdir. Bunlarda dış tesirler çok görülür. Ancak dev şeklinde görülen bir “*Yerruhu*”, şöyledir: “*Yer-Kara-Alp’in aşçısı vardır. Yiğit Yeste y Mönge, onu sarhoş eder, baldızını alır, atını keser. Bundan sonra yiğitle, Yer Kara Alp birer atmaca olur, gökte gök gürültüleri çıkararak vururlar. Yer Kara Alp’in baldızı, kocasının yanını tutar²...*” Bu, Türk mitolojisinin dev şeklinde görülen bir ruhudur. Osmanlı’ların, *Yaban âdemîsi* dedikleri *Calyabani*’ye biz, Ortasya ve Kuzey Türk destanlarında rastlıyamadık.

“Devlerin, karıları ile evlenme” de, Türk destanlarında sık sık görülüyor. “3 dev, 3 kardeşin, 3 sürüsünü alarak kaçırıyorlar. 3 kardeş de devleri öldürüp, karılarını alıp, evleniyorlar³.” Başka bir destanda, “*Kadış Mergen adlı bir yiğid de, devî öldürüp, karısı ile evleniyor⁴...*”. Görülüyor ki Türklerde dev ile insan arasında, büyük bir ayrılık gösterilmiyordu. Yalnız devler, birer kötü ruh idiler.

“Dev aileleri” de, insanlar gibiydi. Destanlarda, “*Üç dev kardeşler*”, (*üç ağın yelbegen*) sözleri, sık sık geçer. Devlerin, kızları ve oğulları da vardır. İnsanlar gibi “*devlerin de gül bahçeleri var⁵. “Kilim dokutmak (işleten) için, usta arıyorlardı⁶”.* İnsanlar için gerekli, “*Şifalı ilaçlar*” da, ancak onların gül bahçelerinde bulunuyordu.

2) Atlar ve devler, (Türklerde): Gerçi Türk masallarında, Güneydeki masallardan gelen, yabancı dev motifleri sık sık görülüyordu. Atlar ise, Türk destanlarının öz bir motifidir. Türk destanlarında devler, atların düşmanıdır. “*Bunun için bir dev, dar yerde yakaladığı Kula atı yakalayıp bıçakla keser. Fakat bu arada Kula at da, tekmeleri ile devî öldürür⁷”.* Ayrıca devler, at yıkıklarına da düşkündür. “*Üç dev, üç at yıkısını kaçırurlar⁸*”, fakat cezalarını bulurlar. Aslında bunlar dev değil; Türklerin kötü ruhları idi.

3) Devlerin şekli: Güney kültürlerinde olduğu gibi, Türk destanlarında da devler bazan, “*40 arşın boylu*”, diye tanıtilirlerdi⁹. Ancak çoğu zaman, uzun boylu bir yiğit ve alp gibi gösterilirler: “*Demir-Yelbegen karagay (Karaçam) boylu, kara atlı ve çokmarlı idi¹⁰”.* Destanda yiğit, bu “*Çokmarlı*” devî, yenmeyi başarıyordu¹¹. “*Büyük kulaklı*” devler ise,

² Radlof, *Proben*, IV, Metin: 82/lercüme: 104.

³ *Proben*, IV, 59/64, 73-80: Terene ili’nden.

⁴ *Proben*, IV, s. 66/82. Baraha ili’nden.

⁵ *Proben*, IV, s. 104/137: Görülen rüya (körgön tüş).

⁶ *Proben*, IV, s. 92/119. Turalı boyundan.

⁷ *Proben*, III, s. 317/384. Kırgız destanından.

⁸ *Proben*, IV, s. 91/117: Hanın oğlu, (Kanınğ uulu).

⁹ Aynı eser, aynı yer.

daha çok, y e r a l t ı n d a bulunuyorlardı¹⁰. T e p e g ö z destanı dolayısıyla, *eğri kavak* üzerinde durmuştuk. Bu k a v a k tipi, kötü ruhların bir barınağı idi. Bir dev de, “*kavak ağacı üzerinde duruyordu*”¹¹...”. K a v a k t a oturan, normal boyda bir ruh olmalıydı. Türk destanlarında, “*dev ile şeytan*” da, birbirine karıştırılmıştır¹². A l t a y Türk destanlarında, b u l u t v e s i s l e r i n “700 devin nefesi (*tınığı*)” olduğuna inanılıyordu.

4) **H a y v a n d e v l e r :** Bunlara, dev demek de doğru değildir. Bunlar Türk inanışlarında yer etmiş, büyük hayvan motifleridir. K ı r g ı z Türklerinin destanlarında, “*Talootu adlı, kocaman, sert ve kanatlı bir böcek vardı*”¹³...” O ğ u z h a n ’ı n öldürdüğü canavarı bir dev sayabilmek çok güçtür. Yine Y u d a h i n ’in verdiği bilgilere göre, K ı r g ı z l a r d a , “*büyükükte deve benzer efsanevi bir hayvan*” vardı¹⁴. Buna “*Zök*” derlerdi. K u r t d a zaman zaman, bir dev gibi görünebiliyordu. Çok eski bir destana göre, “*Kaskır Alp, (yani Kurt Alp)*’in annesi, insanlara içki içiriyor ve ondan sonra da kötülük yapıyordu”¹⁵...”. Görülüyor ki bu da, devlerden çok; kötü bir ruh ailesine benziyordu.

“*Y ı l a n - B a b a*” (*Cılan-Baba*) destanı üzerinde, durmadan da geçmeyeceğiz. “*Bir yiğit, Y ı l a n - B a b a ’y ı kovalayan bir ejderhayı öldürerek, onu kurtarıyor*”¹⁶...”. Destanın bir başka varyantında ise, “*Y ı l a n - B a b a , insan donuna girmiş bir ylandı. Yiğit, onu kovalayan ejderhayı öldürdüğü için, yılan ona, Ermek Taş adlı uğurlu bir taş veriyor*”¹⁷...”. D o n d e ğ i ş t i r m e d e , Türk mitolojisinin yaygın bir motifidir. Yabancı paralelleri de olabilir.

5) **K u t l u s a y ı t l a r v e d e v l e r :** Yukarıda da gördüğümüz gibi Türk destanlarındaki devler, “*3,7 ve 12 başlı*” olurlardı. Bu her üç sayı da, Türklerin kutlu sayılarıdır. Bir destanda da, Türklerin en kutlu sayısı 9 ile, “*9 dev*” görülüyordu¹⁸. Bir yerde de “*700 devin nefesi, yani tınığı’ndan*”, söz açılıyordu¹⁹. Bu da kutlu 7 sayısının, ondalık bir katıdır.

6) **İ n s a n y i y e n l e r :** Kuzey Türk destanlarında insan eti yiyen devlere, çok az rastlıyoruz. A n a d o l u masallarında olduğu gibi, “*devin yakaladığı 3 yiğid, devin evinde insan eti kokusu alıyorlar; onlar da devin kı-*

¹⁰ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 540, 544.

¹¹ Aynı eser, s. 572: E r - t ü ş t ü k destanından.

¹² *Proben*, III, s. 73/94. K ı r g ı z destanından.

¹³ Y u d a h i n . *Kırgız Sözlüğü*, (tercüme), s. 702.

¹⁴ Aynı eser, s. 809.

¹⁵ *Proben*, III, s. 316/382. *Kaskır*, kötü manada, k u r t demektir.

¹⁶ *Proben*, III, s. 332/402. K ı r g ı z “*Cılan-baba*” masalı.

¹⁷ *Proben*, III, s. 326/395 vd. Uzun bir masalıdır.

¹⁸ *Türk Mitolojisi*, I, s. 67. 9 sayı, kutluluğunu, 9 gezegenden alır.

¹⁹ *Proben*, IV, s. 74/94. B a r a b a ili’nden.

zını kesip, pişirip, kaçıyorlar²⁰". Buna benzer insan eti yeyiciliğine, (*cannibalism*) az rastlanıyor.

7) **Kızı kovalayanlar**: (*Ayna ve tarak atan kız*): *Anadolu* ile *Kuzey Türk* destanlarında bu motifler, birbirlerine çok benzer ve yaygın olarak görülür: "*Kadın dev bir kızı kovalıyor*: 1) *Kız, ayna atıyor, deniz oluyor*. 2) *Tarak atıyor, orman oluyor*²¹..." (*Anadolu* masallarında, kıza bir de *sabun* attırılır). *Anadolu* 'daki "*semiz insanlardan sabun yapma*" motifi de, *kuzeydeki Turalı Türk* boyunun masallarında bulunur²².

8) **Kadın devler**: *Hint* ve *Önasya* masallarında görülen devlerle, *Türklerdeki Albastı* gibi ruhları, birbirinden ayırmak gereklidir. *Kırgız Türklerinin* bir destanında, "*Bir yiğit, Yedi Başlı Kocakarının kemiklerini kırıp, onları 80 bölüme ayırdı*²³..." Yalnız bu bir dev olarak değil; bir kocakarı (*kempir*) veya cadı olarak, geçiyordu. Destanlarda *Yedi başlı* başka bir kadından, veya *Cadı* 'dan söz ediliyordu²⁴. Ancak bu da, bir benzetmedir. *Kaskır Alp*, yani *Kurt Alp* 'in annesi de, insanlara şarap içirip, sarhoş ediyordu²⁵. Ancak bu da, bir dev olarak görünmüyordu.

TÜRK İNANIŞLARINDAKİ DEVLERİN, ÖZELLİKLERİ

Anadolu ile diğer *Türk* kesimlerine *Hint* ve *İran* masallarındaki *dev motifleri*, bol olarak girmiştir. Fakat dış tesirlerin az girdiği *Kuzey Türk* destanlarında, *Güneyden* gelen bu motifler, yumuşayarak eski ve yerli *Türk* kahlıplarına girmişlerdir. Kötü ruhlar ile *Türk mitolojisindeki yeraltı ruhları*, *Yelbegen* gibi, diğer adlarla, dev gibi görülmüşlerdir.

"*Yedi başlı dev*" bütün *Türk* kesimlerinde görülür. *7 sayılı*, kutlu bir sayı olarak, herhalde *Gök tükler* den önce *Türlere*, *Önasya* 'dan girmişti. Fakat bunun yanında, "*3,9,12 başlı dev*" gibi, *Türklerin* kendi sayıları ile süslenmiş, dev motifleri de yok değildi. *Kaskır Alp*, yani *Kurt Alp*, destanlarda, bir dev gibi görünüyordu. Fakat bu da, *Türklerin* kendi kötü ruhlarından biri idi. Anormal boy ve büyüklükte bir dev ölçüsü de *Türklerde* her zaman geçerli değildi. *Çünkü ruhlara*, her türlü *don* a girebilirlerdi. İsterlerse büyür, isterlerse küçülür veya normal bir insan olabilirlerdi.

Yerli Türk devleri: "*Karagay, (yani Karaçam) boylu, kara atlı, çokmarlı, (yani topuzlu veya güzrlü)*" ' bir *Türk* destanının, yerli

²⁰ *Proben*, I, s. 283/307. Bu destan çok eski ve mitolojiktir.

²¹ *Proben*, III, s. 317/382. Bir *Kırgız* destanından.

²² *Proben*, IV, s. 119. *Yanğa Aul* 'dan *Turalı* boyu.

²³ *Yuda bin*, *Kırgız Sözlüğü*, s. 784.

²⁴ *Türk Mitolojisi*, I, s. 317. "*Yedi başlı kadın*" veya *cadı*, *Türlere* dışarıdan gelmiş bir motif olmalıdır.

²⁵ *Proben*, III, s. 216/382. *Kırgız* destanından.

Yeraltı ruhunu, zorla Güneydeki devlerle birleştiremeyeceğiz. Kuzey Türk destanlarında insan yiyen (*cannibal*) devlere de, çok az rastlıyoruz. Onlar da, “*ruh gibi ev yapıyor, kilim ördürmek için usta arıyor ve gül bahçeleriyle de, ün salıyorlardı*”. *At sürüleri çalmak istiyorlar, atlarla savaşıyorlar ve çoğu zaman, da, atların tekmeleri ile, can veriyorlardı*. Türk destanlarının çoğuna göre, “*atlar devlere baskın geliyorlardı*”.

Yerli ve dışarıdan gelen, dev motifleri: Aşağıda da göreceğimiz gibi Türk destanlarındaki devler, *şeytan* ile de karıştırılıyordu. Yani dışarıdan gelen dev motifi, Türk destanındaki devin yerini alıyordu. Dev Anası veya “*dişi dev*” anlayışı da, Türk destanlarında, eski Türk inanışları ile benzeşiyordu.

Albastı ruhunu bir yana bıraksak bile, Türk destanlarında yerli olarak görülen bir kocakarı, cadı motifi vardı. Er Töş tük destanında görüldüğü gibi bu ruhlar, bir sihirbaza da bağlı kalıyordu. “*Sihirbaz Kirli Kara Kız*”ın isteği üzerine, *Yel-Moğus* adlı dev veya kötü ruh, Er-Töş tük ün babasını, öldürmek istiyordu. *Yel-Moğus* veya *Yel-Moos*’un bir dev olduğu da şüphelidir.

İnsanlara zararları dokunan hayvanlar da, bazı Türk destanlarında, böyle büyük birer ruh olarak görünüyordular. Kurt, yılan, bazı böcekler, zök denen hayvan veya büyük kuşlar gibi. Anadoluda da canavara, böce denir. Anadolu’nun bazı yerlerinde devlere, *emegen* adı verilir. Eğer bu derleme doğru ise bu, Türk-Moğol dillerindeki, “*Kadın-ata*” demektir. Bunun yorumunu ise, henüz erken görüyoruz.

EKLER: TÜRK DESTANLARINDA DEVLER VE DEV TIPLERİ HAKKINDA NOTLAR

1) ALT DUDAÇI YERDE; ÜST DUDAÇI GÖKTE

Bu tipteki devler, Anadolu’daki Türk masallarında da çok sık görülür:

“a) “*Ker-Yulpa* adlı dev, üst dudağı ile göğü; alt dudağı ile de, yeri kaplıyordu...” Buradaki “*ker*” sözü, garip ve görülmemiş, demektir. Belki de türkçe “*kür*” sözü ile aynı idi: (Radlof, Proben, I, 260-266): Cöklerde geçen, çok mitolojik Altay destanlarında: (Radlof, Wb., II, s.1084).

b) “*Dev Yılan-Han*’ın bir dudağı yerde; bir dudağı gökte, çenesi ile de dünyayı tutuyordu...” (Proben, I, s. 326/349). Bu örneğe, az sonra yeniden döneceğiz.

c) “... ilâhî üstünlükleri olan bir çocuk eline bir çengel aldı. Alt dudağını yere, üst dudağını da göğe bağladı...” (Proben, I, s.38,284; Wörterbuch, I, s.766). Bu Altay masalları, çok mitolojiktir.

d) “... Dev, bir gözü ile yeri; diğer gözü ile de göğü gözlüyordu...” (Proben, I, s.6).

2) YEDİ BAŞLI DEVLER: “*Yedi başlı dev (Yelbegen)*...”: (Proben, I, s.28; 302/326). Bunlar, çok mitolojik Altay destanlarından alınmış, iki örnektir.

“*Yelbegen ve Calmaus* adlı, 3, 7 ve 12 başlı, insan şekilli, sarı ve siyah devler”: (Radlof, Wb., III, s. 377). Sarı devler, biraz da Çin tesirinde kalmış gulyabaniler idiler.

“... Üç yiğit kardeş, yedi başlı devle (Yelbegen) savaş için yola çıkıyorlar. (Uzun döğüşlerden sonra), Yelbegen adlı devı yeniyorlar...” (Proben, I, s.379/406).

3) YILAN DEVLER: "... Birkız avlanmağa gidiyor. Yılan - Han adlı bir devle karşılaşiyor. Devın, bir dudağı yerde; bir dudağı gökte, çeneai de dünya üzerinde imiş. Kız, savaşarak, Yılan Han'ı öldürüyor..." (Proben, I, s.326/349).

"... Çulanan-mongus adlı dev, 7 kat yerin, altında yaşıyormuş..." (Proben, I, s.392/416). Yılan, "yer evreni" idi.

4) ÜÇ BAŞLI DEV: "... O çağda, 60 gök vardı. 60 halk yaşıyordu... 3 başlı da bir dev (yelbegen) yaşıyordu..." (Proben, I, s.376/392; ayrıca bk. Wörterbuch, III, s.377).

5) BUZDAĞI DEVLERİ: "... Buzdağı üzerinde, 2 dev (Moos) yaşıyordu... Kan-Püdey adlı yiğid, bu devleri öldürünce, 60 aygır, kurban olarak kesiliyor..." (Proben, I, s.27). Bunlar, Buzdağı ruhları da olabilirler.

6) DEV İLE OK YARIŞI: "... Yiğid, 7 yolda, bir dev (yelbegen) ile karşılaşiyor... Aralarında ok atma yarışı yapıyorlar. Dev yeniliyor ve yiğid koşuluyor..." (Proben, I, ss.272/290-95).

7) İNSAN ETİ KOKUSU VE DEVLER: Bu motif, Anadolulu masallarında çok yaygındır. Anadolu'yu desteklemek için, dış tesirlerden uzak, Kuşey Türk ve Altay destanlarından bir örnek sunuldu: "Yiğid saklanıyor. Dev (Yelbegen), insan eti kokuyor, diyor..." (Proben, I, ss.283/307-312).

8) "YELBEGEN", "YEGEN": (Altay, Teleüt): "Bu dev, ay ile güneşi yiyor. Bunun için ay ve güneş tutuluyor..." (Radlof, Wb., III, s. 357).

TÜRK KAVİMLERİNDE VE MİTOLOJİSİNDE EJD ER HA L A R

Kulaklı yılanları da, bu ejderha anlayışının içine katmamız gerekmektedir. Çünkü yılan her kavmin düşüncesinde yer etmiştir. Ancak bunlar içinde, "yılanın kulaklısı" yoktur. "Kartalın kulaklısı", gibi! Selçuklu çağı yapılarına bakılınca, Anadolu'daki bu yeni düşünce akımı, açık olarak görülecektir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi ejderha, Türklere çok eski çağlarda, Çin'den gelen bir motiftir. Bundan dolayı Hunlar, kendi başkentlerine, *Ejderha şehri* (*Lung-ch'êng*) adını vermişlerdi. Hun düşüncesinde de, bunun bir çok örnekleri vardır. Halka inildikçe, bunun yerini zaman zaman yılanlar alıyordu. Konuya girmeden önce, Türk kavimlerindeki, ejderha anlayışını karşılayan, sözler ve deyimler üzerinde duralım.

TÜRKÇE DEYİMLERLE "EJDERHA"

1) *Acıdaar* (Kırg.) = Ejderha ve korkunç bir hayvan, timsah²⁶. 2) *Aydakar* (Kırg.) = Ejderha, duyulmamış ve görülmemiş bir hayvan²⁷. 3) *Aızdahar* (Taran.) = Ejderha²⁸. 4) *Uluu* (Kırg.) = 12 yıllık hayvan takviminde, 5. yılın çince adı²⁹. Eski türkçede de bu yılan, "lu yılı" denilir. 5) Eski Türklerin

²⁶ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 4.

²⁷ Radlof, *Wörterbuch* (= Wb.) I, s. 49.

²⁸ Aynı eser, a. yer.

²⁹ Yudahin, aynı eser, s. 783.

‘‘Yel Bük e’’si: ‘‘Bük e: Ejderha için söylenmiş en eski türkçe söz, şimdilik budur: ‘Ejderha, büyük yılan. Şu savda dahi gelmiştir: ‘‘Yedi başlı Yel-Bük e’’: (Yedi başlığ yil bük e), Yabak u’ların en büyüğüne olduğu gibi, yiğitlere de bu ad verilir ve Bük e Budra ç denilir’’..’’ ‘‘Yel-Bük e’’nin başında ‘‘yel’’ sözünün bulunmasından da bu anlaşılıyor. Çünkü Türklerde ‘‘yel’’, cin demektir. Dev manasına söylenen ‘‘yelibegen’’ de, köklerini buradan alır.

Diğ er deyimler: 1) *Bayan, çegir bayan* (Kırg.) = Efsanevî bir hayvanın adı. Alıcı kuşların koruyucusu, büyük bir kuş olsa gerektir³¹. 2) *Alatkak* (Kırg.) = Dev türünden bir varlığın adı³². 3) *Sırası* (Kırg.) = Efsanevi bir yılanın adı³³. 4) *Uçmoyul* (Kırg.) = Efsanevî bir yılanın adı³⁴. Bunların hepsini burada yorumlama, çok güç ve tehlikelidir.

Türklerin yedi başlı ejderi

Anadol u masallarında, ‘‘yedi başlı devler’’ den çok söz açılır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Kaşgarlı Mahmud da, 11. yüzyılda, Türklere ait, ‘‘yedi başlı Yel Bük e’’ den söz açıyordu. Yiğitlere de, bu ad veriliyordu. Şimdi de Dede Korkut’tan, ‘‘Yedi başlı ejderha’’, ile ilgili, bir bölüm sunalım:

‘‘Yedi başlı ejderhaya yetip, vardım!

‘‘Heybetinden, şol gözüm yaşardı!

‘‘Hey gözüm! Nâmerd gözüm! Muhannet gözüm!

‘‘Bir yilandan ne varki, korktun! Dedim.

‘‘Anda dahi, erim, begim, deyü öginmedim! (DK,278-6).

Dede Korkutta, evren (ejderha) anlayışı: Deli Dumrul hikayesinde evren, ‘‘gökyüzünde bulunan bir varlık’’ gibi görünüyordu. Kazan Beg, Basat’a şöyle diyordu: ‘‘Kara evren koptu Depe göz! Arş yüzünde çevirdim alamadım, Basat! Kara kaplan koptu Depegöz! Kara kara dağlarda çevirdim alamadım; Basat!...’’ (DK, 224-8).

Arş’da, göğün en yücelerindeki evren, ejderha, Dede Korkut’taki bu sözlerden açık olarak anlaşılıyordu. Çünkü, kaplan da, kara kara dağlarda yaşıyordu.

Mızrakların, evrene benzetilmesi: 1) ‘‘Ala evren cıdamı saklar idim!’’ (DK,129-5). - 2) ‘‘Ala evren sivri cıdalar süsildi!’’ (DK,132-10).

³⁰ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 327. Brockelmann, Sprichwörter (=Spr.), 191.

³¹ Yudaşin, Kırgız Sözlüğü, s. 100.

³² Yudaşin, a. eser. s. 21.

³³ Aynı eser, s. 651. Yabancı bir söze benziyor.

³⁴ Aynı eser, s. 779. ‘‘Uç-moyul’’ okunmalıdır. (?)

Kişilerin "Evren" ile tanıtılmaları: 1) "Erenler evreni Kara çuk Çoban!" (DK,41-8). - 2) "Erenlerevreni, Kazan Beg'in karıntaşı Kara Göne'" (DK,59-12). - 3) Ereherler evreni Kan Turalı'" (DK,171-10). - 4) "â demîler evreni, Deli Dumrul'" (DK,171-10).

Eski Anadoluda "Evren", ejderba: 1) "Hemen bir evren idi, yedi başlı'" (15.yy.). Eski Türklerin yedi başlı evreni, Anadolu'da da ortaya çıkıyordu. - 2) "Zaman ile yılanlar, evren olur" (14.yy.). Burada, evrenin yilandan geliştiği anlayışı görülüyor. - 3) "17 başlı evren" (14.yy.). 17 sayısı, Göktürkler'de de kutludur.

ALTAY VE KUZEY TÜRK DESTANLARINDA EJDERHA

Osmanlı kaynaklarında da "evren", çoğu zaman, büyük yılan olarak tanımlanırlar. Uzun yüzyıllar, dış kültür tesirlerinden uzak kalmış olan Altaylar ile Kuzey Türkleri, Çin ejderhası yerine, kendilerinin efsanevi büyük yılanlarını koymuşlardır. Ancak arkeolojik buluntularda da görüldüğü gibi bu yılan veya evren, "kulaklı yılan" idi. Ejderha'nın insan veya kız donuna girmesi, Türk dünyasındaki bütün Türk masallarının müşterek bir motifidir. "Aygır gölleri", "atlar ile ejderhaların birleşmeleri", Çin tarihlerinin bile yazdıkları inanışlardır. Bu inanış Anadolu'da da yaşar. Konuyu uzatmadan, belgelerimizi sunmağa çalışalım:

1) İnsan donunda yılan: "... Bir ejderha, insan donuna girmiş bir yılanı kovalıyor. Yiğit, ejderha'yı öldürerek kurtarıyor. Yılan da yiğide, bir sihirli ita şveriyo³⁵..." Bunun üzerinde yukarıda da durmuştuk. Sihirli taş için, "ermek taş" deniliyor.

2) Yiğit, yılan-kızla evlenmiyor: "Yiğit, ormanda bir yangın görüyor. Ateşin altından bir yılanı kurtarıyor. Yılan, don değiştirip, kız oluyor ve beni al diyor. Yiğit, ben seninle evlenmem, diyo³⁶..." Burada insanoğlu, böyle bir evlenmeyi reddediyor.

3) Ak-yılan, kadın; kara-yılan ise erkek: "... Kız, bir yiğide, gel bizim evimize gidelim, babam seni zengin edecek, diyor. Yiğid, kızın evine gidince, a k ve k a r a yılanlar görüyor. Anne ve baba yılanlar, kızları ile evlenirse, kendisine, at başı kadar altın vereceklerini söylüyorlar³⁷..."

"Yiğid, çocuğunu aramağa giderken, Ak-yılan ile Kara-yılan'ın döğüşüklerini görüyor. Kara-Yılan vurmuş. Kara-yılan bir köle imiş. Ak-yılan, bir kız olup, yiğitle evlenmek istiyor³⁸..." Burada, halk ile soylu sınıf da,

³⁵ Radlof, Proben, IV, s. 333/401. Bu taş veya "taş", sihirli bir yüzük gibi olmalıdır.

³⁶ Proben, IV, s. 125/162. Hoca Aul'dan.

³⁷ Proben, IV, s. 125/163. "Kart kadının oğlu" masalından.

³⁸ Proben, IV, s. 124/161-2. Hoca-Aul'dan.

söz konusu edilmektedir. Ancak yiğid, bir at başı altın karşılığında, bir hafta evli kalıyor.

4) Hacı Bektaş ve evren donu: "... (Hacı Bektaş), kapısını berkidip, içeride "evren donunu giyip", başın rast kapıdan yana koyup, yattı..." (TS, evren).

5) Rüyalar da: "Düşünde bir yılan, bir adamın yolunu kesiyor". Bu rüya, çok kötü yorumlanıyor³⁹. Bu kötü rüyanın, diğer örnekleri de vardır.

6) Rüyada: Evde yılan görme: "Yaşlı bir kişi, evinin dört köşesinde (müessesinde), dör yılan görüyor⁴⁰..." Bu, kişilerin, dört yanından düşmanla sarıldığına işaret imiş.

7) Rüyada: Suda, ayağını yılan sokma: "... Molla'ların büyüğü (Hani), rüyada ayağını suya sokuyor. Bir çok yılan gelip, ayağını sokuyor (çak-kalı). Rüya'yı yorumlayanlar, küçük mollalar seni öldürecekler, diyorlar⁴¹..." Bu bölge Türklerinin, mollalara karşı sevgi ve güvenleri, yoktur.

8) Uygur el yazılarında: "Göğsünün (töşi) her yanı, onbinlerce (tümen) yılan ile dolu⁴²..." Metnin bundan sonraki bölümü, mistikleşiyor ve anlaşılmıyor.

9) Bilmecelelerde: "Bozkırda (ay dalada), bir kısrak ipi, urganı (cel'arkan)" = Yılan⁴³. Yalnızca, bir örnek bulabildik.

10) Ejder gölü: Atlar ile ejderlerin çiftleşmeleri: Aygır gölleri, özellikle Tanrı dağlarının çevrelerinde çoktur. En iyi cins atlar, bu gölde ejderler ile atların birleşmesinden olurlarmış⁴⁴. Bu, tam bir Türk ve Ortaasya geleneğidir.

Oçirvani, Vâsukî gibi B u d i s t geleneklerinden gelen mitoloji ve destanlar da, Ortaasya'da görülürler. Bunlar bizim konumuz dışında kalmaktadırlar⁴⁵.

³⁹ Proben, IV, s. 11/15. Rüyada yılan görme, kötü yorumlanıyor: Proben, IV, 119/154.

⁴⁰ Proben, IV, s. 119/154. Hoca-Aul'dan: "Rüya satan çocuk": (Tüş satkan bala).

⁴¹ Proben, IV, s. 121/154: "Okuyan çocuk": (Okugan bala), mesalından. Bu bir ibret mesalıdır.

⁴² Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, 21.

⁴³ Proben, III, s. 321/388. Bilmecce: (cimbak).

⁴⁴ Ülkü (dergi), 92, s. 164. Prof. Eberhard tarafından yazılmış, Çin kaynakları.

⁴⁵ Potanin, Oçerki po Zapadno-Severnaya Mongolii, (Kuzey-batı Moğolistan (Altaylar) hakkında notlar), IV, s. 223 vd.

40. BÖLÜM

RÜYALAR VE TÜRK MİTOLOJİSİ

Rüyalar ve rüyaların yorumu, bütün insanlığın düşünce tarihinde önemli bir yer tutmuştur. Bu inanışlar şimde de devam ediyorlar. Ancak her kavmin hayatında ve kendi kültür çevrelerinde müşterek ve birleşik olan, bazı inanış ve düşünceler vardır. Özellikle rüya yorumları, tarihin ve Türk kavminin çok derinliklerinden gelen, inanış ve geleneklere göre kalıplaşmış ve sınırlanmıştır. Herkes rüyayı, anne ve atasından duyduğu gibi yorumlamış ve bu kalıplar, dünden bugüne, bazı değişme ve gelişmelerle gelmişlerdir. Tabii olarak bu yorumlarda Türklere, diğer dinler ile İslâmiyetten de bazı tesirler gelmiştir. Ancak araştırmacı, bunları birbirinden ayıklayan bir kimsedir.

GÖKTÜRKLERDE RÜYA VE RÜYA YORUMU

Göktürk yazısı ile yazılmış ve *Turfan*'da bulunmuş bir el yazması, Türklerin ilk *düş yorumu* kitabıdır. Bu kitapta *Çin* tesirleri de hissedilmektedir. Ancak dil ve söyleyiş bakımından, en eski bir Türkçenin, bozulmamış bir özünü içinde saklar. Bu yazmayı kitabımızda, "*Thomsen - Stein II*" (*ThS II*) diye kısalttık. *Hüseyin Namık Orkun* bunu, "*İrk Bitig*" adı ile anmıştı¹. El yazması, "*Ben Tensi'yim*", yani *Çin İmparatoruyum*, diye söze başlıyordu. *Çin İmparatorunun* düşde tahta çıkışını, "*bunu biliniz, iyidir (edgü) bu*", diye yorumluyordu. Bu yorumlardaki dış tesirleri ayıklamak, şimdilik çok zordur. Ancak iyi ve kötü yorumlardan bir kaç örnek vermeği de yararlı görüyoruz:

A. İyiye yorumlanan rüyalar:

1) "*Ala atlı yol tanrısı*", görme (2). 2) "*Altın kanatlı... kara kartal (kuş)*": Bu, *Simurg* veya *Anka*'ya benzeyen bir kuş gibi görünmektedir (4). 3) "*Beyaz, tekir (esri) renkli doğan (togan) kuşu*" (5). 4, 5 *Ak kışrağın, ak devenin doğurması, hatunun da beyliğe yarar bir oğlan doğurması...*" (6). -6) "*Erin koşarak, iyi sözle gelmesi...*" (11). - 7) "*Yavru kuşun (kuş oğlu), yavru geyiğin (keyik oğlu) ve kişi oğlunun yolunu kaybedip, Tanrının kutu ile kurtulmaları...*" (2). - 8) "*Binek atı (özlük), çölde (ön?) kalmış, Tanrının gücü ile (Tengri küçine)... kurtulmuş...*" (25) - 9) "*Çadırın içi,*

¹ W. Thomsen, A. Stein's Manuscripts in Turkish "Runic" Scripts, JRAS, 1912, s. 181-227; Orkun, II, s. 63-100.

bacası, penceresi, manzarası (körüglü) iyi ise..." (27). - 10 "Ak köpüğünü saçan, güçlü erkek veya dişi deve..." (31). - 11 "Oğlanın, süksük (kekik) kuşunu bulması..." (35). - 12 "Şafağın sökmesi, güneşin doğması ve dünyanın aydınlanması..." (39). - 13 "Zenginın koyunu k u r d a rastlamış, kurdun ağza sultanmış..." (40). - 14 "H a n tahta çıkmış, başkend (ordu) yapmış, dört bucağıdaki iyi (kişileri) toplanmış..." (41). - 15 "yoksul bir kişi oğlu, kazanç aramağa gitmiş, yolu yaramış (başarı elde etmiş), sevinmiş..." (46). - 16 "Bir k a p l a n , av aramağa gitmiş, avını bulmuş..." (47). Bunda Ç i n tesiri vardır. - 17 "Bir g ü l ü n . . . on bin gül olması..." (48). - 18 "H a n a k i n a (süke) gitmiş, düşmanı yenmiş, dönmüş..." (15). - 19 "Adamın savaşta atı hastalanmış, k u ğ u kuşuna binerek, evine dönmüş..." (53). Yerli ve yabancı tesir, karışmıştır. - 20 "Y i ğ i t , muzrağıyla yalın kayayı vurup, yarmış..." (59). - 21 "Beyaz tekir (örüng esri) i n e k , hastalanmış, fakat buzağulmuş..." (60): Kaderinden kurtulmuş (ülügde ozmuş). - 22 "Bir rahip (uzun tonlu) kadehinden (idiş) ayrılmış... yine buluşmuş..." (63). 23 "Er, Tanrıdan dilenmiş, Tanrı kut vermiş, at ağılı vermiş..." (71). - 24 "Ben bir k a r a k u ş u m , (kartalım), yeşil kaya yaylağım, kızıl kaya kışlağım..." (78). - 25 "Adam, bulutlu gökte kederlenmiş (bosuşluğ), gün doğunca mutlu (mengi) olmuş..." (80). - 26 "Boz b u l u t yürüdü, halkın (budun) üstüne yağdı; kara bulut yürüdü... yağdı, ekinler oldu..." (81): Yağmur yorumu. - 27 "Kul sözü, beğine karşı duadır. Kuzgun sözü, Tanrıya karşı bir duadır. Tanrı işitti... insan bildi..." (83) - 28 "Tavlasında mutlu (kutlu) bir a y ğ ı r ı m . yapraklı ağaçlar yaylağım, kuşlu ağaçlar kışlağım..." (86) - 29 "Oğlu, babasına anasına öfkelenmiş (öbekelepen), kaçıp gitmiş... Sonra yine gelmiş..." (90). - 30 "Ben dokuz çalılığın, sığın geyiğiyim... güçlüyüm.. bunu biliniz..." (93). - 31 "... geyiğim, yazlık dağım a turmanıp yaylarım..." (96). - 32. "H a n 'ın ordusu ava çıkmış, çayıra geyiklere girmiş, Han eliyle tutmuş..." (97).

B. Kötüye yorumlanan rüyalar:

- 1 "Dağ yolunda ayı ile domuz kavga etmiş, ayının karnı yarılmış, domuzun dişleri kırılmış..." (11). - 2 "Altın başlı y ı l a n ı m , alkursağımı kılıçla kesip..." (13). - 3 "Büyük e v , y a n ı p , bitmiş..." (14). - 4 "Er, ava gitmiş, avda düşmüş..." (17). 5 "Zayıf at, semizlediği yeri hatırlayıp, kaçmış. Hırsızla karşılaşmış,... zehirlenmiş..." (24). - 6 "Bir papaz (Uzun tonlu) çanını göle düşürmüş..." (34). - 7 "İ k i ö k ü z ü bir kösteğe bağlamışlar, hareket edemeden dururlar..." (38). - 8 "K e ç e y i suya sokmuş.., vur ve sıkıca bağla..." (50). - 9 "D o ğ a n k u ş u (t o ğ a n k u ş) , gökten tavşan deyip kapmış, kuşun turnağı kopmuş" (69). - 10 "D e v e çamura düşmüş... tilki yemiş..." (70). - 11 "Bir yaşlı ö k ü z ü , karıncalar kemirip, yemiş..." (56). -12 "A t a ters bir köstek vurulmuş, hareket edemeden, duruyor..." (58).

- 13) “*D o ğ a n , su kuşu avlamağa gitmiş. Bir k a r a k u ş kopup, gelmiş...*” (65): Kara kuş, kartal, doğandan daha büyük ve doğan için tehlikeli. - 14) “*Sarı a t ı n kuyruğunu bağla, çevrede koşsun, ... a t ı yere at 9 kat kilim bağla..., terlesin...*” (77): Atın sıkıntıya girmesi.. “9 kat”, kutlu bir Türk sözüdür. - 15) “*Tu r n a kuşu konmuş, duymadan toza ilişmiş, uçamadan kalmış, oturuyor...*” (95): Turnanın sıkıntısı.. - 16) “*Semiz a t ı n ağı sert oldu, sahibi idare edemiyorsa...*” (101): Bu düşler de kötü yorumlanmaktadır.

S o n u ç : 1. Rüyalari, sayilarla eleştirirerek, karşımıza tam bir *Türk küll-türü* çıkmaktadır. Bunlarda, ne bir *Çin ve ne de Türkiستان*’ın yerli ve köylü kültürlerinin izleri görülmektedir: *11 at, 5 deve, 5 kara kuş, kartal, 3 doğan, 4 geyik, yaylak ve kışlaklarıyla birlikte, 1 kurt, 1 heçe, 4 han, savaş ve av, 1 yiğit, 3 Tanrı gücü ve çadırı*” gibi diğerleri, Türkçe söz ve derin manalarıyla, rüya ve rüya yorumlarının, içleriyle dışlarını dolduruyorlar.

2. Yukarıdaki *Göktürk* rüya ve rüya yorumları, *Türk mitolojisi* bakımından da çok değerli motifleri, içlerinde toplamaktadırlar. “*Ağızdan ak köpük saçan, başı göğe degen, aşağıda yere giren, develer, ilâhî atlar vb... Uzun donlu rahipler, kaplanlar, ayı ve domuz, altın başlı yılan, simurg ve ankaya benzer kuşlar*” ise, *yabancı motifler* olarak görülmektedirler. Ancak yabancı sandığımız bu rüya motiflerinin sayıları, çok azdır.

DEDE KORKUT’TA RÜYA VE RÜYA YORUMLARI

1. Salur Kazan’ın kötü rüyası

Göktürklerden sonra *Dede Korkut*’a geçiyoruz. Çünkü *Dede Korkut Oğzuları*, karışmamış Türk kültürünün bir devamıdır. Burada rüyaları motif olarak alıp sıralamak, bize bir şey öğretmez. En iyisi *Dede Korkut*’tan rüyalar ile ilgili bir kaç örneği alıp, sunmaktır:

1) “*Bayındır Han’ın güveyisi, Ulaş oğlu Salur Kazan, kara kaygulu vaka gördü. Sermürdi örü durdu (uykudan sıçrayıp, ayağa kalktı), aydur:...*”

“*Yumruğumda talbinan şahi n, benim kuşumu ölür gördüm! Gökten yıldırım, ağ-bân evim üzerine şakır gördüm! Kuduz kurtlar evimi dalar gördüm! Kara deve, emsenden karvar gördüm! Kargı gibi kara saçım, uzanır gördüm! Uzanuban gözü m ü örter gördüm! Bileğimden on parmağımı k a n d a gördüm! Nece ki bu düşü gördüm, şundan beri aklım ussum dere bilmen! Hanım kardaş, benim bu düşümü yorgul, manğa! Dedi.*”

“*Yorumu: Kara göne aydur: “- Kara bulut, tediğin senin devletindir! K a r i l e y a ğ m u r dediğin, leşkerindir! Saç, kaygıdır! K a n , karadır! kalanısın yora bilmen, Allah yorsun! Dedi?...”*”

Yukarıdaki kötü rüyanın motifleri, şunlardır: 1) Şahin. 2) Yıldırım. 3) Kuduz kurtlar. 4) Kara deve 5) Kara saçın uzaması. 6) Saçın, gözleri örtmesi. 7) Bilek ile on parmağın, k a n içinde görünmesi. Bütün bunlar, Türk mitoloji'sinin ünlü uğursuz sembolleridirler. Er Sayı'nın destanında, "saçların omuzlarıma yayılmış üslü tırnaklarımı kana bulanmış gördüm", deniyordu³.

Yorumu, daha değişiktir. Kara bulut ile kar ve yağmur, rüyanın anlatılışında geçmiyor. Bunlar rüyaya sonradan katılmıştır. Fakat iyi sembol ve yorumlardır. Bizim için önemli olan, kara bulut, kar, yağmur gibi tabiat varlıklarının, iyi yorumlanana belge ve alâmetler olmasıdır.

Sonuç: Yukarıdaki rüyada görülen hemen hemen bütün unsurlar, kitabımızda bir bölüm halinde görülecektir. Şahin, yiğitlerin bir sembolüdür. Belki de *ervahı* sayılabilirdi. "Kara bulutun, devlet; kar ile yağmur'un ise ordu" sayılması da, ilk kez burada görülmektedir. M.S.630 yılından önce, "Göktürk kağanı İl Kağan'ın otağının üstüne bir yıldırımın düşmesi", onun kağanlığının sona ereceğini gösteren, bir işaret olarak sayılmıştı.

2. Dede Korkut'ta, zaferi müjdeleyen, iyi bir rüya

Bundan önceki vesikada, rüya için, "kaygulu vakı'a" deniyordu. Burada ise yalnızca, "düş gördü" deniyordu. Bu herhalde hikâyeleri söyleyen ozanların söyleyiş ayrılıklarından ileri geliyordu. Herhalde bu, daha orijinal olsa gerektir. İfade ve dili de eski ve yarı şiir halindedir. Bu metinde, *dayı-yeğen rekabeti* de, açık olarak görülmektedir. Biz rüyanın yalnızca giriş ve ana kısmını sunacağız. Rüyaı gören *Yeğenek*'in adının manası da *yeğencik* olsa gerektir:

"Yeğenek, şöyle dedi: " - Begler! Cafillice kara başım gözüm, uyku da iken düş gördü! Ala gözüm açuban, dünya gördüm:

"Ağboz atlar çapturur, alpları gördüm! Ağ ışıklı alpları, yanıma saldım!

"Ağ sakallı Dede Korkut'tan öğüt aldım! Ala yatan kara dağları aşdım! İleri yatan, Kara deniz'e girdim! Gemi yapıp, gömleğim çıkardım, yelken kurdum! İleri yatan denizi deldim, geçtim!

"Öteki kara dağın yanında alını, başı balkır bir er gördüm. Kalkubanı yerimden örü durdum, kargı dilli öz süngümü kaptım, karşılayı ol ere vardım, karşıyandan ol eri sançasım vakut denedim, göz ucuyla ol ere baktım, dayım Ememiş, anı bildim. Döndüm ol ere selam verdim'..."

³ A. İnönü, *Mukaleler*, s. 179. Ayu-Bike'nin rüyası: *Proben*, 3. s. 203 (metin).

⁴ Dede Korkut Kitabı, 206, 207.

Bunun üzerine dayısı Yeğenek'e "gitle oğul Düzmür d kalesini almazsın", diyor. Bunun üzerine Yeğenek, "beş akçalı ulufeciler yoldaşı" deyip, dayısını küçümsüyor. Bütün bu konuşmalar, rüyada geçiyor. Burada *Sigmund Freud*'u hatırlamadan edemiyoruz. Yeğenek'in savaşı zaferle sonuçlanıyor: "... Babasıyla yeğenek, gizli yaka tutuban, yiyleştiler! İki hasret birbirine buluştular! İssüz yerin kurdu gibi uluştular! Tanrıya şükürler kıldılar!..." Bu muhteşem destan ve görüntü, böylece sona eriyor.

Sonuç: Yiğidin başı ve gözü, kara ve gafillicedir, Uyanınca, dünyayı ala gözüyle görmeğe başlıyordu. "Oğuzlarda uyku, bir gaflet çağıdır". Oğuz'un başına ne gelirse, uykudan gelir. Rüyada da akına çıkılırken *De de Korkut* öğüdü anılıyordu. *Alplar* da uğurlu beğlerdi. "Dağ geçme, deniz geçme" de, bu kitapta sık sık gördüğümüz, Türk mitolojisinin bir motifidir. Bunların hepsi, uğurla yorumlanmıştır. *Dayı-yeğen çatışması* da, yine Türk destanlarının bölünmez bir motifidir.

3. Karaçuk çoban'ın rüyası⁵

De de Korkut kitabında çobanlar ilâhî bir güce sahip, büyük veliler gibi görünürler. "Ala kollu sapanları" ile büyük taşlar atıp, düşmanlarını dağıtırlar. *De de Korkut*'un baş kısımlarında rüyaya, "kaygulu vakı'a" denilir. Burada ise, *kara kaygulu vakı'a*" olmuştur: "Gece yatar iken *Karaçuk Çoban*, *kara kaygulu vakı'a* gördü. Vakı'asından sermürdi (uykudan sıçrayarak kalktı), örü turdu (ayağa kalktı). *Kıyan Gücü*, *Demir Gücü*, bu iki kardeş yanına aldı. Ağılın kapısını berkitti. Üç yerde tepe gibi taş yığı. Ala kollu sapanın eline aldı..."

De de Korkut'ta geçen üç rüyadan birisi de, budur. Ancak ayrıntısı yoktur. Velilik sahibi olan bu çobanın, kardeşlerinin adları da, *Kıyan Gücü*, yani "Se-l-gücü" ile *Demir-gücü* gibi, gerçekten görkemli ve mitolojik adlardı.

4. Çingiz Han'ın Dünya Hâkimiyeti ve rüyası

Az sonra Ay ve Güneş ile ilgili rüyalar üzerinde dururken, bu konuya yeniden döneceğiz. Ancak Proto-Türk devlet geleneklerini yansıtan bu önemli rüyanın vesikasını vermeden de geçemeyeceğiz. Moğolca metnin tercümesini verirken, satır aralarındaki çince karşılıkları da, göz önünde tutmak gerekir⁷:

"... *Dei-Seçen*, sözlerine devam etti: "- senin bu oğlunun gözleri ateşli ve yüzü de nurludur! Kaynım *Ye sügey!* Ben bu gece bir rüya gördüm.

⁵ Aynı eser. 212.

⁶ Sapan, çobanın bir sembolü gibidir: *De de Korkut* Kitabı, 39-40.

⁷ *Moğolların Gizli Tarihi* (YCPS): *Pellio* yayını. s. 13, 161.

Bir a k - s u n g u r (şingkor), a y i l e g ü n e ş i , peñçeleriyle yakalamış olarak, uçup geldi ve ellerimin üzerine kondu. Bu rüyamı, rastladığım bazı kimsele-re anlattım ve sordum:

“ - Şimdiye kadar g ü n e ş i l e a y ı uzaktan gördüm. Şimdi ise bu ş a h i n (veya s u n g u r) , onları tuttu, onları taşıdı ve elimin üzerine kondu. A k olarak kondu. Bu bana ne iyi ve uğurlu şeyler göstermiyor mu? Kaynım Ye s ü g e y ! Bu rüya bana gösteriyor ki, sen oğlunu alarak, herhalde geleceksin! Ben, iyi bir rüya gördüm. Bu rüya sizin K ı y a t kabilesinden geldiğini gösteren, bir işarettir...”

Ç i n g i z H a n imparatorluğunun dayandığı m e ş r u l u k b e l g e s i ” ol-ması bakımından, bu vesika ayrı bir önem taşır. “Hakanlık belgesi” ola-rak, ay ve güneşle ilgili diğer rüyaları, az sonra sunacağız. Bu geri Moğollar içinde yaşayan bir Proto-Türk kültürü ve T ü r k devlet geleneği, olmalıdır. Bu-rada, “ h a k a n l ı k r e n g i o l a n a k l ı k ” ağır basmaktır. *Sungur*, yani bu-radaki moğolca şingkor ise, çince açıklamalarda, “soylu, âsil şahin” olarak tanımlanmaktadır. Biz daha çok P. P e l l i o t ’nun açıklamalarına dayandık. H a e n i s c h , K o z i n ve Ahmed Temir’in yorumlarında ise, ayrılıklar vardır⁸. K o z i n , karanlık olan son satırı, “Siz Kiyat kabilesinin r u h u şeklinde rü-yama girdiniz”, diye yorumluyordu⁹. P e l l i o t ise, “diğer Kiyatların, sizden geldiklerini”, diye bir açıklamada bulunuyordu¹⁰. Bizce P. Pelliot haklı idi.

KUTADGU BİLİĞ’DE RÜYA YORUMU

1. “Rüya, Yorumuna Göre Çıkar: K u t a d g u B i l i g , Türklerin, İ s l a m düşüncesinin derinliklerine daldıkları bir çağda yazılmıştır. Eserin yazarı, *Yusuf Has Hâcîb*, İslamiyetin derinliklerini çok iyi bilen, imanlı, sünnet bir saraylıdır. *Türk saray türkçesi* ile yazılan bu eserde, İslâmiyete zıt düşen fi-kirleri bulabilmek mümkün değildir. Aslında yazar, “rüya yorumuyla gelecek hakkında haber verme” inanışına karşıdır. Ancak kullandığı ifade, ılımlıdır.

“Niçin kendi kendine fena densiz (tengsiz) yoruyorsun? Ey gönlüne, nefsi-ne hâkim (örüg)! Rüyayı nasıl yorarsan öyle çıkar¹¹...” Sabırlı nefislerini, ve gönüllerini kontrol edebilirler, rüyaların tesiri altında kalmamalıdır. Bir başka örnek daha sunalım: “Rüyayı hep iyiye (yakıştı) yor (yör)! Rüya, yoru-muna göre varır¹²...” Yazara göre insanlar, kötü rüya karşısında paniğe veya

⁸ *Sungur (şingkor)* için bk. P e l l i o t , *Notes sur l'histoire de l'Herde d'Or*, Paris, 1950, s. 39.

⁹ A. T e m i r , *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 20n.

¹⁰ P e l l i o t , *YCPS*, s. 161.

¹¹ *Kutadgu Bilig*, (KB) 6038.

¹² Yorumuna göre rüya: *Yörüglü tüş*: KB, 4375.

ümitsizliğe kapılmamalıdır. Aynı görüşleri, kitabın çeşitli yerlerinde de görüyoruz¹³.

2. "Yorumcular da Rüeyayı, İyiyey Yormalıdır": Yazar burada yalnızca rüya gören kişileri değil; rüeyayı yorumlayanları uyarıyordu: "Rüey yorumcusu (tüş yorguçtu), düşü iyi yorarsa; rüey hep iyi gelir, (insan da) sevinir¹⁴..." Rüey yorumcuları da dikkatli olmalı, insanları telaşaya kaptırmamalıdır.

"Yorumcular", Kutadgu Bilig içinde üç deyim ile karşılanırlar: Yorguç, yörgüçü, yörgüçü, muabbir. Her üçü de rüey, düş tabir eden, demektir. İslamî tesir olarak mu'abbir sözü, Kutadgu Bilig içinde yalnızca iki yerde geçmektedir. Türkçe karşılıkları ise, kırka yakın yerde görülür. "Bu tüşke yörgük yok" sözüyle ise, gelecek hakkında haber vermeği sınırlıyorlardı¹⁵. Böylece İslamiyet ile halk inanışlarını, dengede tutuyorlardı.

3. "Düş Görme, Düş Düşeme": Bu günkü Altay Türkleri bile, tüş kördüm derler¹⁶. Uygu yazısıyla yazılmış, Oğuz destanı içinde de öyle denir¹⁷. Ancak 11. yüzyıl Türklerinde, tüş tüşemek de, denmiyor değildi¹⁸. Tüş teg, yani "düş gibi, rüey gibi" anlayışı da, Türklerde yaygın ve müşterek bir anlayıştır. Kutadgu Bilig gibi Babür'de, "vak'alar tüşmüş teg, közümkü körünür erdi", diyor¹⁹.

TÜRK DESTANLARINDA BAZI 'RÜYAY' TIPLERİ

(Orta ve Kuzey Asya Türk masallarında)

Türk destanlarındaki bütün rüeyaları bir araya getirmek hem çok zor ve hem de konumuz bakımından gereksizdir. Burada bazı karakteristik rüey tiplerini sunacağız. Örnekler, bu tipler üzerinde daha da genişleyebilir. Ortaasya Türk destanları'ndan derlenmiş olan bu rüeyalar, aşağı yukarı Anadoludaki inanış ve düşüncelere de yakındır:

1. "Oğuz Han'ın annesinin rüeyası": Vezir köprü Oğuz destanında görülen bu rüeyaya, diğer Oğuz destanlarında pek rastlanmıyor. "Oğuz Han'ın annesi bir rüey görüyor. Oğuz rüeyada annesine müsülüm ana olmasını", söylüyor²⁰. Oğuz Han'ın kendi rüeyası üzerinde yukarıda durmuştuk.

¹³ Kutadgu Bilig, 5051, 6003, 6038.

¹⁴ Aynı eser, 4368: "Gör, bu sevinir (sevnür)".

¹⁵ Aynı eser, 6015: "Önurlü yaratılıştı (kalkı onur) olanlar, rüeyaya az inanmalıdırlar!"

¹⁶ Radlof, Wörterbuch, III, s. 1587.

¹⁷ Bang-Rahmeti, Oğuz Kağan Destanı, 36, 8.

¹⁸ Kağarlı Mahmud, III, s. 266. İkinci manasının yorumu için bk. Brockelmann, İnd., s. 225.

¹⁹ Babür-nâme: Radlof, Wb., II, s. 1587.

²⁰ Vezir köprü Oğuz-nâmesi, 9, 12.

2. “Ağaç görme”: Osmanlı hanedanının dayandığı rüya da bir ağaç idi. Bunun üzerinde de yukarıda durmuştuk. Oğuz büyüklerinden, “Çadır iskeleti yapan Kereküçü Koca'nın oğlu Toksırmış'ın üç oğlu vardı: Dukak, Tuğrul ve Arslan. Toksırmış bir rüya görüyor: “Üç ağacın kökleri yerde, dalları ise gökte duruyormuş”. Toksırmış uyanınca, hemen bir koyunu satın, sadaka veriyor²¹...”

Selçuklu hanedanının rüyası da bu olmalıdır. *Türkmenlerin Şeceresi*'nde bu rüya biraz daha değişiktir: “Toksırmış'ın göğsünden bir ağaç göçermiş, yükselerek çıkmış, dallanmış, budaklanmış ve yapraklarla dolmuş! Sabah olunca, hemen Miran-Kâhin'e koşmuş. Kâhin de, sakın bu rüyayı kimseye anlatma, bu çok iyi bir rüyadır, demiş²²”.

3. “Kavak ağacı” ile ilgili rüyalar, Ortaasya Türk destanlarında daha çok görülür. *Manas Han* öldükten sonra birgün dirilmişti. *Manas*'ın dirildiğinden haberi olmayan hatunu gece bir rüya görmüş ve rüyayı şöyle anlatmıştı: “Çok karanlık geçeydi birden parlak ay çıktı, çok karanlık bir gündü birden bir güneş çıktı, bir kavak büyüyerek ta göklere deg çıktı, birini sen eğmiştin kavağın dallarından, annesi tutmuştu birini kollarından, göğe çıkmış idiniz dallara tutunarak, sonra da kayboldunuz bulutlara dalarak. Benim efendim *Manas* toprak oldu mu dersin? Tanrı ona can verip hayat buldu mu, dersin²³” Başka bir Ortaasya destanında da, “Evinin arkasındaki kavak ağacını (Pai-Terek) rüyada bir rüzgâr deviriyordu”: Bu da iyi bir rüya olarak yorumlanmıyor²⁴.

4. “Orman” ile ilgili bir başka kötü rüya da şöyledir: “Yiğit rüyasında, karanlık bir orman içerisinde, yolunu şaşırmuş bir fare görüyor”:

5. Rüyalarda “Atlalar”: Destanda bir yiğit rüya görüyor. Rüyasında, “dağda, kendi atı bir türlü yürüyemiyormuş”. Bu rüyada kötü olarak yorumlanıyor²⁵. Bir yiğit de rüyasında, “atının kuyruğunu kesilmiş görüyor²⁶”. Bu da kötü bir rüyadır.

6. Rüyada “Ay, Güneş ve yıldızlar”: Bu konu üzerinde, Oğuz destanını değerlendirirken de durmuştuk. Şimdi burada, birkaç örnek daha verelim:

- 1) “Aydan hâmile kalan bir genç kız, rüyada ayı, solunda görüyor”: (Türk Mit. I, 289). - 2) Moğolların gizli tarihinde, anlatılan bir rüyada, “Cökte uçan

²¹ Z. V. Togan, *Oğuz destanı*, (farsça), s. 73.

²² *Türk Mitolojisi*, I, s. 252: Ebülgasi Babadır Han'ın, *Şecere-i Terâkime*'sinden.

²³ *Türk Mitolojisi*, I, s. 519: *Manas* destanı: Radlof yayını.

²⁴ Proben, IV, s. 11 (metin): Dünya ağacı'na bu Türkler, Bay-Kavak (Pay Terek), derler.

²⁵ Proben, IV, s. 11/15: Terene eli, Koz-Körpöz masalı.

²⁶ Proben, III, s. 203/243: Sayın Batır: Eski (Burungı) Kazak destanı.

bir doğan, ayla güneşi tutup, getirmişti. Bu rüya onların hakanlığı elde edeceklerine bir delil olarak gösterilmiştir²⁷. - 3) Keloğlan rüyasında, “başında ayı, ayakta güneşi ve kalbinde de yıldızı görüyor”. Bu iyi bir doğumla yorumlanıyor²⁸. Keloğlan’ın cariyesi de aynı rüyayı görüyor²⁹. - 4) Bir Altay Türk destanında “yiğit rüyasında, sağda güneşi, solda ayı ve altında da zühre yıldızını görüyor”³⁰. Yiğitin yastığı güneye doğru konmuş olmalıdır. - 5) Turah Boyundan derlenmiş bir destanda ise, “bir çoban rüyada, üç yandan üç güneşin birden çıktığını”, görmüştü³¹. Bu destanda rüyaya, “körgön tüz”, yani görülen düş, deniyordu.

7. Rüyada “Dağlar”: Burada dağla ilgili, yalnızca bir örnek sunabileceğiz. Destanda, “Yiğit, sağ koltuğunda A l t ı n d a ğ ’ ı sol koltuğunda da G ü m ü ş d a ğ ’ ı tutuyormuş”. Bu rüya da, beylik ve hakanlık belgesi olarak yorumlanmış.

8. Rüyada “E ğ e”: Ege, hem bir ölüm aleti ve hem de hayat sembolüdür. *Manas* destanının bir bölümü olan *Er-Töştük* destanında, yiğidin hayat ve ervahı egede idi. Bunun için dev, *Er-Töştük*’ü öldürmek için egeyi aramıştı. *Manas Han*’ın hatunu, “gece rüyada bir e ğ e görmüş ve egeyi koynuna koyarak saklamıştı”. İlin büyükleri rüyayı, “gök yeledi kurt gibi çocuğun doğacağını”, yorumlamış, müjdelemişlerdi³². Başka bir destana göre, “*Manas Han*’ın hatunu rüyada bir e ğ e görür ve egeyi koynunda saklar. Bunun üzerine *Manas* dirilir ve *Manas Han*’dan hâmile kalır”³³.

9. Rüyadan “K a n”: 1) Rüyada, “tırnakları kana bulanmış ve saçları dökülmüş olma”, kötü yorumlanıyordu³⁴. - 2). Başka bir destanda, “bazı kızlar, üzerlerinden, k a n d a m l a y a n sığırlar görüyorlar”. Bu da kötü yorumlanıyordu³⁵.

10. Rüyada, “Leylek ve Kuğu olup uçma” da, bilhassa kızlar tarafından çok görülüyordu. “G ö k t ü r k efsanelerinde de üç kardeşten biri, l e y l e k olup uçmuştu”³⁶.

²⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, 63; Pelliot yayını, s. 13, 131.

²⁸ Proben, III, s. 297 (metin): *Rüya satan (tüz satan) oğlan*: Eski Kazak destanı.

²⁹ Proben, III, s. 297/355: Aynı rüya.

³⁰ Proben, I, s. 32: Destan, çok mitolojiktir.

³¹ Proben, IV, s. 104/134: Görülen rüya: (körgön tüz): Turah boyu.

³² Proben, V, s. 279: *Er Töştük* destanı.

³³ *Türk Mitolojisi*, I, s. 530: *Manas* destanı: Radloff yayınından.

³⁴ A. İnan, *Makaleler*, s. 179; Proben, III, s. 203/243: *Ayu-Biñe*’nin rüyası.

³⁵ *Türk Mitolojisi*, I, s. 75: Kızıyindeki, eski Kırgız kültür çevresine aittir.

³⁶ Proben, III, s. 11 (metin).

11. Rüyada, “**Mızrak veya silabın kırılması**”: Destanlarda savaştan önce böyle bir rüyanın görülmesi, iyi sayılmıyordu³⁷. Er Sayın, rüyasını annesine anlatırken, “... mızrağımı kırılmış gördüm”, diyor ve annesi de teselli ediyordu.

12. “**Savaş**” rüyaları: Türk destanlarında büyük yiğitler ile liderler, savaştan önce, iyi veya kötü rüyalar görürler. Hun, Gök Türk hakanları ile Çingiz Han ise savaştan önce fal açtırmışlardı. Çin’de bu, bir gelenek halindedir. Kargat gölü Türklerinin destanlarında, “**Yiğit Kozu Körpöz**”e annesi, “-savaştan önce uyuyarak rüya görmek gereklidir”, demişti³⁸. Anadolı masallarında da buna benzeyen motifler görülür³⁹. “**RÜ-YADA KURT GÖRME**” de, iyi yorumlatılmamaktaydı: “**Bir yiğidin rüyasında, alçaktan 30 kurt; yüksekten de 40 kurt dizilmişler ve her kurt bir atış yapıyormuş**”⁴⁰.

13. “**Saç dökülmesi ve tırnak kanaması**” da iyi bir rüya yorumu getirmiyordu⁴¹. Saç uzaması da kötü sayılırdı⁴².

14. Rüyada “**Sığır**” görme, ile ilgili bir düş bulamadık. Ancak “**Rüyada kan damlayan kara sığırlar görmek**”, kızlar için iyi sayılmıyordu. (Bk. yk.).

15. “**Rüya yarışı**” üzerinde durmadan da geçemeyeceğiz. Kuzeyde Hoca Aul Türklerinde, *Tüş tapgan bala*, yani “**düş yorumlayan çocuk**” adlı bir masal bile vardır⁴³. Turalı boyu Türklerinin bir destanında ise, “**üç kişi rüya yarışı**” yapıyorlar⁴⁴.

16. “**Bir düşü üç defa görmek**”, o düşün gerçekliği üzerinde hiçbir kuşku bırakmamaktadır. Bunun için destanlarda, “**bir düşü üç kez görmek**” dileği yer almaktadır⁴⁵.

17. Koçun, Hakanının tahtına rüyada toslaması, yeni doğacak bir çocuğun büyüyerek, hakanı öldüreceğinin bir işareti olarak gözüküyor.

³⁷ Proben, III, s. 203/243: Sayın-Batur destanı.

³⁸ Proben, IV, s. 11/14: Baraba: Kargat Tereneleri.

³⁹ W. Eberhard, *Türkischer Volksmärchen*, Leiden, 1953. ss. 99, 133, 136.

⁴⁰ Proben, IV, s. 11/15: Baraba, bk. not. 38.

⁴¹ A. İnan, *Mahaleler*, s. 179. Krşl. not. 34.

⁴² Proben, IV, s. 203/243: *Boynum kara saç ile doldu*: (... *sela kara saç*).

⁴³ Proben, IV, s. 119/154: Er-Targın destanı: Eski Kazak.

⁴⁴ *“Ateşte (α çağalay) bir vaki'a (ia) gördüm! Denk, iki de kara (kara teng) gördüm! Bu rüyayı (tüş) yorumlayın (cora)!”* Kız, böyle diyor. Yorumcular: “*Halkın iyileri (cakşular), Manasını (maga) bilen bakalar, ak sakallı oğalar, baş sarıklı (malmalı) babalar*”, düşünüyorlar: Proben III, s. 102/130: Celkildek destanı.

⁴⁵ Proben, IV, s. 104/135: *Körgön tüş*: Turalı boyu.

18. “Yılan görme”: -1) “Mollaların şefi, ayağını suya sokuyor, büyük bir yılan gelerek ayağını sokuyor”⁴⁶. Bu düşünüyü yorumlayanlar, öğrencilerinin ise ya n edip, kendisini öldüreceklerini söylüyor⁴⁷. 2) Başka bir “ihtiyar da evinin dört köşesinde dört yılan görüyor”⁴⁸. - 3) Yine bir Kuzey destanında ise, “Bir yılan yolda bir yiğidin yolunu kesiyor”⁴⁹. Yılan ile ilgili düşlerin bütün, Türklerde kötü yorumlanır.

“Tüş yörüğü”, 11. yüzyılda, düşünürümü anlayışıyla söyleniyordu⁵⁰. Harizmşahlılar çağında ise, “tüşün yordı”, derlerdi⁵¹. Bu sırada Moğolcada da, yordu” karşılığı olarak, “yor-ba”, diyorlardı⁵². Kırgız Türkleri, yorum yerine, değişik olarak “coruu” derler⁵³. Rüya çeşitleri için de, Arapça ve Farsçadan gelen, arman ve kıyal (hayal), sözlerini kullanıyorlardı⁵⁴.

⁴⁶ Proben, IV. 247/307: Aksak Timur: Karagay Aul: “Düşünde tahtını (tağını) bir hoş tosladı (bir koçkar) süzüp...” Bu metinde, yorumcu için, “tüş yurauçı” deniyordu.

⁴⁷ Proben, IV. s. 121/154: Bilgin çocuk: (Oğugon bala). Bu kuzey Türkleri, mollaları sevmiyorlardı.

⁴⁸ Proben, IV. s. 120/156: Han, rüyayı yorumlayamayan bilekâr mollayı, öldürtüyor.

⁴⁹ Proben, IV. s. 11/15: “Ejiğimin altında (işiğim altında) bir sarı yılan, yoluma uzanıp, yattı”: Baraba-Kergat Türkleri.

⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 18. Kutadgu Bilig, 5996: “Ceceğördüğün rüyanın yorumu (tüşün-ke yörüğü) başka; gündüskî rüyanın yorumu başkadır...”

⁵¹ Zembşeri, Mukaddemet ül-Edeb, (Poppe yayını), s. 212 b.

⁵² Aynı eser, s. yer: Moğol dilinin en eski kaynağı olan Moğolların Gizli Tarihi içinde, bu sözü bulamadık.

⁵³ Yudahin, Kırgız Sözlüğü, (türkçe terc.), s. 225.

⁵⁴ Yudahin, aynı eser, s. 46, 47.

41. BÖLÜM

TÜRK MITOLOJİSİNDE BAZI MOTİFLER

(*Kader, kan, kazan, tarak, sabun, uyku, ölüm, dirilme*)

Bu kitap *Anadolulu* ile *Altay inanışları* arasında bir birliğin var olduğunu amacına yönelmiştir. *Anadolulu*’da doğmuş, yaşamış ve duymuş; *Altay* destanlarını da okumuş ve anlamaya çalışmış bir araştırmacı olarak, gördüğümüz her benzeyiş ve belgeyi, değerlendirmeye çalıştık. Şimdi bunlardan bir kaç tane daha sunalım:

TÜRKLERİN “KADER” ANLAYIŞI

Büyük devletler kurmuş olan Türklerde kader ve kısmet, kesin olarak belirlenmiştir. Hakanlar, “*Tanrı yarlıkadığı için*”, hakan olmuştur. Aynı zamanda hakanlar, “*ülüglü*”, yani (k i s m e t l i) kimselerdi. Ölüm ise, “*kergek bolur*”, yani (vâcib olur) da, öldürdü.

Kuzey Türk destanlarında ise, henüz gelişmemiş halk inanışları ağır basıyordu. İslâmiyet ile diğer dinlerin giremediği *Altay* destanlarında, “*Oğlanın eline kaderi, ak yazı ile, Tanrı tarafından yazılıyordu*...” Halbuki bizim kaderimiz, alnımıza yazılır. *Kırğız* Türklerinin bir destanında ise, “*Yiğidin ölümü, atının alnına yazılmış*”, imiş². *Turalı* boyunun bir destanında; “*Yiğid Kara Kükül’ün karşısına bir adam çıkıyor ve ondan soruyor: “Kara Kükül adlı bir genç varmış, benim kaderim (kastım) onu öldürmekmiş”, diyor. Bundan sonra aralarında vuruşma başlıyor*”. Aslında, insanların ruhu veya *ervahı* (*arbak*), çoğu zaman, bir eşyaya bağlı olarak kalıyor. *Anadolulu* masallarında da öyledir. “*Er Töştük’ün ruhu veya ölümü bir eğeye bağlıydı. Bunun için dev, bu eğeyi arıyor ve Er Töştük ile karısı da, eğeyi koruyorlardı*...”

Rüya ile *falda* kaderi görmek ise, biraz daha geç çağlarda başlıyordu. *Altın Ordu Hanı*’ “*Toktamış, kendisi ile ailesinin, Muradım tara-*

¹ Radlof, *Proben*..., I, s. 19. *Altay* destanından.

² *Proben*, III, s. 252/296: Birinci sahife numarası (s. 252), metne; ikincisi (s. 296) ise, tercümeyle aittir.

³ *Proben*, IV, s. 86/119. *Turalı* boyundan.

⁴ *Proben*, V, s. 504. *Manas* destanından.

fından öldürüleceğini, rüyada görmüştü⁵...” Rüyalarda ölüm değil de, daha çok iyi kaderler görülyordu. (Bk. Rüya).

TÜRK MİTOLOJİSİNDE ‘‘ K A N ’’

Ç i n g i z H a n , “*avucunda bir kan pıhtısı tutarak doğmuştu*”. Bu bir Türk geleneği değil; P. Pelliot’un da gösterdiği gibi, H i n t mitolojisinden gelen bir motifti. Ç i n g i z H a n ’dan gelen bu gelenek sonraki Türk destanlarında da devam etmiştir.

M a n a s H a n da “*avucunda kan tutarak doğmuştu*”. Böyle doğuşlar, yerli inanışlarla da renklenerek, “*elinde kan tutarak doğanlara, Kan-çora; kül tutarak doğanlara ise, K ü l - Ç . o r a adları*” verilmeğe, başlamıştı⁶ Eserimizin birinci cildinde bu konular üzerinde geniş olarak durulmuştur⁷. “*Kanlı el*” ile ilgili anlayışlar ise, daha başka mitolojik köklere dayanırlar⁸. *A n d* törenlerindeki kanlar ise bizi burada ilgilendirmemektedir. “*Çeliğe insan kanı ile su verme*” dileği ise, Türk mitolojisinin muhteşem bir motiftir⁹.

“*G ö z ü k a n l ı*” sözümüzün de kökleri çok eski Türk inanışlarına dayanır¹⁰. “*Kara kan*” sözünde, kanın rengi için niçin kara denmiştir? Bunun üzerinde de ayrıca durmuştuk¹¹. Bilindiği üzere Türklerde, “*hakanların adları ile kanları t a b u idi*”. Yani kanları akıtılamazdı. Eski Türklerde t a b u karşılığı olarak “*korıg*, yani “*koru* sözü kullanılırdı. *Ku z e y - T ü r k* destanlarında insanların “*topuklarını kızıl kana batırma*” gibi, gelenekleri de görüyoruz¹².

Ku z e y T ü r k l e r ’inde halk, zaman zaman mollalara karşı, cephe almışlardı. “*M o l l a l a r, kıskandıkları bir çocuğu kesmek istiyorlar; fakat bıçak kesmiyor. Bunun üzerine çocuk, -beni keserseniz kanım, toprakla karışır ve ondan yeni bir insan yaratılır ve sizi, öldürür diyor. Mollalar da bundan korkup, çocuğu kesemiyorlar*”¹³...” Halkın gelenekleri böylece İ s l â m i inanışlara üstün geliyordu. Türk k o z i n o g o n i ’sinde, “*Kan ırmağı*” da bir yer tutmaktadır. (B.bk.).

“*Ç o c u ğ u ö l d ü r m e y i p d e, başka bir kanlı gömlek götürme*” motifi, *A n a d o l u* masallarında da büyük bir yer tutar. Yabancı tesirlerin girme-

⁵ *Proben*, IV, s. 128/164. Altınordu geleneği.

⁶ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 498. *Manas* destanından.

⁷ Aynı eser, s. 516, 566.

⁸ Aynı eser, s. 500. Kâtu mana iledir.

⁹ Aynı eser, s. 330. Kılıca, kulluluk verme!

¹⁰ Aynı eser, 136. Bk. O ğ u z Kağan destanı.

¹¹ Aynı eser, s. 533. *K a n*, niçin “*kara*”?

¹² *Proben*, IV, s. 197/242.

¹³ *Proben*, IV, s. 120/156. *O m Tatarlarından*.

diği, bazı Altay destanlarında, “Bir baba küçük oğlunu, iki büyük oğluna öldürtmek istiyor; fakat iki büyük oğlan kardeşlerini öldürmeyip, gömleğini köpek kanına bulayıp, götürüyorlar”¹⁴..” Bu, çok değerli bir Türk masal motifidir.

“Kanlı kafir ili”, “kanlı su” gibi, Dede Korkut’un deyimlerini de unutmayalım. An d l a ş m a ’larda, Kırgız Türkleri, “Kurbanlık koyunun kanına el batırırılar”. An a d o l u da, “kan yalaşmak” hareketi de an d ve y e m i n i n , başka bir şeklidir. Fakat bu Türk gelenekleri içinde en eski ve görkemlisi, Ya k u t Türklerinde görülür: *Uşak olma ve uşaklık akdi*, *uşağın bendi parmağına, bıçakla bir işaret veya kertme yapması ile başlar*”. Bu konular üzerine, andlaşmalar ile ilgili bölümümüzde yeniden döneceğiz.

KAZAN VE TÜRK MİTOLOJİSİ

Kutlu kazanlar, mevki ve rütbe sembolü: Kazan, b a y v a n c ı Türklerde büyük bir rol oynar. Çok değerli bir eşyadır. Destanlarda, “altı ve yedi kulplu kazanlar”dan çok söz açılır. *Altaylar ın kuzeyindeki şamanlar dua ederken, büyük dağları sayarlar ve kutlu şeyler arasında, “Dokuz kulaklı tunç kazan”, yani (Toguz kulaktung küler kazan)ı da sıralarlar*¹⁵. Gü n e y e inildikçe bu kutlu kazanların kulakları yani k u l p l a r ı , 6 veya 7 ye düşer. M u r a d ı m destanında, “40 kulaklı kazanda oluşan kıımızdan”, söz açılır. Bazı Türk destanlarında, kazan yerine, “altı kulaklı oyman” da, denir¹⁶. *Oyman*, kazanın biraz daha küçüğü olsa gerektir. “Kazanın demir kulpunu tutma”, yani “temir çeçkini tuttu”, demek, bir kişiye bir toplulukta, bir hak ve mevki vermektir. *Kazancı* ise, a ş ç ı demektir. Fakat kazancı, a ş ç ı olduğu kadar, kazana sahip olan veya yemek kazanının muhafızı da, (Kesselhüter) demektir. Bu da topluluk içinde bir mevki ve rütbedir. H u n l a r d a n O r t a a ş y a ’da da, üç ayaklı birçok *kutlu kazanlar* bulunmaktadır.

TÜRK DESTANLARINDA ‘‘ TA R A K ’ ’

Rüyalar ile ilgili bölümümüzde, *saç dökülmesi* ile *saç taramanın* iyi yorumlanmadığı üzerinde durmuştuk. K ı r g ı z Türklerinin *Baksı* yani şamanlarının dualarında da, “*güneşte saç tarama*” diye bir öğüd görüyoruz¹⁷. Belki de bu ahlak ve edeb dolayısıyla yasak edilmişti. Saçını tarıyacaksan, evde ta-

¹⁴ *Proben*, I, s. 12, 31/59. Destan, göklerde geçer.

¹⁵ Prof. Abdulkadir İ n e n , *Şamanizm*, s. 125, satır: 15.

¹⁶ *Proben*, IV, s. 59/73.

¹⁷ *Proben*, III, s. 49. K ı r g ı z *baksı* dualarından.

ra, der gibi.. Yoksa destanlarda, "altın tarakla saç tarayan Han kızlarından" sık sık söz açılmaktadır¹⁸.

"Devlerin tarağını isteme" A n a d o l u masallarında da sık sık görülen bir motiftir: Ortaasya'da da, "Bir adamın küçük oğlu bir Hana oğulluk oluyor. Gezerken bir dalda iki altın yumurta görüyor. Bir ses ona, "eğer Altın tırnaklı Bey veya Han kızının (Pii-kıs) tarağını kendisine getirecek olursa, yumurtaları vereceğini söylüyor"¹⁹..." Yumurta yabancı; diğer motifler ise yerli gibi görünüyorlar.

"Tarakla orman yapma" motifi de, A n a d o l u ile O r t a ve K u z e y Türk destanlarının, en yaygın olarak görülen bir motifidir: "Dudar-Kız, kendini kovalayan devin önüne bir t a r a k atıyor ve devin önünde büyük bir orman oluyor"²⁰... Aynı motifi, A n a d o l u masallarında da sık sık görüyoruz²¹.

İnsan yağından s a b u n yapma

Bu, A n a d o l u masallarında çok yaygın olan bir motiftir. Bu inancı, K u z e y T ü r k destanlarında da görüyoruz: "Bir dev insanları toplayıp, zıندان attırıyor. İnsanların semizlerinden, s a b u n yaptırıyor"²².

TÜRK MİTOLOJİSİNDE "UYKU"

D e d e K o r k u t kitabında, O ğ u z 'un başına her tehlikenin uykudan geldiği söylenir. K u z e y Türk destanlarında ise, kutlu yiğitler uyuyarak, çabucak büyüyorlardı. Turalı Boyunun Kara-Kükül destanına göre, "Kara-Kükül, 14 yaşına kadar uyudu... Ondan sonra sahtiyan çizmesini (itiğ) giyindi ve 12 gün, 12 gece yürüdü... Evlendi ve karısı ile 7 gün, 7 gece yine uyudu... Bir ay, bir saat gibi geçti ...Kalktı, "Benim ömrüm savaşız, böyle yele, rüzgara gidiyor", diyerek savaşıcak bir alp aradı..." Aşıl destan, bu uzun uykulardan sonra başlamaktadır. Alpler uyudukça, güç kazanmış olmalıydılar²³.

TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE YİĞİTLİK DESTANLARINDA

Ö L Ü P - D İ R İ L M E

Bu konuda biz bilinenleri, yeniden yazacak değiliz. Türk mitolojisinde d i r i l m e , âdi ve sıradan insanlar için değil, daha çok alpler ve yiğitler için di-

¹⁸ Proben, III, s. 322/403. Türklerde, saç tarama ve örme, önemlidir.

¹⁹ Proben, IV, s. 3/5. Kırgız destanından.

²⁰ Proben, III, s. 317/382.

²¹ W. Eberhard, *Typen Türkischer Volksmärchen*, 168 vd.

²² Proben, IV, s. 92/119. Turalı boyundan.

²³ Proben, IV, s. 85/110 vd.

lenmiş ve istenmiştir. Atlar, savaşta ve uğraşta yiğitlerin en yakınlarıdır. Bunun için, ölen yiğidi, atı diriltir veya diriltmek için elinden gelen herşeyi yapardı. Yiğid ölürse, atı ile birlikte gömülmek ister. At uçar, düşmanı yok eder. Bazan da atın biri, sahibinin ölüsünü beklerken; diğeri de gider, gerekli ilacı getirir. Türk destanlarında bunlar, üzüntüler, ağlayışlar, sevgiler, arkadaşlıklar, dile getirilerek anlatılır:

Sabibini dirilten atlar: ‘‘Sun Sarı Alp gelip, bir yiğidin ülkesini alıyor. Yiğidin kız kardeşi, Sarı Alp’a, gönül veriyor. Kardeşini öldürmek için, yalandan hastalanıyor. İlaç olarak da, ‘‘Tanrının Gök Kuyrulu Kurt’’unun ciğerini, ilaç olarak istiyor. Kurtla oğlan vuruyorlar, kurt oğlanı yaralıyor; sonra da bir kör bıçakla kesiyor. Fakat at, oğlanı diriltiyor’’, Bundan sonra destan yine devam ediyor²⁴. Bu destan, içinde Türk gelenek ve inanışlarının, en güzellerini toplar.

Başka bir destanda da, ‘‘Yiğid yolda savaşıyor, yaralanıyor ve ölüyor. Atın biri, yiğidin başında bekliyor ve bekçilik yapıyor. Diğeri de, haberci olarak, yiğidin bir Han kızı olan karısına, haber veriyor. At ile Han kızını getiriyorlar ve yiğidi dirilterek eve dönüyorlar²⁵..’’

Manas destanının bir bölümü olan Er-Kökçe destanında ise, ‘‘at uçar ve savaşır. Savaşta Er-Kökçe ölür. Bunun üzerine atı uçar ve düşmanın demir evi’ni yıkar. Ondansonra da sahibini diriltir²⁶..’’ At, savaşta Türk yiğitlerinin en yakın arkadaşıdır. Aşağıda da göreceğimiz gibi Sayın Batır destanında yiğit, kendini atı ile birlikte gömdürüyordu.

Düşman gelince dirilme: Ölüm, Allahın emridir. Türk destanlarında, herkes ölümsüz değildir. Ancak yiğid, düşman geldi diye diriliyor, vazifesini yapıyor ve ondan sonra yine sonsuz ölüme kavuşuyordu: ‘‘Ködön Han, oğlunu bağlatmak için, bir ihtiyarı öldürüyor. İhtiyarın derisini yüzdürüyor ve ondan ip yaptırarak, oğlunu bağlatıyor. Bunu gören yiğid, kızıyor ve Ködön Han’ı öldürüyor. Ancak aldığı yaralarla, kendisi de ölüyor. Fakat bu sırada, ülkesine düşman gelince, diriliyor. Düşmanı yendikten sonra, yine sonsuz ölüme kavuşuyor²⁷..’’

Tarih ve efsane, Türk destanlarında çoğu zaman içiçe girmiştir. Kor-kunç Kalmak akınları, Ortaasya’daki Türk kavimlerini, korku ve dehşet içinde bırakmıştı. Sayın Batır, Kalmaklara karşı, Kıpçak Türkleri ile anlaşır: ‘‘Sayın Batır, Kalmak’larla savaşırken, ölür ve yine diri-

²⁴ Proben, III, s. 273/325. Kırgız destanından.

²⁵ Proben, IV, s. Proben, IV, s. 76/96. Baraba Tatarlarından.

²⁶ Proben, V, s. 100/128 Manas destanından.

²⁷ Proben, IV, s. 55/68.

lir. Zaman zaman a t i ve z i r h ı ile konuşur. Ayrıca Ta n r ı ona, savaşırken üstün bir güç verir²⁸..”

A k - K ü b e k destanında ise yiğid, belki de güç almak için, ‘ ‘A t i ile birlikte kendini mezara gömdürür ve bir hafta sonra, mezarı yeniden açtırıp çıkar..’ (Pb.4,152/192)’’. Aslında bu masal, çok mitolojik bir destandır.

‘ ‘G e y i ğ e i l a ç v e r m e ’ ’ de, Türk destan edebiyatının çok güzel motiflerinden biridir: ‘ ‘Bir geyik gelip, kötürüm yavrusu için, kimsesiz bir yiğidden i l a ç istiyor. Yiğid gezip, dolaşiyor, bu ilacı bularak, yavruyu iyileştiriyor²⁹...’ ’

Aslında Türk destanlarında ölümsüzlük yoktur. Ölüm, herkes için gerektir. Ancak bir savaş veya c i h â d ı tamamlamak için, ölüne bile dirilmek gerekli idi. Bunun örnekleri çoktur.

²⁸ Proben, IV, s. 213/253.

²⁹ Proben, IV, s. 78/98. O m Tatarlarından.

KISALTMALAR

AASF	Annales Academiæ Scientiarum Fennicæ.
ABAW	Abhandlungen d. Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
AM	Asia Major.
AUFA	Annales Universitatis Fennicæ Aboensis.
CA	Central Asiatic Journal.
DK	Dede Korkud.
DS	Derleme sözlüğü.
EO	Etnografiçeskoe obozrenie.
FUF	Finnisch-Ugrische Forschungen.
İZVSORGO	Izvestiya Vostočno-Sibirskago otdela Rusk. geogr. obşçestva.
JA	Journal Asiatique.
JS	Jivaya Starina.
DAN.-B	Doklady Akademii Nauk, ser. V.
KB	Kutadgu Bilig.
KCSA	Körösi Csoma Archivum.
MK	Mahmud Kaşgarî.
OZ	Ostasiatische Zeitschrift.
PB	Radlof, Proben.
SE	Sovetskaya etnografiya.
SPb	Senpetersburg.
SS	Sibirskiy sbornik.
TP	T'oung-pao.
TT	Türkische Turfan-Texte.
Ths-II	Thomsen-Stein-II.
TS	Tarama Sözlüğü.
UZKU	Uçeniya zapiski kazanskago Universiteta.
VDI	Vestnik drevney istorii.
Wb	Radlof, Wörterbuch.
YCPs	Yüan-ch'ao pi-shih (Moğolların gizli tarihi).
ZRGO	Zapiski Ruskago geografiçeskago obşçestva.
ZVSORGO	Zapiski Vostočno Sibirskago otdela Russkago arheografiçeskago obşçestva.

BİBLİYOGRAFYA

- Abu Hayyan, *Kitab ul-idrâk il-lisân ol-Atrâk*, A. Caferoğlu yay., İstanbul, 1931.
- Adrianov, A.V., *Putejestvie no Altay i za Sayani, v 1881 g.*, (ZRGO po otd. etn., XI), St. Pbg.
- Agapitov, N.N., ve Hangalov, M.N., *Şamanstvo u Buryat Irkutshoy gubernii* (IVORGO, XIV, 1-2). Irkutsk, 1883.
- Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, İstanbul, 1306.
- Anderson, Walter, *Nordasiatische Flutsagen*, Acta et commentationes Universitatis Dorpatensis, B. IV, 3. Dorpat, 1923.
- Anohin, A.V., *Şamanizm u Teleutov*, SJ, 1913, Nr. 253, Tomsk.
- , *Materiali po Şamansvu u Altaytsev*, SMAE, IV, Leningrad, 1924.
- , *Duşa i ce svojstva po predstavleniyu Teleutov*, SMAE, 1929, VIII.
- Anuçin, V.İ. *Oçerk Şamanstva u Yeniseyskih Ostyakov*, SMAE, II, 2.
- Arat, R. Rahmeti, *Gökien* (maddesi.) İ.A.
- Aristov, *Zametki ob etniçeskom sostave Tyurskih plemen i narodnostey*, JS, 1896, III-IV.
- Asım Efendi, Mütercim, *Burhan-ı katı*, İstanbul, 1335.
- , *Kamus tercümesi*, I-IV, İstanbul, 1305.
- Bang, W., *Vom köntürkischen zum osmanischen*, ABAW, 1917, s. 1-62; II-III, 1919, s. 1-79; IV, 1921, s. 1-26.
- , *Manichäische Hymnen*, Museon, 1925, 38, s. 1-55.
- , *Türkische Turfan-Texte*, I-VI, SPAW, Berlin, 1929-1931.
- , und Rachmati, G.R., *Die Legende von Oghuz-Kaghan*, Berlin, 1932; Türkçe tercümesi: *Oğuz-Kağan destanı*, İstanbul, 1936.
- , ve Rahmeti Arat, *Türlü cehennemler üzerine uygurca parçalar*, Türkiyat mecmuası, 1937, IV, s. 251-264.
- Banaarov, D., *Çernaya vera ili şamanstvo u Mongolov*, St. Pbg. 1891.
- Bartbold, W., *Ortoasya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927.
- Bazin, M., *Notes sur les mots "Oghuz" et "Türk"*, Oriens, 1953, VI, s. 315-322.
- Bergman, B., *Nomadische Streifereien unter den Kalmücken*, Riga, 1804-1805.
- Berngtam, A.N., *İstoriçeskaya provda v legendi ob Oğuz-Kağana*, CE, 1935, 6, s. 35 v.d.
- Bertels, *Kosmicheşik mift v gazeli Baba-Kâhi*, DAN-B., 1925, s. 43 v.d.
- Biçurin (Yakinev), N. Ya., *Sabraniya svedeniy o narodah..*, II, Moskova-Leingrad.
- Bogers, V.G., *The Chukches*, New York, 1904.
- Goodberg, Peter A., *Marginalia of the histories of the Northern dynasties*, HJAS, 1939, 4, s. 230-238.
- Böhtling, O., *Über die Jakutischen Sprache*, II, Leipzig.
- Budagov, Lazar, *Sraunitelny slovar Turetskho-Tatarski'h nareçiy*, I-II, St. Pbg., 1869-1871.
- Bundahisn, terc. F. Justi, Leipzig, 1861.
- Bretschneider, F., *Mediaeval researches from Eastern Asiatic sources*, I-II, London, 1910.
- Brockelmann, C., *Alturkestanische Volksweisheit*, OZ, 1920, s. 49-73.
- , *Mahmûd al-Kasgarî Darstellung des türkischen Verbalbaus*, KCA, 1921, s. 26-40.
- , *Alturkestanische Volkspoesie*. I, Asia (Probeband), 1923, s. 3-24; II, AM., 1924, s. 24-44.
- Caferoğlu, A., *Uygur sözlüğü*, İstanbul, 1934.

- Cahen, Cl., *Le Malik-nâme et l'histoire des origines Seljukides Oriens*, II, 1, s. 35-65.
- Castrén A.M., *Nordische Reisen und Forschungen*, I-IV, St. Pbg., 1853-1857.
- Cbavannes, E., *Le Nestorianisme et l'inscription de Kara-Balgasun*, JA, 1897, s. 43-85.
- _____, *Le cycle Turc de douze animaux*, TP, 1906, 74 s.
- _____, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. S., Pbg., 1903; Notes additionnelles, TP, 1904, s. 110, v.d..
- _____, et P. Pelliot, *Un traité Manichéen*, JA, 1913, s. 99-199, 261-383.
- Ch'i-tan kuo-chih, *Sao-yeh shan-fang* yayını.
- Chou-shu; Chou (M.S. 557-581) Sülâlesi tarîhi.
- Codex Comanicus: C. Geas Kuun, Pudapest, 1880. Ayrıca bk. Grönbech yayını.
- Le Coq. *Chuvstuanift*, Berlin, 1911.
- _____, *Türkische Monichaica aus Chotscho*, I-III, Berlin, 1912-1922.
- Culloch, J.A., *Encycl. o Religion and ethies*, VIII, s. 886 v.d.
- Cuveynî, Alâeddin Ata Melik, *Tarih-i cihangûza*, M. Kazvini yayını, I-III, GMS, Leiden, 1916.
- Dameyev, D.D., *Legenda o prishojdenii Şamanizma i podeniü volşebstva*, BS, Irkutsk, 1927, III-IV.
- Darmsteter, J., *Le Zend-Avesta*, I-III, Paris, 1892-1893.
- Dede Korkut Kitabı: 1) Kilişli Rifat Bey yayını, İstanbul, 1332. 2) Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, 1938. 3) E. Rossi yay., Vatikan, 1952. 4) M. Ergin yay., I-II, Ankara, 1958, 1963; I, Ankara, 1964.
- Derleme Dergisi, T.D.K., I-V: *Söz derleme dergisi*, Ankara, 1957.
- İbn Nevâdirî Ebûbekir, *Dürer ut-ticângurur ut-Tevarîh il-Esmân*, Süleymaniye, Damad İbrahim Paşa Ktp., Nr. 913.
- Direnkova, N.P., *Bear worship among Turkish tribes of Siberia*, Proceedings of the intern. congress of Americanists, 1928.
- _____, *Kult ognya u Altaysev i Teleut*, SMAE, VI, 1927.
- _____, *Polupeniya Şamanskogo dara po vozrenijam Turetskih plemen*, SMAE, 1030, IX.
- _____, *Ptiitsa v kosmogonicheskih predstavleniyah Turetskih plemen Sibiri*, Leningrad, 1931.
- Diosigi, V., *K voprazu o borbe Şamanov vobrazo jirotnih*, Acta Orientalia, 1952, II, 2-3, s. 305 v.d.
- Divacv, Ebubekir, A., *Baksı*, EO, 1907, s. 14 v.d.
- _____, *Zaklenanie i priziv vetra*, EO, 1910, Nr. 1-2.
- D'Ohaon, M., *L'histoire des Mongoles*, La Haye-Amsterdam, 1834-1835.
- Döner, O., *Über die Jenissei-Ostjaken und ihre Sprache*, JSFOu, 1930, XLIV, 2.
- _____, *Über sogdisch "Nom", "Gesets", und Samoyedisch "Nom", Himmel, Gott*, Helsinki, SO, 1925, I.
- Eberhard, W., *Çin'in Şimal komşuları*, Ankara, 1942.
- _____, *Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas*, Leiden, 1942.
- _____, *Lokat Kulturen im alten China*, Leiden, 1944.
- _____, *Şato Türklerinin kültürü hakkında*, Belleten, 1945.
- _____, *Das Toba-Reich Nordchinas*, Leiden, 1949.
- _____, *Typen türkischer Volksmärchen*, Wiesbaden, 1953.
- Ebül-Gasî Bahadır Han, *Histoire des Mongoles et des Tartares*, publié par Baron desmaisons, St. Pbg., 1874.
- _____, *Şecere-i Terâkime*, Fotokopi, İstanbul, 1937.
- _____, *Şecere-i Terâkime*, Yayınlayan: A.N. Kononov, Mosk. -Leningr., 1958.
- Edgür, Rıdvan Nafiz, *Oğuz destanından bir parça*, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnogrfya dergisi, II, s. 243-249.
- Erzi, Adnan S., *Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu tarihi hakkında araştırmalar*, Belleten, 70, s. 190 v.d.
- Gabain, A.v., *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüentangs*, V. Kap., SBAW, 1935, s. 151-180; 1938, s. 371-415.
- _____, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1941.
- Galean-Gombboyev, *O drevnih mongolskih obuçayah i suveriyah*, ZAO, 1859. XIII.

- Gerdizi: Yayınlayan, W. Barthold, *Otcet o poezdke Sredney Azii*, St. Pbg., 1897.
- Georgi, G.J., *Bemerkungen auf einer Reise im Russischen Reiche*, St. Pbg., 1775.
- Corabov, N., *Jurjung-Uolan*, IVSORGO, Irkutsk, XV, 5-6, 1885.
- , *Materiali dlya izučeniye Şamanstva v Sibiri*, IVSORGO, XIII, 3, 1883.
- Granet, M., *La pentéte Chinoise*, Paris, 1934.
- De Groot, J.J.M., *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin-Leipzig, 1921.
- , *Die Westlande Chinas*, Berl. Leipzig, 1926.
- Grumm-Grcimailo, *Zapadnaya Mongoliya i Uriyankhaiskiy kray*, 1-III, St. Pbg., 1914-1930.
- Gölpınarlı, A., *Pir Sultan Abdal*, İstanbul, 1943.
- , *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul, 1961.
- , *Hacı Bektaş vîlâyetnâmesi*, İstanbul, 1962.
- Gökay, Orhan Şaik, *Han-nâme, Necati Lugal Armağanı*, Ankara, 1968, s. 315 v.d.
- Haenisch, E., *Seheime Geschichte der Mongolen*, 1-III, Leipzig, 1939.
- Hamilton, J., *Les Ouigours à l'époque des Cing Dynasties*, Paris, 1955.
- , *Toquz-Oghuz et On-Uygur*, JA, 1062, s. 23-63.
- Hangalov, M.N., *Novye materialy o Şamanste u Buryat*, ZVSORGO, Irkutsk, 1890, II, 2.
- Hansen, O., *Zur Sogdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Kara-Balgasun*, JSFu, 1930, XLIV, 2.
- Hermann, A., *Die älteste türkische Weltkarte (1076 n. Chr.) İmago Mundi*, 1935.
- Hirth, F., *Hunnensforschungen*, KSz, 2, s. 81-91.
- , *The story of Chang K'ien*, JAOS, 1917, s. 89-152.
- de Harles, Ch., *La religion national des Tartares Orientaux*, Paris, 1887.
- Harva, U., *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*, Helsinki, 1938, Bk. U.
- Holmberg, U., *Der Baum des Lebens*, AASF, 1922, XVI.
- , *Siberian mythology*, Boston, 1927.
- , *The Shaman costume and its significance*, AUSA, 1922, I, 1.
- Houtema, M. Th., *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden, 1894.
- , *WZKM*, II, 1888, s. 221-226.
- Hudûd al-'alam*, terc. V. Minorsky, London, 1937.
- Hudyakov, I. A., *Verhoyanskiy sbornik*, ZVSORGO, I, 3, Irkutsk, 1890.
- İliminskiy, N. N., *Rabguzî, Kıssas ül-Enbiya*, Kazan, 1859.
- İnan, Abdulkadir, *Orun ve ülüğ meselesi*, Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası, 1931, s. 121-133.
- , *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968.
- , *Al ruhü hakkında; Türk mitolojisinde zerir bir ruh*, T. Tarih, Ark. ve Etnografya dergisi, 1933, I.
- , *Altayda Pasırık hafriyatında çıkarılan atlar...* T. Tarih Kongresi, İstanbul, 1943.
- , *Yakut Şamanismindeki "İj-Kul"*, Türkiyat Mecmuası, 1943, 3.
- , *Tarihde ve bugün Şamanizm*, Ankara, 1945.
- , *Müslüman Türklerde Şamanizm kalıntıları*, İlahiyat Fak. Mecm., 1952, 4.
- İnostrantsev, K. A., *Korkud v istorii i legenda*, ZVO, 1911, 20, 1.
- , *Nesholko slov o verovaniiyah drevnih Turok* SMAE, 1918, V, 1.
- İonov, V. M., *duh-hozoyain İesa u Yakutov* SMAE, 1916, IV, 1.
- , *K voprosu ob izučeniı dokristianskih verovaniy Yakutov*, SMAE, 1918, V, 1.
- , *Orel po vozsr. Yakutov*, SMAE, 1910, I, 16.
- , *Medved po vozsr. Yakutov*, JS, 1915, 3.
- İvanov, S. V., *Materialy po izobrazitelnomu İslustvu narodov Sibiri (XIX-XX v.)*, Moskova, 1954.
- Jirmunskiy, V. M., *Sir-Derya boyunda Oğuzlara dair izler*, Terc., I. Kaynak, Belleten 26, 99, s. 471-483.
- , *Manas*, Moskova, 1960.
- Jitetskiy, I. A., *Oşerki bita Astrahanskih Kalmukov*, Mosk., 1893.

- Jochelson, V., *Kumis festivals of the Yalast*, ... New York, 1900.
- Julien, St., *Documents historique sur les Tou-kioue (Turcs)*, JA, 1864, s. 325 v.d.
- Kagarov, E. G., *Mongolskie "Obo" i ih etnograf, eskie paralleli*, SMAE. 1927, VI.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Haremgahlar Devleti*, Ankara, 1956.
- , *Selçuk'un oğulları ve torunları*, *Türkiyat Mecmuası*, XIII, s. 117-130.
- Karaban, Abdulkadir, *İslamiyette 40 adedi halında*, İst. Üniv. Edebiyat Fak. Dergisi 1951, 4, 3.
- Karunovskaya, L. E., *İz Altayskih verovaniy i obryadov*, ... SMAE, 1927, VI.
- Karjalainen, K. F., *Die Religion der Jugra-Völker*, FFC, Nr. 41, 44, 63, Porvoo, 1918.
- Kasgarî, Mahmûd, 1) Kiliîlî Rifat Bey yayını, İstanbul, 1333. 2) C. Brockelman *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmûd al-Kasgarîs*, Leipzig, 1928. 3) B. Atalay terc., I-IV, Ankara, 1941-43.
- Katanov, N. F. *Otçet o poyezdke 1896 g. v Minusinkiy okrug*, UZKU, Kazan, 1897.
- , *Skazoniya i legendy Minusinskih Tatar*, SS, 1887.
- , *Ukaziel sobstvennih imen*, St. Pbg., 1888.
- , *Über die bestatungsgebräuche bei den Türkstämmen.*, KSz, 1900, 1.
- Klaproth, J. *Über die sprache und Schrift der Uiguren*, Paris, 1820.
- Klementz, D. A. *Neskolko ebrazov bubnov minusinskih inorodsev*, ZYSORGO, 1890, II, 2.
- , *Buryat*, *Encyclopaedia of religion and ethics*, III, s. 1-16.
- Koblov, J., *Mifologiya Kazanskih Tatar*, Kazan, 1910.
- Kohn, A., *Die Karogassen des kleinen Altaigebirges*, Globus, 1873, XXIV.
- Kononov, A.N., *Rodoslovnaya Turkmen (Şecere-i Terrâkime)*, Mœk. Leningrad, 1958.
- Köprülü, M.F., *Türk edebiyatında ilk mütesavvifler*, İstanbul, 1919.
- , *Bemerkungen zur Religionsgeschichte Kleinasiens*. *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, Wien, 1921-1922, 20 s.
- , *Anatolische Dichter in der Seldschukenzeit*, I. Şeyyad Hamza, KCA, 1920, 8 s.
- , *Les origines du Bektachisme: Essai sur le development historique de l'hétérodoxie*
- , *Musulmane en Asie Mineure*. Paris, 1926, 25 s.
- , *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1928.
- , *Influence du Chamanisme Turco-Mongol sur les ordres mystiques Musulmans*. İstanbul, 1929.
- , *Erzurumlu Emrah*, İstanbul, 1929.
- , *Cevheri*, İstanbul, 1929.
- , *Kaykçı Kul Mustafa ve Genç Osman vakası*, İstanbul, 1930.
- , *Altın küpeli Oğuz Begleri*, *Azerbaycan yurt bilgisi*, 1932, II, s. 10-21.
- , *Ozan*, *Azerbaycan yurt bilg.*, 1932, II, s. 133-140.
- , *Arslan, âsa, Kalaç maddeleri*, İst. Ansiklopedisi.
- Krotkov, N., *Kratkiya zametki o sovremennem sostoyanii Şamanstva u Sibo*, *Jivučih v İliyskov oblasti Tarbagatae*, St. Pbg., 1912.
- Kutagu-Bilig, R. Rahmeti Arat yayını, I, İstanbul, 1947. Bk. W. Radlof.
- Landşev, S., *Kosmologiya i feogoniya Altaysev yazıçnıkov*, PS, Kazan. 1886.
- Lauffer, B., *Sino-Iranica*, Chicago, 1920.
- , *Zur buddhistischen Literatur der Uiguren*, TP, 1907, 21s.
- , *der Cyclus der 12 Tiere auf einem altturkestanischen Teppich*, TP, 1909, 17.
- , *Jade*, Chicago, 1912.
- , *Chinese clay figures*, Chicago, 1915.
- Lehtisalo, *Entwurf einer Mythologie der Jurak-Samoyeden*, MSFOu, 1927, LIII.
- Levşin, A., *Opisanie Kirgiz-Kaysakih ord i stepy*, St. Pbg., 1833.
- Liao-shih; Liao Sülâlesi (M.S. 907-1119) resmî tarihi.
- Liu Mau-tsai, *die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kü)*, II-11, Wiesbaden. 1958.
- Malov, S.E., *Nesholko slov o Şamanstve u Turetskago naseleniya Kusnetskago yezda Tomskoy gubernii*, JS, 1909, II-III.

- _____, *Ostatiği Şamanstva u Jeltih Uygurov*, JS. 1912.
- _____, *Şamanstvo u Sırtov Vostočnogo Turkestane*, SMAE. 1918, V, 1.
- Marquart, J., *Guncain's Bericht über die Bekehrung der Uiguren*, SBAAW, 1912, s. 486-502.
- Maynagaşev, S.D., *Zagrobnaia jizn po predstav. Turetskih plemen Minusinskago kraja*, JS, 1915.
- _____, *Jertvoprinoşenie nebu u Beltirov*, SMAE. 1916, III.
- Middendorf, A. Th. v., *Reisen in den äussersten Norden und Osten Sibiriens*, I-IV, St. Pbg., 1851-1875.
- Mogolların gıslı tarihi*, A. Temir terc., Ankara, 1948.
- Munkacı, B., *Der Kaukasus und Ural als "Gürtel der Erde"*, KSz, 1900, 1.
- _____, *Die Weltgetheiten*, KSz, IX.
- Müller, F. W. K., *Uigurica*, I-IV, Berlin, 1909-1931.
- _____, *Der Hofstaat eines Uiguren-Königs*, Festschrift für V. Thomsen, Leipzig, 1912, s. 207 v.d.
- Nemeth, Gyula, *Atıla ve Hunlar*, terc. Ş. Baştaş, İstanbul, 1962.
- Odoric de Pardenon, *Les voyages XIe siècle du...* Odoric de Pardenon, yay, H. Cordier, Paris. 1891.
- Orkun, H. N., *Oğuzlar dair*, Ankara, 1935.
- _____, *Eski Türk yazıtları*, I-IV, İstanbul, 1936-1941.
- Ostroskiy, P. *Etnografikazkie zametki, o Tyurkah Minusinskago kraja*, JS. 1896, 2-4.
- Ögel, B., *Uygurların menşesi efsanesi*, Dil ve T.C. Fak. Dergisi 1947.
- _____, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I.*
- _____, *Doğu Göktürkleri hakkında notlar*, Belleten, 1957.
- _____, *Türk kültür tarihi*, Ankara, 1962.
- _____, *Türk Mitolojisi I.*
- _____, *Sino-Turcica*, Tai-Pei, 1964.
- Önder, Mehmet, *Anadolu efsaneleri*, Ankara, 1966.
- Pallas, P.S., *Reise durch verschiedenen Provinzen des russischen Reiches*, I-III, St. Pbg., 1776.
- _____, *Sammlungen hist. Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften*, I-II, St. Pbg., 1776-1801.
- Patkanov, S. *Die İrtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie*, I-II, St. Pbg., 1897.
- Pekarskiy, E. K., *Slovar Yakutskogo yazıka*, I-III, St. Pbg., 1907-1927; *Yakut sözlüğü*, I, Ankara, 1945.
- Pelliot, Paul, et Chavannes, E., *Un traité Mani héen retrouvé en Chine*, JA, 1912-13, s. 360 v.d.
- Pelliot, P., *L'origine de T'ou-kiue, noms Chinois des Turcs*, TP, 1915, 5a.
- _____, *A propos des Comans*, JA, 1920, s. 125-185.
- _____, *Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale*, TP, 1930, s. 12-56.
- _____, *Sur la légende d'Ughuz Khan en écriture Ouigoure*, TP, 1930, s. 247-353.
- _____, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris, 1949.
- _____, *Histoire secrète des Mongols*, Paris, 1949.
- _____, *Histoire des campagnes de Gengis-Khan*, Paris, 1950.
- Plano Carpini, *Reise*, F. Rische terc., Leipzig, 1930.
- Poppe, N. N., *Mongolskiy slovar Mukaddimat al-Adab, Zamahşari*, I-II, Mosk.-Leningrad. 1938-1939.
- Potanin, G. N., *Oşerki severo-zapadnoy Mongolii*, I-IV, St. Pbg., 1887-1883.
- Potapov, L., *Kult gor na Altaye*, SE, 1946, 2.
- Priklonskiy, V. L. *Tri goda v Yakutskoy oblasti*, JS, 1890-91.
- Radlof, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, I-IV, St. Pbg., 1893-1911.
- _____, *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens*, I-IX, St. Pbg.
- _____, *K voprost ob Uigurah*, Prilojenie k LXXII tomu, Zapisk Imp. Akademii Nauk, St. Pbg., 1893, nr. 2.
- _____, *Das Kudatku-Bilik*, H-II, St. Pbg., 1900-1910.
- _____, *Sibirya'dan*, terc. A. A. Temir, I-II, 1964.
- Ramstedt, G. J., *Kalmakisches Wörterbuch*, Helsinki, 1935.
- Räsänen, Marttu, *Regenbogen-Himmelsbrücke*, Studia Orientalia, Helsinki, 1950, s. 1-15.

- Reşidüddin: 1) Topkapı Sarayı, Hazine, nr. 1653, Yazılış tarihi: 714 (1314). 2) Tpk., Hazine, nr. 1654, yazılış tarihi: 717 (1317). 3) Tpk., III. Ahmed ktp., nr. 2935, Tpk., Hazine, nr. 1654, yazılış tarihi: 717 (1317). 3) Tpk., III. Ahmed ktp., nr. 2935, yap. 309-324. Yayılanmamış metinler:
- 1) Berezin, Sbornik letopisey, Trudı VOİRAO, V, 1858; VII, 1861.
 - 2) Berezin, İstoriya Çingiz-Hana..., Trudı VOİRAO, XIII, 1868.
 - 3) Berezin, İst. Çingiz-Hana • vezgestviya, aynı yer, XV, 1888.
 - 4) E. Blochet, GMS, I-II, 1910-11.
- Rıza-Nour, *Şaghous-namé (Épopée turque)*, İskenderiye, 1928.
- Röheim, *Hungarian mythology*, New York, 1954.
- Rudenko, S.İ., *İskustvo Altaya i Peredney Asii*, Moskova, 1961.
- _____, *Kultura naseleniya na gorn. Altaya*, Mosk., 1961.
- Sadeddin Nüzhet, *Bektaşî gairleri*, İstanbul, 1930.
- Schiefner, A., *Heldensagen der Minusinskischen Tataren*, St. Pbg., 1859.
- Schlegel, G., *Tögin und Töre*, TP. VII, 5s.
- Seraşevakiy, *Yakutı*, St. Pbg., 1896.
- Sinor, D., *Oğuz Kağan destanı üzerinde bazı mülâhazalar*, Türk dili ve edebiyatı dergisi, 1950, 4, s. 1 vd.
- Skazaniya Buryat*, İrkutsk, 1890.
- Stein, Rölj., *Leao-tche*, TP, 1939, 35, s. 1-154.
- Sternberg, L., *Kult Orla u Sibirskih narodov*, SMAE, 1925, V, 2.
- Strahlenberg, Ph. J., *Das Nord und östliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm, 1730.
- Sui-shu*; Sui Sülâlesi (M.S. 580-618) resmî tarihi.
- Sümer, Faruk, *X. Yüzyılda Oğuzlar*, D.T. Coğ. Fak. dergisi, XVI, s. 144 vd.
- _____, *Oğuzlara ait destan mahiyetde eserler*, D.T. Coğ. Fak. dergisi, 1959, 17, s. 359-421.
- _____, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara, 1967.
- Şaşkov, S., *Samanstvo u Sibiri*, ZRGO, 1864, 2.
- Şçukin, N., *Poyezdka v Yakutsk*, St. Pbg., 1844.
- Şerbak, A.M., *Şüz-nâme*, Moskova, 1959.
- Tang-shu*: Tang Sülâlesi (M.S. 618-905) resmî tarihi.
- Thomsen, Vilb., *İnscriptions de L'Orkhon*, Helsinki, 1896.
- _____, *Turcica*, Helsinki, 1916.
- Togen, Zeki Velidi, *İbn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939.
- _____, *Türk ili haritası ve ona ait imâhlar*, İstanbul, 1943.
- _____, *Umumi Türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946.
- Taran, Osman, *Eski Türklerde olan hukuki bir sembol olarak kullanılması*, Belleten, 35, s. 305-318.
- _____, *Türk cihân hakimiyeti mefkûresi tarihi*, İstanbul, 1969.
- Ülkütaşır, M. Şakir, *Türklerde ağaç kültü*, Türk halk bilgisine ait araştırmalar, İstanbul, 1938.
- Vambéry, H., *Die Primitiue Kultur des Turko-Tatarischen Volkes*, Leipzig, 1879
- Vasilyev, V.N., *İzobrajeniya Dalgana-Yakutskih duhov kak atributı Şamanstva*, JS, 1909.
- Verbitsekiy, V.I., *Altayskie inorodzu*, Moskova, 1893.
- Wittfogel, K., *History of Chinese society: Liao (907-1125)*, Philadelphia, 1949.
- Yalkın (Yalman), A. Rıza, *Cemta Türkmen Öymakları, I-II*, Ank. 1977.
- Yezdi, Şeref ud-din Ali, *Zafernâme*, I-II, Calcutta, 1887-1888.
- Yudshin, Kırgız sözlüğü, terc. A. Taymas, Ankara-İst., 1945-1948; Rusçası: Moskova, 1940.
- Zelenin, D., *Kult ongonov v Sibiri*, Moskova, 1936.

GENEL DİZİN*

— A —

- A.F. Karamanlıoğlu: 178
 Abakan: 384, 435, 438, 458, 502, 527
 Abakan Dağı: 456, 457
 Abakan Irmağı: 384
 Abakan Tatarları: 384, 461, 462
 Abakan Türkleri: 481
 Abdal Musa: 384, 389, 462
 Abdulkadir Geylanî: 73, 129
 Abdulkadir İnan: 15, 33, 34, 66, 68, 103, 104, 111, 126, 133, 136, 175, 231-234, 276, 283, 296, 304, 312, 316, 322, 327, 328, 330, 342, 358, 359, 378, 406, 430, 439, 449, 456, 463-465, 469-472, 479, 480, 482, 489, 495-497, 506, 511, 516, 519, 547
 Abılay Han: 23, 136, 195
 Aç Budan: 470
 Adem (hz.): 137, 138, 145, 482
 Adil Sultan Destanı: 99
 Afrasiyab (bak. *Efrasyab*): 47, 57, 58, 375
 Agay Han: 69
 Ağ Melik Çeşme: 49, 360
 Ağaç Eriler: 467
 Ağaç Hakan: 482
 Ağlağan: 446
 Ağlıs: 504
 Ağrı: 364
 Ağzı ateşli: 7
 Ahmed Dâi: 383
 Ahmed Paşa Divanı: 360
 Ahmed Temir: 576
 Ahmet Vefik Paşa: 159, 214, 230, 252, 309
 Ahmet Yesevi: 469
 Ahmet Yaşar Ocak: 496, 497
 Ak Boz At: 518, 519, 530
 Ak Boz (Kuba-ak) Sıradağları: 435
 Ak Burşun: 24
 Ak Cabuz: 440
 Ak Dağı: 430, 431, 434, 460, 461
 Ak Deniz: 21, 365, 434, 436, 500
 Ak Ev: 28
 Ak Han: 8, 15, 18, 90, 97, 140, 150, 233, 431, 434, 461
 Ak Kavak Kızı: 476
 Ak Köbük (bak. *Ak Köpük*): 39, 83, 128, 486
 Ak Köbük masalı: 2, 35, 490, 588
 Ak Köpük: 4, 7, 10, 11, 16, 22
 Ak Kökül: 12
 Ak Kuş: 552
 Ak Oğlan: 483
 Ak Sakallı: 5, 6, 14, 15, 17, 19, 479, 482
 Ak Saray: 28
 Ak Saykal Hatun: 511
 Ak Yayı: 524
 Ak Yılan: 568
 Ak ve Gök Burşun: 32
 Ak ve Gök Deniz: 434
 Ak İdil (karş. İtil): 388
 Al Bastı: 487, 514, 516, 517, 564, 565
 Al Börü: 487
 Al Butuk: 4
 Al Karısı: 514
 Ala Geyik: 21
 Ala Yığaç: 487
 Alaca İnek: 536
 Aladağlar: 362, 438, 442, 444, 454, 455, 457, 477
 Alakuş Teğın: 131
 Alan Kova: 194, 201, 202
 Alangova: 92
 Alapınar: 362
 Alaska: 197
 Algazar: 19, 21, 22
 Alın Taycı: 15
 Alın Taycı destanı: 15
 Ali (hz.): 14, 135, 160, 163, 170, 182
 Ali Han: 16
 Ali Rıza Yalgın: 65, 106, 107, 361, 362, 476, 477, 511, 519, 528
 Ali Şir Nevai: 259

* Genel Dizin'de italik olanlar özel isimleri, siyah olanlar destani isimleri normal olanlar ise diğerlerini ifade etmektedir.

- Alkış: 516
 Alma Ata: 474
 Almalığ: 474
 Alman Bet: 6, 150, 432, 436, 470
 Almoş, Macar Kralı: 382
 Alın Beşik At: 26
 Alp Coloy: 470
 Alp Er Tonga: 58, 60, 62, 63, 241
 Alp Er Tonga Efsanesi: 535
 Alp Eren: 49
 Alp Kara Kuş: 404
 Alp Oruz (bak. Uruz): 38, 43, 47
 Alp Rüstem: 52
 Altain Sayın Süme: 25
 Altay Dağları: 190, 273, 275, 363, 430, 435, 439, 449, 486
 Altay Türk Destanları: 3, 8, 10, 12, 14, 22, 26, 29, 102, 108, 213, 215
 Altay Türkleri: 3, 14, 134, 136, 154, 165, 174, 185, 189, 190, 198, 199, 200, 205, 208, 210, 214, 230, 249, 251, 255, 257, 269, 282, 291, 294, 305, 322, 336, 342, 365, 404, 421, 450, 459, 482, 504, 512, 515, 517
 Altaylar: 90, 96, 97, 115, 126, 132, 145, 147, 160, 164, 179, 180, 203, 209, 212, 223, 248, 252, 290, 292, 293, 296, 312, 318, 354, 359, 384, 389, 405, 417, 436-438, 441, 457, 460, 461-463, 467, 477, 484, 489, 502, 508, 509, 532, 538
 Altın Arığ: 18
 Altın Bel Han: 114, 194, 195
 Altın Dağ: 430, 433, 461, 463, 579
 Altın Kan: 461
 Altın Taycı: 97
 Altın Taycı Masalı: 3
 Altın Tırnaklı Bey: 586
 Altın Yış: 370
 Altınordu: 89, 583
 Amerika: 198, 289, 303
 Amu Derya: 369
 Ana Ata: 173, 207
 Ana Hatun (ebe hatun): 505
 Ana Solm: 7
 Anadolu: 1, 3, 18, 26 ve hemen her sayfada
 Anadolu masalları: 1, 3, 11, 17, 21, 66, 67, 69, 70, 85, 115, 136, 167, 194, 329, 437
 Anadolu Selçuklular: 58
 Anadolu Türkleri: 209, 224, 225, 262
 Anı Subı (Suyu): 319, 372
 Anıt Suyu: 381
 Anka Kuşu: 29, 179, 571
 Ankara: 66, 74, 359, 476
 Anohin: 231, 296, 479, 486, 487, 510
 Antalya: 469, 471
 Arab: 383, 371, 425, 428, 522, 531
 Arab.Sami mitolojisi: 539
 Aral Gölü: 358
 Ararat: 464
 Arat denizi, ... balığı: 249
 Arçalı Mezar: 470
 Argun Han: 470
 Arkar Baş: 370
 Arkuru: 454
 Arslan: 578
 Aru Beli: 443, 445
 Aruu Körmös: 486
 Asura: 228
 Asya: 128, 174, 210, 228, 504, 515, 520, 522
 Aşık Hasan: 148, 382
 Aşık Kamber: 550
 Aşut: 436, 452
 Ata Korkut Evliya (bak. Korkut Ata): 363
 Atça Köyü: 66
 Ateş Ana (bak. Ot Ene): 504
 Ateş Dağı: 500
 Ateş Denizi: 402
 Ateş Tanrısı: 497
 Atkanovien: 177
 Attila: 222
 Aul Köyü: 135
 Aurel Stein: 325
 Avrupa: 171, 197, 206, 221, 229, 517, 523
 Avustralya: 464
 Avuz: 8, 9
 Ay Arığ: 235
 Ay Ata: 187
 Ay Atam: 200
 Ay Dede: 198
 Ay Han: 86, 146, 153, 192, 200, 386, 401
 Ay Koca: 90, 97
 Ay Köli: 411
 Ay Mangus: 97, 479
 Ay Mergen: 83
 Ayaz Hakın: 523, 530
 Ayva Hatun: 201
 Aygır Gölleri: 569
 Aygır Gözler Suyu: 381
 Ayguç: 11
 Ayı Töşen: 179
 Ayna Han: 85, 86, 166, 402, 500
 Ayran Pınarı: 362
 Ayşe: 343
 Ayşe-Fatma soyu: 508
 Azerbaycan: 374
 Azeri Türkleri: 364, 460
 Azmi Baba: 148, 174
 Azrail: 72-74, 339, 445, 453, 483

— B —

- Babai Omar: 94, 99
 Babalık hakkı: 25
 Babil: 464
 Babür: 92, 577
 Bakır dağ: 102, 433-435
 Bakı Baba: 94
 Bakılar: 266
 Balasagun: 57
 Balçuna Irmağı: 383
 Baldırşad: 50
 Balıklı İrmak: 375
 Baltuk Denizi: 173, 520
 Banısı Beyrek (bak. Beyrek): 102, 454
 Banu Çiçek: 85, 102, 105, 349, 451
 Banzarov: 497, 498, 515, 522, 524
 Bar Köli: 134
 Baraba Om: 388, 523
 Baraba Om Kazakları: 386
 Baraba Om Türkleri: 103, 116, 135, 193, 527, 558
 Baruk Baba: 177
 Barthold: 423, 470, 471
 Basat: 40, 50, 65, 345, 351, 447, 485, 491, 492, 567
 Başkurt Türkleri: 113, 118, 120, 126, 175, 327, 331
 Başkurtlar: 283, 521
 Batı Denizi: 418
 Batı Göktürkleri: 163
 Batı Sibiryaya: 290, 387, 436
 Batı Türkistan: 61, 368, 369
 Batlamyus: 155
 Bay Ağaç: 479
 Bay Böre: 50, 400
 Bay Kayın: 479
 Bay Kayın (bak. Bay Kayın): 478
 Bay Kürmüs: 486
 Bay Terek (bak. Dünya Ağacı): 21, 403, 477, 478, 483, 484, 553
 Bay Ülgen (bak. Ülgen): 461, 463
 Bay Yığaç: 479
 Bayan Aul: 35
 Bayan Çur Kağan: 317, 319, 370, 471, 423
 Bayat Boyu: 14, 98
 Bayburt: 39
 Bayburt Hisarı: k50
 Bayındır Han: 38, 42, 43, 46, 349-351, 441, 444, 454, 491, 492, 573
 Baykal Gölü: 185, 284, 302, 467, 500, 505, 557
 Baylı: 195
 Bay Barı: 50
 Beg Beyrek (bak. Beyrek): 38, 39, 85
 Bek Azıl: 266, 438
 Bek Rrii: 266
 Bek Tāv (karş. Beg-dağ): 438
 Bek Tora: 68, 69
 Bektaşiler: 139, 237, 460
 Beltir Türkleri: 461, 497, 531
 Benegit Boz: 476
 Bering: 185, 197, 290
 Berit Dağ: 362
 Besim Atalay: 79, 136, 156, 374, 417, 420
 Betzen: 62
 Bey Oğlu Mirza: 135, 139, 555
 Beyböyrek (bak. Beyrek): 476
 Beygu: 129, 131
 Beyrek: 50, 101, 105, 319, 329, 346, 347, 350, 351, 359, 360, 361, 441, 453, 468, 469, 476, 491, 521, 555
 Beyza: 57
 Bilge Beg: 407
 Bilge Kağan: 28, 230
 Bilge Kağan Yazıtı: 323, 325, 369, 370
 Bilge Tonyukuk (bak. Tonyukuk): 370
 Bilge Tonyukuk Yazıtı: 371
 Binboğa Dağları: 477, 552
 Binboğa Türkmenleri: 106
 Binboğa Yaylaları: 362, 363
 Bizans: 163, 244, 522
 Bogdo-ola (Tanrıkut Dağı): 439
 Boğa Neyan: 537
 Boğaç Han: 32
 Bolçu Irmağı: 370
 Borkuein Tögüm: 281
 Bönnavi: 163, 232
 Boşintoy: 184
 Boz Aygırlı Bamsı Beyrek: 98
 Boz Geyik dede: 107, 108
 Boz Kırak: 470
 Boz Monay: 93, 532
 Bozgeyikli: 107
 Bozgeyikli Deli Ahmed: 108
 Bozok boyları: 158
 Bögü Han: 60
 Bögü Kağan: 431, 466
 Bögü Tekin: 466
 Böhtling: 483
 Böklü Kağan: 467, 489
 Brockelman: 79, 182, 210, 218, 296, 374, 416, 420, 421, 428, 429, 473
 Buççu: 330
 Buda: 426, 462
 Buda dini: 189, 238, 404, 405
 Buğra Han: 47
 Buhana Zada: 302
 Buhara Hanları: 57, 195
 Buhtınası: 62

Bujin Pehlivan: 60
Bulgar Dağı: 439, 440, 528
Bulgar Denizi: 373
Bumın Kağan: 145, 250
Buret: 498
Burkan Kaldun dağı: 112, 456, 463
Burla Hatun: 546
Buryat Moğalları: 165, 210, 269, 301, 500, 504, 517, 522, 537, 538, 546
Buryatlar: 184, 185, 284, 286, 300, 505, 537
Buz Dağ (karş. Muuz Thu, Buz Tag): 23, 24, 26, 32
Buz Han: 31
Buzdoğ Ata: 438, 462
Büğdüz Emen (bak. Emen): 38, 43, 48, 53
Bük: 467
Büke Budraq: 567
Büyük Okyanus: 404

— C —

Caht Öztelli: 66, 102, 106
Calmaus: 117, 166, 565
Castren: 481
Cebrail: 98, 480
Cedey Han: 208
Celayir Boyu: 540
Celbegen (karş. Yelbegen): 232, 561
Ceyhur Irmağı: 373
Chung-kuo: 251
Cızığlır: 446
Ciren: 15
Contay Mergen: 141, 553, 556
Cortan (kars. Turna Balığı): 535
Csaba: 221
Cuma Bay: 233, 541
Cuveyni: 485

— Ç —

Çağatay Türkleri: 79, 134, 227, 472
Çağrı Bey: 129, 132
Çal Kuyruk: 69, 476
Çankırı: 374, 476
Ças Tülük: 311
Çavuş Türkleri: 228
Çayın Alp: 27, 274
Çelik Bozkıru: 434
Çelik Dağ: 430, 435, 457
Çelkildek: 235, 236
Çeragi: 265
Çes Alp: 101
Çulan Mongus (bak. Çulan Mongus): 264
Çılay Dağı: 430

Çılay Irmağı: 430
Çiğil: 391
Çimkend: 392
Çin: 6, 31, 72, 78, 103, 130, 140, 147, 151, 154, 160-164, 168, 168, 190, 244-249, 257, 263, 284, 286, 290-295, 299, 317, 320, 325, 366, 368, 369, 371, 385, 408, 422, 425, 428, 433, 434, 441, 456, 459, 462, 470, 497, 522, 529, 541, 542, 546, 553, 556, 568, 571, 573, 580
Çin Denizi: 404, 405
Çingala Köyü: 177
Çingiz Han (çağı): 3, 21, 27, 28, 44, 56, 59, 60, 70, 72, 92, 93, 98, 104, 112-114, 128, 131, 132, 161, 171, 188, 192, 202, 248, 291, 316, 319, 382-385, 387, 394, 402-405, 425, 433, 451, 456, 457, 463, 467, 470, 471, 485, 489, 504, 520, 522, 575, 576, 580, 583

Çingiz-name: 485

Çinliler: 451

Çolpan Yıldızı: 18

Çor Türkleri: 7

Çukçılar: 185

Çulan Mongus: 265, 556

Çuvaş Türkleri: 226

Çuvaşlar: 221, 498

— D —

Dadaloğlu: 361, 362, 365

Dağ Han: 484

Dağ ruhlar: 443

Dağıstanlılar: 479

Daryüs: 382

Dede Korkut: 14, 42, 43, 91, 94, 96, 241, 315, 322, 348, 351, 389, 447, 451, 454, 468, 492, 517, 574

Dede Korkut Kitabı-Destânları: 2, 14, 16 ve hemen her sayfada

Demem Korkut (bak. Dede Korkut): 98, 447

Dedemoğlu: 170

Dei Seşen: 575

Deli Ahmed: 107

Deli Dumrul: 26, 38, 40, 51, 71-75, 137, 149, 380, 445, 483, 567, 568

Deli Dündar: 51, 52

Deli Kaşar: 351, 451, 454

Deli Şükri: 170

Demir Çokmarlı Demir Dev: 435

Demir Dağ: 434, 435, 437

Demir Güç: 575

Demir Kapı: 369

Demir Kazık (krş. Kutup Yıldızı): 185, 462, 481

Demir Kazık Baba: 461

Demir Yelbegen: 562
 Deriiz Han: 484
 Depegöz (karş. Tepegöz): 567
 Dereşam Suyu: 381
 Derviş Mehmet: 162
 Dev Yılan Han: 565
 Devlet Kuşu: 548, 559
 Diez: 65
 Direnkova: 504, 506, 513, 520, 531
 Dirse Han: 2, 346, 348, 353, 446, 447
 Diyarbakırlı Şerifi: 249
 Dobum Mergen: 70
 Doğrul Baba (karş. Tuğrul Baba): 73, 129, 557, 558
 Doğu Anadolu: 399
 Doğu Sibirya: 461
 Doğu Türkistan: 134, 174, 392, 439, 472
 Doğuşlu: 2
 Dokuz Dağ: 430
 Dokuz Oğuz İli: 370
 Dokuz Oğuzlar: 369, 371
 Dolğanlar: 178, 179
 Dolu Göl: 409
 Dosum Han: 195
 Dudar Kız: 7, 28, 402, 490, 526, 586
 Dudar Kız Destanı: 3
 Duha Koca: 75
 Duha oğlu Dele Dumrul: 41
 Dukak: 577
 Duva Sokor: 70
 Dünya Ağacı (karş. Bay Terek): 20, 21, 22
 Düzen: 53
 Düzen oğlu Alp Rüstem: 52
 Düzmürd Kalesi: 575

— E —

Eberhard: 65, 70, 81, 95, 103, 137, 140, 542, 586
 Ebulgazi Bahadır Han: 2, 7, 9, 35, 58, 59, 61, 63, 112, 127, 475, 537
 Efrasyab (karş. Afrasiyab): 50, 59, 60, 62, 53, 241
 Efrasyab oğlu Alp Arız: 63
 Ehrimen: 146
 Elaziğ: 136, 366, 407, 437
 Elbeyli Oymağı: 461
 Elbeyli Türkmenleri: 107, 628
 Elkke Bulak: 363
 Elmalı Dağ: 436
 Elvan: 476
 Emen Beg (karş. Emen): 48, 53, 574
 Emir Süleyman: 38, 42, 43
 Engse Kocaoğlu Okkıcı Kozan: 53
 Engsegey: 195
 Er Esim: 195

Er Kamış: 370
 Er Korkut (karş. Dede Korkut): 37, 91, 94, 95, 389
 Er Koşa: 250
 Er Koşak: 236
 Er Koşay: 277
 Er Kökçö: 8, 266, 277, 312, 587
 Fir Manas (karş. Manas Han): 8, 12, 13
 Er Sayın: 236, 580
 Er Sayın Destanı: 574
 Er Sogotoh: 435, 482, 483
 Er Sogotoh Efsanesi: 482
 Er Targın: 2, 9, 125, 236, 439, 440
 Er Togrul (Töğril): 72
 Er Töstük: 7, 26, 68, 69, 74, 117, 476, 523, 526, 579, 583
 Er Töstük Destanı: 26, 28, 67, 366, 565, 579
 Ergenekon: 245, 281, 462
 Ergenekon Destanı: 434
 Erkem Aydar: 85, 124, 134
 Erkem Aydar Destanı: 539
 Erkin (İrkin): 372
 Erlik: 438
 Erlik Çağı: 11, 12, 18, 19
 Erzurum: 213, 461
 Erzurumlu Ceragi: 257
 Es İrmagi: 384
 Esbab-ı Kehf: 263
 Esim Han: 195
 Eşik: 27
 Etel Alp: 49
 Evliya Ata: 456
 Evliya Çelebi: 479
 Evliya Kavak: 472, 474
 Eylik koca: 49
 Eylik Kocaoğlu Alp Eren: 40, 481
 Eylik Kocaoğlu Dülük Evren: 49

— F —

FW. Müller: 151, 161
 Farsça Oğuz Destanı: 9, 11, 13, 16, 20
 Fatih Sultan Mehmed: 478
 Fatma: 363
 Fındık Pınarı: 458
 Fırat: 317, 373, 374
 Fin: 173, 498, 505
 Fin Körfezi: 291
 Finlandiya: 520
 Fin-Ugor: 172, 173, 221, 252, 290, 482, 498, 503, 505, 511, 515, 518, 520, 521
 Firdevsi: 59
 Firenk: 388
 Freud, Sigmund: 24, 575
 Fuad Köprülü: 111, 129, 182, 561

— G —

- Ganj: 385
 Garuda kuşu: 383, 547
 Gazi Han: 42
 Gazneli Mahmud: 59
 Cemlik: 476
 Gerdizi: 456, 480
 Geyik Kızı: 103
 Geyikli Baba: 104, 126, 469
 Gilyak: 199
 Gobi Çölü: 467
 Gorohov: 483, 509
 Gök Ağacı: 29, 403
 Gök Burçun: 24
 Gök Dağ: 430, 438
 Gök Deniz: 434, 436, 500
 Gök Han: 146, 153, 389
 Gök Kaban: 234, 541
 Gök kurt: 21
 Gök Kuyruklu Kurt: 587
 Gök Sakallı: 3
 Gök Saray: 28
 Gök Tanrı: 439, 482, 524, 529
 Gökçe Dağ: 446
 Gökçe Deniz: 399
 Göktürk Devleti: 21, 489, 529
 Göktürk Yazıtlar: 5, 74, 334, 369, 371, 375, 387, 396, 404, 437, 441, 454, 461, 467, 496, 507, 517
 Göktürkler: 6, 11, 12 ve hemen her sayfa
 Gökay, O.Ş.: 201, 377.
 Gulyabani: 562
 Gur Hatı Han: 498
 Gümüşdağ: 579
 Gün Han: 28, 86, 140, 153, 193, 200, 202, 386, 401, 550, 551, 556, 557
 Güney Anadolu: 519
 Güney Anadolu Türkmenleri: 205
 Güney Asya: 190, 481, 541
 Güney Sibirya Türkleri: 301
 Güneydoğu Anadolu: 435
 Güvahi: 508
 Güveyni: 60

— H —

- Hacı Bektaş Veli: 73, 107, 108, 129, 141, 148, 557, 558, 569
 Hacı Toğrul: 136
 Hadidi: 488
 Hainesch: 114, 576
 Hakaniye: 373
 Haluk Çay: 365

- Han Alp: 101
 Han Çingiz (karş. Çingiz Han): 362
 Han Kızı: 586, 587
 Han-nâme: 195, 386
 Han Şentey: 402
 Han Şentey Masalı: 402
 Han-Tanrı: 462
 Hangay: 498
 Hanoğlu Sultan: 139, 555
 Harami Mehmed Masalı: 478
 Harezmşahlar: 581
 Harputlu: 94, 555
 Hasan: 343
 Hatayi: 329, 382, 400
 Hatib: 73
 Havva: 137, 138, 145, 482
 Hayat Ağacı: 482, 483
 Haydar Baba: 177
 Hazar Baba: 437, 456, 458
 Hazar Denizi: 399
 Hazreti Ali (bak. Ali Hz.): 63
 Hazreti İsa: 168
 Hış Ağacı: 481, 500
 Hıız Ahmed: 106
 Hıız Devleti: 164, 194, 384, 389, 436, 466, 497, 528, 529, 540, 544
 Hıız: 3, 6, 10, 53, 89, 90, 92-99, 120, 233, 265, 402, 454, 474, 476, 480, 482, 532, 539, 544, 548
 Hıız Ata: 94, 96
 Hıız Bay: 89
 Hıız Çora: 89
 Hıız Han: 91
 Hikmetci Tanyu: 458, 497
 Himalaya: 292, 464, 459
 Himavat (karş. Himalaya): 459
 Hind: 28, 148, 168, 290, 385, 459, 462, 464, 481, 564
 Hind mitolojisi: 150, 180, 189, 461, 547, 584
 Hindistan: 63, 65, 173, 187, 249, 366, 422, 535, 543
 Hoang-ho (karş. Sarı İrmak): 369
 Hoca Aul Türkleri: 116, 387, 535, 548, 580
 Hocent: 472, 474
 Horasan: 56
 Hotan Şehri: 374
 Hoyin İrgeri: 467
 Hucendi: 264
 Hudyakov: 483
 Huhanyeh Han: 456
 Hunlar: 1, 33, 167, 247, 419, 437, 451, 456, 459, 501, 535-537, 542, 546, 561, 566, 580, 585
 Huran Noyon: 269
 Hüma Kuşu: 483, 547
 Hüzmüz: 146

Hüseyin: 343
 Hüseyin Namık Orkun: 55, 250, 571
 Hz. Ali: 15, 169, 402
 Hz. Muhammed: 106, 169, 232, 236, 266
 Hz. Ömer: 3, 92, 97, 99

— I —

İla Adısı: 372
İla Bilgesi: 372
İla Suvı (İli Suyu): 372
 Irak: 56
Irak Kula: 24, 31
 Irk Bitiği: 571
 Işık Göl: 58, 62, 390
 Isparta: 458

— İ —

İbn Fadlan: 236
 İbn Mühenna: 393
 İçit: 359, 360
İdege Bey: 16, 25, 56, 94
 İdege Bey Destanı: 477
 İdi Nisibuk: 299
 İdil (karş. İtil): 441, 551
 İdil müren (karş. İtil Irmağı): 405
İki Moos: 306
 İki Ögüz Şehri: 374
 İli Kağan: 522, 574
 İli dayığı: 460
İtemen Bay: 26, 68, 69, 74, 324, 366
 İlhanlılar: 479
 İli Irmağı: 372, 374, 375
 İltiş Kağan: 162, 247, 454
 İndo-Germen: 520
 İndo-İran: 496, 561
 İndra: 227
 İnostrastsev: 531
 İran: 56, 59, 61, 148, 150, 163, 227, 244, 246, 251, 257, 264, 382, 384, 428, 459, 462, 464, 496, 594, 519, 522, 542, 547, 564
 İran Mitolojisi: 57, 58, 62, 149, 163, 190
 İrle Han: 185, 263, 481
 İrtiş Irmağı: 173, 174, 177, 326, 368-370, 383, 384, 387, 467
 İsa Peygamber: 13
 İsficab: 391
 İskender (Makedonyalı): 437, 480
 İskit: 419
 İstanbul: 536
 İstemi Kağan: 145, 163, 244, 247
 İşim Irmağı: 17, 19
 İşim Türkleri: 12

İt Baraklar: 20, 142, 401
 İt Nogay: 440
 İtil (bak. İdil): 372, 388, 410, 420
 İtil Irmağı (Volga): 373
 İzlanda: 173

— J —

Japonya: 503

— K —

Kaan Kerede: 548
 Kabe: 246, 251
Kadar Kul: 125
 Kadır-kan (karş. Kadırgan): 459
 Kadırgan Ormanları: 467
Kadış Mergen: 547, 562
 Kaf Dağı: 245, 327, 330, 435, 437, 460, 464
 Kafkas: 459
 Kafkas derbendi: 24
 Kafkas Kavimleri: 505
 Kalaçboyu: 22
 Kalon Ögüz: 455
 Kalmuk Moğolları: 188, 385, 390
 Kalmuklar: 34, 295, 441, 470, 587
Kamber: 476
 Kamlanca Dağları: 384, 465
 Kan Çora: 584
Kan Mergen: 101
Kan Püdey: 566
Kan Şentey (bak. Han Şentey): 15, 85, 135
Kan Turalı: 38, 51, 347, 350, 353, 417
 Kanı Irmağı: 435
Kankey: 475
Kanlı Koca: 350
Kanlı Kocaoğlu Kan Turalı: 51
 Kanlı Ögüz: 454
 Kanlı Yavh (karş. Yavh): 19
 Kan-lung: 459
 Kaoçı Türkleri: 192, 284
Kara Atlı Han: 481
 Kara Bey: 85, 87, 125
Kara Boğa: 231
 Kara Dağ: 329, 330, 384, 430, 447, 457, 458
 Kara Deniz: 21, 347, 399, 400, 448, 508, 574
 Kara Derbend: 54, 455
 Kara Dere: 47
Kara Göne: 47, 380, 568
Kara Han: 6, 9, 13, 21, 22, 24, 27, 29, 32, 56, 92, 93, 98, 140, 401, 435, 436, 483, 537, 546, 549, 553-557, 559
 Kara-kaş Ögüz: 327, 355, 374
 Kara Korum: 60, 465

- Kara Koyunlular:** 482
Kara Kököl (karş. Kara Kökül): 15, 16, 22, 28, 115, 130, 139-143, 193, 212, 386, 402, 523, 527, 534, 536, 549, 550, 555-557, 583, 586
Kara Kökül Destanı: 27
Kara Kuş: 277
Kara Küne (karş. Kara Göne): 38, 47
Kara Moos: 561
Kara Sıçan (Şişkan) Masalı: 546
Kara Tehür: 415
Kara Yılan: 568
Kara Yiğit: 311
Karaca: 2, 12, 17, 29, 484, 490
Karaca Çoban: 123, 453, 493, 510
Karacaoğlan: 244, 256
Karaçuğun Cilban: 54
Karaçuk: 381
Karaçuk Çoban: 525, 568, 575
Karagay: 564
Karagöl: 362
Karahanlı Devleti: 57, 58, 62, 63, 118, 156, 261, 333, 352, 371, 372, 376, 408
Karahanlılar: 59, 373, 542
Karaim Türkleri: 228
Kara-kol Irmağı: 393
Kara-kum: 371
Karaman: 75
Kara-su: 317, 551
Karğamak: 450
Kargat Gölü: 534, 551, 553, 580
Kargat Tatarları: 533
Kargat Türkleri: 527
Kargıç: 450
Karlı Dağ: 430, 438
Karlık (karş. Karluk): 24
Karluklar: 306, 370, 408
Karluk İli: 370
Karluk Türkmenleri: 138
Kartaga Mergen: 231, 232
Kasıkurt Ata Evliya: 35, 438
Kaskır Alp: 118, 563, 564
Kastamonu: 65
Kaşgar: 375, 472
Kaşgarlı Mahmud: 57-62, 78-81, 136, 151, 163, 182, 215, 239, 244, 268, 280, 317, 318, 331, 332, 341, 354, 360, 363, 368, 372, 376, 387, 388, 391-393, 407, 409, 412, 413, 456, 472, 473, 479, 480, 487, 508, 543, 545, 551, 567
Kat: 19
Katanof: 185, 518
Kalay Alp: 233, 248, 552
Kalay Han: 434, 537
Kaya Kapısı: 435
Kayçılı Han: 195
Kaygusuz Abdal: 170
Kayıkcı Kul Mustafa: 249
Kayra Han: 126, 326
Kayrahan (karş. Kayra Han): 462
Kaz: 62
Kaz Dağı: 551
Kaz Suyu: 375, 551
Kazak Kırgızlar: 331
Kazak Türkleri: 136, 330, 430, 510, 511, 538
Kazan Beg: 47, 50, 51, 259, 417, 567, 568
Kazan Han (karş. Beg; Saur Kazan): 40, 53, 54, 122-124, 345, 350, 380, 400, 416, 442-445, 454, 455, 469, 477, 493
Kazıgurt Dağı: 35
Kazıgurt Evliya (bak. Kasıkurt Ata Evliya): 363
Kazılık Dağı: 32-35, 348, 441, 446-450, 456, 459
Kazvin: 61
Kéerün İrgen: 467
Kel At: 25
Keloğlan: 5, 23, 25, 77, 79, 82, 86, 89, 106, 134, 139, 143, 193, 202, 402, 526, 535, 549, 551, 544, 560, 579
Keloğlan Han: 99
Kem Irmağı: 384
Kemal Eraslan: 55
Kençekçe: 69
Kençeke: 35
Kepek El Türkleri: 35
Ker Yulpa: 233, 565
Kerede Han (bak. Han Kerede): 548
Kereküçi Koca: 578
Kerem ile Aslı Hikayesi: 18, 553
Kerence Hoca: 475
Kereyit: 72
Keuser: 460
Keyhüsrev: 58
Kıdır (bak. Hızır): 3, 15, 89, 91
Kıdır Ata: 96
Kıl Barak: 20
Kılıç Arslan: 16
Kınık Boyu: 58
Kıpçak İlleri: 373
Kıpçak Türkleri: 20, 28, 363, 373, 466, 587
Kırgız Destanları: 9, 32, 99, 120, 121, 384
Kırgız Han: 384
Kırgız-Kazak Türkleri: 362, 485
Kırgız Türkleri: 3, 29, 34, 65, 68, 74, 80, 114, 118, 123, 125, 134, 135, 142, 171, 204, 207, 209, 213, 221, 224, 227, 252, 258, 264, 315, 330, 390, 392, 393, 402, 421, 437, 480, 521, 522, 537, 541, 563, 564, 581, 583, 585
Kırgızlar: 23, 24, 29, 33, 92, 94, 109, 124, 145, 191,

- 194, 208, 210, 212, 259, 273, 284, 307, 366,
389, 402, 430, 456, 470, 474, 481, 487, 510,
523, 526, 532, 539, 540, 548, 550-553, 563
- Kırım Türkleri: 94
Kırzoğlu: 277
Kısır: 94
Kısırca Yenge: 554
Kıyan Bahadır: 382
Kıyan Busat: 40, 49
Kıyan Güç: 575
Kıyan Selçuk: 40, 51, 52
Kıyat Kabilesi: 382, 576
Kız Evliya: 362, 438
Kız Han: 231, 430
Kızıl Dağ: 362, 438
Kızıl Özen: 374
Kızıl Su: 375
Kızılcahamam: 359
Kiden Han: 22
Kiet (karş. Kət): 19
Ki-lien: 459
Kimek Türkleri: 326, 383
Kırlı Kara Kız: 69, 565
Kitanlar: 194, 436, 466, 497, 528, 540, 544
Klementz: 302, 303
Ko'ai Maral: 112
Koca Hızır: 91, 96, 98
Koçgar Dağ: 362
Koçi Bey: 507
Koçkar: 545
Koçkar Boyu: 540
Koçkar Dağı: 438
Koçu (bak. Turfan): 534, 536
Koçu Dağı (karş. Koça Dağı): 457
Köğa: 130
Konda Irmağı: 173
Konda Bay: 233, 541
Konğrat (Kanrat) Kabilesi: 539
Konğur Koca Sarı Çoban: 357
Konsur Kuda: 541
Konur Baş Evliya: 363, 430, 438
Korbolko: 499
Kore: 63, 535, 542
Kori Teğın: 67
Kori Boyu: 537
Korkut Ata: 14, 19, 36, 39, 90, 91, 97, 98, 266
Korkut Ata Evliya: 328
Kosur: 234
Kosur Kuda Kök Kabanı: 233
Koşa: 474
Koz Evliya: 430
Kozin : 576
Kuzu Körpüş (bak. Kuzu Körpös): 74, 135, 483,
551, 580
- Ködön Han: 587
Kögmen Dağları: 517
Kök Ayıkluk: 89, 90
Kök Börö (karş. Gök Kurt): 483
Kök Han (bak. Gök Han): 152, 484
Kök Katay: 152
Kökçin sakal: 89
Kökçö (bak. Er Kökçö): 437
Kökşeyt Destanı: 548
Köl Bilge Han: 407
Köl Erki: 19
Köl İrkin: 408
Kömür Dağı: 371
Koroğlu: 536
Köykap (karş. Kaf Dağı): 437
Közümbüt: 233
Kral Ödip: 25
Kubbe (karş. Gerdek): 28
Kuday: 4, 5, 10, 462, 536
Kuguldey: 211
Kuğu Hatun: 233, 552
Küh-i Kaf (Kaf Dağı): 437
Kuison Hatun: 311
Kul Adil: 159
Kul Himmet Dede: 244
Kulun Buir Gölü: 467
Kum Şehri: 61
Kumker Han: 131
Kurgen ev: 28
Kurikan: 537
Kurt Alp (karş. Kaskur Alp): 564
Kurt Yiğit: 117
Kut: 559
Kut Dağı (karş. Tannı Kut Dağı): 459
Kutadgu Bilig: Hemen her sayfada
Kutup Yıldızı: 461, 462, 481
Kuz Dağları: 460
Kuzey Asya: 462, 478, 505, 534, 560
Kuzey Buz Denizi: 383
Kuzey Sibirya: 290
Kuzeybatı Asya: 388, 389
Kuzeydoğu Asya: 290, 303
Kuzu Körpös: 21, 22, 24, 32, 85, 401, 402
Kü: 454
Kübey Hatun: 482
Küçe: 392
Kül Çora: 18, 584
Kül Tegın: 408
Kül Tegın Yazıtı: 324, 342, 369, 370, 467
Kün Han: 28, 87, 140, 153, 192, 194, 200, 202, 386,
401, 550, 551
Kün Toyon: 188
Kür-lag: 459

— L —

Lena: 246, 383
 Li Kauang Li: 167
 Li Ko Yung: 131

— M —

M. Granet: 247, 299
 Macar: 173, 221, 222, 382, 459, 464
 Macar efsaneleri: 105, 386
 Macotis bataklığı: 419
 Maha Satvi Tegin: 422
 Manas Destanı: 1, 5, 7, 16, 26, 28, 382, 436, 437, 447, 462, 470, 474, 475, 482, 511, 545, 587
 Manas Han: 4-8, 13, 28, 67, 74, 97, 98, 125, 167, 232, 432, 435, 436, 457, 470, 475, 485, 538, 539, 541, 578, 579, 584
 Mançurya: 63, 81, 535
 Manguş Batur: 7, 527
 Martti Rasenen: 229
 Maveraünnehir: 195
 Maynagaşev: 531
 Mayvan Ana: 126
 Mecue: 434
 Mecusi: 531
 Medine: 362, 490
 Mehmet Eröz: 497
 Mehmet Özyurt: 66
 Mekke: 251, 362, 490
 Memlükler: 201
 Mengdi Bay: 90
 Menge Cüzö: 234
 Merkut Boyu: 287, 288
 Meru Dağı: 180, 433
 Mete Han: 13, 15, 25, 26, 167
 Mınlak İli: 371
 Mısır: 187
 Mısır Türk Sultanlığı: 393
 Mine Hatun: 101, 102
 Minusinsk Tatarları: 252, 286
 Miran Kâhin: 475, 578
 Mişek Alp: 312
 Minğar (karş. Pınar): 360
 Moğollar: 111, 120, 195, 281, 282, 288, 290, 294, 295, 302, 303, 307, 315, 393, 405, 456, 463, 467, 497, 481, 482, 498, 524, 437, 578
 Moğolların Gizli Tarihi: 364
 Mohan Kağan: 5, 26
 Molla: 73
 Muhammed: 39, 41-43, 55, 135, 160, 163, 170, 182, 185, 344
 Muhammed Hanefi: 101, 102
 Muhammed Mustafa: 328, 353

Muharrem Ergin: 378
 Muhyiddin Abdal: 460
 Munar Ağacı: 487
 Murzur Baba: 365
 Munzur Dağları: 365
 Munzur suyu: 358
 Muradım: 11, 16, 17, 25, 56, 89, 478, 488, 583
 Muradım Destanı: 11, 487, 585
 Murat suyu: 317
 Musa Peygamber: 249, 460, 490
 Mueyh Dağı: 384
 Mütercim Asım Efendi: 78, 211, 229, 393, 464

— N —

Nallihan: 66
 Nar Tanesi Masalı: 476
 Narin-kol Irmağı: 393
 Negüs: 72
 Nil: 385
 Nogay Destanı: 3
 Nogay Tatarları: 479
 Noğaylar: 10, 440, 441
 Norman Bet: 311
 Noyun Ula: 537
 Nuh Peygamber: 62, 63, 317, 508
 Nuh oğlu Yasef oğlu Türk: 62, 63
 Numi Tarem: 221
 Nurhak Dağları: 461
 Nurhaklı: 107

— O —

Oçirvani: 190, 295, 569
 Od Ana (bak. Ot Ene): 498
 Od Tegin: 504
 Ogur: 13
 Oğul Hakkı: 25
 Oğuz Han: 2, 6-10, 13, 15, 18-20, 23, 31, 35, 41, 42, 56, 58, 60, 71, 161, 193, 200, 201, 247, 300, 306, 357, 358, 388, 420, 466, 483, 534, 561, 563, 577
 Oğuz İlleri: 442, 444, 455
 Oğuz Kağan: 10, 30, 117, 125, 158, 161, 169, 176, 184, 235, 389, 431, 432, 482, 484, 526
 Oğuz Kağan Destanı: 1, 6, 17, 27, 441, 446, 490, 543, 552
 Oğuzlar: 19, 343, 353, 354, 374, 391, 393, 396, 399, 406, 441, 442, 447-451, 453, 454, 480, 484, 491, 493, 506, 558, 575
 On Uygar Beyleri: 319, 371, 389
 Ong Han: 72, 383
 Ongun: 558
 Onon Irmağı: 112

- Ordu: 66
 Ordu Kend: 62
 Orhan Gazi: 469
 Orhun: 60, 382
 Orkun İrmagı: 368, 370, 371
 Orkun Keni: 371
 Orta Anadolu: 377
 Ortaasya: 1-3, 37, 57, 60, 63, 71, 92, 104, 115, 130, 178, 197, 211, 220, 251, 262, 277, 282-288, 290-292, 294, 299, 302, 371, 391, 392, 410, 431, 438, 445, 447, 456, 459, 464, 469, 470, 472, 474, 478, 481, 488, 509, 523, 529, 535, 540, 546, 550-554, 559, 561, 562, 569, 577, 578, 585-587
 Ortaasya Mitolojisi: 258, 305
 Ortadoğu: 323, 337-340, 425, 527, 435, 433, 439, 493
 Or-tag: 459
 Oruz Koca (karş. Aruz Koca): 47, 68
 Osmanlı Devleti: 23, 37, 127, 141, 178, 201, 219, 223, 224, 228, 251, 293, 360, 361, 382, 428, 469, 475, 478, 507, 548, 544, 556, 568, 578
 Osmanoğlu: 38, 39, 43, 45
 Ostiyaklar: 188, 511
 Ot Ene: 499, 515, 527
 Otto Franke: 81
 Oymon Kadın: 499
 Oyrat Han: 435
 Oysul Ata: 539
 Oysul Baba: 91, 96, 539
- Ö —
- Öçürmek: 507
 Ögedey Han: 59, 470
 Ögen: 364
 Ögüz: 370-374, 376, 387
 Öküz Dağı: 438
 Öküz Eviya: 362, 430, 438
 Önasya: 72, 162, 163, 178, 180, 188, 200, 201, 246, 247, 249, 402, 481, 482, 548, 564
 Ötügen: 382, 384, 459, 490, 488, 499
 Ötügen Dağı: 439
 Ötüş (bak. Täu Ötümü): 436
 Öz Temir: 96
 Özbek hanları: 194
 Özbek Türk Destanı: 98
 Özbek Türkleri: 89, 121, 259, 537
- P —
- Pasin: 455
 Peçenek Türkleri: 128
 Pekarskiy: 132, 311, 538, 556
 Pelliot: 72, 112-114, 120, 364, 576, 584
 Peri Kızı: 559
 Peygamber: 48, 256
 Pınar İzisi: 359
 Piklonski: 529
 Pir Sultan Abdal: 160, 169, 182, 185, 249
 Plano Carpini: 470, 519, 520, 522, 537
 Pomanin: 131, 165, 268, 273, 287, 291, 462, 481, 500, 513
 Potapov: 463
 Proto-Moğollar: 31, 81, 111, 114, 132, 192, 263, 466, 467, 497, 528, 541
 Proto-Türk: 10, 93, 94, 96, 129, 132, 164, 165, 172, 175, 189, 195, 219, 220, 228
 Ptolemüs: 155, 239, 406
 Pusal: 65
 Pürükçi: 530
- R —
- Radlof: 3, 9, 19, 21, 33, 35, 80-85, 92, 93, 103-106, 109, 115, 122-128, 175, 182, 194, 195, 204, 217, 231-236, 250, 265, 276, 277, 296, 310, 311, 318, 336, 358, 385-387, 401, 471, 480, 484, 486, 490, 498, 500, 515, 518, 525, 526, 532, 561, 565, 566
 Rasyon: 207
 Receb Pınarı: 361
 Resideddin: 56, 58, 72, 112, 131, 281, 282, 291, 319, 382, 471
 Reşit Rahmeti: 313, 376, 405, 408, 415
 Rubruk: 282, 522
 Rus Diyarı: 373
 Ruslar: 464, 523, 525, 532, 538
 Rusya: 219, 255, 257
- S —
- Saçı: 359, 378
 Sadettin Nühed: 231
 Safevi Devleti: 102
 Sagaylar: 139
 Said Emre: 162, 163
 Sakçak Dağı: 384
 Salur Kazan (bak. Kazan Han): 35-39, 42-46, 53, 492, 445
 Sâmî: 405, 459
 Samoyedler: 108, 498, 511
 Sarı Donlu Selcen (bak. Selcen Hatun): 40, 51
 Sarı Han: 24, 32

- Sarı Irmak: 369
 Sarı Sandal: 40, 48, 49
 Sarık Han: 296
 Sart: 538
 Sartlar: 23, 538
 Sayın batur: 10, 12, 587
 Sayram: 391
 Selcen Hatun: 347, 416
 Selçuklular: 58, 62, 63, 129, 131, 538, 566, 578
 Selenga Irmağı: 63, 317, 372, 465
 Selin oğlu Karaman: 40, 51, 72, 75
 Semerkand: 57
 Semetey: 91, 98, 475, 541
 Semetey Destanı: 475
 Semrük: 330
 Seroşevskiy: 506, 520
 Seytek: 97
 Sıçan Bey: 546
 Sibirya: 103, 198, 115, 126, 135, 174, 178, 197, 200,
 211, 214, 243, 247-249, 262, 285, 292, 299,
 300, 491, 498, 506, 508-510, 514, 516, 519,
 521, 533, 536-538
 Sibirya Türkleri: 383
 Sienpi: 1
 Simurg Kuşu: 330, 404, 547, 571
 Sir Derya: 358, 369, 396
 Sivas: 86
 Siyavuş: 62
 Sofi Sandal Melik: 40, 49
 Soğd kavimler: 62
 Soğdaklar: 57
 Sou Ülkesi: 501
 Soyotlar: 227, 461
 Sultan Hacım: 136
 Sumer Baba: 461
 Sumeru: 461-463
 Sun sarı Alp: 587
 Suolta İye: 179
 Suyla: 188
 Sülek: 431
 Süleyman Peygamber: 315, 328, 389, 460
 Sümerler: 463
 Süryani Mikail: 419
 Süt Ak: 31
 Süt Ak Göl: 365
 Süt Denizi (karş. Süt Ak Göl): 365, 386, 401
 Süt Gölü: 383
 Süt Kula: 24, 31
- Şabuni Zad: 301
 Şagan suyu: 440, 441
 Şah İsmail (bak. Hatayi): 169, 329, 460
 Şandung Yazısı (ovası): 369, 404
 Şar Türkleri: 24, 480, 489, 527
 Şaşkof: 286
 Şecere-i Terrâkime: 475
 Şehriyar: 178
 Şeyh Mahmud Şebüsteri: 159
 Şıngız (karş. Çingiz): 104, 114, 115, 191, 194,
 266
 Şine Usu Yazıtı: 370
 Şirögüven: 399
 Şirvanlı Hakan: 291
- T —
- Tacikler: 57
 Tadıgun: 374
 Taht-ı Süleyman Dağları: 358
 Talas Vadisi: 432
 Talay (bak. Taluy): 384, 404, 405
 Talay Han: 384
 Taluy: 21, 404
 Taluy Ögöz: 534
 Tamak-Iduk Baş: 370
 Tanrı Dağları: 58, 439, 459
 Tanrı Kut Dağı: 439
 Tanşihuai: 1
 Tarduş Türkleri: 126
 Tarım Irmağı: 392
 Taring Köl: 374, 411
 Tas Tarakai: 83, 134, 143
 Taş Han: 386, 550, 554, 560
 Tatar: 177
 Tatr: 312
 Tau Ötümü: 436
 Tavuşgan Ögüz: 375
 Tayç Han: 537
 Tebene Koğa: 554
 Tebene Köyü: 130
 Tejik (karş. Tacik): 57
 Telege: 311
 Teleüt Türkleri: 79, 80, 93, 108, 122, 179, 181, 1
 190, 248, 290, 291, 354, 475, 512-517, 5
- Temir Alp: 312
 Temir Boy: 312
 Temir Han: 90, 195
 Tengiz: 21
 Tepegöz: 26, 40, 50, 65-70, 233, 264, 358, 366, 4
 437, 446, 447, 476, 491, 493
 Tepegöz Destanı: 360, 563
 Tepegöz Sultan: 106
- Ş —
- Şabanözü: 374

- Terene Türkleri: 534, 551, 553
Ters Uzamış: 19
 Teslim Sultan Abdal: 174, 238
 Thomsen: 74, 149, 325, 423, 250
 Tibet: 243, 249, 405, 481
 Timur: 25
Tines Oğlu: 461
 Tiraz: 57
 Tobalar: 166, 470, 489
 Tobol Türkleri: 105
Toğurmuş: 475
Toğla Irmağı: 369, 465
Toğrul Sultan (karş. Doğrul. Tuğrul): 72, 132
 Toğsun: 53
 Toğsunoğlu Rüstem: 52
Tohtırmış: 578
Tohtagül Mergen: 114, 194
 Toktamış Destanı: 11
Toktamış Han: 127, 128, 312, 583
Tokuş Koca: 72, 75
Tokuş Kocaoğlu Delü Duğrul: 75
Tokuş Kocaoğlu Tuğrul Sultan: 41, 51
 Toluy: 189, 402
 Toma: 416
 Tonga: 535
Tonga Alp Er (bak. Alp Er Tanga): 59
 Tonga Han: 61
 Tonga Tegin: 61
 Tonyukuk: 145, 317, 319, 368, 387, 423
 Tonyukuk Yazıtı: 369, 370, 372, 375
 Topkapı Sarayı: 446, 448
 Topkapı Sarayı Oğuznamesi: 53, 447
Torantay: 232
 Torgut Moğolları: 289
 Toros Türkmenleri: 486
 Toroslar: 361, 458, 469, 471, 477, 528
 Tölesler (Kao-ch'e): 529
 Tölös Boyu: 540, 545
 Tuba Ağacı: 29, 479, 480, 483
 Tuba Türkleri: 126, 405
Tuman Han: 14, 19, 98, 125
 Tunceli: 365
 Tunguzlar: 203, 290, 292, 383, 530
 Turahı Boyu: 17, 27, 29, 73, 135, 388, 403, 534, 564, 579, 580, 583
 Türan: 59
 Turfan: 318, 320, 365, 457, 534, 536, 571
 Tuğ-ı Humayûn: 544
Tuğrul: 547, 557, 578
 Tuğrul Bey: 129, 132
Tuğrul Koca: 71
 Tuğrul Sultan: 38, 40, 51, 75
 Tür-i Sina: 459, 460
 İürgeş Budun: 570
 Türgeş Eli: 369, 370
 Türgeşler: 368, 369, 370
 Türk (Yafes oğlu): 501, 177
 Türkistan: 42, 46, 49, 57, 62, 63, 331, 381, 399, 573
 Türkiye: 57
 Türklar: 57, 117, 124, 127, 129, 130, 160, 274, 287, 421, 427
 Türkmenler: 9, 14, 58, 67, 107, 124, 393, 519, 528
 Türkmenlerin Şeceresi (Şecere-i Terâkime): 14, 29
 Tüspüt: 136
 Tüşürgü: 390
- U —
- Uç Şehri: 375
 Uçmak (krş. Uçmağ): 361
Uhan Han: 303
Ulaşoğlu Salur Kazan: 42, 46, 259, 573
 Uluğ Han Ata Bitikçi: 200
 Uluğ Türk: 23
 Uluken: 498
 Umay: 547
Umay Ana: 482
 Umman Denizi: 347, 399, 400
 Uno Harva: 177, 201, 280, 465, 481, 495-501, 505, 509, 510, 513, 515, 520-524, 529-531
 Uot İçeği: 517
 Ural Dağları: 384, 464
 Ural Irmağı: 406
Urulmuş Han: 40, 50
Uruz: 46, 400, 416, 444, 490, 491, 507
 Uruzoğlu Basat: 492
 Uryanhay Moğolları: 282, 291
 Uryankat: 281
Uşun Koca: 19, 415
 Uygurlar: 6, 9, 10 ve hemen her sayfada
 Uygur İli: 372, 461
 Uygur İliyeşi Destanı: 113, 465
 Uyku Pınarı: 476
 Uzakdoğru: 426, 493, 497, 503, 561
 Uzun Pınar: 360
Uzun Sarı Alp: 85
 Uzunköprü Oğuz Destanı: 13
- Ü —
- Üç Karluk İli: 370
 Üçler-Yediler-Kırklar: 460
 Ütgen: 199, 212, 230, 433, 438, 488, 501, 510, 513, 514, 548
 Ülker: 523

Ülker Yıldızı: 458
 Ürün Ay Toyon: 501
 Ürüng-kaş Ögüz: 374

— V —

Vambery: 209
 Vasiljev, V.N.: 178
 Vasuki: 569
 Veli Baba: 247
 Vencet de Beauvais: 419
 Verbitskiy: 180, 433, 471, 501
 Vezirköprü: 458
 Vezirköprü Ögüz Destanı: 577
 Viladimirtsov: 467
 Vilaytnâme-i Otman Baba: 496
 Vogullar: 220, 221, 245, 249, 459, 464, 503
 Volga: 13, 388, 401, 410, 420, 498, 504, 529, 530
 Volga Irmağı: 373

— W —

Walter Ruben: 65
 Wittfölgel: 529

— Y —

Yafesoğlu Türk: 58, 501
 Yafınç Deresi: 374
 Yağırınçoğlu Yazır: 40, 48
 Yağırınçoğlu İlahmış: 40, 48, 478
 Yakup Bay: 8, 64
 Yakup Han: 330, 358, 474, 475
 Yakupoğlu Er Manas: 485
 Yakut Türkleri: 29, 30, 104, 126, 165, 172-174,
 177-179, 184, 185, 189, 192, 193, 197, 199, 205,
 212-214, 219-221, 229, 244, 245, 248, 249,
 251, 252, 262, 263, 280, 286, 289, 290, 304,
 306, 311, 365, 383, 435, 461, 481-483, 499,
 501-506, 509, 511-522, 524, 527, 530, 536-538,
 556, 585

Yaltasık: 521

Yamar Suyu: 375, 413

Yar Ögüz: 371

Yarma: 538

Yaş Yiğit: 523

Yaşıl Ögüz: 369

Yavlı: 19

Yayık Irmağı: 384

Yaur: 40

Yecuc: 434

Yedi Bulak: 364

Yedi Han: 209

Yedikardeş Pınar: 362

Yeğenek: 122, 400, 574, 575

Yel Buke: 567

Yel Mogus: 68, 69, 74, 366, 565

Yel Moos: 561

Yelbegen: 199, 311, 561, 562, 564, 566

Yen Bay: 25

Yençü Ögüz Irmağı: 369

Yeniçeri: 507

Yenisey: 383, 384, 467, 531

Yenisey Irmağı: 403

Yenisey Türkleri: 246, 383

Yenisey-Türk Destanı: 18

Yer Ana: 252

Yer Kaya Alp: 103, 130, 141, 264, 265, 277, 296, 557,
 562

Yerkuşığı: 464

Yer-si: 29, 359, 363, 436, 438, 439, 441, 451, 496

Yestey Mönghö (karş. Yestey Mönghöy): 70, 103, 130,
 141, 265, 296, 435, 557, 562

Yesügey: 575

Yeş Yiğit Alp: 22

Yeşil İrmak: 334

Yezid: 238, 507

Yıbalu ev: 28

Yılan Baba: 533

Yılan Han: 566

Yılan Kızı: 548

Yıldız Han: 146, 153

Yolbars: 536

Yudahin: 65, 84, 296, 393, 563

Yulduz Köli: 411

Yunan mitolojisi: 65, 401

YunusEmre: 149, 150, 158-160, 177, 204, 233, 382,
 384, 389, 406, 460, 488, 555

Yusuf: 107

Yusuif Has Hacib: 59, 60, 333, 338, 372, 376, 377,
 397, 425, 428, 493, 576

Yügneki: 63, 543

— Z —

Zeki Velidi Toğan: 13, 40, 41, 71, 448

Zemzem Pınar: 458

Zerh is: 496

Zerefsan Suyu: 369

Zihni: 364

Zikkurat: 463

Zühre: 212

Zümrüt-ü Anka: 547

Züzulö Kuşu: 27, 312, 403, 547

95. 06. Y. 0152 - 455

000838